

Η
ΙΑΤΡΙΚΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΓΝΩΣΗ
ΣΤΟΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ
1745-1821

Δρ Δημ. Καραμπερόπουλος
Παιδίατρος
Διδάκτωρ Ιστορίας Ιατρικής
Μιλτιάδου 3,145 62 Κηφισιά
Τηλ.: 210 8011066
e-mail: karamber@otenet.gr
www.karaberopoulos.gr

ISBN: 960-351-464-0

© Copyright: Εκδόσεις Σταμούλη Α.Ε. · Αθήνα 2003

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΑΜΟΥΛΗ Α.Ε.

ΓΡΑΦΕΙΑ ■ ΧΟΝΔΡΙΚΗ ΠΩΛΗΣΗ:
ΑΘΗΝΑ: ΑΒΕΡΩΦ 2 Τ.Κ. 104 33 ΤΗΛ.: 2105238305 (8 γραμμές) FAX: 2105238959

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΑ:
ΑΘΗΝΑ: ΑΒΕΡΩΦ 2 Τ.Κ. 104 33 ΤΗΛ.: 2105238305 (8 γραμμές) FAX: 2105238959
ΠΕΙΡΑΙΑΣ: ΚΑΡΑΟΛΗ & ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ 87 Τ.Κ. 185 34 ΤΗΛ.: 2104227504 FAX: 2104227577
E-mail: info@stamoulis.gr <http://www.stamoulis.gr>

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ
— — — — — ύρ. 1 — — — — —

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΙΔΑΚΤΩΡ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ

**Η
ΙΑΤΡΙΚΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΓΝΩΣΗ
ΣΤΟΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ
1745-1821**

Ε Κ Δ Ο Σ Ε Ι Σ
ΑΘ. ΣΤΑΜΟΥΛΗΣ

Αφιερώνεται στον

ΓΙΑΝΝΗ ΚΑΡΑ

*ιστορικό τής Επιστήμης,
τον όποιον οι μελέτες
συνετέλεσαν να μνηθώ
στήν Ιστορία τών Επιστημών
καί ειδικότερα
τον 18ον αιώνας και να
προχωρήσω στίς έρευνάς
μόν.*

**«Τάχιστα μὲν οὖν ὁ λογισμὸς εὐρίσκει τὰ ζητούμενα,
βεβαιοὶ δὲ τὴν πίστιν αὐτῶν ἡ πείρα»**

Γαληνός, Ὑγιεινῶν Ε', κεφ. ια'
(G. C. Kühn, *Γαληνοῦ Ἔπαντα*, τόμ. 6, Λειψία 1825, σελ. 368).

**«Όσα ἐγράφησαν εἰς τὴν γλῶσσαν μας μόνα ἐκεῖνα
μένουσι θησαυρός τῆς πατρίδος ἄφθαρτος»**

Γρηγ. Ζαλίκογλου, *Λεξικόν τῆς Γαλλικῆς γλώσσης*,
Ἐν Παρισίοις 1809, σελ. δ΄.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	21
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	23

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΚΕΦ. Α'. ΒΙΒΛΙΑ ΙΑΤΡΙΚΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ.....	31
'Αριθμός ιατρικών βιβλίων τής εποχής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.....	33
Συγκεντρωτικός πίνακας των 28 ιατρικών βιβλίων.....	34
'Επανεκδόσεις.....	34
Συγγραφείς τών ιατρικών βιβλίων.....	35
Τόπος έκδόσεώς τους.....	36
Πρωτότυπα και μεταφρασμένα ιατρικά βιβλία.....	37
Συγγραφείς τών πρωτοτύπων ιατρικών βιβλίων.....	38
Κατανομή τών μεταφρασμένων βιβλίων σύμφωνα μέ τή γλώσσα του άλλοδαπου βιβλίου.....	39
Δίγλωσσα ιατρικά βιβλία.....	40
Αναλογία ιατρικών βιβλίων και βιβλίων θετικών επιστημών κατά τήν εξεταζόμενη εποχή.....	40
Ιατρικές διδακτορικές διατριβές στην ελληνική γλώσσα.....	40
Κατανομή τών 28 ιατρικών βιβλίων ανάλογα μέ τό περιεχόμενό τους.....	41
Αποδοχή τής έκδόσεως τών ιατρικών βιβλίων από διακεκριμένους ιατρούς και καθηγητές.....	44
Χρονική διαφορά τής έκδόσεως τών μεταφρασμένων βιβλίων από τά πρωτότυπά τους	45
Συγγραφείς τών ξένων ιατρικών βιβλίων πού μεταφράσθηκαν στην ελληνική.....	47
Συνδρομητές ιατρικών βιβλίων.....	48
Διαφορά εντύπου και χειρογράφου ιατρικού βιβλίου.....	49
ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΙΑΤΡΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ 51	
1. Αντωνίου Στρατηγού, <i>Διδασκαλία θεωρηκοπρακτική...</i> , Βενετία 1745.....	53
2. Αύγουστου Μαίηρ, <i>Δαυίδ Μαδάϊ... Σύντομος διήγησις περί φαρμάκων</i> , "Αλλη 1752.....	56

2α. Ιωάννου Αδάμη, <i>Σύντομος έρμηνεία περί ενεργείας ιατρικών...</i> , "Αλλη 1756.....	58
3. Θωμά Μανδακάση, <i>"Όμοια τόν έλλειπόντων όμοιων...</i> , Λειψία 1757	60
4. Δημητρίου Καρακάσση, <i>Περί τής φλεβοτομίας...</i> , "Αλλη 1760.....	61
5. [Γεωργίου Βεντότη], <i>Αύνανισμοϋ έπιτομή...</i> , Βενετία 1770.....	62
6. Γεωργίου Βεντότη, <i>Νουθεσία...</i> , Βενετία 1780.....	64
7. Χρήστου Σουγδουρή, <i>Βιβλίον ιατρικόν περί ποδαλγίας</i> , Νίζνη 1781.....	66
8. Κωνσταντίνου Μιχαήλ, <i>Έγχειρίδιον..Τισσότον...</i> , Βιέννη 1785.....	67
9. Γεωργίου Ζαβίρα, <i>Ιατρικαί παραινήσεις...</i> , Πέστη 1787.....	68
10. [Γεωργίου] Ζαβίρα, <i>Όνοματολογία βοτανική...</i> , Πέστη 1787.....	71
11. Κωνσταντίνου Μιχαήλ, <i>Διαιτητική...</i> , Βιέννη 1794.....	72
12. Ιωάννου Νικολίδου, <i>Έρμηνεία περί... γαλλικόν...</i> , Βιέννη 1794.....	74
13. Κηρύκου Χαιρέτου, <i>Έγχειρίδιον τής τόν ζώων...</i> , Βενετία 1798.....	77
14. Γεωργίου Χρυσοβελόνη, <i>Όμιλία φυσιολογική...</i> , Βιέννη 1802.....	79
15. <i>Διδασκαλία παραινετική περί... τής δαμαλίδος</i> , Βιέννη 1805.....	82
16. Σεργίου Ιωάννου, <i>Αναίρεσις νοσοκομικής τίνος...</i> , Βιέννη 1806.....	83
17. Άναστασίου Γεωργιάδου, <i>Ιατροφιλοσοφική ανθρωπολογία</i> , Βιέννη 1810.....	84
18. Αναστασίου Γεωργιάδου, <i>Αντιπανάκεια</i> , Βιέννη 1810.....	85
19. Βοσκοιλλωνίου, <i>Απαγγελία περί τίνος συγγράμματος</i> , Παρίσι 1811.....	87
20. Κωνστ. Δαρβάρεως, <i>Έγχειρίδιον υγείας στομάχου</i> , Ιάσιο 1814.....	88
21. Γ. Κ. Τυπάλδου, <i>Διατριβή περί...χολερικών πυρετών</i> , Παρίσι 1815.....	89
22. Γ. Κ. Τυπάλδου, <i>Περί τοϋ καθαρισμού τού άέρος...</i> , Παρίσι 1815.....	91
23. Πέτρου Ήπήτη, <i>Αιμολογία</i> , Βιέννη 1816.....	92
24. Άδαμάντιου Κοραή, <i>Ίπποκράτους, Τό περί άέρων...</i> , Παρίσι 1816.....	93
25. Σεργίου Ιωάννου, <i>Πραγματεία Ιατρικής</i> , Κωνσταντινούπολή 1818.....	93

26. Διονυσίου Πύρρου, <i>Φαρμακοποιία...</i> , Κωνσταντινούπολη 1818.....	96
27. Γερ. Καρούσου, <i>Νονθεσίαι πρὸς τοὺς ἐγκατοίκους...</i> , Κέρκυρα 1818.....	98
28. Σπυριδῶνος Βλαντή, <i>Υγιεινατάριον</i> , Βενετία 1820.....	100

ΚΕΦ. Β'. ΜΗ ΙΑΤΡΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΥΝ ΙΑΤΡΙΚΕΣ

ΓΝΩΣΕΙΣ.....	101
Ἄριθμός βιβλίων καὶ συγγραφεὶς τους.....	103
Εἶδος βιβλίου ὅπου καταχωρίζονται ἰατρικὲς γνώσεις.....	103
Συγκεντρωτικὸς πίνακας τῶν 42 μὴ ἰατρικῶν βιβλίων μέ ἰατρικὲς γνώσεις.....	104
Μεταφρασμένα μὴ ἰατρικὰ βιβλία μέ ἰατρικὰ θέματα.....	105
Κατανομή τῶν 19 μὴ ἰατρικῶν βιβλίων σύμφωνα μέ τὴ γλώσσα ἀπὸ ὅπου μεταφράσθησαν.....	106
Ἄντικείμενο τῶν ἰατρικῶν θεμάτων στὰ μὴ ἰατρικὰ βιβλία.....	107
ΤΑ 42 ΜΗ ΙΑΤΡΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΥΝ ΙΑΤΡΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ	109
1. Μεθοδίου Ἄνθρακίτη, <i>Ὁδοῦ μαθηματικῆς</i> , Βενετία 1749.....	111
2. Ἀλεξάνδρου Καγκελλαρίου, <i>Παλαιὸ Ἱστορία</i> , Βενετία 1750.....	112
3. Ἰωσήπου Μοισιόδακος, <i>Ἠθικὴ φιλοσοφία</i> , Βενετία 1761.....	113
4. Νικηφόρου Θεοτόκη, <i>Στοιχεῖα φυσικῆς</i> , τόμ. 2, Λειψία 1756-1757.....	114
5. Ἀγαπίου Λάνδου, <i>Γεωπονικόν</i> , Βενετία 1772.....	116
6. Ἰωσήπου Μοισιόδακος, <i>Ἀπολογία</i> , Βιέννη 1783.....	118
7. Μιχαήλ Παπαγεωργίου, <i>Οικιακὸς διδάσκαλος</i> , Βιέννη 1783.....	118
8. Ἀναστασίου Περδικάρη, <i>Ἀποφθέγματα, νπόθήκαι</i> , Βιέννη 1785.....	119
9. Ρήγα Βελεστινλή, <i>Φυσικῆς ἀπάνθισμα</i> , Βιέννη 1790.....	119
10. Παναγιωτάκη Κοδρικά, <i>Ὁμιλῖαι περὶ πληθὺς κόσμων</i> , Βιέννη 1794.....	120
11. Δη μητριού Καρακάσση, <i>Ποιημάτια ἰατρικά</i> , Βιέννη 1795.....	121
12. Ἰ. Λιτίνου, <i>Ἐγχειρίδιον μεταφυσικό-διαλεκτικόν</i> , Βενετία 1796.....	122
13. Στεφάνου Δημητριάδου, <i>Ἀπανθίσματα</i> , Βιέννη 1797.....	122
14. Δη μ. Δαρβάρεως, <i>Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἐλληνικὴν γλώσσαν</i> , Βιέννη 1798.....	123
15. Ἀνθ. Γαζή, <i>Γραμματικὴ τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν</i> , Βιέννη 1799.....	124
16. Γαβριήλ Καλλονά, <i>Παιδαγωγία</i> , Βιέννη 1800.....	127

17. Νικοδήμου 'Αγορείτου, *Έγχειρίδιον συμβουλευτικόν*,
Βιέννη 1801..... 127
18. Θεοδοσίου Μ. Ήλιάδου, *Χημική φιλοσοφία*,
Βιέννη 1802..... 128
19. [Ιωάννου Δονά], *Επιστολή άπολογητική*, Βενετία 1802..... 129
20. Σπ. Δεστούνη, *Ηθικητών παιδων*, Μόσχα 1802..... 130
21. Δημητρίου Δαρβάρεως, *Εκλογάριον Γραικικόν*,
Βιέννη 1805..... 131
22. Θεοδώρου Ράκου, *Σύννομις όλων τών έπιστημών*,
Βιέννη 1805..... 131
23. Εύγ. του Βουλγάρεως, *Τά άρέσκοντα τοίς φιλοσόφοις*,
Βιέννη 1805..... 132
24. Δημητρίου Πούλου, *Λόγος εισάγωγικός*,
Βενετία 1806..... 133
25. 'Ανθίμου Παπά, *'Ονομαστικόν περί τοϋ παντός*,
Πέστη 1806..... 134
26. Πολυζώη Κοντού, *Ποικίλη διδασκαλία*, Βιέννη 1806..... 135
27. Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς στοιχειώδους τών μαθηματικών*,
Βιέννη 1807..... 135
28. Γρηγορίου Βραγκοβάνου, *Στοιχεία τής λογικής*,
Βιέννη 1808..... 137
29. Κ. Μ. Κούμα, *Χημείας έπιτομή*, Βιέννη 1808..... 137
30. Μιχαήλ Γεωργίου, *'Αποθήκη τών παιδων*, Βιέννη 1809..... 139
31. [Ζήση Κάβρα;], *Φυσική δημόδης*, Βενετία 1810..... 139
32. Δημητρίου Δαρβάρεως, *Σοφίας άπάνθισμα*, Βιέννη 1811..... 141
33. Μαν. καί Κυρ. Καπετανάκη, *Εικονολογία παιδική*,
Βιέννη 1810-12..... 141
34. Κωνσταντίνου Βαρδαλάχου, *Φυσική πειραματική*,
Βιέννη 1812..... 144
35. Κ. Μ. Κούμα, *Σύννομις φυσικής*, Βιέννη 1812..... 146
36. Δημητρίου Δαρβάρεως, *Έπιτομή φυσικής*, Βιέννη 1812..... 147
37. Νικ. Παπαδοπούλου, *Ερμής ό Κερδώς*, Βενετία 1815..... 148
38. Μιχαήλ Χρησταρή, *Στοιχειώδες σύγγραμμα*, Βιέννη 1816..... 149
39. Δημητρίου Γοβδελά, *Οικονομία πρακτική*, Βιέννη 1816..... 149
40. Κ. Μ. Κούμα, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, Βιέννη 1818..... 150
41. Γεωργίου Γενναδίου, *Πρώτη τροφή τοϋ υγιούς*,
Μόσχα 1819..... 151
42. Βενιαμίν Λεσβίου, *Στοιχεία τής μεταφυσικής*, Βιέννη 1820..... 152

ΚΕΦ. Γ. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ ΣΤΑ ΕΞΕΤΑΖΟΜΕΝΑ

ΕΝΤΥΠΑ ΒΙΒΛΙΑ.....	153
I. Άνατομικοί πίνακες και σχέδια στα έντυπα βιβλία.....	155
II. Παραπομπές των Ελλήνων συγγραφέων σε εύρωπαϊκά βιβλία τής εποχής.....	156

ΚΕΦ. Δ'. ΙΑΤΡΙΚΕΣ ΓΝΩΣΕΙΣ ΣΤΑ ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ.....	171
Είσαγωγή.....	173
1. <i>Ερμηῖς ὁ Λόγιος</i>	175
Ποσοστό των ιατρικών θεμάτων στὸν <i>Ερμηῖς τὸ Λόγιο</i>	177
Θεματογραφία στὸν <i>Ερμηῖς τὸ Λόγιο</i>	178
Α". Θέματα ἀνατομίας καὶ φυσιολογίας.....	178
Β'. Γιά τὸ δαμαλισμὸ καὶ τὴν ἀνατροφή του βρέφους.....	180
Γ'. Θέματα σχετικὰ μὲ τὴν Ἱστορία τῆς Ἱατρικῆς.....	181
Δ". Γιά τὴν ἀσκηση τῶν ἱατρῶν καὶ τὴν ἠθικὴ φιλοσοφία τους....	182
Ε'. Θέματα γιά τὸν μεσημερισμὸ ἢ ζωϊκὸ μαγνητισμὸ.....	183
ΣΤ. Διάφορα ἱατρικὰ θέματα καὶ πληροφορίες.....	184
Βιβλιοκρισίες-Βιβλιοπαραρρησιάζσεις ἱατρικῶν βιβλίων.....	187
Ξενόγλωσσα βιβλία.....	187
Ἑλληνικὰ βιβλία.....	192
Ἱατρικὰ βιβλία στοὺς καταλόγους βιβλίων ποὺ συνιστᾶ ὁ <i>Ερμηῖς ὁ Λόγιος</i>	193
Παραπομπές ἀρθρῶν σὲ ἱατρικὰ βιβλία.....	195
Μνεῖα ἱατρικῶν περιοδικῶν καὶ ἐφημερίδων στὸν <i>Ερμηῖς τὸ Λόγιο</i>	200
Ἡ κατ' ἔτος, 1811-1821, ἱατρικὴ θεματολογία στὸν <i>Ερμηῖς τὸ Λόγιο</i>	202
2. <i>Ἀθηνά</i>	214
3. <i>Μέλισσα</i>	214
4. <i>Μουσεῖον</i>	215
5. <i>Φιλολογικὸς Τηλέγραφος</i>	215

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΟΡΑΣ
ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΓΝΩΣΗΣ

ΚΕΦ Α. ΘΕΜΑΤΑ ΑΝΑΤΟΜΙΑΣ - ΦΥΣΙΟΛΟΓΙΑΣ.....	221
Ερειστικό σύστημα.....	223
Μυϊκό σύστημα.....	226
'Αναπνευστικό σύστημα.....	228
Λειτουργία τής άναπνοής.....	231
Κυκλοφορικό σύστημα.....	233
Καρδιά.....	234
Κοιλότητες τής καρδιάς.....	234
Βαλβίδες τής καρδιάς.....	236
Λειτουργία τής καρδιάς.....	237
Κυκλοφορία τού αίματος.....	238
Κυκλοφορία τού αίματος καί άναπνοή.....	244
Εμβρυϊκή κυκλοφορία τού αίματος.....	245
Περί άγγείων.....	246
Λεμφικά άγγεία.....	247
Περί αίματος.....	248
Σύσταση τού αίματος.....	249
Ανανέωση τού αίματος.....	250
'Ονοματολογία άρτηριών καί φλεβών.....	250
Πεπτικό σύστημα.....	253
Στόμαχος.....	253
Έντερα.....	254
Ήπαρ.....	254
Σπλήν.....	256
Πάγκρεας.....	256
Λειτουργία τής πέψεως.....	257
Ούροποιητικό σύστημα.....	257
Ούρα.....	259
Γεννητικό σύστημα.....	260
Νευρικό σύστημα.....	262
Όργανο τής άκοής.....	266
'Όργανο τής όράσεως.....	268
Μορφολογία τριχός.....	268

ΚΕΦ. Β'. ΘΕΜΑΤΑ ΠΑΘΟΛΟΓΙΑΣ.....	269
Πλευρίτις.....	271
Πνευμονία.....	271
Άσθμα.....	272
Φυματίωση.....	272
Τέτανος.....	272
Έρυσίπελας.....	273
Σκορβούτο.....	273
Λύσσα.....	274
Κίτρινος Πυρετός.....	274
Χολέρα.....	275
Τύφος.....	275
Λέπρα.....	275
Σηπτική σπληνίτις.....	275
Καρκίνος.....	276
Μεταλλική κωλική νόσος.....	276
Έντερικοί σκώληκες.....	276
Ασκίτης - ύδρωψ.....	278
Πανώλη.....	278
Ψώρα.....	279
Αφροδίσια νοσήματα.....	280
Έλονοσία.....	282
Μετάγγιση αίματος.....	283
Περιτονίτις, γαστρίτις, διαφραγματίτις.....	284
Νεφρίτις.....	284
Σακχαρώδης διαβήτης.....	285
Βρογχοκήλη.....	286
Δυστοκία.....	286
Ραχίτις.....	286
Κυριώτερα σημεία θανάτου.....	287
ΚΕΦ. Γ. ΘΕΜΑΤΑ ΠΕΡΙ ΦΑΡΜΑΚΩΝ ,.....	289
ΚΕΦ. Α'. ΠΑΙΔΙΑΤΡΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ.....	297
Θηλασμός.....	299
Περί βυζάστρας ή τροφού.....	301
Διατροφή με «τεχνικό γαλακτισμό».....	301
Διατροφή μετά τόν έκτο μήνα.....	302
Απογαλακτισμός.....	302

Κίνδυνοι από τήν άποφυγή τοῦ θηλασμού.....	302
Επιβίωση όκταμηνιατικών-έπταμηνιατικών νεογνών.....	302
Θνησιμότης.....	303
Περιποίηση νεογεννήτου.....	303
Ιατρική εξέταση τών βρεφών.....	304
Διάφορες οδηγίες.....	305
Δίδυμη κύηση.....	305
Δεξιοχειρία παιδιών.....	306
Διάκριση παιδικών νόσων.....	306
Συγγενείς διαμαρτίες.....	306
Ιλαρά.....	307
Ήστρακιά.....	308
Κοκκύτης.....	309
Εύλογιά.....	309
Εύλογιασμός.....	310
Δαμαλισμός.....	312
ΚΕΦ. Ε. ΠΕΙΡΑΜΑΤΑ ΦΥΣΙΟΛΟΓΙΑΣ.....	317
ΚΕΦ. ΣΤ. ΙΑΤΡΙΚΗ ΟΡΟΛΟΓΙΑ ΣΤΑ ΕΝΤΥΠΑ ΒΙΒΛΙΑ.....	325
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	335
SUMMARY.....	341
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	345
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ.....	373

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ένασχόλησή μου με τὰ ιατρικά καί τὰ άλλα σημαντικά κείμενα τῆς ἑλληνικῆς Γραμματείας, πού εἶχαν γραφεί κατά τό 18ο αἰώνα καί τίς δύο προεπαναστατικές δεκαετίες τοῦ 19ου αἰ., ἄρχισε μέ τή συγγραφή τῆς μελέτης «Οἱ ἱατρικές γνώσεις τοῦ Ρήγα Βελεστινλή στό ἔργο του “Φυσικῆς ἀπάνθισμα”», *Υπέρεια*, τόμ. 1, Αθήνα 1990. Ἡ ἀναζήτηση ἐν συνεχείς* τῶν βιβλίων τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, στά ὁποία περιέχονταν ἱατρικές γνώσεις, μέ ἔφερε σέ ἐπικοινωνία μέ τόν Ἱστορικό τῆς Επιστήμης τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν κ. Γιάννη Καρά, τοῦ ὁποίου οἱ μελέτες μέ βοήθησαν νά εισχωρήσω στήν πνευματική δημιουργία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἀποτέλεσμα τῆς ἐπικοινωνίας αὐτῆς ἦταν νά ἐστιάσω τίς μελέτες μου στή διερεύνηση τῶν ἐντύπων βιβλίων τῆς ἐποχῆς τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ καί νά ἐξετάσω κατά πόσον ἡ ἱατρική γνώση τῆς Εὐρώπης μεταφέρονταν στόν ἑλληνικό χῶρο.

Ἐπακόλουθο βέβαια αὐτῆς τῆς ἔρευνας ἦταν νά γραφοῦν ἐπί μέρους μελέτες, οἱ ὁποίες συνέβαλαν νά λυθοῦν ὀρισμένα σημεῖα τῆς ἐξεταζομένης περιόδου καί ἐπί πλέον νά συμμετάσχω ὡς συνεργαζόμενος ἐρευνητής στό πρόγραμμα τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν/ΕΙΕ, «Ἐπιδράσεις τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης στόν εὐρύτερο Ἑλληνικό Βαλκανικό χῶρο» κατά τήν προεπαναστατική ἐποχή μέ ὑπεύθυνο τοῦ προγράμματος τόν κ. Γιάννη Καρά. Επιπρόσθετα ἡ ἐπιμέλεια τῆς ἐκδοσης τῶν ἔργων τοῦ ἐπαναστάτη καί ἔθνεργέτη Ρήγα Βελεστινλή, μέ τή σύνταξη παράλληλα τῶν εὔρετηριῶν τους, μέ ὀδήγησε στήν ἔρευνα ἀγνωστων πτυχῶν τοῦ ἔργου τοῦ Ρήγα μέ ἀποτέλεσμα νά δημοσιευθοῦν γιά τό ἔργο του οἱ τρεῖς σημαντικότερες ἔρευνες τῶν τελευταίων δεκαετιῶν: Ἡ Γαλλική Ἐγκυκλοπαίδεια τῶν Diderot καί D’Alambert, ἕνα πρότυπο τοῦ βιβλίου «Φυσικῆς ἀπάνθισμα» (1994), Τά πρότυπα τῆς «Χάρτας τῆς Ἑλλάδος» (1998) καί ὁ Ρήγας μεταφραστής τῶν «Ὀλυμπίων» τοῦ Μεταστάσιο (2001).

Ἡ παρούσα μελέτη κατά τό μεγαλύτερο μέρος εἶχε ἐκπονηθεῖ ὡς διδακτορική διατριβή, ἡ ὁποία ὑποστηρίχθηκε τόν Ἰούνιο τοῦ 1996 στήν Ἱατρική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἐποπτεύων καθηγητής ἦταν ὁ κ. Σπ. Μαρκέτος, στόν ὁποῖο ὀφείλεται κατά κύριο λόγο ἡ ἀνθηση στήν Ἑλλάδα τῶν σπουδῶν τῆς Ἱστορίας τῆς Ἱατρικῆς, ἡ ὁποία, ἄς σημειωθεῖ, δέν διδασκόταν στή χώρα τοῦ Ἰπποκράτους γιά μεγάλο χρονικό διάστημα. Στόν κα-

θηγητή κ. Σπ. Μαρκέτο καθώς και στα άλλα μέλη της Έπταμελούς Έπιτροπής των άξιότιμων Καθηγητών της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών κ.κ. Ιωάννη Μεσσαριτάκη, Ανδρέα Κωνσταντόπουλο, Γεώργιο Χριστοδούλου, Άσημίνα Ξυπολυτά-Ζαχαριάδη, Άριστ. Εύτυχιάδη και του άειμνήστου Κων. Παπαγεωργίου, εκφράζονται με σεβασμό οι όλόθερμες εύχαριστίες μου για τή συμμετοχή τους στην άξιολόγηση τής μελέτης μου και τήν με άριστα βαθμολόγησή της. Η διδακτορική διατριβή τού 1996 είχε κυκλοφορήσει σε έκατό αντίτυπα και λόγω τού ενδιαφέροντος, πού έκδηλώθηκε από πολλούς, προβαίνουμε στην διά τύπου έκδοσή της με όρισμένες προσθήκες.

Στή Διεύθυνση και τό προσωπικό τής Γενναδειού Βιβλιοθήκης, στής οποίας τό φιλόξενο περιβάλλον έχουν πραγματοποιηθεί οι περισσότερες έρευνες, εκφράζονται θερμές εύχαριστίες, καθώς επίσης και τής Έθνικής Βιβλιοθήκης και τών Βιβλιοθηκών τής Βουλής τών Ελλήνων, τού Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Άρχείου, τού Κέντρου Νεοελληνικών Έρευνών/Ε.Ι.Ε., τής Μπενακειού, τών Μηλεών Πηλίου, τής Άνδρίτσαινας, τής Καστοριάς.

Οί έπανεκδόσεις τών περιοδικών τής προεπαναστατικής έποχής, πού πραγματοποιήθηκαν από τό Έλληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Άρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.) και τών Εύρετηρίων τους από τό Κέντρο Νεοελληνικών Έρευνών τού Έθνικού Ιδρύματος Έρευνών, βοήθησαν σημαντικά στή διερεύνηση τής μεταφοράς τής ιατρικής γνώσης στον έλληνικό χώρο.

Τό βιβλίο άφιερώνεται στον κ. Γιάννη Καρά, Ιστορικό τής Επιστήμης, διευθυντή τού Κέντρου Νεοελληνικών Σπουδών/Ε.Ι.Ε. για τήν πολυειδή βοήθειά του και γιατί οι σημαντικές του μελέτες άνοιξαν τούς δρόμους στις έρευνές μου.

Τέλος, εύχαριστίες εκφράζονται στην κ. Μαίρη Καρουκανίδου, κλασσική φιλόλογο, ή οποία με ιδιαίτερο ενδιαφέρον διεξήλθε τό κείμενο τής διατριβής πριν από τήν εκτύπωση, καθώς και στίς Εκδόσεις Σταμούλη Α.Ε. για τή δημιουργία τής *Σειράς Βιβλιοθήκη Ιστορίας τής Ιατρικής*, στην οποία έντάσσεται τό παρόν βιβλίο.

Ιούνιος 2003

Δρ. Δημήτριος Άπ. Καραμπερόπουλος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Από τις απαρχές ακόμη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ή Νεοελληνικής Αναγέννησης¹, πού έντοπίζονται στά μέσα του 18ου αιώνας, καταβάλλεται προσπάθεια όπως ή έπιστημονική εύρωπαϊκή γνώση τών φυσικών-θετικών έπιστημών μεταφερθεί στον έλληνικό χώρο² μέ σκοπό τήν ανάπτυξη τής παιδείας καί τό φωτισμό του Γένους. Ο 'ιατρός Σέργιος 'Ιωάννου³ στά 1806 σχετικά παρατηρεί ότι «ή άείμνηστος αϋτη καθ' ήμάς έποχή εἶναι εκείνη κατά τήν όποιαν τά φώτα τής φιλοσοφίας του δεκάτου όγδόου αιώνας άρχισαν νά λάμπουν εις τόν ήμέτερον ορίζοντα». Καί συνεχίζει νά επισημαίνει ότι «ό έμφυτος τών μαθημάτων έρωσ, όστις χαρακτηρίζει τό ήμέτερον γένος· οί φιλόμουσοι νέοι, οί όποιοι πλουτισθέντες από τάς έπιστήμας εις τάς 'Ακαδημίας τής Εύρώπης έπέστρεψαν εις τήν μητρόαν γήν, διά νά τάς μεταδώσωσιν εις τό γένος· ό ζήλος τών φιλογενών πλουσίων, όσοι επιθυμούσι τήν εις τά κρείττω του γένους έπίδοσιν όλα ταϋτα, λέγω, διείγειραν εις διαφόρους πόλεις τής ήμετέρας έπικρατείας σχολεία καί σπουδαστήρια εις τά όποία έδιδάσκοντο αί Φυσικά καί Μαθηματικά έπιστήμαι».

Επίσης ό ιατρός Αναστάσιος Γεωργιάδης⁴ στά 1810 τονίζει ότι «σημείον τής εις τάς τέχνας καί έπιστήμας προόδου ενός έθνους είναι, όταν πολλά τοιαϋτα βιβλία υπό όμοεθνών ή έν τή πατρίφ αυτών γλώσση συγγρά-

1. Βλ. Κ. Θ. Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, τρίτη έκδοση, 1983, σελ. 14, Γιάννη Καρά, *Οί θετικές έπιστήμες στον έλληνικό χώρο (15ος-19ος αιώνας)*, 'Αθήνα 1991 καί ιδιαίτερα τό κεφ. «Ο προεπαναστατικός αιώνας-αίώνας άφύπνισης καί διάδοσης τών γραμμάτων», σελ. 81-130. «Όσον άφοράτόν όρο «Νεοελληνική 'Αναγέννηση» βλ. Γιάννη Καρά, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός ή Νεοελληνική 'Αναγέννηση», στό *Τά Νέα του Κ.Ε.ΝΕ.Φ.*, τεϋχ. 5, 2000, σελ. 1-8.

2. Ως έλληνικός χώρος νοείται καί ό χώρος, στον όποίο κατά τήν έξεταζόμενη περίοδο ύπήρχαν Ελληνικές Κοινότητες. Χαρακτηριστική είναι έν προκειμένη ή έκφραση του Μοισιόδακα, ό όποιος παρατηρούσε ότι «όταν λέγω Ελλάδα έννοώ όλας τάς διασποράς τών Ελλήνων». Βλ. 'Ιωσήπου Μοισιόδακος, *Ηθική φιλοσοφία*, Τόμος Πρώτος, 'Ενετίησι 1761, σελ. δ".

3. Σεργίου 'Ιωάννου, *Αναίρεσις Νοσοκομικής τίνος άναφοράς*, Βιέννη 1806, σελ. 24. Παρόμοια άναγράφει καί ό Νικόλαος Παπαδόπουλος, *Ερμής ό κερδάφος, ήτοι Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια*, Βενετία 1815, Εισαγωγικά προλεγόμενα, σελ. δ'.

4. 'Αναστασίου Γεωργιάδου, *Τατροφιλοσοφική άνθρωπολογία*, 1810, Πρόλογος, σελ. κγ'.

φωνται, ή ἐξ ἄλλων διαλέκτων εἰς αὐτὴν μεταφέρονται». Μάλιστα ἐπισημαίνει γιὰ τὴν μεγάλην πρόοδο, ποὺ εἶχε συντελεσθεῖ στὴν ἐκδοσὴ βιβλίων κατὰ τὴν ἐξεταζόμενη χρονικὴ περίοδο, ὅτι «*άν γένη σύγκρισις τῶν συγγραφέντων ἢ μεταφρασθέντων βιβλίων ἐκ τοῦ καιροῦ τῶν περικλεῶν Εὐγενίου καὶ Θεοτόκου, μέχρι τοῦ νῦν, πρὸς ἐκεῖνα ἀπερ πρό ταύτης τῆς ἐποχῆς κατὰ καιροῦς ἐξεδίδοντο, ἕκαστος θέλει δυνηθῆ ἐξ ἀναλογίας νά συμπεράνη τὴν ἐν ἡμῖσι αἰὼνι μεγάλην, ὡςπρὸς τοὺς προτέρους χρόνους, ἐν τῷ ἔθνει ἡμῶν γενομένην πρόοδον*».

Ἡ προσπάθεια γιὰ τὴ μεταφορὰ τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης ἐπικεντρώνεται στὴν ἐκπαίδευση τῶν Ἑλλήνων στὰ Πανεπιστήμια τῆς Εὐρώπης⁵ καὶ στὴν ἐκδοσὴ ἐπιστημονικῶν βιβλίων μέ τὴ σύγχρονη τῆς ἐποχῆς γνώση. Οἱ Ἑλληνες σπουδαστές τῶν εὐρωπαϊκῶν πανεπιστημίων ἀφομοιώνουν τὸ πνεῦμα τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ στὴ συνέχεια τὸ μεταφέρουν στὸν ἑλληνικὸ χώρο, ὅπου κατὰ κύριο λόγο ἐξασκούν τὴν ἐπαγγελματικὴ τους δραστηριότητα. Ὁ ἰατρός Δημ. Πούλος⁶ στὰ 1806 σημειώνει γιὰ τὴν προσπάθεια αὐτὴ ὅτι «*Νῦν ἤδη νέοι καὶ ἱεροὶ τινες ἄνδρες, ἀφίνοντες τὴν φιλάτην πατρίδα, σπεύδουσι μακρὰν, ὅπου ἐμφιλοχωροῦσιν αἱ Μοῦσαι,*

5. Γιὰ τοὺς Ἑλληνες φοιτητὲς τῶν εὐρωπαϊκῶν Πανεπιστημίων κατὰ τὴν ἐξεταζόμενη περίοδο βλ. Γ. Ε. Τυπάλδου, «Οἱ ἐν τῷ Πανεπιστήμῳ» τοῦ Παταβίου "Ἑλληνες σπουδασταί», *Ἐπετηρὴς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τόμ. 6, 1929, σελ. 369-374, Γ. Σ. Πλουμίδη, «Αἱ πράξεις ἐγγραφῆς τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Παδούσης (Μέρος Α', Artist 1634-1782)», *Ἐπετηρὴς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τόμ. 37, 1969-1970, σελ. 260-336, Γ. Σ. Πλουμίδη, «Οἱ Ἑλληνες σπουδαστές τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας. Προσθήκες», *Δωδώνη*, τόμ. 12, 1983, σελ. 263-281, Α.ρ. Π. Στεργέλλη, *Τὰ δημοσιεύματα τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας τῶν 17ο καὶ 18ο αἰ.*, διδακτορικὴ διατριβή, 1970, Ν. Β. Τωμαδάκη, «Οἱ μεταξύ τῶν ἐτῶν 1789-1809 καὶ 1818-1841 Κεφαλληνέες Διδάκτορες Ἰατρικῆς καὶ Νομικῆς τοῦ ἐν Πίσῃ (Pisa) τῆς Ἰταλίας Πανεπιστημίου», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, 1977, τόμ. 2, σελ. 164-175, Ν. Β. Τωμαδάκη, «Σύμμεικτα Νεοελληνικά, 1. Ἑλληνες ἰατροὶ σπουδασάντες εἰς Πίσαν (1805-1824)», *Μνημοσύνη*, 1974-1975, τόμ. 5, σελ. 395-397, Ν. Β. Τωμαδάκη, «Τριανταεπτά Ἑλληνες ἰατροφιλόσοφοι σπουδασάντες ἐν Πίσῃ (Pisa) τῆς Ἰταλίας (1780-1821), *Παρνασσός*, τόμ. 26, 1984, σ. 212, Ζαχ. Τσιρπανλή, «Οἱ Ἑλληνες φοιτητὲς στὰ Εὐρωπαϊκὰ Πανεπιστήμια καὶ ἡ παρουσία τους στὴν πανεπιστημιακὴ ζωὴ τῆς Νεώτερης Ἑλλάδας (1800-1850)», *Παρνασσός*, τόμ. 21, 1979, σελ. 321-346, Ἰ. Γ. Τυπάλδου-Λασκαράτου, Π. Δ. Καγκελάρη, «Οἱ Κεφαλλονῆτες σπουδαστές τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας καὶ τὰ οἰκόσημά τους», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τόμ. 2, 1977, σελ. 83-110, Ἰ. Γ. Τυπάλδου-Λασκαράτου, «Οἱ Κεφαλλονῆτες σπουδαστές τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας καὶ τὰ οἰκόσημά τους ἀπὸ τὸν ἀνέκδοτο κώδικα τοῦ Dell' Ego», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τόμ. 3, 1979, σελ. 164-180, Ἀθ. Γκιῶλα, *Ἡ ἑλληνικὴ ἰατρικὴ παιδεία καὶ οἱ φορεῖς αὐτῆς κατὰ τὸν δέκατον ὀγδοὸν αἰῶνα*, 1977. Πρβλ. Φαίδ. Μπουμπουλίδου, «Συμβολὴ στὴν ἐρευνα γιὰ τοὺς Ἑλλήνας ἰατροὺς τοῦ ΙΗ' αἰῶνος (Βιβλιοκρισία)», *Ἐπετηρὴς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τόμ. 43, 1977-1978, σελ. 397-421.

6. Δημητρίου Πούλου, *Λόγος εἰσαγωγικός*, 1806, σελ. ε'- στ'.

κάκει δαπανώσιν άφθονα χρήματα, μοχθοῦσι καί σπονδάζονσι νά μετακομίσωσιν οὔχι έν μικρά λάρνακι μικρά τινα ζώπυρα, άλλ ' όλον αυτό τό σύνταγμα τών Μουσών, καί όσον οὔπω, άν Θεός θέλη, έλπίζεται εις τήν Ελλάδα μία εύτνχής σύστασις παιδείας παντοδαπής».

Έπί πλέον άρκετοί λόγιοι συγγραφείς μεταφράζουν εύρωπαϊκά κείμενα ή συνθέτουν δικά τους, τά όποια τυπώνουν μέ σκοπό ή νέα γνώση νά περάσει σέ μεγαλύτερο άριθμό ανθρώπων καί νά ανατραπούν κατ' αυτόν τόν τρόπο οί διάφορες προλήψεις καί δεισιδαιμονίες, πού μάστιζαν τό λαό. Χαρακτηριστικά ό Γεώργιος Ζαβίρας⁷, στά 1787, παρατηρεί ότι «ήμεΐς όλιγώτατα συγγράμματα έχομεν περί ιατρικής» προσθέτοντας, ότι τήν έλλειψη αυτή προσπαθεί νά τήν αναπληρώσει μεταφράζοντας τό βιβλίό « *Ιατρικάί παραινέσεις*». Καί τά γράφει αυτά, διότι γνώριζε ότι πολύ λίγα σέ άριθμό έπιστημονικά έλληνικά ιατρικά βιβλία κυκλοφορούσαν κατά τά μέσα τού δεκάτου όγδόου αιώνας⁸, ένώ μεγάλη διάδοση είχαν τά διάφορα « *Ίατροσόφια*»⁹, τά όποια κατά κανόνα ήταν τής παραδοσιακής θεραπευτικής. Επίσης ό ιατρός Ιωάννης Νικολίδης¹⁰ τονίζει ότι γιά τήν άντιμετώπιση τής νόσου τής «*μαλαφράντζας*» (= συφιλίδος) καί γιά τή διαφώτιση τού λαού «*δέν ή μπορεί ποτέ νά είναι άλλος κανένας καλλίτερος καί σιγουρότερος καί εύκολότερος τρόπος, πάρεξ νά εύγουν εις τό φώς παρόμοια βιβλία περί τής μαλαφράντζας καί περί τής θεραπείας τής*».

Η ιατρική γνώση, ως μέρος τών φυσικών-θετικών έπιστημών, από τά πρώτα βήματα τού Νεοελληνικού Διαφωτισμού μεταφέρεται, όπως ήδη αναφέραμε, μέ τά έντυπα κυρίως βιβλία στόν έλληνικό χώρο από τούς λογίους συγγραφείς καί από τούς έπιστήμονές ιατρούς, οί όποιοι είχαν σπουδάσει στις Ιατρικές Σχολές τών Πανεπιστημίων τής Εύρώπης. Σχετικά ό Κοραΐς¹¹ στά 1803 σημειώνει ότι «*ή αυξησης αυτή τών βιβλίων όφείλεται κυρίως εις τήν αυξησην τών φώτων καί τά βιβλία διαχυμένα ήδη εις τό πλήθος θέλουσι συντελέσει εις έπαύξησιν τών φώτων, καί εις διόρθωσιν τών ήθών*

7. Γ. Ζαβίρα, *Ιατρικά παραινέσεις*, 1787, προόμιον του μετάφραστοῦ, σελ. [1].

8. Ο Δημ. Καταρτζής στά 1795 γιά τήν άνατομία καί τήν ιατρική παραθέτει στή «Διανομή τών έλληνικών μας διδασκαλικών βιβλίων πού έχουμε στής έπιστήμιας καί τέχναις» μόνο τέσσερα βιβλία από τά δώδεκα, πού είχαν έκδοθεΐ μέχρι τότε: τού 'Αντωνίου Στρατηγού, τού Ίωάννου 'Αδάμη καί δύο τού Tissot. Βλ. Δημητρίου Καταρτζή, *Τά εϋρισκόμενα*, έκδότης Κ. Θ. Δημαράς, 'Αθήνα 1970, σελ. 165-166.

9. Βλ. Γιάννη Καρά, *Οί έπιστήμες στην τουρκοκρατία. Χειρόγραφα καί έντυπα*, τόμ. F, *Οί έπιστήμες τής ζωής*, 1994.

10. Ιωάννου Νικολίδη, *Ερμηνεία περί τον πός πρέπει νά θεραπεύεται τό Γαλλικόν Πάθος ή γουν ή Μαλαφράντζα*, Βιέννη 1794, Προόμιον, σελ. 29.

11. 'Αδ. Κοραΐ, *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce*, 6 Janvier 1803, σελ. 57, καί στην 'ελληνική μετάφραση,' *Υπόμνημα περί τής παρόνης καταστάσεως τού πολιτισμού έν Ελλάδι*, 'Αθήνα 1853, σελ. 52.

του ἔθνους».

Ὡστόσο ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἑλλήνων ἐπιστημόνων Ἱατρῶν, οἱ ὅποιοι εἶχαν σπουδάσει σέ εὐρωπαϊκὰ Πανεπιστήμια, ἦταν ἀνεπαρκῆς γιὰ νὰ καλύψει τίς ἱατρικὲς ἀνάγκες τῶν κατοίκων τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Ἀποτέλεσμα τοῦ γεγονότος τούτου ἦταν ἓνα μέρος τοῦ πληθυσμοῦ νὰ βρῆσκει ἱατρικὴ φροντίδα στοὺς πρακτικοὺς ἱατροὺς, οἱ ὅποιοι ἀποκαλοῦνταν στὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς μέ διάφορα ὀνόματα: «*ίατροκάπηλοι*», «*ἐμπειρικοί*», «*αὐτοφνεῖς*», «*ἀγύρτες*», «*τσαρλατάνοι*», «*σακκουλιαραῖοι*», «*γόητες γιατροί*» κ.λπ. Συγκεκριμένα, στό βιβλίο *Νουθεσία εἰς τὸν λαόν τῶν Τισσῶ*, πού μετέφρασε ὁ Γεώργιος Βεντότης, ἀφιερώνεται ἰδιαίτερο κεφάλαιο μέ τίτλο «*Περὶ κυκλοφόρων ἢτοι τζαρλατάνων*»¹². Διαβάζουμε ἐδῶ ὅτι πρόκειται «*διὰ μίαν φοβερὸν δυστυχίαν, ἣτις προξενεῖ μεγαλύτερον ἀφανισμόν ἀπὸ τὰ πάθη*» καὶ ὅτι «*ἐρημώνουν τὴν γῆν*». Ὁ συγγραφέας τοὺς διακρίνει σέ δύο κατηγορίες, στοὺς «*τζαρλατάνους διαβατικούς καὶ στοὺς ψευδοῖατροὺς τῶν χωρίων*». Περιγράφει τὴ δράση τους, ἀλλὰ παράλληλα προτείνει, καὶ αὐτὸ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, τρόπους ἀντιμετώπισης τῶν τζαρλατάνων.

Στὸν πρόλογο τοῦ προαναφερθέντος βιβλίου *Ἱατρικαὶ παραινήσεις*, ὁ Γεώργιος Ζαβίρας παρατηρεῖ ὅτι οἱ πρακτικοὶ αὐτοὶ γιατροὶ ἀποτελοῦν πραγματικὴ πληγὴ καὶ γίνονται «*ἐπιζήμοι καὶ λοιμοὶ εἰς τὸ δυστυχὲς γένος μας*». Χαρακτηριστικὰ σημειώνει ὅτι «*πολλοὶ τῶν ἡμετέρων βιαζόμενοι ὑπὸ τῶν ἀσθενειῶν, νὰ πίπτωσιν ἐλεεινῶς εἰς τὰς χεῖρας τινῶν νομιζομένων ἱατρῶν, ... κυκλοφόρους τοὺς λεγομένους κοινῶς σακκουλιαραῖους, οἵτινες ἄλλοι τινὲς πῖθηκοι θέλοντες νὰ μιμηθῶσι τοὺς ὄντως ἱατροὺς, ἐπαγγέλλονται καὶ αὐτοὶ ἀναιδῶς καὶ ἀσυνειδήτως τὰ τῆς ἱατρικῆς*».

Στὸ «Προοίμιον» τοῦ βιβλίου *Ἑρμηνεία περὶ τοῦ πῶς πρέπει νὰ θεραπεύεται τὸ Γαλλικὸν Πάθος ἤγουν ἢ Μαλαφράντζα* (Βιέννη 1794), ὁ Ἰωάννης Νικολίδης τάσσειται καὶ αὐτὸς κατὰ τῶν τζαρλατάνων καὶ τῶν «*λωλῶν γυναικαρίων*»¹³. Μάλιστα τονίζει ὅτι μέ τὰ διαφωτιστικὰ βιβλία γιὰ τὸ ἀφροδισιακὸ πάθος θὰ «*θεατριθοῦν ἢ ψευτιαῖς καὶ τὰ καμώματα τῶν πομπιωμένων τζαρλατάνων, διὰ νὰ τὰ ἰξέυρη ὁ λαὸς καὶ νὰ ἀποφεύγη τὰ ἀτακτα καὶ τζαρλατάνικα ἱατρικὰ τους, ὅπου δίδουν*». Επίσης, ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῖς σέ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Νεόφυτον Βάμβα, στὶς 26 Νοεμβρίου 1816, ἀναφέρει ὅτι στὴν ἐκδοσὴ ἔργων τοῦ Ἱπποκράτους ἀντὶ προλεγομένων ἔβαλε προσφωνητικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς σπουδάζοντας τὴν Ἱατρικὴν

12. Γεωργίου Βεντότη, *Νουθεσία εἰς τὸν λαόν*, Βιέννη 1780, τόμ. Β', σελ. 193 κ. ἑξ.

13. Ἰωάννου Νικολίδη, *Ἑρμηνεία περὶ τοῦ πῶς πρέπει νὰ θεραπεύεται τὸ Γαλλικὸν Πάθος ἤγουν ἢ Μαλαφράντζα*, Βιέννη 1794, Προοίμιον, σελ. 25 καὶ 31.

"Ελληνες νέους ελπίζοντας ότι έτσι «θέλει συνεργήσῃν ἡ ἐπιστολή αὐτῆ εἰς τὸ νά ἐλαττώσῃ τὸν ἀριθμὸν τῶν γοήτων ἰατρῶν, οἱ ὅποιοι θερίζονσι τὴν Ἑλλάδα ἴσα μὲ τὴν σκορ δούλαν» (= πανώλη)¹⁴.

Πρέπει επίσης νά τονισθεῖ ὅτι αὐτὴν τὴν ἐποχὴ κυκλοφοροῦσαν πολλὰ χειρόγραφα μὲ ἰατρικὲς συνταγές γιὰ διάφορες παθήσεις, τὰ λεγόμενα «Ἱατροσόφια»¹⁵, τὰ ὅποια χρησιμοποιοῦσε ὁ λαὸς γιὰ νά καλύψει τίς θεραπευτικὲς του ἀνάγκες. Περιέχουν συνταγές πού ἀποδίδονται κυρίως στοὺς μεγάλους ἰατροὺς τῆς ἀρχαιότητος, Ἰπποκράτη, Διοσκουρίδῃ, Γαληνῷ, Ἀρεταῖο, Παῦλο Αἰγηνίτῃ, Αλέξανδρῳ Τραλλιανῷ, Ὀρειβάσιῳ, Μελέτιο μοναχῷ κ. ἄ., πράγμα πού δείχνει ὅτι, πέραν ὅλων τῶν ἄλλων, ἡ παράδοση συνεχίζεται καί μέσω τῶν ἰατρικῶν κειμένων.

Τὸ ἐπίπεδο τῶν ἱατρικῶν γνώσεων, πού «κυκλοφοροῦσαν» στὸν ἑλληνικὸ χῶρο μέσω τῶν ἐντύπων βιβλίων¹⁶, ἰδίως κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅποτε ἀρχίζει ἡ μεγάλη ἐκδοτικὴ προσπάθεια, ἡ ὅποια φθάνει στὴν κορύφωση τῆς κατὰ τίς δύο προεπαναστατικὲς δεκαετίες, μέχρι σήμερα δὲν εἶχε συστηματικὰ¹⁷ διερευνηθεῖ. Μὲ τὴν παρούσα μελέτη παρουσιάζεται ἡ πραγματοποιηθεῖσα μεταφορὰ τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱατρικῆς γνώσεως στὸν ἑλληνικὸ χῶρο μὲ τὰ ἐντυπα ἑλληνικὰ βιβλία καί ἐπὶ πλεόν δημιουργεῖται ἡ Ἱατρικὴ Βιβλιογραφία¹⁸ τῆς χρονικῆς αὐτῆς περιόδου.

14. Βλ. Ἀδ. Κοραΐ, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. 3, Ο.Μ.Ε.Α., Ἀθήνα 1979, σελ. 517. Γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἀγρτείας στὸ ἰδρυτικὸ διάταγμα τῆς Γραμματείας Ἑσωτερικῶν τοῦ νεοϊδρυθέντος Ἑλληνικοῦ κράτους μεταξύ ἄλλων ὀρίζονται διατάξεις «πρὸς κατάργησιν τῶν μετερχομένων τὴν ἱατρικὴν ἀμθὸν καὶ ἀνεξετάστων ἰατρῶν καὶ ἡ σύστασις μαιευτικῶν καὶ χειρουργικῶν σχολείων», βλ. Γερ. Πεντόγαλου, *Σχολεῖα ἱατρικῆς παιδείας*, 1991, σελ. 20.

15. Τὰ χειρόγραφα αὐτά ἀποκαλούμενα «Ἱατροσόφια» κατὰ κανόνα ἦταν ἀνώνυμα καὶ περιγράφονται στὸ βιβλίο τοῦ Γιάννη Καρά, *Οἱ ἐπιστήμες στὴν τουρκοκρατία*. Χειρόγραφα καὶ ἐντυπα, τόμ. F, *Οἱ Ἑπιστήμες τῆς Ζωῆς*, Ἀθήνα 1994.

16. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ οἱ Πρόλογοι τῶν ἱατρικῶν βιβλίων τῆς ἐξεταζομένης ἐποχῆς, γιὰ τὸν προβληματισμὸ σχετικὰ μὲ τὴν ἱατρικὴ καὶ τὴν υἰεῖα τοῦ λαοῦ, γιὰ τὰ θέματα τῆς γλώσσας, τῆς μετάφρασης, τῆς ἐκπαίδευσης καὶ γενικότερα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Σχεδιάζεται οἱ πρόλογοι αὐτοὶ νά ἐκδοθοῦν καὶ σχολιασθοῦν μελλοντικὰ σὲ ἰδιαίτερο βιβλίο, γιὰ νά διαφανεῖ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο καὶ ὁ προβληματισμὸς τῶν ἰατρῶν-συγγραφέων.

17. Στοιχεῖα ὄστος θεραπευτικῆς κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ καταγράφονται στὴν *Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἑλληνικὴν θεραπευτικὴν ἀπὸ τὸ 1453 μέχρι τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνος*, Ἀθήνα 1985, τοῦ Ἀριστ. Εὐτυχιάδου.

18. Τὰ ἱατρικὰ βιβλία, πού ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸ 1822 μέχρι τὴν ἴδρυση τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1837), θά ἀποτελέσουν τὴ συντασσόμενη *Ἱατρικὴ Βιβλιογραφία 1822-1836*.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Διερευνήθηκαν συστηματικά τά έντυπα έλληνικά βιβλία, πού έκδόθηκαν κατά τήν έποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού κατά τό δεύτερο μισό του 18ου αιώνας και κατά τήν προεπαναστατική είκοσαετία και διαπιστώθηκε ότι ιατρικές γνώσεις περιέχονται σέ τρείς μεγάλες κατηγορίες έντυπων βιβλίων:

Α'. Στά βιβλία ιατρικού καθαρά περιεχομένου.

Β'. Στά βιβλία μή ιατρικού περιεχομένου (φυσικής, φιλοσοφίας, σχολικά έγχειρίδια κ. ά.) και

Γ'. Στά προεπαναστατικά περιοδικά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'.
ΒΙΒΛΙΑ ΙΑΤΡΙΚΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ

Τά βιβλία μέ ἱατρικό καθαρά περιεχόμενο καταχωρίζονται στό πρώτο μέρος τής μελέτης μέ τούς τίτλους καί τά θέματα, πού περιέχουν, καί, όπου είναι δυνατόν, ἀναγράφεται καί ὁ τίτλος τοῦ ξενόγλωσσου βιβλίου, ἀπό τό ὁποιο ἔγινε ἡ μετάφραση τοῦ ἐλληνικοῦ βιβλίου. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο καταγράφεται ἡ ἐλληνική ἱατρική βιβλιογραφία τής ἐποχῆς τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ἡ ὁποία ὄχι μόνο ἀποτελέσσε τόν ἱστό τής ἱατρικῆς σκέψης τής ἐποχῆς αὐτῆς, ἀλλά ἐπηρέασε τή μετέπειτα συγγραφική ἱατρική πορεία καί συνέβαλε ἰδιαίτερα στή δημιουργία τής ἐλληνικῆς ἱατρικῆς ορόλογίας.

Ἄριθμός ἱατρικῶν βιβλίων τής ἐποχῆς τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ

Κατά τήν πραγματοποιηθεῖσα ἐρευνα ἀνευρέθηκαν 28 βιβλία ἱατρικοῦ καθαρά περιεχομένου, τά ὁποία ἐκδόθηκαν κατά τήν ἐξεταζόμενη περίοδο (1745-1821)¹. Δύο βιβλία εἶχαν ἀπό δύο ἀκόμη ἐπανεκδόσεις. Στόν πίνακα 1 δίνεται ἡ κατανομή τῶν βιβλίων κατά τό δεύτερο μισό τοῦ 18ου αἰῶνος καί τῶν δύο προεπαναστατικῶν δεκαετιῶν, κατά τίς ὁποίες ἐκδόθηκε τό 53,5% τῶν βιβλίων, δηλ. περισσότερα ἀπό ὅ,τι σ' ὁλόκληρο τό δεύτερο μισό τοῦ 18ου αἰῶνος.

Πίνακας 1

Χρονική περίοδος	Ἄριθμός ἐκδόσεων	Ἄριθμός ἐπανεκδόσεων	Σύνολο
1745-1799	13	2	15
1800-1821	15	2	17
Σύνολο	28	4	32

1. Πριν ἀπό τό 1745 ἐντοπίσαμε κατά τήν μέχρι σήμερα ἐρευνά μας ἕνα ἱατρικό βιβλίο, συγγραφέας τοῦ ὁποίου εἶναι ὁ ἱατροφιλόσοφος Σταῦρος Μουλαῖμης, ἐκδοθέν στή Βενετία τό 1724 καί ἀναφερόμενο σέ ὁδηγίες κυρίως ἀντιμετώπισης τῶν δηγμάτων ἀπό ζῶα καί ἐρπετά. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Σταύρου Μουλαίμου, *Αντιδοτάριον*, Βενετία 1724. Τό πρώτο στά ἐλληνικά ἱατρικό βιβλίο;», *Ἡπειρωτικά Χρονικά*, τόμ. 37, 2003, (ὑπό ἐκτύπωση).

Πίνακας 2 μέ τᾶ 28 ιατρικά βιβλία

1. Ἐκτονίου Στρατηγού, *Διδασκαλία θεωρητικοπρακτική...*, Βενετία 1745
2. Αὔγουστου Μαίηρ, *Δαβίδ Μαδάϊ... Σύντομος διήγησις περί φαρμάκων*, "Άλλη 1752
- 2α. Ἰωάννου Αδάμη, *Σύντομος ἔρμηνεία περί ἐνεργείας ἰατρικῶν...*, "Άλλη 1756
3. Θωμά Μανδακάση, *Ὅμοια τῶν ἔλλειπόντων ὁμοιών...*, Λειψία 1757
4. Δημητρίου Καρακάση, *Περί τῆς φλεβοτομίας...*, "Άλλη 1760
5. [Γεωργίου Βεντότη], *Αὐνανισμοῦ ἐπιτομή...*, Βενετία 1780
7. Χρήστου Σονγδουρή, *Βιβλίον ἰατρικόν περί ποδαλγίας*, Νίζνη 1781
8. Κωνσταντίνου Μιχαήλ, *Ἐγχειρίδιον... Τισσότου...*, Βιέννη 1785
9. Γεωργίου Ζαβίρα, *Ἰατρικαί παρενέσεις...*, Πέστη 1787
10. [Γεωργίου] Ζαβίρα, *Ὀνοματολογία βοτανική...*, Πέστη 1787
11. Κωνσταντίνου Μιχαήλ, *Διαιτητική...*, Βιέννη 1794
12. Ἰωάννου Νικολίδου, *Ἐρμηνεία περί... γαλλικόν...*, Βιέννη 1794
13. Κηρύκου Χαιρέτου, *Ἐγχειρίδιον τῆς τῶν ζῶων...*, Βενετία 1798
14. Γεωργίου Χρυσοβελόνη, *Ὀμιλία φυσιολογική...*, Βιέννη 1802
15. *Διδασκαλία παραινετική περί χρήσεως τῆς δαμαλίδος*, Βιέννη 1805
16. Σεργίου Ἰωάννου, *Ἀναίρεσις νοσοκομικῆς τίνος...*, Βιέννη 1806
17. Ἀναστασίου Γεωργιάδου, *Ἰατροφιλοσοφική ἀνθρωπολογία*, Βιέννη 1810
18. Ἀναστασίου Γεωργιάδου, *Ἀντιπανάκεια*, Βιέννη 1810
19. Βοσκυλλωνίου, *Ἀπαγγελία περί τίνος συγγράμματος*, Παρίσι 1811
20. Κωνστ. Δαρβάρεως, *Ἐγχειρίδιον υγείας στομάχου*, Ιάσιο 1814
21. Γ. Κ. Τυπάλδου, *Διατριβή περί... χολερικῶν πυρετῶν*, Παρίσι 1815
22. Γ. Κ. Τυπάλδου, *Περί τοῦ καθαρισμοῦ τοῦ ἀέρος...*, Παρίσι 1815
23. Πέτρου Ἡπήτη, *Αἰμολογία*, Βιέννη 1816
24. Ἀδαμάντιου Κοραή, *Ἴπποκράτους, Τό περί ἀέρων...*, Παρίσι 1816
25. Σεργίου Ἰωάννου, *Πραγματείας Ἰατρικῆς*, Κωνσταντινούπολη 1818
26. Διονυσίου Πύρρου, *Φαρμακοποιία...*, Κωνσταντινούπολη 1818
27. Γερ. Καρούσου, *Νουθεσίαι πρός τούς ἐγκατοίκους...*, Κέρκυρα 1818
28. Σπυρίδωνος Βλαντή, *Ἵγιεινατάριον*, Βενετία 1820

Ἐπανεκδόσεις Ἰατρικῶν βιβλίων

Ἐκ τῶν παραπάνω 28 ἰατρικῶν βιβλίων δύο εἶχαν καί ἐπανεκδόσεις. Ἰδιαίτερα τό βιβλίον τοῦ Δαβίδ Μαδάϊ εἶχε μεταφρασθεῖ δύο φορές· μία

από τα γερμανικά τό 1752 και τό 1756 άλλη μία από τα λατινικά, γεγονός τό όποιο δείχνει ότι κάλυπτε μία ανάγκη τής έποχής. Αναλυτικώτερα:

α. Δαυίδ Μαδάϊ, *Σύντομος διήγησις περί φαρμάκων*, 1752, σέ μετάφραση από τα γερμανικά, ενώ ή έκδοση του 1756 σέ μετάφραση από τα λατινικά και μέ επανέκδοση τό 1772².

β. Κωνσταντίνου Μιχαήλ, *Διαιτητική, ής προτέτακται και ιστορία συνοπτική τής Ιατρικής, Βιέννη 1794*. Έπανεκδόθηκε στά 1809 και 1819 από τον Σπ. Βλαντή στή Βενετία, χωρίς όμως τίς ύποσημειώσεις τής πρώτης έκδόσεως.

Συγγραφείς τών Ιατρικών βιβλίων

Συγγραφείς τών 28 ιατρικών βιβλίων ήταν 23 τόν άριθμό, έκ τών όποίων έξι εξέδωσαν από δύο βιβλία (Κων. Μιχαήλ, Άναστ. Γεωργιάδης, Σέργιος Ίωάννου, Γ. Κ. Τυπάλδος, Γ. Ζαβίρας, Γ. Βεντότης). Εξετάζοντας τήν ιδιότητα τών συγγραφέων τών ιατρικών βιβλίων διαπιστώνεται ότι 14 ήταν ιατροί και 9 λόγιοι γενικής παιδείας.

Πίνακας 3

Κατανομή τών ιατρικών βιβλίων σύμφωνα μέ τήν ιδιότητα του συγγραφέως κατά τίς δύο χρονικές περιόδους

Ιδιότητα συγγραφέων	1745-1799	1800-1821	Σύνολο
Ιατροί	7	11	18
Λόγιοι	6	4	10
Σύνολο	13	15	28

Στόν πίνακα 3 διαπιστώνουμε ότι κατά τίς δύο προεπαναστατικές δεκαετίες παρατηρείται αύξηση του άριθμού έκδόσεως τών βιβλίων από συγγραφείς ιατρούς συγκριτικά μέ τόν άριθμό τών βιβλίων από συγγραφείς λογίους.

2. Η μετάφραση του Μαίηρ επανεκδόθηκε στην Άλλη τό 1842. Ευχαριστίες εκφράζονται στόν κ. Ullrich Moening για τή γνωστοποίηση τής έκδόσεως και τήν άποστολή σέ φωτοτυπίες του βιβλίου. Επίσης του Άδάμη ή μετάφραση επανεκδόθηκε στην Άλλη τό 1847 και τό 1851. Βλ. Βίκου Πάτσιου, *Ξένοι συγγραφείς μεταφρασμένοι στα έλληνικά. Άυτοτελείς έκδόσεις 1800-1863*, Άθήνα 2003 (υπό έκτύπωση).

Ἡ διαπίστωση αὐτὴ μαρτυρεῖ ἀφ' ἑνὸς τὴν αὔξηση τῶν ἐπιστημόνων ἰατρῶν καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν ἐνίσχυση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ ἰατρικὰ βιβλία, τὰ ὁποῖα γράφονται ἀπὸ εἰδικούς συγγραφεῖς-ἰατρούς, οἱ ὅποιοι ἐξ ἀντικειμένου ἔχουν εἰδικότερες γνώσεις στὰ ἰατρικὰ θέματα.

Οἱ ἰατροὶ συγγραφεῖς τῶν ἰατρικῶν βιβλίων:

1. Θωμᾶς Μανδακάσης	8. Ἀναστάσιος Γεωργιάδης
2. Δημήτριος Καρακάσσης	9. Βοσκυλλώνιος ³
3. Κωνσταντῖνος Μιχαήλ	10. Κωνσταντῖνος Δάρβαρις
4. Ἰωάννης Νικολίδης	11. Γ. Κ. Τυπάλδος
5. Κήρυκος Χαιρέτης	12. Πέτρος Ἡπῆτης
6. Γεώργιος Χρυσοβελόνης	13. Ἀδαμάντιος Κοραῆς
7. Σέργιος Ἰωάννου	14. Διονύσιος Πύρρος

Οἱ λόγιοι συγγραφεῖς τῶν ἰατρικῶν βιβλίων:

1. Ἀντώνιος Στρατηγός	2. Αὐγουστος Μαίηρ
3. Ἰωάννης Ἀδάμης	4. Γεώργιος Βεντότης
5. Χρήστος Σουγδουρής	6. Γεώργιος Ζαβίρας
7. (Ἄωνυμος)	8. Γεράσιμος Καρούσος
9. Σπυρίδων Βλαντῆς	

Τόπος ἐκδόσεως τῶν ἰατρικῶν βιβλίων

Σχετικὰ μέ τὸν τόπο ἐκδόσεως τῶν 28 ἰατρικῶν βιβλίων καὶ τῶν 4 ἐπανεκδόσεων τους, παρατηροῦμε στὸν πίνακα 4 ὅτι ἐκδόθηκαν σὲ πόλεις κυρίως τῆς Εὐρώπης, ὅπου ἦταν ἐντονη ἡ παρουσία τοῦ παροικιακοῦ Ἑλληνισμοῦ. Αναλυτικότερα ἐννέα βιβλία ἐκδόθηκαν στὴ Βιέννη, ἑπτὰ στὴ Βενετία, ἀπὸ τέσσερα στὴν Ἄλλη καὶ τὸ Παρίσι, ἀπὸ δύο στὴν Πέστη τῆς Οὐγγαρίας καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἀπὸ ἓνα βιβλίο στὴ Νίζνη τῆς Οὐκρανίας, τὴν Λειψία, τὴν Κέρκυρα καὶ τὸ Ιάσιο. Ἐπίσης παρατηρεῖται μία μετατόπιση πρὸς ἀνατολὰς τοῦ τόπου ἐκδόσεως τῶν ἰατρικῶν βιβλίων.

3. F. M. Bosquillon, (1744-1816), Γάλλος καθηγητὴς τῆς Ἰατρικῆς καὶ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας.

Πίνακας 4

Τόπος έκδόσεως	1745-1799	1800-1821	Σύνολο
Βιέννη	3	6	9
Βενετία	4	3	7
"Άλλη	4	-	4
Παρίσι	-	4	4
Πέστη	2		2
Κωνσταντινούπολη	-	2	2
Λειψία	1		1
Νίζνη	1	-	1
Κέρκυρα	-	1	1
Ιάσιο	-	1	1
Σύνολο	15	17	32

Πρωτότυπα και μεταφρασμένα Ιατρικά βιβλία

Τό ήμισυ τού ἀριθμοῦ τῶν ἐλληνικῶν ἱατρικῶν βιβλίων τῆς περιόδου τού Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι μεταφρασμένα ἀπό ἀντίστοιχα εὐρωπαϊκά Ιατρικά βιβλία, στοιχείο πού δείχνει τήν ἀμεση μεταφορά τῆς ἱατρικῆς γνώσεως στόν ἐλληνικό χώρο. Τά ὑπόλοιπα βιβλία, πού ἀποκαλοῦνται «πρωτότυπα», εἶναι ἐρανίσματα ἢ συνθέσεις τῶν Ελλήνων συγγραφέων.

"Ἐνα ἄλλο σημαντικό στοιχείο, πού παρατηρεῖται στόν πίνακα 5, εἶναι ὅτι, ἐνώ κατά τό δεύτερο μισό τού 18ου αἰῶνος τά περισσότερα ἐλληνικά ἱατρικά εἶναι μεταφρασμένα ἀπό ἀντίστοιχα εὐρωπαϊκά, κατά τίς δύο προεπαναστατικές δεκαετίες παρατηρεῖται σημαντική αὐξηση «πρωτότυπων» ἔργων τῶν Ελλήνων συγγραφέων (9 ἀπό τά 15).

Πίνακας 5

Ἀριθμός πρωτοτύπων καί μεταφρασμένων βιβλίων

<u>Βιβλία</u>	<u>1745-1799</u>	<u>1800-1821</u>	<u>Σύνολο</u>
Μεταφρασμένα	8(*)	6(*)	14
Πρωτότυπα	5	9	14
Σύνολο	13	15	28

Σέ τρία μεταφρασμένα βιβλία, όπου και ό άστερίσκος (*), περιέχονται και πρωτότυπα κεφάλαια τοῦ Έλληνα μεταφραστή. Συγκεκριμένα:

- α) Ιωάννου Νικολίδου, *Περί τοῦ πώς πρέπει νά θεραπεύεται τό γαλλικόν πάθος ήγουν ή μαλαφράντζα...*, Βιέννη 1794. Από τίς 800 σελίδες τοῦ βιβλίου μόνον οί 165 εἶναι μεταφρασμένες,
- β) *Διδασκαλία παραινετική περί τής χρήσεως τής δαμαλίδας...*, Βιέννη 1805. Τό δεύτερο μόνο μέρος τοῦ βιβλίου εἶναι μετάφραση από κείμενο τοῦ ἱατροῦ Καρένου.
- γ) Διονυσίου Πύρρου, *Φαρμακοποιία...*, Κωνσταντινούπολή 1818. Τό βιβλίό περιέχει και πρωτότυπα κείμενα τοῦ Έλληνα συγγραφέα.

Συγγραφείς τών πρωτοτύπων ιατρικῶν βιβλίων

Όπως διαφαίνεται στόν πίνακα 6, οί συγγραφείς τών «πρωτοτύπων» ιατρικῶν βιβλίων κατά τό δεύτερο μισό τοῦ 18ου αἰώνου ήταν ἱατροί, ἐκτός ἑνός λογίου. Οί ἱατροί συγγραφείς, ἰδιαίτερα κατά τίς δύο προεπαναστατικές δεκατίες, προσπαθοῦν νά μεταφέρουν στόν ἑλληνικό χώρο τίς γνώσεις, πού ἀπέκτησαν στίς Ιατρικές Σχολές τών εὐρωπαϊκῶν Πανεπιστημίων, συγγράφοντας και ἐκδίδοντας ιατρικά βιβλία στήν ἑλληνική, μέ σκοπό νά συμβάλουν στή διάδοση τής νέας γνώσεως στόν ἑλληνικό χώρο και ἀντίστοιχα νά καταπολεμήσουν τήν ἀμάθεια και τίς δεισιδαιμονίες.

Πίνακας 6

Ιδιότητα συγγραφέων	1745-1799	1800-1821	Σύνολο
Ιατροί	4	9	13
Λόγιοι	1	-	1
Σύνολο	5	9	14

Στή συνέχεια ἀναγράφονται πιο ἀναλυτικά τά «πρωτότυπα» ιατρικά βιβλία και οί συγγραφείς τους κατά τίς δύο χρονικές περιόδους.

Περίοδος 1745-1799

Ιατροί

1. Θωμάς Μανδακάσης, *"Όμοια τών ἔλλειπόντων...*, Λειψία 1757
2. Δημήτριος Καρακάσης, *Περί τής φλεβοτομίας...*, "Άλλη 1760
3. Κωνσταντίνος Μιχαήλ, *Διαιτητική...*, Βιέννη 1794

4. Κήρυκος Χαϊρέτης, *Ἐγχειρίδιον τῆς τῶν ζῴων...*, Βενετία 1798

Λόγιοι

1. Γεώργιος Ζαβίρας, *Ὀνοματολογία Βοτανική...*, Πέστη 1787

Περίοδος 1800-1821

ΙΑΤΡΟΙ

1. Γεώργιος Χρυσοβελόνης, *Ὀμιλία φυσιολογική...*, Βιέννη 1802
2. Σέργιος Ἰωάννου, *Ἀναίρεσις νοσοκομικῆς τίνος...*, Βιέννη 1806
3. Αναστάσιος Γεωργιάδης, *Ἀντιπανάκεια*, Βιέννη 1810
4. Βοσκιλλώνιος, *Ἀπαγγελία περὶ τίνος συγγράμματος*, Παρίσι 1811
5. Κων. Δάρβαρις, *Ἐγχειρίδιον περὶ υγιείας στομάχου*, Ιάσιο 1814
6. Γ. Κ. Τυπάλδος, *Περὶ τοῦ καθαρισμοῦ τοῦ ἀέρος...*, Παρίσι 1815
7. Πέτρος Ἡπῆτης, *Αἰμολογία*, Βιέννη 1816
8. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Ἱπποκράτους Περὶ ἀέρος...*, Παρίσι 1816
9. Σέργ. Ἰωάννου, *Πραγματείας Ἰατρικῆς*, Κωνσταντινουπόλις 1818

**Κατανομή τῶν μεταφρασμένων βιβλίων
σύμφωνα με τὴ γλῶσσα τοῦ ἀλλοδαποῦ βιβλίου**

Στὸν πίνακα 7 ἐπισημαίνεται ὅτι ἀπὸ πέντε βιβλία μεταφράσθηκαν ἀπὸ τὴν ἰταλική καὶ γαλλική γλῶσσα, τρία ἀπὸ τὴ γερμανική καὶ ἀπὸ ἓνα ἀπὸ τὴ λατινική καὶ οὐγγρική ἀντίστοιχα.

Πίνακας 7

Γλῶσσα πρωτοτύπου	1745-1799	1800-1821	Σύνολο
Ἰταλική	2	3	5
Γαλλική	3	2	5
Γερμανική	2(*)	1	3
Λατινική	ἕ(*)	-	1
Οὐγγρική	1	-	1
Σύνολο	9	6	15

(*) Τὸ βιβλίο τοῦ Δαβὶδ Μαδάϊ, *Σύντομος διήγησις περὶ φαρμάκων*, μεταφράσθηκε ἀπὸ τὴ γερμανική καὶ ἀπὸ τὴ λατινική γλῶσσα ἀνεβάζοντας κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ συνολικὸ ἀριθμὸ τῶν μεταφράσεων ἀπὸ 14 σὲ 15.

Δίγλωσσα ιατρικά βιβλία

Από τὰ 28 ἑλληνικά ἱατρικά βιβλία τέσσερα ἐκδόθηκαν σέ δίγλωσση μὴ ῥφή: Τρία σέ ἑλληνική καί λατινική καί ἓνα σέ ἑλληνική καί γαλλική γλώσσα.

- α. Θ. Μανδακάση, *"Ομοια τῶν ἐλλειπόντων...*, 1757 (ἑλληνική-λατινική)
- β. Δημ. Καρακάση, *Περὶ τῆς φλεβοτομίας...*, 1760 (.. - ..)
- γ. Αναστασίου Γεωργιάδου, *Ἀντιπανάκεια*, 1810 (.. - ..)
- δ. Βοσκοιλλωνίου, *Ἀπαγγελία περὶ τίνος...*, 1811 (ἑλληνική-γαλλική)

/

Ἀναλογία ἱατρικῶν βιβλίων καί βιβλίων θετικῶν ἐπιστημῶν κατὰ τὴν ἐξεταζόμενη ἐποχή

Τὰ ἱατρικά βιβλία, τὰ ὁποία ἐκδόθηκαν κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, (1745-1881), κατέχουν τὸ 15% στό σύνολο τῶν 188 βιβλίων τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν τῆς ἀνωτέρω περιόδου, πού ἔχουν ἐντοπισθεῖ καί ἀναφέρονται σέ πρόσφατη δημοσίευση⁴. Τὸ ποσοστὸ αὐτὸ τῶν ἱατρικῶν βιβλίων θεωρεῖται ἀρκετὰ σημαντικό γιὰ τὴν ἐξεταζόμενη ἐποχὴ.

Ἱατρικές διδακτορικές διατριβές στὴν ἑλληνική γλώσσα

Τρία ἀπὸ τὰ 28 ἱατρικά βιβλία εἶχαν κατατεθεῖ ὡς διδακτορικές διατριβές⁵ ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες συγγραφεῖς τους, στοιχεῖο τὸ ὁποῖο δείχνει ἀφ' ἑνὸς τὸ ἐπίπεδο τῶν ἱατρῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ καί ἀφ' ἑτέρου τὸ ἐπίπεδο τῶν ἱατρικῶν γνώσεων, πού διοχετεύονταν στὸν ἑλληνικό χώρο. Τονίζεται ἰδιαίτερα ὅτι οἱ διατριβές αὐτές τελοῦσαν ὑπὸ τὴν ἐπιτροπεία διασήμων ἱατρῶν καθηγητῶν τῆς ἐποχῆς. Ἀναλυτικότερα δύο διατριβές εἶχαν κατατεθεῖ κατὰ τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 18ου αἰῶνος:

4. Βλ. Γιάννη Καρά, «Ἔργα τῶν Φυσικῶν-Θετικῶν Ἐπιστημῶν τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας», στό βιβλίο *Ἐπιστημονολογική προσέγγιση στὴ Νεοελληνική ἐπιστημονική σκέψη*, Ἀθήνα 1995, σελ. 131-150.

5. Δημητρίου Καραμπερόπουλου, «Ἱατρικές Διδακτορικές διατριβές στὴν ἑλληνική γλώσσα κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», *20ο Ἐτήσιο Πανελλήνιο Ἱατρικὸ Συνέδριο*, Ἀθήνα 1994, στὸν τόμο *Περὶλήψεων*, σελ. 12.

- α) Θωμά Μανδακάση, *"Ομοια τών έλλειπόντων όμοιων ίάματα*, Λειψία 1757, μέ καθηγητή τόν διάσημο I. E. Hebenstreit⁶, ό όποιος έξέδωσε και έργο τοῦ Άετίου.
- β) Δημητρίου Καρακάση, *Περί τής φλεβοτομίας...* "Άλλη 1760, μέ καθηγητή τόν Andr. Elia Büchner, ό όποιος ειχε τήν έποπτεία τών διδακτορικών διατριβών και άλλων Ελλήνων ιατρών, πού εκδόθηκαν όμως σε άλλη γλώσσα⁷.

Κατά τίς δυό προεπαναστατικές δεκαετίες εκδόθηκε μόνο ή διατριβή τοῦ Ιωάννου Σεραφείμ, *Περί χολερικών πυρετών*, μεταφρασμένη από τόν Γ. Κ. Τυπάλλο, Παρίσι 1815.

Ωστόσο έπισημαίνεται ότι και ό Π. Ήπήτης⁸ ειχε καταθέσει διατριβή μέ θέμα τήν πανάλη, ή όποία στή συνέχεια μέ τό ίδιο περιεχόμενο εκδόθηκε τήν ίδια χρονιά κατά τό 1816 μέ τίτλο *Λοιμολογία*. Θά πρέπει όμως νά υπογραμμισθεί ότι εκτός τών τριών αυτών διατριβών αρκετοί "Έλληνες ιατροί ειχαν εκδώσει σε γλώσσα εκτός τής ελληνικής διδακτορικές διατριβές στά εύρωπαϊκά Πανεπιστήμια⁹.

Κατανομή τών 28 Ιατρικών βιβλίων ανάλογα μέ τό περιεχόμενό τους

Σύμφωνα μέ τό περιεχόμενό τους τά 28 ιατρικά βιβλία κατανέμονται (βλ. πίνακα 8) σε πέντε κατηγορίες. Τά περισσότερα, 12 τόν αριθμό, αναφέρονται στους διάφορους πυρετούς και γενικά σε θέματα παθολογίας. Ακολουθούν δέκα μέ ιατρικές οδηγίες, συμβουλές και νουθεσίες, τρία μέ περιεχόμενο φαρμακολογίας και δύο ανατομίας-φυσιολογίας. Ένα βιβλίο έχει άντικείμενο τήν Ιστορία τής Ιατρικής, άν και ή *Διαιτητική* τοῦ Κων-

6. Jean Ernest Hebensteit, (1703-1757), Γερμανός καθηγητής, ό όποιος εξέδωσε ελληνικά-λατινικά τοῦ Άετίου Αμιδινού, τό "Ένατο βιβλίο, κεφ. 28, «Περί ειλεού και χορδαφού». Βλ. Εύλογίου Κουρβίλα, *Ιστορική Βιβλιογραφία*, τόμ. Α', Άθήνα 1938, σελ. 234, British Museum, *General Catalogue of Printed Books*, λήμμα «Hebenstreit J, E».' Άς σημειωθεί ότι τήν εκδοση μνημονεύει και ό Σκεός Ζερβός στον Δέκατο Τρίτο Λόγο τοῦ Άετίου Αμιδινού, «Περί δακνόντων ζώων και ιοβόλων», περιοδ. *Άθηνά*, τόμ. 19, 1906, Εισαγωγή, σελ. 241-250. Μνημονεύεται επίσης από τόν ιατρό Ιωάννη Ασάνη στον *Έρμη τό Λόγο* τοῦ 1811, σελ. 92.

7. Θωμά Παπαδοπούλου, *Έλληνική Βιβλιογραφία (1400ci-1800)*, 1986, τόμ. Β', άρ. 1102, άρ. 1115, καθώς επίσης δημοσιεύεται επιστολή τοῦ Elia Buchner στη διατριβή άρ. 1110.

8. *Έρμης ό Λόγος*, 1816, σελ. 403-410.

9. Θωμά Παπαδοπούλου, ό. π., τόμος Α", Άθήνα 1984 και ιδιαίτερα στον τόμο Β' (Συμπλήρωμα), Άθήνα 1986.

σταντίνου Μιχαήλ στο πρώτο μέρος περιέχει και μία «*Συνοπτική ιστορία τής Ιατρικής*».

Άναφορές ώστόσο στην Ιστορία τής Ίατρικής υπάρχουν και σέ άλλα βιβλία τής εξεταζόμενης περιόδου¹⁰, όπως από τόν Άλέξανδρο Καγκελλάριο, ό όποιος συνοπτικά αναφέρεται στην Ιστορία τής ιατρικής τών αρχαίων, από τόν Ίωάννη Αδάμη, ό όποιος παρέθεσε σύντομη ιστορία τής ιατρικής στά προλεγόμενα τού βιβλίου, πού μετέφρασε, και από τόν Άναστάσιο Γεωργιάδη, ό όποιος αφιέρωσε λίγες σελίδες στό βιβλίο *Ιατροφιλοσοφική άνθρωπολογία*. Επίσης ό Ιωάννης Νικολίδης γράφει για τήν ιστορία τού γαλλικού πάθους, δηλ. τής συφιλίδος και ό Π. Ήπήτης για τήν ιστορία τής πανώλους. Παράλληλα και στόν Λόγιο Έρμη δημοσιεύονται μεταφρασμένα συνοπτικά άρθρα σχετικά μέ τήν ιστορία τής ιατρικής.

Πίνακας 8

Περιεχόμενο ιατρικού βιβλίου	Άριθμός βιβλίων
Παθολογία	12
Ίατρικές νουθεσίες, οδηγίες	10
Φαρμακολογία	3
Φυσιολογία-Άνατομία	2
Ιστορία τής Ιατρικής	1
Σύνολο	28

Άναλυτικότερα τά 28 βιβλία κατανέμονται σύμφωνα μέ τό περιεχόμενό τους:

I. ΠΑΘΟΛΟΓΙΑ

1. Αντωνίου Στρατηγού, *Διδασκαλία θεωρηκοπρακτική...*, 1745
2. Θωμά Μανδακάση, *"Όμοια τών έλλειπόντων όμοιον ιάματα...*, 1757
3. Δημητρίου Καρακάσση, *Περί τής φλεβοτομίας...*, 1760
4. Γεωργίου Βεντότη, *Ανάνισμού έπιτομή...*, 1777
5. Χρήστου Σουγδουρή, *Περί τής ποδαλγίας...*, 1781
6. Κωνστ. Μιχαήλ, *Έγχειρίδιον τού έν ιατροΐς... Τισσότου*, 1785

10. Δημ. Καραμπερόπουλου, *Ή πρώτη Ιστορία τής Ιατρικής στην έλληνική γλώσσα*, Άθήνα 1994, σελ. 26-27.

7. Γεωργίου Ζαβίρα, *Ιατρικά παραινέσεις...*, 1787
8. Ιωάννου Νικολίδου, *Έρμηνεία περί τοῦ... θεραπεύομεν...*, 1974
9. Ἀναστασίου Γεωργιάδου, *Ιατροφιλοσοφική ἀνθρωπολογία*. 1810.,
10. Ἀναστασίου Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, 1810
11. Γ. Κ. Τυπάλδου, *Περί χολερικῶν πυρετῶν...*, 1815
12. Πέτρου Ἡπῆτη, *Λοιμολογία*, 1816

II. ΙΑΤΡΙΚΕΣ ΝΟΥΘΗΣΙΕΣ, ΟΔΗΓΙΕΣ, ΣΥΜΒΟΥΛΕΣ

1. Γεωργίου Βεντότη, *Νουθεσίαι εἰς τόν λαόν*, 1785
2. Κωνσταντίνου Μιχαήλ, *Διαιτητική*, 1794
3. *Διδασκαλία παραινετική περί τήσ χρήσεως τῆς δαμαλίδος*, 1805
4. Σεργίου Ἰωάννου, *Αναίρεσις νοσοκομικῆς τινός ἀναφοράς...*, 1806
5. Βοσκυλλωνίου, *Απαγγελία περί τίνος συγγράμματος...*, 1811
6. Κωνστ. Δαρβάρεως, *Έγχειρίδιον περί συντηρ. ὑγιείας στομάχου...*, 1814
7. Γ. Κ. Τυπάλδου, *Περί τοῦ καθαρισμοῦ τοῦ ἀέρος...*, 1815
8. Ἀδαμαντίου Κοραή, *Ἰπποκράτους Τό περί ἀέρος, ὑδάτων, τόπων*, 1816
9. Γ. Καρούσου, *Νουθεσίαι πρός τοῦς ἐγκατοίκους...*, 1818
10. Σπ. Βλαντή, *Υγιεινάριον*, 1820

III. ΦΑΡΜΑΚΟΛΟΓΙΑ

1. Αὐγ. Μαίηρ, *Σύντομος διήγησις...περί φαρμάκων*, 1752
2. Γεωργίου Ζαβίρα, *Όνοματολογία βοτανική*, 1787
3. Διονυσίου Πύρρου, *Φαρμακοποιία*, 1818

IV. ΦΥΣΙΟΛΟΓΙΑ, ΑΝΑΤΟΜΙΑ

1. Κηρύκου Χαϊρέτου, *Έγχειρίδιον τῆς τῶν ζῶων οἰκονομίας*, 1798
2. Γεωργίου Χρυσοβελόνη, *Όμιλία φυσιολογική*, 1802

V. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ

1. Σεργίου Ἰωάννου, *Πραγματείας Ἰατρικῆς*, 1818

Ἀποδοχή τῆς ἐκδόσεως τῶν Ιατρικῶν βιβλίων ἀπό διακεκριμένους ιατρούς καί καθηγητές

Χαρακτηριστικό τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐπιπέδου τῶν ἐλληνικῶν ιατρικῶν βιβλίων ἀποτελεῖ καί τὸ γεγονός, ὅτι οἱ συγγραφεῖς τους πολλές φορές πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τῶν βιβλίων τους εἶχαν καί τὴ σύμφωνη γνώμη διακεκριμένων ιατρῶν, καθηγητῶν ἢ ἄλλων ἐγκρίτων ἐπιστημόνων. Συγκεκριμένα ἀπὸ τὴν ἀναλυτικὴ διερεύνηση διαπιστώνεται ὅτι:

1. Ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Θωμά Μανδακάση εἶχε τὴν ἐγκριση τοῦ καθηγητοῦ τῆς Λειψίας J. E. Hebenstreit, (1703-1757).

2. Ἐπίσης ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Δημητρίου Καρακάση εἶχε τὴν ἐγκριση τοῦ καθηγητοῦ Andr. El. Buehner¹¹.

3. Ὁ Κωνσταντῖνος Μιχαήλ στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου, ποῦ ἐξέδωσε τὸ 1785 μὲ τίτλο «*Ἐγχειρίδιον τοῦ ἐν ἰατροῖς σοφωτάτου Τισσότου...*», [σελ. 11], σημειώνει ὅτι τὸ χειρόγραφό του τὸ «*ἐπρόσφερον εἰς πολλοὺς ἀξιολόγους ἀνδρας, οἵτινες ἰδόντες αὐτό μὲ παρεκίνησαν νὰ τὸ ἐκδώσω εἰς τὴν πόλιν...*».

4. Ὁ Κήρυκος Χαιρέτης στὸ βιβλίο του «*Ἐγχειρίδιον τῆς τῶν ζώων οἰκονομίας*», σελ. 9, σημειώνει ὅτι τὸ χειρόγραφό του τὸ διάβασαν «*μετὰ πόσης ἐπιμελείας τε καὶ ἀκριβείας*» ὁ Ἰωάννης Χαρβούρης, καθηγητῆς τῆς «*Πρακτικῆς θεραπείας*» στὸ Τορίνο καὶ Παρίσι, ὁ Μάρκος Χαρβούρης¹², καθηγητῆς τῆς Χημείας στὴν Πάδοβα καὶ ὁ Βικέντιος Μαλακάρνε¹³ (V. Malacarne, 1744-1816), καθηγητῆς τῆς χειρουργικῆς στὴν Πάδοβα, οἱ ὅποιοι τοῦ συνέστησαν τὴν ἐκδοσὴ τοῦ βιβλίου καὶ στὴν ἰταλικὴ γλώσσα.

11. Andr. El. Buehner, (1701-1769), Γερμανὸς ἰατρός, καθηγητῆς στὴν Ἄλλη καὶ μέλος τῆς Ἀκαδημίας, συγγραφεὺς πολλῶν ἐργῶν πρὸς τιμὴν τοῦ ὁποῖου ὁ Λινναῖος ἐδῶσε τὸ ὄνομά του σὲ ἓνα φυτό. Σημειώνουμε ὅτι ὁ Κων. Μιχαήλ στὴν «*Ἱστορία συνοπτικὴ περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ προόδου τῆς Ἰατρικῆς Τέχνης*» γράφει ὅτι «*Ἀνδρέας ὁ Βυχνήριος ὁ ἐκ τῆς Ἐρρορδίας ἐνδόξων πόλεως τῆς Γερμανίας διὰ τὴν Ἀκαδημίαν ὅπου ἔχει, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ διδάσκαλος ἐχρημάτισε, καὶ μετὰ ταῦτα εἰς τὸ Σχολεῖον τῆς Ἄλλης, ἱκανοὺς χρόνους ἐκάλλυνε τῆς Ἰατρικῆς τὴν καθέδραν*». Βλ. Κων. Μιχαήλ, *Διαιτητικὴ*, Βιέννη 1794, σελ. 131.

12. Ἄνθ. Μαζαράκη, *Βιογραφία τῶν ἐνδόξων ἀνδρῶν τῆς νήσου Κεφαλληνίας*, Ἐν Βενετίᾳ 1843, σελ. 176-189 γιὰ τὸν Ἰωάννη Χαρβούρη, (1722-1801), καὶ σελ. 190-233 γιὰ τὸν Μάρκο Χαρβούρη, (1731-1808), καὶ Ἠλία Τσιτσέλη, *Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1904, σελ. 797-800 καὶ 808-813 ἀντίστοιχα. Ἐπίσης γιὰ τὸν Μάρκο Χαρβούρη βλ. Ἐμμ. Ἐμμανουήλ, *Ἱστορία τῆς Φαρμακευτικῆς*, 1948, σελ. 378-382.

13. Τὸν V. Malacarne μνημονεύουν ὁ Ἄναστ. Γεωργιάδης, *Ἰατροφιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία*, 1810, σελ. 9 καὶ ὁ Ερμής ὁ Λόγιος, 1818, σελ. 227.

5. Ο Ἀντώνιος Στρατηγός στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου του περὶ τῶν πυρετῶν (σελ. XIV), ποῦ μετέφρασε καὶ ἐξέδωσε τὸ 1745, σημειώνει ὅτι παρακινήθηκε στὴ μετάφραση ἀπὸ τὴν «μεγάλην ἐπιθνήμιαν πολλῶν εὐγενῶν σπουδαίων καὶ ἐξόχως Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστῆ Χαρβουρίου Κεφαλληνέως καὶ δόκτορος Γεωργίου Μόρμορη Κυθηρίου¹⁴, νέων ὄντως μεγίστης προσδοκίας εἰς τὴν ἰατρικὴν ἐπιστήμην».

6. Ἡ διατριβὴ τοῦ Ἰωάννου Σεραφεῖμ, τὴν ὁποία μετέφρασε ὁ Γ. Κ. Τυπάλδος, *Περὶ τῶν χολερικῶν πυρετῶν...* Παρίσι 1815, εἶχε τὴν ἐγκριση τῶν καθηγητῶν τῆς Ἰατρικῆς Σχολῆς τῶν Παρισίων, ὅπου μεταξὺ αὐτῶν ἦταν οἱ Ph. Pinel, (1745-1826) καὶ J.-N. Corvisart, (1755-1821).

7. Γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Σπ. Βλαντή, *Υγιεινάριον*, Βενετία 1820, ὁ τυπογράφος Μιχαὴλ Γλυκὺς σημειώνει στὸν πρόλογο, ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ βιβλίου εἶχε ζητήσει «μάλιστα καὶ τὴν γνώμην τινῶν τῶν ἐνταῦθα ἐν ἰατρικῇ περιβλέπτων».

Χρονικὴ διαφορὰ τῆς ἐκδόσεως τῶν μεταφρασμένων βιβλίων ἀπὸ τὰ πρωτότυπά τους

Ἀπὸ τὰ ἰατρικὰ βιβλία, τὰ ὅποια μεταφράσθηκαν στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, σὲ δώδεκα ἐντοπίσθηκε ἡ ἀντίστοιχη ἐκδοσὴ τῆς εὐρωπαϊκῆς τοιαύτης. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο διαπιστώνεται, ὅτι ὁ μέσος ὅρος τῆς χρονικῆς ἀποστάσεως μεταξὺ τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐκδόσεως καὶ τῆς ἀντίστοιχης ἑλληνικῆς μεταφράσεως ἦταν 6,6 ἔτη μὲ διακύμανση 0-20 ἔτη (βλ. πίν. 9). Τὸ χρονικὸ διάστημα τῶν 6,6 ἔτων θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀρκετὰ ικανοποιητικὸ, γιατί δηλώνει ὅτι πολὺ γρήγορα ἡ ἐπιστημονικὴ ἰατρικὴ γνώση μεταφέρονταν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ἐπὶ πλέον ὀρισμένα ξένα βιβλία, ὅπως αὐτὰ τοῦ Tissot, εἶχαν πολλὰ ἐπανεκδόσεις στὴ γλῶσσα τοῦ πρωτοτύπου καὶ μετὰ τὴν ἐκδοσὴ ἀπὸ ὅπου ἐγένεε ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση, στοιχεῖο τὸ ὁποῖο δείχνει τὴν ἐπικαιρότητα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἰατρικοῦ βιβλίου.

14. Γιὰ τὸν Κυθῆριο ἰατρὸ Γεώργιο Μόρμορη (1720 - 1790), βλ. Διον. Τουλιάτου, *Ἡ ἑλληνικὴ ἰατρικὴ διὰ μέσον τῶν αἰώνων*, ΑΘῆναι (χ. χ.), σελ. 330, Σπ. Εὐαγγελάτου, «Γ. Μόρμορης, ὁ ποιητὴς τοῦ “Ἀμόντας”», *Ἑλληνικά*, τόμ. 22, 1969, σελ. 173-182, Παναγιώτη Μιχαλόπουλου, «Ὁ “Ἀμόντας” τοῦ Γεωργίου Μόρμορη καὶ τὸ πρότυπό του», *Παράβαση*, τόμ. 4, 2002, σελ. 253-271.

Πίνακας 9

Έλληνική
Μεταφρασθέντα ιατρικά βιβλία μετάφραση Πρωτότυπο Διαφορά

1. Αντ. Στρατηγού, <i>Διδασκαλία</i>	1745	1734	11
2. Αύγ. Μαίηρ, <i>Σύντομος διήγησις</i>	1752	1746	6
3. Γ. Βεντότη, <i>Αυάνισμου έπιτομή</i>	1777	1777 ¹⁵	0
4. Γ. Βεντότη, <i>Νουθεσίαι εις τόν λαόν</i>	1780	1774 ¹⁶	6
5. Χρ. Σουγδουρή, <i>Περί τής ποδαλγίας</i>	1781	;	;
6. Κων. Μιχαήλ, <i>Έγχειρίδιον</i>	1785	1784 ¹⁷	1
7. Γ. Ζαβίρα, <i>Ίατρικαί παρανέσεις</i>	1787	1778	9
8. Ίωάννου Νικολίδου, <i>Έρμηνεία</i>	1794	1789	5
9. <i>Διατριβή Λουδοβίκου Καρένον</i>	1805	1804	1
10. Άν. Γεωργιάδου, <i>Ίατροφιλοσοφική άνθρωπολογία</i>	1810	1790	20
11. Διον. Πύρρου, <i>Φαρμακοποιία</i>	1818	1811	7
12. Γ. Κ. Τυπάλδου, <i>Περί χολερικών πυρετών</i>	1815	1815	0
13. Γ. Καρούσου, <i>Νουθεσίαι</i>	1818	1805	13
14. Σπ. Βλαντή, <i>Υγμνατάριον</i>	1820	>	;

Μέσος όρος: 6,6 έτη για τά δώδεκα βιβλία.

15. Η έλληνική μετάφραση του βιβλίου έγινε πιθανόν από την τελευταία έκδοση, έφ' όσον τό βιβλίό του Tissot έπανεκδιδόταν τότε σχεδόν κάθε χρόνο. Βλ. Antoinette Emch-Dériaz, *Tissot, Physician of the Enlightenment*, 1992, Appentix II, Bibliography of Tissot's published works, σελ. 325.

16. Η έλληνική μετάφραση, όπως δηλώνεται στον τίτλο του βιβλίου, έγινε από ιταλική έκδοση, που είχε πραγματοποιηθεί πριν από την έλληνική έκδοση του βιβλίου. Βλ. Antoinette Emch-Dériaz, *ό. π.*, σελ. 329.

17. Η γαλλική έκδοση του βιβλίου, πριν από την έλληνική, ήταν τό 1784. Βλ. Antoinette Emch-Dériaz, *ό. π.*, σελ. 331.

Συγγραφείς τών ξένων Ιατρικών βιβλίων πού μεταφράσθηκαν στην ελληνική

1. Samuel Andre Tissot¹⁸, (1728-1797), διάσημος ιατρός τής Λωζάννης, ό όποιος είχε εκδόσει πολλά βιβλία, τά όποία μεταφράσθηκαν σέ άρκετές γλώσσες. Ήταν θιασώτης τού εύλογιασμοϋ, γιά τόν όποιο είχε συγγράφει καί βιβλίο, στά 1754, πού έκτοτε επανεκδόθηκε πολλές φορές μέχρι τό 1786 στή γαλλική, γερμανική καί ιταλική γλώσσα αντίστοιχα.

2. Giovanni Domenico Santorini¹⁹, (1681-1737), Ιταλός ανατόμος, ό όποιός μεταξύ τών άλλων περιέγραψε τόν έπικουρικό πόρο τού παγκρέατος, πού φέρει τό όνομά του.

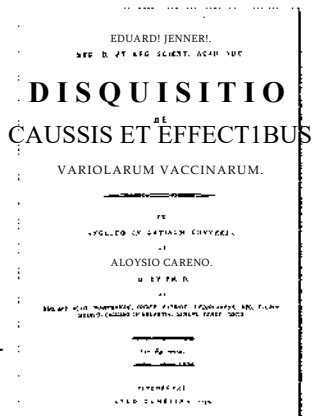
3. Samuel Madai, (1709-1780), ιατρός, μέλος τής 'Ακαδημίας τής "Άλλης, συγγραφέας πολλών ιατρικών βιβλίων.

4. Samuel Ratz, (1744-1807), διαπρεπής καθηγητής στήν Ούγγαρία, συγγραφέας.

5. Baron Anton Stoerk²⁰, (1731-1803), καθηγητής τής 'Ιατρικής, άρχιατρος στή Βιέννη, εισήγαγε στή θεραπευτική τή χρήση άρκετών βοτάνων, όπως κολχικό, ύσσκιαμο, άκόνιτο, στραμμώνιο κ. ά. Ο Κων. Μιχαήλ άφιερώνει στόν Anton Stoerk τό βιβλίο του «*Διαιτητική*», Βιέννη 1794, όπου δημοσιεύει καί τά έργα του.

7. Luigi Careno, (1766-1810), ιατρός, ένθερμος όπαδός τής μεθόδου τού δαμαλισμοϋ τού Ed. Jenner, τού όποιου μετέφρασε στή λατινική τό βιβλίο του τόν έπόμενο χρόνο από τής δημοσιεύσεως, τό 1799, καθιστώντας γνωστό κατ' αυτόν τόν τρόπο πολύ γρήγορα τόν δαμαλισμό στίς άλλες εύρωπαϊκές χώρες. Ο 'Αναστάσιος Γεωργιάδης²¹ στή βιβλιογραφία του καταχωρίζει τό βιβλίο τού L. Careno, «*Surla vaccine*», Βιέννη 1801.

Ο τίτλος έξοφύλλον τής εργασίας τού Jenner, στά λατινικά, μεταφρασμένη από τόν Careno, στά 1799.

18. Βλ. F. Garrison, *in introduction to the History of Medicine*, επανεκτύπωση 4ης έκδοσης 1961, σελ. 367, Antoinette Emch-Deñaz, *Tissot, Physician of the Enlightenment*, American University Studies. 1992.

19. Βλ. A. Castiglioni, *Ίστορία τής Ιατρικής*, ελληνική μετάφραση, 'Αθήνα 1961, τόμ. 2, σελ. 526 καί 584.

20. Βλ. F. Garrison, ό. π., σελ. 365 καί 392, Κων. Μιχαήλ, *Διαιτητική*, 1794, 'Αφιέρωση καί σελ. 134.

21. 'Αναστ. Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, 1810, σελ. 544. Πρβλ. British Museum, *General Catalogue of Printed Books*, τόμ. 4, λήμμα «Luigi Careno».

8. Luigi Brugnatelli, (1761-1818), Ιταλός ιατρός, χημικός και συγγραφέας, καθηγητής τής Χημείας στο Πανεπιστήμιο τής Παβίας, όπου ο Διονύσιος Πύρρος²² παρακολούθησε τὰ μαθήματά του. Μνημονεύεται στον *Έρμη τό Λόγιο* τοῦ 1811, σελ. 8 καί 287, τοῦ 1813, περίοδος α', σελ. 89, τοῦ 1817, σελ. 301 καί τοῦ 1818, σελ. 475 καί 477.

9. Λάζαρος ντέ Μόρδος²³, (1744-1823), ἰατρός, Ἰσραηλίτης τήν καταγωγή, γεννήθηκε στήν Κέρκυρα, συγγραφέας πολλῶν ἐργασιῶν εἰσηγήθηκε τήν ἐφαρμογή τοῦ δαμαλισμοῦ στούς κατοίκους τής Κέρκυρας.

Συνδρομητές τῶν Ἱατρικῶν βιβλίων

Ἀπό τὰ 28 ἱατρικά βιβλία μόνο δύο βιβλία περιέχουν κατάλογο συνδρομητῶν.

α). Διονυσίου Πύρρου, *Φαρμακοποιία*, Κωνσταντινούπολη, 1818. Διατίθενται 611 ἀντίτυπα. Συνήθως ὁ κάθε συνδρομητής ἀγοράζει ἀπό ἓνα ἀντίτυπο, σπάνια ἀπό δύο καί μόνο ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων ἀγοράζει ἑκατό ἀντίτυπα. Στούς συνδρομητές τοῦ βιβλίου ἀναγράφονται καί οἱ «*Μαθηταί τοῦ ἐν Σμύρνη Φιλολογικοῦ Γυμνασίου*». Τό βιβλίο τυπώθηκε σέ χίλια ἀντίτυπα²⁴. Τά μέρη ὅπου ἀποστέλλεται τό βιβλίο ἦταν ἡ Κωνσταντινούπολη, ἡ Σμύρνη, ἡ Ἀδριανούπολη, ἡ Μολδαβία, ἡ Σιληβρία, ἡ Πάτρα καί ἡ Γαστούνη. Κυρίως τό βιβλίο ἀπευθύνεται στούς μορφωμένους τῶν περιοχῶν αὐτῶν, ἀλλά καί ἀπλοί ἄνθρωποι συγκαταλέγονται μεταξύ τῶν συνδρομητῶν, στοιχείο τό ὅποιο δείχνει τή διάχυση τής ἐπιστημονικῆς ἱατρικῆς γνώσεως στόν ἐλληνικό χώρο. Ἀρκετοί ἀπό τούς συνδρομητές ἦταν κληρικοί καί αὐτό ὀφείλεται στήν ἰδιότητα τοῦ Διονυσίου Πύρρου ὡς κληρικοῦ. Στούς συνδρομητές ἀναγράφονται ἰατροί τής Κωνσταντινούπολης, τής Σμύρνης καί τής Γαστούνης, καθῶς καί τρεῖς φαρμακοποιοί τής Κωνσταντινούπολης.

22. Διονυσίου Πύρρου, *Φαρμακοποιία γενική*, 1818, σελ. ζ', ὅπου σημειώνεται «*τοῦ περιφήμου Χνικοῦ Βροννιατέλου, τοῦ ἡμέτερου σοφοῦ Διδασκάλου, τής ἐν Πανῶν Βασιλικῆς Ἀκαδημίας*».

23. Στόν *Έρμη τό Λόγιο*, 1812, σελ. 191, ἀναφέρεται ὅτι στήν Ἴονιο Ἀκαδημία ὁ «*Μόρδος διδάσκει τās Μαίας (Professeur des Accouchements)*». Γιά τόν Λάζαρο ντέ Μόρδο βλ. Α. Βροκίνη, *Βιογραφικά σχεδιάρια*, 1877, τεύχος Α', σελ. 383-395, Γ. Λασκαράτου, Σπ. Μαρκέτου, «*Λάζαρος ντέ Μόρδος (1744-1823). Ὁ “Ἐπτανήσιος Ἱπποκράτης” καί ἡ ἐποχή του*», *Materia Medica Graeca*, τόμ. 16, 1988, σελ. 93-98.

24. Βλ. Φ. Ἡλιού, «*Βιβλία καί ἀριθμοί. Ἡ μαρτυρία τῶν τραβηγμάτων*», *Τά ἱστορικά*, τόμ. 8, τεύχη 14-15, 1991, σελ. 172.

β). Ἀναστασίου Γεωργιάδου, *Ανταπανάκεια*, Βιέννη 1810. Ἀναγράφονται μόνο 32 συνδρομητές ἀπὸ τὸ Βουκουρέστι μὲ 61 συνολικὸ ἀριθμὸ ἀντιτύπων.

Μία παρατήρησι καὶ ὄχι μόνον ποσοτικὸ περιεχομένου: Ἐνὼ πολλὰ ἀπὸ τὰ βιβλία τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν τῆς περιόδου 1745-1821 κυκλοφοροῦν μὲ συνδρομητές, μόνον 2 ἀπὸ τὰ 28 ἱατρικὰ βιβλία ἐκδίδονται μὲ συνδρομητές. Αὐτὸ πιστεύουμε δείχνει πέραν τῶν ἄλλων τὴ βεβαιότητα τῶν συγγραφέων-μεταφραστῶν τους, ὅτι τὸ βιβλίον θὰ πωληθεῖ ἀνταποκρινόμενον στὸ συνεχῶς αὐξανόμενον ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱατρικὴ.

Διαφορὰ ἐντύπου καὶ χειρογράφου ιατρικοῦ βιβλίου

Οἱ διαφορὲς μεταξύ τοῦ ἐντύπου καὶ τοῦ χειρόγραφου ἱατρικοῦ βιβλίου εἶναι σημαντικὲς. Συγκρατοῦμε ἀπ' αὐτές τίς κυριώτερες:

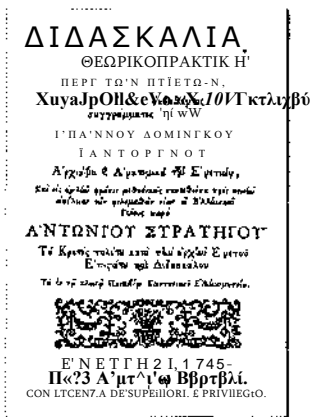
Πρῶτον, ἡ ἀκτίνα διαδόσεως τοῦ χειρόγραφου ἐπιστημονικοῦ βιβλίου εἶναι, ὅπως σημειώνει ὁ Γιάννης Καράς²⁵, ἀρκετὰ περιορισμένη ἐξ αἰτίας τοῦ μικροῦ ἀριθμοῦ ἀντιγράφων καὶ τοῦ ὑψηλοῦ κόστους.

Δεύτερον, τὰ ἐντυπα ἱατρικὰ βιβλία περιέχουν τὴ σύγχρονη τότε εὐρωπαϊκὴ ἐπιστημονικὴ γνώση, ἐνῶ τὰ χειρόγραφα εἶναι ἱατροσόφια, τὰ ὅποια πολλὰ φορὲς ἢ κατὰ κανόνα, περιέχουν θεραπείες κομπογιαννιτῶν.

25. Βλ. Γιάννη Καρά, *Οἱ θετικὲς ἐπιστήμες στὸν ἑλληνικὸ χῶρον (15ος - 19ος αἰώνας)*, Ἀθήνα (1992), σελ. 118 καὶ σελ. 169-170, ἐπίσης Γιάννη Καρά, *Οἱ ἐπιστήμες στὴν Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα καὶ ἐντυπα*, τόμος Γ', *Οἱ ἐπιστήμες τῆς ζωῆς*, Ἀθήνα 1994.

**ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ
ΙΑΤΡΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ**

1. Ἀντωνίου Στρατηγού, *Διδασκαλία θεωρικοπρακτική περί τῶν πυρετῶν, συναθροισθεῖσα ἐκ τοῦ ἐκδοθέντος ἰταλικοῦ συγγράμματος τοῦ ποτέ Ἰωάννου Δομίνικου Σαντορίνου Ἀρχιάτρου καί Ανατομικοῦ τῶν Ἑνετιῶν καί εἰς ἀπλήν φράσιν μεθοδικῶς συντεθεισα πρὸς κοινήν ὠφέλειαν τῶν φιλομαθῶν νέων τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους παρά... τοῦ Κρητὸς πολίτου κατὰ τὴν ἀρχὴν Ἑνετοῦ, Επιστάτου καί Διδασκάλου τοῦ ἐν τῷ κλεινῷ Παταβίφ Κωππουνιανοῦ Ἑλληνομουσείου, Ἑνετίησι 1745*²⁶.

Περιεχόμενα

Ἀντόνιος Στρατηγὸς τῶν φιλομαθεῖ ἀναγινώσκοντι εὖ πράττειν, (σελ. XIII-XVI).

Πίναξ τῶν περιεχομένων, (σελ. XVII-XX).

Προγωρίσματα περί τῶν πυρετῶν, ἡγουν ἐρευναι τῶν αἰτιῶν καί ἐνεργημάτων τῆς γλισχρότητος ἢ βραδύτητος τοῦ αἵματος, (σελ. 1-10).

26. E. Legrand, *Bibliographie Hellenique, 18^e siecle*, τόμ. I, σελ. 328. Ὁ τίτλος τῆς ἰταλικῆς ἐκδόσεως εἶναι: Giovanni Santorini, *Istruzione, intomo alle febbri*, Venetia 1734. Βλ. British Museum, *General Catalogue of Printed Books*, 1967, λήμμα «Santorini G. D». Ἡ χρονολογία ἐκδόσεως τοῦ ἰταλικοῦ βιβλίου 1734 ἀναφέρεται καί ἀπὸ τὸν Ἀντόνιο Στρατηγὸ στή σελ. XIV. Γιά τὸν Ἀντόνιο Στρατηγὸ (1691;-1758), ὁ ὁποῖος τὴν ἴδια χρονιά εἶχε ἐκδόσει καί τὸ βιβλίον "Ὁμήρου βατραχομουχία", βλ. Κων. Σάθα, *Νεοελληνική Φιλολογία*, 1868, σελ. 505-506, ὅπου καί τὰ ἔργα του. Ἐπίσης, Κ. Θ. Δημαρά, «Ἀντόνιος Στρατηγός, βιβλιογραφικὲς ἐρευνες», *Ὁ Ἑρασιστής*, τόμ. Ε', Ἀθήνα 1967, σελ. 1-8. [= *Ἱστορικὰ Φροντισματα*, Ἀθήνα 1992, σελ. 62-70], Ἀνθ. Εὐλαβείας, ἐπιμέλεια Ἀθαν. Καραθανάση, *Νέα Ἑλληνική Βιβλιοθήκη*, Ἀθήνα 1978, σελ. πστ'-πη', Ἀθανασίου Καραθανάση, *Ἡ Φλαγγίνειος Σχολή τῆς Βενετίας*, δευτέρη ἐκδοσι, 1986, σελ. 300-303. Σπ. Λάμπρου, «Ἀντωνίου Στρατηγού ἀνεκδότα ποιήματα», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, τόμ. 5, 1908, σελ. 440-442, Ἀριστείδη Στεργέλλη, *Τὰ δημοσιεύματα τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας τὸν 17ο καί 18ο αἰ*, Ἀθήνα 1970. Ὁ Ἀντόνιος Στρατηγὸς μνημονεύεται ἄκομη ἀπὸ τὸν Δημήτριο Προκοπίου, *Ἐπιτεμημένη ἐπαρίθμησις τῶν κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα λογίων Γραικῶν*, J. A. Fabricius, *Bibliotheca Graeca*, Hamburgi, 1808, τόμ. 11, σελ. 548, καί στὸ *Λοκίμιον περί πολιτισμοῦ τῶν Φαιάκων: Περί τέχνης, Γραμμάτων καί ἐπιστημῶν...*, Κέρκυρα 1811, σελ. 102.

Βιβλίον πρώτον

Περί τών πυρετών καί αυτών διαιρέσεως, (σελ. 11-12).

Κεφ. Πρώτον. Πρώτον γένος τών πυρετών, ήγουν, περί περιοδικών πυρετών, (σελ. 13).

Άρθρον πρώτον, Κοινά παραγγέλματα περί τών περιοδικών πυρετών καί πρώτον περί τοῦ άμφημερινοῦ πυρετοῦ, (σελ. 14-15).

Άρθρον δεύτερον, Μέθοδος τής έπιχειρήσεως τοῦ άμφημερινοῦ πυρετοῦ, (σελ. 15-16).

Άρθρον τρίτον, Κοινά παραγγέλματα περί τοῦ τριταίου πυρετοῦ, (σελ. 16-18).

Άρθρον τέταρτον, Κοινά παραγγέλματα περί τεταρταίου πυρετοῦ, (σελ. 18-19).

Άρθρον πέμπτον, Πρώτον είδος περιοδικών πυρετών, ήγουν, περί τών διαλειπόντων πυρετών, (σελ. 20-21).

Άρθρον έκτον, Μέθοδος τής έπιχειρήσεως τών διαλειπόντων πυρετών, (σελ. 21-24).

Άρθρον έβδομον, Δεύτερον είδος τών περιοδικών πυρετών, ήγουν, περί τών άνέντων πυρετών, (σελ. 25-26).

Άρθρον όγδοον, Μέθοδος τής έπιχειρήσεως τών άνέντων πυρετών, (σελ. 27).

Άρθρον έννατον, Τρίτον είδος τών περιοδικών πυρετών, ήγουν, περί τών όλεθρίων πυρετών, (σελ. 27-31).

Άρθρον δέκατον, Μέθοδος τής έπιχειρήσεως τών όλεθρίων πυρετών, (σελ. 31-36).

Κεφ. Δεύτερον. Δεύτερον γένος τών πυρετών, ήγουν, περί οξέων πυρετών.

Άρθρον πρώτον, Πρώτον είδος τών οξέων πυρετών, ήγουν, περί οξέων άπλοϊκών ή εύγνωμόνων πυρετών, (σελ. 37-42).

Άρθρον δεύτερον, Μέθοδος τής έπιχειρήσεως τών όξέων άπλοϊκών ή εύγνωμόνων πυρετών, (σελ. 42-45).

Άρθρον τρίτον, Δεύτερον είδος τών όξέων πυρετών, ήγουν, περί τών όξέων σφοδρών πυρετών, (σελ. 45-46).

Άρθρον τέταρτον, Μέθοδος τής έπιχειρήσεως τών όξέων σφοδρών πυρετών, (σελ. 47-50).

Άρθρον πέμπτον, Τρίτον είδος τών όξέων πυρετών, ήγουν, περί τών όξέων φλεγμαινότων πυρετών, (σελ. 50-57).

Άρθρον έκτον, Μέθοδος τής έπιχειρήσεως τών όξέων φλεγμαινότων πυρετών, (σελ. 58-63).

Κεφ. Τρίτον. Τρίτον γένος τών πυρετών, ήγουν, περί τών χρονικών πυρετών, (σελ. 64-65).

Άρθρον πρώτον, Πρώτον είδος τών χρονικών πυρετών, ήγουν, περί όρρωδών πυρετών, (σελ. 65-67).

Άρθρον δεύτερον, Μέθοδος τής έπιχειρήσεως τών χρονικών όρρωδών πυρετών, (σελ. 67-72).

Άρθρον τρίτον, Δεύτερον είδος τών χρονικών πυρετών, ήγουν, περί τών σκιρρωδών πυρετών, (σελ. 72-73).

Άρθρον τέταρτον, Μέθοδος τής έπιχειρήσεως τών χρονικών σκιρρωδών πυρετών, (σελ. 73-75).

Άρθρον πέμπτον, Τρίτον είδος τών χρονικών πυρετών, ήγουν, περί τών έλκωδών πυρετών, (σελ. 76-84).

Άρθρον έκτον, Μέθοδος τής έπιχειρήσεως τών χρονικών έλκωδών πυρετών, (σελ. 84-89).

Κεφ. Τέταρτον. Έπακολουθήματα, ήγουν, περί τών κοινών ιαμάτων, (σελ. 90).

Άρθρον πρώτον, Περί διαφορήσεως, (σελ. 91-95).

Άρθρον δεύτερον, Περί διαίτης, (σελ. 95-105).

Βιβλίον Δεύτερον

Θεωρία τών ιαμάτων τής ιατρικής καί τής χειρουργίας, (σελ. 106).

Κεφ. Πρώτον. Θεωρία τών ιαμάτων τής ιατρικής, ήγουν, περί καθάρσεων, (σελ. 107-108).

Άρθρον πρώτον, Πρώτον είδος τών ιαμάτων, ήγουν, έμετικών, (σελ. 109-110).

Άρθρον δεύτερον, Δεύτερον είδος τών ιαμάτων, ήγουν, περί κλυστήρων, (σελ. 110-111).

Άρθρον τρίτον, Τρίτον είδος τών Ιαμάτων, ήγουν, περί καθαρτικών, (σελ. 111-117).

Κεφ. Δεύτερον. Άλλα είδη ιαμάτων, (σελ. 118).

Άρθρον πρώτον, Περί άλλοιωτικών ιαμάτων, (σελ. 118-123).

Άρθρον δεύτερον, Περί ειδικών ιαμάτων, καί πρώτον περί κεφαλικών, (σελ. 123).

Άρθρον τρίτον, Περί καρδιακών, (σελ. 124-126).

Άρθρον τέταρτον, Περί στηθικών, (σελ. 126-127).

Άρθρον πέμπτον, Περί στομαχικών, (σελ. 127).

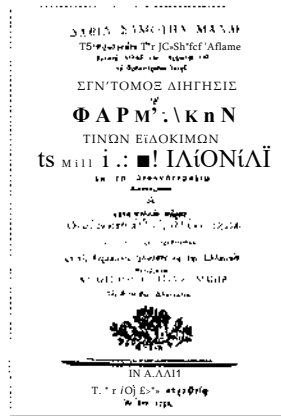
Κεφ. Τρίτον. Θεωρία τών ιαμάτων τής χειρουργίας, (σελ. 128).
 Άρθρον πρώτον, Περί μαλακτικών, (σελ. 128-129).
 Άρθρον δεύτερον, Περί ξηραντικών, (σελ. 129-130).
 Άρθρον τρίτον, Περί χαλαστικών ή λυτικών, (σελ. 130-133).
 Άρθρον τέταρτον, Περί πεπτικών ή διαπυητικών, (σελ. 134).
 Άρθρον πέμπτον, Περί διαβρωτικών, (σελ. 135).
 Άρθρον έκτον, Περί στυπτικών, (σελ. 135-136).
 Άρθρον έβδομον, Περί άνωδύνων, (σελ. 136).
 Άρθρον όγδοον, Περί σαρκωτικών, (σελ. 137-138).
 Άρθρον έννατον, Περί μερικών ιαμάτων, (σελ. 139-143).

Βραχεία είδησις περί νέας ζυγοστατικής καί μέτρων τών ιαμάτων, (σελ. 144-146).

Σύνθεσις Αγγελική, (σελ. 147).

Κατάλογος τών έκλεκτοτέρων ιαμάτων τής Ιατρικής καί Χειρουργικής τέχνης, μέ μίαν βραχεΐαν καί άκριβή έξήγησιν τών μεταλλικών, ήμιμεταλλικών, σιδηρών, ρητινωδών, κομμιδωδών, χυλισμάτων, ριζών, ξύλων καί σπόρων, νεωστί προσθεΐσαν συναριθμούμενα μόνον εις τούτα καί τά βότανα καί τά σύνθετα ιατρικά καί άλλα όπου είναι πολλά γνωστά. "Όλα έδώ βαλμένα κατά άλφάβητον εις κοινήν χρήσιν καί ώφέλειαν τών φιλομαθών, (σελ. 148-176).

2. Αύγουστου Θεοφίλου Μαΐηρ, *Δαβίδ Σαμουήλ Μαδάϊ, Σύντομος διήγησις περί φαρμάκων τινών εύδοκίμων τών έν "Άλλη τής Σαζονίας έν τώ Ορφανοτροφείφ διαπωλουμένων οίς κατά πολλήν πείραν ού μόνον νόσοι άσθενείς αλλά καί ίσχυραί σύν θεω εύτυχώς θεραπεύονται. Έκ τής Γερμανικής γλώσσης εις τήν Ελληνικήν μετέφρασεν ... τής Φιλοσοφίας διδάσκαλος, έν "Άλλη, έν τώ Ορφανοτροφείφ, έν έτει 1752*²⁷.

27. Βλ. Νικ. Δελιάδη, *Κατάλογος έντύπων τής Δημότικης Βιβλιοθήκης Κοζάνης, Θεσσαλονίκη 1948*, άρ. 545 καί Ulrich Moenning. «O S. Schultze καί ό A. Fr. Woltersdorf πελάτες στό βιβλιοπωλείο του Bortoli στή Βενετία (1750), μέ προσθήκες καί συμπληρώσεις στήν Έλληνική Βιβλιογραφία», *Μνήμων*, τόμ. 15, 1993, σελ. 169-171, άρ. 8. Σημειώνουμε ότι ή έπαν-

Περιεχόμενα

- Πρόλογος (Δαβίδ Μαδάϊ), (σελ. 3-26).
 Σύνοψις (περιεχόμενα), (σελ. 27-28).
 Περί τῆς ἐνέργειας καὶ χρήσεως τῶν φαρμάκων σύντομος λόγος.
 Κεφ. πρώτον. Περί τῆς ἐσσέντιας γλυκείας, (σελ. 1-14, μέ νέα σελιδα-
 ρίθμηση).
 Κεφ. δεύτερον. Περί τῆς ἐσσέντιας πικράς, (σελ. 15-18).
 Κεφ. τρίτον. Περί τῆς ἐσσέντιας ἀνθυποχονδριακῆς, (σελ. 19-24).
 Κεφ. τέταρτον. Περί τῶν σφαιρίων πολυχρήστων, (σελ. 25-39).
 Κεφ. πέμπτον. Περί τῶν σφαιρίων καθαρτικῶν, (σελ. 40).
 Κεφ. ἕκτον. Περί τῶν σφαιρίων ἀντιστυπτικῶν, (σελ. 41-44).
 Κεφ. ἑβδομον. Περί τῆς κόνεως βεζοαρδικῆς, (σελ. 45-47).
 Κεφ. ὄγδοον. Περί τῆς κόνεως πρὸς δριμύτητα, (σελ. 48-49).
 Κεφ. ἔνατον. Περί τῆς κόνεως ἀντισπασμοτικῆς, (σελ. 50-55).
 Κεφ. δέκατον. Περί τῆς κόνεως βιωτικῆς, (σελ. 56-59).
 Κεφ. ἑνδέκατον. Περί τοῦ βαλσάμου κεφαλικό-στομαχικό-νευρώδεος, ἡ
 τονικοῦ, (σελ. 60-63).
 Ἐπίλογος. Περί ἄλλων τινῶν φαρμάκων εὐχρήστων, (64).
 Κεφ. πρώτον. Περί τῆς κόνεως μελαίνης, (σελ. 65-66).
 Κεφ. δεύτερον. Περί τῆς κόνεως κατωτερικῆς, (σελ. 67-70).
 Κεφ. τρίτον. Περί τοῦ ἐκλείγματος ἀντιφθισικοῦ, (σελ. 71-72).
 Σύντομος λόγος περὶ τῆς κόνεως ἡλιακῆς καὶ αὐτῆς χρήσεως εἰς τὸ
 καθαίρειν τὸ αἷμα καὶ τὸν ὄρρον τοῦ αἵματος, (σελ. 73-98).
 Ἐπίμετρον πρώτον. Περί τῆς ἐσσέντιας ἀλίνης, (σελ. 101-105).
 Ἐπίμετρον δεύτερον. Περί τῆς ἐσσέντιας κοράλλινης, (σελ. 106-108).
 Ἐπίμετρον τρίτον. Περί τίνος ἀκινδύνου καὶ ταχείας τοῦ τριταίου θερα-
 πείας, (σελ. 109-116).
 Ἐλεγχος τῶν ἀξιομνημονευτῶν τοῦ λόγου, μάλιστα τῶν νόσων, (χωρὶς
 ἀρίθμηση, [σελ. 1-24]).

ἐκδοσὴ τοῦ 1842, τῆς ὁποίας φωτοτυπία εὐγενικά μᾶς πρόσφερε ὁ κ. Moenning, σελιδαριθμῆι τὸ τελευταῖο μέρος τοῦ Ἐλέγχου, σελ. 117-140.

Τίτλος τοῦ γερμανικοῦ πρωτοτύπου: David Samuel von Madai, Kurtze Nachricht von dem Nutzen und Gebrauch einiger bewährten Medicamenten, Welche zu Halle im Magdeburgischen in dem Waisenhouse disoensiret werden, Und womit vermöge langer Erfahrung nicht nur geringe, sondern auch schwere Kranckheiten unter göttlichem Segen glucklich können curirel werden, herausgegeben von D. David Samuel Madai Hochfurstl. Anhalt-Cöthenschen Hof-Rath und Leid-Medico, auch Practico beym Wäisenhause zu Halle, Halle zu finden bey der Medicamenten-Expedition im Wäisenhause, 1746. Ἡ πέμπτη ἐκδοσὴ ἦταν τοῦ 1774 καὶ ἡ ἑβδόμη τοῦ 1779.

2α. Ιωάννου Ἀδάμη* *Σύντομος ἔρμηνεία περί τῆς ἐνέργειας καὶ ὠφελείας μερικῶν ἐκλεκτῶν καὶ δοκιμασμένων ἱατρικῶν, ὅπου πιστῶς καὶ ἐνστόχως συσκευάζονται, καὶ ἐτοιμῶς διαπωλοῦνται εἰς τὸ Ὁρφανοτροφεῖον τῆς ἐν τῇ Σαξονίᾳ Μαγδεβουργικῆς ᾿Αλλης παρά τοῦ ἐξοχωτάτου ἐν ἰατροῖς καὶ ἐπιφανεστάτου κυρίου Δαβὶδ Σαμουήλ Μαδάϊ... Μεταφρασθεῖσα ἀπὸ τὸ Λατινικόν εἰς τὴν ἀπλὴν τῶν σημερινῶν Γραικῶν διάλεκτον παρά τοῦ ἐλαχίστου ἐν σπουδαίοις..., Ἐν τῷ Ὁρφανοτροφεῖφ τῆς ᾿Αλλης, 1756²⁸.*

Περιεχόμενα

Πάσι τοῖς ἐντευξομένοις, τὴν πολυπόθητον υγιάν καὶ τὴν παρά Θεοῦ σωτηρίαν, Ἐν τῇ Χάλλῃ πόλει τῆς Σαξονίας. Ἐτει τῷ σωτηρίῳ 1755. Ὁ ἐλάχιστος Μεταφραστής (τοῦ Ἰωάν. Ἀδάμη, σελ. 1-14, χωρὶς σελιδαριθμηση).

Πρόλογος (Δαβὶδ Σαμουήλ Μαδάϊ, ἔτος 1752, σελ. 1-28).

Σύνοψις τοῦ λόγου, (σελ. 29-30).

Περὶ τῆς ἐνεργείας καὶ τῆς χρήσεως τῶν τῆς ᾿Αλλης φαρμάκων, Σύντομος λόγος.

Κεφ. πρῶτον. Περὶ ἐσσέντζιας γλυκείας, (σελ. 31-48).

Κεφ. δευτέρον. Περὶ ἐσσέντζιας πικράς, (σελ. 49-54).

Κεφ. τρίτον. Περὶ ἐσσέντζιας ἀνθυποχονδριακῆς, ἤτοι περὶ ἀναστομωτηρίου τῆς σπλίνος, (σελ. 55-63).

28. E. Legrand, *Bibliographie Hellenique, 18e siecle*, τόμ. I, ἀρ. 491. Ἡ ἐκδοσὴ τοῦ 1772 στὸν τόμ. II, ἀρ. 772. Ὁ Ἀνδρέα Horvath, *Ὀγγροελληνικὴ Βιβλιογραφία*, Βουδαπέστη, 1940, σελ. 63, σημειώνει ὅτι γιὰ «τίς λατινικὲς καὶ γερμανικὲς ἐκδόσεις τοῦ ἔργου βλ. Petrik II. 633, III 224», ἐπίσης γιὰ τὰ «βιογραφικὰ τοῦ Δ. Σ. Μαδάϊ βλ. Szinyei: Magyar irok VIII.241-242». Ἐπίσης ἀναφέρει ὅτι «Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὰ ἔργα τοῦ Ἰ. Ἀδάμη πολὺτιμα στοιχεῖα ὑπάρχουν στὸ ἄρθρο του Vecsey: Szazadok 28 (1884) 485-489». Υπάρχουν καὶ χειρόγραφα τοῦ Ἰωάννου Ἀδάμη: α) Σύνοψις φυσιολογική..., 1709, β) Τερατολογία, διαλαμβάνουσα ὡς ἐπίτὸ πολὺ διαφόρων τεράτων καὶ παρασήμεν μορφῶν ἀνθρωπίνων, ὅπου ἀναφέρουσι πολλάκις οἱ τε παλαιοὶ καὶ οἱ νεώτεροι, 1710. Σημειώνουμε ὅτι στὸ χειρόγραφο γράφει «Συνενγράμματο ὁ ἐλάχιστος Ἰωάννης Ἀδάμη ὁ ἐξ Ἀρβαν.», δηλαδὴ ἐκ τοῦ Ἀρβανιτοχωριοῦ. Βλ. Γιάννη Καρά, *Οἱ ἐπιστήμες στὴν Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα καὶ ἐντυπα, τόμος E. Οἱ ἐπιστήμες τῆς ζωῆς*, Αθήνα 1993, σελ. 29-30. Ἐπίσης βλ. Αθανασίου Καραθανάση, *L' Hellenisme en Transylvanie*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 82 κ. ἐξ.

Κεφ. τέταρτον. Περί τών πολυχρήστων σφαιρίων, (σελ. 64-84).

Κεφ. πέμπτον. Περί τών καθαρτικών σφαιρίων, (σελ. 85-86).

Κεφ. έκτον. Περί σφαιρίων αντίστυπτικών, (σελ. 87-91).

Κεφ. έβδομον. Περί κόνεως βεζοαρδικής, (σελ. 92-96).

Κεφ. όγδοον. Περί κόνεως πρός δριμύτητα, (σελ. 97-99).

Κεφ. έννατον. Περί κόνεως αντίσπασμοδικής, (σελ. 100-107).

Κεφ. δέκατον. Περί τής βιωτικής κόνεως, (σελ. 108-113).

Κεφ. ένδέκατον. Περί βαλσάμου, τοῦ κεφαλικο-στομαχικο-νευρώδους ή τονικού, (σελ. 114-118).

Πρόσθεσις περί άλλων τινών χρησιμοτάτων ιατρικών ώς άκολουθά, (σελ. 119).

Κεφ. πρώτον. Περί κόνεως μελαίνης, ήγουν σκόνης μαύρης, (σελ. 120-122).

Κεφ. δεύτερον. Περί κόνεως κατωτερικής, (σελ. 123-128).

Κεφ. τρίτον. Περί έκλείγματος άντιφθισικού, (σελ. 129-130).

Λόγος σύντομος περί τής ήλιακής κόνεως καί τής χρήσεως αύτης, (σελ. 131-158).

Έπίμετρον τριπλοῦν ήγουν μία προσθήκη τρίπλιδος... προσετέθη εις τέλος τοῦ έλληνικού βιβλίου παρά τοῦ έξοχωτάτου Δαβίδ Σαμουήλ Μαδάϊ, πρακτικού ίατροῦ τής Χάλλας, (σελ. 159).

Προσθήκη πρώτη διά τήν Αλίην έσσέντζιαν, (σελ. 161-168).

Προσθήκη δεύτερα διά τήν Κοραλλίνην έσσέντζιαν, (σελ. 169-171).

Προσθήκη τρίτη διά κάποιαν άκίνδυνον καί ταχείαν θεραπείαν τοῦ τριταίου πυρετού, (σελ. 172-180).

Έλεγχος ήτοι πίναξ πλουσιώτατος πάντων τών άξιομνημονεύτων πραγμάτων, μάλιστα τών νόσων, καί τών φαρμάκων, καί άλλων λέξεων καί όνομασιών, τών έν τῷ παρόντι βιβλίῳ περιεχομένων. Μετά έξηγήσεως άπλής, πρός κατάληψιν πάντων τών έντυχανόντων, (χωρίς σελιδαρίθμηση, [1-41]).

Ο Ιωάννης Αδάμης, μεταφραστής τοῦ βιβλίου τοῦ Μαδάϊ, δέν φαίνεται νά έχει σπουδάσει ιατρική, όπως τεκταιρείται από ένδοκειμενικά στοιχεία τοῦ βιβλίου: α) Αποκαλεῖ τόν εαυτόν του «έλάχιστον έν σπουδαίους», χωρίς νά άναφέρει ότι είναι ιατρός, καί β) στό λήμμα «Έλεγχος ήτοι Πίναξ τών νόσων καί τών φαρμάκων...» σημειώνει ότι τό «ερόν όστοῦν. Ίσως είναι κώκαλον τοῦ κορμού περί τό κάθισμα». Η έξεξήγηση αύτή δείχνει ότι δέν έχει σπουδάσει ανατομία, διότι διαφορετικά δέν θά έθετε τό «ίσως». Σημειόνομε ότι ή έξεξήγηση αύτή είναι τοῦ Αδάμη καί δέν ύπάρχει στήν έκδοση τοῦ 1752 τοῦ Μαίηρ. Οσον άφορά τά άναγραφόμενα ύπό τοῦ Ἐνδρ. Δημητρακόπουλου, *Προσθήκαι καί διορθώσεις εις τήν Νεο-έλληνικήν Φιλολογίαν Κωνσταντίνου Σάθα*, Λειψία 1871, σελ. 106, ότι «ό Αδάμης ήν Μοσχοπολίτης καί έσπούδασε περί τήν Ίατρικήν έν Χάλλη περί τό έτος 1770», παρατηρούμε ότι μάλλον γιά άλλον Αδάμη θά κάνει λόγο, διότι ό μεταφραστής τοῦ βιβλίου τοῦ Μαδάϊ, όπως ό Ίδιος άναγράφει στόν τίτλο τοῦ βιβλίου, ήταν «όμοπάτριος τοῦ Ζαφύρη Δημητρίου τοῦ έξ Αλβανιτοχωρίου Τουρνόβου τής Βουλγαρίας».

3. Θωμά Μανδακάση, "Ομοια τών έλλειπόντων όμοιων ίάματα, Λειψία 1757²⁹.

Περιεχόμενα

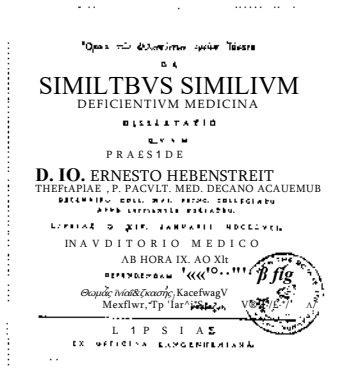
Τούς έν Ληψία κατά τό παρόν διατρίβοντας έντιμοτάτους πραγματευτάς έκ τών Ελλήνων φίλους και συμπατριώτας μου, ήδέως άσπάζομαι, (σελ. 3-6).

Κεφ. ά. Τής κενεαγγελίας πράγματα καθ' όλου, (σελ. 7-8).

Κεφ. β". Αδυναμία δι' έμποδισμούς, (σελ. 9-11).

Κεφ. γ". Άδυναμία κατά κενεαγγελίας λόγον, (σελ. 11-16).

Κεφ. δ". Ένδειξις πληρωτική δι' ομοιότητα, (σελ. 16-20).

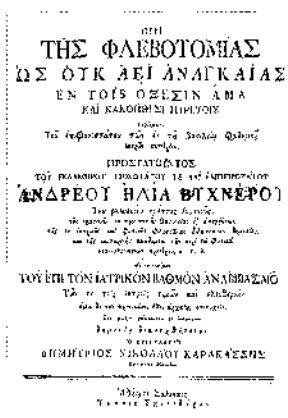

29. E. Legrand, *Bibliographie Hellenique, 18e siecle*, τόμ. I, άρ. 507. Δίγλωσσο κείμενο στήν έλληνική και λατινική, ή διδακτορική διατριβή του Θωμά Μανδακάση, (1709-1796), υπό τήν έποπτεία του διαπρεπούς καθηγητού Ιο. Ernes. Hebenstreit. Πρβλ. British Museum, *General Catalogue of Printed Books*, 1967, λήμμα «Io. Er. Hebenstreit». Ο ιατροφιλόσοφος Θωμάς Μανδακάσης άσκησε τήν ιατρική στή Λειψία και γιά λίγα χρόνια ένδιάμεσα στή γενέτειρά του τήν Καστοριά. Συνέγραψε επίσης τό φιλοσοφικό περιεχομένου έργο *Περί άόρατων διά τών όρατών έννοουμένων πραγμάτων και περί τών άλλων διά τών ενεργειών αυτών, εις αίσθησιν πιπτότων και γνωσκομένων πραγμάτων*, Έν Λειψία 1760, (E. Legrand, *Bibliographie Hellenique*, 18^ο siecle, τόμ. I, άρ. 558), και ένα άλφαβητάριο με τίτλο *Φνλλάδα...*, Έν Λειψία 1761, (Ulrich Moening «Ένα άβιβλιογράφητο άλφαβητάρι του Θωμά Μανδακάση, Λιψία 1761», *Τά Έστορικά*, τεύχ. 24-25, 1996, σελ. 121-128, όπου πληροφορίες γιά τή ζωή του Μανδακάση και σχετική βιβλιογραφία). Ο Μανδακάσης έπιμελήθηκε και χρηματοδότησε αρκετά βιβλία όπως του Εύγενιου του Βουλγάρεως, *Η Λογική*, 1766 και *Τών Μαθηματικών στοιχείων*, 1767, (E. Legrand, *ό. π.*, τόμ. II, άρ. 645 και άρ. 668), του Καισαρίου Δαπόντε, *Καθρέπτης Γυναϊκών*, 1766, Νικολάου Βελλάρά, *Συλλογή διαφόρων ποιημάτων*, 1777, Ιωσήφ Βρυννίου, *Τά Παραλειπόμενα*, 1784, (E. Legrand, *ό. π.*, τόμ. II, άρ. 647, άρ. 898 και άρ. 683 αντίστοιχα), του Αναστασιου Γορδίου, *Πονημάτων περί Όρθογραφίας*, 1777, (βλ. Θ. Παπαδοπούλου, *Έλληνική Βιβλιογραφία*, τόμ. Β", άρ. 749), του Νικηφόρου Θεοτόκη, *Στοιχεία Φυσικής*, 1756-1757, (E. Legrand, *ό. π.*, άρ. 652), του Σαμουήλ Ραββί, *Πόνημα Χρυσούν*, 1769, (E. Legrand, *ό. π.*, άρ. 712). Ο Αδαμάντιος Κοραής στόν Πρόλογο του βιβλίου *Σύνοψις τής Τεράς Ιστορίας και Κατηχήσεως*, Βενετία 1783, γράφει περί «του φιλότατου μοι και Έξοχούτατου Ιατροφιλόσοφου, Κυρίου Θωμά του Μανδακάση». Γιά τήν πνευματική του προσφορά «δίπλα στόν Βούλγαρη πρέπει νά μνημονευθεϊ ή όγρη και άκόμα θαμπή μορφή, του ιατρού Θωμά Μανδακάση, ό όποιός φαίνεται οπαδός του διαφωτισμένου δεσποτισμού, και άπετέλεσε Ίσως τόν σύνδεσμο άνάμεσα στίς παλαιότερες κινήσεις του έλληνικού Διαφωτισμού και τόν Κοραή», σύμφωνα με τόν Κ. Θ. Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, τρίτη έκδοση, Αθήνα 1983, σελ. 15.

Κεφ. ε'. Ἡ κατά τούς ἐν νούσοις καιρούς ἀρμότιουσα ἀνάληψις, (σελ. 20-26).

Κεφ. ζ'. Περὶ τροφῶν ἐξομοιασθῆναι ἐν ἀσθενεῖ σώματι δυναμένων, (σελ. 26-28).

4. **Δημητρίου Καρακάσση, Περὶ τῆς φλεβοτομίας ὡς οὐκ αἰεὶ ἀναγκαίας ἐν τοῖς ὀξείσιν ἅμα καὶ κακοηθέσι πυρετοῖς...**, [Ἀλλῆ | 1760]³⁰.

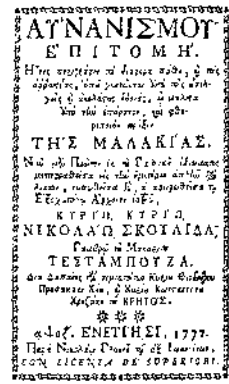
Περιεχόμενα

Προοίμιον, (σελ. 1-3).

(40 παράγραφοι χωρίς ἐπί μέρους τίτλους, σελ. 3-34).

30. É. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, 18e siècle, τόμ. I, ἀρ. 548. Διγλωσσο κείμενο στὴν ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ. Διδακτορικὴ διατριβὴ ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ καθηγητοῦ Andrea Elia Büchner. Τὸ βιβλίο ἀναφέρεται στὸ Λόγιό Ἐρμη, 1812, σελ. 170. Γιά τὸν Δημήτριο Καρακάσση, (1734-1804), βλ. Γεωργίου Ζαβίρα, *Νέα Ἑλλάς*, Ἀθήνα 1972, σελ. 254 καὶ 277-277, Κ. Σάθα, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, 1868, σελ. 559-561, Ἐκτορος Σαραφίδου, *Ἑλληνες Ἴατροι ἐν Ρουμανία*, Ἐν Ἀθήναις 1940, σελ. 12-13, Δ. Οἰκονομίδη, «Περὶ τῶν ἐκ Στατιστικῆς ἰατροφιλοσόφων Δημητρίου καὶ Κωνσταντίνου Λουκά ἢ Καρακάσση καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου Οδοπνεσκ», στὸν τόμο *Γέρας Ἀντανίου Κεραμοπολίτου*, Ἀθήνα 1953, σελ. 206-223, ὅπου καὶ προγενέστερη βιβλιογραφία. Στὸν ἴδιο τόμο Ν. Λεβιαλῆ, «Συμπληρωματικὸν σημείωμα περὶ τοῦ ἰατροφιλοσόφου Καρακάσση», σελ. 542-543. Πρβλ. Α. Βρανάση, *Ἐφημερίς*, Βιέννη 1797, τόμος 5, *Προλεγόμενα*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρο Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήνα 1995, σελ. 724-729.

5. **Γεωργίου Βεντότη, Λύνανισμού έπιτομή, ήτις περιγράφει τά διάφορα πάθη, και τάς άρρωστίας, όπου γεννώνται από τάς άσελγείς και άκολάστους ήδονάς, και μάάλιστα από την έπάρατον και φθοροποιόν πράξιν τής μιλακίας. Νύν μέν πρώτον εκ του Γαλλικού ιδιώματος μεταφρασθείσα εις τήν ήμετέραν άπλήν διάλεκτον, τυπωθείσα δέ και άφιερωθείσα τῷ έξοχωτάτῳ άρχοντι Ιατρῷ κυρίῳ κυρίῳ Νικολάῳ Σκουλιδά γαμβρῷ τού μακαρίτου Τεσταμπούζα.... Ένετίησι 1777³¹.**

Περιεχόμενα

Τῷ έξοχωτάτῳ και έντιμοτάτῳ άρχοντι Ιαδρῷ κυρίῳ κυρίῳ Νικολάῳ Σκουλιδά τήν έγάρδιον πρόσρησιν, (σελ. 5-9).

Πρός τούς φιλομαθείς άναγινώσκοντας. 'Ο τυπογράφος τού παρόντος βιβλιαριου χαιρειν, (σελ.10-24).

Εισαγωγή, (μέ νέα άρίθμηση, σελ. 1-6).

Άρθρον πρώτον. Περί τών συμπτωμάτων.

Διαίρεσις πρώτη. Σχέδιον συνηθροισμένων από τά συγγράμματα τών Ιατρών, (σελ. 7-24).

Διαίρεσις δευτέρα. Θεωρία, όπου έλαβα από άλλους, (σελ. 25-29).

Διαίρεσις τρίτη. Σχέδιον ληφθέν από τού βιβλίου τού Άγγλικου άύνανισμού, (σελ. 29-35).

Διαίρεσις τετάρτη. Θεωρία τού συγγραφέως, (σελ. 35-65).

31. É. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, 18e siècle, τόμ 1, αρ. 848. 'Ο τίτλος τού γαλλικού πρωτοτύπου είναι *L' onanisme ou dissertation physique sur la maladie produites par la masturbation. Traduit du Latin... et considerablement augmenté par l' auteur*, L'ausanne 1760. Στη σελίδα 24 τής έλληνικής έκδόσεως ύπόχρει μία παραπομπή μέ χρονολογία 1768. Έξ αύτου συμπεραίνεται ότι η έλληνική έκδοση θά έγινε από την αντίστοιχη γαλλική πού έκδόθηκε μεταξύ τών ετών 1768-1777. Σημειώνεται ότι κατά τήν χρονική έκείνη περίοδο κάθε χρόνο τό βιβλίο τού Tissot είχε και επανέκδοση. Βλ. Antoinette Emch-Dériaz, *Tissot, Physician of the Enlightenment*, American University Studies, Serie IX, History, Vol. 126, New York 1992, Appentix II, σελ. 324. Σχετικά μέ τόν μεταφραστή τού βιβλίου μπορεί νά ύποστηριχθεί, ότι ήταν ό Γεώργιος Βεντότης και τούτο διότι ό τυπογράφος Νικόλαος Γλυκός σημειώνει, (σελ. 10), ότι τό βιβλίο «μετεγλωττίσθη παρά τινος σώφρονος όμογενοῦς». Επίσης ό Γεώργιος Ζαβίρας παρατηρεί, ότι είναι μετάφραση τού Γεωργίου Βεντότη, (*Νέα Έλλάς*, Αθήνα 1972, σελ.

Διαίρεσις πέμπτη. Επακόλουθα καπά, όπου συμβαίνουν εις τάς γυναίκας από τήν μαλακίαν, (σελ. 65-76).

Ἄρθρον Δεύτερον. Ἡ αἰτία.

Διαίρεσις ἕκτη. Χρεία τοῦ σπέρματος, (σελ. 76-89).

Διαίρεσις ἑβδόμη. Ἐξέτασις των περιστατικών, όπου συνακολουθοῦσι τήν χύσιν τοῦ σπέρματος, (σελ. 89-110).

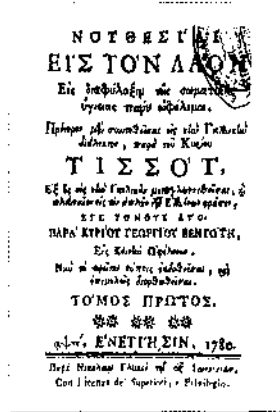
Διαίρεσις ὄγδοη. Περιέχουσα τούς κινδύνους, όπου κατ' ἐξοχὴν προξενεῖ ἢ κατηραμένη μαλακία, (σελ. 111-134).

Πίναξ τῶν κεφαλαίων τοῦ παρόντος βιβλιαρίου, (σελ. 135-136).

220). Ὁμοίως, στὸν *Ἐρμη τὸ Λόγιο*, 1812, σελ. 73, ἀναφέρεται ὅτι ὁ Γεώργιος Βεντότης «μετέφρασε καὶ ἐξέδωκεν ἐπὶ τὰς τοῦ Τισσότ Ἰατρικὰς νοουθεσίας εἰς τὸν λαόν· ἐπὶ δὲ καὶ τὸ περὶ Αὐνανισμοῦ σύγγραμμα τοῦ αὐτοῦ ἐν Βενετία τῷ 1780 εἰς 8».

Ὁ ἰατρός Νικόλαος Σκουλιδάς, στὸν ὅποιο εἶναι ἀφιερωμένο τὸ βιβλίον, ἀναγορεύθηκε διδάκτωρ τῆς Ἰατροφιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας στίς 14 Αὐγούστου 1743, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ διδακτορικὸ δίπλωμα, ποῦ ἀπόκειται στὸ Τμήμα Χειρογράφων τῆς Εθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος. Βλ. Α. Σταυρόπουλου, Γ. Λασκαράτου, Σ. Μαρκέτου, «Διπλώματα Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας (18ος-19ος αἰώνας)», *Δελτίον Ἑραλδικῆς καὶ Γενεαλογικῆς Ἐταιρείας Ἑλλάδος*, ἀρ. 8, 1992, σελ. 289-298. Σχετικὰ μὲ τὸν «Τεσταμπούζα», πεθερὸ τοῦ Νικολάου Σκουλιδά, μπορεῖ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι εἶναι ὁ ἰατρός Θεωμάς Τεσταβοῦζας, τοῦ ὁποιοῦ ἐπιστολὴ, ποῦ βρίσκεται στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἀκαδημίας τῆς Ρουμανίας, ἀπευθύνεται, στίς 12 Ἰανουαρίου 1721, πρὸς τὸν Σκαρλάτο Νικολάου Μανροκορδάτο. Βλ. C. Papacostea-Danielopolou, «Manuscripts Italo-Grecs de la Bibliothèque de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie», *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς, ἀφιέρωμα στὸν Κ. Θ. Δημαρά*, Ἀθήνα 1980, σελ. 125-136. Γιὰ τὸν Θεωμά Τεσταβοῦζα θὰ πρέπει νὰ εἶναι καὶ ὁ ἰατρός Ἀντώνιος Τεσταβοῦζας τοῦ Θεωμά, ποῦ ἀναγορεύθηκε διδάκτωρ τῆς Ἰατροφιλοσοφικῆς Σχολῆς στὴν Πάδοβα, στίς 12 Αὐγούστου 1745, καὶ τοῦ ὁποίου συνταγὴ «τοῦ σενιὸρ Ἀντωνάκη Τεσταπούζα» ἀναγράφεται σὲ ἰατροσόφιο τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἰασίου. Βλ. Α. Σταυρόπουλου..., ὁ. π., καὶ Γιάννη Καρά, *Οἱ ἐπιστήμες στὴν τουρκοκρατία. Χειρόγραφα καὶ ἔντυπα*, τόμ. Γ', *Οἱ ἐπιστήμες τῆς ζωῆς*, 1994, σελ. 298.

6. **Γεωργίου Βεντότη, Νουθεσία εις τόν λαόν εις διάφυλαξιν τῆς σωματικῆς ὑγιείας πάντων ὠφέλιμοι. Πρότερον μὲν συντεθεῖσαι εἰς τὴν Γαλλικὴν διάλεκτον, παρὰ τοῦ κυρίου Τισσότ, ἐξ ἧς εἰς τὴν Ἰταλικὴν μεταγλωττισθεῖσαι, καὶ τελευταίον εἰς τὴν ἀπλὴν τῶν Ἑλλήνων φράσιν εἰς τόμους δύο, παρὰ κυρίου Γεωργίου Βεντότη, εἰς κοινὴν ὠφελείαν. Νῦν τὸ πρῶτον τῆποις ἐκδοθεῖσαι καὶ ἐπιμελῶς διορθωθεῖσαι. Βενετίηον 1780³².**

Περιεχόμενα

Τόμος πρῶτος

Εἰσαγωγή, (σελ. ε'-κζ').

Πίναξ τῶν κεφαλαίων καὶ τῶν πρώτων ἄρθρων ὅπου περιλαμβάνει ὁ πρῶτος τόμος, (σελ. κη'-לב')

Κεφ. Α'. Αἰτίαις τῶν πλέον συχνῶν ἀρρωστιῶν τοῦ λαοῦ, (σελ. 1-12).

Κεφ. Β'. Αἰτία ὅπου αὐξάνουν τὰς ἀρρωστίας τοῦ λαοῦ. Θεωρεῖται γενικαί, (σελ. 12-24).

Κεφ. Γ'. Τί εἶναι χρειαζόμενον εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ πάθους. Λίαιτα εἰς τὰς ὀξείας ἀρρωστίας, (σελ. 25-37).

Κεφ. Δ'. Περί περιπνευμονίας, ἤτοι φλογώσεως τοῦ φλεγμονίου, (σελ. 37-63).

32. F. Legrand, *Bibliogr. Hellén.*, 18e siècle, τόμ. I, ἀρ. 1018. Ὁ γαλλικὸς τίτλος τοῦ βιβλίου εἶναι *AVIS au peuple sur sa santé*, Λωζάννη 1761, καὶ οἱ ἐκδόσεις ἐπὶ τῆς ἰταλικῆς πρὶν ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴν ἦταν κατὰ τὰ ἔτη 1766, 1767, 1768, 1770, 1774. Βλ. Antoinette Fench-Déjaz..., ὁ. π., σελ. 327-329. Ὁ W. Leake, *Researches in Greece*, London 1814, σελ. 87, ἀναγράφει τὸν γαλλικὸ τίτλο τοῦ βιβλίου καὶ ὅτι μεταφράσθηκε ἀπὸ τὸν Γεώργιο Βεντότη (1757-1795), γιὰ τὸν ὁποῖο βλ. Γ. Ζαβίρα, *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν θέατρον*, σελ. 220, Γεωργίου Λαῖου, «Ἀφιερώματα στὸν Ζακύνθιο Γεώργιο Βεντότη 1756-1795, πατέρα τῆς Ἑλληνικῆς δημοσιογραφίας ἀνακοίνωση... ἀπὸ ἀνέκδοτα ἐγγραφα τῶν ἀρχείων τῆς Βιέννης», *Ἑπτανησιακὰ Φύλλα*, τόμ. I', ἀρ. 6, Νοέμβριος 1958, σελ. 161-184, Μ. Ν. Βέη, *Βιβλία ἢ διάφορα ἄλλα σημειώματα ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Νίκου Βέη σχετῶν ἔχοντα πρὸς τὸν Γεώργιον Βεντότην*, Ἐν Ἀθήναις 1963, Ἀθ. Καραθανάση, *Ἡ Φλογγίνειος Σχολή τῆς Βενετίας*, ὁ. π., σελ. 281-283. Φαῖδ. καὶ Γλαυ. Μπουμπουλίδου, *Ἡ Νεωτέρα Ἑλληνικὴ Λογοτεχνία. Γραμματολογικὸ διάγραμμα*, τόμ. Α', Ἀθήναι 1984, σελ. 52, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἐλ. -Αἰμ. Παπαγεωργανίου-Καραθανάση, «Ἡ ἰδέα τῆς ὑγιείας καὶ εὐδαιμονίας στὸ ἔργο τοῦ Ζακύνθιου λόγιου Γεωργίου Βεντότη», *Πρακτικὰ Ἐπανισίου Συνεδρίου*, 1991, τόμ. 4, σελ. 267-377.

- Κεφ. Ε'. Περί πλευρισίας, ήτοι πλευρίτου, ή πόντα, (σελ. 63-71).
Κεφ. ΣΤ. Διά τά πάθη τοῦ λαϊμοῦ, (σελ. 71-87).
Κεφ. Ζ'. Περί ρευμάτου, ήτοι φλουσιόνος, (σελ. 87-96).
Κεφ. Η". Περί πόνου τών ὀδόντων, (σελ. 96-102).
Κεφ. Θ'. Περί αποπληξίας, (σελ. 102-109).
Κεφ. Γ. Περί ήλιοκαΐας, ήγουν ήλιάσεως, (σελ. 110-117).
Κεφ. ΙΑ". Περί ἀρθρίτιδος, ήτοι ρευματικοῦ, (σελ. 117-131).
Κεφ. ΙΒ". Περί λύσσας, (σελ. 131-140).
Κεφ. ΙΓ'. Περί τών εύλογιών, (σελ. 141-160).
Κεφ. ΙΔ'. Περί κοκκίνας, (σελ. 160-166).
Κεφ. ΙΕ'. Περί θέρμης καυστικής, (σελ. 166-170).
Κεφ. ΙΣΤ. Περί θέρμης σαπράς, ήτοι πούτριδα, (σελ. 170-177).
Κεφ. ΙΖ'. Περί θέρμης κακοηθοῦς, ήτοι μαλίγνας, (σελ. 177-187).
Κεφ. ΙΦΤ. Περί θέρμης περιοδικής, (σελ. 187-201).
Κεφ. ΙΘ'. Περί έρυσιπελάτων, καί δαγκαμάτων καί κεντημάτων τών ζώων, (σελ. 201-210).
Κεφ. Κ'. Περί φλογώσεως τοῦ στήθους καί περί πλευρίτου νόθου, ή χολώδους, (σελ. 210-217).
Κεφ. ΚΑΑ. Περί χολικής, ήτοι κόλικα, (σελ. 217-231).

Τόμος δεύτερος

- Κεφ. ΚΕΓ. Περί ήλιακοῦ πάθους, ή χολέρας, (σελ. 3-12).
Κεφ. ΚΓ. Περί διαρροίας, ήτοι κινήσεως τής κοιλίας, (σελ. 12-14).
Κεφ. ΚΔ'. Περί δυσεντερίας, ήτοι ροή αίματος, (σελ. 14-24).
Κεφ. ΚΕ'. Περί ψώρας, (σελ. 24-28).
Κεφ. ΚΣΤ. Νουθεσίαι εις ταίς γυναίκες. Περί έγγαστρίας. Περί γέννας. Περί λεχωνιάσματος, (σελ. 28-46).
Κεφ. ΚΖ'. Νουθεσίαι διά τά βρέφη. Περί μηχανείου. Περί ξυνης δριμύτητος. Περί πλυσίματος τών βρεφών. Περί δοντίων. Περί σκουληκίων. Περί σπαραγμών. Εΐδησες γενικαίς, (σελ. 46-68).
Κεφ. ΚΙΤ. Βοήθειαις διά τούς πνιγμένους, (σελ. 68-74).
Κεφ. ΚΣΤ. Περί τών σωμάτων ὁποῦ ἐπιμένουν ανάμεσα εις τό στόμα, καί τό στομάχι, (σελ. 75-94).
Κεφ. Α'. Ἀρρωστίαι χειρουργικαί, καί έξωτερικαί. Περί καυμάτων. Περί λαβωματιών. Περί συντριμματων ή ζουλισμάτων καί σπαραγμών. Περί παγωμένων μελών. Διά ταίς χιονίστραις. Περί έντεροκήλης, ήτοι σπάσιμον. Περί άνθράκων. Διά τάς παραννηχίδας. Διά ταίς σκλειθραις, καί μητέρα σώματα, ὁποῦ έμβαίνουν εις τό δέρμα. Περί έλαιών. Περί τύλων, (σελ. 94-142).

Κεφ. ΛΑ'. Διά κάποια περιστατικά όποι ζητοῦν μίαν πρόχειρον ἰατρείαν. Διά ταῖς λειποθυμίαις. Διά ταῖς λειποθυμίαις προξενημέναις ἀπό πολύ αἷμα. Διά τήν λειποθυμίαν ἀπό ἀδυναμίας. Διά ταῖς λειποθυμίαις ὅπου προέρχονται ἀπό τόν ἐμπερδευμόν τοῦ στομαχίου. Διά τὰς λειποθυμίας, ὅπου προέρχονται ἀπό τὰς ἀρρωστίας τῶν νεύρων. Διά τὰς αιμορραγίας. Περὶ εἰσβολῆς πνήξεως. Διά τὰ ἀποτελέσματα τοῦ φόβου. Διά τὰ ἀποτελέσματα τοῦ καπνοῦ, τῶν καρβούνων καὶ τοῦ κρασιοῦ. Διά τὰ φαρμάκια. Διά τοὺς δριμεῖς πόνους, (σελ. 142-177).

Κεφ. ΛΞΓ. Διά τὰ ἱατρικά ὅπου διατηροῦν. Διά τὸ εὐγαλμα τοῦ αἵματος. Διά τὰς καθάρσεις, (σελ. 177-193).

Κεφ. ΑΦ. Περὶ κυκλοφόρων, ἤτοι τζαρλατάνων.

Κεφ. ΑΔ'. Ερωτήσεις εἰς τὰς ὁποίας εἶναι χρειαζούμενον νὰ ἤξεύρουσιν νὰ ἀποκρίνωνται ὅταν ζητοῦν συμβουλὴν ἀπὸ τινὰ ἱατρὸν. Αριθμὸς τῶν ἱατρικῶν, (σελ. 193-245).

Ἐκ τοῦ Γεωπονικοῦ, ὡς ἀναγκαῖα τοῖς ἀνθρώποις γινώσκειν προσετέθησαν καὶ τὰ παρόντα κεφάλαια.

Κεφ. ΝΕ'. Περὶ συνθέσεως σώματος, (σελ. 246-248).

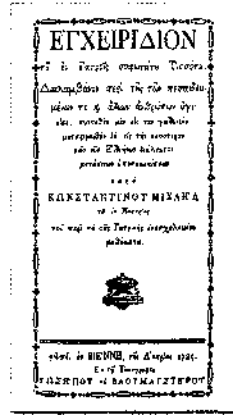
Κεφ. ΝΣΤ. Περὶ τοῦ ἀέρος, (σελ. 248-250).

Πίναξ τῶν κεφαλαίων καὶ πρώτων ἀρθρῶν ὅπου περιλαμβάνει τούτος ὁ δεύτερος τόμος, (σελ. 251-255).

7. Χρήστου Σουγδουρή, *Βιβλίον περὶ τῆς ποδαλγίας, Νίζνη 1781*³³.

33. E. Legrand, *Bibliogr. Hellen.*, 18^e siecle, τόμ. II, ἄρ. 354. Μέχρι σήμερα δὲν ἔχει ἀνευρεθῆ ἀντίτυπο τοῦ βιβλίου. Ὁ Κ. Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, 1868, σελ. 611 σημειώνει: «Χρήστος Σουγδουρῆς ἐξ Ἰωαννίνων διατριβὸν ἐν Ρωσσίᾳ τῷ 1781, μετέφρασεν ἐκ τοῦ γαλλικοῦ βιβλίου περὶ τῆς ποδαλγίας, τυπωθὲν ἐν Νίζνῃ». Ὁ Ἀνδρέας Παπαδόπουλος Βρετὸς, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Αθήνα 1857, τόμ. 2, ἄρ. 170, σελ. 73 γράφει: «Βιβλίον ἱατρικὸν τῆς ποδαλγίας, ὅπερ ἔβαλεν εἰς δοκιμὴν καὶ εἰς φῶς ἐξέδωκεν ὁ Γ. Ἐμερίγον εἰς ῥον» καὶ σημειώνει ὅτι «Ἐτυπώθη εἰς Νίζναν, πόλιν τῆς Ρωσσίας, καὶ μεταφράσθη ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ παρὰ τοῦ Λογιωτάτου Κυρίου Χρήστου Σουγδουρῆ, τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, τὸ 1781 ἔτος, ὡς ὁ ἴδιος σημειώνει εἰς τὸ τέλος τοῦ βιβλίου τούτου». Ἄς σημειωθῆ ὅτι ὁ Σέργιος Ἰωάννου, *Πραγματείας Ἰατρικῆς*, 1818, σελ. 322, μνημονεύει τὸν "Ἐμερίγον", λέγοντας ὅτι ἡ ρητὴν τοῦ ξύλου γουαϊάκου «διεκρηύθη παρὰ τοῦ Ἐμερίγου τοῦ ἐκ Μαρτινίκας, ὡς ἀντιφάρμακον τῆς ποδάγρας». Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ μνεία τοῦ βιβλίου περὶ ποδαλγίας στὸν «Κατάλογο τῶν παρὰ Μαρκιδ. Πούλιου εὑρισκομένων παλαιῶν καὶ νέων βιβλίων», ποῦ δημοσιεύεται στὴν *Εφημερίδα* τους, 28 Ὀκτωβρίου 1974, ἄρ. τεύχ. 92, «ποδαλγίας, 12 κρ. [μετσάρια]». Ἡ πληροφορία αὐτὴ δείχνει, ὅτι τὸ βιβλίον εἶχε ἐκδοθῆ καὶ ἐπωλείτο καὶ ἀρα κάπου θὰ πρέπει νὰ βρίσκεται σὲ κάποια ἰδιωτικὴ πθηκὸν βιβλιοθήκη. Πάντως μέσω τοῦ διαδικτιοῦ (εὐχαριστίες στὸ φίλο ἱατρὸ κ. Σωτήριον Αδαμίδη γιὰ τὴν βοήθεια) ἐντοπίσθηκε ἡ ἀγγλικὴ ἐκδοσις τοῦ βιβλίου, τὸ

8. Κωνσταντίνου Μιχαήλ, *Εγχειρίδιον τῶν ἐν ἰατροῖς σοφωτάτων Τισσότων. Διαλαμβάνον περί τῆς τῶν πεπαιδευμένων τε καὶ ἄλλων ἀνθρώπων ὑγείας, συντεθέν μὲν εἰς τὴν γαλλικὴν μεταφρασθὲν δὲ εἰς τὴν κοινοτέραν τῶν νῦν Ἑλλήνων διάλεκτον μετὰ τινων ὑποσημειώσεων παρά... τοῦ ἐκ Καστορίας τοῦ περί τὰ τῆς Ιατρικῆς ἐνασχολουμένου μαθήματα, Ἐν Βιέννῃ 1785*³⁴.

Περιεχόμενα

Τῶ ἐκλαμπροτάτῳ, ἐξοχωτάτῳ τε καὶ σοφοτάτῳ ἐν ἰατροῖς κυρίῳ κυρίῳ Κονράδῳ Σοχέρρ, ἐμοὶ δὲ σεβασμιωτάτῳ. (Ἀφιέρωση τοῦ Κων. Μιχαήλ στὴ λατινικὴ καὶ ἑλληνικὴ γλῶσσα, χωρὶς ἀρίθμηση, σελ. [1-10]).

Πρὸς τὸν ἀναγνώστην (πρόλογος τοῦ μεταφραστοῦ, χωρὶς ἀρίθμηση, σελ. [1-14]).

Περὶ τῆς τῶν πεπαιδευμένων ὑγείας καὶ τῶν τούτων ἀσθενειῶν, (σελ. 1-100).

Περὶ μέσων, εἴ τ' οὖν ἰατρικῶν, (σελ. 101-206).

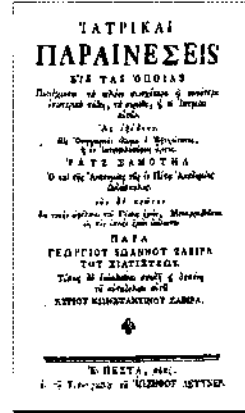
(Δὲν ἀναγράφονται τίτλοι στὶς 92 παραγράφους τοῦ κειμένου).

ὄπου ἀποτελεῖται ἀπὸ εἴκοσι τέσσερις σελίδες σὲ ὄγδοο σχῆμα: «Imirigon of Martnique, *Lectures on the Gout*, Printed by R. Burton, Dublin, 1781, 8o, 24p».

Στὴν Εθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος, Τμήμα Χειρογράφων, ὑπάρχει τὸ ὑπ' ἀρ. 2856 χειρόγραφον, ὅπου στὸ φύλλο 177 καταχωρίζεται τὸ ἐξῆς: « Νέα ἐφευρέσεις ἐνός ἰατροῦ Φραντζέζου διὰ ἰατρείας τῆς ποδαλγίας. Σύνθεσις καλωτάτη εἰς τὸ νὰ τὴν μετέρχεται ὁ ἀσθενὴς διὰ μεγάλῃν ὠφέλειαν». Ἴσως νὰ ἀναφέρεται στὸ φάρμακο περὶ τῆς ποδαλγίας τοῦ "Εμεριγόν". Πάντως τὸ χειρόγραφο εἶναι τῆς ἴδιας ἐποχῆς. Εὐχαριστίες ἐκφράζονται στὴν Δ/ντρια τοῦ Τμήματος Χειρογράφων κα Καίτη Κορδοῦλη γιὰ τὴ βοήθεια στὴ χρονολόγησι τοῦ χειρογράφου.

34. E. Legrand, *Bibliographie Hellenique*, 18e siècle, τόμ. II, ἀρ. 1156. Τίτλος τῆς γαλλικῆς ἐκδόσεως εἶναι "De la santé des gens de lettres". Οἱ τελευταῖες γαλλικῆς ἐπανεκδόσεις τοῦ βιβλίου, πρὶν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ, ἦταν στὴ Λοζάνη τὸ 1783 καὶ 1784. Βλ. Antoinette Emch-Dériaux, *Tissot...*, ὁ. π., σελ. 331. Γιὰ τὸν Κων. Μιχαήλ, (1751-1816), βλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, *Ἡ πρώτη ἱστορία τῆς Ιατρικῆς στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα*, 1994, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ὁ W. Leake, *Researches in Greece*, London 1814, σελ. 85, μνημονεῖ τὸν Κων. Μιχαήλ καὶ τὰ δύο του ἔργα.

9. Γεωργίου Ζαβίρα, *Ίατρικαί παραινέσεις εις τὰς ἀποίας περιέχονται τὰ πλέον συνεχέστερα καί κοινότερα ἑσωτερικά πάθη, τὰ σημεῖα καί αἱ ἰατρεῖαι αὐτῶν. Ἐξέδοτο εἰς Οὐγγαρικόν ἰδίωμα ὁ ἐξοχώτατος καί ἐν ἰατροφιλοσόφοις ἀριστος Ράτζ Σαμονήλ, ὁ καί τῆς Ἀνατομίας τῆς ἐν Πέστα Ἀκαδημίας Διδάσκαλος, νῦν δέ πρό- τον διά κοινήν ἀφ᾽ἐλέλιαν τοῦ Γένους ἡμῶν, μεταφρασθεῖσαι εἰς τὴν ἀπλήν ἡμῶν διάλεκτον παρὰ... Τυποὶς δέ ἐκδοθεῖσαι σπουδῇ καί δαπάνῃ τοῦ ἀγαθέλφου αὐτοῦ κυρίου Κωνσταντίνου Ζαβίρα. Ἐν Πέστα 1787³⁵.*

Περιεχόμενα

Τῷ περικλεεστάτῳ κυρίῳ Σαμονήλῳ Ράτζ... τῷ τῆς ἐν Πέστα βασιλικῆς Ἀκαδημίας δημοσίῳ διετεταγμένῳ τῆς Ἀνατομίας, καί Φυσιολογίας καθηγητῇ... ταύτην τὴν μετάφρασιν ὁ μεταφραστὴς ἀνατίθησιν, (στὴν ἑλληνικὴ καί λατινικὴ γλῶσσα, χωρὶς ἀρίθμηση, σελ. [1-7]).

Ἐπίγραμμα ἠρωελεγείον εἰς τὸν σοφώτατον ἰατροφιλόσοφον Σαμονή- λον τὸν Ράτζ τὸν τῆς παρουσίας βιβλίου συγγραφέα. Ἀνωνύμου τινός, (χωρὶς ἀρίθμηση, σελ. [1]).

Προοίμιον τοῦ μεταφραστοῦ, (χωρὶς ἀρίθμηση, σελ. [1-4]).

Πίναξ τῶν κεφαλαίων, (σελ. 1-141).

35. É. Legrand, *Bibliogr. Hellén.*, 18e siècle, τόμ. II, ἀρ. 1199. Τὸ πρωτότυπο βιβλίο θά ἐκδόθηκε μετὰ τὸ 1773, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ μίαν ἀναφορὰ πρὸς τὸ βιβλίο, σελ. 123, γιὰ μίαν ἐπίδημα δυσεντερίας κατὰ τὸ 1773. Πράγματι ἐκδόθηκε τὸ 1778. (Εὐχαριστῶς στὴν ἰατρὸ Ἄννα Βεργινίκη πρὸς ὑποβλήθηκε στὸν κόπο νὰ μοῦ στείλει φωτοτυπία τοῦ τίτλου τοῦ βιβλίου). Ὁ Σαμονήλ Ράτζ, (1744-1807), ἦταν περιφημὸς ἰατρός, καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πέστης. Στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Γεωργίου Ζαβίρα, (1744-1804), βρέθηκαν δύο ἔργα τοῦ Ράτζ πρὸς οὐγγρικά "Σύνοψη τῆς φυσιολογίας", Πέστη 1789 καί "Ἡ ἐξάσκηση τῆς ἱατρικῆς", Βουδα 1801, χωρὶς ὅμως τὸ πρωτότυπο τῶν "Ίατρικῶν παραινέσεων". Βλ. Ἀνδρέα Πορναθ, *Ἡ ζωὴ καί τὰ ἔργα τοῦ Γεωργίου Ζαβίρα*, Budapest 1937, σελ. 40, Ἀνδρέας Γραφ, *Κατάλογος τῆς ἐν Βουδαπέστη βιβλιοθήκης Γεωργίου Ζαβίρα*, Βουδαπέστη 1935, Τάσου Γριτσόπουλου, «Γεωργίου Ζαβίρας θεράπων τοῦ λογίου Ἐρμού καί τοῦ κερδῶου», στὸ τεύχος τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, *Πνευματικὸν ἄνδρες τῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν*, 1972, σελ. 135-184. Ἐπίσης γιὰ τὸν Γεωργίου Ζαβίρα καί τὸ ἔργο του βλ. τοὺς προλόγους Γεωργίου Κρέμου καί Τάσου Γριτσόπουλου στὴν ἐκδοση καί ἐπανεκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ Γεωργίου Ζαβίρα, *Νέα*

- Κεφ. α'. Περί πυρετού.
Κεφ. β". Περί τοῦ συνεχούς ἢ καυστικού πυρετού.
Κεφ. γ'. Περί τοῦ ἀπλοϊκοῦ συνεχούς ἢ καυστικού πυρετού.
Κεφ. δ". Περί τοῦ ὀξέως συνεχούς ἢ καυστικού πυρετού.
Κεφ. ε'. Περί κεγχριδίων καὶ ψυλίθρας.
Κεφ. στ". Περί τοῦ σαπροῦ συνεχούς, ἤτοι καυστικού πυρετού.
Κεφ. ζ'. Περί φλογώσεως.
Κεφ. η". Περί φλογώσεως τῆς κεφαλῆς.
Κεφ. θ". Περί φλογώσεως τῶν οφθαλμῶν.
Κεφ. ι'. Περί φλογώσεως τῶν ὠτίων, ἤτοι αὐτίων.
Κεφ. ια'. Περί πόνου τοῦ λαιμοῦ.
Κεφ. ιβ'. Περί τοῦ πλευρίτου.
Κεφ. ιγ'. Περί περιπνευμονίας.
Κεφ. ιδ'. Περί γαγγραινῆς τοῦ πνεύμονος.
Κεφ. ιε'. Περί ἀπόστήματος τοῦ πνεύμονος.
Κεφ. ιστ'. Περί ἐλκους τοῦ πνεύμονος.
Κεφ. ιζ'. Περί φθίσεως τοῦ πνεύμονος.
Κεφ. ιη". Περί τῶν τύλων καὶ σκίρρων τοῦ πνεύμονος.
Κεφ. ιθ'. Περί αἰμοπτύσεως.
Κεφ. κ". Περί ἀσθματος.
Κεφ. κα'. Περί τοῦ βηχός.
Κεφ. κβ'. Περί φλογώσεως τοῦ διαφράγματος.
Κεφ. κγ". Περί φλογώσεως τοῦ ἥπατος (σικοτίου).
Κεφ. κδ'. Περί τοῦ σκληροῦ πρίσματος τοῦ ἥπατος (σικοτίου).
Κεφ. κε". Περί ἰκτεροῦ (κιτρινάδας).
Κεφ. κστ'. Περί πρίσματος τῆς σπληνός.
Κεφ. κζ'. Περί τοῦ σκληροῦ πρίσματος τοῦ μεσεντέρου.
Κεφ. κη'. Περί διαλείποντος πυρετοῦ.
Κεφ. κθ'. Περί τῆς φλογώσεως τοῦ στομάχου.
Κεφ. λ'. Περί σπασμοῦ τοῦ στομάχου.
Κεφ. λα". Περί ἔμετοῦ (ξερατοῦ).

Ελλάς, Ἀθήνησι 1872, σελ. ζ'-ο', καὶ Ἀθήναι 1972, σελ. IV-XLVIII. Βλ. ἐπίσης, Füves, Ödön, «Hungarian-Greek medical relation in the 18-19th centuries», *Balkan Studies*, τόμ. 6, 1965, σελ. 79-82, τοῦ ἴδιου, «Remarques complémentaires a la nouvelle édition de Γ oeuvre intitulée "Nea Hellas" de Georgios Zaviras», *Μακεδονικά*, τόμ. 13, 1973, σελ. 427-433. Στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος ἀπόκειται καὶ χειρόγραφο, ἀρ. 2886, τῶν *Ιατρικῶν παρανήσεων*. Βλ. Γιάννη Καρά, *Οἱ Ἐπιστῆμες στὴν τουρκοκρατία. Χειρόγραφα καὶ ἐντυπα. Οἱ ἐπιστῆμες τῆς ζωῆς*, τόμ. Γ, 1994, σελ. 50.

Κεφ. λβ'. Περί τής κωλικής νόσου.

Κεφ. λγ'. Περί τής μεταλλικής κωλικής νόσου.

Κεφ. λδ'. Περί διαρροίας.

Κεφ. λε'. Περί δυσεντερίας.

Κεφ. λστ'. Περί δαγκάματος τοῦ λυσσασμένου σκυλίου.

Κεφ. λζ'. Περί τής ψώρας.

Κεφ. λη'. Περί δίψης.

Κεφ. λθ'. Περί τής θερμότητος.

Κεφ. μ". Περί τών πόνων.

Κεφ. μά'. Περί τής φλεβοτομίας.

Κεφ. μβ'. Περί τής καθάρσεως τοῦ στομάχου καί τών έντοσθίων.

Κεφ. μγ'. Περί καταψυκτικῶν βοτάνων.

Κεφ. μδ'. Περί τών μαλακτικῶν βοτάνων.

Κεφ. με". Περί τών άντισταπρωτικῶν βοτάνων.

Κεφ. μστ'. Περί έλμίνθων (λεβίθων).

Σημείωσίν τινων χαρακτήρων, ή λέξεων όποῦ συντομίας χάριν βάνομεν έδώ εις τά Γραμματεία, (σελ. 142).

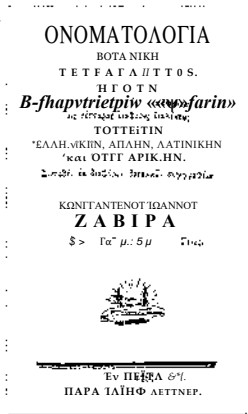
Γραμματεία³⁶, (σελ. 143-214).

Έλεγχός τινων έλληνικῶν ονόματων, μετά έξηγήσεως άπλής πρόσ κατάληψιν τών άπλουστέρων³⁷, (σελ. 215-224).

36. Καταχωρίζονται 183 συνταγές στά έλληνικά καί λατινικά γιά τίς παθήσεις πού αναφέρονται στό κείμενο. Μάλιστα γιά νά γίνουν κατανοητές καί νά μπορεί ό καθένας νά τίς διαβάξει καί νά τίς έκτελεΐ, ό Γεώργιος Ζαβίρας συνέταξε καί τήν τετράγλωσση 'Όνοματολογία Βοτανική. Διαπιστώνεται κατ' αυτόν τόν τρόπο ή διαφωτιστική προσπάθεια τοῦ Γεωργίου Ζαβίρα καί στά θέματα υγείας τοῦ ελληνικού λαοῦ.

37. Λεξιλόγιο, τό όποίο περιέχει 173 ιατρικές καί φαρμακολογικές λέξεις.

10. [Γεωργίου] Ζαβίρα,⁵ *Ονοματολογία βοτανική τετράγλωττος, ήγουν βιβλιάριον όπου περιέχει τὰ ὀνόματα διαφόρων βοτάνων εις τέσσαρας διαφορούς διαλέκτους, τουτέστιν ἑλληνικήν, ἀπλήν, λατινικήν καί οὐγγαρικήν. Συντεθέν ἐκ διαφορῶν βοτανικῶν συγγραφεῶν παρά τοῦ Κωνσταντίνου Ἰωάννου Ζαβίρα εις ὠφέλειαν τοῦ Ἑλληνικοῦ μας Γένους. Ἐν Πέστα 1787*³⁸.

Περιεχόμενα

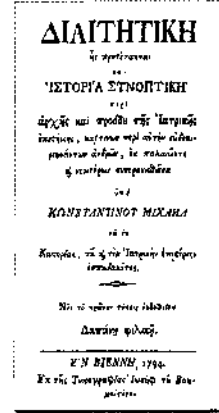
Τφ εὐγνωμόνι ἀναγνώστη, (πρόλογος, χωρίς ἀρίθμηση, [σελ. 1-6]).

Ἐνοματολογία βοτανική τετράγλωττος, (σελ. 1-63, όπου περιέχονται τὰ ὀνόματα 771 βοτάνων).

Index (λατινικά καί οὐγγαρικά), (σελ. 64-87).

38. E. Legrand, *Bibliogr. Hellen.*, 18è siècle, τόμ. II, ἀρ. 1199. Στόν πρόλόγῳ τοῦ ὁ Ζαβίρας ἀναφέρεται καί στήν αἰτία συγγραφῆς τοῦ βιβλίου, τό ὅποιο θεωρεῖ ὡς τήν "πρῶτη ἀπόπειρα ὅπου ἐγένεν εις τό γένος μας περί Βοτανικῆς". Τό βιβλίον εἶναι ἔργο τοῦ Γεωργίου Ζαβίρα καί ὄχι τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Κωνσταντίνου, ὅπως ἀναγράφεται στόν τίτλο τοῦ βιβλίου. Στόν Λόγιο Ἑρμῆ, 1811, σελ. 387-388, ἀναφέρονται τὰ ἔργα τοῦ Γεωργίου Ζαβίρα, στά ὅποια περιλαμβάνεται καί ἡ "Ἐνοματολογία Βοτανική". Ἐπίσης ὁ ἴδιος ὁ Ζαβίρας στό αὐτοβιογραφικό του σημεῖωμα στό ἔργο του "Νέα Ἑλλάς", περιλαμβάνει στά ἔργα του καί τήν "Ἐνοματολογία Βοτανική". Διεξοδικά ἀναλύει τό θέμα ὁ Ἀνδρέα Horvath, *Ἡ ζωή καί τὰ ἔργα τοῦ Γεωργίου Ζαβίρα*, Budapest 1937, σελ. 55-59, ὅπου μελέτησε τὰ χειρόγραφα καί τὰ βιβλία τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ζαβίρα καί ἔκανε τίς σχετικές παραβολές μέ τὰ ξένα περί βοτανικῆς βιβλία καί καταλήγει πῶς «αὐτός ὁ ἴδιος καί ὄχι ὁ ἀδελφός του ἀπό τὰ 1764 μέχρι 1787 - δηλαδή κατά τή διάρκειαν 23 ἐτῶν - προετοίμαζε τό βιβλίον μέ μεγάλη καί ἐυσυνείδητη ἐπιστημονική ἐργασία, ὡστε μ'ὄλο τό δίκιον τον ἔβαλε καί τοῦτο τό βιβλίον μεταξὺ τῶν δίκων τον ἔργων στήν αὐτοβιογραφία του». Ἐπίσης βλ. Νίκου Βλάχου, «Υπάρχει φιλολογικό πρόβλημα γιά τήν "Ἐνοματολογία Βοτανική" τοῦ Γ. Ζαβίρα;» *Ἐρανιστής*, τόμ. 12, 1977, σελ. 17-27, ὅπου καί σχετική ἐπιχειρηματολογία καί ἀνάλογη βιβλιογραφία. Σημειώνουμε ὅτι τὰ λήμματα τῆς *Ἐνοματολογίας Βοτανικῆς* στήν ἀρχαία καί νέα ἑλληνική ἀναδημοσιεύονται ἀπό τόν Γ. Κουρνούτο, *Λόγιοι τῆς τουρκοκρατίας*, τόμ. Β', σελ. 250-266, Βασική Βιβλιοθήκη, ἀρ. 5.

11. **Κωνσταντίνου Μιχαήλ**, *Διαιτητική, ἢς προτέτακται καὶ Ἱστορία συνοπτικὴ περὶ ἀρχῆς καὶ προόδου τῆς Ἱατρικῆς ἐπιστήμης καὶ τινων περὶ αὐτὴν εὐδοκμησαντων ἀνδρῶν, ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συναρσασθείσα ὑπὸ... τοῦ ἐκ Καστορίας, τοῦ καὶ τὴν Ἱατρικὴν ἐπιστήμην ἐσπουδακότος. Νῦν τὸ πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα δαπάνῃ φιλικῇ. Ἐν Βιέννῃ 1794*³⁹.

Περιεχόμενα

Τῷ ἐκλαμπροτάτῳ, ἐνδοξοτάτῳ καὶ εὐκλεεστάτῳ κυρίῳ, κυρίῳ Ἀντωνίῳ Ἐλευθ. Βαυῶνι τῷ Σταίρχ (ἀφιέρωση στὰ λατινικά καὶ ἑλληνικά, χωρὶς ἀρίθμηση, σελ. 16).

Τῷ ἀναγνώστῃ, (χωρὶς ἀρίθμηση, σελ. 6).

Ἱστορία συνοπτικὴ. Περὶ ἀρχῆς καὶ προόδου τῆς Ἱατρικῆς τέχνης, καὶ τινων περὶ αὐτὴν εὐδοκμησαντων ἀνδρῶν, (σελ. 1-136).

Διαιτητικῆς παραγγέλματα πρὸς τὴν ὑγιεινὴν διαίταν ἀφορώντα.

Εἰσαγωγή, (σελ. 137-141).

Περὶ ἀέρος καὶ τῆς τούτου ἀλλοιώσεως, (σελ. 141-172).

Περὶ ἀνέμων, (σελ. 172-175).

Περὶ τροφῶν ἢτοι φαγητῶν, (σελ. 175-178).

Περὶ κρεάτων, (σελ. 178-190).

Περὶ πτηνῶν, (σελ. 191-197).

Περὶ ὕδατιν καὶ θαλασσιῶν ὀστρακοδερμάτων καὶ λοιπῶν, (σελ. 197-200).

Περὶ ὀσπριῶν, (σελ. 200-205).

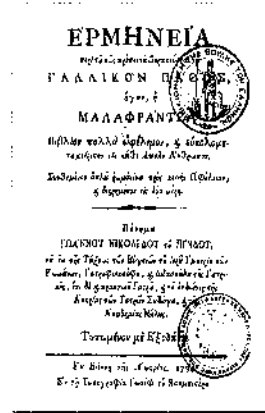
Περὶ χόρτων, (σελ. 205-217).

Περὶ καρπῶν, (σελ. 217-225).

39. Γ. Λαδά - Α. Χατζηδήμου, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791-1795*, ἀρ. 162. Τὸ βιβλίο ἐπανεκδόθηκε τὸ 1809 καὶ 1819 ἀπὸ τὸν Σπ. Βλαντιή στὴ Βενετία, χωρὶς τίς ὑποσημειώσεις τοῦ Κωνσταντίνου Μιχαήλ. Βλ. Δ. Γκίνη - Β. Μέξια, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863*, τόμ. Ι, ἀρ. 530 καὶ 1148, ἀντιστοίχως. Φιλ. Ἡλιοῦ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα. Τόμος Πρῶτος, 1801-1818*, Ἀθήνα 1997, ἀρ. 1809.15, σελ. 252. Πρβλ. Ντα. Λούρου, *Μακροζωία. Πρωτοποριακὲς προσιπάθειες*, Ἀθήνα 1971, σελ. 175-218. Γιά τὸν Κων. Μιχαήλ καὶ τὸ συγγραφικὸ του ἔργο ἐκτενέστερα βλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, *Ἡ πρώτη Ἱστορία τῆς Ἱατρικῆς στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα*, Ἀθήνα 1994.

- Περί κανόνων τινών, τούς οποίους περί τά φαγητά καθένας πρέπει νά παραφυλάττη, (σελ. 226-234).
Περί ποτών, (σελ. 234-235).
Περί ὕδατος, ἤτοι νερού, (σελ. 236-244).
Περί οἴνου, ἤτοι *κρασιού*, ἐνθα καί περί ρακῆς, (σελ. 244-250).
Περί ζύθου, ἤτοι πῆβας, (σελ. 250-252).
Περί τῶν ζεστῶν ποτών, (σελ. 252).
Περί τοῦ τέϊ, (σελ. 253-255).
Περί τοῦ καφφέ, (σελ. 255-260).
Περί τοῦ σοκκολάτου, (σελ. 260-262).
Περί τῆς νικοτιανῆς, ἤτοι τουτουνίου ἐνθα καί περί πταρμικοῦ ταμπάκου, (σελ. 263-271).
Περί ὕπνου καί ἀγρυπνίας, (σελ. 271-277).
Περί κινήσεως καί ἀναπαύσεως, (σελ. 277-291).
Περί ἀγώνος τοῦ νοός, (σελ. 291-300).
Περί τῶν τῆς ψυχῆς παθῶν, (σελ. 300-303).
Περί λύπης, (σελ. 303-306).
Περί ἀγανακτήσεως, (σελ. 306-307).
Περί φθόνου, (σελ. 307-308).
Περί ἐντροπῆς, (σελ. 309-310).
Περί φόβου, (σελ. 310-311).
Περί ἐκπλήξεως, (σελ. 311-314).
Περί χαράς, εὐθυμίας, τερπνότητος καί περιχαρίας, (σελ. 314-319).
Περί γέλωτος, (σελ. 319-322).
Περί θυμοῦ, (σελ. 322-326).
Περί ἐρωτος, (σελ. 326-342).
Περί σωματικῶν ἐκκενώσεων καί διαχωρημάτων τῆς κάτω κοιλίας, (σελ. 343-349).
Περί τοῦ οὔρου, (σελ. 349-356).
Περί τῆς ἀδηλου διαφορήσεως, (σελ. 356-361).
Περί ἰδρώτος, (σελ. 361-363).
Περί τοῦ σιάλου, (σελ. 364-365).
Περί σποράς καί συνουσίας, (σελ. 365-380).
Περί μαλακίας, (σελ. 380-390).
Περί λουτρῶν, (σελ. 390-398).
Περί φλεβοτομίας, (σελ. 399-407).
Περί καθαρτικῶν, (σελ. 407-423).
Πίναξ τῶν ἐν τῇ βίβλῳ ἐμπεριεχομένων, (χωρίς ἀρίθμηση, σελ. [4]).

12. **Ἰωάννου Νικολίδου, Ἐρμηνεΐα περὶ τοῦ πῶς πρέπει νὰ θεραπεύεται τὸ γαλλικὸν πάθος, ἤγουν ἡ μολαφραντζα.** Βιβλίον πολλὰ ὠφέλιμον καὶ εὐκόλομεταχειρίστον εἰς κάθε ἀπλὸν ἄνθρωπον. Συνθεμένον ἀπλᾶ ρωμαϊκα πρὸς κοινὴν ὠφέλειαν καὶ διηρημένον εἰς δύο μέρη. Πόνημα ... τοῦ Πίνδου, τοῦ ἐκ τῆς τάξεως τῶν εὐγενῶν τοῦ ἱεροῦ Ἰμπερίου τῶν Ρωμάνων, ἰατροφιλοσόφου καὶ διδασκάλου τῆς Ἰατρικῆς, ἔτι δὲ καὶ πρακτικοῦ ἱατροῦ καὶ τοῦ ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας τῶν ἱατρῶν Συλλόγου καὶ τῆς Ἀκαδημίας μέλους. Τυπωμένον με ἐξοδά του. Ἐν Βιέννῃ 1794⁴⁰.

Περιεχόμενα

Μέρος πρώτον

Εἰς τὸ ὁποῖον περιέχεται ἡ Ἰατροπρακτικὴ Διδασκαλία περὶ τοῦ γαλλικοῦ πάθους, ἤγουν, μολαφραντζας, ἀπὸ τὸ νέμτζικον τοῦ ἐκλαμπροτάτου κυρίου Ἀντωνίου Ἐλευθέρου Βαράνου ντέ Στάιρκ τοῦ πρώτου καισαρροβασιλικοῦ Ἀρχιατροῦ καὶ αὐλικοῦ Συμβουλάτωρος καὶ προέδρου τῶν ἰατρικῶν Μαθημάτων τῆς ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας Ἀκαδημίας κτλ. κτλ. Μεταφρασμένη εἰς τὸ ρωμαϊκόν, καὶ αὐξημένη με πολλὰ ἀναγκαϊώτα σημειώματα, καὶ με πολλαῖς ἀξιόλογαῖς προσθήκαις πρὸς εὐκολωτέραν χρῆσιν τῆς παρὰ Ἰωάννου Νικολίδου τοῦ Πίνδου.

40. Γ. Λαδά - Α. Χατζηδημού, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791-1795*, ἀρ. 164. Μολαφραντζα εἶναι ἡ σύφιλη. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι μέχρι τώρα δέν ἦταν γνωστὸ ἀπὸ τοῦ ὀ Ιωάννης Νικολίδης πήρε τὸ κεφάλαιο με τίτλο «Ἡ ἰατροπρακτικὴ διδασκαλία περὶ τοῦ γαλλικοῦ πάθους ἤγουν μολαφραντζας... τοῦ Στάιρκ». Ὅμως ἡ ἐρευνά μας τώρα ἔχει φέρει ἀποτέλεσμα. Συγκεκριμένα ἔχουμε ταυτίσει τὸ κείμενο, τὸ ὁποῖο ὁ Νικολίδης πήρε ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Anton Stoerk, *Præcepta Medico-Practica in usum Chirurgicalium castrehsiium ruralium Ditionum Austriacarum*, Βιέννη 1791, τόμ. 2, σελ. 231-286. Τὸ κεφάλαιο φέρει τὸν τίτλο "De lue venerea". Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ ἐρευνά μας ἔχει ταυτίσει καὶ τὸ κείμενο τοῦ Νικολίδη τῆς ἐποχῆς τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ποῦ μέχρι τώρα δέν ἦταν γνωστὸ. Μία ἀκόμη περιτρήνη ἀπόδειξη τῆς αὐτοῦσιας μεταφορᾶς τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιστημονικῆς ἰατρικῆς γνώσης στὸν ἐλληνικὸ χῶρο. Βλ. Δημ. Καραμερόπουλου, «Ἰωάννης Νικολίδης καὶ Anton Stoerk. Ταύτιση κειμένου τῆς "Ἐρμηνεΐας περὶ τοῦ πῶς πρέπει νὰ θεραπεύεται τὸ γαλλικὸν πάθος, ἤγουν ἡ μολαφραντζα", Βιέννη 1794», στὸν τόμο *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς (ἀπόπειρα μιᾶς νέας ἐρευνητικῆς συγκομιδῆς)*, Πρακτικὰ Πανελληνίου Συνεδρίου (Κοζάνη 8-10 Νοεμβρίου

Προοίμιον. (Αναφέρεται στην αιτία τής συγγραφής τοῦ βιβλίου. Παραθέτει σύντομη ἱστορία τής μαλαφράντζας), (ιδιαιτέρη ἀρίθμηση σελ. 7-48).

Πίνακας τῶν ὑποθέσεων, ὅπου περιέχονται μέσα εἰς τοῦτο τό βιβλίον, (χωρίς ἀρίθμηση, σελ. [4]).

Περί τοῦ γαλλικοῦ πάθους, ἡγουν μαλαφράντζας ἐν γένει, (σελ. 1-17).

Περί τοπικῶν ἀρρωστιῶν τοῦ γαλλικοῦ πάθους, (σελ. 18).

Περί γονορροίας ἀφροδισιακῆς, ἡγουν σκολαμέντου, καί θεραπείας, ὅπου καί περί φημώσεως, καί παραφριμώσεως, καί κάγκρων, καί ὑπερσαρκωμάτων, καί θεραπείας τῶν, (σελ. 19-39).

Περί ἀφροδισιακῶν βουβῶνων, καί θεραπείας τῶν, (σελ. 40-45).

Περί θεραπείας τῶν ἀφροδισιακῶν πρισμῶν τῶν ὄρχιδίων, (σελ. 46).

Περί θεραπείας τῶν ἀποστημάτων εἰς τὸ περίναιον, (σελ. 47).

Περί θαγγραίνας τῆς ψωλῆς, τῶν ἀφροδισιακῶν βουβῶνων, καί ὄρχιδίων, καί θεραπείας τῆς, (σελ. 48).

Περί θεραπείας ὅλων τῶν λοιπῶν τοπικῶν ἀφροδισιακῶν ἀρρωστιῶν, (σελ. 49-50).

Περί θεραπείας τῆς ἀφροδισιακῆς κυνάγχης, καί ὀφθαλμίας, (σελ. 51-52).

Περί θεραπείας τῶν ἀφροδισιακῶν ἐλκῶν τοῦ λαιμοῦ, (σελ. 53).

Περί θεραπείας τῶν ἀφροδισιακῶν κονδυλωμάτων, (σελ. 54).

Περί θεραπείας τῶν ἀφροδισιακῶν ἐλκῶν τῆς μύτης, (σελ. 55).

Περί ἀλειπτικῆς θεραπείας, (σελ. 56).

Περί μικτῆς θεραπείας, (σελ. 57-59).

Περί θεραπείας τοῦ ἀφροδισιακοῦ συνεχοῦς πυρετοῦ, καί τῆς ἀφροδισιακῆς φλεγμονῆς, (σελ. 60-69).

Περί θεραπείας τῶν ἀφροδισιακῶν ἀρρωστιῶν εἰς ταῖς γυναῖκας, (σελ. 70-73).

Πίνακας τῶν ἀξιολογωτέρων πραγμάτων, ὅπου περιέχονται εἰς τούτην τήν Ερμηνείαν, (σελ. 74-81).

Ρετζέταις, ὅπου περιέχονται εἰς τούτην τήν Ερμηνείαν, (σελ. 82-165).

Περί κατασκευῆς μερικῶν ἱατρικῶν, ὅπου ἐμβαίνουν εἰς ταῖς ἀνωτέρω ρετζέταις καί πρέπει νά τά ἔχη τινάς προετοιμασμένα εἰς τόν καιρόν τους, (σελ. 166-190).

Περί βαρυδίων, καί μέτρων τῆς ἱατρικῆς, (σελ. 191-193).

Κατάλογος ὅλων τῶν ἀπλῶν ἱατρικῶν, χόρτων, ριζῶν καί τά ἐξῆς, ὅπου περιέχονται μέσα εἰς ταῖς ρετζέταις, ὅπου εὐρίσκονται μέσα εἰς τήν πα-

1996), Κοζάνη 1999, σελ. 119-141 καί σέ ἀνάπτυπο. Λημ. Καραμπερόπουλου, «Παλαιά ἱατρικά. Ἡ πρώτη Ἑλληνική “Ἀφροδισιολογία” τοῦ 1794», περιοδ. *Ἀρεταῖος*, τευχ. 22, Ὀκτ.-Δεκέμ. 2002, σελ. 249-252.

ροῦσιν Ερμηνεΐαν, συνθεμένος κατά ἀλφάβητον ρωμαϊκα, καί λατινικά, (σελ. 194-199).

Περί τοῦ τότε πρέπει νά συνάζωνται τά χόρτα, αἱ ρίζαις, τά φύλλα, καί τά λοιπά, καί πώς πρέπει νά ξηραίνωνται, καί νά φυλάγονται, (σελ. 200-201).

Αεζικάκι κατά ἀλφάβητον, ὅπου περιέχει, καί ἐξηγεῖ σχεδόν ὅλαις ταῖς λέξεις, καί τά ὀνόματα, καί ταῖς φράσεις, ὅπου εὐρίσκονται μέσα εἰς τήν παρούσαν Ερμηνεΐαν, καί ἤμπορουν νά προξηνήσουν μεγάλην δυσκολίαν εἰς τό νά καταλάβῃ καλά τό νόημα ἑνας, ὅπου δέν ἐσπούδαξε τά μαθήματα τῆς Ιατρικῆς, (σελ. 202-278).

Μέρος δεύτερον

Εἰς τό ὅποιον περιέχονται θεραπείαι πρακτικάί ἀρρώστων, ὅπου ἐπασχεν ἀπό τήν ἀφροδισιακὴν γονόρροϊαν τῶν ἀνδρῶν, καί τήν ἀφροδισιακὴν λευκόρροϊαν τῶν γυναικῶν. Αἱ ὅποιαι ἐξηγοῦν, καί θεραπεύουν κάθε ἡμέραν τό πάθος ἀπό τήν ἀρχὴν ἕως εἰς τό τέλος του, καί ἤμποροῦν νά εἶναι διὰ παράδειγμα, καί καθοδηγίαν εἰς κάθε ἀπλὸν ἀνθρώπον, ὅπου θέλει νά μιμηθῆ, καί νά κάμῃ μέ ὄφελος αὐτάς τὰς θεραπείαις ἢ εἰς τόν ἑαυτὸν του, ἢ εἰς ἄλλον τινά.

Προοίμιον, (σελ. 281-284).

Θεραπεία πρακτικὴ ἑνὸς ἀρρώστου, ὅπου ἐπασχεν ἀπό τήν ἀπλήν ἀφροδισιακὴν γονόρροϊαν, (σελ. 285-368).

Προφυλακτικὸν διὰ τό μόλευμα, ὅπου γίνεται μέ τὸν συνουσιασμόν, (σελ. 369-375).

Παραγγελία προφυλακτικὴ διὰ κάθε ἀνθρώπον, (σελ. 376-393).

Θεραπεία πρακτικὴ ἑνὸς ἀρρώστου, ὅπου ἐπασχεν ἀπό τήν φλεγμονώδη ἀφροδισιακὴν γονόρροϊαν, (σελ. 394-465).

Θεραπεία πρακτικὴ ἑνὸς ἀρρώστου, ὅπου ἐπασχεν ἀπό τήν ἐξηλωμένην ἀφροδισιακὴν γονόρροϊαν, (σελ. 466-549).

Θεραπεία πρακτικὴ μίας ἀρρωστης, ὅπου ἐπασχεν ἀπό τήν ἀπλήν ἀφροδισιακὴν λευκόρροϊαν, (σελ. 550-600).

Θεραπεία πρακτικὴ μίας ἀρρωστης, ὅπου ἐπασχεν ἀπό τήν φλεγμονώδη ἀφροδισιακὴν λευκόρροϊαν, (σελ. 601-669).

Θεραπεία πρακτικὴ μίας ἀρρωστης, ὅπου ἐπασχεν ἀπό τήν ἐξηλωμένην ἀφροδισιακὴν λευκόρροϊαν, (σελ. 670-800).

13. Κηρύκου Χαιρέτου, *Εγχειρίδιον τῆς τῶν ζώων οικονομίας, τούτέστιν ἢ περὶ ἀνθρώπων καὶ περὶ τὰ ἄλογα ζῶα αἰτία τοῦ ζῆν, ποιηθέν παρὰ τοῦ ἐξοχωτάτου ἰατροφιλοσόφου κυρίου... τοῦ Κρήτος. Ἐνετίησι 1798*⁴¹.

Περιεχόμενα

Τῷ ἐξοχωτάτῳ καὶ ἐν ἰατροῖς ἀρίστῳ κυρίῳ, κυρίῳ μοί Δημητρίῳ Χαιρέτῃ τῷ τιμαλφεστάτῳ θεῷ, τὴν προσήκουσαν ἀποδίδωμι πρόσησιν, (σελ. 3-7).

Τοῖς ἐντευξομένοις ὁ συγγραφεὺς χαίρειν, (σελ. 8-12).

Κεφ. πρώτον. Περί ἀναπνοῆς, (σελ. 13-24).

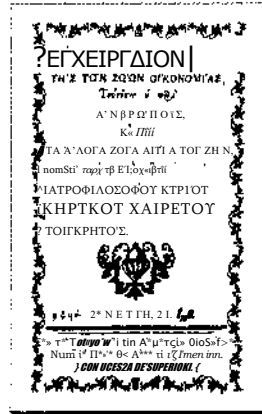
Κεφ. δεύτερον. Περί πέψεως, (σελ. 24-47).

Κεφ. τρίτον. Περί τῆς τοῦ αἵματος κυκλοφορίας, (σελ. 48-67).

Πρώτη κυκλοφορία τοῦ αἵματος.

Δευτέρα κυκλοφορία τοῦ αἵματος.

Τρίτη κυκλοφορία τοῦ αἵματος.

41. Γ. Λαδά - Ἄ. Χατζηδῆμου, *Ελληνική Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1796-1799*, ἀρ. 104. Γιά τὸν Κήρ. Χαιρέτη, 1756-1830, ὁ ὅποιος εἶχε διορισθεῖτό 1811 γιαντρός τοῦ Σουλτάνου, βλ. Κων. Σάθα, *Νεοελληνική Φιλολογία*, 1868, σελ. 655-660, ὅπου καταχωρίζεται μεταξὺ τῶν ἄλλων ἢ ἑλληνική μετάφραση τοῦ διπλώματος τοῦ Χαιρέτη, 1797, τῆς Ἰατρικῆς Σχολῆς τῆς Πάδοβας, ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Μαλακάρνε (M. V. Malacarne, 1749-1816), ὁ ὅποιος μάλιστα τὸ εἶχε μεταφράσει καὶ στὰ ἰταλικά, τουρκικά καὶ ἀραβικά, Κώστα Ν. Τριαντάφυλλου, *Ἡ Βυζαντινὴ οἰκογένεια Χαιρέτη καὶ τὸ ἐν Πάτραις Ἀρχεῖον τῆς*, Πάτραι 1962, ὅπου γιὰ τὸν Κήρκο Χαιρέτη ἀφιερώνονται οἱ σελ. 13-19, στὶς ὁποῖες καταχωρίζονται μίᾳ προσωπογραφία του καὶ σχετικὰ ἐγγράφα του. Τὸ βιβλίον τοῦ Κήρ. Χαιρέτη, *Ἐγχειρίδιον*, θά πρέπει νά θεωρηθεῖ ὡς τὸ πρῶτον βιβλίον φυσιολογίας τῆς ἐποχῆς τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τοῦτο διότι σ' αὐτὸ περιέχονται οἱ σύγχρονες ἀπόψεις τῆς φυσιολογίας γιὰ τρία σημαντικὰ συστήματα τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ, τοῦ ἀναπνευστικοῦ, τοῦ πεπτικοῦ καὶ τοῦ κυκλοφορικοῦ συστήματος. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Παρουσίαση τοῦ πρώτου ἑλληνικοῦ βιβλίου «Φυσιολογίας» τοῦ 1798», *24^ο Ἐτήσιο Πανελλήνιο Ἰατρικὸν Συνέδριον*, Αθήνα 1998, τόμ. *Περίληψων*, σελ. 24. Ὁ Κήρκο Χαιρέτης ἀναγράφεται στοὺς «ἐν Κωνσταντινουπόλει φιλογενεῖς συνδρομητῶς» τοῦ βιβλίου τοῦ Διονυσίου Πύρρου, *Φαρμακοποιία γενική*, 1818, σελ. 254. Ἐπίσης ἀναγράφεται συνδρομητῆς εἰς Κων. Κούμα, *Χημείας ἐπιτομή*, Βιέννη 1808, τόμ. Β', σελ. 285 καὶ Νεοφύτου Δοῦκα, *Λεξικὸν τῶν φράσεων εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ Θεουκιδίδου*, Βιέννη 1806. Πρβλ. Στέργιου Μιχ. Μανουρά, «Οἱ Κρήτες συνδρομηταὶ» ἐνός βιβλίου τοῦ 1806», *Κρητολογικὰ Πράγματα*, τόμ. 15/16, 1999-2000, σελ. 125-131. Σημειώνουμε ὅτι ὁ Κήρκο Χαιρέτης μετέφρασε ἀπὸ τὴ

"Οτι τό ύδωρ γενικόν φάρμακον.

"Οτι είναι αναγκαία μία ακριβής ρευστότης εις τό αίμα διά νά κυκλοφορή ίσόρροπον.

"Οτι ό Ιπποκράτης καί ό Γαληνός διωρίζουσι τό ύδωρ εις τούς πυρετούς.

"Οτι τό ψυχρόν ύδωρ ώφελεί εις τό άσθμα.

Πίναξ τών περιεχομένων έν τώ παρόντι βιβλίφ, (σελ. 68-72).

γαλλική τό βιβλίό *Ίστορία περί τοϋ θανάτου τών βασιλέως τής Γαλλίας Αουτζη ΙΣΤ*, Βενετία 1793. Βλ. Γ. Λαδά - Α. Χατζηδήμου, *Ελληνική Βιβλιογραφία τών έτών 1791-1795*, άρ. 129, σελ. 248. Επίσης επιμελήθηκε τίς εκδόσεις :

1) *Διήγησις Άλεξάνδρου Μακεδόνοσ*, Βενετία 1788. Βλ. Ε. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, 18e siècle, τόμ. ΙΙ, άρ. 1215, σελ. 484.

2) *Θεοδώρου Γαζή, Γραμματικής εισαγωγής βιβλία τέσσερα*, Βενετία 1792.

3) *Ψαλτήριον Δαβίδ τοϋ Προφήτου καί βασιλέωσ*, Βενετία 1793.

4) *Ωρολόγιον τό Μέγα*, Βενετία 1792.

5) *Θειόν καί Ίερόν Εύαγγέλιον*, Βενετία 1793.

6) *Μηνιαίον τοϋ Ίουλίου*, Βενετία 1793.

7) *Μηνιαίον τοϋ Σεπτεμβρίου*, Βενετία 1793.

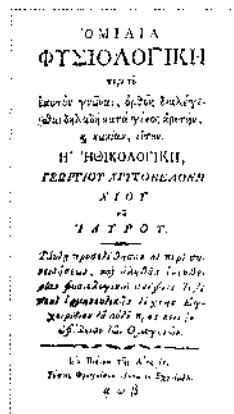
8) *Θησαυρός Δαμασκηνοϋ*, Βενετία 1793.

9) *Προσφώνημα πρόσ τό έκλαμπρότατον γένος τών τε Μαρουτσαίων καί Καραϊωννίδων διά στίχων ιαμβικών*, Βενετία 1793. Βλ. Γ. Λαδά - Α. Χατζηδήμου, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, ό. π., άρ. 140, σελ. 263.

10) *Βοσπορομαχία τοϋ Μόμαρσ*, β' έκδοση, Βενετία 1792. Βλ. Γ. Λαδά - Α. Χατζηδήμου, ό. π., άρ. 135. Απόσπασμα από τόν Πρόλογο τοϋ Χαιρέτη δημοσίευσε ό Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, 1868, σελ. 543-544 καί ό Λ. Βρανοϋσης, *Οί Πρόδρομοι*, Βασική Βιβλιοθήκη, 1956, άρ. 11, σελ. 31-32.

Πρβλ. Ν. Γ. Κοντοσοπούλου, «Τά έν Βενετία τυπογραφεία έλληνικών βιβλίων κατά τήν Τουρκοκρατίαν», *Αθηνά*, τόμ. 58, 1954, σελ. 333-334. Πρόσφατα μέ έπιμέλεια - εισαγωγή - σχόλια τοϋ Μανώλη Ε. Δετοράκη έγινε αναστατική έκδοση τοϋ *Έγχειριδίου τής τών ζώων οικονομίας*, Ηράκλειο 2002.

14. **Γεωργίου Χρυσοβελόνη.** 'Ομιλία φυσιολογική περί του έαυτόν γνώναι, όρθώς διαλέγεσθαι δηλαδή κατά γένος άρετήν, και κακίαν είτουν. Η ήθικολογική... Χίου του ίατρού. Ταύτη προσετέθησαν αί περί συνειδήσεως, και άλληθοϋς έλευθερίας φυσιολογικά σκέψεις' τό τε περί έρμηνευτικής τέχνης Έγχειρίδιον του αϋτού προς κοινήν ώφέλειαν τών όμογενών. Έν Βιέννη 1802⁴².

Περιεχόμενα

Πάσι τοίς έρασταίς τής σοφίας Γεώργιος Χρυσοβελόνης ό ίατρός τόν ώφευλόμενον άσπασμόν, (σελ. V-XIV).

'Ομιλία φυσιολογική περί του έαυτόν γνώναι' ήγουν περί του όρθώς διαλέγεσθαι κατά γένος άρετήν και κακίαν, Γεωργίου Χρυσοβελόνη του ίατροϋ προς τόν έαυτού υιόν 'Ιωάννην, (σελ. 1-109).

(Ο κατωτέρω πίνακας περιεχομένων καταχωρίσθηκε από τόν Χρυσοβελόνη στό τέλος του βιβλίου του σέ άντιστοιχία μέ παραγράφους και όχι τών σελίδων).

Εϋδαιμόν ό τό μέν σώμα υγιής, τήν δέ ψυχήν εϋπαιδείτος (1).

Αί αισθήσεις πρώτοι διδάσκαλοι του άνθρώπου (4).

Αίσθησις τί; (5).

42. Φύλ. Ήλιού, Έλληνική Βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα. Βιβλία και Φιλιάδια. Τόμος Πρώτος 1801-1818, Αθήνα 1997, αρ. 1802.45, σελ. 45-46. Ο Γεώργιος Χρυσοβελόνης, (1756-1822), από τή Χίο σπούδασε ίατρική στήν Πίζα, όπου άνακηρύχθηκε διδάκτωρ τήν 1 Μαΐου 1790. Άσκησε τήν ίατρική στήν πατρίδα του από τήν όποία έφυγε μετά τήν σφαγή τού 1822 και έπειτα από περιπέτειες έγκαταστάθηκε στό Ναύπλιο, όπου και άπεβίωσε έν λοιμού κατά τήν πολιορκία τής πόλεως από τούς Τούρκους. Βλ. Γεωργίου Ι. Ζολότα, Ιστορία τής Χίου, τόμ. ΓΙ, Μέρος Δεϋτέρον, Αθήνα 1928, σελ. 806, Κωνστ. Αμάντου, Τα γράμματα είς τήν Χίον κατά τήν Τουρκοκρατίαν, 1566-1822, (Σχολεία και λόγιοι), Πειραιεύς 1946, [= Βιβλιοπωλείον Νήνη Καραβία, Αθήνα 1976], σελ. 162, Philip P. Argenti, Libro d' Oro de le Noblesse de Chio, Volume I, Notices historiques, London Oxford University Press, 1955, σελ. 69, Νικολάου Β. Τωμαδάκη, «Τριάντι έπτά Έλληνες ίατροφιλόσοφοι σπουδάζαντες έν Πίζα (Pisa) τής Ιταλίας (1790-1821)», Παρνασσός, τόμ. 26, 1984, σελ. 215. Για τόν γιό του 'Ιωάννη Χρυσοβελόνη, (1784-1823), στόν όποίο άπειθήνεται στό βιβλίο του, σημειώνεται ότα σπούδασε στήν Πίζα ίατρική και μετά τήν καταστροφή τής Χίου συμμετείχε στόν στόλο του Τσάμη Κυρατάσου άσκώντας τά ίατρικά του καθήκοντα και νοσηλεύοντας τούς τραυματίες στή μάχη παρ' ή θέση «Κότες» τραυματίσθηκε θανάσιμα και άπεβίωσε τό 1823. Βλ. Γεωργίου Ζολότα, Ιστορία τής Χίου,

- Ο έγκεφαλος πόθεν σύγκειται (6).
 Εγκεφαλος κυρίως τί; (7).
 Διαίρεσις τοῦ κυρίως έγκεφάλου (8).
 Παρεγκεφαλίς τί; (10).
 Ραχίτης μυελός τί; (11).
 Μήνιγγες τρεις τόν έγκεφαλον περικαλύπτουσι (12).
 Τό πεμπτημόριον τοῦ αίματος επί τόν έγκεφαλον φέρεται (13).
 Νεῦρα τί; Τούτων γένεσις; (15).
 Συζυγία νεύρων τί; (16).
 Συζυγίαι νεύρων 40 (17).
 Ὁσφραντικά νεῦρα (18).
 Ὁπτικά νεῦρα. Τρίτη συζυγία νεύρων. Τετάρτη συζυγία νεύρων (19).
 Πέμπτη συζυγία νεύρων (20).
 Ἐκτη συζυγία νεύρων. Συμπαθητική συζυγία (21).
 Ἀκουστικά νεῦρα (22).
 Ὀγδοή συζυγία νεύρων (23).
 Πόθεν σύγκειται τά νεῦρα τών βραχιόνων, καί τών ποδών, καί τών λοιπών τών τοῦ σώματος μερών (24).
 Οί τρεῖς μήνιγγες τά νεῦρα περικαλύπτουσι (25).
 Ἐνωσις τοῦ νευρικοῦ συστήματος (26).
 Ὅτι διά μόνων τών νεύρων αἰσθανόμεθα (27).
 Ὅτι διά μόνων τών νεύρων κινούμεθα. Ὁ έγκεφαλος πηγὴ αἰσθήσεως (28).
 Τά νεῦρα νυγέντα, μείζονα ποσότητα αίματος ἀνακαλοῦσιν ἐν τῷ νυγέντι χωρίῳ (29).
 Ἡ τών νεύρων εὐεξία εὐτροφίας αἰτίον (30).
 Διά τῆς αἰσθήσεως ἑαυτοῦς ἐπιγινώσκομεν (31).
 Αἱ κοιναὶ πέντε αἰσθήσεις, ἐν μια ἡγενική περικλύονται τῇ ἀφῇ (33).
 Ἀφῆ μερική (34). Ὁσφρησις (35). Γεῦσις (36). Ἀκοή (37). Ὁρασις (38).
 Ἐμφυτος ἢ φιλαυτία (39).

ό. π., σελ. 810. Γιά τό βιβλίο τοῦ Γ. Χρυσοβελόνη, ό Νικόλαος Λογάδης γράφει σχετικά σέ κείμενο του, 2 Μαρτίου 1809: "Εἶμαι βέβαιος ότι ό Νικάνδρος, ό Ιπποκράτης καί ό Γαληνός βλέποντες, καί τοῦ Χρυσοβελόνη τοῦ ἱατροῦ Χίου τό ἱατρικόν πονημάτιον ἤθελον τό ὑπερρέση, λέγοντες Ἰοῦ ό ἡμέτεροι ἀπόγονοι, ἄμεις ποτ' εἴμεσ ἀλκιμοι νεανία!". Βλ. Ἰωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Ἐπιστολαὶ διαφόρων (1759-1824)*, Αθήνα 1964, σελ. 149. Ἐς σημειωθεὶ ότι σέ γερμανικό περιοδικό εἶνε κριτική παρουσίαση τοῦ βιβλίου, στά 1803, βλ. Μαρία Στασινοπούλου, «Εἰδήσεις γιά τό Ἑλληνικό βιβλίο στό Γερμανόφωνο περιοδικό τύπο τοῦ 19ου αἰώνος», *Μνήμων*, τόμ. 12, 1989, σελ. 132. Ἐπίσης βλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Ὁ ἐκ Χίου ἱατρός Γεώργιος Χρυσοβελόνης καί τό βιβλίο του "Ὁμιλία φυσιολογική", Βιέννη 1802», *Medicus Hippocraticus*, Χίος 2003, τεῦχος 5, σελ. 29-33.

Ἡ ἀνισότης τῶν αἰσθήσεων ἐκ τοῦ τῶν αἰσθητηρίων ἀπήρηται ὄργανισμοῦ (40). Ὁ κόρος κάκιστος (41). Ἡ μετριότης κάλλιστος (42).

Μόνῃ ἢ τοῦ καθαροῦ φωτός ἐνέργεια οὐδένα κόρον τῆ υγιή ὀράσει μνηστεύεται (43).

Ἡ τῶν ἐκτός ἡμῶν σωμάτων ἐνέργεια ἀνερμηνεύτους μεταβολάς ἐμποιεῖ τῷ τῶν νεύρων συστήματι (44).

Αἰσχὺνη τί; (45). Ἴσφαλές τό μή στέργειν τὰς ἀνωφελεῖς ομίλιας (46).

Πῶς ἐγείρονται τὰ τῆς ψυχῆς πάθη (49).

Αἰ διά τῆς ὀράσεως καί τῆς ἀκοῆς ἰδέαι διά τῆς μνήμης ἀνανεοῦνται, οὐδαμῶς δέ διά τῶν λοιπῶν (51).

Ἐσωτερικά αἰσθητήρια τίνα. "Ὅτι ταῦτα τρεῖς δυνάμεις τῆ ψυχῆ δοθῆναι γεγόνασιν αἰτία, μνήμην δηλονότι κρίσιν καί θέλησιν (52).

Ταῦτα εἴσιν ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ (54). Ἴσποπληξία τί; (56).

Φαντασία τί; Φυσική ὁρμή τί; (60).

Ἄπερ ταῖς ἐξωτερικαῖς αἰσθήσεσι, ταῦτά καί ταῖς ἐσωτερικαῖς συμβαίνει (66).

Ἡ τῶν ἐσωτερικῶν αἰσθητηρίων ἐνέργεια λεπτότης καί ὀξύτης, οὐδαμῶς διαφέρει τῆς τῶν ἐξωτερικῶν (68).

Αἱ κλάσεις τῶν κράσεων ἐκ τῆς φυσικῆς τῶν ὀργάνων διαφοράς καθίστανται (70).

"Ὅτι δύο οἴβαθμοὶ τῶν κράσεων γενικῶς. "Ὅτι ἀπειροὶ οἱ βαθμοὶ τῶν κράσεων μερικῶς (70).

Κακῶς τὰς κράσεις εἰς τέτταρας διαιροῦσιν οἱ ἀρχαῖοι (71).

"Ὅσαι εἰσὶν αἱ κεφαλαί, τοσαῦται εἰσὶ καί τῶν κράσεων αἱ διαφοραὶ (73).

Ἐξις τί; (77).

Αἰ συνεχεῖς μεταβολαί, μεγίστην τρικυμίαν ἐγείρουσιν ἐν τοῖς νεύροις (83).

Τὰ ἐξωτερικά αἰσθητήρια δούλα τῶν ἐσωτερικῶν ὑπάρχουσι (85).

Σπασμὸς τί; Ἴστονία τί; (92).

Τὰ κοινῶς λεγόμενα ψυχικά πάθη διά τοῦ ἐγκεφάλου ἐνεργοῦνται (94).

Ἰσγεία τί; (126).

Τὰ παθήματα τοῖς ἀνθρώποις μαθήματα γίνονται (127).

Σκέψις φυσιολογική τοῦ αὐτοῦ περὶ συνειδήσεως, (σελ. 110-112).

Ἐτέρα φυσιολογική σκέψις τοῦ αὐτοῦ, περὶ ἀληθοῦς ἐλευθερίας, (σελ. 112-117).

Ἐγχειρίδιον τοῦ αὐτοῦ Γεωργίου Χρυσοβελόνη Χίου τοῦ ἱατροῦ, περὶ ἐρμηνευτικῆς τέχνης, (σελ. 118-132).

Περὶ τῆς μερικῆς ἐρμηνευτικῆς τέχνης, (σελ. 132-137).

Πίναξ τῶν ἐν τῇ δε τῇ ομίλια, (χωρὶς ἀρίθμηση, [9]).

15. Διδασκαλία παραιναιτική περί τής χρήσεως τής δαμαλίδος παρά τίνος φιλευσεβοῦς καί φιλανθρώπου ἀνδρός καί ἡ κατ' αὐτήν Διατριβή τοῦ ἐξοχωτάτου ἰατροφιλοσόφου κυρίου Λουδοβίκου Καρένου. Τύποις ἐκδίδεται πρὸς κοινὴν ὠφέλειαν ἵνα διανεμηταὶ δωρεάν τοῖς ἐπιμεμένοις. Ἐν Βιέννῃ 1805⁴³.

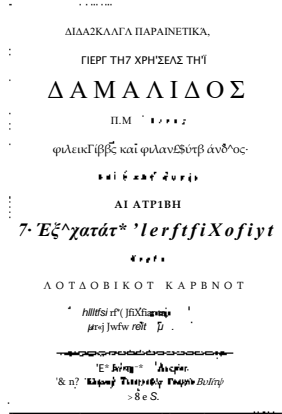
Περιεχόμενα

Διδασκαλία παραιναιτική περί τής χρήσεως τής δαμαλίδος παρά τίνος φιλευσεβοῦς καί φιλανθρώπου ἀνδρός, (σελ. 3-16).

Διατριβὴ ὑπὲρ τής δαμαλίδος τοῦ ἐξοχωτάτου ἐν ἰατροφιλοσόφοις κυρίου Λουδοβίκου Καρένου, περίφημου ἀνδρός ἐν Βιέννῃ τής Ἀουστρίας οἰκοῦντος, πρὸς ἀπάντησιν τῶν γραφέντων τῆ αὐτοῦ ἐξοχώτητι παρά τοῦ ἐκλαμπροτάτου πεγζαδέ κυρίου κυρίου Δημητρίου Μουρούζη, ἐπὶ ταῖς διασπειρομέναις ἀμφιβολίαις παρά τινων ἐν Κωνσταντινουπόλει περὶ τής σωτηριώδους ταύτης πράξεως, μεταφρασθεῖσα κατὰ λέξιν ἀπὸ τοῦ Γαλλικοῦ, (σελ. 17-33).

Πίναξ παριστάν τὴν ὠφέλειαν τοῦ διὰ τής δαμαλίδος φυλάσματος.

Εὐλογία φυσική, (σελ. 34).

43. Φιλ. Ἡλιού, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, δ. π., ἀρ. 1805.27, σελ. 135. Τὸ γαλλικὸ κείμενο θὰ γράφτηκε τὸ 1804, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὴ χρονολογία 1804, ποῦ ἀναφέρεται στὴ σελ. 19 τοῦ κειμένου. Ὁ Αναστάσιος Γεωργιάδης μνημονεῖ στὴ βιβλιογραφία τοῦ βιβλίου του "Ἀντιπανάκεια", 1810, σελ. 544, τὸν τίτλο τοῦ γαλλικοῦ βιβλίου τοῦ L. Careno, *Sur la vaccine, a Vienne 1801*. Μὲ τὴν ἐυκαιρία ἐπισημαίνουμε ὅτι ὁ «Λουδοβίκος Καρένος» ὁ συγγραφέας τῆς «Διατριβῆς», ποῦ περιέχεται στὸ δεῦτερο μέρος τοῦ βιβλίου, εἶναι ὁ Luigi Careno (1766-1810) καὶ ὄχι ὁ «L. Carro», ποῦ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἀριστ. Σταυρόπουλο, *Τὰ νοσοκομεία καὶ ἡ νοσηλευτικὴ...*, 1984, σελ. 328, ἕποσημ. 25 καὶ ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ τὸν Φ. Ἡλιού στὴν *Βιβλιογραφία του*, σελ. 135. Ὁ Jean de Carro, (1770-1857), εἶναι ἄλλος γιαντρός, τὸν ὁποῖο ὁ Αναστάσιος Γεωργιάδης μνημονεῖ μὲ ἔργο του στὴν Βιβλιογραφία του, ὅπως καὶ τὸν Luigi Careno ποῦ ἀναφέρθηκε παραπάνω. Σχετικὰ μὲ τὸν συγγραφέα τοῦ βιβλίου "Διδασκαλία παραιναιτική" ὁ Σοφοκλῆς Κ. Οικονόμου, *Περὶ Μάρκου τοῦ Κυπρίου*, 1843, σελ. 20, ἀναφέρει ὅτι τὸ βιβλίο γράφτηκε ἀπὸ λόγιο καὶ ὄχι ἀπὸ ἰατρό. Χαρακτηριστικὰ σημειώνει, «...λόγιος ὁμογενῆς μὴ ἰατρός μετέφρασεν εἰς ἀπλήν φράσιν τὴν περὶ δαμαλίδος διατριβὴν τοῦ Καρένου, γράψας καὶ τινὰς ὁδηγίας περὶ τῆς χρήσεως ταύτης». Ἐπίσης, ὁ Εὐλόγιος Κουρίλας στὴν «Ἱστορικὴ Βιβλιογραφία», σελ. 280, σημειώνει ὅτι μεταφράσθηκε ἀπὸ τὸν Γεώργιο Βεντότη. Τό

Δι' εύλογιάς φύλιασμα, (σελ. 34-35).

Διά δαμαλίδος φύλιασμα, (σελ. 35-40).

Πίναξ διδασκαλιών επί τῷ τῆς δαμαλίδος ἐγκεντρίσματι τοῦ Σ. Ρέγκ.

Μέθοδοι τοῦ ἐγκεντρίζειν, (σελ. 41-42).

Συμπτώματα τοπικά καί συστατικά, (σελ. 42-43).

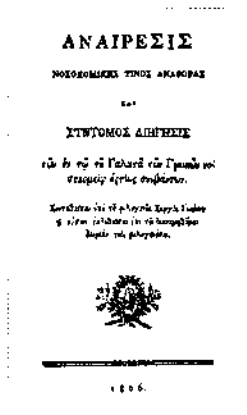
Ἡ θεραπεία ἐν γένει, (σελ. 43-44).

16. Σέργιου Ἰωάννου, *Ἀναίρεσις νοσοκομικῆς τινός ἀναφοράς καί Σύντομος διήγησις τῶν ἐν τῷ τοῦ Γαλατᾶ τῶν Γραικῶν νοσοκομείῳ ἀρτίως συμβάντων. Συντεθείσαν ὑπὸ τοῦ φιλογενοῦς... καί τύποις ἐκδοθεῖσαι ἐπὶ τῷ διάνεμε θῆναι δωρεάν τοῖς φιλογενέσι. Βιέννη 1806*⁴⁴.

Περιεχόμενα

Ἀναίρεσις νοσοκομικῆς τινός ἀναφοράς, (σελ. 3-16).

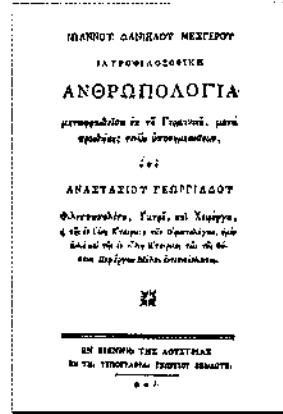
Σύντομος διήγησις τῶν ἐν τῷ τοῦ Γαλατᾶ τῶν Γραικῶν νοσοκομείῳ ἀρτίως συμβάντων, (σελ. 17-45, διαιρεῖται σέ τέσσερα κεφάλαια, χωρὶς ὅμως τίτλους).

κειμένο μάλλον θά γράφτηκε στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπως αὐτό συμπεραίνεται ἀπό τήν φράση, σελ. 10, "ἐνταῦθα ἐν Κωνσταντινουπόλει". Σχετικά μέ τή μετάφραση τοῦ βιβλίου ὁ Κοραῖς γράφει σέ ἐπιστολή του, 8 Μαΐου 1805, πρὸς τόν'Αλ. Βασιλείου στή Βιέννη: «περισσότερον μ' ἐλύπησε καί μέ ἀηδίασεν ἡ μετάφρασις τῆς *Δαμαλίδος*. Δέν εἶναι, φίλε, ὁ Ἑλληνισμός ὡς καί ἄλλοτε τό εἶπα, ἀλλ' ὁ Ἑλληνοχυδαῖσμός τό μέγα κακόν. Λύτη ἡ ἀκριτος μίξις ἀκράτων Ἑλληνικῶν φράσεων μέ τοὺς ἀχρειστέρους χυδαῖσμούς τῶν ὕδροφόρων καί ξυλοφόρων εἶναι ἀληθῆς μακαρονισμός». Βλ. Ἀδαμαντίου Κοραῖ, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. Β' 1799-1809, σελ. 263-264. Γιά τόν Δημήτριο Μουρούζη, (1768-1812), βλ. Florin Marinescu, «Étude généalogique sur la famille Mourouzi», *Τετράδια Ἐργασίας*, τόμ. 12, 1987, σελ. 62-69.

44. Φιλ. Ἡλιού, *Ἑλληνική Βιβλιογραφία*, ὁ. π., ἀρ. 1806, 6, σελ. 166-167. Ἀπό τόν Κ. Σάθα μετετυπώθηκε στό περιοδικό *Πανδώρα*, τόμ. 20, 1870, σελ. 241-248 καί 436-438. Ἐπίσης γιά τό Νοσοκομεῖο Γαλατᾶ βλ. Ἀρ. Σταυροπούλου, *Τά νοσοκομεία καί ἡ νοσηλευτική πολιτική τῆς ἑλληνικῆς ἐθνότητος στήν Κωνσταντινούπολη (1453-1838)*, Ἀθήνα 1984, σελ. 195-248.

17. **Ἀναστασίου Γεωργιάδου, Ἰωάννου Δανιήλου Μεσγέρου Ἱατροφιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία, μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ, μετὰ προσθήκης τινῶν ὑποσημειώσεων ὑπό... Φιλιππουπόλιτου, ἱατροῦ καὶ χειροῦργου, καὶ τῆς ἐν Ἰένῃ Ἑταιρείας τῶν Ὀρυκτολόγων, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τῆς ἐν Ἄλλῃ Ἑταιρείας τῶν τῆς φύσεως περιέργων μέλους ἀντεπιστέλλοντος. Ἐν Βιέννῃ 1810⁴⁵.**

Περιεχόμενα

Πρόλογος τοῦ μεταφραστοῦ, (σελ. ε'-λστ').

Πίναξ, (χωρὶς ἀρίθμηση, σελ [2]).

Εἰσαγωγή, (σελ. 1-2).

Τμῆμα Α'. Φυσικὴ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου, (σελ. 3-30).

Τμῆμα Β'. Ἱατρικὴ ψυχολογία. Ζωώδεις δυνάμεις. Ὁ ἀνθρώπος. Ψυχικαὶ δυνάμεις. Ἀρχὴ τῶν ἰδεῶν. Αἰσθήσεις. Ἡ σκέψις. Ἐργήγορσις, ὕπνος, ὄνειρατα. Κράσεις. Πάθη Ψυχῆς. Τρέλλα, ἠλιθιότης, αὐτοχειρία, (σελ. 31-59).

Τμῆμα Γ'. Φυσιολογία. Ζωτικαὶ ἐνέργειαι. Φυσικαὶ ἐνέργειαι. Ζωώδεις ἐνέργειαι. Ἐνέργειαι τῶν γενῶν, (σελ. 60-79).

Τμῆμα Δ'. Ἀρχαὶ τῆς διαιτητικῆς. Ὁ ἀήρ καὶ αἱ ἰδιότητες αὐτοῦ. Βρώσις καὶ πόσις. Σωματικαὶ κινήσεις. Χρήσις τῶν δυνάμεων καὶ τῶν παθῶν τῆς ψυχῆς. Ὑπνος καὶ ἐργήγορσις. Ἀναλογία μεταξύ τῶν ἐκκρινόμενων καὶ ἐμμενόντων χυμῶν. Προσθήκαι τινῶν διαιτητικῶν κανόνων, (σελ. 80-111).

Τμῆμα Ε'. Παθολογία, (σελ. 112-121).

Τμῆμα ΣΤ'. Ἱστορία καὶ ἀξία τῆς Ἱατρικῆς, (σελ.122-140).

45. Φιλ. Ἡλιοῦ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, ὁ. π., ἀρ. 1810, 29, σελ. 279. Τό βιβλίον μεταφράσθηκε ἀπὸ τῆ γερμανικῆ ἐκδόσῃ "J. D. Metzger Medizinisch-Philosophische Anthropologie", 1790. Βλ. British Museum, *General Catalogue of Printed Books*, 1967, λήμμα "Metzger (Johann Daniel)". Ἡ ἑλληνικὴ ἐκδόσῃ παρουσιάζεται κριτικὰ στὸν Λόγιο Ἐρμῆ τοῦ 1811, σελ. 27 καὶ σελ. 354. Ὁ Ἀναστάσιος Γεωργιάδης ἀπαντᾷ στὴν κριτικὴ αὐτὴ μὲ τὸ τετρασελίδιο κείμενον τῆς "Ἀναίρεσις", ποῦ ἦταν ἐνσωματωμένο σὲ βιβλίον τοῦ "Πραγματεία περὶ τῆς τῶν ἑλληνικῶν στοιχείων ἐκφανήσεως", Παρίσι 1812. Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς σὲ ἐπιτολὴ τοῦ 9 Δεκεμβρίου 1810, πρὸς τὸν Βασιλεῖον, ἀποκαλεῖ τὸν Ἄν. Γεωργιάδην φίλον του, βλ. Ἄδ. Κοραῆ, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. Γ', Ἀθήνα 1979, Ο.Μ.Ε.Δ., ἐπιστολὰ Κ. Θ. Δημαρᾶ, σελ. 79.

18. **Ἀναστασίου Γεωργιάδου, Ἀντιπανάκεια, ἤτοι περὶ τῶν αἰτίων, ἃ τὰς νόσους δυσιάτους, ἢ ἀνιάτους, μὴ τοιαύτας καθ' ἑαυτὰς οὖσας, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀπεργάζονται. Ὑπό... Ἐν Βιέννῃ 1810⁴⁶.**

Περιεχόμενα

Προσφώνησις, (σελ. δ'-ζ').

Πρόλογος, (σελ. θ'-κβ').

Πίναξ τῶν κεφαλαίων, (χωρὶς ἀρίθμηση, σελ. [4]).

Μέρος Πρῶτον

Κεφ. Α'. Εἰσαγωγή, (σελ. 2-22).

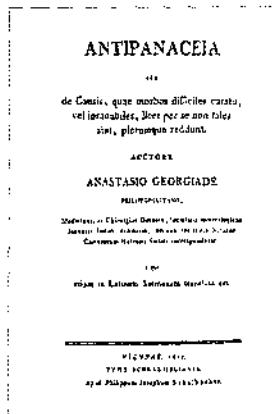
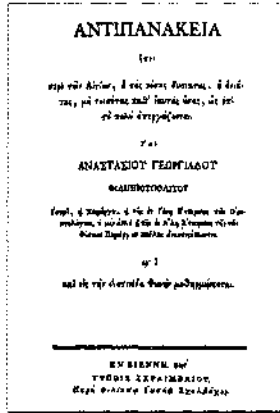
Κεφ. Β'. Περί Ἱατρικῆς, (σελ. 22-52).

Κεφ. Γ'. Περί ἀνθρώπου, (σελ. 54-86).

Κεφ. Δ'. Περί ὑγείας, (σελ. 88-108).

Κεφ. Ε'. Περί μακροβιότητος καὶ βραχυβιότητος, (σελ. 108-122).

Κεφ. ΣΤ'. Περί νόσου. Περί γενέσεως νόσων. Περί αἰτίων νόσων. Περί σταδίων νόσων. Διαίρεσις νόσων. Περί δυσιάτων νόσων. Περί ἐπιδημιῶν, στασιμῶν, σποραδικῶν καὶ ἐνδημιῶν νόσων, (σελ. 124-182).

46. Φιλ. Ἡλιού, *Ἑλληνική Βιβλιογραφία*, δ. π., ἀρ. 1810.3, σελ. 268-129. Αἰγλωσσο κείμενο σὲ ἀντικροητές σελίδες στὴν ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ. Τὸ βιβλίο ἀναφέρεται στὸν Λόγιο Ἑρμῆ, 1811, σελ. 354. Γιὰ τὸν Ἀναστάσιο Γεωργιάδη, (1773-1853), ὁ ὁποῖος πρόσθεσε στὸ ὄνομά του καὶ τὸ «Λευκίας» στὸ βιβλίο του *Πυρετοῦ πεμφιγώδους ἢ Λοιμῶ ἀφορισμοί*. Παρίσι 1832, βλ. Μυρτίου Ἀποστολίδου, «Λόγιοι Ἑθναῖες. Ἀναστάσιος Γεωργιάδης», *Ἑθναῖκα*, Παράρτημα τοῦ Γ' τόμου, 1931, σελ. 120 κ. ἐξ., Γερ. Πεντόγαλου, *Σχολεῖα Ἱατρικῆς παιδείας...* 1991, σελ. 111-117. Γ. Λυρίτη καὶ Β. Ρόζου, «Ἀναστάσιος Γεωργιάδης Λευκίας (1773-1853). Ἡ συμβολὴ του στὴν Ἱστορία τῆς Ἱατρικῆς στὴν Ἑλλάδα», *Ἱατρ. Ἐπιθ. Ἐν Ἀνάμ.*, τόμ. 18, 1984, σελ. 299-303. Στὴν κριτικὴ παρουσίαση τοῦ βιβλίου *Ἀντιπανάκεια* ἀπὸ τὸν Bosquillon σημειώνεται ὅτι «ἡδὴ τοῦτου τοῦ συγγράμματος εὐφημον μνεῖαν πολλὰ ἐφημερίδες τῆς Γερμανίας ἐποιήσατο, οἷον ἡ τοῦ Σαλοβοῦργου, ἡ τοῦ Ἀλτεμβούργου, ἡ τῆς Ἄλλης καὶ ἡ τοῦ Βερολίνου». Βλ. Βουσκιάλλωνιου, *Ἀπαγγελία περὶ τινος συγγράμματος οὗ ἡ ἐπιγραφή Ἀντιπανάκεια*, Παρίσι 1811, σελ. 6. Σημειώνουμε ἀκόμη γιὰ τὸν Ἄν. Γεωργιάδη ὅτι εἶχε γράψει τὰ ἔργα *Παγκρατεῖα περὶ τῆς τῶν Ἑλληνικῶν στοιχείων ἐκφωνήσεως*. Ἐν Παρισίοις 1812. *Ἀνατροπὴ τῶν*

- Κεφ. Ζ". Περί άέρος, (σελ. 182-200).
 Κεφ. Η". Περί ύδατος, (σελ. 200-206).
 Κεφ. Θ". Περί έθους, (σελ. 206-224).
 Κεφ. Γ. Περί φαρμάκων έν γένει. Σύγκρισις φαρμάκων και βρωμάτων, (σελ. 226-232).
 Κεφ. ΙΑ". Περί βρώσεως και πόσεως έν γένει, (σελ. 232-260).

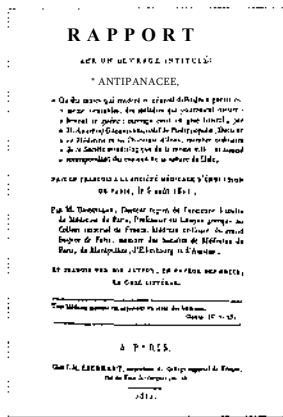
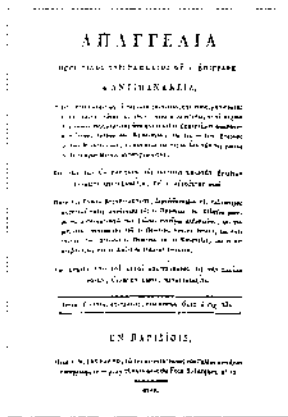
Μέρος Δεύτερον

- Κεφ. Α". Ιατρός, (σελ. 262-274).
 Κεφ. Β". Άσθενής, (σελ. 274-276).
 Κεφ. Γ. Γένος, (σελ. 276-288).
 Κεφ. Δ". Ηλικία, (σελ. 288-298).
 Κεφ. Ε". Κράσις, (σελ. 298-300).
 Κεφ. ΣΤ. Ιδιοσυγκρασία, (σελ. 300-308).
 Κεφ. Ζ". Κατασκευή ή διάπλασις σώματος, (σελ. 308-322).
 Κεφ. Η". Έξις, (σελ. 322-326).
 Κεφ. Θ". Άγωγή, (σελ. 326-330).
 Κεφ. Γ. Φαντασία και πρόληψις, (σελ. 332-342).
 Κεφ. ΙΑ". Πάθη ψυχής, (σελ. 342-362).
 Κεφ. ΙΒ". Ιματισμός, (σελ. 362-374).
 Κεφ. ΙΓ". Βίου προαίρεσις και έπιτήδευμα, (σελ. 376-379).
 Κεφ. ΙΔ". Συνεθισμοί, (σελ. 380-382).
 Κεφ. ΙΕ". Βιοτεία, (σελ. 384-406).
 Κεφ. ΙΣΤ". Κλίμα και πατρις, (σελ. 408-414).
 Κεφ. ΙΖ". *Ωραι έτους, (σελ. 416-420).
 Κεφ. ΙΗ". Φάρμακα έν είδει, (σελ. 422-454).
 Κεφ. ΙΘ". Βρώσις και πόσις έν εΐδει, (σελ. 454-476).
 Κεφ. Κ". Περί διαφορών πραγμάτων, (σελ. 478-526).
 Σημειώσεις, (σελ. 528-536).
 Συγγραφείς ών επί τό πολύ μνεία έν τή βίβλω γίνεται, (Βιβλιογραφία, σελ. 537-545).

δοξασάντων, γραψάντων και τύποις κοινοσάντων, ότι ονδείς τών νυν τήν Ελλάδα οικόύντων απόγονος τών αρχαίων Ελλήνων έστίν, Έν Αθήναις 1843, και έπιμελήθηκε με σχολιασμό του Δημητρίου Μόσχου του Αάκωνος, Τό καθ' Ελένην και Άλέξανδρον, Έν Βιέννη 1833. Έγραψε και ποιήματα: Ειδύλλιον ποιμενικών κατά τήν άνάρρησιν εις τό του ίατρού άξιωμα του έν εύγενέσιν έξοχωτάτου κυρίου Άντωνίου Τιπάλδου Αλιφονσάττου του έκ Κεφαλληνίας, Έν Βιέννη 1807, καθώς και γιά τόν βασιλέα Όθωνα: Όθωνιάς, ποιημάτων ήρωικών..., Έν Ναυπλίω 1834, Στέφανος Όθωνος, ποίημα ήρωϊκόν..., Έν Αθήναις 1835, Ωδή Σαπφική..., Έν Αθήναις 1825, Ωδή πανηγυρική..., Έν Αθήναις 1835.

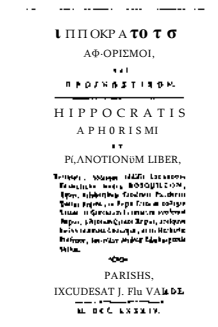
19. Βοσκυλλωνίου, 'Απαγγελία περί τίνος συγγράμματος ού ή επιγραφή «Αντιπανάκεια...», εις τήν των έν Παρισίους τής 'Ιατρικής Ζηλωτών Εταιριαν γαλλιστί άπαγγελθείσα, τή 7 Αύγουστον 1811. Παρά τοϋ κυρίου... Σοφοδιδασκάλου τής παλαιότερας σωτηριωδεστάτης 'Ακαδημίας τής έν Παρισίους, τής Ελλάδος φωνής έν τφ αυτοκρατορικώ των Γάλλων συνεδρία) Διδασκάλου, και τοϋ μεγάλου νοσοκομείου τοϋ έν Παρισίους τακτού ιατροϋ, και πρός τούτους τόν ιατρικών έν Παρισίους και έν Μονσπελία, και έν Αιδιμβούργγ, και έν Αμβιάμφ εταιριών κοινωνοϋ, και έπειτα υπό τοϋ αϋτοϋ άπαγγελτήρος εις τήν Ελλάδα φωνήν, Ελλήνων χάριν, μεταφρασθείσα. Έν Παρισίους, 1811⁴⁷.

(Χωρίς τίτλους κείμενο, σελ. 4-87).

Ο ελληνικός και γαλλικός τίτλος τοϋ έξωφύλλου τοϋ βιβλίου, 1811.

47. Φιλ. Ηλιου, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, ό. π., άρ. 1811. 56, σελ. 313. Αίγλωσσο κείμενο στά ελληνικά και γαλλικά. Ο συγγραφέας E. F. -M. Bosquillon παρουσιάζει στην Societé Médicale d' Emulation de Paris τό βιβλίο "Αντιπανάκεια" τοϋ 'Αναστασίου Γεωργιάδου και μεταφράζει τό κείμενό του, όπως σημειώνει (σελ. 87), στην ελληνική πρόσ λόγιον των Ελλήνων. Για τόν συγγραφέα γίνεται αναφορά στό όνομα Έρμη τοϋ 1817, Παράρτημα, σελ. 1, ότι ήταν έπόπτης στη γαλλική έκδοση τής 'Ιστορίας τής Ιατρικής, 1815, τοϋ Kurt Sprengel. Έίχε μεταφράσει και εξέδωσε τοϋς *Αφορισμούς* και τό *Προγνωστικόν τών 'Ιπποκράτους* στά 1784, όπου και τό πλήρες όνομά του, όπως φαίνεται και στην έναντι σελίδα τίτλου τοϋ βιβλίου.

20. Κωνσταντίνου Δάρβαρι, *Εγχειρίδιον περί συντηρήσεως υγείας στομάχου. Νῦν πρότον ἐκδοθέν... ἐπιμέλεια, Μανουήλ Βερνάρδου τοῦ Κρητός. Ἐν Ἰασίφ 1814*⁴⁸.

Περιεχόμενα

Τῷ εὐγενεστάτῳ ἀρχοντι μεγάλῳ Ποστελνίκῳ κυρίῳ μοι Ἀλεξάνδρῳ Μαυροκορδάτῳ, τὴν ταπεινὴν μοι ἀπονέμω προσκύνησιν, (τοῦ Μ. Βερνάρδου, σελ. 3-6).

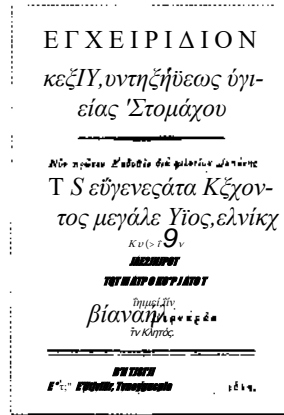
Περί συντηρήσεως υγείας στομάχου, (σελ. 7).

Πρώτον μέρος. Τό ἀπό τὰ ἠθικά, (σελ. 8-12).

Δεύτερον μέρος. Τό ἀπό τὰ ὑγιεινὴν. Ἀπὸ τὴν ἀρετὴν τοῦ στομάχου. Ἀπὸ τὴν ἀρετὴν τῶν βρωμάτων καὶ πομάτων ἢ τῶν περὶ αὐτά. Ἀπὸ τὴν καλὴν διττὴν κένωσιν τοῦ ἀχρήστου στερεοῦ ἢ ὑγροῦ περιτώματος. Ἀπὸ τὴν βάδισιν. Ἀπὸ τὸν ικανὸν ὕπνον. Ἀπὸ μέτριον κόπον τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ σώματος. Ἀπὸ τὴν ἀποχὴν τῶν ἰσχυρῶν παθῶν. Ἀπὸ τὴν θαλωρὴν τῶν ἀμφίων. Ἀπὸ τὴν εὐκрасίαν τοῦ οἰκήματος, (σελ. 12-38).

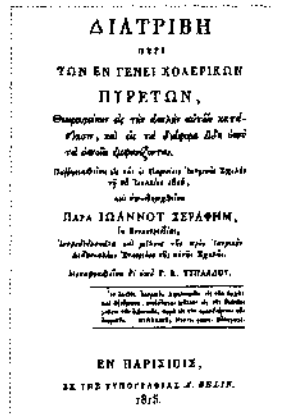
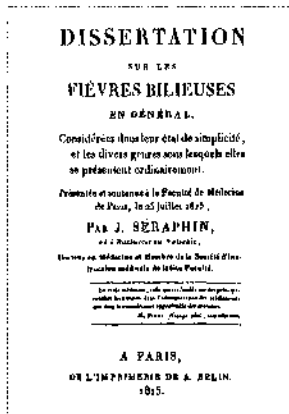
Σαφήνεια λέξεων τινῶν, (σελ. 39).

Περί εὐκрасίας τοῦ ἀέρος. Περί μέθης, (σελ. 40).

48. Φιλ. Ἡλίου, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, δ. π., ἀρ. 1814. 31, σελ. 394. Τό ὄνομα τοῦ συγγραφέως δηλώνεται ἀπὸ τὸν ἐπιμελητὴ τῆς ἐκδόσεως Μανουήλ Βερνάρδου στὸ ἀφιερωματικὸ κείμενό του. Γιὰ τὸν Κων. Δάρβαρι βλ. "Ἐκτορος Σαραφίδου, *Ἑλληνες ἰατροὶ ἐν Ρουμανίᾳ*, 1940, σελ. 14, ὅπου ὅμως ἀποκαλεῖται Ἰωάννης. Ἐπίσης Θωμὰ Παπαδοπούλου, *Ἑλληνική Βιβλιογραφία*, Ἀθήναι 1986, τόμ. 2 (Συμπλήρωμα), ἀρ. 792, ὅπου περιγράφεται ἡ διατριβὴ τοῦ Δάρβαρι "De signis Contionis in Morbis", τὴν ὅποια εἶχε ἐκδόσει στὴν "Ἄλλη στά 1785, διορθώνοντας τὰ λάθη τοῦ Σαραφίδου.

21. Γεωργίου Κοζάκη Τυπάλδου, *Διατριβή περί τών έν γένει χολερικών πυρετών, θεωρουμένων εις τήν άπλήν αυτών κατάστασιν, και εις τά διάφορα είδη υπό τά όποία έμφανίζονται. Παρησιασθείσα εις τήν έν Παρισίους Ιατρικήν Σχολήν τή 23 Ιουλίου 1815, και ύποστηριχθείσα παρά Ιωάννου Σεραφίμ, έν Βονκουρεστίου, ιατροδιδασκάλου και μέλους τής πρός Ιατρικήν Διδασκαλίαν Έταιρείας τής αυτής Σχολής. Μεταφρασθείσα δέ υπό... Έν Παρισίους 1815"*.

Περιεχόμενα

«Η άληθής Ιατρική, θεμελιωμένη εις τās αρχάς και αξιώματα, συνίσταται μάλλον εις τήν βαθειάν γνώσιν τών άσθενειών, παρά εις τήν προσδιόρισιν τών Ιατρικιών». Πινέλης, Νοσογρ. Φίλοσ. Εισαγωγή, (παράθεμα στη σελίδα τίτλου).

Σύστημα Ιατρικής έν Παρισίους. (Αναφέρονται τά όνόματα τών 24 καθηγητών τής Ιατρικής Σχολής τών Παρισίων).

‘Ο μεταφραστής πρός τόν άναγνώστην”, ([σελ. 2] χωρίς άρίθμηση).

49. Φιλ. Ίλιού, *Έλληνική Βιβλιογραφία*. δ. π., άρ. 1815.34, σελ. 418. Τό βιβλίο είναι μετάφραση τής διδακτορικής διατριβής του J. Séraphin, *Dissertation sur les fièvres bilieuses en général*. Παρίσι, 1815, από τόν Γ. Κ. Τυπάλδο, διά να ώφεληθούν οι συμπατριώτες του από τίς συμβουλές γιά τούς χολερικούς πυρετούς, που είχαν τήν έγκριση τών καθηγητών τής Ιατρικής Σχολής τών Παρισίων, και τότε διότι, όπως παρατηρεί στό κείμενό του «Πρός τόν άναγνώστην», λίγοι Έλληνες θά διάβαζαν τό βιβλίο στη γαλλική γλώσσα.

50. Αναφέρεται και στην ‘κοιμότητα” κειμένων από συγγραφείς, όπως του συγγραφέα τών ‘αυτοσχέδιων στοχασμών” δηλ. του Κοραή. Βλ. *Αυτοσχέδιοι Στοχασμοί γιά τόν πύτα και τήν τυπογραφία και τό ύστατο κείμενό του περί δημοκρατίας. Συμβολή στό έτος Κοραή*. Έπιμέλεια Ν. Σ. Σκιαδάς, Gutenberg, Άθήνα 1983, σελ. 82.

Τῷ ὑψηλότατῳ καὶ γαληνοτάτῳ αὐθέντῃ καὶ ἡγεμόνι Οὐγγροβλαχίας Ἰωάννῃ Καρατζά. Τῷ Πανιερωτάτῳ Μητροπολίτῃ, καὶ Θεοφιλεστάτοις Ἐπισκοποῖς, καὶ πάσι τοῖς ἀρχουσιν Οὐγγροβλαχίας, (ἀφιέρωση τοῦ Ἰ. Σεραφεῖμ, σελ. I-IV).

Πρόλογος, (τοῦ Ἰ. Σεραφεῖμ, σελ. V-XII).

Διατριβὴ περὶ τῶν ἐν γένει χολερικῶν πυρετῶν.

Ἐκθεσις, ὀρισμός, γενικὴ θεωρία, (σελ. 1-10).

Κεφ. Α". Περὶ τοῦ γαστρικοῦ ὄργανου. Εἰσβολή, συμπτώματα, διαμονή, τέλος, ἰατρευμα, προγνωστικόν, (σελ. 11-27).

Κεφ. Β". Περὶ τοῦ ὄργανου τῶν ἐντέρων. Συμπτώματα, διαμονή, τέλος, ἰατρευμα, προγνωστικόν, (σελ. 27-34).

Κεφ. Γ'. Περὶ χολέρας. Περὶ τῶν προδιαθετουσῶν καὶ προσδιορίζουσῶν αἰτίων, προσβολή, συμπτώματα, διαμονή, τέλος, ἰατρευμα, προγνωστικόν, (σελ. 34-43).

Κεφ. Δ". Περὶ τοῦ συνεχοῦς χολερικοῦ πυρετοῦ. Ἐπιδημία Λαυσάννης, ἐπιδημία τῆς Τεκελίας, ἐπιδημία Βισέτρας. Αἰτίαι προδιαθέτουσαι καὶ προσδιορίζουσαι τὸν πυρετὸν, προσβολή, συμπτώματα, πορεία ἢ ὁδὸς τῆς νόσου, διαμονή, τέλος, συμπλοκή, περὶ προφυλακῆς, ἰατρευμα, περὶ τῆς ὑγιεινῆς, περὶ τῆς ἀναρρώσεως, προγνωστικόν, περὶ αὐτοψίας, (σελ. 43-76).

Κεφ. Ε'. Περὶ καύσωνος⁵¹, (σελ. 77-80).

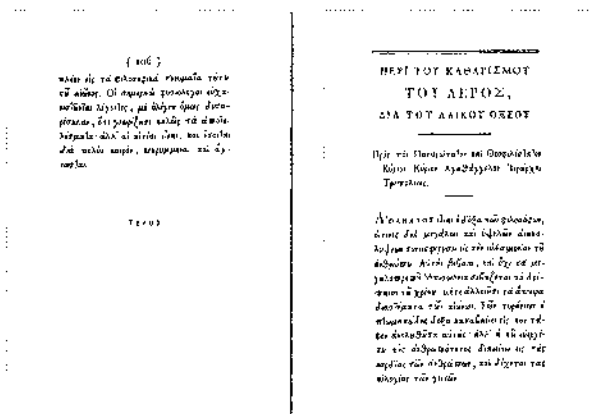
Κεφ. ΣΤ. Περὶ τοῦ κατὰ διακοπὴν χολερικοῦ πυρετοῦ. Διαμονή, ἰατρευμα, (σελ. 80-84).

Κεφ. Ζ". Περὶ τοῦ κατὰ εἰλικρινή ἀνεσιν πυρετοῦ. Συμπτώματα, διαμονή, τέλος, ἰατρευμα, (σελ. 84-103).

Κεφ. Η". Σκέψεις τινές περὶ τῆς φύσεως τῶν γαστρικῶν πυρετῶν, (σελ. 103-106).

51. Δηλαδή τοῦ πυρετοῦ.

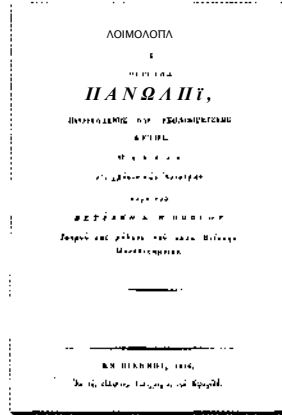
22. Γεωργίου Κοζάκη Τυπάλδου, *Περί του καθαρισμού του αέρος διά του άλικοῦ ὀξέος, Παρίσι 1815*⁵².

Τὸ τέλος τῆς « Διατριβῆς » τοῦ Σεραφεῖμ, σελ. 106 καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ κειμένου τοῦ Γ. Κ. Τυπάλδου, « Περὶ τοῦ καθαρισμοῦ τοῦ αέρος διά τοῦ άλικοῦ [ὕδροχλωρικοῦ] ὀξέος ».

52. Δημητρίου Καραμπερόπουλου, *Ἐνα ἀβιβλιογράφητο κείμενο τοῦ 1815 γιὰ τὴν προστασία ἀπὸ τὴν πανώλη*. Ἀθήνα 1994. Κείμενο σχετικὰ μὲ τὴν προστασία ἀπὸ τὴν πανώλη καὶ δημοσιευμένο μαζί μὲ τὴν "Διατριβὴ περὶ τῶν χολερικών πυρετῶν", Παρίσι 1815 καὶ τὴν ἴδια σελιδαρίθμηση, (σελ. 107-122). Παρουσιάζεται ἡ μέθοδος τοῦ Γάλλου χημικοῦ L. B. Guyton de Moutreu, (1737-1816), τοῦ κατ'ὶσχύος μὲ χημικούς ἀτμούς γιὰ τὴν ἀπολύμανση τῶν διαφόρων χώρων καὶ τὴν προφύλαξη ἀπὸ τὰ « μιάσματα » τῶν ἐπιδημικῶν ἀσθενειῶν. Διευκρινίζεται ὅτι τὸ « ἀλικὸν ὄξιον », ὄξος ποῦ ἀπαντᾶται καὶ σὲ μεταγενέστερα βιβλία, ὅπως στὴν *Ἑλληνικὴ Φαρμακοποιία* τοῦ 1837, σελ. 182, εἶναι τὸ ὑδροχλωρικὸν ὄξιον. Γιὰ τὸν ἰατρό, λόγιο, φιλικό, πολιτικό καὶ πρῶτο διευθυντὴ τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος Γεώργιο Κοζάκη Τυπάλδο, (1790-1867), βλ. Λημ. Καραμπερόπουλου, ὁ. π., ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ὁ Ἄδαμ. Κοραῆς γιὰ τὸν ἰατρό Σεραφεῖμ γράφει σὲ ἐπιστολὴ του, 23 Δεκεμβρίου 1816, πρὸς τὸν Ἄλ. Βασιλείου στὴ Βιέννη, ὅτι « ὁ ἰατρός Σεραφεῖμ εἶναι Ἀρμένιος, καὶ ἐκίνησεν αὐτόσε πρὸ ἐνὸς μηνός· καὶ ἐπειδὴ ἐφάρθη πρὸς ἐμέ, ἡ ἐκ διαθέσεως χρηστῆς ἢ διὰ πολιτικῶν, τιμῶν, ἀξίος εἶναι νὰ τιμηθῇ μὲ τὸ μικρὸν τοῦτο δῶρημα (Συγγραμμάτων Ἱποκομμάτων καὶ Γαληνοῦ) ». Βλ. Ἀδαμαντίου Κοραῆ, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. Γ', 1810-1816, Ἀθήνα 1979, σελ. 534.

23. Πέτρου Ήπτη, *Λοιμολογία ή περί τής πανώλης, προφυλάξεως και έξολοθρεύσεως αυτής. Μάλλον εις χρήσιν τών ανιάτρων παρά τοῦ... ιατροῦ καί μέλους τοῦ κατά Βιέννην Πανεπιστημείου. Ἐν Βιέννη 1816*⁵³.

Περιεχόμενα

Πίναξ, (χωρίς ἀρίθμ. [1]).

Πρόλογος, (σελ. 2-18).

Τμήμα Α". Ιστορία τής πανώλης, (σελ. 19-40).

Τμήμα Β". Ὅρισμός τής πανώλης, (σελ. 41-48).

Τμήμα Γ". Αἰτία τής πανώλης, (σελ. 49-56).

Τμήμα Δ". Διαίρεσις τής πανώλης, (σελ. 57-59).

Τμήμα Ε". Περιγραφή τής ομαλής πανώλης, (σελ. 60-67).

Τμήμα ΣΤ. Περιγραφή τής ανώμαλου πανώλης, τών ἐξανθημάτων αὐτῆς καί τών λειψάνων. Ἐξανθήματα, φαινόμενα τών λειψάνων, (σελ. 68-74).

Τμήμα Ζ'. Κατάληξις καί πρόγνωσις τής πανώλης, (σελ. 75-80).

Τμήμα Η'. Θεραπεία τής πανώλης καί δίαιτα, (σελ. 81-91).

Τμήμα Θ'. Προφύλαξις τής πανώλης καί δυνατή έξολόθρευσις αὐτῆς. Προφύλαξις ἑνός ὑποκειμένου καί μιᾶς οἰκογενείας, προφύλαξις χώρας, προφύλαξις πόλεως, δυνατή έξολόθρευσις τής πανώλης, (σελ. 92-110).

53. Φιλ. Ἡλιου, *Ἑλληνική Βιβλιογραφία*, δ. π., ἀρ. 1816. 59, σελ. 466. Κριτική παρουσίαση τοῦ βιβλίου ἀπό τόν Δ. Ἀποστολιδῆ στόν *Ερμῆ τό Λόγιο* τοῦ 1816, σελ. 350-355. Τό βιβλίον μνημονεύεται ἐπίσης στόν *Ερμῆ τό Λόγιο* τοῦ 1817, σελ. 599, τοῦ 1821, σελ. 131 καί στόν *Φιλολογικό Τηλέγραφο*, 1817, σελ. 20. Γιά τόν Πέτρο Ἡπτή βλ. Κ. Ἀμάντου, «Γράμμα τών Χίων πρός τόν Πέτρον Ἡπτή», *Ἑλληνικά*, Σύμμεικτα, τόμ. 7, 1934, σελ. 325, Γερ. Πεντόγαλου, *Ὁ γιατρός Πέτρος Ἡπτήης καί ὁ ρόλος του στοὺς ἀγώνες γιά τήν κατάργησι τής Βαυαρικῆς Μοναρχίας στήν Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1987, Κων. Χατζόπουλου, «Οἱ ἐπαναστατικές προκηρύξεις τής "Μεσσηνιακῆς Συγκλήτου" τής Καλαμάτας καί ὁ Φιλικός Πέτρος Ἡπτήης», *Δ.Ι.Ε.Ε.*, τόμ. 29, 1986, σελ. 35-98. Στό Τμήμα χειρογράφων τής Εθνικῆς Βιβλιοθήκῆς βρίσκεται τό Ἄρχειο τοῦ Π. Ἡπτή σέ πέντε φακέλλους, πού ὁ Γερ. Πεντόγαλος προστίθεται νά τό παρουσιάσει.

24. **Ἀδαμαντίου Κοραΐ, Ἱπποκράτους, Τό περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων, δεύτερον ἐκδοθέν μετὰ τῆς Γαλλικῆς μεταφράσεως ὃ προσετέθη ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἱπποκράτους καὶ ὁ Νόμος, μετὰ τῆς Γαλλικῆς μεταφράσεως καὶ τοῦ Γάλλου Ὅτι ἀριστος ἰατρός καὶ φιλόσοφος. Ἐν Παρισίοις 1816⁵⁴.**

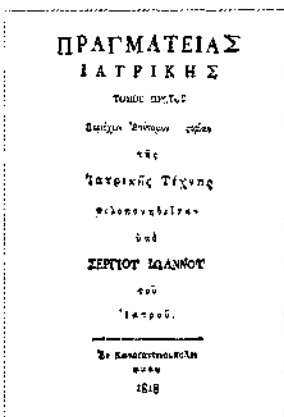
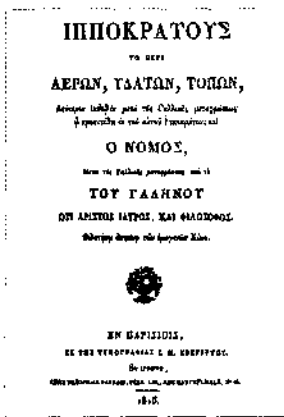
Περιεχόμενα

Πρὸς τοὺς σπουδάζοντας τὴν ἰατρικὴν ὁμογενεῖς νέους, (σελ. β'-νοτ').

25. **Σεργίου Ἰωάννου, Πραγματείας Ἰατρικῆς. Τόμος πρῶτος, περιέχων Ἐπίτομον Ἱστορίαν τῆς Ἰατρικῆς Τέχνης φιλοποιηθεῖσαν ὑπό... Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1818⁵⁵.**

Περιεχόμενα

Τοῖς ἐντευξομένοις, (σελ. α'-στ').

54. Φιλ. Ηλιοῦ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, δ. π., ἀρ. 1816. 46, σελ. 461. Παρουσίαση τοῦ βιβλίου ἔγινε ἀπὸ τὸν ἰατρό Ἰωάννη Ραστή στὸν *Ἑρμῆ τὸ Λόγιο*, 1817, σελ. 469-482, ἐνῶ τὸ 1818, σελ. 417-419, ὁ Φραγκίσκος Μαῦρος δημοσιεύει τὴν κριτικὴ πού εἶχε καταχωρηθεῖ στὴν Φιλολογικὴ ἐφημερίδα τῆς Γοττιγγης, 20 Μαΐου 1818. Ἐπίσης στὸν *Ἑρμῆ τὸ Λόγιο*, 1811, σελ. 17-19 παρουσιάζονται τὰ ἔως τὸ 1810 ἔργα τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραΐ. Πρῶτὴ ἐκδόση ἦταν τὸ 1800, σὲ δύο τόμους, μὲ μετάφραση καὶ σχόλια στὰ γαλλικά, ἢ ὅποια μνημονεύεται στὸν *Ἑρμῆ τὸ Λόγιο*, 1820, σελ. 310. Πρβλ. Ἄρ. Κυύζη, «Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραΐς ὡς ἰατρός», στὸν τόμο *Ἡ ἑκατονταετηρὶς τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραΐ*, Ἀθήνα 1935, σελ. 19-61, ἰδιαίτερα γιὰ τὸ βιβλίο στὶς σελ. 41-45. Στὸ προλογικὸ τοῦ κείμενο ὁ Κοραΐς «ἐκθέτει τὸ ἱστορικὸ τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης μὲ σιμῆς κοινωνιολογικῆς προεκτάσεις», ὅπως παρατηρεῖ ὁ Γιάννης Καρῆς, *Οἱ θεπτιεὲς ἐπιστήμες στὸν ἑλληνικὸ χῶρο*, 1991, σελ. 152.

55. Φιλ. Ηλιοῦ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, δ. π., ἀρ. 1818. 76, σελ. 563. Ὁ Σέργιος Ἰωάννου στὸν πρόλογό του (σελ. ε') ἀναφέρει ὅτι «ἐρανίσθη τὰ ἀναγκαῖα» ἀπὸ διαφόρους συγγρα-

Περίοδος πρώτη

Κεφ. Α". Αί πρώται άρχαί τής Ιατρικής τέχνης μένουσι κεκρυμμέναί είς τά σκότη τών αίωνων, (σελ. 1-7).

Κεφ. Β'. Οί ιερείς τών παλαιών έθνών και κατ' έξοχήν τών Αίγυπτίων, διεδέχθησαν και οίκειοποιήθησαν τήν Ιατρικήν τέχνην, (σελ. 8-15).

Κεφ. Γ'. Οί παλαιοί τών Ελλήνων Ηρώων έδοξάζοντο ώς έμπειρότατοι ίατροί... συνάγεται δέ ή τής Ιατρικής άρχαιότης και έκ τών τοϋ Όμήρου ποιήσεων. Άσκληπιός. Άσκληπιεία, (σελ. 16-29).

Περίοδος δευτέρα

Κεφ. Α". Σχολή τής Μεγάλης Ελλάδος και ό ταύτης άρχηγός Πυθαγόρας, (σελ. 30-36).

Κεφ. Β". Εμπεδοκλής, Άλκμαίων ό Κροτωνιάτης, (σελ. 36-44).

Κεφ. Γ'. Σχολαί τής κυρίως λεγομένης Ελλάδος. Όρόδικος, (σελ. 45-51).

Περίοδος τρίτη

Κεφ. Α'. Ό θεός Ιπποκράτης, Δημόκριτος, Πλάτων, Άριστοτέλης, Θεόφραστος, (σελ. 52-76).

Κεφ. Β". Οί μετά τόν Όπποκράτην άκμάσαντες, Έρασίστρατος και Όρόδικος. Αιρέσεις Ιατρικάί, (σελ. 77-87).

Κεφ. Γ'. Μετάβασις τής τών Ελλήνων Ιατρικής είς τήν Ρώμην. Οί έν Ρώμη άκμάσαντες ίατροί, Άσκληπιάδης, Θεμισών ό Λαοδικεύς, άρχηγός τής Μεθοδικής Αίρέσεως, Θεσσαλός, Κέλσος, Διοσκορίδης, Πλίνιος ό πρεσβύτερος, Άρεταίος, Γαληνός, (σελ. 68-120).

Κεφ. Δ'. Οί μετά τόν Γαληνόν άκμάσαντες ίατροί. Καίλιος Αύριλιανός, Όριβάσιος, Άέτιος, Άλέξανδρος ό Τραλλιανός, Παϋλος ό Αίγινήτης, (σελ. 121-134).

Περίοδος τετάρτη

Κεφ. Α". Έφοδος τών βαρβάρων είς τήν Δυτικήν Ευρώπην. Έποχή τών Άράβων, (σελ. 135-145).

ιδιαίτερα από τό «άζιόλογον σύγγραμμα» τοϋ Black, τό όπόιο, όπως σημειώνει, «μετέφρασεν έκ τοϋ Αγγλικού είς τό Γαλλικόν ιδίωμα ό φιλόμουσος Κοραής». Πρβλ. Αδ. Κοραή, *Esquisse d'une Histoire de la Médecine et de la Chirurgie...*, Παρίσι 1798.

Κεφ. Β". Ιατροφιλόσοφοι καί συγγραφείς Άραβες, (σελ. 146-151).

Κεφ. Γ". Προδιαθετικά αίτια τοῦ πολιτισμοῦ⁵⁶ καί φωτισμοῦ τῆς Εὐρώπης. Σταυροφορικοί πόλεμοι. Διάβασις τῆς τῶν Αράβων φιλοσοφίας εἰς τὴν Εὐρώπην. Ἐφεύρεσις τῆς τοῦ χαρτιοῦ κατασκευῆς. Ἐφεύρεσις τῆς θαλασσοῦ πηξίδος καί τῆς πυρίου κόνεως. Ἐμφάνισις τοῦ ἀφροδισίου πάθους ἢ σφιλιτίδος νόσου. Ἐμφάνισις τοῦ θαλασσοῦ σκορβούτου, (σελ. 151-199).

Περίοδος πέμπτη

Κεφ. Α". Πρόδος Ανατομῆς καί Φυσιολογίας. Ανακάλυψις τῆς τοῦ αἵματος περιφοράς [κυκλοφορίας]. Εὔρεσις τῶν γαλακτοφόρων ἢ χυλοφόρων ἀγγείων. Εὔρεσις τῶν κυρίως λεγομένων λυμφατικῶν ἀγγείων ἢ ἀνοδοτικῶν. Ἐφεύρεσις τῆς λεπτῆς λεγομένης ἀνατομῆς διὰ τῶν μικροσκοπίων. Ἀνατόμοι καί φυσιολόγοι τοῦ 18ου αἰῶνος, (σελ. 200-236).

Κεφ. Β". Περὶ προόδου Χημικῆς, Αλβέρτος ὁ μέγας, Ρογέρος Βάκων. Χημικοὶ ἰατροί, Παράκελσος, Βανελμόντιος, (σελ. 237-267).

Κεφ. Γ. Περὶ προόδου Φυσικῆς, (σελ. 267-287).

Κεφ. Δ". Περὶ Παθολογίας καί Κλινικῆς. Οἱ κατὰ τὸν ΙΣΤ αἰῶνα ἀκμάσαντες. Οἱ κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα ἀκμάσαντες, Συδενάμος. Οἱ κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα ἀκμάσαντες, Βοερράβιος, Στάλλιος, Όφμάνος. Ἐφεύρεσις τοῦ ἐγκεντρισμοῦ ἢ ἐμφυλλιάσματος τῶν φλογίων. Εὔρεσις τῆς δαμαλίδος ἢ δαμαλισμοῦ, κοινῶς λεγομένης βακκίνας, (σελ. 287-320).

Κεφ. Ε'. Περὶ Ὑγῆς Ιατρικῆς, (σελ. 321-335).

Σημειώσεις τινές πρὸς μείζονα διασάφησιν τῶν ἐν τῇ βίβλῳ περιεχομένων, (σελ. 336-362).

56. «Πολιτισμός» ἀντὶ τοῦ ὅρου «πολιτισμός», τὸν ὅποιον χρησιμοποίησε ὁ Αδ. Κοραῆς στὰ 1804 γὰ νὰ ἀποδώσει τὸν γαλλικὸν ὅρο «civilisation». Πάντως τὸν ὅρο «πολιτισμό» ἀναφέρει καί ὁ Γεώργιος Κοζάκης Τυπάλδος στὰ 1815. Βλ. Λημ. Καραμπερόπουλου, Ἐνα ἀβφλωγράφητο..., ὁ. π., σελ. 17.

26. Διονυσίου Πύρρου, *Φαρμακοποιία γενική εκ τών πλέον νεωτέρων σοφών χυμικών και φαρμακοποιών συγγραφέων τής Ευρώπης. Μάλιστα εκ του σοφού χυμικού Βρουνιατέλου συνερανισθείσα παρά του σοφολογιωτάτου διδασκάλου και ιατροῦ... του Θετταλού. Εν Κωνσταντινουπόλει 1818*⁵⁷.

Περιεχόμενα

Ἐξοχώτατε κύριε Ραζή χαίροις, (στόν φίλο του ιατροῦ Δημήτριο Ραζή ἐπεξηγεῖ τά σχετικά μέ τή συγγραφή και χρήση τής Φαρμακοποιίας του), (σελ. ε'-ια").

Λεξικόν τών πράξεων και κατασκευών τής Πρακτικῆς Φαρμακοποιίας. Ὅρισμοί και πράξεις τής Φαρμακευτικῆς. Ὅργανα τής Χυμικῆς και Φαρμακευτικῆς, (σελ. ιβ'-κ').

Ἄωνόμου τινός Ἀρχιερέως ἐπίγραμμα ἱαμβικόν. Ν. Λογάδου, Ἐπίγραμμα Ἡρωελεγεῖον, (σελ. κα'-κβ').

Μέθοδος τών κατασκευών και συνθέσεων τών πλέον συνειθισμένων Ἰατρικῶν εἰς τήν Φαρμακίαν και Ἰατρικήν⁵⁸, (σελ. 1-208).

Χυμική οικονομική, ἤτοι περίεργα τινά τής Χυμικῆς και ἡδονικά εἰς τούς περιέργους τής φύσεως. Συνερανισμένα ἐκ τής ὅλης γενικῆς Χυμικῆς

57. Φύλ. Ἡλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, ό. π., άρ. 1818. 99, σελ. 573. Γιά τόν ιατροῦ Διονύσιο Πύρρο τόν Θεσσαλό, (1777-1853), βλ. Ν. Κ. Βλάχου, «Θεσσαλοί Γιατροί (ΙΖ'-ΙΘ' αί.)». *Αρχεῖον Θεσσαλικῶν Μελετῶν*, τόμ. 3, 1974, σελ. 23-27, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Ἐπίσης, Αρ. Εύτυχιάδη και Σπ. Μαρκέτου, «Ἰπποκρατικές ἐπιδράσεις στό ἔργο του ἱατροδιδασκάλου Διονυσίου Πύρρου του Θεσσαλοῦ», *Materia Medica Graeca*, τόμ. 20, 1992, σελ. 473-476. Γιά τόν ιατροφιλόσοφο Δημήτριο Ραζή σημειώνουμε ότι εἶχε μεταφράσει τήν Γεωμετρία του Ὀκταβιανου Καμετίου, που ἐκδόθηκε στή Βιέννη τό 1787. Δίδαξε στή Σχολή που εἶχε ιδρύσει ό Διονύσιος Πύρρος στήν Αθήνα στή Μονή Πετράκη και συνέβαλε στή δημιουργία «τακτικῶν Σχολείων» γιά τό ὅποιο μετέπειτα «ἀνελθῶν δέ εἰς Κωνσταντινουπόλη, ἐστερέωσεν αὐτό διά τών Βασιλικῶν και Πατριαρχικῶν Σιγλιῶν» και ἦταν «πό τήν προστασίαν τής ἐξοχότητός τον», ὅπως σημειώνεται στόν Λόγιο Ἐρμή. Σχετικά βλ. E. Legrand. *Bibliographie Hellénique*, 18 siècle, II, άρ. 1193, σελ. 469-470, Γ. Ζαβίρα, *Νέα Ελλάδα*, σελ. 284, Γρ. Εύαγγελίδου, *Ἡ παιδεία κατά τήν τουρκοκρατία*, 1936, τόμ. Α', σελ. 243, *Ερμής ό Λόγιος*, 1814, σελ. 92-93 και 1816, σελ. 15. Σημειώνεται ότι ἡ *Φαρμακοποιία* του Διον. Πύρρου ἔπανεκδόθηκε τό 1850. Βλ. Γ. Γκίνη - Β. Μέξα, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863*, τόμ. 2, 1840-1855, Αθήνα 1941, άρ. 5342 και Βίκιο Πάτσιου, *Ξένοι συγγραφείς μεταφρασμένοι ἑλληνικά. Ἀυτοτελεῖς ἐκδόσεις, 1800-1863*, (ὅπό ἐκτύπωση).

58. Καταγράφονται 168 φαρμακευτικές συνθέσεις.

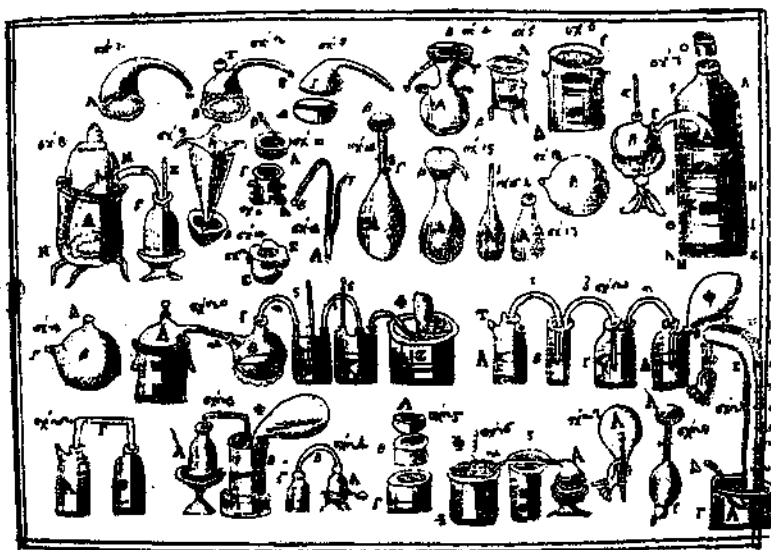
τοῦ σοφοῦ Βρουνιατέλου, (σελ. 209-234).

Λεξικόν μερικῶν λέξεων τῆς παρούσης Φαρμακοποιίας, (σελ. 235).

Πίναξ γενικός τῆς νέας Φαρμακοποιίας, (κατ' αλφabetική σειρά), (σελ. 236-247).

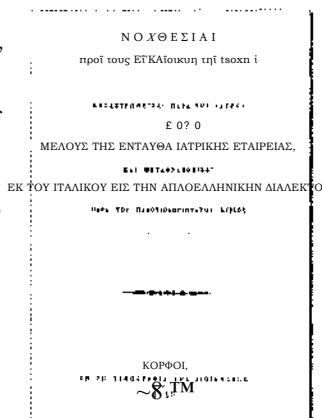
(Κατάλογος συνδρομητῶν, σελ. 249-266).

(Πίνακας μέ ὄργανα τῆς Χημείας καί Φαρμακευτικῆς [1]).

Στό τέλος τοῦ βιβλίου Φαρμακοποιία γενική, 1818, Πίνακας μέ ὄργανα γιά τήν παρασκευή τῶν φαρμάκων.

27. Γερασίμου Καρούσου, *Νουθεσία προς τούς έγκατοίκους τής έξοχής περί τών Φαρμακίων καταστροθείσαι παρά τού ιατρού Λαζάρου ΛεΜόρδου μέλους τής ένταύθα Ιατρικής Εταιρείας καί μεταφρασθείσαι έκ τού Ιταλικού εις τήν άπλοελληνικήν διάλεκτον παρά τού πανοσιολογιώτατου κυρίου...*, Κορφοί 1818⁵⁹.

Περιεχόμενα

Πρός τούς κυρίους Χειρουργούς τής Πεδιάδος καί προς οιονδήποτε ζηλωτήν Πολίτην, ό συγγραφεύς, (σελ. 3-4).
Προλεγόμενα, (σελ. 5).

Μέρος Πρώτον

Διά τά φαρμάκια τών άγκελωμάτων από ζωύφια καί σκωληκία καί τά μέσα όμού διά νά προλαμβάνωνται καί νά θεραπεύωνται, (σελ. 7).
Κανόνες προφυλακτικοί, (σελ. 8-11).

Μέρος Δεύτερον

Διά τά δαγκάματα καί διά μερικά φυτά φαρμακερά, (σελ. 12-13).
Διά τόν σκύλον τόν λυσσασμένον, (σελ. 13-16).
Διά τήν έχιδναν ή οχιάν, (σελ. 17-20).
Διά τό κρασί καί διά τά λοιπά πιοτά τά πνευματώδη, (σελ. 20-21).
Διά τούς μύκητας, ήγουνμανιτάρια, (σελ. 22-23).

59. Φιλ. Ήλιού, *Έλληνική Βιβλιογραφία*, άρ. 1818. 63, σελ. 557. Τίτλος τού ιταλικού πρωτοτύπου: "Avvertimenti alia gente di campagna intorno ai veleni Estesi dal medico fisico collegiato Lazzaro de Mordo umiliati, e dedicati all' illustrissimo Magistrato alia Sanità Corfú, nella Stamperia nazionale, appresso Dionosio Sarandopoulos direttore, 1805". Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Ioniennne*, τόμ. I, άρ. 692, Θ. Παπαδόπουλου, *Ιονική Βιβλιογραφία 16ος - 19ος αιώνας*, Τόμος Πρώτος 1508 - 1850, Αθήνα 1998, άρ. 866, σελ. 141, καί Γιάννη Καρά, *Οί επιστήμες στην Τουρκοκρατία, Χειρόγραφα καί έντυπα*. Τόμος Τ', *Οί επιστήμες τής ζωής*, Αθήνα 1994, σελ. 60. Επίσης, Α. Βροκίνη, *Βιογραφικά Σχεδάρια*, τεύχος Α', 1877, σελ. 385 κ. έξ. τό δέ βιβλίό άναφέρεται στή σελ. 391. Επίσης, βλ. I. Λασκαράτου, Σπ. Μαρκέτου, «Λάζαρος ντέ Μόρδος (1744-1823). Ο "Έπτανήσιος Ιηποκράτης" καί ή έποχή του», *Materia Medica Graeca*, τόμ. 16, 1988, σελ. 93-98.

Διά τόν τιθύμαλλον, διά τόν άρον, διά τήν πικραγκουρίαν καί άλλα παρόμοια, (σελ. 23).

Διά τόν ταμπάκον, (σελ. 24).

Μέρος τρίτον

Διά τά φαρμάκια τά μεταλλικά, καί διά μερικά φαρμάκια όποϋ γίνονται από τήν φθοράν, ή διάλυσιν τών ζώων, ή τών φυτών, (σελ. 25-28).

Διά τό άρσενικόν, διά τό όρπιμέντο καί διά τήν σανδράκαν, (σελ. 28-30).

Διά τό σολιμάτον καί τό πρετζιπιτόν τό κόκκινον, (σελ. 30-31).

Νερόν από άσβέστην δεϋτερον, (σελ. 31-32).

Διά τό βερδεράμε, (σελ. 31-33).

Διά τό μολύβιον, (σελ. 33-34).

Διά τό ζέσον, διά τήν τζερούσαν καί διά τήν μίλτον ή μίνιον, (σελ. 34-35).

Διά τό γυαλίον, διά τό βελόνιον, ή διά κάθε άλλο πράγμα, όπού προξενή ξέσχισμα, (σελ. 35).

Διά τήν άσβέστην, (σελ. 36).

Διά ταῖς μυίγαις τής Ισπανίας ή διά πάσταν, όπού γίνονται τά βυζικατόρια, (σελ. 36).

Διά τήν άμφιβολίαν μήπως καί τινάς έπήρε φαρμάκιον (37). Διά τά μίδια ή χυβάδια, καί διά τά άσπρόμιδα, (σελ. 37-38).

Διά τά αυγά, διά τά λεπτοκάρυα ή καρύδια τά τζαγκωμένα, καθώς καί διά τό παχύ, ή τό λάδι όμοίως τά τζαγκωμένα (σελ. 38).

Διά τά κρέατα καί τά όψάρια τά έφθαρμένα, (σελ. 39).

Μέρος τέταρτον

Διά ταῖς άσφυξίαις, διά ταῖς συγκοπαῖς, ήγουν διά ταῖς περιστασες, εἰς ταῖς όποιαις φαίνεται ένας άνθρωπος ώσαν άποθαμμένος καί διά τούς πνιγμένους, (σελ. 40-41).

Σημεία άσφυξίας καί τής συγκοπής, (σελ. 41-42).

Σημεία τού κακού άέρος, (σελ. 42-46).

Μέσα διά νά προφυλάγεται τινάς από ταῖς είδικαῖς καί ξεχωρισταῖς αίτιαῖς, όπού προξενούν τούς θανάτους κατ' έπιφάνειαν, (σελ. 46-48).

Διά τούς πνιγμένους εἰς νερόν ψυχρόν ή θερμόν, (σελ. 48-50).

Διά τήν άσφυξίαν όπού προέρχεται από ψύχραν, (σελ. 50).

Διά τήν άσφυξίαν όπού προέρχεται από θερμασίαν, (σελ. 51).

Διά τόν κεραυνόν ή άστροπελέκιον, (σελ. 52).

Διά τούς καπνούς, (σελ. 54).

Διά ταῖς μεμφυτίδες, διά ταῖς άμάραις ή τόπους βρωμερούς καί διά ταῖς βαρέαις μυρωδίαις, (σελ. 54).

Διά τό γλεύκος ή μούστον, (σελ. 55).

Διά τά πάθη τά βίαια, (σελ. 55).

Διά τήν ύστέρησιν τών καταμηνίων καί διά τά αποτελέσματα τών πλου-
σιπαρόχων εκκενώσεων, (σελ. 56).

Διά ταῖς πεσοματίαις, (σελ. 56).

Διά ταῖς συγκοπαῖς, (σελ. 57).

28. Σπυρίδωνος Βλαντή, *Υγεινατάριον ἦτοι τέχνη διά νά ζήση ὁ ἄνθρωπος ὑγιῆς καί πολυχρόνιος. Νῦν πρότον μεταφρασθέν ἐκ τῆς Ἰταλικῆς γλώσσηςπαρά... Μετά πλείστων ἀξιολόγων σημειωμάτων ἐρανισθέντων ἐκ τοῦ Ἱπποκράτους, Γαληνοῦ καί Πλουτάρχου καί ἄλλων νεωτέρων ἱατρῶν. Ἐν Βενετία 1820⁶⁰.*

Περιεχόμενα

Ὁ τυπογράφος Μιχαήλ Γλυκύς,
(σελ. ε'-στ').

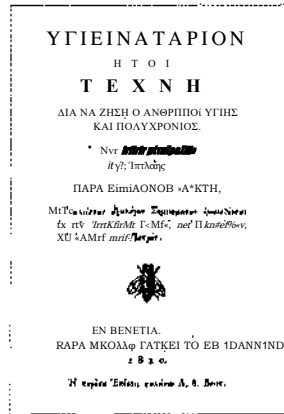
Πρόλογος, (σελ. ζ'-κζ").

Ἱγεινατάριον ἦτοι τέχνη διά νά ζήση ὁ ἄνθρωπος ὑγιῆς καί πολυχρό-
νιος, (σελ. 1-4).

Περί ψυχῆς, (σελ. 4-38).

Περί ἀέρος, (σελ. 39-58).

Περί τροφῶν, (σελ. 59-98).

60. Α. Γκίνη - Β. Μέξα, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, τόμ. Ι, ἀρ. 1288. Στὸν *Ερμὴ τὸ Λόγιον*, 1811, σελ. 50-51, ἀναγράφονται οἱ μέχρι τὸ 1810 ἐκδόσεις τοῦ Σπ. Βλαντή. Ὁ Μιχαήλ Γλυκύς σημειώνει ὅτι τὸ ἰταλικὸ βιβλίον ἀπὸ ὅπου ἐγένετο ἡ μετάφρασις ἦταν ἀνόνομο, ἀλλὰ υποθέτει ὅτι ὁ συγγραφέας του θὰ ἦταν «γέννημα μιάς τῶν Ἰωνικῶν νήσων». Γιά τόν Σπ. Βλαντή, (1765-1830), ἐνδεικτικὰ βλ. Κ. Σάθα, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, σελ. 688-690, περιοδικό *Πανδώρα*, 1 Ιουλίου 1857, τόμ. 8, σελ. 145-150, Αθ. Καραθανάση, *Ἡ Φλαγγίνειος Σχολὴ τῆς Βενετίας*, δεύτερη ἐκδόσις 1986, σελ. 134-137, Αθ. Καραθανάση, «Sp. Vlantis (1765-1830) et son oeuvre de traduction», *Synthesis*, τόμ. 6, 1979, σελ. 97-103, Ν. Γ. Κοντοσοπούλου, «Τὰ ἐν Βενετία τυπογραφεία ἑλληνικῶν βιβλίων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν», *Ἀθηνά*, τόμ. 58, 1954, σελ. 225-342, ὅπου σημειώνεται ὅτι ὁ Σπ. Βλαντής «ὑπῆρξεν ἐκ τῶν σπουδαιότερων ἐν Βενετία διορθωτῶν ἑλληνικῶν βιβλίων, ὡς δεικνύει τὸ πλῆθος τῶν ἔργων, ἅτινα φέρουσι τὸ ὄνομα αὐτοῦ ὡς διορθωτοῦ, εἰργασθῆ δὲ σχεδὸν ἀποκλειστικῶς παρὰ τῆ Γλυκεῖ», σελ. 335-336.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΜΗ ΙΑΤΡΙΚΑ ΒΙΒΑΙΑ ΠΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΥΝ ΙΑΤΡΙΚΕΣ ΓΝΩΣΕΙΣ

Ἀριθμός βιβλίων καί συγγραφείς τους

Κατά τή συστηματική διερεύνηση ἀνευρέθησαν 42 μὴ ιατρικά βιβλία (φυσικές, φιλοσοφικά, σχολικά ἔγχειρίδια κ. ἄ.), τὰ ὅποια ἐκδόθηκαν κατὰ τήν ἐξεταζόμενη περίοδο τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ (1745-1821) καί στά περιεχόμενα τῶν ὁποίων συναντήσαμε ιατρικά θέματα. Διαπιστώθηκε ὅτι ἀπό τὰ 42 βιβλία τό 35,7% κυκλοφόρησε κατὰ τό δεύτερο μισό τοῦ 18ου αἰῶνος, ἐνῶ τό ὑπόλοιπο 64,3% κατὰ τίς δύο προεπαναστατικές δεκαετίες (βλ. πιν. 1).

Πίνακας 1

Χρονική περίοδος	Ἀριθμός βιβλίων
1745-1799	15(35.7%)
1800-1821	27(64.3%)
Σύνολο	42

Συγγραφείς τῶν 42 βιβλίων ἦταν 35, ἐκ τῶν ὁποίων ἑννέα ἦταν ἱατροί καί οἱ ὑπόλοιποι 26 λόγιοι διαφόρων τομέων τοῦ ἐπιστητοῦ. Ὅρισμένοι ἐκδίδουν περισσότερα ἀπό ἕνα βιβλία, ὅπως ὁ Κ. Μ. Κούμας τέσσερα βιβλία, ὁ Δημ. Δάρβαρις τρία καί ἀπό δύο ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ καί ὁ Παν. Κοδρικάς. Οἱ ἱατροί συγγραφεῖς μὴ ἱατρικῶν βιβλίων μέ ἱατρικές γνώσεις εἶναι: Ἀλέξανδρος Καγκελλάριος, Ἀναστάσιος Περδικάρης, Δημήτριος Καρακάσης, Ἰωάννης Δονάς, Θεοδόσιος Ἡλιάδης, Ζήσης Κάβρας, Κωνσταντῖνος Βαρδαλάχος, Μιχαήλ Χρησταρής καί Δημήτριος Ποῦλος.

Εἶδος βιβλίου ὅπου καταχωρίζονται ἱατρικές γνώσεις

Τό εἶδος τῶν μὴ ἱατρικῶν βιβλίων, ὅπου καταχωρίζονται ἱατρικές γνώσεις, δίδεται στόν πίνακα 2. Παρατηροῦμε ὅτι κυρίως στά βιβλία φυσικής¹, φιλοσοφικά καί σχολικά ἔγχειρίδια παρατίθενται κεφάλαια μέ ἱατρικά θέματα. Ἄλλο ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι τά περισσότερα βιβλία τοῦ τύπου αὐτοῦ ἔχουν ἐκδοθεῖ κατὰ τίς δύο προεπαναστατικές δεκαετίες (27 ἐναντί 15).

1. Βλ. Δημ. Καραμπεροπούλου, «Ἡ ἱατρική σκέψη μέσα ἀπό τὰ βιβλία φυσικῆς τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου», Πρακτικά Πανελληνίου Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου, *Οἱ ἐπιστήμες στόν Ἑλληνικό χώρο*, Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν, Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν, Ἀθήνα 1997, σελ. 223-248, καί σέ ἀνάτυπο.

Πίνακας 2

Είδος βιβλίου	Περίοδοςέκδόσεως		Σύνολο
	1745-1799	1800-1821	
Φυσικές	4	6	10
Φιλοσοφικά	2	3	5
Σχολ. Εγχειρίδια	2	5	7
Χημείες	-	2	2
Φυσικές ιστορίες	-	2	2
Θρησκευτικά	-	1	1
Ιστορικά	1	-	1
Κοσμογραφίες	1	-	1
Διάφορα	5	8	13
Σύνολο	15	26	42

Συγκεντρωτικός πίνακας των 42 μή Ιατρικών βιβλίων με ιατρικές γνώσεις

Στόν πίνακα 3 παρατίθενται τά 42 μή ιατρικά βιβλία, πού περιέχουν ιατρικές γνώσεις με τό όνομα τού συγγραφέως, τόν τίτλο, τόν τόπο καί έτος έκδόσεώς τους.

Πίνακας 3

1. Μεθοδίου Άνθρακίτη, *Οδοϋ μαθηματικής*, Βενετία 1749.
2. Άλεξάνδρου Καγκελλαρίου, *Παλαιό. Ιστορία*, Βενετία 1750.
3. Ίωσήπου Μοισιόδακος, *Ηθική φιλοσοφία*, Βενετία 1761.
4. Νικηφόρου Θεοτόκη, *Στοιχεία φυσικής*, τόμ. 2, Λειψία 1756-1757.
5. Άγαπίου Λάνδου, *Γεωπονικόν*, Βενετία 1772.
6. Ίωσήπου Μοισιόδακος, *Απολογία*, Βιέννη 1783.
7. Μιχαήλ Παπά Γεωργίου, *Οικιακός διδάσκαλος*, Βιέννη 1783.
8. Άναστασίου Περδικάρη, *Αποφθέγματα, ύποθήκαι*, Βιέννη 1785.
9. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής άπάνθισμα*, Βιέννη 1790.
10. Παναγιωτάκη Κοδρικά, *Όμιλία περί πληθός κόσμων*, Βιέννη 1794.
11. Δημητρίου Καρακάσση, *Ποιημάτια ιατρικά*, Βιέννη 1795.
12. [Ι. Λιτίνου], *Έγχειρίδιον μεταφυσικό-διαλεκτικόν*, Βενετία 1796.
13. Στεφάνου Δημητριάδου, *Απανθίσματα*, Βιέννη 1797.

14. Δημ. Δαρβάρεως, *Εισαγωγή εις τήν ἑλλην. γλώσσαν*, Βιέννη 1798.
15. Ανθ. Γαζή, *Γραμματική τών φιλοσοφικόν ἐπιστημών*, Βιέννη 1799.
16. Γαβριήλ Καλλονά, *Παιδαγωγία*, Βιέννη 1800.
17. Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Εγχειρίδιον συμβουλευτικόν*, Βιέννη 1801.
18. Θεοδοσίου Μ. Ἡλιάδου, *Χημική φιλοσοφία*, Βιέννη 1802.
19. [Ἰωάννου Δονά], *Ἐπιστολή ἀπολογητική*, Βενετία 1802.
20. Σπ. Δεστούνη, *Ἠθική τών παιδῶν*, Μόσχα 1802.
21. Δημητρίου Δαρβάρεως, *Ἐκλογάριον Γραικικόν*, Βιέννη 1805.
22. Θεοδώρου Ράκου, *Σύνοψις ὅλων τών ἐπιστημών*, Βιέννη 1805.
23. Εὐγ. τοῦ Βουλγάρεως, *Τά ἀρέσκοντα τοῖς φιλοσόφοις*, Βιέννη 1805.
24. Δημητρίου Πούλου, *Λόγος εἰσαγωγικός*, Βενετία 1806.
25. Ἀνθίμου Παπά, *Ὀνομαστικόν περί τοῦ παντός*, Πέστη 1806.
26. Πολυζώη Κοντοῦ, *Ποικίλη διδασκαλία*, Βιέννη 1806.
27. Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς στοιχειώδους τών μαθηματικόν*, Βιέννη 1807.
28. Γρηγορίου Βραγκοβάνου, *Στοιχεῖα τῆς λογικῆς*, Βιέννη 1808.
29. Κ. Μ. Κούμα, *Χημείας ἐπιτομή*, Βιέννη 1808.
30. Μιχαήλ Γεωργίου, *Ἀποθήκη τών παιδῶν*, Βιέννη 1809.
31. [Ζήση Κάβρα;], *Φυσική δημώδης*, Βενετία 1810.
32. Δημητρίου Δαρβάρεως, *Σοφίας ἀπάνθισμα*, Βιέννη 1811.
33. Μαν. καί Κυρ. Καπετανάκη, *Εἰκονολογία παιδική*, Βιέννη 1810-12.
34. Κωνσταντίνου Βαρδαλάχου, *Φυσική πειραματική*, Βιέννη 1812.
35. Κ. Μ. Κούμα, *Σύνοψις φυσικῆς*, Βιέννη 1812.
36. Δημητρίου Δαρβάρεως, *Ἐπιτομή φυσικῆς*, Βιέννη 1812.
37. Νικ. Παπαδοπούλου, *Ερμῆς ὁ Κερδῶς*, Βενετία 1815.
38. Μιχαήλ Χρησταρή, *Στοιχειώδεις σύγγραμμα*, Βιέννη 1816.
39. Δημητρίου Γοβδελά, *Οἰκονομία πρακτική*, Βιέννη 1816.
40. Κ. Μ. Κούμα, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, Βιέννη 1818.
41. Γεωργίου Γενναδίου, *Πρώτη τροφή τοῦ ὕγιου*, Μόσχα 1819.
42. Βενιαμίν Λεσβίου, *Στοιχεῖα τῆς μεταφυσικῆς*, Βιέννη 1820.

**Μεταφρασμένα μὴ ιατρικά βιβλία μὲ
ιατρικά θέματα**

Πίνακας 4

Βιβλία	1745-1799	1800-1821	Σύνολο
Μεταφρασμένα	6	13	19
“Πρωτότυπα”	9	14	23
Σύνολο	15	27	42

Στόν πίνακα 4 παρατηρούμε ότι από τά 42 βιβλία τά μισά σχεδόν είναι μεταφράσεις καί ότι κατά τίς δύο προεπαναστατικές δεκαετίες διπλασιάζεται ο αριθμός τών μεταφρασθέντων βιβλίων μέ Ιατρικές γνώσεις. Αυτό όφείλεται στό γεγονός ότι ή έκδοση τών βιβλίων τών θετικών κυρίως επιστημών (φυσικές, χημείες) τά χρόνια εκείνα είχε σημαντικά αύξηθεί μέ σκοπό τήν προώθηση τής νέας επιστημονικής γνώσεως στόν έλληνικό χώρο.

Κατανομή τών 19 μή Ιατρικών βιβλίων
σύμφωνα μέ τή γλώσσα από όπου μεταφράσθηκαν

Καί στόν πίνακα 5 παρατηρούμε ότι ο μισός σχεδόν αριθμός τών βιβλίων μεταφράσθηκε από τή γαλλική γλώσσα καί μάλιστα τά περισσότερα έξ αυτών έκδόθηκαν κατά τίς δύο προεπαναστατικές δεκαετίες. Άκολουθούν πέντε βιβλία έκ τής ιταλικής καί από τρία έκ τής λατινικής καί γερμανικής γλώσσας.

Πίνακας 5

Γλώσσα	1745-1799	1800-1821	Σύνολο
Γαλλική	2	6	8
Ίταλική	3	2	5
Λατινική	1	2	3
Γερμανική	-	3	3
Σύνολο	6	13	19

Στόν πίνακα 6 αναγράφονται τά ονόματα τών μεταφραστών, οί τίτλοι τών βιβλίων καί ή γλώσσα τού πρωτοτύπου βιβλίου από όπου έγινε ή μετάφραση.

Πίνακας 6

Αναλυτική κατάσταση τών μεταφραστών μέ τούς τίτλους
τών βιβλίων καί τή γλώσσα τού πρωτοτύπου

Περίοδος 1745-1799

Όνομα μεταφραστή	Τίτλος βιβλίου	Γλώσσα
1. Αλέξ. Καγκελλάριος	<i>Παλαιά ιστορία</i>	λατινική
2. Τώσηπος Μοισιόδαξ	<i>Ηθική φιλοσοφία</i>	ιταλική
3. Παναγ. Κοδρικός	<i>Ομιλία περί πληθούς κόσμων</i>	γαλλική
4. Ρήγας Βελεστινλής	<i>Φυσικής άπάνθισμα</i>	γαλλική
5. [Ιωάννης Αϊτινός]	<i>Έγχειρίδιον μεταφυσικό διαλ.</i>	ιταλική
6. Άνθιμος Γαζής	<i>Γραμμ. φιλοσοφ. έπιστημών</i>	ιταλική

Περίοδος 1800-1821

1. Θεοδόσιος Ηλιάδης	<i>Χημική φιλοσοφία</i>	γαλλική
2. Ιωάννης Δονάς	<i>Επιστολή άπολογητική</i>	ιταλική
3. Δημήτριος Πούλος	<i>Άόγος εισαγωγικός</i>	ιταλική
4. Σπ. Δεστούνης	<i>Ηθική τών παιδων</i>	γαλλική
5. Θεόδωρος Ράκος	<i>Σύνοψις τών έπιστημών</i>	γαλλική
6. Άνθιμος Παπάς	<i>Όνομαστικόν περί τοϋ παντός</i>	λατινική
7. Γρηγ. Βραγκοβάνος	<i>Στοιχεία τής λογικής</i>	λατινική
8. Κων. Κούμας	<i>Σειράς Στοιχειώδους</i>	γαλλική
9. Κων. Κούμας	<i>Χημείας έπιτομή</i>	γαλλική
10. [Ζήσης Κάβρας]	<i>Φυσική δημόδης</i>	γερμανική
11. Μ.-Κ. Καπετανάκης	<i>Εικονολογία παιδική</i>	γερμανική
12. Μιχαήλ Χρησταρής	<i>Στοιχειώδες σύγγραμμα</i>	γαλλική
13. Γ. Γεννάδιος	<i>Πρώτη τροφή</i>	γερμανική

Άντικείμενο τών ιατρικών θεμάτων

στά μή Ιατρικά βιβλία

Άπό τήν άνάλυση τών ιατρικών θεμάτων στά έξεταζόμενα βιβλία φυσικής, φιλοσοφίας, κ.λπ. διαπιστώνεται ότι καταχωρίζονται κυρίως θέματα άνατομίας καί φυσιολογίας τού άνθρωπίνου σώματος. Μερικές φορές άνα-

γράφονται και διαιτητικά παραγγέλματα. Η επιστημονική ιατρική γνώση περνά στον ελληνικό χώρο κατ' αυτόν τον τρόπο και με τὰ έντυπα αυτά βιβλία. "Αν λάβουμε υπ' όψιν ότι και τὰ σχολικά έγχειρίδια² τής έποχής περιέχουν γνώσεις ανατομίας και φυσιολογίας, τότε μπορούμε νά καταλήξουμε στο συμπέρασμα, ότι ή ιατρική γνώση διαδίδεται σέ εύρύτερα στρώματα τού πληθυσμού.

2. Στά σχολικά προγράμματα από τὰ τέλη τού 18ου αιώνος εισάγονται και οι θετικές επιστήμες, φυσική, χημεία, φυσική ιστορία, στις όποιες περιέχονταν και βασικές γνώσεις ανατομίας και φυσιολογίας. Ενδεικτικά βλ. *Έρμηζ ό Λόγιος*, 1811, σελ. 5-6, 1813, σελ. 275-277 για τή Σχολή τού Βουκουρεστίου και τής Σμύρνης. Πρβλ. Αγγ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια τών Ελληνικών Σχολείων κατά τήν Τουρκοκρατίαν*, Αθήνα 1994, σελ. 201 κ. έξ.

**ΤΑ 42 ΜΗ ΙΑΤΡΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ
ΠΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΥΝ ΙΑΤΡΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ**

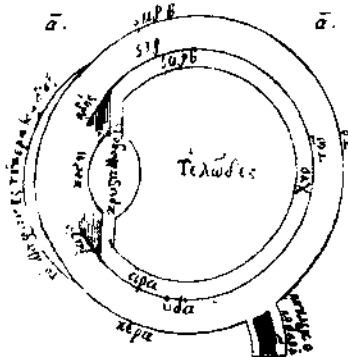
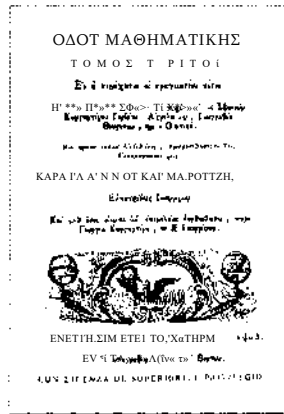
1. Μεθοδίου Ανθρακίτη, *Ὁδοῦ μαθηματικῆς, τόμος τρίτος, Ἐνετίησιν 1749*³.

ΙΑΤΡΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

«Περὶ κατασκευῆς ὀφθαλμοῦ», (σελ. 356-358, ὅπου καὶ τὸ κατωτέρω σχῆμα τοῦ ὀφθαλμοῦ).

«Περὶ ὁράσεως ἀπλῶς», (σελ. 369-435).

«Περὶ τῆς τῶν δύο ὀφθαλμῶν ὁράσεως», (σελ. 436-463).

«Τὸ διαφανές τοῦ κερατοειδοῦς, κερατοειδῆς, ραγοειδῆς, ὕδατοειδῆς, ἀραχνοειδῆς, κόρη, κρυσταλλοειδῆς, υἰελώδες, νεῦρον ὀπτικόν»

3. E. Legrand, *Bibliographie Hellenique*, 18e siècle, τόμ. I, ἀρ. 375. Γιὰ τὸν Μεθόδιο Ἄνθρακίτη, (1660-1748), ἐνδεικτικὰ βλ. Παναγ. Χρήστου, «Μεθόδιος Ἄνθρακίτης (Βίος, δράση, ἀνέκδοτα ἔργα)», *Ηπειρωτικὴ Ἑστία*, τόμ. Β', 1953, σελ. 329-344, 449-460, 580-586, 683-690, 821-833, 943-950, 1013-1019 καὶ σέ ἀντοτελή ἐκδόση, Ἰωάννινα 1953, Νικ. Ψημμένου, *Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὸ 1453 ὡς τὸ 1821. Ἀνθολογία κειμένων μὲ εἰσαγωγὴ καὶ σχόλια*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1989, σελ. 29, 421-455 καὶ βιβλιογραφία στίς σελ. 524-525, Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη, «Ὁ Μεθόδιος Ἄνθρακίτης κατὰ "Τετράδια"», *Ἑλληνικά*, τόμ. 45, 1995, σελ. 111-127, Κώστα Θ. Πέτσιου, *Ἡ περὶ φύσεως συζήτηση στὴν νεοελληνικὴ σκέψη. Ὀψεις τῆς φιλοσοφικῆς διερεύνησης ἀπὸ τὸν 15' ὡς τὸν 19' αἰῶνα*, Ἰωάννινα 2002, σελ. 231-245, Κώστα Θ. Πέτσιου, «Μεθόδιος Ἄνθρακίτης: Ἐργογραφικὴ ἀνασυγκρότηση. Ἕνα ἀγνωστο φιλοσοφικὸ "Τετράδιο": Ἡ Φυσικὴ», στὸν τόμο 1ο Πανελληνίου Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου, *Ἡ Λογισμὴ τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζαγορίου*, Ἰωάννινα 2002, σελ. 69-120.

2. Ἐλεξάνδρου Καγκελλαρίου, *Παλαιά ιστορία τῶν Αἰγυπτίων, Καρχηδονίων, Ἀσσυρίων, Βαβυλωνίων, Μήδων, Περσῶν, Μακεδόνων καί Ἑλλήνων, εἰς τόμους δέκα καί ἐξ διηρημένη, συντεθεισα μὲν εἰς γαλλικὴν διάλεκτον παρά κυρίου Ρολλίν⁴, νῦν πρώτον δέ εἰς τὴν ἀπλήν ρωμαϊκὴν διάλεκτον μεταφρασθεῖσα καί μετ' ἐπιμελείας διορθωθεῖσα παρά...*, Ἐνετίσιν 1750⁵.

Ἱατρικά θέματα

Τόμος ΙΕ"

Κεφ. Τέταρτον

Παράγραφος Α". «Περὶ τῆς ἱατρικῆς», (σελ. 352-386).

Παράγραφος Β'. «Περὶ τῆς βοτανικῆς», (σελ. 386-395).

Παράγραφος Γ". «Περὶ χυμικῆς», (σελ. 395-397).

Παράγραφος Δ". «Περὶ τῆς ἀνατομίας», (σελ. 397-399).

4. Ὁ Γάλλος συγγραφέας εἶναι ὁ Rollin Charles, (1661-1741).

5. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, δ. π., τόμ. Ι, ἀρ. 396. Ἡ δευτέρα ἐκδόση τῆς *Ἱστορίας παλαιάς* τοῦ Ρολλίν, Βενετία 1773, ἀναγράφεται στὴν Βιβλιογραφία τοῦ Ἐρμῆ τοῦ Λογίου τοῦ 1811, σελ. 13. Γιά τὸν ἱατροφιλόσοφο Ἐλεξάνδρο Καγκελλάριο, συγγραφέα, μεταφραστὴ καί «διευθυντὴ ἐπὶ τῶν ἐκδόσεων» τοῦ τυπογραφείου Γλυκύ, (1728-1758), βλ. Γ. Βελουδῆ, *Τὸ ἑλληνικὸ τυπογραφεῖο τῶν Γλοκήδων στὴ Βενετία (1670-1854). Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1987, σελ. 45 καὶ 61, Νικ. Κοντοσοπούλου, «Τὰ ἐν Βενετία τυπογραφεῖα ἑλληνικῶν βιβλίων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν», *Ἀθηνά*, τόμ. 58, 1954, σελ. 327-328, ὅπου σημειώνεται ὅτι «ὀπῆρξεν ἐκ τῶν μεγαλυτέρων ἐν Βενετία διορθωτῶν ἐργασθεῖς παρά Σάρω, Γλυκεῖ, Βόρτολι καὶ Θεοδοσία, κατὰ τὰ ἔτη 1723-1760», Ἄννας Ταμπάκη, «Οἱ παιδαγωγικὲς ἀντιλήψεις στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τῶν Παραγγελμάτων διὰ τὴν καλὴν ἀνατροφήν τῶν παιδῶν τοῦ Charles Rollin», *Ἑλληνικά*, τόμ. 45, 1995, σελ. 75-84.

3. Τωσήπου Μοισιόδακος, *Ηθική φιλοσοφία μεταφρασθείσα εκ του Ιταλικού ιδιώματος παρά...*, τόμοι Α'+Β', Ένετίησι 1761-1762\

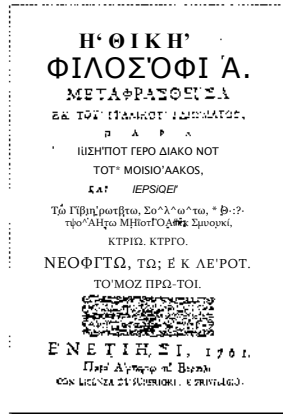
Ιατρικά θέματα

Τόμος πρώτος

Κεψ. Α". «"Οτι *άναγκαία καί χρήσιμος ή γνώσις του ανθρώπου*», (σελ. 1-32), όπου ο συγγραφέας γράφει για την «*άρρωστία, νγεΐ-
α*», ότι «*τά άσθενήματα της ψυχής νά είναι επικινδυνότερα από τά άσθενήματα του σώματος*».

Κεφ. Β'. «*Περί των άρχών των ανθρώπινων πράξεων καί κυρίως περι του σώματος, όπου έγγεί εις αυτές*», (σελ. 32-60). Αναφέρει την «*πιτυαία βάλανο*», δηλ. την υπόφυση, τον εγκέφαλο, την παρεγκεφαλίδα, τη μήνιγγα, τό νωτιαίο μυελό, τά νεύρα, τά όποία άποκαλεί «*σχοινία της ανθρώπινης μηχανής*», τά «*ζωτικά πνεύματα*». Σημειώνει ότι τά «*άσθενήματα της ψυχής είναι επικινδυνότερα από τά άσθενήματα του σώματος*». Μνημονεύει τις διάφορες δοξασιές για την έδρα της ψυχής, καθώς καί ότι είναι «*περιφανέστεροι ανατόμοι ό Φαλόπιος Γαβριήλ, ό Μαλίγγιος καί ό Ούίλνς*»¹. Αναφέρει τον άμφιβληστροειδή χιτώνα του όφθαλμού, τον «*τυμpanίσκον των ώτίων*».

Κεφ. Γ". «*Πώς τά ήθη του ανθρώπου ήμποροϋν έν μέρει νά κρέμονται από τό σώμα, κατά την διαφοράν των ανθρώπινων κεφαλών*», (σελ. 60-84). Για την άνομοιότητα των ανθρώπων σημειώνει ότι «*ήμποροϋμεν νά την άποσώσωμεν εις τή διάφορον ύλην καί διάπλασιν Ζωτικών Πνευμάτων*». Επίσης αναφέρει την άδηλο διαπνοή. Σχετικά μέ τή γέννηση των ζωντανών όργανισμών παρατηρεί ότι «*μηδέ τά άλλα ζώα νά γεννώνται χωρίς συνδασμόν, ή καν χωρίς γεννήτορα, ήγουν από μοναχήν την σήψιν, καθώς μέ άπλότητα έπίστευαν όί άπερασμένοι καιροί*».

6. É. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, ό. π., τόμ. II, άρ. 566. Συγγραφέας του ιταλικού πρωτοτύπου είναι ό Ludovico Antonio Muratori, (1672-1750). Για τον Μοισιόδακα ένδεικτικά βλ. Πασχ. Κιτρομηλίδη, *Ίώσηος Μοισιόδαξ. Οί συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης του 18ου αϊ*, Αθήνα 1985, όπου καί σχετική βιβλιογραφία.

7. Gabrielle Fallopio, (1523-1562), Marcello Malpigi, (1628-1694), Thomas Willis, (1621-1675).

4. Νικηφόρου Θεοτόκη, *Στοιχεία φυσικής εκ νεωτέρων συνεραμισθέντα υπό... Έκδοθέντα σπουδή τε καί φιλοτίμη δαπάνη του έλλογιμωτάτου καί έξοχωτάτου έν ίατροφιλοσόφοις Θωμά Μανδακάσου, του εκ Καστορίας. Λιορθωθέντα δε υπό 'Αμβροσίου Τερομονάχου του Παμπέρωως. Έν Λειψία, τόμ. Α' 1766, τόμ. Β' 1767*.

Ιατρικά θέματα

Τόμος Β'

Κεφ. Β". «Περί τής του οφθαλμού κατασκευής», (σελ. 12-22).

Κεφ. Γ. «Περί του πός όρώμεν», (σελ. 23-39).

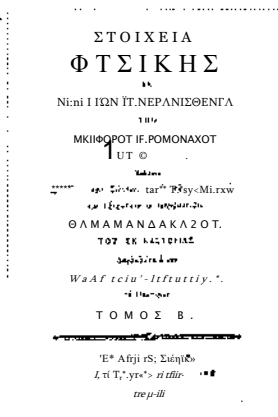
Κεφ. Δ'. «Περί διοπτηρίων, μικροσκοπίων», (σελ. 124-129).

Κεφ. Ε. «Περί άέρος», όπου αναφέρεται περί άναπνοής, περί τής κυκλοφορίας του αίματος στα έμβρυα, (σελ. 173-175).

Κεφ. ΣΤ. «Περί ψόφου καί ψοφητικών σωμάτων», όπου γίνεται άναφορά στην τραχεία άρτηρία, τή γλωττίδα, τό φάρυγγα καί τίς φωνητικές χορδές, (σελ. 191-192).

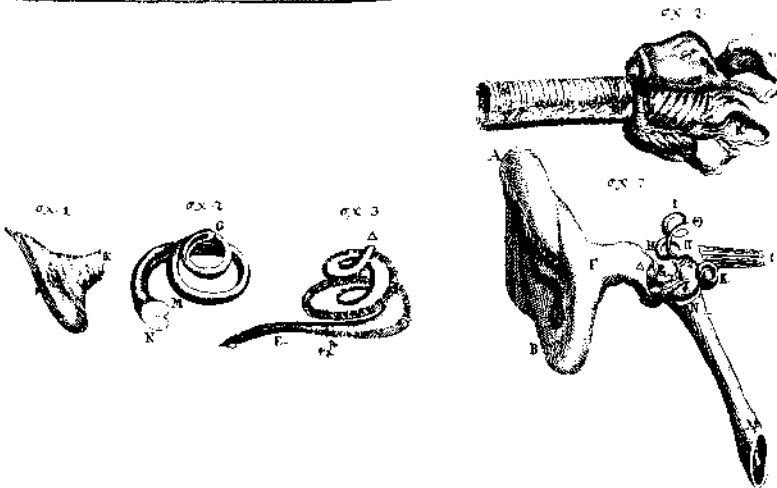
Κεφ. Ζ'. «Περί ήχους καί ώτίου», όπου περιγράφεται ή άνατομική κατασκευή του ώτός, (σελ. 200-206).

Στό τέλος του τόμου παρατίθενται άνατομικά σχέδια του λάρυγγος, του έξω καί έσω ώτός, τά όποια πήρε, όπως έχει δείξει ή έρευνα, από τό βιβλί-

8. E. Legrand, *Bibliographie Hellenique, 18e siecle*, τόμ. ΙΙ, άρ. 652. Η Φυσική του Θεοτόκη μνημονεύεται στον Έρμη τό Λόγω, 1812, σελ. 160. Για τον Νικηφόρο Θεοτόκη, (1731-1800), ένδεικτικά βλ. Ζ. Μπουρούτη-Γκενάκου, *Ο Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1800) καί ή συμβολή αυτού είς τήν παιδείαν του Γένους*, διδακτορική διατριβή, 1979, καί Γεωργίου Βλαχάκη, *Η Φυσική του Νικηφόρου Θεοτόκη σταθμός στην έπιστημονική σκέψη τον 18ο αιώνα*, διδακτορική διατριβή, 1990. Στη διατριβή του Γ. Βλαχάκη έχουν ταυτισθεί οι πηγές καί τά πρότυπα τής Φυσικής του Νικηφόρου Θεοτόκη, από όπου πήρε καί τά ιατρικά θέματα του καί μάλιστα οι λατινικές καί ιταλικές εκδόσεις τους: Peter von Musschenbroek, *Elementa Physicae*, 1751 καί 1752, Abbe Nollet, *Lezioni di Fisica sperimentale*, 1747. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Υπομηματισμός του "Περί τής του οφθαλμού κατασκευής" τής Φυσικής του Θεοτόκη, 1767, μέ κείμενα αρχαίων Ελλήνων ιατρών», *26° Ετήσιο Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο*, Αθήνα 2000, τόμ. Περιλήψεων, σελ. 34.

ο του Abbe Nollet, *Lezioni di Fisica*, τόμ. 3. Επίσης καταχωρίζεται και ανατομικό ιχνογράμμα του όφθαλμού.

Πάνω ή σελίδα τίτλου του βιβλίου του Abate Nollet, *Lezioni di Fisica*, in Venezia 1747, και ή σελίδα με τά ανατομικά σχέδια ώτός, τραχείας και λάργγος από τον τρίτο τόμο, και κάτω τά αντίστοιχα ανατομικά σχέδια της Φυσικής, 1767, του Νικηφόρου Θεοτόκη.

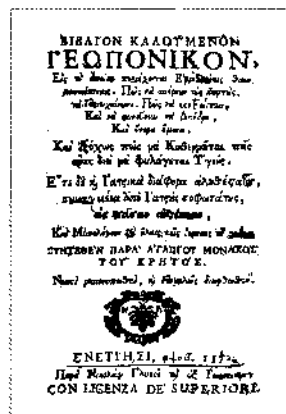
«ὀπτικόν νεύρον, νν.
χιτών σκληρός, συ
χιτών κερατοειδής, κκ.
χιτών ραγοειδής, εε
χιτών χοροειδής, χχ.
ίρις
κόρη, ζ
ἀμφιβληστροειδής χιτών, αα
κρυσταλλοειδές ἕντρον ἢ φακὴ τοῦ ὀφθαλμοῦ, φ
ἰαλοειδές ἕντρον, κααα».

Τό ἀνατομικὸ ἰχνόγραμμα τοῦ ὀφθαλμοῦ στὴ Φινική τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη.

5. Ἀγαπίου Λάνδου, Βιβλίον καλούμενον γεωπονικόν εἰς τὸ ὅποιον περιέχονται ἐρμηνεύσεις θαυμασιωτάταις.... Ἐνετίησι 1772⁹.

Ἱατρικὰ θέματα

«Προοίμιον περὶ συνθέσεως σώματος. Περί τοῦ ἀέρος. Περί κινήματος. Περί ὕπνου καὶ ἀγρυπνίας. Περί βρώματος. Περί οἴνου καὶ πόματος. Περί διαφόρων ὑδάτων. Περί ὄξους. Διὰ τὴν ἀγγουρίδα. Διὰ τὸ σκυλλικόν ὄξος. Περί γάλακτος. Διὰ τὸ τυρὶ καὶ μυζιθραν. Περί μέλιτος, καὶ μούστου. Περί ἐλαίου. Διὰ

9. Γ. Λαδά - Α. Χατζηδήμου, Ἑλληνική Βιβλιογραφία Συμβολή ἀπὸ δέκατο ὄγδοο αἰώνα, τόμ. Α', Ἀθήνα 1976, ἀρ. 494. Τὸ βιβλίον γιὰ πρώτη φορά ἐκδόθηκε τὸ 1643 καὶ ἔκτοτε μέχρι τὸ 1929 εἶχε εἰκοσιπέντε ἐπανεκδόσεις. Βλ. Ἀγαπίου Λάνδου, *Γεωπονικόν*, Βενετία 1643, ἐπιμέλεια κειμένου-εἰσαγωγῆς-σχόλια-γλωσσάριο Δ. Δ. Κωστούλας, Βόλος 1991, ἡ ὁποία τονίζει στὴ σελ. 61, ὅτι «ἡ ἐξάρτηση τοῦ συγγραφέα ἀπὸ τὰ πρότυπα εἶναι ἀπόλυτη, ὅσον ἀφορᾷ τὴν πιστότητα τοῦ περιεχομένου» καὶ μνημονεύει τὸ ἰταλικὸ ἱατρικὸ βιβλίον, ποῦ χρησιμοποιήθηκε ὡς πρότυπο ὁ Ἀγάπιος Λάνδος, ὅπως τοῦ πολυγραφοτάτου ἀρχιτροῦ τοῦ Πάπα Σίξτου τοῦ V, Castor Durante, (1529-1590), «*Il Tesoro della sanita*», Βενετία 1590, «*Practica Medicinale*» καὶ τοῦ Pietro Andrea Mattioli, (1501-1577). Γιὰ τοὺς ἱατροὺς αὐτοὺς βλ. Arturo Castiglioni, *Ἱστορία τῆς Ἱατρικῆς*, ἑλληνικὴ μετάφραση, 1961, τόμ. 1, σελ. 453-454. Ἐπανεκδόσεις τοῦ *Γεωπονικοῦ* κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ: 1745, 1755, 1756, 1770, 1772, 1779, 1795, 1804, 1806, 1819. Γιὰ τὴν ἐπανεκδόση τοῦ 1804 βλ. Φιλ. Ἡλιοῦ, «Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία 1800-1863, Προσθήκες-συμπληρώσεις», *Τετράδια Ἐργασίας*, ΚΝΕ-ΕΠΕ, ἀρ. 4, 1983.

τά κρέατα. Διά τό κρέας τών άερίων πετεινών. Ποια κρέατα εἶναι καλλίτερα. Διά τό άρνί. Περί τοῦ βοδίου. Τά έρίφια. Τό άγριόγιδον. Διά τό μουνουχάρικον. Διά τό χοιρινόν. Διά τήν όρνιθα. Διά τόν λαγόν. Διά τό λάφι. Διά τά αυγά. Περί όσπρίων, καί γεννημάτων. Περί άρτον. Περί ρεβνθων. Περί τών κυάμων. Διά τά φασούλια. Διά τήν φακήν. Διά τό ρίζι. Περί βοτάνων. Διά τά σπαράγγια. Διά τά μποράντζενα. Διά τό ραδίκιον. Διά τό αντίδιον. Διά τό τραχόν. Περί μαλάθρον καί μαρουλίον. Διά τήν κάππαριν. Διά τό σπανάκι. Διά τήν άντράκλαν. Ή ρούκα, καί κάρδαμον, καί σέλινον. Διά τό βάρσαμον. Διά τό σκόρδον. Διά τό κρόμμυον. Διά τό πράσον. Διά τό ρεπά-νι. Διά τά κραμβία. Περί σεύκλον. Περί κολοκύνθας. Περί πέπονος καί άγγονρίον. Διά ταις άγγινάρας. Περί όπώρων. Διά τά σταφύλια. Διά ταις έλαιαίς. Περί κίτρων. Διά τά λεμόνια. Διά τά νεράντζια. Διά τά σύκα. Διά τά άπίδια. Διά τά κυδώνια. Διά τά ρόγδια. Διά τά καρύδια. Διά τά άμύγδαλα. Διά τά μήλα. Διά ταις αυγαραις ήγουν σοῦρβα. Διά τά κάστανα. Διά τά ροδάκινα. Διά τά κεράσια. Διά τά βερύκοκκα. Διά τά μούσκλη καί δαμάσκηνα. Διά τά ζιζύφα. Διά τά μούρα ήγουν συκάμινα. Διά τά κούμαρα. Περί ιχθύων. Ο κέφαλος. Τό άχέλι. Τό φαγκρί. Οκταπόδια καί έτερα.

Ερμηνεία διά κίνησιν κοιλίας. Εις πόνον λαϊμού. Εις πόνον όδόντων. Εις πονόματον. Εις πόνον ώτίων. Εις πόνον κεφαλής. Εις πόνον τοῦ σώματος. Εις βήχαν πολυμέρειον. Διά νά άνοιξης άπόστημα. Εις κίνησην κοιλίας. Εις ρϋσιν κοιλίας, φλοῦσσον. Περί έξωχάδων. Εις δυσουρίαν, ήγουν φιάγκο. Ιατρεία εις τόν πλευρίτην ή πόντα. "Όταν τίς σεληνιαζεται, καί πίπτων κατά γής ταράσσει τά μέλη του. Εις κάθε λογίς πρίσμα. Εις δάκαμα όφεως ή άλλου ζώου φαρμακερού.

Διά νά άνοιξης πρίσμα. Νά ίατρεύσης καϊμάδα πυρός ή θερμού βραστού. Διά τήν κασίδαν ίατρεία άληθεστάτη θαυμάσιος. Διά νά φυτρώσουν τρίχες. Έτέρα έρμηνεία διά νά κάμης νά μαδήσουν αί τρίχες χωρίς βλάψημον. Είσε πληγήν όταν δέν ή μπορεί νά σαλδάρη. Διά νά σταματήσης αίμα όπου τρέχει από τήν μύτην καί τό στόμα. "Όστις πέση από ύψηλόν τόπον καί πονεί ποθές. Εις πάσαν λογίς ρευματικόν. Είσε πρίσμα όρχιδίων. Είσε ψώραν. Διά νά μήν αισθάνεται πόνον τινάς, όταν κόπτουν τήν σάρκαν του... Νά έγνωρίσης άσθενή εάν άποθάνη ή όχι. Διά νά κάμης άνθρωπον νά κοιμηθή. Διά νά κλείσης πληγήν όγλήγορα. Διά νά μήν άσθενήσης έως ένα χρόνον. Διά νά θεραπέυσης σπάσμα, ήγουν κατέβασμα. Έάν εἶναι άποθαμμένον βρέφος εις τήν κοιλίαν τής μάνας του. Διά νά μήν άποβαλθή τό παιδί από τήν κοιλίαν τής μητρός πρό καιρού. Διά νά κάμη γάλα πολύ.

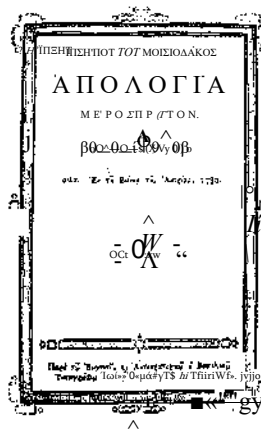
"Όταν κρατηθούν τών γυναικών τά συνήθεια. °Όταν έβγαίνει έξω ή μήτρα της. Έτερον εις πάσαν άσθένειαν τής μήτρας. "Όταν ευγαίνη τοῦ παιδός τό άντερον τοῦ άφεδρόνος. Εις σχίσμα όπου έχουσι τά χείλη ή άλλην άσθένειαν. Εις κάθε πόνον τοῦ σώματος. Εις κοιλίας κίνησιν. Νά κάμης ζύδι κινητικόν. Διά νά κάμης τά βυζιά τής κόρης νά μή μεγαλώσουν. "Όταν κοκκινήση τό πρόσωπον τοῦ άνθρώπου από τόν ήλιον. Είσε σπλήναν».

6. Τωσήπου Μοισιόδακος, *Ἀπολογία, Ἐν Βιέννῃ 1780*^ο.

ΙΑΤΡΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

Στις σελίδες τοῦ βιβλίου μνημονεύεται τό μικροσκόπιο, (σελ. 32 καί 142), ἡ «πιτναία ἂ βάλανος», (σελ. 102). Γίνεται ἀνάφορὰ στή «φυσική», ἡ ὅποια ἐξετάζει τὰ μέρη τοῦ ἀνθρώπου, (σελ. 109), καί περί γενέσεως, (σελ. 110), «τίνα γεννῶνται ἐκ σπέρματος, τίνα ἐξ ὠόν, καί ὅτι οὐδέν ἐκ τῆς σήψεως, καθὼς ἐπρέσβενεν ἡ ἐπιπολαιότης τῶν ἀρχαίων».

Σημειώνεται ἡ ἀρχὴ τῆς βιολογίας ὅτι «πάντα ζῶντα εἶναι ἐκ σπόρων ἢ ἐξ ὠόν», (σελ. 143). Αναφέρονται οἱ ὅροι «πειραματικὴ φυσιολογία» (σελ. 142) καί «ὀργανισμός» (σελ. 109), καθὼς καί ἡ ἀρρώστια «φθίσις» τοῦ συγγραφέως μὲ τίς αἰτίες καί τὰ συμπτώματα, (σελ. 83).

7. Μιχαὴλ Πατὰ Γεωργίου, *Ὀικιακὸς καί πρόχειρος διδάσκαλος τῶν ἀρχαρίων τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης... ἐρανισθέν παρά..., τοῦ Σιατιστέως...*, Ἐν Βιέννῃ 1783¹¹.

ΙΑΤΡΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

«Μικρὸν ὀνομαστικόν, Μέρους πρώτον».

Κεφ. Α". «Περὶ ἀνθρώπου καί τινῶν μερῶν αὐτοῦ», (σελ. 1-11). Αναφέρονται οἱ ἀνατομικοὶ ὅροι καί στήν λαϊκὴ ἐκφρασὴ τους, ὅπως «καρδία, ἀρτηρία, φλέψ. Μήνιγξ, ἡ μεμβράνα ἡγουν ὁ υμένας ὅπου σκεπάζει τὸν ἐγκέφαλον. Βρέγμα, ἰνίον, ουρανίσκος, ὑπερφα, ἐπιγλωττίς. Σπόνδυλος, κόκκαλο τῆς ραχέως. Μαστός, βυζί κυρίως τῶν γυναικῶν. Μαζός, βυζί κυρίως τῶν ἀνδρῶν. Ἐπιγάστριον, ὑπογάστριον. Ἥπαρ, σίκоти. Σπλήν, σπλήνα. Ἐπίπλοον, ἡ παχεία πάνα ὅπου σκεπάζει τὴν κοιλίαν. Κύστις, ἡ φούσκα. Ωλένη, βραχίον, πῆχυς, ἀγκών, θέναρ, ἀντιθέναρ, ὄνυξ. Κενεών, λαγόνι».

10. É. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, 18e siècle, τόμ. II, ἀρ. 1013. Στὴ μελέτη μας χρησιμοποιήθηκε ἡ ἐπανεκδόση τοῦ βιβλίου ἀπὸ τὴ Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη μὲ ἐπιμέλεια καί εἰσαγωγή (σελ. α' - πη') τοῦ Ἀλκίῃ Ἀγγέλου, Ἀθήνα 1976, στήν ὅποια καί παραπέμπουμε. Ὡστόσο ὁ Γάλλνός περὶ γενέσεως ὑποστήριξε ὅτι «πάντ' ἐξ ὄντος τινός, ἐκ δὲ τοῦ μηδενός ὄντος οὐδέν». Βλ. G. C. Kuhlḡ, τόμ. X, σελ. 36.

11. É. Legrand, ὁ π., ἀρ. 1115.

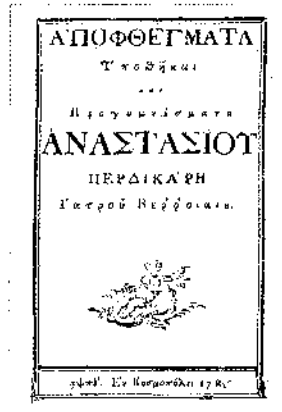
8. **Ἀναστασίου Περδικάρη**, *Ἀποφθέγματα, ὑποθήκαι καὶ προγυμνάσματα*, Ἐν Κομοπόλει 1785¹².

Ἱατρικά θέματα

«Περὶ ἱατρικῆς», (σελ. 143).

«Κοινὸς τόπος ὑπὲρ τοῦ ἐξοχωτάτου ἱατροῦ ὠδεῖνα», (σελ. 145-149).

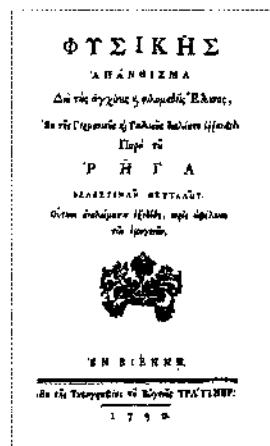
«Ὅποια βυζάντρια νά διαλέγεις εἰς τὰ παιδιά σου», (σελ. 102).

9. **Ρήγα Βελεστινλή**, *Φυσικῆς ἀπάνθισμα διὰ τούς ἀρχίνους καὶ φιλομαθεῖς Ἑλληνας, ἐκ τῆς Γερμανικῆς καὶ Γαλλικῆς διαλέκτου ἐρρατισθέν παρὰ τοῦ... Οὗ τινος ἀναλώμασιν ἐξεδόθη, πρὸς ὠφέλειαν τῶν ὁμογενῶν*, Ἐν Βιέννῃ 1790¹³.

Ἱατρικά θέματα

Κεφ. ΚΔ'. «Περὶ ἀνθρώπου ζῶων καὶ ἐτέρων πνῶν» (σελ. 143-163). Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ καταχωρίζονται οἱ δοξασίες περὶ συλλήψεως, περὶ εὐνοῦχων, περὶ σπερματοζωαρίων, περὶ ἀναπτύξεως τοῦ ἐμβρύου στὴ μήτρα, περὶ τοῦ τοκετοῦ καὶ τῶν ἐπιπλοκῶν του, πε-

12. Γ. Λαδά - Ἀ. Χατζηδήμου, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, Συμβολὴ στὸ δέκατο ὄγδοο αἰῶνα*, Ἀθήνα 1964, ἀρ. 173, σελ. 187-195. Ὁ Ἀνδρέας Παπαδόπουλος Βρετὸς, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Μῆρος Β'*, ἀρ. 183, σελ. 77, σημειώνει ὅτι «ὑπὸ τοῦ εἰκονικοῦ ὀνόματος Κομοπόλει ἐννοεῖται ἡ μεγαλόπολις Βιέννη». Τὴν ἀποψη αὐτὴ ἐνισχυεῖ, ὅπως ἀναφέρουν οἱ Λαδάς καὶ Χατζηδήμος, καὶ ἡ χαλκογραφία στὴ σελ. 1. Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Οἰκωγένειες Λιανίου καὶ Περδικάρη. Μελέτη βιογραφικῆ καὶ γενεαλογικῆ», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά*, τόμ. 5, 1996, σελ. 340-341, Χ. Γ. Πατρινέλη, «Βιβλιογραφικά σημεῖωματα». *Παρασχολήματα. Ὁ Ἐρρατιστής*, τόμ. 23, 2001, σελ. 297-300.

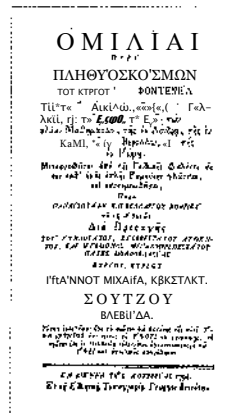
13. É. Legrand, *Bibliographie Hellénique, 18e siècle*, τόμ. II, ἀρ. 1260. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλου. «Ἱατρικὲς γνώσεις τοῦ Ρήγα Βελεστινλή στὸ ἔργο του "Φυσικῆς ἀπάνθισμα"»,

ρί τής κυκλοφορίας τού αίματος, περί τής αδήλου διαπνοής, περί παρασκευής τού φωσφόρου από τά ούρα τού ανθρώπου, περί γενέσεως παρατηρήσεις τού Χάρβευ, (William Harvey, 1578-1657).

10. Παναγιωτάκη Κοδρικά, *Ομιλίες περί πλήθος κόσμων τού κυρίου Φοντενέλ, μεταφρασθείσαι από τής γαλλικής διαλέκτου εις τήν καθ'ήμας άπλήν ρωμαϊκήν γλώσσαν και ύποσημειωθ είσαι παρά...*, Έν Βιέννη 1794¹⁴.

Ιατρικά θέματα

Μνημονεύεται τό μικροσκόπιο, (σελ. 199, 229, 230), αναφέρονται τά άόρατα ζώφια ώς «μικρός κόσμος», (σελ. 200), καθώς και τό άκαρι, «τό μικρότατον ζώφιον από όσα μπορεί νά δει ή όρασίς μας όπου γεννάται... και μέσα εις τό δέρμα τού ανθρώπου», (σελ. 228).

Υπέρεια, τόμ. 1, Πρακτικά Α' Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστ'ινο-Ρήγας», Αθήνα 1990, σελ. 457-499. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Ρήγα Βελεστινλή "Φυσικής άπάνθισμα" και Γαλλική "Encyclopedie". Ταύτιση, για πρώτη φορά, ενός προτύπου», *Υπέρεια*, τόμ. 2, Πρακτικά Β' Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστ'ινο-Ρήγας», Αθήνα 1994, σελ. 585-598. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Ρήγας Βελεστινλής και Encyclopedie. Πότε έγραψε τό Φυσικής Άπάνθισμα», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 29, 1996, σελ. 262-266. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Η Γαλλική "Encyclopedie" ένα πρότυπο τού έργου τού Ρήγα "Φυσικής άπάνθισμα"», *Ο Έραμιστής*, τόμ. 21, 1997, σελ. 95-128. Κ. Πέτσιου, Εισαγωγή - Σχόλια στό *Ρήγα Βελεστινλή, Φυσικής άπάνθισμα*, έκδοση Βουλής τών Ελλήνων, τόμος Δεύτερος, Άθήνα 2002, σελ. 9-33 και 205-283.

14. Γ. Λαδά - Α. Χατζηδήμου, *Έλληνική Βιβλιογραφία τών ετών 1791-1795*, άρ. 179. Τό βιβλίο μνημονεύεται στόν *Ερμή τό Αόγιο*, 1811, σελ. 389. Για τόν Παν. Κοδρικά, (1762-1827), βλ. Κ. Θ. Δημαρά, *Ο Κοραΐς και ή εποχή του*, Βασική Βιβλιοθήκη, άρ. 9, Άθήνα [1953], σελ. 36-44, Κ. Θ. Δημαρά, «Προτομή τού Κοδρικά», στό *Φροντίσματα*, Άθήνα 1962, σελ. 67-87, Π. Κοδρικά, *Εφημερίδες, έπιμέλεια Άλκή Άγγέλου*, Νέα Έλληνική Βιβλιοθήκη, Άθήνα 1991, Απ. Δασκαλάκη, *Κοραΐς και Κοδρικάς. Η μεγάλη φιλολογική διαμάχη τών Ελλήνων: 1815-1821*, Άθήνα 1966, Φαίδωνος Μπουμπουλίδου, «Ανεκδότοι έπιστολαί τού Παν. Κοδρικά πρός

11. Δημητρίου Καρακάσση, Ιατροφιλοσόφου και Ιατροῦ τῆς πόλεως Βουκουρεστίου και τοῦ ἐν ταύτῃ Νοσοκομείου τοῦ ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος, Ποιήματα Ιατρικά. Ἐπερ αὐτὸς καὶ εἰς τὴν Λατινίδα φωνὴν μετήνεγκε, Ἐν Βιέννῃ 1795¹⁵.

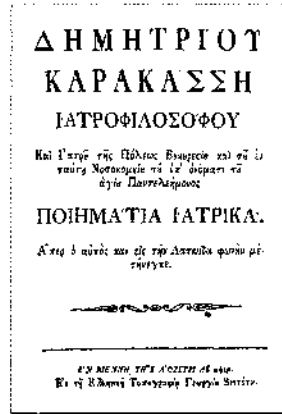
Ἰατρικά θέματα

«Ποιημάτων Ιατρικῶν Β'. Οἶον ἀπολογητικὸν ἢ μέθοδος Ἰπποκράτειος τὴν πολυφαρμακίας ἀναφροῦσα κατάχρησιν», (σελ. 32-130).

«Ποιημάτων Ιατρικῶν Γ'. Μὴ δεῖν ἐγχειρεῖν τοῖς ὑπὸ τῶν νοσημάτων κεκρατημένοις, ἢ ἀντίπραξις τῆς φύσεως», (σελ. 132-140).

«Ποιημάτων Ιατρικῶν Δ'. Ἡ περιορισμὸς τῆς φλεβοτομίας ἐν τοῖς ὀξέει νοσήμασι», (σελ. 142-164).

«Ποιημάτων Ιατρικῶν Ε'. Ἰσποτιντῆς ἢ πυρετὸς ἡμιτριταῖος», (σελ. 166-194).

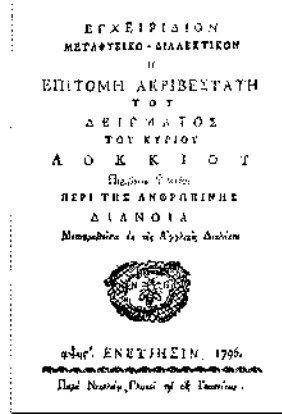
τὸν Δημ. Ποστολάκαν», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, τόμ. 21, 1970-1971, σελ. 39-95, Φίση Ἀποστολάπουλου, «Ὁ Παναγιώτης Κοδοριακὸς καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ διαμάχη στὴν Ἀθήνα (Καλοκαίρι 1789)», στὸν τόμο *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς, Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Θ. Λημαρᾶ*, Ἀθήνα 1980, σελ. 504-526, Αἰμ. Κομμαριανοῦ - Δ. Ἀγγελᾶτου, «Ἀρχεῖο Π. Κοδοριακᾶ», *Τετράδια Ἐργασίῳ*, τόμ. 11, 1987, σελ. 7-147. Ὁ τίτλος τοῦ γαλλικοῦ πρωτοτύπου εἶναι «Entretiens sur la pluralité des mondes» καὶ συγγραφέας τοῦ ὁ Bernard Le Bouvier de Fontenelle, (1657-1757).

15. Γ. Λαδᾶ - Ἀ. Χατζηδήμου, ὁ. π., ἀρ. 211. Δίγλωσσο κείμενο ἐλληνικὰ καὶ λατινικά. Κάθε σχεδὸν σελίδα τῶν *Ποιημάτων* περιέχει ὑποσημειώσεις με παραπομπές στοὺς ἀρχαίους Ἑλλήνες ἰατροὺς. Τὸ βιβλίο ἀναφέρεται στὸν Λόγιο Ἐρμῆ, 1812, σελ. 170. Κριτικὴ παρουσίαση καὶ στὸ γερμανικὸ περιοδικὸ τῆς Λειψίας *Allgemeiner Litterarischer Anzeiger*, βλ. Λεάνδρου Βρανούση, *Ἐφημερὶς 1797, Προλεγόμενα*, Ἀθήνα 1995, σελ. 725 καὶ 729. Γιὰ τὴν ἀξία τῶν «Ποιημάτων» ὁ Νικόλαος Λογάδης σέ κείμενό του στὰ 1809 σημειώνει: «Εἶμαι βέβαιος ὅτι ὁ Νικανδρὸς, ὁ Ἰπποκράτης καὶ ὁ Γάλληγὸς βλέποντες τοῦ Καρακάσση τὸ ἰατρικὸν ποίημα, φθηγόμενον ἐλληνιστί, καὶ με ποιητικὴν μοῦσαν, ἂν ἦτον αἰσθητοὶ εἰς τοὺς νεκροὺς, ἤθελον τὸ ὑπερφηρῆ», Ἰωάννου Οἰκονόμου Λαριωσαίου, *Ἐπιστολαὶ διαφόρων (1759-1824)*, Ἀθήνα 1964, σελ. 149.

12. [Γ. Λιτίνου], *Ἐγχειρίδιον μεταφυσικο-διαλεκτικόν ἢ ἐπιτομή ἀκριβεστάτη τοῦ δόγματος τοῦ κυρίου Λοκκίου...*, Ἐνετίησιν 1796¹⁶.

Ἱατρικά θέματα

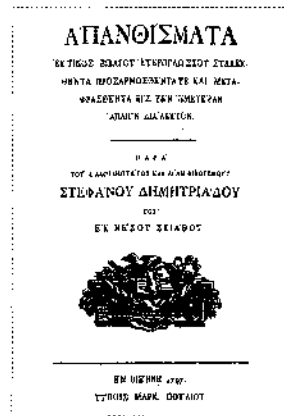
Μνημονεύεται τὸ μικροσκόπιο καὶ τὰ ἐρυθρά αἰμοσφαίρια τοῦ αἵματος, τὰ ὁποῖα ἰπποκαλοῦνται «σφαιρίδια ἐρυθρά», (σελ. 103), «τὸ αἷμα ὁποῦ με τὸν γυμνὸν ὀφθαλμὸν φαίνεται ἐρυθρὸν δὲν εἶναι διὰ τοῦ αὐτοῦ μικροσκοπίου εἰ μὴ ἐν εὐγρόν διαφανεῖς, ἐνθα νήχονται τίνα σφαιρίδια ἐρυθρά». Ἐπίσης ἀναφέρεται ὅτι τὸ «ρουβάρβαρον καθαίρει καὶ τὸ ὄπιον κοιμίζει», (σελ. 219) καὶ μνημονεύονται τὰ «ὀφθαλμοῦελα», δηλ. οἱ διορθωτικοὶ φακοί, (σελ. 283).

13. *Στεφάνου Δημητριάδου, Ἀπανθίσματα, ἔκ τινος βιβλίου ἑτερογλώσσου συλλεχθέντα προσαρμοσθέντα τε καὶ μεταφρασθέντα εἰς τὴν ἡμετέραν ἀπλὴν διάλεκτον...*, Ἐν Βιέννῃ 1797¹⁷.

Ἱατρικά θέματα

Στὸ βιβλίο ὑποστηρίζεται ὅτι τὰ νοσοκομεία θὰ πρέπει νὰ εἶναι «θεμένα ἔξωθεν τῆς πόλεως», γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς εὐλογιάς θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχει εἰδικὸς «οἶκος φυλιᾶ-

16. Γ. Λαδά - Α. Χατζηδήμου, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1796-1799*, ἀρ. 12, ὅπου σημειώνεται ὅτι ἡ μετάφραση ἐγένε ἀπὸ ἰταλικὴ ἐκδοσὴ τοῦ ἔργου τοῦ John Locke, (1632-1704) καὶ τὸ ὄνομα τοῦ μεταφραστοῦ εἶναι «*Ἰωάννης Λίτινος*» ἀπὸ τῆ Ζάκυνθο, ποῦ ὁμως ἀποκαλεῖται «*Ἀγάπιος Λίτινος*» ἀπὸ τὸν Κ. Σάθα, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, σελ. 618.

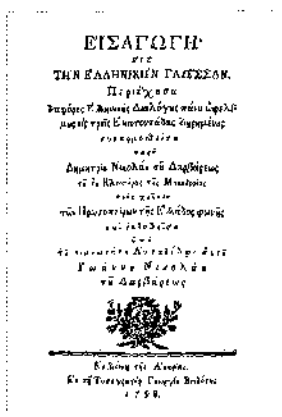
17. Γ. Λαδά - Α. Χατζηδήμου, ὁ.π., ἀρ. 49. Γιὰ τὸν ἐκ Σκιάθου λόγιό Στέφανο ἢ Ἐπιφάνιο Δημητριάδη, (1760-1827), ἐνδεικτικὰ βλ. Σπ. Λάμπρου, «*Ἐπιφάνιος Δημητριάδης ὁ Σκιάθιος*», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, τόμ. 13, 1916, σελ. 422-437, ὅπου ἡ αὐτοβιογραφία του, Γ. Ν. Φραγκοῦ-

οματος τῶν εὐλογιῶν» καὶ ὅτι «ἀπλὰ βότανα νά ἰατρεύουν τόν πνεῦμονα, τήν φθίσι, τήν σπλήνα, τήν ὕδρωπικίαν», (σελ. 11). Γίνεται ἀναφορά στήν πρέπουσα συμπεριφορά τῶν ἰατρῶν, στό μικροσκόπιο, (σελ. 21), στή λιθίαση καὶ ὅτι θά πρέπει «νά διαλύσωμεν τήν λιθίαν ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ σώματι, χωρὶς νά κατακαίωμεν τὰ ἐντόσθια». Ἀναφέρεται στήν «πνευμονίαν», (σελ. 34) καὶ στή βλαπτικὴ ἐπίδραση τοῦ «ταμπάκου», (σελ. 39).

14. Δημητρίου Ν. Δαφβάρεως, Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, περιέχουσα διαφόρους ἑλληνικοὺς διαλόγους πᾶν ὠφελίμους εἰς τρεῖς ἑκατοντάδας διηρημένους... πρὸς χρῆσιν τῶν πρωτοπείρων τῆς Ἑλλάδος φωνῆς.... Ἐν Βιέννῃ 1798¹⁸.

Ἰατρικὰ θέματα

«Τίνα τῶν νοσημάτων ἐστὶ δυσίατα, ἢ ὄλως ἀνίατα; Ποῦ γίνεταὶ ὁ λίθος; Ποῦ δέ ἡ φθίσις; Τίνα ἐστὶ τὰ σημεῖα τῆς φθίσεως; Ποσαπλῶς ἐστὶν ὁ πυρετός; Διὰ τί ὁ πυρετός ἐστὶ παράδοξος; Πόθεν γίνεταὶ ὁ πυρετός; Πόθεν ὁ λοιμός;», (σελ. 169-170).

λα, «Ὁ Διδάσκαλος τοῦ Γένους Ἐπιφάνιος Δημητριάδης ὁ Σκιάθιος», στὸν τόμο *Μορφαὶ τῆς Μαγνησίας*, Βόλος 1973, σελ. 307-321, Γεωργίου Ζώρα, *Ἐπιφανίου Δημητριάδου Ἀνέκδοτα κείμενα*, Ἀθήνα 1975, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἔς σημειωθεῖ ὅτι πρότυπο τοῦ βιβλίου του ὁ Δημητριάδης εἶχε τὸ ἔργο τοῦ Γάλλου συγγραφέα Louis-Sebastien Mercier, (1740-1814), *Deux mille quatre cent quarante, reve sil en fut jamais*, 1770, ὅπως ἔχει ἐπισημάνει ὁ Μ. Πανώριος καὶ ὁ Γάλλος ἑλληνιστὴς καθηγητὴς Η. Tonnet, βλ. περιοδ. *Ἀνδρομέδα*, τεύχος 5, Μάιος-Ἰούνιος 1991, σελ. 21-27.

18. Γ. Λαδά - Α. Χατζηδήμου, ὁ. π., ἀρ. 105. Γιά τὸν Δημήτριο Δάφβαρη βλ. Ἀθανασίου Γιουμπλάκη, «Δημήτριος Νικ. Δάφβαρης, (1757-1823), ὁ ἐκ Κλεισοῦρας τῆς Μακεδονίας Διδάσκαλος τοῦ Γένους», περιοδ. *Γρηγόριος Ἡλαμιάς*, τόμ. 54, 1971, σελ. 313-323 καὶ 403-409, Χ. Μελεπιάδη, «Συμβολὴ στή μελέτη τῆς παιδαγωγικῆς σκέψης τῶν Ἑλλήνων Διαφωτιστῶν (Δημήτριος Δάφβαρης)», *Πρακτικὰ ἸΒ Συνεδρίου τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορικῆς Ἐταιρείας*, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 217-232, Ἰωάν. Παπαδριανού, *Οἱ Ἕλληνες πάροικοι τοῦ Σεμίλινου*, Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 123-126 καὶ 179-186, Ἄννας Ταμπάκη, «Δημήτριος Δάφβαρης: Οἱ περὶ ἠθικῆς ἀντιλήψεις του», Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου, *Νεοελληνικὴ Παιδεία καὶ Κοινωνία*, 1995, σελ. 107-120.

15. Ἀνθίμου Γαζή, *Γραμματική τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν, ἢ σύντομος ἀνάλυσις τῆς πειραματικῆς νεωτέρας φιλοσοφίας κατ' ἐρωταπόκρισιν συγγραφείσα μὲν παρὰ τοῦ Ἀγγλοῦ Βενιαμίν Μαρτίνου...*, τόμ. Α-Ε, Ἐν Βιέννῃ 1799¹⁹.

Ιατρικά θέματα

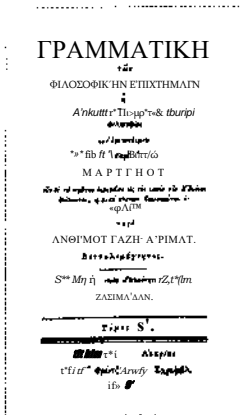
Τόμος Α'

Περιγράφεται τὸ μικροσκόπιο, (σελ. 25), ἀναφέρεται τὸ ὄξυγόνο ὡς τὸ «χρήσιμον μέρος τοῦ ἀτμοσφαιρικοῦ ἀέρος», (σελ. 354).

Τόμος Β''

Κεφ. Ε', «Περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, καὶ περὶ τῶν στερεῶν, καὶ ρευστῶν αὐτοῦ μερῶν...», (σελ. 537-579).

«Ποια εἶναι τὰ στερεὰ μέρη τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος; Ποια τὰ σύνθετα ὄργανα τῆς ζωῆς; Ποια τὰ ρευστὰ μέρη τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος; Τί ἐστὶ κόκκαλον καὶ πῶς σχηματίζεται; Λέν εἶναι διάφορα εἶδη κόκκαλων; Εἰς τί ὠφελοῦσι τὰ κόκκαλα; Πόσα κόκκαλα εἶναι εἰς τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου; Τί δίδει ἓνα κόκκαλον ὅταν τὸ ἀναλύῃ τινὰς εἰς τὴν χυμικὴν; Ποιον ὀνομάζετε χόνδρος (τραγανόν); Ποια εἶναι ἡ χρῆσις αὐτῶν; Ποῖον ὀνομάζετε σύνδεσμον; Τί ἐστὶ μῦς; Πόσα εἶδη μῶν εἶναι; Ποῖον τὸ ὄφελος τῶν μῶν; Πῶς γίνεται αὐτῆ ἡ κίνησις [τῶν μῶν]; Πόσοι μῦες εἶναι εἰς ὅλον τὸ ἀνθρώπινον σῶμα; Ποιον ὀνομάζετε τένοντα; Ποια εἶναι τὰ μέρη ὅπου ὀνομάζετε μεμβράνας; Εἰς τί ὠφελοῦσιν αἱ μεμβράναι; Λέν εἶναι διάφορα εἶδη μεμβρανῶν; Ποιον ὀνομάζετε νεῦρον; Εἰς τί στοχάζεσθε ὅτι ὠφελοῦσι τὰ νεῦρα; Πῶς τὰ νεῦρα ἀποκατασταίνουσι τὰ μέρη τοῦ σώματος αἰσθαντικά; Πόσα νεῦρα εἶναι εἰς τὸ σῶμα; Ποίας ὀνομάζετε ἀρτηρίας; Πόθεν συντίθε-

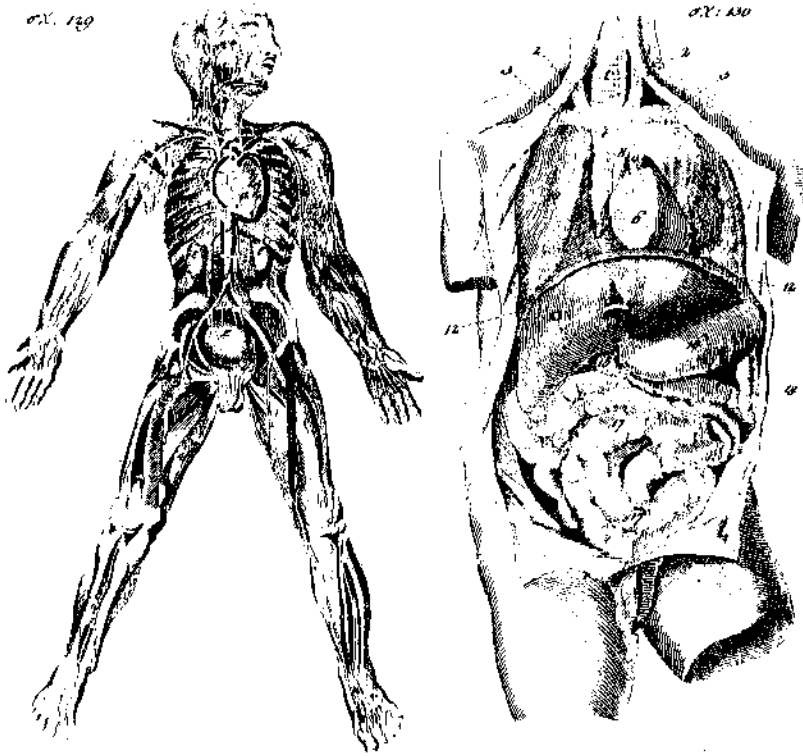
19. Γ. Λαδᾶ - Α. Χατζηδημόου, *Ελληνική Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1796-1799*, ἄρ. 150. Ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου τοῦ Benjamin Martin, (1704-1782), εἶναι *The Philosophical Grammar; being a view of the present state of experimented physiology, or natural philosophy*, καὶ τοῦ ὁποῦ ἢ ἑβδομη ἐκδόση ἦταν στὰ 1777. Τὸ βιβλίο μεταφράσθηκε στὰ γαλλικὰ μὲ δευτέρα ἐκδόση στὰ 1777 καὶ ἀντίστοιχα στὰ ἰταλικὰ στὰ 1795. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, *Γνώσεις ἀνατομίας καὶ φυσιολογίας τοῦ Θεσσαλοῦ διδασκάλου τοῦ Γένους Ἀνθίμου Γαζή*, Αθήνα 1993, ὅπου καὶ φωτοαναστατική ἐπανέκδοση τοῦ ἀνωτέρω Κεφ. Ε', Δημ. Καραμπερόπουλου, «Περὶ Ἀνθίμου Γαζή καὶ Ἀγγέλου Μελισσηνοῦ (ιατροῦ)», περιοδ. *Θεσσαλικὸ Ἡμερολόγιο*, Λάρισα 1997, τόμ. 32, σελ. 167-171 καὶ σὲ ἀνάτυπο, ὅπου τεκμηριώνεται τὸ ἔτος γεννήσεως 1764 τοῦ Ἀνθ. Γαζή.

νται αύται; Πόθεν προέρχεται αυτό τό κτύπημα όποϋ αισθανόμεθα εις πολλά μέρη τών ήμετέρων σωμάτων; Ποία διαφορά μεταξύ αρτηριών και φλεβών; Αιατί αί φλέβες δέν κτυποϋσι; Τί έννοείτε δι' αυτών τών σωλήνων ή σοληνοειδών άγγείων, μέ τούς όποιους έτελειώσατε τήν διαίρεσιν τών στερεών μερών; Ποία είναι ή φύσις του έγκεφάλου; Ποία είναι ή χρήσις του έγκεφάλου; Ποία ή φύσις τών πνευμόνων; Ποία ή χρήσις τών πνευμόνων; Ποία είναι ή φύσις και ή σύνθεσις τής καρδιάς; Ποιον είναι τό καθολικόν όφελος τής καρδιάς εις τό ανθρώπινον σώμα; Ποία είναι ή φύσις του στομάχου; Ποιον είναι τό όφελος του στομάχου; Ποία είναι ή σύνθεσις του ήπατος ήτοι του συκοτίου; Ποιον είναι τό όφελος αυτού; Ποία είναι ή φύσις και ό σχηματισμός του σπληνός; Ποία είναι ή χρήσις του σπληνός; Ποιον ονομάζετε πάγκρεας; Εις τί χρησιμεϋει τό πάγκρεας; Ποία είναι ή οϋσία τών νεφρών; Δέν είναι ή χρήσις αυτού εις τό νά χωρίζη τό οϋρος από τό αίμα; Ποία είναι ή φύσις και ή σύνθεσις τών αδένων; Πόσην ποσότητα ύλης χάνομεν δι' αυτής τής άνεπαισθήτου αναπνοής; Ποία είναι ή φύσις και ή χρήσις τών έντέρων; Ποία είναι ή κατασκευή και ή χρήσις του όφθαλμού; Πώς σχηματίζεται τό αίσθημα τής ακοής του ώτός; [Πώς γίνεται] τό αίσθημα τής όσμής ή όσφρήσεως διά τής μύτης; Πώς γίνεται τό αίσθημα τής γεϋσεως όποϋ αισθάνεται ή γλώσσα; Πώς γίνεται τό γενικόν αίσθημα τής αισθήσεως; Τί έστι χυλός; Τί έστιν αίμα; Ποία είναι ή ποσότης τής κινήσεως όποϋ έχει τό αίμα εις τό σώμα; Η ταχύτης του αιματος είναι ή ίδια εις τόν κορμόν καθώς εις όλους τούς κλώνους έκλαμβανομένους όμοϋ; Πόσον αίμα εύρίσκεται εις τό ανθρώπινον σώμα; Έκ τίνων εύρίσκουσιν οι χυμικοί τό αίμα σύνθετον; Κατά τίνα τρόπον παράγονται τά άλλα ρευστά του σώματος; Περί τής φύσεως τής τριχός; Τί είναι τά όνύχια; Πώς γίνονται κατά πρώτην φοράν τά σώματα ήμών, και πώς έπειτα σχηματίζονται εις τήν μήτραν;»

«Περί υγείας και άσθενείας, περί έγηγηόρσεως, ύπνου, όνείρων, πείνης, δειρής και περι θανάτου», (σελ. 635-640). Επίσης και ή «Ιστορία του ανθρώπινου σώματος»²⁰ από τό βιβλίον του Chr. With. Hufeland, (1762-1836), που είχε έκδοθεϊ μόλις πριν από ένα χρόνο, τό 1798.

Καταχωρίζονται δύο ανατομικοί πίνακες του ανθρώπινου σώματος μέ τήν κυκλοφορία του αιματος και τά σπλάχνα (βλ. στήν επόμενη σελίδα), καθώς και μέ τά είδη τών μυών.

20. Βλ. τόν τίτλο του βιβλίου και στή βιβλιογραφία του 'Αναστασίου Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, 1810, σελ. 542.

Εἰς δὲ τὸ 130 ἤξιμα εἶναι

1. Ἐ Τραχηία (δὲ ἦε ἀνασπίοιεν τὸν Ἄδρα)
 2. 2 αἱ σφαγιτιδὲς Φλέβεις· 3· 3 αἱ τῷ βραχίονος
 Φλέβεις· 4, ἡ κλίση Φλέψ· 5, τὸ δεξιὸν Ω-
 στίον τῆς καρδίας· 6 ὁ δεξιὸς Θάλαμος τῆς καρδίας·
 7 μέρος τῷ ἄρτηρῷ· 8 ἡ Ἄρτη· 9 ἡ πνευμονικὴ
 Ἄρτηρία· 10· 11 οἱ Πνεύμονες· 12· 12 τὸ Διούρηγμα·
 13 τὸ Ἐπάρ· 14 ὁ προγγυλοῦσθύνδισμος, κο-
 φίης ἢ ομφαλικὴ ἄρτηρία τῶν ἐμβρύων· 15 ἡ Χο-
 ληδόχος ἄρτη· 16 ὁ Στόμαχος· 17· 17 τὸ Ἐντρίμα· 18,
 ἢ Σπλάγ.

(α) Σημ. Διὰ περισσοτέρην κατάληψιν τῆς ἐσωτερικῆς κατασκευῆς τῷ ἀνδραπίνῳ Σώματος προσετέθη ὁ κγ'. τίσις, ἵν' εἶσι καχαραγμῖα δύο ἀδρά-
 πινῶν Σώματα· ἐπὶ μὲν τὸ 129 αἱ εἰσὶ ἐξάπλωσθ
 τὸ αἷμα εἰς ὅλον τὸ Σῶμα διὰ τῶν ἀρτηριῶν, ἢ ἡ
 ἑπίσποδος αὐτῆ διὰ τῶν φλεβῶν αὐτῆ· εἰς τῆς Καρδίας.
 α, εἶναι ἡ Καρδία· β, τὸ ἀνώτερον μέρος αὐτῆς· ὅθεν
 ἢ ἀρχὴ τῶν ἀρτηριῶν ἢ τὸ τέλος τῶν φλεβῶν· γ· γ
 ἢ κλίση Φλ.ξ (vesicula)· δ· δ ὁ ἄρμος τῆς κατιέ-
 σης Ἄρτη· ε· ε· οἱ Νεῦροί· ζ, ἡ Κίς.

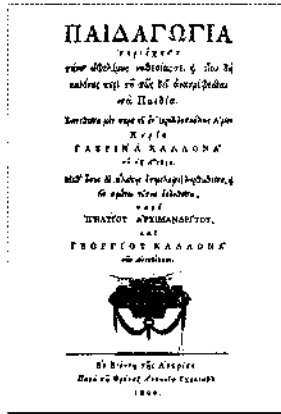
Οἱ δύο ἀνατομικῆς εἰκόνες μετὶ τίς ἐπεξηγηματικῆς σημειώσεως, ποὺ ὁ Ἄνθιμος Γαζής περιέλαβε ὑπὸ βιβλίον του, Γραμματικὴ τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν, Βιέννη 1799, καὶ οἱ ἀποῖτες πρέπει νὰ θεωροῦνται ὡς οἱ πρῶτες ἀνατομικῆς εἰκόνες σὲ ἐντύπια ἐλληνικὰ βιβλία.

16. Γαβριήλ Καλλονά, Παιδαγωγία, περιέχουσα πάνν ωφελίμους νουθεσίας τε καί οίον δή κανόνας περί του πώς δεί ανατρέφεσθαι τά παιδιά..., Έν Βιέννη 1800²¹.

Ιατρικά θέματα

Κεφ. Β'. «*Άναγκαία προφυλακτικά της υγείας των παιδίων*», (σελ. 3-18), αναφορά στην υγεία του σώματος των παιδων και στην ένδυμασία των βρεφών.

Κεφ. Γ'. «*Περί της τροφής των παιδίων*», (σελ. 18-39.) Έπί πλέον τονίζεται ότι δέν πρέπει νά χορηγοῦνται φάρμακα προφυλακτικώς, γιά νά εμποδίζονται οί ένδεχόμενες άρρώστιες.

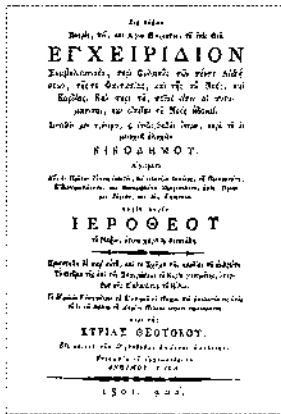
17. Νικολάου Άγιορείτου, Έγχειρίδιον συμβουλευτικόν περί της φυλακής των πέντε αισθήσεων..., [Βιέννη], 1801²².

Ιατρικά θέματα

Τά νεύρα θεωρούνται ως σωληνοειδή, (σελ. 28), και μνημονεύεται τό «*κανάριον*» του έγκεφάλου, (σελ. 151).

Κεφ. «*Περί καρδιάς. Ποίον σχήμα έχει ή καρδιά του ανθρώπου κατά τους ανατόμους των Νεωτέρων*», (σελ. 289-294).

Καταχωρίζεται επί πλέον έκτενης ύποσημείωση του Άνθιμου Γαζή περί της κυκλοφορίας του αίματος καί δύο ανατομικά σχήματα της καρδιάς μέ έπεξηγηματικό υπόμνημα, τά όποία παραθέτουμε στο δεύτερο μέρος στο κεφ. Περί κυκλοφορίας του αίματος.

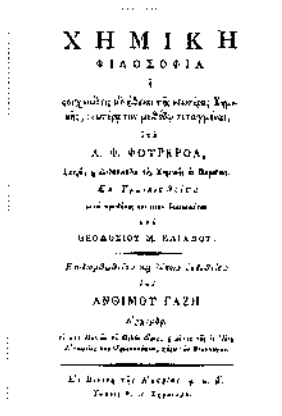
21. Δ. Γκίνη - Β. Μέξα, Έλληνική Βιβλιογραφία 1800-1863, τόμ. Ι, άρ. 33. Τό βιβλίό μνημονεύεται στόν Έρμη τό Λόγιο του 1811, σελ. 111 καί του 1821, σελ. 126. Γιά τόν Γαβριήλ Καλλονά, (1724-1795), βλ. Γ. Ζαφίρα, Νέα Έλλάς, 1872, σελ. 239-240, Έ. Κριαρά, «Γαβριήλ Καλλονάς, μεταφραστής έργων του Locke καί του Gracian», Έλληνικά, τόμ. 13, 1954, σελ. 294-314.

22. Δ. Γκίνη - Β. Μέξα, ό. π., τόμ. Ι, άρ. 58. Φιλ. Ήλιού, Έλληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία-Φυλλάδια, τόμος πρώτος 1801-1818. Άθήνα 1997, άρ. 1801.13, σελ. 7. Άναφέ-

18. Θεοδοσίου Μ. Ήλιάδου, *Χημική φιλοσοφία ή στοιχειώδεις ἀλήθειαι τῆς νεωτέρας Χημικῆς, νεωτέρα τινι μεθόδῳ τεταγμένα ὑπὸ Α. Φ. Φουγκροά, ἱατροῦ καὶ διδασκάλου τῆς Χημικῆς ἐν Παρισίοις. Ἐκ Γραικισθεῖσα μετὰ προσθήκης καὶ τινων σημειωμάτων ὑπὸ...*, Ἐν Βιέννῃ 1802²¹.

Ἱατρικά θέματα

Κεφ. ΙΑ'. «Γένεσις καὶ ποιότης τῶν ζωῶν δῶν οὐσιῶν. Θεωρία τῆς μεταβάσεως τῶν φυτικῶν ὑλῶν εἰς ζωῶδεις», (σελ. 151-180). Ἀναφέρονται οἱ ἰδιότητες καὶ τὰ συστατικά τοῦ αἵματος καὶ ὅτι τὸ ἐρυθρὸν μέρος περιέχει «ὀξειδίων σιδήρου». Στὸ γάλα βρῖσκεται τὸ γαλακτῶδες σάκχαρο, ἐνῶ στὴ χοληδόχῳ κύστῃ σχηματίζονται οἱ «χολικοί λίθοι». Τὸ λίπος περιέχει «στεατικὸν ὀξύ» καὶ τὰ οὖρα «οὐρικών ὀξύ ἢ λιθικὸν ὀξύ», μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργεῖται ἡ «λιθίασις», ἐνῶ στὸ «διαβήτη» παρουσιάζεται «σάκχαρον». Ἐπίσης τὰ οὖρα περιέχουν ἅλατα φωσφορικοῦ ἄσβεστιου «φωσφορίου τῆς τιτάνου» καὶ ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ γνώση τῶν στοιχείων

ρεται στὸν *Ἐρμη τὸ λόγιον* τοῦ 1812, σελ. 112. Τὸ κείμενο «Περὶ καρδίας» ὁ Νικόδημος Ἀγορείτης, (1749-1809), τὸ ἔχει πάρει ἀπὸ χειρόγραφο τοῦ Ἐμμανουὴλ Ρωμανίτη, λογιῶ τοῦ 18ου αἰ., ποῦ ἔζησε στὴν Πάτμο. Ὁ τίτλος τοῦ χειρογράφου εἶναι «Ἡθική φιλοσοφία», σῆγγραμμα Ἰταλοῦ συγγραφέα. Βλ. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκου, «“Ἀόρατος πόλεμος” (1796) “Γενιάσματα πνευματικά” (1800). Ἡ πατρότητα τῶν “μεταφράσεων” τοῦ Νικόδημου Ἀγορείτη», *Ὁ Ἐραμιστής*, τόμ. 19, 1993, σελ. 102-135, ὅπου τὰ δύο κείμενα καταχωρίζονται παράλληλα. Στὴ Ἰ. Μονὴ Ἐσφιγμένου τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἀπόκειται χειρόγραφο πανομοιότυπο μὲ τὸ ἐντυπο βιβλίον, ποῦ πιθανόν νὰ εἶναι ἀπὸγραφο τοῦ Νικόδημου. Βλ. Γιάννη Καρᾶ, *Οἱ ἐπιστήμες στὴν Τουρκοκρατία...* τόμ. Γ', σελ. 96. Ἐπίσης βλ. Δημ. Καριμπερόπουλου, *Γνώσεις ἀνατομίας...* ὅπ. π., σελ. 107-115, ὅπου καὶ φωτοαναστατική ἐπανεκδόση τοῦ κεφ. «Περὶ καρδίας», Ἐμμ. Φραγκίσκου, «Τὸ ζήτημα τῆς γλωσσομάθειας τοῦ Νικόδημου Ἀγορείτου», *Ὁ Ἐραμιστής*, τόμ. 23, 2001, σελ. 173-190.

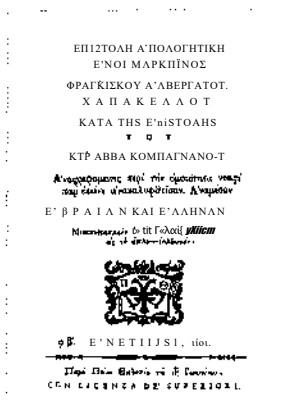
23. Δ. Γκίνη - Β. Μέξα, *Ἑλληνική Βιβλιογραφία*, τόμ. Ι, ἀρ. 178. Φιλ. Ἡλιοῦ, *Ἑλληνική Βιβλιογραφία...* ὅ. π., ἀρ. 1802.29, σελ. 51. Ἀναφέρεται στὸν Λόγιον Ἐρμη τοῦ 1811, σελ. 356 καὶ τοῦ 1820, σελ. 632. Ὁ τίτλος τοῦ πρωτοτύπου βιβλίου εἶναι *Philosophie Chimique ou vérités fondamentales de la Chimie moderne. Disposées dans un nouvel ordre par A. F. Fourcroy*, Paris 1792, μὲ δεύτερη ἐκδοση στὰ 1795 καὶ τρίτη στὰ 1806. Βλ. Γιάννη Καρᾶ, *Οἱ ἐπιστήμες στὴν Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα καὶ ἐντυπα, τόμος Β. Οἱ ἐπιστήμες τῆς φύσης*, Ἀθήνα 1993, σελ. 120, Δημ. Καριμπερόπουλου, «Ἡ ἱατρικὴ γνώση στὰ πρῶτα νεοελληνικά βιβλία Χημείας τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου», Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου, *Ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς Χημείας στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1996, σελ. 137-152.

τών ούρων θά βοηθήσει στίς παθήσεις «τών άρθρων καί των οστέων». Τό «παρέγχυμα των οστέων» περιέχει άλατα «φωσφορίου τής τιτάνου». Γιά τήν άναπνοή άναφέρεται ότι «ένα μέρος τοῦ είσπνευθέντος ὀξυγόνοῦ ένοῦται μέ τό αίμα των πνευμόνων».

19. [Ιωάννου Δόνα], *Επιστολή άπολογητική ενός Μαρκίονος Φραγκίσκου Ἀλβεργάτου Καπακέλλου κατά τής έπιστολής τοῦ κύρ άββά Κομπαγνόου... Μεταφρασμένη έκ τής Ιταλικής γλώσσης εΐς τό άπλο-έλληνικόν, Ύνετίησι 1802²⁴.*

Ιατρικά θέματα

Τά όπτικά νεύρα εΐναι «προσέτι τά πλέον γυμνά πάντων των νεύρων», (σελ. 67). Υποστηρίζεται ότι ή κυκλοφορία τοῦ αίματος ήταν γνωστή στοῦς άρχαίους "Έλληνες ιατροῦς, παραθέτοντας καί σχετικά κείμενα, (σελ. 76-78). Μνημονεύεται ή άδηλος διαπνοή ώς «άναισθητος διαπνοή», (σελ. 79).

24. Δ. Γκίνη - Β. Μέζα, *Έλληνική Βιβλιογραφία*, τόμ. Ι, άρ. 128. Φιλ. Ήλιου, *Έλληνική Βιβλιογραφία, ο. π.*, άρ. 1802.21, σελ. 35, όπου σημειώνεται ότι είχε κυκλοφορήσει επίσης άνώνυμα στά ιταλικά τό 1793 μέ τόν τίτλο *Letteza di un Marchese Francesco Alhergati Capacelli in Apologia alia letteza del Sig. Ab. Compagnoni quella che verte sulla conformila da lui ultimamente scoperta infra Ebrei e Greci*, Lipsia [=Βενετία] 1793. Μνημονεύεται στόν *Έρμη τό Λόγιο*, 1811, σελ. 388, «Γραμματεία Νεωτερική». Συγγραφέας είναι ό ιατροφιλόσοφος Ιωάννης Δονάς. Βλ. Κ. Σάθα, *Νεοέλληνη Φιλολογία*, 1868, σελ. 608, όπου άναφέρεται ότιτό όνομα είναι πλαστόννομο καί ότι είναι Κερκυραϊός ιατροφιλόσοφος, άναγράφοντας καί τόν τίτλο τής ιταλικής έκδόσεως τοῦ 1773. Επίσης βλ. Σπ. Άσδραχά, «Ιωάννης Δονάς Πασχάλης (1761-1839), (δύο άγνωστες νεκρολογίες του)», *Ο Έραριστής*, τόμ. 1, 1963, σελ. 117-127.

Υποστηρίζεται ότι οι κοιλίες της καρδιάς θά πρέπει νά αποκαλούνται με τόν όρο «γάστρον»· αναγράφεται μάλιστα και ὁ ἰταλικός ὄρος «*ventricoli del cuore*», (σελ. 29). Μνημονεύεται ἡ θεωρία τῆς ἐποχῆς «περὶ συλλήψεως τῶν ζώων», καθὼς ἐπίσης καὶ τί δόξαζε ὁ «Λεβενχούκ» (A. van Leeuwenhoek, 1632-1723) περὶ σπερματοζωαρίων, τὰ ὁποῖα ἀποκαλοῦσε «σπερματικά σκουλήκια ἢ ζωύφια», (σελ. 37-39).

25. Ἀνθίμου Παπά, Ὀνομαστικόν περὶ τοῦ παντός, Ἰωάννου Ἀμώσου Κομενίου, μεταφρασθέν ἐκ τῆς Λατινικῆς διαλέκτου εἰς τὴν Ἑλληνικὴν..., Ἐν Πέστῃ 1806³⁰.

Ἱατρικά θέματα

«Περὶ τῶν ἔξω μελῶν τοῦ ἀνθρώπου», (σελ. 36-37).

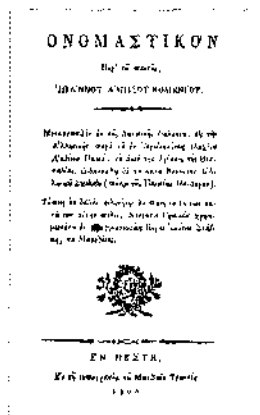
«Περὶ κεφαλῆς καὶ χειρῶν», (σελ. 38-39).

«Περὶ σαρκὸς καὶ σπλάχνων», (σελ. 40).

«Περὶ σωλήνων [δηλ. ἀγγεία] καὶ ὀστέων», (σελ. 41-43).

«Περὶ τῶν ἔξω τοῦ ἀνθρώπου αἰσθήσεων», (σελ. 44-45).

«Περὶ δυσμόρφων καὶ τερατιωδῶν», (σελ. 46).

Society τοῦ Λονδίνου καὶ εἶχε ἐπιμεληθεῖ τὴν ἐκδόση τῶν ἔργων τοῦ καθηγητοῦ Βοτανικῆς John Sibthorp, (1758-1796), *Florae Graecae Prodrromis*, London 1806 καὶ τοὺς ὀκτώ ἀπὸ τούς δέκα τόμους τοῦ μνημειώδους ἔργου γιὰ τὴν ἐλληνικὴ χλωρίδα, *Flora Graeca* 1806-1840, ὅπου γίνεται ἐπὶ πλέον καὶ συσχέτιση τῶν παραδοσιακῶν ὀνομάτων τῶν φυτῶν μετὰ τὰ ὀνόματα, ποὺ ἀπαντῶνται στὰ ἀρχαῖα κείμενα. Βλ. M. R. Bruce, «John Sibthorp», *Taxon*, τόμ. 19, 1970, σελ. 353-362. Πρὸβλ. G. N. Vlahakis, «Sir James Edward Smith and the introduction of botany in Greece during the late eighteenth and early nineteenth centuries», *Archives of Natural History*, 1999, τόμ. 26, σελ. 85-100.

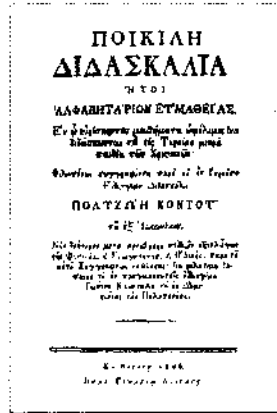
30. Δ. Γκίνη - Β. Μέξα, ὁ. π., τόμ. I, ἀρ. 431. Φιλ. Ἡλιοῦ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, ὁ. π., ἀρ. 1806.62, σελ. 191. Μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Jo. Amos Comenius, *Orbis pictus*. Αἰγλωσσο κείμενο στὴ λατινικῇ καὶ ἐλληνικῇ γλώσσῃ.

26. Πολυζώη Κοντού, Ποικίλη διδασκαλία, ἢτοι ἀλφαβητάριον εὐμαθείας ἐν ᾧ εὐρίσκονται μαθήματα ὠφέλιμα ἵνα διδάσκονται τὰ εἰς Τουρκίαν μικρὰ παιδιά τῶν Χριστιανῶν... Ἐν Βιέννῃ 1806³¹.

Ἱατρικά θέματα

Κεφ. «Περὶ τῆς γῆς καὶ τῶν ζώων», (σελ. 68-69). Ἀναφορά στο μικροσκόπιο καὶ στὴν κυκλοφορία τοῦ αἵματος.

Κεφ. «Περὶ τῶν ἀσθενειῶν τοῦ σώματος καὶ περὶ διαίτης», (σελ. 95-99).

27. Κωνσταντίνου Μ. Κούμα, Σειρᾶς στοιχειώδους τῶν μαθηματικῶν καὶ φυσικῶν πραγματειῶν ἐκ διαφόρων συγγραφέων συλλεχθειῶν ὑπό..., τόμοι 8, Ἐν Βιέννῃ 1807³².

Ἱατρικά θέματα

Τόμος ἕκτος

Κεφ. 11. «Ὑπογραφή (κατασκευὴ) ὀφθαλμοῦ», (σελ. 197-203). Καταχωρίζεται καὶ ἀνατομικὸ σχῆμα τοῦ ὀφθαλμοῦ.

31. Δ. Γκίνη - Β. Μέξα, ὁ π., τόμ. I, ἀρ. 432. Φύλ. Ἡλιοῦ, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, ὁ π., ἀρ. 1806.64, σελ. 192. Τὸ βιβλίο ἐκδόθηκε ἐπίσης τὸ 1803 καὶ τὸ 1818. Ἡ τρίτη ἐκδοση μνημονεύεται στὸν Ἑρμῆ τὸ Λόγιο τοῦ 1818, σελ. 523-524 καὶ τὸν Φιλολογικὸ Τηλέγραφο τοῦ 1818, σελ. 167-168. Βλ. Μ. Γεδεών, Ἡ πνευματικὴ ἀνέλιξις τοῦ Γένους, 1976, σελ. 153-160, Στεφ. Μπέττη, «Πολυζώης Κοντός, ὁ φοιβόπληκτος Γιαννώτης παπαδάσκαλος», Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, τόμ. 18, 1969, σελ. 127-134 καὶ 204-214, Ὁδον Fűves, «Ἡ παραμονὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Πολυζώη Κοντοῦ στὴν Οὐγγαρία (1794-1801)», Ἠπειρωτικὰ Χρονικά, τόμ. 23, 1981, σελ. 327-334. Τὸ μαθητικὸ ἔγχειριδιο τοῦ Πολυζώη Κοντοῦ εἶχε μεταφρασθεῖ στὴ ρουμανικὴ γλῶσσα καὶ εἶχε μεγάλη διάδοσις. Ἐπίσης βλ. Ariadna Camariano-Cioran, L'Épire et les pays roumaine, Ἰωάννινα 1984, σελ. 202-209, Λεάνδρου Βρανούση, Ἐφημερίς 1797, Ἠερολεγομένα. Ἀθήνα 1995, σελ. 733-752.

32. Δ. Γκίνη - Β. Μέξα, ὁ π., τόμ. I, ἀρ. 485. Φύλ. Ἡλιοῦ, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, ὁ π.,

«κερατοειδής διαφανής χιτών (ΒΓΔ), σκιερός χαόν ή τό λευκόν τοῦ οφθαλμοῦ, χοροειδής ή ραγοειδής χιτών, κόρη, ἴρις, κρυσταλοειδής χιτών, ἀμφιβληστροειδής χιτών, ὑδατώδες ὑγρόν, υαλοειδές υγρόν».

Κεφ. 12. «Περί τῆς ὀράσεως», (σελ. 204-215).

Κεφ. 19. «Περί μικροσκοπίου», (σελ. 285-286).

Τόμος ὄγδοος

Κεφ. 3. «Επιτομή τῆς ἀνατομῆς καί φυσιολογίας».

«Περί τῶν κατὰ τάς αἰσθήσεις οργάνων».

«Περί τῶν τῆς πέψεως οργάνων».

«Περί τῶν τῆς ἀναπνοῆς καί φωνῆς οργάνων».

«Περί τῶν οργάνων τῆς τοῦ αἵματος περιφοράς».

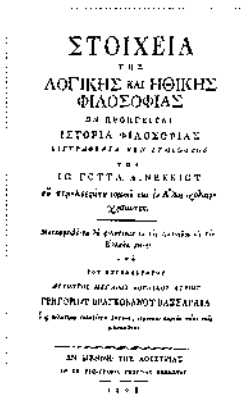
«Περί τῶν χυμῶν καί οσμών», (σελ. 10-44).

ἀρ. 1807.58 καί 1807.60, σελ. 223. Γιά τόν Κων. Κούμα, (1777-1836), βλ. ἐνδεικτικά τοῦ ἰδίου στό *Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, Βιέννη 1832, τόμ. 12, σελ. 583-599, Γιάννη Καρά, *Καίρης-Κούμας. Ἀπό πρωτοπόροι δάσκαλοι*, 1977, Νίκου Ψημμένου, (Βιβλιοκρισία) «Maria A. Stassinopoulou, Weltgeschichte im Denken eines griechischen Aufklärers-Konstantinos Michail Koumas als Historiograph», *Λωδώνη*, τόμ. 22, Μέρος Τρίτον, 1993, σελ. 343-350, ὅπου τονίζεται ὅτι στή διατριβή ἔχει ταυτισθεῖ τό πρωτότυπο ἔργο τοῦ φιλοσόφου καί μαθηματικοῦ Jean Claude Fontaine, (1715-1807), *Cours encyclopedique et élémentaire de Mathematiques et de Physique*, πού τυπώθηκε στή Βιέννη στά 1799 καί 1800 καί ὅτι ὁ Κούμας τό μετέφρασε. Ἔτσι διαπιστώνεται πόσο γρήγορα μεταφέρεται ἡ ἐπιστημονική γνῶση στόν ἐλληνικό χώρο.

28. Γρηγορίου Βραγκοβάνου, Στοιχεία τής λογικής και ήθικης φιλοσοφίας... συγγραφέντα μὲν εὐμεθόδως ὑπὸ Ἰω. Γοττλ. Ἀϊνεκκίου... μεταφρασθέντα δὲ φιλοπόνως ἐκ τῆς Λατινίδος εἰς τὴν Ἑλλάδα φωνὴν ὑπὸ..., Ἐν Βιέννῃ 1808³³.

Ἱατρικά θέματα

«Τμήμα Β΄: Περί σώματος», (σελ. 207-215). Ἀναφορά στὴν κυκλοφορία τοῦ αἵματος, στὰ συστατικά τοῦ αἵματος, στὸ ἐγκεφαλονωτιαῖο ὑγρὸ, στὶς κράσεις τῶν ἀνθρώπων.

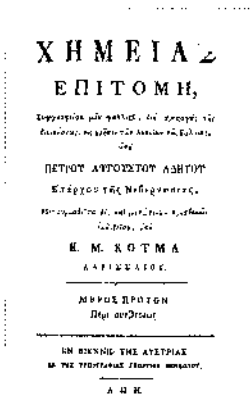

29. Κωνσταντίνου Μ. Κούμα, Χημείας ἐπιτομή, συγγραφείσα μὲν γαλλιστί...ὑπὸ Πέτρου Αὐγούστου Ἀδήτου, ...μεταφρασθεῖσα δὲ καὶ μετὰ τινων προσθηκῶν ἐκδοθεῖσα ὑπὸ..., Ἐν Βιέννῃ 1808³⁴.

Ἱατρικά θέματα

Μέρος Λεύτερον

«Κεφ. ΙΒ΄. Ἀνάλυσις τῶν ζωϊκῶν οὐσιῶν, ὅσαι ἀνήκουσιν εἰς ὅλον τὸ σῶμα.

Γιὰ τὶς ἱατρικὲς γνῶσεις τοῦ Κ. Μ. Κούμα εἶναι ὑπὸ ἐκδοσὴ ἡ μελέτη Δημητρίου Καραμπερόπουλου, *Ἱατρικά θέματα στὰ βιβλία τοῦ Κ. Μ. Κούμα*, πού παρουσιάσθηκε στὸ 3ο συνέδριο Λαογραφικῶν Σπουδῶν, Λάρισα, 8-9 Ἀπριλίου 1995.

33. Α. Γκίνη - Β. Μέξια, ὁ π., τόμ. Ι, ἀρ. 518. Φιλ. Ἡλιοῦ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, ὁ π., ἀρ. 1808.31, σελ. 240. Μεταφράσθηκε ἀπὸ τὰ λατινικὰ ἀπὸ ἔργο τοῦ Johann Gottlieb Heineccius, *Elementa Philosophiae rationalis et moralis*. Τὸ βιβλίο μνημονεύεται στὸν Ἔρμη τὸ Λόγιο τοῦ 1811, σελ. 11 καὶ 355. Ἐπίγραμμα στὸν Γρηγόριο Βραγκοβάνο ἔχει ἀφιερώσει ὁ Μανουὴλ Σαρής ὁ Τενέδιος τὸ 1793. Βλ. *Φιλολογικὸς Τηλέγραφος*, ἀρ. 21, 22 Μαΐου 1817 καὶ Δημητρίου Καραμπερόπουλου, *Μανουὴλ Σαρής Τενέδιος (1778-1802) καὶ τὸ διαφωτιστικὸ του ἔργο. Συμβολὴ στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, Ἀθήνα 1999, σελ. 18.

34. Δ. Γκίνη - Β. Μέξια, ὁ π., τόμ. Ι, ἀρ. 523. Φιλ. Ἡλιοῦ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, ὁ π., ἀρ. 1808.38. Εἶναι μετάφραση ἀπὸ τὸ γαλλικὸ βιβλίο τοῦ Pierre-Auguste Adet, *Leçons élé-*

A. Τοῦ αἵματος.

B'. Υδατώδες υγρὸν [τὸν λεμφαγγεῖων].

Γ'. Λίπος.

A'. Περί τῆς ὕλης τῆς διαπνοῆς, τοῦ ἰδρώτος καὶ τοῦ εἰς τὰς ἐσωτερικὰς κοιλότητος χυμοῦ.

E'. Περί τοῦ ἀρθρικοῦ ὑγροῦ.

ΣΤ'. Περί υμῆνων, τενόντων, ἀπνευρώσεων, συνδέσμων, δέρματος καὶ ἐπιδερμίδος.

Z'. Περί μῶν.

H'. Περί τριχῶν καὶ ονύχων.

Θ'. Περί κοκκάλων», (σελ. 158-183).

«Κεφ. ΙΓ'. Ἐξέτασις τῶν οὐσιῶν, ὅσαι εὐρίσκονται εἰς τινὰ ἰδιαίτερον τόπον τοῦ σώματος.

A'. Περί τῆς τοῦ ἐγκεφάλου οὐσίας.

B'. Περί τῶν ὑγρῶν τοῦ οφθαλμοῦ, δακρύων, καρύζης, σιέλου, τρυγὰς ὀδόντων, κυψέλης», (σελ. 184-188).

«Κεφ. ΙΔ'. Περί γάλακτος», (σελ. 189-194).

«Κεφ. ΙΕ'. Περί τῶν ὑγρῶν γαστρικοῦ καὶ παγκρεατικοῦ- ἐτι δέ περί χολῆς καὶ χυλοῦ.

A'. Γαστρικὸν ὑγρὸν.

B. Παγκρεατικὸν ὑγρὸν.

Γ. Χολή.

Δ'. Χυλός.

E. Περιττώματα.

ΣΤ. Οὔρον.

Z. Σπέρμα», (σελ. 195-206).

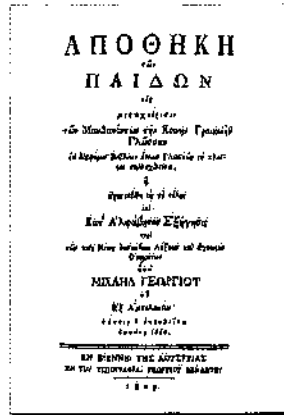
«Κεφ. ΙΗ'. Περί χημικῶν φαινομένων εἰς τὰ ζῶντα ζῶα», (σελ. 214-216), περί τῆς ἀναπνοῆς.

mentaires de Chimie à l'usage des Lysées, Παρίσι 1804. Αναφέρεται στὸν Ἑρμὴ τὸ Λόγιο τοῦ 1811, σελ. 12. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Ἡ ἰατρικὴ γνώση στὰ πρῶτα νεοελληνικὰ βιβλία Χημείας τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου», Πρακτικά τοῦ Πανελληνίου Συμποσίου Ἡ ἐξέλιξις τῆς Χημείας στὴν Ελλάδα, Αθήνα 1996, σελ. 137-151.

30. Μιχαήλ Γεωργίου, 'Αποθήκη τῶν παιδῶν εἰς μεταχείρισιν τῶν μανθανόντων τὴν κοινὴν Γραικικὴν γλῶσσαν ἐκ διαφόρων βιβλίων ἄλλων γλωσσῶν τὸ πλεῖστον συλλεχθεῖσα...,' Ἐν Βιέννῃ 1809³⁵.

Ἱατρικὰ θέματα

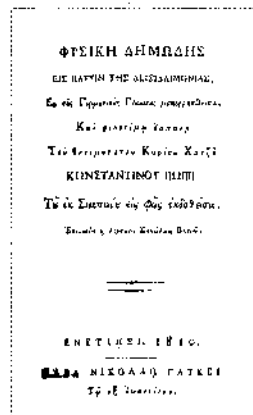
«Μέρος δεύτερον. Περί τοῦ ἀνθρώπου ἐν γένει». Ἀναφορά στὰ μέρη τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, στίς συνηθέστερες ἀσθένειες καὶ σὲ διαιτητικὰ ὁδηγίες, (σελ. 15-27).

31. [Ζήση Κάβρα;], Φυσικὴ δημῶδης εἰς παῦσιν τῆς δεισιδαιμονίας, ἐκ τῆς Γερμανικῆς γλώσσης μεταφρασθεῖσα...,' Ἐπιστάσια καὶ διορθώσει Σπυρίδωνος Βλαντή, Ἐνετίῃσι 1810³⁶.

Ἱατρικὰ θέματα

Ἀναφορά στὸν ἀερισμὸ τῆς κατοικίας καὶ τὴν ἀποφυγὴ τῶν ἀναθυμιάσεων ἀπὸ τὰ ἀναμμένα κάρβουνα, (σελ. 132-137). Ἐπίσης ἀναφέρονται ὁ γαλβανισμὸς καὶ ἡ ἱατρικὴ χρῆση του,

35. Α. Γκίνη - Β. Μέξα, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, τόμ. Ι, ἀρ. 526. Φιλ. Ἡλιοῦ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, ὁ. π., ἀρ. 1809.4, σελ. 248. Μνημονεύεται στὴν *Ἀπολογία ἱστοριοκοινωνική*, 1814, σελ. 219.

36. Δ. Γκίνη - Β. Μέξα, ὁ. π., ἀρ. 615. Φιλ. Ἡλιοῦ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, ὁ. π., ἀρ. 1810.53, σελ. 288. Στὸν *Ἐρμη τὸ Λόγιο* τῷ 1817, σελ. 579-587, γίνεται παρουσίαση τοῦ βιβλίου, ὅπου μνημονεύεται ὁ τίτλος τῆς γερμανικῆς ἐκδόσεως τῆς ὁποίας ἡ πρώτη ἔκδοσις, ὅπως σημειώνεται, ἦταν τὸ 1785, ἐνῶ ἡ ἕκτη τοῦ 1810, «Volksnaturerlehre zur Dämpfung des Aderglaubens von Johann Heinrich Helmuth, königlich westphälischen Superintendenten, Prediger in der Landstadt Kabvörde. Mitglied des Wahlkollegii im Elbdepartement und der königlich deutochen Gesellschaft zu Helmstädt Ehrenmitglied. Braunschweig». Συγγραφέας τῆς ἑλληνικῆς ἐκδόσεως θεωρεῖται ὁ Στέφανος Κανέλλος, (1792-1823). Βλ. Γιάννη Καρά. *Οἱ θετικὲς ἐπιπτώσεις στὸν ἑλληνικὸ χῶρο (15ος-19ος αἰῶνας)*, 1992, σελ. 213 καὶ Ἐμμ. Φραγκιά-

(σελ. 189), τό άρσενικό ότi είναι δηλητήριο, (σελ. 184), τό διάφραγμα τής κοιλίας, (σελ. 330), φάρμακο γιά τό δήγμα έχίδνης, (σελ. 367), φάρμακα λαμβανόμενα από έντομα, (σελ. 373), φάρμακα κατά τής «ψώρας (κασίδας)» τής κεφαλής τών μικρών παιδιών, (σελ. 366) και όι χειρομαντικές γραμμές, (σελ. 334).

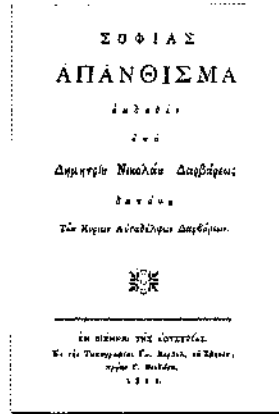
σκου, *Τά έλληνικό προεπαναστατικά περιοδικά. Ευρετήρια. Β' «Ερμής ό Λόγιος» 1811-1821.* Άθήνα 1976, σελ. 245. «Όμως έπισημαίνουμε ότι τό 1806, κατά τό όποιο μεταφράσθηκε ή *Φυσική δημόδης*, όπως αναγράφεται στόν Πρόλογο και μάλιστα αναφέρεται και στόν Κατάλογο εκδόσεων του Γλυκού στη Βενετία, ό Στέφανος Κανέλλος, ό όποιος γεννήθηκε τό 1792 στην Κωνσταντινούπολη, ήταν 14 έτών. Δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί ότι σ' αυτήν τήν ήλικία θά ήταν δυνατόν να είχε μετεβεί στη Βενετία και να είχε μεταφράσει ένα τόσο μεγάλο βιβλίο. Έξ άλλου τό 1812 μετέβη στη Βιέννη γιά να σπουδάσει ιατρική. Όστόσο από τήν *Άπολογία ιστορικοκριτική*, Τεργέστη 1814, σελ. 216, ως μεταφραστής του βιβλίου θεωρείται ό ιατροφιλόσοφος Ζήσης Κάβρας έξ Άμπελακίων, ό όποιος εκτός από τή μετάφραση τών *Στοιχείων άριθμητικής και άλγέβρας*, Τένα 1800, σημειώνεται ότι μετέφρασε και «μίαν φυσικήν δημόδην». Επίσης και ό Άνδρόνικος Δημητρακόπουλος, *Επανορθώσεις σφαλμάτων παρατηρηθέντων έν τή Νεοελληνική Φιλολογία* του Κ. Σάθα, Τεργέστη 1872, σελ. 43-44, αποδίδει στόν Κάβρα τό βιβλίο *Φυσική δημόδης*, σημειώνοντας ότι τό 1798 γράφτηκε στόν κατάλογο φοιτητών τής *Ίατρικής τής Τένας* και αναγορεύθηκε διδάκτωρ τής *Ίατρικής* στις 8 Νοεμβρίου 1804. Μάς φαίνεται πιο λογικό ότι θά είναι δυνατόν ό Κάβρας να είναι ό μεταφραστής του βιβλίου, διότι πιθανόν μετά τήν Τένα να πέρασε από τήν Τεργέστη, «διατριβών έν Τριεστίν», όπου μετέφρασε τή *Φυσική δημόδη*, αλλά όμως, όπως σημειώνεται στόν Πρόλογο, να έφυγε ξαφνικά γιά τά Άμπελάκια «του μεταφραστού αποδημήσαντος μετ' όλιγον και εις τήν έαυτού ένδημήσαντος πατρίδα». Συμπληρωματικά τονίζουμε ότι τήν 'ίδια έποχή όπήρχε και άλλη πνευματική δραστηριότητα του Κάβρα: μετέφρασε σε συνεργασία με τον Γρηγόριο Κωνσταντά και εκδόθηκε στη Βενετία τό 1806 τό βιβλίο με τον τίτλο *Στοιχεία τής γενικής ιστορίας του Μιλλιότ*, (βλ. Φιλ. Ήλιού, *Έλληνική Βιβλιογραφία*, άρ. 1806.70, σελ. 194). Αν μπορούσαμε να έπισημάσουμε τήν παρουσία του Κάβρα κατά τό 1806 στην Τεργέστη και πότε εγκαταστάθηκε στα Άμπελάκια, τότε όριστικά θά είναι δυνατόν να θεωρηθεί ως μεταφραστής του βιβλίου *Φυσική δημόδης*. Πάντως τό 1810 ό Κάβρας βρίσκεται στα Άμπελάκια. Βλ. Γωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Έπιστολαί διαφόρων* 1759-1824, Άθήνα 1964, σελ. 157. Σημειώνουμε ακόμη ότι από τή διερεύνηση τών βιβλίων *Στοιχείων άριθμητικής και Φυσικής δημόδους* δέν έντοπίσθηκαν ένδοκεμενικά στοιχεία, τά όποια θά μάς βοηθούσαν να ταυτίσουμε τον μεταφραστή. Γιά τον Ζήση Κάβρα, βλ. Νικ. Βλάχου, «Θεσσαλοί γιατροί (ΙΖ'- ΙΘ' αι.)», *Αρχείον Θεσσαλικών Μελετών*, τόμ. F, Βόλος 1974, σελ. 16-19.

32. Δημητρίου Ν. Δαρβάρεως, Σοφίας
ἀπάνθισμα, Ἐν Βιέννῃ 1811³⁷.

Ἱατρικά θέματα

«Περὶ τῆς διατηρήσεως τῆς υγείας».

«Κανόνες προφυλακτικοὶ τῆς υγείας»,
(σελ. 152-168).

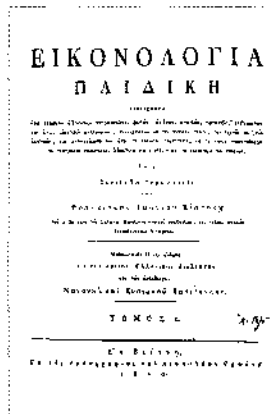

33. Μανουὴλ καὶ Κυριακοῦ Καπετανάκη,
Εἰκονολογία παιδική... ἤτις συνετέθη γερμανιστί
ὑπὸ Φραγκίσκου Ἰωάννου Βέρτουχ...
Μεθερμηνεύθη δὲ καὶ ἐξεδώθη εἰς τὴν κοινὴν
ἐλληνικὴν διάλεκτον ὑπὸ..., τόμ. 1-10, Ἐν Βι-
έννῃ 1810-1812³⁸.

Ἱατρικά θέματα

Τόμος 2

«Ἐλμίδες ἐντόσθιοι. Ταινία ἐδραία, ἐλμὶς
γιγαντιαία», (ἀρ. 12). «Φυτὰ ἱατρικά: Ταμάριν-

37. Δ. Γαῖνη - Β. Μέξα, ὁ. π., τόμ. 1, ἀρ. 669. Φιλ. Ἡλιοῦ, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, ὁ. π., ἀρ. 1811.58, σελ. 314. Ἐμμετρο κείμενο, τὸ ὁποῖο μνημονεύεται στὸν Ἐρωτὴ τὸ Λόγιο, 1812, σελ. 74.

38. Δ. Γαῖνη - Β. Μέξα, ὁ. π., τόμ. 1, ἀρ. 686. Φιλ. Ἡλιοῦ, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, ὁ. π., ἀρ. 1810.18 γιὰ τὸν πρῶτο τόμο, ἀρ. 1811.18-22 γιὰ τοὺς 2-6 τόμους καὶ ἀρ. 1812.22-25 γιὰ τοὺς τόμους 7-10. Ἡ ἔκδοσι εἶναι δίγλωσση στὴν ἐλληνικὴ καὶ γαλλικὴ μέτρηση καὶ εἰκόνες καὶ παρουσιάσθησαν στὸν Ἐρωτὴ τὸ Λόγιο τοῦ 1811, σελ. 178-181 καὶ 265-266. τοῦ 1812, σελ. 75 καὶ στὸν Ἑλληνικὸ Τηλέγραφο στίς 4, 5 καὶ 7 Μαρτίου 1813, σελ. 200, 204 καὶ 208. Ἡ σελίδα τίτλου τῆς Εἰκονολογίας παιδικῆς, ποὺ δημοσιεύεται, εἶναι ἀπὸ ἀντίτυπο τῆς Βιβλιοθήκης Μηλεῶν Πηλίου, στὸ ὁποῖο ἀναγράφεται χειρόγραφα τὸ ὄνομα τοῦ Ἀνθ. Γαζή. Γιὰ τὴν προσηφρα τὸν ἀδελφῶν Καπετανάκη χαρακτηριστικὰ εἶναι ὅσα γράφει ὁ Βαρδαλάχος στὸν πρόλογο τῆς

δος Ινδική, πιστάκη», (άρ. 42), «τό γκουαγιαάκι, ή κασκαρίλα», (άρ. 45), «μήκων ό ήμερος, ή τραγάκανθα», (άρ. 49), «λειχήν ό Ισλανδικός ή ταράνδιον βρύον», (άρ. 46).

Τόμος 3

«Φυτά φαρμακερά τής Ευρώπης: Κώνειον τό μικρόν, κώνειον τό παρυδάτιον», (άρ. 20). «Φυτά τής Γερμανίας: Στρύχνος ό μανικός, στρύχνος ό κηπαίος», (άρ. 39).

Τόμος 5

«Φυτά Ιατρικά: 'Αλόη ή κοινή, τό σίλφιον», (άρ. 2), «ή κιγγόνη ή πυρετοφλοιός (ή κίνα), ή ιαλάπη», (άρ. 18), «ή σασάφρα», (άρ. 29), «σύραξ ό βενζοϊνος, ζύλον τό καμπέχειον», (άρ. 43), «ή κοπαίβα», (άρ. 48). «Δέρμα καί αίμα ανθρώπινον», (άρ. 12). «Τρίχες ανθρώπων καί ζώων», (άρ. 17).

Τόμος 6

«Φυτά Ιατρικά: Εύφόρβιον τό Ιατρικόν, κανέλλα ή λευκή», (άρ. 12), «τό όφιόστρυχνον, τό αγάλλοχον (ζυλαλόην)», (άρ. 17), «ή ζεδοαρία, κόκκοι οί παραδείσιοι», (άρ. 21), «ή μαγγοσάνη, τό ροτάγγον», (άρ. 26), «στρύχνος ό γλυκόπικρος, ή κοχλιάριά», (άρ. 43).

«Φυτά φαρμακερά: Έλλέβορος ό μελανός (σκάφη ή μελανή), ύσκίαμος ό μελανός (ό δυσκίαμος)», (άρ. 42), «τό τοξικόδενδρον, ή φερνησία», (άρ. 47).

«Θέσις τών έντοσθίων τοϋ ανθρώπινου σώματος: Είκ. 1. Θέσις τών έντοσθίων τοϋ στήθους καί τής κοιλίας. Είκ. 2. Δευτέρα έπιθεώρησις τής ανατομής τοϋ στήθους καί τής κοιλίας», (άρ. 45).

«Θέσις τών έντοσθίων τοϋ ανθρώπινου σώματος: Είκ. 1. Τό στήθος καί ή κοιλία ανατετμημένα καί άφηρημένα πολλών έντοσθίων. Είκ. 2. Τό στήθος καί ή κοιλία ανατετμημένα άλλέως», (άρ. 49).

«Σκελετός τοϋ ανθρώπινου σώματος», (άρ. 28).

Τόμος 7

«Φυτά φαρμακερά τής Γερμανίας: Βατράχιοντό κακωτικόν, τό δαφνοειδές», (άρ. 7). «Φυτά Ιατρικά: Η σέννα (ή σιναμική), κουασία ή πικρά»,

Φυσικής του: «...καί έλαβα τό παράδειγμα (τό όμολογώ) από τούς Αύταδέλφους Καπετανάκη, οί όποιοι μέ τά συγγράμματά των σκοπόν έχουν τήν τών παιδων ανατροφήν άπ' αύτής τής γεννήσεως καί έξ άπαλών ονύχων νά έμπνεύσουν τόν προς τήν παιδείαν έρωτα εις τάς ψυχάς αύτών». Βλ. Κων. Βαρδαλάχου, *Φυσική πειραματική*, Έν Βιέννη 1812, Προοίμιον σελ. ζ'-η'.

(άρ. 32), «ή γλυκύριζα, ή κερατωνία (χαρούπια ή ζυλοκεράτιον)», (άρ. 37), «τό κιχώριον, ή μίνθη», (άρ. 42).

Τόμος 8

«Σκώληκες έντόσθιοι: 1. Ταινία ή πολύαρθρος. 2. Πολυκέφαλος ό άνθρωπινος», (άρ. 39).

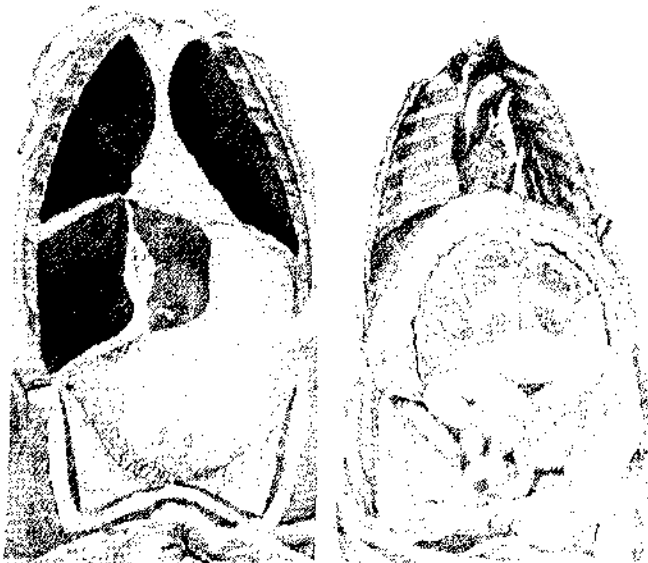
Τόμος 9

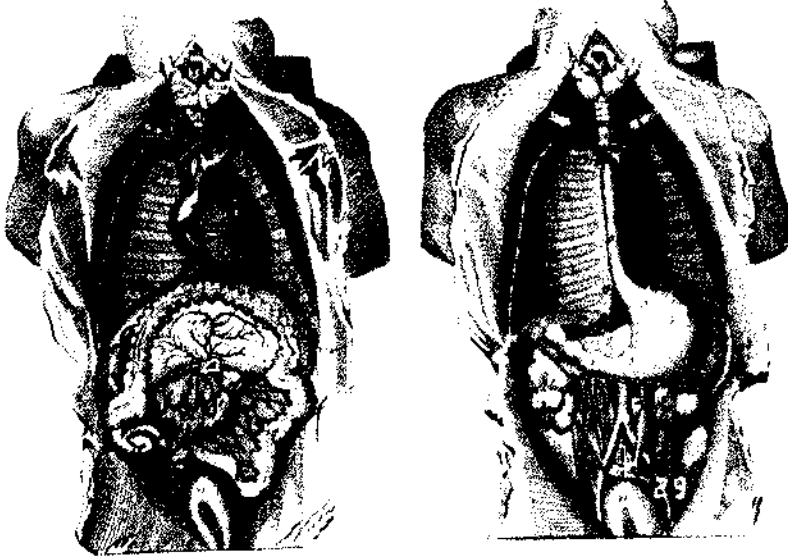
«Φυτά φαρμακερά τής Γερμανίας: Άρον τό κηλιδωτόν, τό κολχικόν», (άρ. 13).

Τόμος 10

«Φυτά ιατρικά: Ήχαλβάνη, ή γεντιανή ή πανονική», (άρ. 47).

Καταχωρίζονται έγχρωμες ανατομικές εικόνες μέ τόν άνθρωπινο σκελετό, προσθία και όπισθία όψη, μέ τά σπλάχνα, σε τέσσερα διαφορετικά ανατομικά παρασκευάσματα, μέ τήν άνθρωπινο τρίχα και τήν ταινία τών έντέρων. Επίσης και έγχρωμες εικόνες μέ τά μνημονευόμενα φυτά.

Τέσσερις εικόνες με ανατομικά παρασπενάσματα τών σπλάχνων της κοιλίας και του θώρακος του ανθρώπινου σώματος, δημοσιευμένες στην Εικονολογία παιδική, Βιέννη 1812.

34. Κωνσταντίνου Βαρδαλάχου, Φυσική πειραματική, περιεκτική τών νεωτέρων έφευρέσεων ..., Έν Βιέννη 1812³⁹.

Ίατρικά θέματα

«Χρήσις του άμμωνίου εις την ιατρικήν», (σελ. 167).

«Ένέργεια του φωσφορικού όξεος επάνω εις τό ανθρώπινον σώμα και μάλιστα εις την ραχίτιν νόσον», (σελ. 182).

«Περί της άναπνοης», (σελ. 275-277).

39. Δ. Γζίνη - Β. Μέζα, Έλληνική Βιβλιογραφία, τόμ., 1, άρ. 734. Φιλ. Ήλιού, Έλληνική Βιβλιογραφία, ό. π., άρ. 1812.75, σελ. 349. Αναφέρεται στον Έρμη τό Λόγιο του 1812, σελ.

«Τί είναι ή αναπνοή και μέ ποία όργανα έκτελείται», (σελ. 275).

«Όποιος είναι ό σκοπός τής αναπνοής», (σελ. 279).

«Περί τής κυκλοφορίας τοῦ αἵματος», (σελ. 277).

«Η πέψις ἀναπληροί τήν ἀπόλειαν τοῦ ἀνθρακος και τοῦ ὑδρογόνου», (σελ. 282).

«Τό κόκκινον χρώμα τοῦ αἵματος προέρχεται ἀπό τό ὄξυγονον», (σελ. 283).

«Πόθεν προέρχεται τό ἐμφυτον θερμόν», (σελ. 284).

«Χρήσεις ιατρικάί τοῦ ὄξυγονικοῦ ἀέρος και μέ ποιον τρόπον πρέπει νά τόν ἀναπνέωμεν», (σελ. 296).

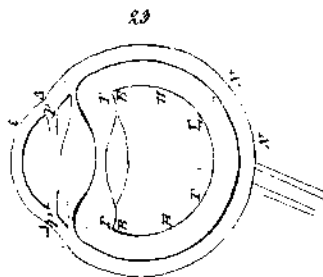
«Σύνθεσις τών μερών τοῦ ζώου. Περί τών ὀργάνων τοῦ ζώου. Κόκκαλα, μῦες, ἀγγεία, ἀδένες, νεῦρα, δέρμα. Περί τής τών ζώων οἰκονομίας. Πέψις», (σελ. 346-352).

« Ἀποτελέσματα τοῦ ἀέρος ἀπάνω εις τά ζώα», (σελ. 389-396).

«Περιγραφή τοῦ αὐτίου. Πώς προχωρεῖ ὁ ἦχος εις τό ὄργανον τής ἀκοῆς. Πόθεν προέρχεται ἡ κωφότης. Αἰσχυρίζονται τινές, ὅτι ἡ μουσική ἔχει ἰσχόν ἐπάνω εις τά πάθη και εις τό δάγκαμα τής ταραντόλης», (σελ. 468-413).

«Περί ὀράσεως. Περί τοῦ ὀφθαλμοῦ. Διαφορά τής ὀράσεως, Περί τοῦ καταρράκτου», (σελ. 690-696).

Στό τέλος τοῦ βιβλίου παρατίθεται τό κατωτέρω ἀνατομικό ἰχνόγραμμα τοῦ ὀφθαλμοῦ.

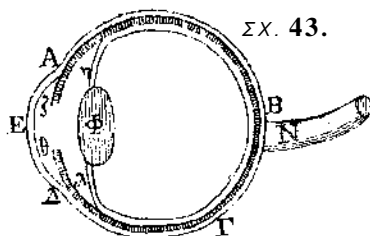
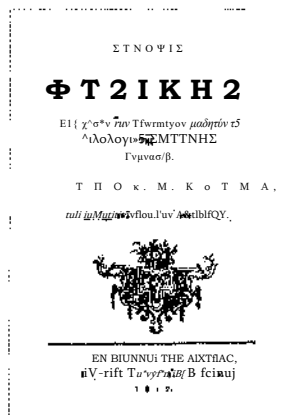

116-119 και 342-344, τοῦ 1817, σελ. 150. Για τόν Κ. Βαρδαλάχο ἐνδεικτικά βλ. Κων. Σάθα, *Νεοελληνική Φιλολογία*, 1868, σελ. 691-692, Ελένης Κούκου, *Βιογραφία Κων. Βαρδαλάχου 1755-1830*, Ἀθήνα 1964, Ἐλένης Κούκου, «Κωνσταντίνος Βαρδαλάχος (1755-1830)», *Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher*, τόμ. 19, 1966, σελ. 125-205, Μαρίας Μαντουβάλου, «Ἄγνωστος ἐπιτάφιος εις Κωνσταντίνον Βαρδαλάχον», *Παρνασσός*, τόμ. 12, 1970, σελ. 667-675, Adr. Camariano - Cioran, *Les Academies princieres de Bucarest et de Jassy et leurs pro-*

35. Κωνσταντίνου Μ. Κούμα, *Σύνομις φυσικής, εἰς χρῆσιν τῶν πρωτοπείρων μαθητῶν τοῦ φιλολογικοῦ τῆς Σμύρνης Γυμνασίου ὑπό...*, Ἐν Βιέννῃ 1812⁴⁰.

ΙΑΤΡΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

Κεφ. ΣΤ «Περὶ φωτός», «ὄρασις», (σελ. 63-69), ὅπου μνημονεύεται ἡ κατασκευή τοῦ ὀφθαλμοῦ μέ καταχώριση ἀνατομικοῦ σχεδίου.

«σκληρός χιτών ἢ λευκὸν τοῦ ὀφθαλμοῦ, (ΑΒΓΔ) (ΑΕΑ) κερατοειδῆς χιτῶν, ἴρις, κόρη τοῦ ὀφθαλμοῦ, χοροειδῆς χιτῶν, ἀμφιβληστροειδῆς χιτῶν, κρυσταλλοειδῆς φακός, ὕδατώδης χυμός, ὕαλοειδῆς χυμός, ὀπτικὸν νεῦρον».

Κεφ. Γ «Περὶ ἠλεκτρισμοῦ», (σελ. 110 καὶ 113). Ἀναφορά στὸν γαλβανισμό καὶ τίς χρήσεις του.

Κεφ. ΙΓ' «Στοιχεῖα ἐκ τῶν ὁποίων σύγκεινται καθέν ἀπὸ τὰ τρία τῶν σωματῶν τῆς γῆς γένη...Ζώων», (σελ. 131-132). Γίνεται ἀναφορά στοῦ λεύκωμα, στοῦ ἰνώδες μέρος τοῦ αἵματος, στοῦ λίπος, στοῦ σάκχαρο τοῦ γάλακτος καὶ στὴ σύσταση τῶν ὀστέων.

fesseurs, 1974, σελ. 465-484, Γεωργίου Πρίντζιπα, Κωνσταντίνος Βαρδαλάχος πρωτοπόρος δάσκαλος τοῦ γένους, Ἀθήνα 1984, Δημ. Καραμπερόπουλου, «Ἡ ἰατρικὴ σκέψη μέσα ἀπὸ τὰ βιβλία φυσικῆς τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου», Πρακτικά Πανελληνίου Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου *Οἱ ἐπιστῆμες στὸν ἑλληνικὸ χῶρο*, Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν - Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν, Ἀθήνα 1997, σελ. 223-248 καὶ σέ ἀνάτοπο. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἰατρικὰ θέματα περιέχει καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κ. Βαρδαλάχου, *Μαθήματα διὰ τοὺς παῖδας, τόμος πρῶτος, περίοδος πρώτη, ἐν Ὀδυσσῶ*, 1830. Συγκεκριμένα περιέχονται «Τὰ ὄργανα τῆς τροφῆς καὶ ὅσα φυλάττουσιν τὴν ζωὴν μας. Καὶ πρῶτον τὰ ὄργανα τῆς χωνεύσεως», σελ. 198-200, 208-209, 221-222, 227, «Φυσικὴ Ἱστορία. Ὁ ἄνθρωπος», σελ. 210-211, 222-223, «Περὶ τῆς ἀναπνοῆς», σελ. 241-244.

40. Α. Γκίνη - Β. Μέξα, *ὁ. π.*, τόμ. Ι, ἀρ. 732. Φιλ. Ἡλιοῦ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, ὁ. π.*, ἀρ. 1812.70, σελ. 347. Αναφέρεται στὸν Ἑρμὴ τὸ *Λόγιο* τοῦ 1812, σελ. 314-315 καὶ τοῦ 1817, σελ. 150.

36. Δημητρίου Ν. Δαρβάρεως, *Ἐπιτομή φυσικῆς εἰς τρία μέρη διηρημένη πρὸς χρῆσιν τῶν φιλομαθῶν νέων...*, Ἐν Βιέννῃ 1812-1813⁴¹.

Ἱατρικά θέματα

Τόμος Β'

«Μερικοὶ ἀξιοσημεῖωτοι κανόνες περὶ τῆς διατηρήσεως τῆς ὑγείας διὰ τὸν καλὸν ἀέρα», (σελ. 32-34).

«Τί ἐστὶ ζωτικὸς καὶ ἄζωτος ἀήρ», (σελ. 98-99).

«Κατασκευὴ τοῦ ὀφθαλμοῦ ὡς ὄργανου τῆς ὁράσεως», (σελ. 180-183).

«Τί ἐστὶ γαλβανισμός», (σελ. 215).

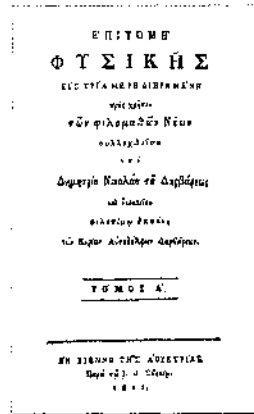
«Ὁφέλεια τοῦ ἠλεκτρισμοῦ», (σελ. 216-217).

«Χρησις τοῦ μαγνητισμοῦ», (σελ. 223).

Τόμος Γ'

«Γενικὴ θεωρία περὶ τοῦ ἀνθρώπου», (σελ. 122-138). Ἄναφορὰ στὰ μέρη τοῦ ἀνθρώπινου σώματος καὶ στὶς λειτουργίες τῆς πέψεως καὶ τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος.

«Παραγγέλματα διαιτητικά», (σελ. 481-501).

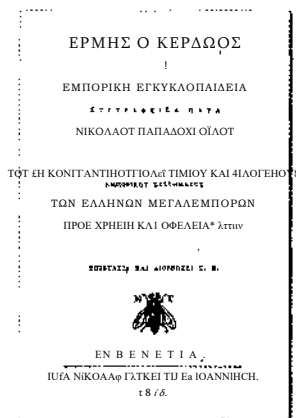
41. Α. Γκίνη - Β. Μέξα, δ. π. τόμ. Ι, ἀρ. 700. Φιλ. Ἡλιοῦ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, δ. π., ἀρ.* 1812.29. 30, γιὰ τοὺς δύο πρῶτους τόμους καὶ 1813.24 γιὰ τὸν τρίτο τόμο. Κριτικὴ παρουσίασις γίνεται ἐπὶν Ἑρμῆ τὸ Λόγιον τοῦ 1813, β', σελ. 74-81 καὶ τοῦ 1817, σελ. 150.

37. Νικολάου Παπαδοπούλου, *Ερμής ο Κερδάος ήτοι Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια*, Έν Βενετία 1815⁴².

Ιατρικά θέματα

Τόμοι Α" - Β'

«Λεξικόν τής Εμπορικής Ύλης» εἰς τό ὁποῖο μνημονεύονται κατά ἀλφαβητική σειρά πολλά φαρμακευτικά φυτά μέ τις ἱατρικές τους χρήσεις: «Αγάλογον», «Αγγελική, Συριακή ρίζα», «Ακαγιού», «Αλθαία», «Αλόη», «Αμωμον», «Ανανάς», «Ανισον», «Ασaron», «Ασπάλαθος», «Γάλβανον», «Γεντιανή», «Γλυκύριζα», «Δαῦκος», «Δάφνη», «Δίκταμον», «Δρακόντων», «Ελελίφασκος», «Ελλέβορος», «Ερμωδάκτυλον», «Ζηγκίβερι ή πιπερόριζα ή ζιντζιφύλλι», «Ζιγσεγκόν ή Ginseng», «Ιαλάπα», «Ινδόδενδρον τό καμπέχιον», «Ίπεκακουάνα», «Κασσία», «Κεχρί», «Κεδρίς», «Κεράτιον», «Κίνα», «Κιννάωμον», «Κνίδα ή ἀκαλύφη», «Κόκκος τής Αύενιώνος ή πυζάκανθα», «Κοπάου βάλαμον», «Κοραλλίνα», «Κύαμος τοῦ Αγίου Ιγνατίου», «Λαβάνδα», «Λάβδανος ή ὑποκυστίς», «Λεπτοκαρία», «Λιβανοτίς ή ροσμαρίνον», «Μανδραγόρας», «Μάραθρον», «Μελίλωτον», «Μέλισσα», «Λαῦδανον», «Πολύτριχον ή ἀδιάντον», «Ραβάρβαρον», «Σαρσαπαρήλα», «Σάσσαφρα», «Σατύριον ή κυνός ὄρχις ή σαλέπι», «Σέννα», «Σίλιφιον ή μοσχοθυμίαμα», «Σκαμμωνία», «Σκύλλα», «Σπόρος άγιος», «Στύραζ», «Ταμάρινθος», «Ταμαρίκη».

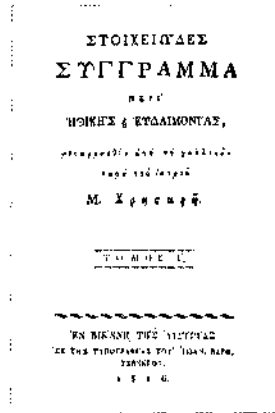
42. Φιλ. Ήλιοῦ, *Ελληνική Βιβλιογραφία τοῦ 19^{ου} αἰώνα, ὁ. π., ἀρ. 1815.43, 44*. Περιοδικό *Μέλισσα*, τετράδιον τρίτον, Έν Παρισίοις 1821, σελ. 315-328, «Βίος τοῦ μακαρίτου Νικ. Παπαδοπούλου συγγραφείς ὑπό τοῦ έν Κωνσταντινουπόλει ἐμπόρου κυρίου...». Ο *Ερμής ο Κερδάος* ἀνατυπώθηκε ἀπό τό Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989, τόμοι Α' - Δ'. Πρβλ. Τριαντ. Σκλαβενίτη, *Τά ἐμπορικά ἐγχειρίδια τής Βενετοκρατίας καί Τουρκοκρατίας καί ή Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια τον Νικολάου Παπαδοπούλου*, Ἀθήνα 1991, σελ. 55-74, Δημ. Καραμπερόπουλου, *Φαρμακευτικά φυτά στά έντοπα ἑλληνικά βιβλία (δεῦτερο μισό 18ου αἰ. - ἀρχές 19ου αἰ.)*, Ἀθήνα 2000, σελ. 23-33.

38. Μιχαήλ Χρησταρή. Στοιχειώδεις σύγγραμμα περί ήθικης και ευδαιμονίας, μεταφρασθέν από τό γαλλικόν παρά του ήατρού..., Τόμος Α', Έν Βιέννη 1816⁴³.

Ίατρικά θέματα

«Κεφ. Δ'. Περί υγείας», (σελ. 16-22).

«Η φύσις εγέννησεν όλίγους άρρώστους, τά δ' έλαττώματα των ανθρώπων προσξενούν σχεδόν όλας τάς άρρωστίας», (σελ. 19).

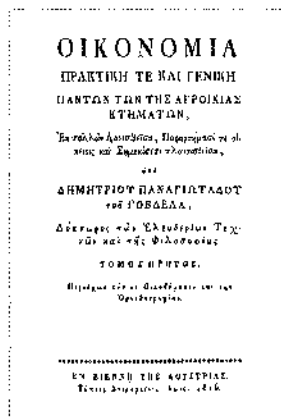

39. Δημητρίου Γοβδελά. Οικονομία πρακτική τε και γενική πάντων των τής άγροικίας κτημαίων, εκ πολλών έραμισθεισα..., Έν Βιέννη 1816⁴⁴.

Ίατρικά θέματα

«Τό μέσον δι' ου έμποδιζεται και εξαλείφεται ό μεφιστιμός ήτοι ό μολυσμός των θαλάμων», (σελ. 187).

«Καπνίσσεις άληθώς έχμολυντικά και υγιείς του κυρίου Γουίτον-Μορβώ», (σελ. 193).

43. Α. Γαίνη - Β. Μέξυ, δ. π., τόμ. Ι, άρ. 932. Φιλ. Ηλιοϋ, Έλληνική Βιβλιογραφία, δ. π., άρ. 1816.81, σελ. 474. Αναφέρεται στον Έρμη τό Λόγιο του 1817, σελ. 598. Για τον ήατρό Μιχ. Χρησταρή, (1773-1851), και τά έργα του βλ. Στεφ. Μπέττη, «Μιχαήλ Χρησταρή, διαπρεπής Γιαννιώτης ήατροφιλόσοφος και φιλικός», Ίππειρωτική Έστία, τόμ. 21, 1972, σελ. 1-32, Ρ. Αργυροπούλου, «Α 19th century Greek scholar in Bucarest: Michail Christaris and his library», Balkan Studies, τόμ. 30, 1989, σελ. 67-82, Ρ. Argyropoulos, «La Catéchisme social de Michel Christaris», στον τόμο Cornelia Papacostea - Daniélorouλου, In Memoriam. Είς μνήμην, Bucarest 1999, σελ. 67-74.

44. Φιλ. Ηλιοϋ, Έλληνική Βιβλιογραφία, δ. π., άρ. 1816.66, σελ. 469-470. Βιβλιοκρισία στον Έρμη τό Λόγιο του 1816, σελ. 172-185 και του 1817, σελ. 597 και στον Έλληνικό Τηλέγραφο του 1816, σελ. 88. Για τον εκ Ραφάνης Όλύμπιο λόγιο Δημήτριο Γοβδελά και τό βιβλίο

«Καπνίσεις διά τοῦ ἀπλοῦ ἀλικοῦ οἰζῶς», (σελ. 199).

«Καπνίσεις διά τῶν θειωδῶν ἀτμῶν», (σελ. 202).

«Περί τοῦ δξους, ἤτοι τοῦ ὀξειδίου καί τοῦ ὀξικοῦ ὀξέος, ὡς ἐπιβοηθη-
τικών μέσων πρὸς ἐκμολυσμόν», (σελ. 206).

«Περί τῆς ὠφελείας τῆς καθαρότητος», (σελ. 207).

«Τίτι τρόφιμ πρέπει νά προλάβωσι τό νοσώδες τῶν καταποντισθέντων
κατοικιών», (σελ. 209).

«Διδασκαλία περὶ τῆς διατηρήσεως τῆς ὑγείας», (σελ. 215).

«Περί τῶν μέσων, δι ὧν προλαμβάνει τίς τάς ἀσθενείας», (σελ. 226).

«Περί τῆς μακροζωίας», (σελ. 229).

40. Κωνσταντίνου Μ. Κούμα, *Σύνταγμα φι-
λοσοφίας, Τόμοι 1-4, Ἐν Βιέννῃ 1818-1820⁴¹*

ΙΑΤΡΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

Τόμος πρῶτος

Αναφορά στήν ἐξωτερική περιγραφή τοῦ
σώματος, στόν ἐγκέφαλο, στίς μήνιγγες, στόν
προμήκη καί νωτιαίο μυελό, στά νεῦρα, (σελ. 44-
49).

«Περί αἰσθήσεως», (σελ. 50-60).

Τόμος τρίτος

«Περί πλαστικής δυνάμεως καί ζωῆς καί θρέ-
ψεως καί ἀναπλάσεως καί γεννήσεως», (σελ. 98-105). Αναφορά στό τί
εἶναι ζωή, ὑγεία, ἀρρώστια, θρέψις, ἀνάπλασις, γέννησις.

του βλ. Ar. Camarino-Cioran, *Les Academies Princieres du Bucarest et de Jassy et leurs profes-
seurs*, Θεσσαλονίκη 1974, ἑλληνική μετάφραση τοῦ κειμένου στό περιοδικό *Θεσσαλικό Η-
μερολόγιο*, τόμ. 29, 1996, σελ. 115-128. Φαίδωνος Μπουμπουλίδου, «Ανέκδοτος ἐπιστολή τοῦ
Δ. Γοβδελά περὶ τῆς ἱστορίας τῆς Χαονίας τοῦ Κυριλλου», *Ἀθηνά*, τόμ. 70, 1968, σελ. 253-258,
ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία περὶ Δ. Γοβδελά.

45. Δ. Γκίνη - Β. Μέξα, ὁ. π., τόμ. 1, ἀρ. 1097, τόμ. 3, ἀρ. 1199, τόμ. 4, ἀρ. 1280. Φιλ. Ἡλιοῦ,
Ἑλληνική Βιβλιογραφία, ὁ. π., ἀρ. 1818.89-90, σελ. 568-569 γιὰ τοὺς δύο πρῶτους τόμους. Βι-
βλιοκρισία στόν *Ἑρμῆ τό Λόγιο* τοῦ 1818, σελ. 409-417 καί ἀπάντηση τοῦ Κ. Κούμα, σελ. 489-
495, τοῦ 1819, σελ. 377-379 καί στόν *Φιλολογικό Τηλέγραφο*, 5 Αὐγούστου 1818, σελ. 141.

Τόμος τέταρτος

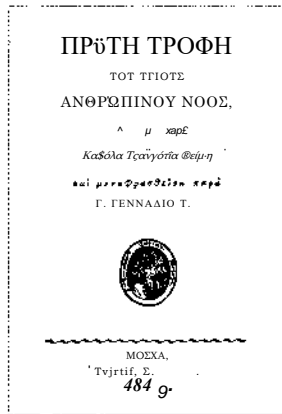
«Περί σωματικής άγωγής», (σελ. 304-307). Άναφορά στην σωματική άγωγή, στη διατροφή του βρέφους, στην καθαριότητα του παιδιοϋ.

41. Γεωργίου Γενναδίου, *Πρώτη τροφή του υγιούς ανθρωπίνου νοός συγγραφείσα γερμάνιστί παρά Καρόλου Τραϋγόττου Θεΐμη και μεταφρασθείσα παρά... Μόσχα 1819**.

Ιατρικά θέματα

«Περί ανθρώπου», (σελ. 1-8). Άναφορά στην έξωτερική περιγραφή των μερών του ανθρώπου, στην άδηλο διαπνοή, στις πίο συχνές άρρώστιες και στα σπλάγχνα του σώματος.

«Περί γενέσεως», (σελ. 37).

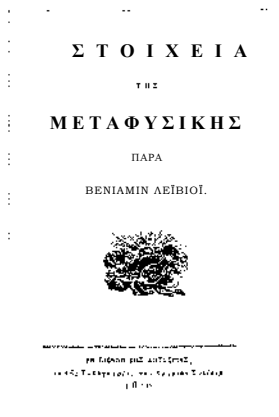
46. Δ. Γκίνη - Β. Μέξα, ό. π., τόμ. Ι, άρ. 119. Έπανεκδόσεις έγιναν κατά τά έτη 1833,1842, 1845, 1851, 1854, 1878. Συγγραφέας είναι ό Thieme, Karl Trangott. Τό κείμενο περιέχεται στό δεϋτερο τόμο τής εξάτομης *Στοιχειώδους έγκυκλοπαιδείας τών παιδικών μαθημάτων, συνταχθείσα έκ τών άρίστων παιδικών βιβλίων τής Γερμανίας* παρά Γ. Γενναδίου και Γ. Λασάνη έν *Μόσκβη* 1819-1821. Γιά τόν Γ. Γεννάδιο, (1786-1854), βλ. Αριάδνη Καμαριανοϋ-Cioran, «Η διείσδυση τών Φώτων τής Δύσης στις Παραδουνάβιες ήγεμονίες σε συγγράμματα που μετέφρασαν ή φιλοπόνησαν λόγιοι Ήπειρώτες», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας, Ήπειρος, Κοινωνία-Οίκονομία, 15ος-19ος αϊ*, Γιάννενα 1987, σελ. 357-364 και Ar. Camarino-Cioran, *Les Academies Princieres du Bucarest...*, 1974, σελ. 518-524. Στο περιοδικό *Πανδώρα*, 1 Άπριλίου 1855, τόμ. 6, σελ. 7-13, δημοσιεύεται τού Α. Ρ. Ραγκαβή, «Λόγος έκφωνηθείς εις τό μνημόσυνον τού Ι. Βενθόλου και Γ. Γενναδίου, τής 19 Μαρτίου 1855».

42. Βενιαμίν Λεσβίου, *Στοιχεία τής μεταφυσικής*, Έν Βιέννη 1820⁴¹.

ΙΑΤΡΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

Κεφ. Α'. «Περί αίσθήσεων και κινήσεως», (σελ. 1-30). Άναφορά στα αισθητήρια όργανα, τήν αισθητικότητα, τόν εγκέφαλο, τά νεύρα, τό νευρικό ύγρό, τό τηλώδες σώμα ως έστία τής αισθητικότητας, τίσ ακούσιες και έκούσιες κινήσεις.

Κεφ. Β". «Περί τοϋ αιτίου τών αισθημάτων και τής κινήσεως», (σελ. 30-37). Άναφορά στην άδυναμία άποδείξεως ότι υπάρχει έντός τών νεύρων σωλήνας μέ νευρικό ρευστό.

47. Α. Γκίνη - Β. Μέξα, *Έλληνική Βιβλιογραφία*, τόμ. Ι, άρ. 1271. Για τόν Βενιαμίν Λέσβιο, (1762-1824), βλ. Πρακτικά Πανελληνίου Συμποσίου *Βενιαμίν Λέσβιος*, Άθήνα 1985, G. P. Henderson, *The revival of greek thought*, New York, 1970, σελ. 117-126, Ar. Camarino-Cioran, *Les Academies Princieres du Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, 1974, σελ. 525-543.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ
ΣΤΑ ΕΞΕΤΑΖΟΜΕΝΑ ΕΝΤΥΠΑ ΒΙΒΛΙΑ

I. ANATOMΙΚΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑ ΣΤΑ ΕΝΤΥΠΙΑ ΒΙΒΛΙΑ

Η έρευνα τών ιατρικών θεμάτων στά έντυπα βιβλία τής εποχής τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ έχει δείξει, ὅτι ὀρισμένοι συγγραφεῖς παραθέτουν στά βιβλία τους ἀνατομικούς πίνακες καί σχέδια, μέ σκοπό νά ἐπεξηγήσουν τά ιατρικά θέματα καί κατ' αὐτόν τόν τρόπο νά γίνουν κατανοητά ἀπό τούς ἀναγνώστες τους. Υπογραμμίζουμε ὡστόσο ὅτι τά ἀνατομικά σχέδια καί πίνακες βρίσκονται σέ ποσοστό 20% μόνο στά μὴ ἱατρικά βιβλία (φυσικές, φιλοσοφικά, θρησκευτικά, σχολικά ἐγχειρίδια), ἐνῶ παρατηρεῖται παντελής ἐλλειψη στά έντυπα *Ιατρικά* βιβλία, στά ὅποια κατά κύριο λόγο ἀναμενόταν νά περιέχονται.

Συγκεκριμένα γιά τήν κατανόηση τής κατασκευῆς τοῦ ὀφθαλμοῦ παρατίθενται ἀνατομικά σχέδια (ἰχνογράμματα) ἀπό τόν Μεθόδιο Ἐνθρακίτη, τόν Νικηφόρο Θεοτόκη, τόν Εὐγένιο Βούλγαρη, τόν Κωνσταντῖνο Κούμα καί τόν Κωνσταντῖνο Βαρδαλάχο¹. Παρομοίως καί γιά τήν κατανόηση τής ἀνατομικῆς κατασκευῆς τοῦ ὠτός ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης στό βιβλίον του *Στοιχεῖα Φυσικῆς*, 1757, καταχωρίζει τέσσερα ἀνατομικά παρασκευάσματα τοῦ ἔξω καί ἔσω ὠτός μέ τά ἀκουστικά ὀστάρια, τούς ἡμικύκλιους σωλήνες καί τήν εὐσταχιανή σάλπιγγα, τόν κοχλία μέ τό ὑμενώδες διάφραγμα καί τίς δυόμισυ σπεῖρες του.

Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ ἀνατομικοὶ πίνακες μέ τά σπλάχνα καί τήν κυκλοφορία τοῦ αἵματος, τούς ὅποιους ὁ Ἐνθρακίτης παρέθεσε στό βιβλίον του, στά 1799. Οἱ ἀνατομικοὶ αὐτοὶ πίνακες, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ σέ σχετικὴ μελέτη², ἀποτελοῦν καί τούς πρῶτους ἀνατομικούς πίνακες στά έντυπα βιβλία τής εποχῆς τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἐπίσης κατά τό 1801 στό θρησκευτικὸ περιεχομένου βιβλίον τοῦ Νικοδήμου

1. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Ἀνατομικὲς εἰκόνες καί σχέδια στά έντυπα ἑλληνικά βιβλία τῆς περιόδου 1745-1821», 23^ο *Ετήσιο Πανελλήνιον Ἰατρικὸν Συνέδριον*, Ἀθήνα 1997, τόμ. Περιλήψεων, σελ. 26. Σημειώνεται ὅτι ἰχνογραφήματα ἀνατομικῆς κατασκευῆς τοῦ ὀφθαλμοῦ ἀπαντῶνται στό βιβλίον τοῦ Νεοφ. Λούκα, *Ξυνορίας ἡτοι Φυσικὴ καί Μεταφυσικὴ*, Ἐν Αἰγίνῃ 1834, καί στά χειρόγραφα παραδόσεως φιλοσοφίας τοῦ Ἀνδρέα Κάλβου. Βλ. Παναγὴ Ἀλιπράντη, «Ἄγνωστα καί ἀνέκδοτα τετράδια τῶν παραδόσεων Φιλοσοφίας τοῦ Ἀνδρέα Κάλβου», *πρόδρομη ἀνακοίνωση*, περιοδ. *Τὸ Δένδρον*, ἀρ. 67-68, Ἀπρίλιος-Μάϊος 1992, σελ. 14-36.

2. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, *Γνώσεις ἀνατομίας καί φυσιολογίας τοῦ Θεσσαλικοῦ Διδασκάλου τοῦ Γένους Ἐνθρακίτη (1758-1828)*, Ἀθήνα 1993, σελ. 26.

Ἀγιορείτου μέ τίτλο *Περί τῆς φυλακῆς τῶν πέντε αισθήσεων*, στό κεφάλαιο «*Περί καρδίας*», καταχωρίζονται δύο ἀνατομικές εἰκόνες τῆς καρδίας καί τῶν ἀγγείων τῆς, πού συνοδεύονται καί ἀπό ἐπεξηγηματικό κείμενο τοῦ Ἀνθίμου Γαζή. Μάλιστα τό κείμενο τοῦ Ἀνθ. Γαζή μετά τήν μετάφραση τοῦ βιβλίου στή ρουμανική γλώσσα κατά τό 1826³ θεωρεῖται ἕνα ἀπό τά πρῶτα κείμενα, πού μετέφεραν τίς γνώσεις τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος, ἐνώ τά δύο ἀνατομικά σχέδια τῆς καρδίας θεωροῦνται ὡς τά πρῶτα ἐπιστημονικά σχέδια, τά ὁποῖα δημοσιεύθηκαν σέ βιβλίο στή ρουμανική γλώσσα.

Στά 1810-1812 οἱ ἀδελφοί Καπετανάκη κυκλοφοροῦν τήν *Εἰκονολογία παιδική*, ὅπου παραθέτουν καί ἐγχρωμες εἰκόνες, μεταξύ τῶν ὁποίων τόν ἀνθρώπινο σκελετό, σέ πρόσθια καί ὀπίσθια ὄψη, τέσσερις εἰκόνες μέ ἀνατομικά παρασκευάσματα σπλάχνων τοῦ θώρακος καί τῆς κοιλίας. Ἐπίσης δημοσιεύουν τή μικροσκοπική εἰκόνα τῆς τριχός, τῶν παρασίτων τοῦ ἀνθρώπινου σώματος, τῆς ταινίας τῆς μονήρους καί τῆς ὑδατίδος κύστεως, ἐνώ παράλληλα καταχωρίζουν καί πολλές εἰκόνες μέ φαρμακευτικά φυτά (βλ. τίς εἰκόνες στά οἰκεία κεφάλαια τοῦ Δευτέρου Μέρους).

II. ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΣΕ ΕΥΡΩΠΑΪΚΑ ΒΙΒΛΙΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Οἱ συγγραφεῖς τῶν ἱατρικῶν θεμάτων στά ἔντυπα ἑλληνικά βιβλία τῆς ἐξεταζομένης περιόδου παραπέμπουν συχνά στήν πηγή προέλευσης τῶν κειμένων τους μέ σκοπό προφανῶς νά ἐπικυρώσουν τά γραφομένα τους μέ τά ὀνόματα διαπρεπῶν εὐρωπαϊῶν ἱατρῶν. Πολλές φορές ἀναφέρονται μόνο τά ὀνόματα τῶν διακεκριμένων ἱατρῶν-συγγραφέων, ἄλλοτε καί τά συγγράματά τους μέ σχετικά κείμενα τους. Συχνά γίνεται μνεῖα ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν καί ἑφημερίδων τῆς ἐποχῆς. Ἀπό τήν ἐρευνα διαπιστώνεται ὅτι ὅλα σχεδόν τά ἱατρικά βιβλία περιέχουν βιβλιογραφικές παραπομπές, οἱ ὁποῖες κατά κανόνα εἶναι σύγχρονες. Ἡ βιβλιογραφική τεκμηρίωση στά ἔντυπα ἑλληνικά βιβλία τῆς ἐποχῆς τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ φανερώνει τό ὑψηλό ἐπίπεδο τῆς ἱατρικῆς γνώσεως, πού μεταφερόταν μέσω τῶν βιβλίων αὐτῶν στόν ἑλληνικό χῶρο. Στή συνέχεια ἀναφέρονται ἑνδεικτικά μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα:

3. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, δ. π., σελ. 42. Ἐπίσης, Virgil Candea, «William Harvey, Anthime Gazis et les debuts de la science Roumaine moderne», *Balkan Studies*, τόμ. 5, Θεσσαλονίκη 1964, σελ. 77-88.

1. Ο Νικηφόρος Θεοτόκης στο βιβλίο του *Στοιχεία φυσικής*, 1767, τόμ. Β", καταχωρίζει βιβλιογραφικές παραπομπές. Συγκεκριμένα στη σελ. 13 παραπέμπει στην «*Ιστορία τής Βασιλικής Ἀκαδημίας*» τοῦ 1721 γιά τό σχήμα τοῦ ὀφθαλμικοῦ κόγχου. Στή σελ. 22, γιά τοὺς ὀφθαλμικούς μύες καί τὰ ἀνατομικά σχήματά τους παραπέμπει στόν 29 πίνακα τοῦ Bartholomeo Eustacchio, (1520-1574), τοῦ ὁποίου ὡς γνωστόν οἱ «*Ανατομικοί πίνακες*» δημοσιεύθηκαν τό 1714 καί θεωροῦνται ὡς οἱ πρῶτες ἱατρικές χαλκογραφίες⁴. Σχετικά μέ τόν κερατοειδή χιτώνα τοῦ ὀφθαλμοῦ, στή σελ. 17 παραπέμπει στόν διάσημο Γάλλο χειρουργό τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 18ου αἰῶνος J. L. Petit, (1674-1760), στήν *Ιστορία τής Βασιλικής Ἀκαδημίας τῶν 1728*. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι τό ὄνομα τοῦ Petit στήν Ἀνατομία φέρουν τό τρίγωνο μεταξὺ τής λαγωνίου ἀκρολοφίας, τοῦ ἔξω λοξοῦ κοιλιακοῦ μυός καί τοῦ πλατέος ραχιαίου, καθώς καί ὁ πόρος στήν ἀκτινωτή ζώνη τοῦ ὀφθαλμοῦ κοντά στόν κρυσταλλοειδή φακός⁵. Ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης ἀναφερόμενος, (σελ. 34), στό γλαύκωμα καί τόν καταρράκτη παραπέμπει τόν ἀναγνώστη στά βιβλία τῶν διασήμων Γάλλων ἱατρῶν Antoine Maitre-Jean, (1650-1730, *Traité de maladies d'oeil*, 1706, καί τοῦ Michel Brisseau, (1677-1743), *Traité de la cataracte et du gaucoma*, 1709. Ἐπισημαίνεται ὅτι ὁ Antoine Maitre-Jean ἦταν ὁ θεμελιωτής τής Γαλλικῆς Ὀφθαλμολογίας καί ὁ M. Brisseau ἀπέδειξε ὅτι ὁ καταρράκτης δημιουργεῖται ἀπό τή σκλήρυνση καί θόλωση τοῦ φακού⁶.

2. Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις ἔγραψε τό βιβλίο του *Τὰ ἀρέσκοντα τοῖς φιλοσόφοις* κατά τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνος, ἀλλά ἐκδόθηκε τό 1805. Στό κεφάλαιο γιά τήν κατασκευή τοῦ ὀφθαλμοῦ ἀναφέρεται σέ ἀνατομικά σχήματα ἀπό τοὺς Πίνακες τοῦ Bartholomeo Eustacchio καί συχνά παραπέμπει στίς *Ιστορίες τής Βασιλικῆς Ἀκαδημίας τῶν 1721, 1726, 1728, 1730, 1735*. Μνημονεύει τήν *Ανατομική* τοῦ Thomas Bartholin, (1616-1680), καί τοὺς ἀνατόμους N. Steno⁷, (1638-1686), M. Malpighi, (1628-1694) καί J. L. Petit, (1674-1760).

3. Ὁ Κωνσταντῖνος Μιχαήλ στό βιβλίο του *Ἐγχειρίδιον τοῦ ἐν ἱατροῖς σοφωτάτου Τισσότου*, Βιέννη 1785, καταχωρίζει πολλές παραπομπές. Συγ-

4. Βλ. Arturo Castiglioni, *Ιστορία τής ἱατρικῆς*, ἑλληνική μετάφραση, Ἀθήνα 1961, τόμ. 1, σελ. 402.

5. Βλ. Arturo Castiglioni, ὁ. π., τόμ. 2, σελ. 612.

6. Βλ. Arturo Castiglioni, ὁ. π., τόμ. 2, σελ. 620.

7. Τό ὄνομά του φέρει ὁ ἐκκριτικός ἀγωγός τοῦ παρωτιδικοῦ ἀδέנוς, πόρος τοῦ Στένον. Βλ. F. Garrison, *An Introduction to the History of Medicine*, 1961, σελ. 265.

κεκριμένα, στίς σελ. 17, 35 και 36, παραθέτει τοῦ Gerard van Swieten, (1700-1772), τὰ «Υπομνήματα εἰς τοῦ Βοερχαβίου τούς ἀφορισμούς», πού ἐκδόθηκαν σέ πέντε τόμους τό 1754-1758⁸. Ὁ G. Van Swieten ἦταν μαθητής τοῦ H. Boerhaave, ὁ ὅποιος ἀπεκαλεῖτο «Ὁλλανδός Ἱπποκράτης»⁹. Ἐπίσης παραπέμπει στίς σελ. 34, 41, 82, στό θεμελιώδες ἔργο τῆς παθολογικῆς ἀνατομίας τοῦ G. B. Morgagni, (1682-1771), «Περὶ τῆς ἐδρας καὶ αἰτίας τῶν ἀρρωστιῶν» (*De sedibus et causis morborum per anatonem indagatis*), πού τυπώθηκε στὴ Βενετία τό 1761. Στὴ σελ. 37 ὑπάρχει παραπομπή στό κλασσικό ἔργο τοῦ Albert Haller, (1708-1777), «Στοιχεῖα φυσιολογίας τοῦ ἀνθρώπινου σώματος» (*Elementa physiologie corporis humani*), τό ὅποιο ἐκδόθηκε σέ ὀκτὰ τόμους μεταξύ τῶν ἐτῶν 1757-1766. Ὁμοίως παραπέμπει, (σελ. 67), στό ἔργο τοῦ Anton von Haen, (1704-1776), «Θέσεις παθολογικαὶ περὶ τῶν αἰμορροειδῶν», Βιέννη 1759.

4. Ὁ Κωνσταντῖνος Μιχαήλ στό δευτέρό του ἔργο «Διαιτητικὴ, ἢς προτέτακται καὶ ἱστορία συνοπτικὴ περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ προόδου τῆς Ἱατρικῆς», Βιέννη 1794, παραθέτει στό πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου 35 βιβλιογραφικὲς παραπομπές. Αναφέρεται σέ νεώτερα κείμενα, ὅπως στὴ Γαλλικὴ Encyclopédie¹⁰, στίς Ἱστορίες τῆς Ἱατρικῆς τοῦ Daniel LeClerc, (1652-1728)¹¹, τοῦ J. Freind, (1675-1728)¹², στὰ «Προλεγόμενα τῆς φυσιολογίας» τοῦ Χάλλερ, στὴν Ἱστορία τῆς Χυμικῆς τοῦ H. Boerhaave καὶ τοῦ J. E. Blumenbach, (1752-1840), «Introduction in historian medicine-literarian», Goettigae, 1786. Ἐπιπλέον ἀναφέρει κείμενο ἀπὸ βιβλίο τοῦ ἱπποκρατιστῆ Ἰταλοῦ ἱατροῦ Giorgio Baglivini, (1668-1706), καὶ μνημονεύει τὰ βιβλία τοῦ Βιεννέζου ἱατροῦ καὶ φαρμακολόγου Anton Stoerk, (1731-1803).

Στό δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου καταχωρίζει 45 βιβλιογραφικὲς παραπομπές ἀπὸ κλασσικὰ ἔργα ἱατρῶν τῆς ἐποχῆς του, ὅπως τοῦ J. G. Zimmermann, (1728-1795), ἔργο τοῦ 1763, τοῦ S. A. Tissot, (1728-1797), «Περὶ τῆς τῶν πεπαιδευμένων υγείας» (*De la sante des gens des lettres*), τό ὅποιο εἶχε μεταφράσει στὴν ἑλληνικὴν τό 1785 καὶ «Περὶ ἀντανισμοῦ». Συχνά ἀναφέρεται στό ἔργο τοῦ Γερμανοῦ χειρουργοῦ A. G. Richter, (1742-

8. Bλ. Arturo Castiglioni, ὁ. π., τόμ. 2, σελ. 603.

9. Bλ. Σπύρου Μαρκέτου, Γ. Π. Ρουσόπουλου, «Χέρμαν Μπούραβε (1668-1736)», *Materia Medica Graeca*, τόμ. 14, 1986, σελ. 105-108.

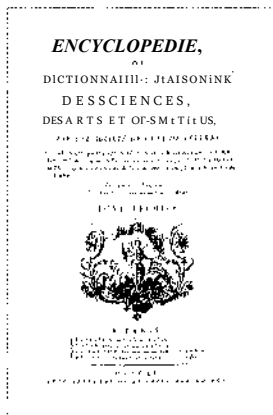
10. *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonne des sciences, des arts et des metiers par Diderot et D'Alambert...* Paris 1751.

11. D. LeClerc, *Histoire de la Medecine*, Γενεύη 1696.

12. J. Freind, *Histoire de la Medecine depuis Galien jusqu' au commencement du seizieme siecle*, Leiden 1729.

1812), «*Praisepta diaetica*» και στο έργο του Maximilian Stoll, (1742-1787), «*Praelections academiae in diversos morbos chronicos, Vol II, 1788*».

5. Ο Ρήγας Βελεστινλής στο βιβλίο του *Φυσικής απάνθισμα*, Βιέννη 1790, και ειδικότερα στο είκοστό τέταρτο κεφάλαιο «*Περί ανθρώπου ζώων και έτέρων τινών*», (σελ. 157), παραπέμπει για τήν κατασκευή του φωσφόρου από τὰ ανθρώπινα ούρα στη Γαλλική Εγκυκλοπαιδεία των Diderot και D'Alambert και όπως ή έρευνά μας έχει αποδείξει¹³, ό Ρήγας Βελεστινλής όχι μόνο μνημονεύει τήν Γαλλική Εγκυκλοπαιδεία, αλλά χρησιμοποίησε αυτόσια κομμάτια από λήμματά της για να γράψει τὰ ιατρικά θέματα: α) Περί τής κυκλοφορίας του αίματος, β) Περί τής άδηλου διαπνοής και γ) Περί τής κατασκευής του φωσφόρου από τὰ ανθρώπινα ούρα.

6. Ο Άνθιμος Γαζής στο δεύτερο τόμο του βιβλίου του *Γραμματική των φιλοσοφικών έπιστημών*, Βιέννη 1799, και ιδιαίτερα στο πέμπτο κεφάλαιο, (σελ. 537 και έξής), παραθέτει άρκετές βιβλιογραφικές παραπομπές. Συγκεκριμένα αναφέρει τή *Φυσική Ιστορία* του J. B. Blumenbach, (1752-1840), τό έργο του S. T. von Sommerring, (1755-1830), *Περί κατασκευής του ανθρώπινου σώματος*, τό όποιο έκδόθηκε σε έξι τόμους από τό 1794 έως τό 1801. Επίσης παραπέμπει στο έργο του διάσημου Όλλανδού ιατρού H. Boerhaave, (1668-1738), «*Institutiones medicae*», Leyden 1708. Μνημονεύονται οί άφορισμοί του Sanctorius και καταχωρίζεται έκτενές κείμενο από έργο του C. W. Hufeland, (1726-1836), που είχε έκδοθει τό 1798 και τό όποιο μνημονεύει ό Άναστάσιος Γεωργιάδης¹⁴ στην βιβλιογραφία του. Παραπομπές γίνονται και στο περιοδικό *Annales de Chymie*, vol. 8. Συχνά ανα-

13. Βλ. Δημητρίου Καραμπερόπουλου, «Ρήγα Βελεστινλή “Φυσικής απάνθισμα” και Γαλλική Encyclopédie. Ταύτιση, για πρώτη φορά, ενός προτύπου», *Υπέρεια*, τόμ. 2, Πρακτικά Β' Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνου-Ρήγας», Άθήνα 1994, σελ. 585-598 και D. Karaberopoulos, «Le Florilège de Physique (Φυσικής απάνθισμα) de Rhigas Velestinlis et L' Encyclopédie. Première identification d' un modèle», *Bulletin de Liaison*, no 12, Centre D' Études Balkaniques, Inalco, Paris, Décembre 1994, σελ. 129-139.

14. Βλ. Αναστ. Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, 1810, σελ. 548.

φέρεται ο ανατόμος και κλινικός J. Chr. Reil (1759-1813)¹⁵. Παράλληλα ο Άνθιμος Γαζής πρόσθεσε στην ελληνική έκδοση και δύο ανατομικούς πίνακες του ανθρώπινου σώματος, τούς όποιους πιθανόν να έλαβε από την ανατομική του Sömmerring, για να δώσει στους Έλληνες αναγνώστες παρασταστικά τη νέα γνώση για τα σπλάχνα και την κυκλοφορία του αίματος. Οί ανατομικοί αυτοί πίνακες του ανθρώπινου σώματος θα πρέπει να θεωρούνται ως οι πρώτοι ανατομικοί πίνακες σε ελληνικό βιβλίο της εποχής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού¹⁶.

7. Ο άνωνυμος λόγιος συγγραφέας του βιβλίου *Διδασκαλία παρανεπτική περί τής χρήσεως τής δαμαλίδος*, Βιέννη 1805, συχνά μνημονεύει τον ιατρό Ed. Jenner, (1749-1823), και τον έμβολιασμό του κατά τής εύλογιάς. Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου, που περιέχεται τό κείμενο του ιατρού L. Careno, για τά σημαντικά αποτελέσματα του δαμαλισμού, παρατίθεται και ένας στατιστικός πίνακας μέ τή θνησιμότητα τής εύλογιάς τών τελευταίων ετών στη Βιέννη. Τονίζεται ιδιαίτερα ότι από τό έτος έφαρμογής του δαμαλισμού παρατηρείται σημαντική μείωση τής θνησιμότητας τών παιδιών. Ο συγγραφέας μέ τά στατιστικά αυτά στοιχεία, που για πρώτη φορά άπαντώνται σε ελληνικό ιατρικό βιβλίο, προσπαθεί να πείσει τούς "Έλληνες αναγνώστες μέ έπιστημονικές άποδείξεις για τή σημασία του δαμαλισμού και τήν ανάγκη έφαρμογής του στον ελληνικό χώρο.

8. Ο Γεώργιος Κοζάκης Τυπάλδος στό «*Περί του καθαρισμού του άερος διά του άλικοϋ όξεος*¹⁷», Παρίσι 1815, κείμενό του για τήν προστασία από τήν πανώλη μέ τή χρησιμοποίηση άερίων από τήν αντίδραση χημικών ουσιών, μνημονεύει (σελ. 111) τόν Γάλλο φυσιολόγο F. Vicq-d' Azyr, «*Instruction et avis*, p. 24», του «*Γίμπερντ μίαν έπιτομήν περί του πώς πρέπει να έμποδίση τίς τόν μολυσμόν τής πανώλης και έν γένει τών έπιδημικών λοιμών*», (σελ. 113), που άντιστοιχεί στό γαλλικό βιβλίο (Ch. de Gimbernat), *Instruction sur les moyens propres a prévenir la contagion et arrêter les progrès des fièvres épidémiques*, Strasbourg 1814, μεταφέροντας και σχετικό κείμενο από τήν σελ. 67. Παράλληλα μνημονεύει τή μετάφραση τής Χημείας

15. Τό βιβλίο του *Ueber die Erkenntniß und Cur der Fieber*, Halle 1805, βρίσκεται στή Βιβλιοθήκη Μηλέων Πηλίου, που πιθανόν να είχε άποσταλεί από τόν Άνθιμο Γαζή.

16. Βλ. Δημητρίου Καραμπερόπουλου, *Γνώσεις ανατομίας και φυσιολογίας, δ. π.*, Άθήνα 1993, σελ. 26

17. Βλ. Δημητρίου Καραμπερόπουλου, «*Ένα βιβλιογράφτο κείμενο του 1815 για τήν προστασία από τήν πανώλη*», Άθήνα 1994.

τοῦ Adet ἀπὸ τὸν Κων. Κούμα καὶ καταγράφει συνταγὴ τοῦ καθηγητοῦ τῆς Ιατρικῆς τοῦ Παρισιοῦ Ph. Pinel, (1745-1826), γιὰ τὸν «ἀλικό κάπνισμά». Τέλος κάνει μνεία, (σελ. 117), τῆς «Ἀναφοράς περὶ τῆς προόδου τῶν ἐπιστημῶν τοῦ φιλοσόφου Κυβιέρου», ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ στό γαλλικό βιβλίο G. L. C. F. de Cuvier, (1769-1832), *Rapport historique sur les progrès des sciences Naturelles depuis 1789*, Paris 1810¹⁸.

9. Ὁ Πέτρος Ἡπῆτης στόν πρόλογο τοῦ βιβλίου του *Λοιμολογία*, Βιέννη 1816, μνημονεύει τὴ διατριβὴ τοῦ J. Seraphin, *Dissertation sur les fièvres bilieuses*, Paris 1815, τὴν ὁποία μετέφρασε στὴν ἐλληνικὴ ὁ Γ. Κ. Τυπάλδος. Ἐπίσης στό πρῶτο τμήμα τοῦ βιβλίου, ὅπου καταχωρίζεται ἡ ἱστορία τῆς πανώλους, παραθέτει πλήθος βιβλιογραφιῶν καταγράφοντας μάλιστα καὶ τὰ ὀνόματα 664 «*Λοιμογράφων*», ὅσοι δηλ. εἶχαν γράψει, ὅπως παρατηρεῖ, γιὰ τὴν πανώλη. Δυστυχῶς ὁμως δὲν μνημονεύονται οἱ τίτλοι τῶν βιβλίων, διότι, ὅπως σημειώνει, τὸ βιβλίο του θὰ ἦταν ὀγκώδες καὶ δύσχρηστο μὲ τὴν παράθεση τῶσων τίτλων.

10. Ὁ Ἀναστάσιος Γεωργιάδης στό βιβλίο του *Ἀντιπανάκεια*, Βιέννη 1810, καταχωρίζει πάρα πολλές βιβλιογραφικὲς παραπομπές, γιὰ νὰ τεκμηριώσῃ τὰ γραφόμενά του. Ἰδιαιτέρως στό τέλος τοῦ βιβλίου παραθέτει καὶ τὸν κατάλογο τῆς βιβλιογραφίας μὲ 146 τίτλους βιβλίων τῆς εὐρωπαϊκῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης. Συγκεκριμένα ἀναγράφονται 58 τίτλοι γερμανικῶν βιβλίων, 40 λατινικῶν, 13 γαλλικῶν, 7 ἀγγλικῶν, 5 ἰταλικῶν καὶ τέλος 23 τίτλοι ἐλληνικῶν βιβλίων κυρίως ἀρχαίων ἰατρῶν. Τὸ βιβλίο *Ἀντιπανάκεια* τοῦ Γεωργιάδου, ἀπὸ ὅσο μέχρι τώρα ἔχει δεῖξει ἡ ἔρευνά μας, θὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται ὡς τὸ πρῶτο ἐλληνικό βιβλίο τῆς ἐποχῆς τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ μὲ τὴν πολυαριθμότερη βιβλιογραφία, ἡ ὁποία, ἂς σημειωθεῖ, εἶναι τῆς συγχρόνου ἐποχῆς.

Στὴ συνέχεια παρατίθεται ἡ βιβλιογραφία, τὴν ὁποία καταχωρίζει στό βιβλίο του ὁ Ἀναστάσιος Γεωργιάδης, στὰ 1810, σελ. 537-545.

18. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, δ. π., σελ. 18, ὑποσημείωση 15.

AUCTORES.

537

Συγγραφεῖς, ὧν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ μνεία ἐν τῇ βιβλίῳ γίνεται.

Auctores, quorum plerumque in opere mentio fit.

- „*Ἔστις Ἀμιδηνῶ βιβλίῳ ἰατρικῶν Τόμ. Α΄. Ἐντέγησι 1530.*
 „*Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιάως πρὸς τοὺς Αὐτοκράτορας περὶ Εἰμαρμένους, ἢ τῷ ἔφ' ἡμῶν. Ἐν Λονδίῳ 1658,*
 „*Alexandri Aphrodisiensis ad Imperatores de Fato, et de eo, quod nostrae potestatis est. Londini 1658.*
 „*Ἀλεξάνδρου Τραλλιανῶ Βιβλία δώδεκα. Ἐν Βασιλείᾳ 1556.*
 „*Alexandri Tralliani libri duodecim. Basileiae 1556.*
 „*Ἄρεταίῳ Καππαδόκῳ περὶ αἰτίων ἢ σημεῖων ὀξείων ἢ χρονίων παθῶν Βιβλία τέσσαρα. Καὶ περὶ Θεραπειᾶς ὀξείων ἢ χρονίων παθῶν βιβλία τέσσαρα. Ἐν Λονδίῳ τῆς Βαταβίας 1735.*
 „*Aretaei Cappadocis de Causis et Signis Acutorum et Diuturnorum Morborum. edit. H. Boerhaave. Lugduni Batavorum. 1735.*
 „*Ἀριστοτέλους Σταγίρητι τὰ σωζόμενα. Τόμ. 2. ἐν Παρισίοις 1619.*
 „*Aristotelis opera omnia quae exstant. Tom. II. Lutetiae Parisiorum 1619.*
 „*Γαληνῶ (Ἱπποκράτους Κώῳ, ἢ Κλαυδίου Γαληνῶ) ἅπαντα. Τόμ. 13. ἐν Παρισίοις 1679.*
 „*Galenii (Hippocratis Coi, et Galeni Pergameni) opera. Tom. XIII. Lut. Parisiorum 1679.*
 „*Δημητρίου Κατακασσῆ Ποιήματα ἰατρικῶν. Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀυστρίας. αψ41.*
 „*Demetrii Catakasso etc. Poëmata medica. Viennae 1795.*
 „*Διογενέως Λαερτίου περὶ βίῳν, δογματῶν, ἢ ἀποφθεγματῶν τῶν Φιλοσόφων, βιβλία δέκα. ἐν Λειψία. 1759.*
 „*Diogenis Laertii de Vitis, Dogmatibus et Aphorismatibus clarorum Philosophorum Libri X. Lipsiae 1759.*
 „*Διοσκουρίδου (Πιδακίου) τὰ Ἀναξαρχέως τὰ σωζόμενα. 1598.*
 „*Dioscuridis (Pedacii) Anazarbaei opera omnia. 1618*

538

AUCTORES.

- „Εύγεσις τῷ Βαυλαρείως τὰ Ἀρίσκοντα τοῖς Φιλοσόφοις. ἐν Βιέννῃ τῆς Αὔστριας 1805.
- „ — — ἡ Λογικὴ ἐν παλαιῶν τε ἢ νεωτέρων συγγραμμάτων. Ἐν Λειψία τῆς Σαξωνίας αψξς’.
- „Ἡρόδοτος Ἀλικαρνασσοῦ Ἰστορίων λόγοι ἑννία. Ἐν Λαυδύνῳ τῆς Βαταβίας 1715.
- „Herodoti Halicarnassei libri IX. Lugduni Batavorum 1715.
- „Θεοφράστου Ἐρεσις ἅπαντα. Ἐν Λαυδύνῳ τῆς Βαταβίας 1613.
- „Theophrasti Eresii Opera omnia. Lugduni Batavorum 1613.
- „Θουκυδίδου Ὁλόρου περὶ τῷ Πελοποννησιακῷ πολέμῳ Βιβλία ὅκτω. Τόμ. 10. ἐν Βιέννῃ 1805—806.
- „Thucydides de bello peloponnesiaco Libri octo. Amstelodami 1731.
- „Ἰπποκράτους Κῶν ἅπαντα. Τόμ. 2. ἐν Λαυδύνῳ τῆς Βαταβίας 1665.
- „Hippocratis Coi Opera omnia. Tom. II. Lugduni Batavorum 1665.
- „Ἰσοκράτους ἅπαντα. Ἐν Βασιλείᾳ. 1613.
- „Isocratis opera omnia. Basileiae 1613.
- „Λουκιανῷ Σαμοσατίῳ ἅπαντα. Τόμ. 2. Ἐν Σαλμυρίῳ. 1619.
- „Luciani Samosatensis Opera omnia, Tom. II. Salmurii 1619.
- „Μαξίμου Τυρίου λόγοι. Ἐν Καταβρία, 1703.
- „Maximi Tyrii Dissertationes. Cantabrigiae 1703.
- „Νικηφόρου Θεοτόκου ποιεῖστα φυσικῆς. Τόμ. 2. Ἐν Λειψία τῆς Σαξωνίας αψξς’. ἢ αψξξ’.
- „Παύλου Ἀγινέτου βιβλία ἑπτὰ. Ἐν Βασιλείᾳ. 1538.
- „Pauli Aeginetae libri septem. Basileiae 1538.
- „Πλάτωνος τὰ σωζόμενα. Τόμ. 2. Ἐν Παρισίῳ 1578. (Ἐνίοτε καὶ τῇ Ἑλληνικῇ ἐκδόσει, ἐν Βασιλείᾳ 1556, ἰχρησόμενον.)
- „Platonis Opera, quae existant omnia, Tom. II. Lutetiae Parisiorum 1578. (Aliquoties editione etiam graeca, Basileiae 1556, usus sum).
- „Πλατῶντος Χιζωνίῳ ἅπαντα.
- „Plutarchi Chaeronensis Opera omnia.
- „Σέξτου Ἐμπειρίκου ἅπαντα. Ἐν Λειψία 1718.
- „Sexti Empirici Opera omnia. Lipsiae 1718.
- „Φλέγοντος Τραλλιανῷ συγγραμμάτια. Ἐν Ἀλῃ 1775.
- „Phlegontis Tralliani Opuscula. Halae Magdeburg 1775.

AUCTORES.

539

- „Allionis (C) Tractatio de miliarium Origine, Progressu, Natura et Curatione. Augustae Taurinorum 1792.
- „Baglivii (G) Opera omnia Medico-Practica, et Anatomica. Nörimbergae 1752.
- „Blumenbachii (J. F.) Institutiones Physiologicae. Göttingae 1798.
- „Boerhaavii (H) Opera omnia medica. Venetiis 1735.
- — Praelectiones academicae in propriis Institutionibus rei medicae. Edidit, et notas addidit, A. ab Haller, Tom. VI. Gottingae 1740—44.
- — Methodus studii medici emaculata et accessionibus locupletata ab A. ab Haller, T. II. Amstelodami 1751.
- „Brunonis (J) Elementa medicinae, cum Praefatione P. Moscati. Hildburghesuae 1791.
- „Bursarii (J. B.) Institutiones medicinae practicae Vol. II. Mediolani 1785.
- „Caেলii Aureliani Sinensis de Morbis acutis et chronicis libri octo. Amstelodami 1755.
- „Celsi (A. C.) de Medicina libri octo. Lipsiae 1766.
- „Frank (J. P.) de curandis hominum Morbis Epitome, libri V. Ticinii 1792—94.
- Libri V. Pars II. de Profluviiis. Manhemii 1807.
- „Gaubii (H. D.) Institutiones Pathologiae medicinalis. Leid. Batav. 1763.
- Libellus de Methodo conscribendi formulas medicamentorum. Lugduni Batavorum 1752.
- „Gruner (C. G.) Morborum Antiquitates. Uratislaviae 1779.
- „Haen (A. de) Ratio medendi. Tom. XV. Viennae 1771—73.
- „Haller (A. ab) Elementa physiologiae corporis humani. Tom. VIII. Lausanae 1757—82.
- Primae lineae physiologiae. Göttingae, et Leidae 1765.
- „Hildenbrand (J. V. nob. ab) Institutiones Pharmacologiae, sive Materiae medicae. Viennae 1802.
- Initia Institutionum, sive Prolegomena in Praxim clinicam. Viennae 1807.
- „Hoffmanni (Fr.) medicina rationalis systematica. Tom. VIII. Francofurti ad Moenum 1738—39.

AUCTORES.

- „Hoffmanni *Dissertatio medicophysica de Morbis certis Regionibus et Populis peculiaribus*; in *Dissert. selectior. Lugduni Batavorum* 1713.
- „Moscati (P) *de usu systematum in medicina practica, ex italico in latinam sermoem vertit Aloysius Careno. Lipsiae* 1801.
- „Musschenbroeck (P. van) *Institutiones physicae, etc. Lugduni Batavorum* 1748.
- „Philites (Constantini Anastasiadis) *de Decremento altera hominum periodo, seu de Marasmo senili. Hallae* 1808.
- „Philites (Silvestris Const.) *Disf. inaug. febrium verminosarum pathologiam exhibens. Göttingae* 1785.
- „Plinii (C. Secundi) *Naturalis historiae, T. III. Lugduni Batavorum et Amstelodami* 1755.
- „Quarin (J) *de curandis febribus et inflammationibus commentatio. Vienne* 1781.
- „Rammazzini (B. M.) *Opera omnia medicæ, etc. Londini* 1751.
- „Richard (J) *de insidiosa quarundam febrium intermittentium, tum remittentium natura etc. Editio secunda. Lugduni* 1807.
- „Sauvages (Fr. B. de) *Nosologia methodica, etc. Tom. V. Amstelodami* 1763.
- „Schwarz (J. B. M.) *Dissertatio inauguralis medica de Tarantismo et Chorea Viti. Viennae* 1766.
- „Selle (C. Th.) *Medicina clinica. Berolini* 1788.
- „Sennerti (D. Vratislaviensis) *Opera omnia, Tom. III. Lugduni* 1650.
- „Stoerk (A. L. B. de) *Præcepta medico-practica in usum chirurgorum etc. Viennae Austriae* 1784.
- „Stoll (M.) *Ratio medendi. Partes VII. Viennae.*
— *Prælectiones academicæ in diversos morbos chronicos. Vol. II. Vindobonae* 1788-89.
— *Aphorismi de cognoscendis et curandis febribus. Vindobon.* 1786.
- „Swieten (G. B. van) *Commentaria in omnes Aphorismos H. Boerhaave. T. VII. Venetiis* 1761.
- „Sydenham (Th) *Opera medica in duos Tomos divisa. Genevae* 1769.

AUCTORES.

541

- „Kreumann's (J.) praktische Arzneimittellehre. 7te Auflage. Göttingen 1798.
- „Kutenitsh (J. D. J.) Physiologie etc. 3. Theile. Tübingen 1801 - 802.
- „Balthasar's (A.) Wundarzte zu Leiden, chirurgische Krankheitslehre, aus dem Holländischen übersetzt. 2. Bände. Wien 1786.
- „Lamver's (A. O.) Abhandlung von den Krankheiten, die sowohl den Menschen als Thieren eigen sind. Lingen 1787.
- „Eckartshausen entdeckte Geheimnisse der Zauberey. Wien 1790.
- „Erpleben (J. E. P.) Anfangsgründe der Naturlehre. 6. Auflage. Göttingen 1794.
- „Falkone's (W.) Abhandlung über den Einfluß der Leidenschaften auf die Krankheiten des Körpers, aus dem Englischen übersetzt von Dr. C. J. Michaelis, neue Auflage. Leipzig.
- „Frank (J. P.) System eines vollständigen medicinischen Polizey. 3te Auflage. 4 Bände. Wien 1786 - 90.
- „Frank (Jof.) Erläuterung der Brownischen Arzneylehre. Heilbronn am Neckar 1797.
- „ — Anleitung zur Kenntniß und Wahl des Arztes für Nichtärzte. Wien 1800.
- „ — Handbuch der Logico-logie, etc. Wien 1803.
- „Gieraner (C.) ausführliche Darstellung des Brownischen Systems der praktischen Heilkunde, 2. Bände. Göttingen 1797 - 98.
- „Götsling (Dr. J. J. A.) Handbuch der Pharmacie. Jena 1800.
- „Grenn's (J. A. C.) System der Phaemacologie, etc. 3. Theile. Halle 1798 - 800.
- „ — Naturlehre, herausgegeben von C. G. Fischer, 5. Auflage. Halle 1808.
- „Bruner's (Dr. C. O.) physiologische und pathologische Zeichenlehre, 2. Auflage. Jena 1792.
- „Haller's (A. von) medicinische praktische Beyträge, aus dessen Schriften in einem vollständigen Auszug gebracht von Dr. L. v. Graß. 6. Bände. Berlin, und Leipzig 1797.
- „Heder's Kunst die Krankheiten des Menschen zu heilen, 2. Theile. 2. Auflage. Erfurt 1805.

542

AUCTORES.

- „Heder's die Heilkunst auf ihren Wegen zur Wissenschaft, oder die Theorien, Systeme und Heilmethoden der Aerzte, 2. Auflage. Erfurt 1805.
- „Hufeland (Dr. E. W.) Ideen über Pathogenie und Einfluß der Lebenskraft auf Entstehung und Form der Krankheiten. Jena 1795.
- „ — Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern. 2. Theil. 2te Auflage. Jena und Wien 1798.
- „ — System der praktischen Heilkunde, 1. Band. Jena und Leipzig 1800.
- „Jacquin (J. F. edler v.) Lehebuch der allgemeinen und medizinischen Chemie, 2c. 3. Auflage. 2. Bände. Wien 1803.
- „Jadelot's (N) Lehre von der Natur des gesunden menschlichen Körpers, mit Anmerkungen und Vorrede von J. E. Starke, aus dem Lateinischen übersezt von J. F. Wanzersdieter. Jena 1783.
- „Kant's (J.) von der Macht des Gemüthes durch den bloßen Voratz seiner Krankhaften Gefühlte Meister zu werden. In seinen sämtlichen kleinen Schriften, 4. Band, 1. Abtheilung. Königsberg, und Leipzig 1798.
- „Kilian (Dr. G. J.) Entwurf eines Systems der gesamten Medicin. 2. Theile. Jena 1802.
- „Ludwig (G. F.) Grundriß der Naturgeschichte der Menschenspecies. Leipzig. 1796.
- „Meßger's (Dr. J. D.) medizinische philosophische Anthropologie, etc. Weiffenfels, und Leipzig 1790.
- „Neumann (K. G.) allgemeine Therapie. Leipzig 1808.
- „Plarner's (G.) neue Anthropologie, 2c. 1. Band. Leipzig 1790.
- „Plouquet vom menschlichen Alter. Tübingen 1779.
- „Prochaska (Dr. G.) Lehrsätze aus der Physiologie des Menschen. 2. Auflage, 2. Bände. Wien 1802.
- „Quarin's (J.) praktische Bemerkungen über verschiedene Krankheiten, aus dem Lateinischen. Wien 1787.
- „Reil (J. E.) über die Erkenntniß und Cur der Fieber, 2te Auflage. 4. Bände. Halle 1779 - 802.
- „ — Archiv für die Physiologie, 8. Bände. Halle 1796 - 808.

AUCTORES.

543

- „Kell Kapfobien über die Anwendung der psychischen Kurmethode auf
Bestes Jerrüttungen. Halle 1803.
- „ — Beiträge zur Beförderung einer Kurmethode auf psychische
Wege. 1. Band. Halle 1808.
- „ — Vepinieren zum Unterrichts ärztliche Notwunders. Halle 1804.
- „Kreyte und Kurarten der besten Aerzte aller Zeiten, von einem prakti-
schen Aerzte. 2. Theile. Leipzig 1808.
- „Köschlaub (D. A.) Lehrbuch der Nosologie, oc. Wambereg und Wirtz-
burg 1802.
- „ — Untersuoh über Pathogenie, oder Einleitung in die Heilkunde
3. Theile. 2. Auflage. Frankfurt am Main 1802.
- „ — Erster Entwurf eines Lehrbuches der allgemeinen Jaterie,
und ihrer Propeedeutik. 1. Theil. Frankfurt am Main 1804.
- „Schreidemannel (J. E. G.) Beiträge zur Arzneylunde. 2. Abtheilun-
gen. Leipzig 1797.
- „Schelling (J. W.) Ibern zu einer Philosophie der Natur. 1. Theil.
Landshut 1808.
- „Spielmann (J. A.) Anleitung zur Kenntniß der Arzneymittel, aus dem
Lateinischen übersetzt. 2. Bände. Wien 1786.
- „Sprengel's (A.) Handbuch der Pädologie. 2. Theile, 3te Auflage.
Leipzig 1802 — 807.
- „ — Versuch einer pragmatischen Geschichte der Arzneylunde. 2te
Aufgabe. 5. Theil. Halle 1800 — 805.
- „ — Handbuch der Semiotik, neue Aufgabe. Wien 1804.
- „Stack's (D. J. E.) Handbuch zur Kenntniß und Heilung innerer Krank-
heiten des menschlichen Körpers. 2. Theile. Jena 1799 — 80.
- „ — Versuch einer wahren und falschen Politik der Aerzte oc. Jena
1784.
- „Trommsdorff (D. J. B.) Gemische Receptirkunst, oc. 3te Aufgabe. Er-
furt 1802.
- „Vogel's (D. G. G.) Handbuch der praktischen Arzneywissenschaft, oc.
2te Aufgabe 1. Thl. Stendal 1789 — 800.
- „Weifard (R. A.) Entwurf einer einfachen Arzneykunst, oder Erlän-
derung und Bestätigung der Brownischen Arzneylehre. Frankfurt am
Main 1795.

544

AUCTORES.

- „Weikard Medicinisch. praktisches Handbuch auf Brownische Grund-
sätze und Erfahrung gegründet. Heilbron am Neckar 1. u. 2. Theil,
1802. 3. Theil 1797.
- „Wichmann (J. C.) Ideen zur Diagnostik, oc. 3. Bände. Hanover
1800—801.
- „Willdenow (D. H. P.) Grundriß der Kräuterkunde, oc. 2te Auflage.
Wien 1794.
- „Windischmann (D. C.) Versuch über den Gang und Bildung in die heil-
enden Kunft. Frankfurt am Main 1809.
- „Simmernann (D. J. G.) von der Erfahrung in der Arzeneykunst. 2.
Theile. Zürich 1763.

- „Astruc (J.) des maladies des femmes. 3. Tom. à Avignon 1764.
- „ — Traité des maladies veneriennes, traduit du latin. 4. Tom. à Pa-
ris 1777.
- „Buffon histoire naturelle. 2. édition, à Paris 1750.
- „Carano sur la vaccine. à Vienne 1801.
- „Caro (J. de) Observations et experiences sur la Vaccination. à Vienne
1802.
- „Didelot précis des maladies chroniques et aegues. 2. Tom. à Nancy 1744.
- „Fourcroy (A. Fr.) Système de connoissances chymiques et de leurs ap-
plications aux phénomènes de la nature et de l'art. X. Tom. à Paris,
Brumaire. an IX.
- „Helvetius traité des maladies les plus frequentes, et des remedes speci-
fiques pour les guerir. à Bruxelles 1731.
- „Lettres sur la pouvoir de l'imagination des femmes enceintes. à Paris 1745.
- „Masuyer sur la doctrine de Brown, et sur les differens systèmes de me-
decine. An X. (1802.) Strasbourg.
- „Rousseau (J. J.) Emile, ou l'éducation. 4. Tom. à Londres 1780.
- „ — Julie, ou la nouvelle Héloïse. 4. Tom. Leipsic. 1801.
- „Tissot (oeuvres de) XIV. Tom. 1790.

AUCTORES.

545

- „Brera (V. L.) Annotazioni medico-pratiche sulle diverse materie trattate nella clinica medica della R. università di Pavia. nuova edizione. 2. Vol. Crema 1806 — 807.
- „Festa (A.) Discorso medico-chirurgico intorno al flusso di sangue dal utero nelle donne grvida. 3. edizione. Bergamo 1757.
- „Fenada (D. J.) Saggio terzo d'osservazioni e memorie patologico-anatomiche. in Padova 1804.
- „Scuderi (R.) Introduzione alla storia della medicina antica e moderna. Venezia 1808.
- „Valli (D. E.) sulla peste di Costantinopoli del anno 1803 - 805.

- „Bacon. The works of Francis Bacon of Verulam, in four volumes. London 1740.
- „Dobson (M.) a medical commentary of fixed air. Chester. 1770.
- „ — a treatise on the various Kinds of permanently elastic fluids or gases. 2. edition. London 1779.
- „Leslie (D. D.) a philosophical inquiry in to the cause of animal heat, etc. London 1778.
- „Medical observations and inquiries by a society of physicians in London. VI. Vol. London 1771 - 84.
- „Millar (J.) Observations on the asthma, and on the whooping cough. London 1769.
- „Montague (Lady Mary Wortley) Lettres etc. 5. Vol. Vienna 1797.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

**ΙΑΤΡΙΚΕΣ ΓΝΩΣΕΙΣ ΣΤΑ
ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ**

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τά προεπαναστατικά περιοδικά*, τά όποια κυκλοφόρησαν κατάτή δεύ-
τερη δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα, μετέφεραν στις σελίδες τους τή σύγχρονη
ἐπιστημονική ἰατρική γνώση, ὅπως διαπιστώνεται ἀπό τή σχετική μελέτη
τῶν δημοσιευμένων ἰατρικῶν τους ἀρθρων. Λίγα ἰατρικά θέματα περιέχουν
τά περιοδικά, Ἀθηνά, *Μέλισσα*, *Μουσειον* καί *Φιλολογικός Τηλέγραφος*.
Ὁ Ἑλληνικός Τηλέγραφος, ἀν' καί κυκλοφορήθηκε γιά πολλά χρόνια καί ἡ
ἐκδόσή του συνεχίσθηκε καί μετά τό 1821, περιέχει κυρίως εἰδήσεις γιά τίς
ἐπιδημίες τῆς πανόλους.

Τά προεπαναστατικά περιοδικά

Τίτλος	Τόπος ἐκδόσεως	Ἔτη κυκλοφορίας
<i>Ἑρμῆς ὁ Λόγιος</i>	Βιέννη	1811-1821
<i>Ἑλληνικός Τηλέγραφος</i>	Βιέννη	1812-1821...
<i>Φιλολογικός Τηλέγραφος</i>	Βιέννη	1817-1821
<i>Ἀθηνά</i>	Παρίσι	1819
<i>Μέλισσα</i>	Παρίσι	1819-1821
<i>Μουσειον</i>	Παρίσι	1819

* Τό Ἑλληνικό Λογοτεχνικό καί Ἱστορικό Ἀρχεῖο (Ε.Λ.Ι.Α.) μέ Διευθυντή τόν Μάνο Χα-
ριτάτο στή Σειρά *Τά Ἑλληνικά Περιοδικά. Ι. Προεπαναστατικά Περιοδικά* ἀνατύπωσε τά ἀκό-
λουθα: 1. *Μέλισσα ἢ Ἑφημερίς Ἑλληνική*, μέ κείμενα Κ. Θ. Δημαρά, Τά Προεπαναστατικά πε-
ριοδικά καί Αἰκ. Κουμαριανοῦ, Εἰσαγωγικά στήν Μέλισσα, Ἀθήνα 1984. 2. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*,
μέ Πρόλογο τοῦ Κ. Θ. Δημαρά καί τοῦ Ἑμμ. Ν. Φραγκίσκου, Ἀθήνα 1988-1990. 3. *Ἀθηνά ἢ Ἑ-
φημερίς Φιλολογική, Ἐπιστημονική, Πολιτική καί Ἐμπορική*, μέ Εἰσαγωγικά τῆς Αἰκ. Κουμα-
ριανοῦ, Ἀθήνα 1989. 4. *Μουσειον ἢ Ἑφημερίς Φιλολογική, Ἐπιστημονική, Πολιτική καί Τεχνι-
κή*, μέ Εἰσαγωγικά τῆς Αἰκ. Κουμαριανοῦ, Ἀθήνα 1995.

Ἐπίσης τό Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν ἐξέδωσε
στή σειρά *Τά Ἑλληνικά Προεπαναστατικά περιοδικά. Ἐυρέτηρια: Α. Ἀθηνά - Καλλιόπη - Μέ-
λισσα - Τό Μουσειον*. Ἐπιμέλεια: Ἀγγελική Γαβαθά-Παναγιωτοπούλου, Ἀθήνα 1971. Β'. *Ἑρ-
μῆς ὁ Λόγιος 1811-1921*. Ἐπιμέλεια: Ἑμμ. Φραγκίσκος, Ἀθήνα 1976. Γ". *Εἰδήσεις διά τά Ανα-
τολικά Μέρη 1911, Ἑλληνικός Τηλέγραφος 1812-1836, Φιλολογικός Τηλέγραφος 1817-1821*. Ἐ-
πιμέλεια: Ρωξάνη Ἀργυροπούλου, Ἄννα Ταμπάκη, Ἀθήνα 1983.

Τό κύριο προεπαναστατικό περιοδικό, τό όποιο μετέφερε από τίς σελίδες του τήν έπιστημονική ιατρική γνώση στόν έλληνικό χώρο, ήταν ό *Ερμής ό Λόγιος*, πού κυκλοφόρησε από τό 1811 μέχρι τήν έκρηξη τής Ελληνικής Έπαναστάσεως. Σκοπός τής εκδόσεως τού περιοδικού, όπως διατυπώνεται στην άρχή τής εκδόσεως του, ήταν «νά δίδη ειδήσεις φιλολογικάς αναφερόμενας κυρίως εις τάς γνώσεις τών έπιστημών και μαθήσεων...εις τάς ειδήσεις τών νεοφανών βιβλίων έλληνικών τε και άλλογλώσσων, όσα έχουσιν σχέσιν τινά πρός τήν Ελληνικήν φιλολογίαν εις τάς νέας έφευρέσεις τών τεχνών και έπιστημών»¹. Δημοσιεύει και ιατρικά θέματα διότι, όπως αναφέρει, δέν κυκλοφορούσαν ιατρικά περιοδικά. Χαρακτηριστικά παρατηρεί ότι «έπειδή άκόμη δέν έφθάσαμεν εις τόν βαθμόν εκείνον τής παιδείας, καθ' όν έμπορούμεν νά έχωμεν εκάστης έπιστήμης ιδίαν έφημερίδα, ως έχουσι τά σοφά τής δυτικής Εύρώπης έθνη, αναγκαζόμεθα νά εκδίδωμεν διά τού Α. Έ. πάν ό,τι ήθελε φέρει ώφέλειάν τινά εις τό γένος»².

Άπό τή διενεργηθείσα διερεύνηση διαπιστώνεται ότι τά προεπαναστατικά περιοδικά και κυρίως ό *Ερμής ό Λόγιος* δημοσιεύουν άρθρα ανατομίας, φυσιολογίας και ποικίλες πληροφορίες ιατρικού περιεχομένου. Χαρακτηριστικό είναι ότι όλα τά ιατρικά κείμενα συνοδεύονται από σύγχρονες βιβλιογραφικές παραπομπές, στοιχείο τό όποιο δείχνει τό επίπεδο ενημερώσεως τών Ελλήνων συγγραφέων τών σχετικών άρθρων τού Λογίου Έρμη. Η έπιστημονική ιατρική γνώση διοχετεύεται στόν έλληνικό χώρο μέ τά προεπαναστατικά περιοδικά, τά όποία διακινούνται κυρίως μέσω τών Ελλήνων έμπορων στά κέντρα τού Ελληνισμού.

1. *Ερμής ό Λόγιος*, 1811, σελ. 3. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, Σπ. Μαρκέτου, «Ιατρικές δημοσιεύσεις στόν Έρμη τό Λόγιο (1811-1821)», στόν τόμο *Ιατρικά παλαιόνια περιόδου 1525-1900*, Θεσσαλονίκη 1999, σελ. 68-78 και σέ άνάπτυο. Άλ. Παπαδημητρίου, «Η διείσδυση τής ευρωπαϊκής έπιστημονικής σκέψης στόν έλληνικό πνευματικό χώρο μέσω τού Λόγιου Έρμη», στόν τόμο *Η έπιστημονική σκέψη στόν έλληνικό χώρο 18ος-19ος αί*, 1998, σελ. 137-146.

2. *Ερμής ό Λόγιος*, 1817, σελ. 578.

1. ΕΡΜΗΣ Ο ΛΟΓΙΟΣ

ΙΑΤΡΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΣΤΟΝ *ΕΡΜΗ ΤΟ ΛΟΓΙΟ*

Στις σελίδες τοῦ Λογίου Ἐρμῆ καθ' ὅλη τή διάρκεια τῆς κυκλοφορίας του (1811-1821) δημοσιεύονται ἰατρικά θέματα, τά ὅποια κατά κανόνα εἶναι μεταφρασμένα ἀπό εὐρωπαϊκά περιοδικά ἢ εἶναι δοκίμια Ἑλλήνων συγγραφέων. Χαρακτηριστικό ὅλων αὐτῶν τῶν κειμένων ἀποτελεῖ ἡ παράθεση πολλῶν βιβλιογραφικῶν παραπομπῶν τῆς συγχρόνου ἐποχῆς.

Ποσοστό τῶν Ἰατρικῶν θεμάτων στόν *Ἐρμῆ τόν Λόγιο*

Στόν κατωτέρω πίνακα διαπιστώνεται ὅτι στά δέκα περίπου χρόνια τῆς κυκλοφορίας τοῦ Λογίου Ἐρμῆ καταχωρίζονται συνολικά 55 ἰατρικά ἀρθρα καί 42 βιβλιοπαρουσιάσεις, δηλ. συνολικά περίπου δέκα ἰατρικά θέματα κάθε χρόνο. Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο εἶναι ὅτι κατά τά τελευταία τρία προεπαναστατικά χρόνια αὐξάνεται ὁ ἀριθμός τῶν ἰατρικῶν θεμάτων στόν *Ἐρμῆ τόν Λόγιο*, καθώς ἐπίσης καί τῶν βιβλίων πού παρουσιάζονται. Βέβαια καί ὁ ἀριθμός τῶν σελίδων τοῦ περιοδικοῦ κατά τά ἔτη αὐτά ἀντίστοιχα εἶχε ἀύξηθεῖ σημαντικά.

Πίνακας 1

Ἔτος	Ἰατρικά θέματα	Βιβλιοπαρουσιάσεις
1811	2	7
1812	4	-
1813	3	1
1814-15	3	-
1816	6	2
1817	4	6
1818	3	6
1819	8	-
1820	10	2
1821	6	18
Σύνολο	55	42

Εκεῖνο ὅμως πού παρουσιάζει ἐνδιαφέρον εἶναι τό ποσοστό τῶν σελίδων μέ ἰατρικά θέματα κατά τά χρόνια τῆς κυκλοφορίας τοῦ Λογίου Ἐρμῆ.

Ἀπό τήν ἐξέταση διαπιστώθηκε ὅτι τό 10% τῶν σελίδων τοῦ Λογίου Ἐρμῆ εἶναι ἀφιερωμένο σέ ιατρικά θέματα καί βιβλιοπαρουσιάσεις. Τό ποσοστό 10% τῶν σελίδων τοῦ Λογίου Ἐρμῆ μέ ιατρικά θέματα εἶναι σημαντικό. Δείχνει τό ἐνδιαφέρον τοῦ "Ἑλληνα ἀναγνώστη τῆς ἐποχῆς τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ γιά ἐπιστημονική γνώση σχετικά μέ τά θέματα τῆς ἀνατομίας, τῆς φυσιολογίας καί γενικότερα τῆς υγείας του.

Ἡ θεματογραφία στόν Ἐρμῆ τόν Λόγιο ταξινομεῖται στίς κατωτέρω ἐνότητες:

Α". Θέματα ἀνατομίας καί φυσιολογίας

α). Σχετικά μέ τήν λειτουργία τοῦ σπληνός ὁ Δ. Σχινάς³ ἀναφέρει τίς σύγχρονες ἀντιλήψεις, παραθέτοντας ἐπί πλέον καί ἓνα πείραμα τοῦ "Αγγλου Everard Home, (1756-1822), ἀπό τήν ἐργασία του «On the structure and uses of the spleen», πού δημοσιεύτηκε στό περιοδικό *Philosophical Transactions* τοῦ 1808. Ἀκόμη ἀναφέρει ὅσα ἄκουσε στά μαθήματα τοῦ φιλέλληνας καθηγητοῦ τῆς ἀνατομίας στήν Παβία Fattori, παραπέμποντας καί στό σύγγραμμά του «*La sua guida della anatomia umana*, Pavia 1807, τόμ. ἄ σελ. 272».

β). Ὁ Δημήτριος Νίτζος⁴ ἀπό τό Παρίσι δημοσιεύει ἓνα ἄρθρο μέ τίτλο «*Γνώθι σ' αὐτόν. Φυσική ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου*», ὅπου μεταξύ τῶν ἄλλων

3. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, 1811, σελ. 298-301. Γιάννη Βλαχογιάννη, *Ἱστορικά ραπίσματα*, Αθήνα 1937, σελ. 95-96, Ἐλ. Μπελιά, «Οἱ λόγιοι ἀδελφοί Δημήτριος καί Μιχαήλ Γεωργίου Σχινά», *Μνημοσύνη*, τόμ. 2, 1968-1969, σελ. 174-181, Ἀπ. Βακαλοπούλου, «Συμπληρωματικά στοιχεία γιά τόν Δημήτριο Σχινά μεταξύ 1810-1817», *Ἑλληνικά*, τόμ. 29, 1976, σελ. 171-173, Στ. Φασουλᾶκη, «Ἐνα γράμμα τοῦ Δ. Σχινά πρὸς τόν Α. Μουστοζῶδη, Guilford καί "Τρις"», *Μνημοσύνη*, τόμ. 6, 1976-1977, σελ. 153-158.

4. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, 1817, σελ. 325-333. 381-389. Ὁ Δημήτριος Νίτζος ἐξ Ἰωαννίνων ἀναφέρεται ὡς ἰατρός στόν Ἐρμῆ τόν Λόγιο, 1818, σελ. 689, ὅπου καί δημοσιεύονται κείμενά του. Στά ἀρχεῖα τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πίζας Ἰταλίας ἀνευρίσκουμε ὅτι στίς 30 Νοεμβρίου 1819 ἀνακηρύχθηκε διδάκτωρ τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς. Βλ. Νικ. Τωμαδάκη, «Τριάντα ἐπτά Ἑλληνες ἰατροφιλόσοφοι σπουδάσαντες ἐν Πίσῃ (Pisa) τῆς Ἰταλίας (1790-1821)», *Παρνασσός*, τόμ. 26, 1984, σελ. 212-228, καί Ἀλόη Σιδέρη, *Ἑλληνες φοιτητές στό Πανεπιστήμιο τῆς Πίζας* (1806-1861), Ἀθήνα 1989-1994, τόμ. Α', σελ. 306, τόμ. Β', σελ. 425, 499, 631. Κατά τό 1847 δωρήθηκαν στήν Ἐθνική Βιβλιοθήκη Ἑλλάδος πεντακόσιοι τίτλοι βιβλίων τοῦ Δημητρίου Νίτζου. Βλ. Τριαντ. Σκλαβενίτη, «Ἐθνική Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος. Ἱστορικό περιγραμμοῦ», στό *Οἱ Θησαυροὶ τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης*, Αθήνα 1999, σελ. μστ'. Μάλιστα σέ αὐτοψία εἶδαμε ὅτι στή σελίδα τοῦ τίτλου τοῦ βιβλίου *Sistema Complete di Polizia Medica di G. P. Frank, Milano 1807-1808, Vol. X*, ἔφερε στρογγυλή σφραγίδα μέ τόν ὄφι στό κέντρο καί περιμετρικά στό ἐπάνω μέρος "ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΝΙΤΖΟΣ" καί στό κάτω "ΑΣΚΛ. ΥΓΕΙΑ", ἐνώ κάτω ἀπό τό

παραθέτει τό ἀντικείμενο τῆς ἀνατομίας καί τῶν μερῶν τῆς «αγγειολογίας», «σπλαχνολογίας», «νευρολογίας», «ὀστεολογίας», «συνδεσμολογίας», καθὼς ἐπίσης τῆς «φυσιολογίας» καί τῆς «παθολογικῆς φυσιολογίας». Ἐμφέρει ἀκόμη τὰ ὅσα τοῦ ἀνθρώπινου σκελετοῦ μνημονεύοντας σέ μερικά καί τῆ γαλλικῆ ὀνομασία τους. Σημειώνεται ὅτι στό ἄρθρο αὐτό πρωτοπαρουσιάζονται, ἀπό ὅσο εἶναι μέχρι τώρα γνωστό, οἱ ὅροι «σπλαχνολογία» καί «παθολογική φυσιολογία».

γ). Ἀπό τὰ «Χρονικά τῆς Φυσικῆς τοῦ Γλιλβέρτ (*Gilbert's Annales des physik*)» δημοσιεύεται σέ περίληψη τό ἄρθρο, «Περί τῆς ζωικῆς θερμῆς καί ἀναπνοῆς»⁵, ὅπου παρουσιάζονται οἱ πρόσφατες ἀπόψεις γιά τή δημιουργία τῆς θερμότητος ἐντός τοῦ ὄργανισμοῦ ἀπό τήν ἐνωση τοῦ ὀξυγόνου μέ τό αἷμα. Ἐπίσης παρατίθενται καί οἱ παρατηρήσεις τοῦ Ἀγγλοῦ Sir Benj. Collins Brodie, (1783-1802), γιά τήν ἐπίδραση τοῦ νευρικοῦ συστήματος στή λειτουργία τῆς ἀναπνοῆς καί καταχωρίζεται σχετικό πείραμα σέ ζῶα.

δ). Ἐπίσης ἀπό τό περιοδικό «*Gilbert's Annales der Physik*» δημοσιεύεται ἄρθρο μεταφρασμένο ἀπό τόν Δ. Αποστολίδη⁶ μέ τίτλο «Φυσική ἐξήγηση τῆς εἰς τό ζωϊκό σῶμα κυκλοφορίας τοῦ αἵματος καί τῶν δυνάμεων διά τῶν ὁποίων γίνεται ἡ κυκλοφορία». Στό πρῶτο μέρος τῆς μελέτης γίνεται περιγραφή τῆς καρδιάς καί τῶν ἀγγείων, ἐνώ στό δεύτερο μέρος δίδεται ἡ φυσιολογική ἐξήγηση τῆς λειτουργίας τους, παραθέτοντας καί βιβλιογραφικές παραπομπές, ὡπως ἐνδεικτικά σημειώνουμε, στό βιβλίο τοῦ C. H. Parry, (1755-1822), *An experimental inquiry into the nature, cause and varieties of the arterial pulse and into certain other properties of the large arteries in animals with warm blood*, London 1816, τήν Φυσιολογία τοῦ G. Proehaska, (1749-1820), *Institutionum Physiologie Humanae*, 1810, καί στήν τέταρτη ἐκδοση τῆς Φυσιολογίας τοῦ G. Hr. Hildenbandt, (1746-1816).

Τό ἄρθρο αὐτό τοῦ Λογίου Ἑρμῆ, πού περιέχει ὅλες τίς γνώσεις τῆς συγχρόνου ἐποχῆς μέ πολλές βιβλιογραφικές παραπομπές, μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς ἡ πληρέστερη παρουσίαση στήν ἐλληνική γλώσσα τῆς ἀνατομίας καί φυσιολογίας τῆς καρδιάς κατά τήν ἐποχή τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ.

Vol. μέ σφραγίδα τό ὄνομά του «ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΝΙΤΣΟΣ». Ἐπίσης στήν Κέρκυρα τυπώθηκε ἀπό τόν Παναγιώτη Λαζαρά, *Λόγος ἐπιτάφιος ἐκφωνηθεῖς εἰς τήν κηδεῖαν τοῦ ἱατροδιδάκτορος Δημητρίου Νίτζου* [...], Κέρκυρα 1846.

5. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, 1816. σελ. 82-87.

6. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, 1820, σελ. 532-554.

Β". Γιά τό δαμαλισμό και τήν ανατροφή τοῦ βρέφους

1. Γιά τόν δαμαλισμό, γιά τόν οποίο λίγα χρόνια πρίν, τό 1798, από τόν Ἄγγλο ἰατρό Ed. Jenner, (1749-1823), εἶχε παρουσιασθεῖ ὡς μέθοδος πρόληψης γιά τήν εὐλογιά, δημοσιεύεται ἄρθρο ἀπό τόν ἰατρό Ἀγγελο Μελισσηνό⁷ μέ τίτλο «ἀγελαδινή εὐλογιά», ὅπως ἀποκαλεῖ τόν δαμαλισμό. Ἐπισημαίνεται ὅτι ἡ θνησιμότητα ἀπό τήν εὐλογιά ἦταν «ένας τῶν δέκα εἰς ὅλους τοὺς νεογενεῖς παῖδας» καί ὅτι πρώτη προσπάθεια γιά τήν προστασία ἀπό τήν εὐλογιά ἦταν «ἡ κέντρωση τῆς εὐλογιάς», δηλ. ὁ εὐλογιασμός, μέ καλά σχετικῶς ἀποτελέσματα, χωρίς ὅμως ὁ συγγραφέας νά μνημονεύει τοὺς εισηγητές του Ἐμ. Τιμόνη καί Ἰακ. Πυλαρινό. Στῆ συνέχεια κάνει λόγο γιά τήν «εὐλογιά τῆς ἀγελάδος» καί τήν ἐφαρμογή τοῦ δαμαλισμοῦ μετὰ ἀπό πολλά πειράματα ἀπό τόν Ed. Jenner. Σημειώνει ὅτι ὁ δαμαλισμός, πού κατέστη σωτήριος, ἄρχισε νά ἐφαρμόζεται στήν Ἰταλία τό 1800 μέ ἀποτελεσματικά ἀπό τό 1805 νά ἔχουν ἐμβολισθεῖ τέσσερα ἑκατομμύρια παιδιά. Περιγράφει ἐπίσης τόν τρόπο τοῦ ἐμβολιασμοῦ, καθώς καί τίς τοπικές καί γενικές ἐκδηλώσεις του.

2. Δύο ἐργασίες τοῦ Π. Ἠπήτη⁸ γιά τήν «Ἀνατροφή τῶν παιδιῶν», καταχωρίζονται σέ σαράντα περίπου σελίδες καί δίδονται οἱ σύγχρονες συμβουλές, ὁδηγίες γιά τήν ἀνατροφή τοῦ νεογνοῦ καί βρέφους. Σημειώνεται ὅτι ὁ Ἠπήτης μόλις εἶχε ἀνακηρυχθεῖ διδάκτωρ ἀπό τήν Ἰατρική Σχολή τῆς Βιέννης. Αναγράφονται ὁδηγίες γιά τήν ἐγκυο, τήν τίκτουσα καί τή λεχοῖδα. Συνιστᾶ μεταξύ τῶν ἄλλων νά ἐξετάζονται τά νεογνά γιά τήν περίπτωση «ἀτρησίας ἐνός φυσικοῦ στομίου», τό ὅποιο εἶναι δυνατόν χειρουργικῶς νά θεραπευθεῖ. Νά μήν πιέζουν, νά μή «στραγγαλίζουν τά φουσκωμένα βυζιά» τῶν νεογνῶν, γιατί προκαλοῦνται φλεγμονές. Τονίζει ὅτι εἶναι ἐσφαλμένη ἡ ἀντίληψη ὅτι τά ἐπταμηνιάτικα νεογνά ἐπιβιώνουν καλλίτερα ἀπό τά ὀκτώ μηνῶν, τονίζοντας ὅτι τά ὄργανα τῶν ὀκτώ μηνῶν εἶναι «ἰσχυρότερα».

Υποστηρίζει τήν ἀναγκαιότητα τοῦ μητρικοῦ θηλασμοῦ⁹, ὁ ὅποιος εἶναι γιά τό καλό τῆς μητέρας καί τοῦ παιδιοῦ, μνημονεύοντας ὡστόσο καί τά δυσάρεστα ἀποτελέσματα ἀπό τήν διακοπή τοῦ θηλασμοῦ. Τονίζει πῶς «μήτε τῶν ζώων μήτε τῆς βυζάστρας τό γάλα δύναται νά ἐκπληρώσει ἀκριβῶς τήν ἔλλειψιν τοῦ μητρικοῦ». Δίνει ὁδηγίες καί γιά τίς περιπτώσεις ἀδυναμίας νά συνεχισθεῖ ὁ μητρικός θηλασμός, συστήνοντας νά δοθεῖ στό βρέφος γάλα

7. *Ερμής ὁ Λόγιος*, 1812, σελ. 196-203.

8. *Ερμής ὁ Λόγιος*, 1816, σελ. 279-291 καί 1817, σελ. 533-547, 569-578.

9. Ἐκτενέστερα βλ. Δημ. Καραπετρόπουλου, «Ὁδηγίες περὶ θαλασμοῦ στόν “Ερμή τόν Λόγιο” τοῦ 1816 καί 1817», *ΛεττΑ Παιδιατρ Κλιν Πανεπιστ Ἀθηνῶν*, τόμ. 44, 1997, σελ. 209-213.

από την τροφό ή βυζάστρα ή γάλα από ζώα, κυρίως αγελάδας. Επίσης δίνει οδηγίες για τον απογαλακτισμό, τη διατροφή του παιδιού καθώς και συμβουλές για τη σωστή αγωγή του.

Οι σαράντα πέντε αυτές σελίδες του Λογίου Έρμη με τις οδηγίες ανατροφής του βρέφους θά πρέπει να θεωρούνται από τα πρώτα «Παιδιατρικά κείμενα» στην ελληνική της περιόδου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Γ'. Θέματα σχετικά με την Ιστορία της Ιατρικής

α). Ο ιατρός Α. Αρσάκης¹⁰ δημοσιεύει σε συνέχειες ένα άρθρο με τίτλο «Έκθεσις συνοπτική τής ιατρικής ιστορίας», στο όποιο αναφέρεται στην ιατρική των αρχαίων λαών, Ελλήνων, Αιγυπτίων, Ιουδαίων και Ινδών.

β). Με τίτλο «Βραχεία και συνοπτική έκθεσις όλης τής ιστορίας τής ιατρικής συγγραφείσα παρά του έυκλεούς Σπρεγγελίου και μεταφρασθείσα από την γαλλικήν γλώσσαν» δημοσιεύεται τό άρθρο του Kurt Sprengel, πού μεταφράστηκε από τον ιατρό Αθανάσιο Πολίτη¹¹.

γ). Ο Δημήτριος Νίτζου, πού ζει στό Παρίσι, μεταφράζει από τό γαλλικό λεξικό των Ιατρικών Επιστημών άρθρο του «περιφήμου Βυρεού Virey», (Julien Joseph Virey, 1776-1847), με τίτλο «Περί Σχολείων τής Ιατρικής και των έν αύτοίς διαλαμψάντων διδασκάλων και των αιρέσεων», όπου αναφέρονται τά διάφορα ιατρικά συστήματα και Ιατρικές σχολές¹².

δ). «Πλάτωνος θεωρία περί των ψυχικών νοσημάτων»¹³ του Kurt Sprengel

10. Έρμης ό Λόγιος, 1813, σελ. 123-129, 181-189, 197-202, 240-243. Για τον Άπόστολο Άρσάκη, (1792-1874) σημειώνουμε ότι σπούδασε Ιατρική στην "Άλλη και για την διατριβή του στά λατινικά «Άνατομική περιγραφή του έγκεφάλου και του νωτιαίου μυελού των ίχθύων», 1813, ό διάσημος συγκριτικός ανατόμος Johann Friedrich Meckel (1781-1833) του έστειλε συγγραφήτρια επιστολή στις 7 Άπριλίου 1813. Βλ. Αναστ. Γούδα, «Άπόστολος Άρσάκης», στό Βίοι παράλληλοι, τόμ. Β'. Έν Άθήναις 1870, σελ. 405. Παν. Παναγιωτάκου, Οί Έλληνες Αοκλήπιδαι, Άθήναι, 1953, σελ. 77. Έκτ. Σαραφίδου, Έλληνες ιατροί έν Ρουμανία, 1940, σελ. 18. Π. Άραβαντινού, Βιογραφική συλλογή λογίων τής τουρκοκρατίας, 1969, σελ. 15. Γ. Μπαμπινιώτη, «Άπόστολος Άρσάκης (1792-1874). Μιά άγνωστη μορφή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», έφημ. Τό Βήμα, 1 Δεκεμβρίου 1991. Για τον Meckel, βλ. F. Garisson, An Introduction to the History of Medicine, 1961, σελ. 34.

11. Έρμης ό Λόγιος, 1817, σελ. 33-36.

12. Έρμης ό Λόγιος, 1817, σελ. 608-638.

13. Έρμης ό Λόγιος, 1819, σελ. 244-259. Ο Φραγκίσκος Κ. Μαύρος, φοιτητής τής Ιατρικής στή Γοτιγγή τής Γερμανίας, συχνά μνημονεύεται και δημοσιεύονται μεταφράσεις του από τά γερμανικά στόν Έρμη τό Λόγιο. Συγκεκριμένα κατάτό 1817, σελ. 112, αναφέρεται ώς μαθητής του Φιλολογικού Γυμνασίου τής Σμύρνης, κατά τό 1818, σελ. 385-412, δημοσιεύεται ένα μεταφρασμένο θέμα Φυσικής, και σελ. 417-419 αναδημοσιεύεται από την Φιλολογική Εφημερίδα

gel, πού δημοσιεύθηκε τό 1818 στά γερμανικά, μεταφράζεται από τόν Φραγκίσκο Κ. Μαύρο μέ αρκετές υποσημειώσεις καί άναγραφή αρκετών όρων καί στά γερμανικά.

ε). «Περί τών εΐς τά συγγράμματα τοϋ Ίπποκράτους θεωριών, μετά παρατηρήσεων περί τής γνησιότητος τών συγγραμμάτων τούτων»¹⁴ τοϋ Η. F. Link, πού δημοσιεύθηκε στά γερμανικά τό 1815 καί μεταφράστηκε από τόν Φραγκίσκο Μαύρο. Κριτική άπάντηση στίς θέσεις τοϋ Γερμανοϋ συγγραφέως δημοσιεύεται από τόν Ι. Κ. [=Αδ. Κοραΐς].

Δ". Για τήν άσκηση τών ιατρών καί τήν ήθική φιλοσοφία τους

α). Δημοσιεύεται σέ περίληψη από τά Ιταλικά μελέτη τοϋ εκ Κέρκυρας ιατροϋ Λεονάρδου Βορδόνη¹⁵ σχετικά μέ τήν κατανομή τών ιατρών σέ κάθε έπαρχία σύμφωνα μέ τόν πληθυσμό, τή δημιουργία Ιατρικού Συμβουλίου σέ κάθε περιοχή, τήν ύπαρξη ιατρών τοϋ κράτους, τή δημιουργία μικράς δυνάμεως νοσοκομείων σέ κάθε έπαρχία, τή δημιουργία «Ιατρικού συμβουλίου τής δικαιοσύνης». Τέλος δίνει καί τό κόστος αύτής τής όργάνωσης, πού προτείνεται. Η έργασία αύτή τοϋ Λ. Βορδόνη είχε δημοσιευθεΐ στά ιταλικά, τό 1808, μέ τίτλο «Saggio per formare de buoni medici»¹⁶.

β). Άπό τό γαλλικό Λεξικό τών Ιατρικών Επιστημών καταχωρίζεται σέ μετάφραση τό άρθρο «Ιατρική φιλοσοφία-ήθική φιλοσοφία τοϋ ιατροϋ»¹¹. Στο άρθρο αύτό έπισημαίνεται ότι «ό ιατρός τότε είναι καί λέγεται φιλόσοφος, ότε οδηγούμενος πάντοτε από τόν όρθόν λόγον καί τήν άκριβή κρίσιν διακρίνει τήν πλάνην από τήν άλήθειαν, καί σπουδάξει καί έξασκεΐ τήν τέ-

τής Γοτίγγης κριτικό κείμενο για τό βιβλίο τοϋ Αδ. Κοραΐ, Ίπποκράτους τό Περί άέρων, υδάτων, τόπων... ενό στίς σελ. 672-680 δημοσιεύεται ή μεταφρασθεΐσα «Σπουδή τής Παιδαγωγικής». Κατά τό έτος 1819, σελ. 244-259, μεταφράζει τό κείμενο τοϋ Kurt Sprengel, ενό κατά τό έτος 1820, σελ. 90, μνημονεύεται μέ τούς συμφοιτητές του Γ. Ίωαννίδη καί Λ. Άποστολίδη σέ έπιστολή τοϋ δασκάλου του στή Σμύρνη Κωνσταντίνο Κούμα, καί στίς σελ. 134-144 καί 168-178 δημοσιεύεται τό κείμενο «Περί τών εΐς τά συγγράμματα τοϋ Ίπποκράτους θεωριών, μετά παρατηρήσεων περί τής γνησιότητος τών συγγραμμάτων τούτων».

14. *Ερμής ό Λόγιος*, 1820, σελ. 134-144, 168-178 καί 309-320.

15. *Ερμής ό Λόγιος*, 1812, σελ. 289-301. Για τόν Λεάνδρο Βορδόνη, (Κέρκυρα 1746 -1813 Τεργέστη), βλ. Αρ. Σταυρόπουλου καί Σπ. Μαρκέτου, «Άγνοημένα ύγειονομικά σχέδια. Τό σύστημα υγείας τοϋ Κερκυραίου γιατροϋ Λεάνδρου Βορδόνη», έφημ. Η καθημερινή, 8 Άπριλίου 1984, σελ. 6, Όλγας Κατσαορδή-Hering, Η έλληνική παροιμία τής Τεργέστης, 1751-1830, Άθήνα 1986, σελ. 245

16. *Ερμής ό Λόγιος*, 1814, σελ. 111-116, όπου δημοσιεύεται καί ή «Νεκρολογία» τοϋ Λεάνδρου Βορδόνη.

17. *Ερμής ό Λόγιος*, 1820, σελ. 631-644. Τά παραθέματα είναι από τίς σελ. 633 καί 639.

χην τον μέ ὄλην τήν δυνατήν ἐπιμέλειαν...κινεί φρικτόν πόλεμον κατά τών σφαλερών φρονημάτων τῆς ἐποχῆς του...νομίζει ὁμως χρέος του ἀπαραίτητον τό νά κοινώσῃ μέ τά συγγράμματά του τούς καρπούς τών κόπων του, καί νά τούς καθυποβάλλῃ εἰς τό κριτήριον τών μεταγενέστερων». Στό ἄρθρο αὐτό ὑπάρχει ἀναφορά στή φιλοσοφική μέθοδο τοῦ Ἱπποκράτους, τοῦ Ἀρεταίου, τοῦ Γαληνοῦ καί τών ἱπποκρατιστῶν ἰατρῶν Guil. de Baillou, (1538-1616), Th. Sydenham, (1624-1689), καί Giorgio Baglivi, (1668-1707). Καί ὅσον ἀφορᾶ τήν ἠθική φιλοσοφία τοῦ ἱατροῦ, σημειώνεται ὅτι «ὁ ἱατρός εἰς τά ἤθη του, εἰς τάς μέ τούς ἀσθενεῖς σχέσεις του, εἰς τήν χρήσιν τών διαφόρων ἱατρικῶν μέσων, καί εἰς ἄλλας τοιαύτας περιστάσεις, πρέπει νά φανῇ ὑψηλός κατά τούς στοχασμούς, ἀνεξάρτητος κατά τήν γνώμην, αὐστηρός κατά τάς ἀρχάς τῆς τέχνης του, καί πάντοτε ἐπεστηριγμένος εἰς τήν ἀρετήν, εἰς τήν δικαιοσύνην, εἰς τήν εὐκοσμίαν καί εἰς τήν χρηστοῦθειαν τοῦ τιμίου ἀνθρώπου». Ενδιαφέρον ἔχει νά τονισθεῖ ὅτι παρατίθεται καί τμήμα ἀπό τόν Ὁρκο τοῦ Ἱπποκράτους.

Ε'. Θέματα γιά τόν μεσμερισμό ἢ ζωϊκό μαγνητισμό

Οἱ Ἕλληνες ἱατροί καί οἱ λόγιοι ἦταν γενικά ἐνήμεροι σχετικά μέ τόν ζωϊκό μαγνητισμό ἢ μεσμερισμό¹⁸, ὅπως διαπιστώνεται ἀπό τά ἄρθρα καθῶς καί τίς ἐπιστολές ὑπέρ ἢ κατά τῆς μεθόδου αὐτῆς, πού δημοσιεύονται στόν *Ερμή τό Λόγιο* κατά τήν τριετία 1818-1820¹⁹. Σκοπός τών ἀρθρῶν ἦταν ἡ ἐνημέρωση τών «φιλομαθῶν» γιά τό σύγχρονο τότε θεραπευτικό ρεύμα τοῦ μεσμερισμοῦ, γιά τό ὁποῖο γράφτηκαν ἄρκετά βιβλία. Καταχωρίζονται μερικές φορές καί οἱ τίτλοι πολλῶν βιβλίων, πού ἐκδόθηκαν ἐκεῖνα τά χρόνια. Τά ἄρθρα εἶναι κυρίως μεταφρασμένα ἀπό τήν *Real Encyclopedic*, τά «*Ἀρχεῖα τοῦ Ζωϊκοῦ Μαγνητισμοῦ*» καί συνοδεύονται ἀπό βιβλιογραφικές παραπομπές τῆς ἐποχῆς. Οἱ ἐπιστολές πού δημοσιεύονται σχετικά μέ τόν μεσμερισμό ἀποτελοῦν στοιχεῖο, τό ὁποῖο δείχνει ὅτι οἱ Ἕλληνες λόγιοι ἦταν ἐνήμεροι στίς τρέχουσες ἐπιστημονικές ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ἄν. Πολυζωΐδης²⁰, ὁ ὁποῖος δημοσίευσε τό πρῶτο ἄρθρο πε-

18. Μεσμερισμός ἀποκλήθηκε ἀπό τό ὄνομα τοῦ εἰσηγητοῦ τῆς θεραπευτικῆς αὐτῆς μεθόδου Anton Mesmer, (1734-1815). «Περί ζωϊκοῦ μαγνητισμοῦ» γράφει μεταγενέστερα καί τό περιοδικό *Ἀποθήκη ὠφελίμων γνώσεων*, Νοέμβριος 1838, σελ. 165-167.

19. *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1818, 1819, 1820. Βλ. Θανάση Καράβατο, «Ερμῆς ὁ Λόγιος: ἐνα βῆμα διαλόγου γιά τή μετακένωση τοῦ ζωϊκοῦ μαγνητισμοῦ-μεσμερισμοῦ», *Τά Ἱστορικά*, τεύχος 23, Δεκέμβριος 1995, σελ. 299-316.

20. *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1818, σελ. 126. Ἀρνητική θέση ἐναντι τῆς χρησιμότητος τοῦ μαγνητισμοῦ λαμβάνει ὁ Δημήτριος Δάρβαρις, *Ἐπιτομή φυσικῆς*, τόμ. Β', 1812, σελ. 223, ὁ ὁποῖος χαρακτηριστικά γράφει ὅτι «πρό πολλῶν χρόνων ἄρχισαν πολλοί ἱατροί νά μεταχειρισθῶσι

ρί του ζωϊκού μαγνητισμού, παρατηρεί για την αξιοπιστία και την επιστημονικότητα της νέας θεραπευτικής μεθόδου, ότι ο χρόνος «θέλει δείξει φρούδα και κενά ταντα πάντα ή σωτήρια και χρήσιμα για το ανθρώπινο γένος».

ΣΤ'. Διάφορα ιατρικά θέματα και πληροφορίες

Στις σελίδες του Λογίου Έρμη δημοσιεύονται και διάφορα άλλα άρθρα όπως:

1). «Περί μεγαλοφνίας»²¹ άρθρο του Ίωσηπου Δούκα²² μεταφρασμένο από το Λεξικό των Ιατρικών Επιστημών του Παρισιού, όπου αναφέρεται και στην ανατομική κατασκευή του έγκεφάλου.

2). «Περί φαρμακίας»²³, δηλ. της φαρμακευτικής, του Δημητρίου Νίτζου από το Παρίσι, απαντώντας σε ερώτημα των αδελφών του φαρμακοποιών στά Ιωάννινα για το «Ποία είναι ή ενεστώσα κατάσταση της Φαρμακίας εις τους Παρισίους». Σημειώνει ότι «έσυναξε» μεγάλο μέρος «άπό τό σύγγραμμα του πολυμαθέστατου» Γάλλου J. J. Virey, (1776-1847), δημοσιεύεται ακόμη ή ιστορία της Φαρμακευτικής και οί, κλάδοι της. Μάλιστα καταγράφεται για πρώτη φορά και ό όρος «συσταλτικότητα»²⁴. Ωστόσο ό Δ. Νίτζου στό ερώτημα των αδελφών του, άν θά πρέπει νά στείλουν νέον νά σπουδάσει μέ έξοδα τους την Φαρμακευτική επιστήμη στην Εύρώπη και άν θά είναι «ή καρποφορία αναλόγος των έξόδων», άπαριθμεϊ τά όφέλη: θά αποκτηθεϊ ή επιστημονική γνώση σε λίγο χρονικό διάστημα και μέ λίγα έξοδα τά φάρμακα «θέλουν σάς κοστίσϊ} άσυγκρίτως εύθιυνότερα, όταν μάθητε νά τά κατασκευάζητε μόνοι σας και πιστώτερα διά την υγείαν της άσθενούσης ανθρωπότητας, τό όποϊόν εϊναι τό κυριώτερον» και επιπλέον «θέλετε έχει

τόν μαγνητισμόν εις θεραπείαν των νόσων και άρρωστιών, και λέγουσι τινές ότι έθεράπευσαν κεφαλαλγίας, ρευματισμούς, οδονταλγίας και άλλα πάθη. Άλλ' αυτά αι θεραπείαι δέν έπιβεβαίωθησαν από άλλους έμπειρους ιατρούς, μάλιστα δέ τό έναντίον του άπεδείχθησαν ψευδεις και επίπλαστοι. Όθεν και ό ζωϊκός μαγνητισμός παντελώς ήμελήθη και τό βυθό της λήθης παρεδόθη». Για τόν Άναστάσιο Πολυζωΐδη βλ. Κατερίνας Γαρδίκας, «Ο Άναστάσιος Πολυζωΐδης και ή Έλληνική Επανάσταση», *Μνήμων*, τόμ. 1, 1971, σελ. 23-52.

21. *Έρμηξ ό Λόγιος*, 1818, σελ. 136-142, 188-193, 223-232, 313-319, 440-443.

22. Για τόν εκ Σάμου Ίωσηπο Δούκα, πού είχε σπουδάσει ιατρική στό Παρίσι ένδεικτικά βλ. Μανόλη Βουρλιώτη, «Ίώσηπος Μανουήλ Δούκας (1795-1831)», *Σαμιακή Επιθεώρηση*, τόμ. 10, 1990, σελ. 109-116.

23. *Έρμηξ ό Λόγιος*, 1818, σελ. 468-488.

24. Βλ. Στεφ. Κουμανούδη, *Συναγωγή νέων λέξεων*, Άθήνα 1900, επανέκδοση Έπιστασία Κ. Θ. Δημαρά, Άθήνα 1980, σελ. 968, όπου όμως ό όρος «συσταλτικότητα» μνημονεύεται σε μεταγενέστερο σύγγραμμα του 1849.

τήν δόξαν νά νομισθήτε οί Κάδμοι τής κατά τήν Ελλάδαν Φαρμακίας», διότι θά τούς μιμηθοῦν καί ἄλλοι ὁμογενεῖς, οἱ ὅποιοι «θέλουν τελειοποίησιν τās ἀναλόγους τέχνας των στέλλοντες καί αυτοί εἰς Εὐρώπην νέους».

3). «Περί τοῦ Βροουνιακοῦ συστήματος» δημοσιεύεται ἄρθρο ἀπό τόν Τ. Ασάνη²⁵ γιά τό σύστημα τής ἱατρικῆς τοῦ Ἀγγλοῦ ἱατροῦ John Brown, (1735-1788), σύμφωνα μέ τό ὅποιο ἡ «μηχανή τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος» ἔχει μία ιδιότητα τήν «διεγερσιμότητα», ἐπί τής ὁποίας ἐπενεργοῦν οἱ ἐξωτερικές δυνάμεις. Ἀπό τήν «ἰσοσταθμία», τήν ἰσορροπία αὐτῶν ἐξαρτάται ἡ ὑγεία, ἐνώ ἀπό τήν ἀνισορροπία ἡ νόσος. Στό ἄρθρο μνημονεύεται «ὁ ἀρχινοῦστατος πλὴν κατά κοινήν δυστυχίαν ὀλιγοχρόνιος κλινικός τοῦ Παταυτοῦ μακαρίτης Βονδιόλης ὁ Κερκυραῖος», ὁ καθηγητής Πέτρος Ἀντωνίου Βονδιόλης, (1765-1808). Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ ὅρος «διεγερσιμότης»²⁶, πού χρησιμοποιοῦν ἀπό τόν Ασάνη, ἴσως τότε εἰσάγεται στήν ἐλληνική γλῶσσα.

4). Αναγγέλεται ἀπό τός ἀγγλικές ἐφημερίδες ἡ ἐφεύρεση ἐνός νέου φαρμάκου ἀπό τό χόρτο τό κατά Λινναῖον ὀνομαζόμενον «Galium Aparigine» γιά τό «φθοροποιόν πάθος καρκίνου λεγόμενον»²⁷. Δίδεται καί ὁ τρόπος χρήσεως τοῦ φαρμάκου.

5). Ὁ βόραξ προβάλλεται στήν Ἀγγλία ὡς τοπικό φάρμακο γιά τὰ «καρκινώδη ἔλκη» καί στήν θεραπεία τῶν «χοιραδικῶν οἰδημάτων».

6). Γέννηση παιδιῶν μέ συγγενεῖς ἀνωμαλίες, ὅπως συνένωση δύο παιδιῶν κατά τό ἱερόν ὄστον²⁸, γέννηση ἀκέφαλου παιδιοῦ ἢ παιδιοῦ χωρῖς νεύρα²⁹.

7). Τό ἐλαιόλαδο θεωρεῖται προφυλακτικό κατά τής πανώλους³⁰, ὅπως γράφηκε στήν «Gazette de Santé, 1819, Νοεμβρίου ἰστ', καί Revue Encyclopedique τής αὐτῆς ἐποχῆς».

25. Ερμῆς ὁ Λόγιος, 1811, σελ. 91-95 καί 113-118.

26. Βλ. Στ. Κουμανοῦδη, Συναγωγή νέων λέξεων, 1900, σελ. 288.

27. Ερμῆς ὁ Λόγιος, 1814, σελ. 74. Τό «Galium Aparigine» εἶναι γνωστό χόρτο μέ τό ὄνομα «κολλητσίδα», τό ὅποιο ἔχει πολύτιμες φαρμακευτικές ιδιότητες καί θεωρούμενο ἄριστο διουρητικό σύμφωνα μέ τόν Δημήτριο Καββάδα, Εἰκονογραφημένον Βοτανικόν - Φυτολογικόν Λεξικόν, τόμ Β', Ἀθήνα, σελ. 1013-1014· εἶναι ἡ μνημονευομένη «Ἀπαρίνη» ἀπό τόν Θεόφραστο, Περί Φυτῶν ἱστορίας, 7, 14, 3, καί ἀπό τόν Διοσκουρίδη, Περί ἔλης ἱατρικῆς, III, 90, ὅπου σημειώνεται ὅτι «ταύτης τό σπέρμα καί οἱ καυλοὶ καί τὰ φύλλα χυλισθέντα φαλαγγιοδῆκτοις καί ἐχιδοῆκτοις βοηθεῖ μετ' ὀίνου πινόμενα, καί ὠταλγίας ἰάται ὁ χυλός ἐγχοματίζόμενος. Ἡ δέ πῶα ἀναλημφθεῖσα ὀζυγγίν διάφορε! χοιράδας».

28. Ερμῆς ὁ Λόγιος, 1818, σελ. 256-257.

29. Ερμῆς ὁ Λόγιος, 1821, σελ. 141-142.

30. Ερμῆς ὁ Λόγιος, 1820, σελ. 180. Ἐφαρμόσθηκε ἀπό τόν Ἰσπανό ἱατρό Sola. Πρβλ. Ἀρ. Σταυρόπουλου, Τά νοσοκομεία καί ἡ νοσηλευτική πολιτική τής ἐλληνικῆς ἐθνότητος στήν Κωνσταντινούπολη, Ἀθήνα 1984, σελ. 329, ὅπ.σ. 55.

8). Αναφέρεται από τό Παρίσι νόθευση τοῦ ὑλικοῦ παρασκευῆς τῶν καθετήρων³¹ τῆς οὔροδόχου κύστεως, πού εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τή θραύση αὐτῶν ἐντός τῆς κύστεως καί στή συνέχεια τή χειρουργική ἀφαίρεση τῶν τεμαχίων τῶν καθετήρων.

9). Θεραπεία τῆς «*κωφότητος καί ἀλαλίας*»³² μέ τή διάτρηση τοῦ τυμπανικοῦ ὑμένους τοῦ ἀκουστικοῦ πόρου.

10). Ἡ *Belladonna*³³ εἶναι προφυλακτικό φάρμακο κατά τῆς «*σκαρλατίνας*», τῆς ὄστρακιάς, ὅπως ἀναφέρεται ἀπό τόν ἰατρό τῆς Λειψίας «*Hahnemann*», (S. C. F. Hahnemann, 1755-1843), καί ἐπιβεβαιώθηκε ἀπό τόν ἰατρό «*Hufeland*»³⁴. Σημειώνεται ἀκόμη ὅτι στή Γαλλία γίνονται πειράματα γιά τήν ἐπιβεβαίωση τῆς δοξασίας αὐτῆς.

11). Αναφορά στόν σακχαρώδη διαβήτη καί παρουσίαση περιπτώσεως παιδιοῦ μέ τήν πάθηση αὐτή καί δοκιμή νέας θεραπευτικῆς ἀγωγῆς.

12). Ὁ Ἄγγελος Μελισσηνός παρουσιάζει σέ ἐννέα σελίδες τή ζωή καί τή δράση ὡς «*Ἐπιτάφιον*» μέ τίτλο «*Ἐγκώμιον Πέτρον Ἀντωνίου Βοντιόλη Κερκραιόν... μέλωνος τῆς ἐν Ἰταλία Βασιλικῆς Ἐταιρείας, καί διαφόρων ἄλλων ἐνδόξων ἔταιρειῶν, Ἰατροφιλοσόφου διδασκάλου τῆς Βολωνιακῆς καί Παταϊκῆς Ἀκαδημίας καί πατρός πλείστων κλασσικῶν συγγραμμάτων*»³⁵. Σημειώνει τό ἔτος γεννήσεως τοῦ Βοντιόλη, τό 1765, καί παρουσιάζει τήν πνευματική του πορεία ἀπό τή νεανική ζωή, τότε πού θεωροῦσε «*ὅτι τό πρότιστον χρέος τοῦ ἀνθρώπου ἦτο νά ἀφιερωθῆ εἰς εὐδαιμονίαν τῶν ὁμοίων του*», τή φοίτησή του στό «*ἐν Παταῦφ Γραικικόν σπουδαστήριον*» καί ἀργότερα στήν Ἰατρική Σχολή τῆς Πάδοβας, ὅπου κατά τρία συνεχῆ ἔτη «*ἀνέγνωσεν ἰταλιστί τρεῖς διατριβάς*» καί κατά τό εικοστόν τέταρτο ἔτος τῆς ἡλικίας του ἔλαβε «*μετά ἐπαίνων πολλῶν τόν ἐνδοξον στέφανον τῆς Ἰατρικῆς*». Τό 1790 ἐξέδωσε τή μελέτη «*Περί τῆς ποσότητος τῶν χιτῶνων τοῦ ὀρχιδίου*» καί «*ἀνέγνωσε εἰς τήν ἐν Παταῦφ ἀκαδημίαν*» μίαν ἄλλη «*περί τοῦ παραδόξου φαινομένου τῆς βορινῆς Ἡοῦς*», μελέτη, ἡ ὅποια ἐντυπωσίασε τόσο πού ὁ «*περιβλεπτος Βόλτας, τό καύχημα τῆς Ἰταλίας καί τῆς Εὐρώπης ὅλης τό θαύμα*», τήν ἐξέδωσε μέ ὑποση με ἰώσεις «*εἰς τήν ἐφημερίδα τοῦ*

31. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, 1820, σελ. 451.

32. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, 1821, σελ. 141.

33. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, 1821, σελ. 142.

34. Chr. With. Hufeland, (1762-1836). Ὁ ἰατρός Σοφοκλῆς Οικονόμου παραθέτει τόν τίτλο τῆς σχετικῆς ἐργασίας. Βλ. Σοφ. Οικονόμου, *Βίος Χριστοφόρου Βιέλμου Ούφελάνδρον ἰατροῦ*, Αθήνησιν 1838, σελ. 23.

35. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* τ ον 1814, σελ. 117-123. «Πέτρος Ἀντόνιος Βοντιόλης» εἶναι τίτλος ἀρθροῦ μεταφρασθῆν ἀπό τήν Ἰταλική ὑπό «Βερβιτσιώτη» στήν *Πανδώρα*, τόμ. 1F, 1 Ἰανουαρίου 1863, σελ. 465-467.

κυρίου Μπρουνιατέλη³¹ εν τώ 1792». Παρακινήθεις ό Βονδιόλης όμως από τό «άξίωμα τό όποιον είπεν ό άθάνατος Ιπποκράτης ό πατήρ τής Ιατρικής», ότι οί θεωρητικές γνώσεις «δέν είναι έπωφελείς εις τήν κλίνην τοῦ άσθενοῦς, άν δέν συντροφεῦονται μέ συνεχώς έπανελλειμένας πείρας», άρχισε νά επισκέπτεται τά διάφορα νοσοκομεία μέ σκοπό «νά παρατηρήση τάς διαφόρους μεθόδους θεραπείας». Μετέβη ως άρχίατρος τοῦ Βενετοῦ πρέσβευς στήν Κωνσταντινούπολη καί κατά τήν έποχή τής παρουσίας τών γαλλικών στρατευμάτων κατά τό 1797 στήν πατρίδα του εγκαθίσταται στήν Κέρκυρα «διά νά έπιταχύνη τήν στερέωσιν τής εὐτυχίας τών συμπατριωτῶν του, καί νά έμπνεύση πρὸς τήν νεολαίαν τόν έρωτα τής μαθήσεως καί πρὸς τά χρηστά ήθη μεταρρυθμισιν αὐτής». Μέ τήν αναχώρηση τών γαλλικών στρατευμάτων από τήν Κέρκυρα, ό Βονδιόλης εγκαθίσταται στό Παρίσι, όπου στήν Ιατρική Εταιρεία ανέγνωσε «μίαν διατριβήν περί τών κοινοτέρων νόσων τών εν τή Ιταλία στρατιωτικῶν νοσοκομείων», καί συνέχεια εκλέχθηκε καθηγητής στό Πανεπιστήμιο τής Βολονίας καί άργότερα τής Πάδοβας, όπου ανακοίνωσε πολλές μελέτες. Όμως τό 1808 προσεβλήθη «από δεινῆν γαστρικήν φλόγωσιν» καί απέβίωσε πρόωρα σέ ήλικία 43 ετών.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ ΙΑΤΡΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

Στίς σελίδες τοῦ Λογίου Έρμη παρουσιάζονται μέ σχετική κριτική όρισμένα βιβλία, μέ σκοπό νά γίνει γνωστό στους αναγνώστες ή σημασία τοῦ παρουσιαζομένου βιβλίου. Μερικές μάλιστα φορές γίνονται συστάσεις στους αναγνώστες για τή χρησιμότητα αὐτῶν τών βιβλίων.

Ξενόγλωσσα βιβλία

1. Παρουσιάζεται τό βιβλίό τοῦ εκ Κεφαλληνίας ιατροῦ Αγγέλου Μελισσηνοῦ, «Πονημάτιον έπάνω εις τήν κίναν-κίαν καί μεταχείρισιν αὐτῆς εις τούς περιοδικούς πυρετούς»³¹, τό όποιο εκδόθηκε στό Μιλάνο στά ιταλι-

36. *Ερμής ό Λόγιος*, 1813, περίοδος α', σελ. 86-95. Ό μνημονεύομενος στή σελ. 89, «Μπρουνιατέλης» είναι ό καθηγητής τής Χημείας στήν Πανία Luigi Brugnatelli, (1761-1818), τοῦ όποιον κείμενα χρησιμοποίησε ό Διονύσιος Πύρρος στή *Φαρμακοποιία γενική*, πού εξέδωσε τό 1818.

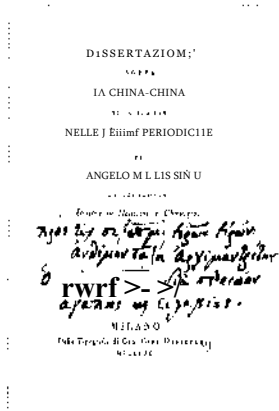
37. *Έρμής ό Λόγιος*, 1812, σελ. 195-196. Για τόν Αγγελο Μελισσηνό, βλ. Ηλία Τσιτσέλη, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, τόμ. Α", Αθήνα 1904, σελ. 387-389. Ας σημειωθεί ότι ό Δημήτριος Σχινάς αφιερώνει στόν Λόγιο Έρμη, 1818, σελ. 680-681, ένα επίγραμμα στόν Αγγελο Μελισσηνό καί Παναγιώτη Στεφανίδη μέ τήν ευκαρία «τόν τής χειρουργίας στέφανον εν τώ τής Πανίας Πανεπιστημονίφ αναδεχομένους».

κά, τό 1811. Απαριθμούνται τά πέντε κεφάλαια τής μελέτης καί σημειώνεται ότι ό καθηγητής τής Πάδοβας Ἄγγελος Δελλαδέτζιμας, θεῖος τοῦ συγγραφέως, «έφεύρε» καί άλλα τέσσερα εἶδη τής «κίνας-κίνας». Ἐπίσης καθιστά γνωστό τό «ήρωικόν βότανον», ὅπως τό ἀποκαλεῖ, γιά τήν ἀποκτηση κέρδους νοθεύονταν μέ ἀδρανεῖς φλοιούς. Στήν ἴδια σελίδα σημειώνεται ότι τό βιβλίο θά πρέπει νά τό διαβάσουν ὅσοι ἐνδιαφέρονται γιά τήν ὑγεία καί ἰδιαίτερα ὅσοι «εἰς τήν ἱατρικήν τέχνην ἀφιερῶθησαν». Ἐπισημαίνεται ότι ό συγγραφέας Ἄγγελος Μελισσηνός εἶχε ἀποστείλει ἕνα ἀντίτυπο μέ Ἰδιόχειρη ἀφιέρωση στόν Ἄνθιμο Γαζή, τό ὅποιο μετά δωρήθηκε στή Βιβλιοθήκη τής Μηλιώτικης Σχολής³⁸. Ἴσως ό Ἄνθιμος Γαζής νά εἶχε λάβει στή Βιέννη τό βιβλίο ἀπό τόν Ἄγγελο Μελισσηνό καί ἔτσι σέ λίγους μήνες ἀπό τήν ἐκδοση ἔκρινε σκόπιμο νά τό παρουσιάσει τήν 1 Ἰουλίου 1812. Τό κείμενο τής ἀφιέρωσης, διατηρώντας τήν ὀρθογραφία του, ἀναφέρει:

«Πρός τών σεβασμ. Κρόν.Κρόν:
Ἄνθιμον Γαζή ἀρχιμανδρίτην
ό συγγραφεῦς διά σμῆλον
ἀγάπης καί εὐλαβίας».

Ὁ τίτλος τοῦ πρωτότυπου ἰταλικοῦ βιβλίου εἶναι «Dissertazione sopra la china-china ed il suo uso Nelle Febri peodiche di Angelo Melissimo da Cefallonia dottore in Medicina e Chirurgia, Milano 1811»³⁹.

2. Ὁ Ἰωάννης Ραστής⁴⁰ παρουσιάζει σέ πέντε σελίδες τό «*Dictionnaire des sciences Médicates par une société des Midécins et Chirurgiens, Paris 1812*», σημειώνοντας ότι ἔχουν ἐκδοθεῖ ἤδη 16 τόμοι. Αναφέρει καί ὀρισμένα ἀρθρα ἀπό τήν εἰσαγωγή τοῦ πρώτου τόμου, τονίζοντας ότι τό λεξικό σχηματίζει μία «ιατρικήν βιβλιοθήκην» διότι, ὅπως ὑποστηρίζει, «δίδει

38. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Περί Ἀνθίμου Γαζή καί Ἀγγέλου Μελισσηνοῦ», *Θεσσαλικό Ἡμερολόγιο*, τόμ. 37, 1997, σελ. 167-171 καί σέ ἀνάτυπο σελ. 1-13.

39. Βλ. É. Legrand, *Bibliographie Ioniennne*, ἀρ. 822 καί Δήμητρα Ἀνδριτσάκη - Φωτιάδη, *Κατάλογος παλαιῶν ἐντύπων τής Ἱστορικής Βιβλιοθήκης Μηλέων Πηλίου*, Ἀθήνα 1993, ἀρ. 1072.

40. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1816, σελ. 234-238. Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς γράφει σέ ἐπιστολή του, 10 Ἰουλίου 1816, πρὸς τόν Ἄλ. Βασιλείου «...εἶμαι ὑπογραμμένοι (δι' ἰδίων μου χρήσιν) καί εἰς τό Ἰατρικόν Λεξικόν, Dictionnaires des Sciences Médicales, τοῦ ὅποιου ἔχω τόν 15ον τόμον ἀκόμη εἰς τό στουχεῖον F». Βλ. Ἀδ. Κοραή, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. Γ' 1810-1816, Ἀθήνα 1979, σελ. 484.

έντελεις καί έκτεταμένες γνώσεις παντός είδους», γι' αυτό καί συνιστά «νά αποκτήσωσι τοῦτο τό ἀξιόλογον σύγγραμμα», σύσταση τήν ὁποῖαν κάνει, καθώς γράφει, καί ἡ «*Ιατροχειρουργική ἐφημερίδα τοῦ Σαλτζβούργου*». Τονίζεται ἰδιαίτερα ἡ στροφή τῆς Κλινικῆς Ιατρικῆς τοῦ Παρισιοῦ πρὸς τίς ἀρχές τοῦ Ἴπποκράτους, ὁ ὁποῖος «ἀποστρεφόμενος τά σοφίσματα καί τούς κομπαστικούς λόγους τῶν θεωριῶν ἐστερέωνε πάντοτε τὰς μαρτυρίας του ἐπάνω εἰς τήν πείραν καί παρατήρησιν». Ἐπίσης τό Λεξικό μνημονεύεται καί στόν «*Κατάλογο τῶν Γαλλικῶν βιβλίων*», πού δημοσιεύεται στόν Λόγιο Ἐρμῆ τοῦ 1817, σελ. 259-260. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἀπό τό Λεξικόν τῶν Ιατρικῶν Επιστημῶν ἀναδημοσιεύονται τά ἀρθρα «*Περὶ Σχολείων τῆς ἰατρικῆς καί τῶν ἐν αὐτοῖς διαλαμβάντων διδασκάλων καί τῶν αἰρέσεων*»⁴¹, ἐπίσης σέ συνέχειες τό ἀρθρο μέ τίτλο «*Διατριβή περὶ μεγαλοφνίας*»⁴² καί τέλος τό ἀρθρο μέ τίτλο «*Ιατρική φιλοσοφία. Ἠθική φιλοσοφία τοῦ ἰατροῦ*»⁴³.

3. Στόν «*Κατάλογο διαφόρων Γαλλικῶν βιβλίων παλαιότερων καί νέων ἐκδόσεων ἐκ διαφόρων Γαλλικῶν Καταλόγων συνεργανισθεῖς χάριν τῶν φίλων τῆς Γαλλικῆς φιλολογίας Συνδρομητῶν τοῦ Ἀογίου Ἐρμου*»⁴⁴ παρουσιάζεται τό βιβλίον «*Histoire de la Médecine, depuis son origine jusqu' au dix-neuvième siècle, par Kurt Sprengel, traduite de Γ allemand, sur la seconde édition... Paris 1815, 7 vol...*», μέ ἓνα κριτικό κείμενο ἀπό τό *Journal des Débats*, τῆς 8 Νοεμβρίου 1815. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι συχνά στίς σελίδες τοῦ Λογίου Ἐρμῆ γίνονται παραπομπές στήν *Ἱστορία τῆς Ιατρικῆς* τῶν Sprēngel⁴⁵.

4. Ἐπίσης ἀναφέρεται τό βιβλίον τοῦ «*Cabanis, Rappports d'aphysique et du moral de Γ homme (3edit. 1815, 2 vol)*»⁴⁶, μέ τήν παρατήρηση ὅτι «*Τό περίφημον καί μόνον εἰς τό εἶδος του φυσιοψυχολογικόν σύγγραμμα τοῦ Cabanis*»⁴⁷, ἐπιγραφόμενον... εἰς κάθε εἰδήμονα τῆς Ἀνατομίας καί Φυσιολογίας τοῦ ἀνθρώπου, ἀν' ὅχι καί τῶν λοιπῶν θεωρητικῶν τῆς Ἰατρικῆς μαθη-

41. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, 1817, σελ. 608-638.

42. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, 1818, σελ. 138 κ. ἔξ.

43. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, 1820, σελ. 631-644.

44. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, 1817, στό Παράρτημα, σελ. 1.

45. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, 1819, σελ. 299, 927, καί τοῦ 1820, σελ. 543. Ὁ Kurt Polykarp Sprengel, (1766-1833), θεωρεῖται ὁ μεγαλύτερος ἱστορικός τῆς Ιατρικῆς τοῦ 18ου αἰῶνος, τοῦ ὁποῖου τό ἔργο «*Versuch einer pragmatischen Geschichte der Medicin, 1792-1803*», μεταφράσθηκε στά γαλλικά καί ἰταλικά. Βλ. F. Garrison, γιν *Introduction to the History of Medicine*, σελ. 371.

46. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, 1818, σελ. 429.

47. Γιά τόν Jean-Georges Cabanis, (1757-1808), καί τό βιβλίον του πού θεωρεῖται πράγματι ὡς τό σπουδαιότερο ἔργο του, βλ. Eliz. Haigh, *Xavier Bichat and the medical theory of the eighteenth century*, Medical History, Supplement no 4, London 1984, σελ. 78-83.

μάτων», είναι «ώφελιμώτατον». Στην Βιβλιοθήκη των Μηλέων Πηλίου βρίσκεται η δεύτερη έκδοση του 1805⁴⁸.

5. Τό βιβλίο του Ισπανού ιατρού M.- J. B. Orfila, (1787-1835), *Στοιχεία Ιατρικής Χημείας (Elements de Chimie medicale)*⁴⁹, που εκδόθηκε στο Παρίσι, παρουσιάζεται με την παρατήρηση ότι «τό βιβλίον έπαινέθη και από άλλους, και από τον πολυμαθή Virey εις το Journal de Pharmacie et des Sciences accessoires»' παρατίθεται και σχετικό κείμενο στα γαλλικά. Μάλιστα τονίζεται με έμφαση ότι «καί εις ή μάς όμοίως θέ νά ήταν πολλά χρήσιμον».

6. Ο ιατρός N. Πίκκολος⁵⁰ μεταφράζει τό άρθρο για τό βιβλίο «Φιλοσοφία Ανατομική. Περί των αναπνευστικών οργάνων ως προς τον προσδιορισμόν και την ταυτότητα των οστωδών αυτών μερών. Υπό του κυρίου Γεοφρούου Σαινθιλαίρου...», παραθέτοντας και τον γαλλικό τίτλο «Philosophic anatomique. Des organes respiratoires sous le rapport de la deteHmination et de V identite' de leurs parties osseuses, par Mr. Geofrroy Saint-Hilaire...». Στο άρθρο αυτό για πρώτη ίσως φορά έμφανίζεται ό όρος «βιωσιμότης», μεταφράζοντας τον γαλλικό όρο «viabilité». Επίσης καταχωρίζονται όροι όπως «σπονδυλώδης στήλη (colonne vertebrale)», ενώ οι πυρήνες οστεώσεως αναφέρονται ως «σημεία τής κοκκαλώσεως (les noyaux osseux)». Τό βιβλίο επίσης μνημονεύεται και στον Λόγιο Έρμη του 1820, σελ. 632.

7. Παρουσιάζεται ό πρώτος τόμος τής «Επιτομής Πρακτικής Ιατρικής» του «φιλέλληνος ιατρού Ιακώβου Βαρσελώτη»⁵¹, που εκδόθηκε στην Πίζα τό 1819, και μέ τον ιταλικό τίτλο του βιβλίου: «*Epitome di Medicina pratica nazionale del Dottoze Giacomo Barzelotti publico professore di essa nett' Ime. e R. universitd di Pisa, e onorario in quella Reale di Francia, per norma dei suoi discepoli*».

8. Στην Ιατρική Βιβλιογραφία⁵² του 1821 καταχωρίζονται οι τίτλοι τεσσάρων βιβλίων μετά των σχετικών κριτικών κειμένων:

α. «*Abrégépratique des maladies de lapeu... par Thomas Bateman, traduit de Γ anglais par G. Bertrand, 2eme' edition, un vol. Paris*». Ο Λόγιος Ερμής συνιστά ιδιαίτερα άντί του μεγάλου συγγράμματος του «Alibert», τό όποιο

48. Βλ. Δημητρα Ανδριτσάκη - Φωτιάδη, *Κατάλογος...*, δ. π., άρ. 943.

49. *Έρμηξ ό Λόγιος*, 1818, σελ. 425. Ο Orfila επίσης μνημονεύεται και στους τόμους του 1817, σελ. 138-139, του 1820, σελ. 3 και 1821, σελ. 229-230 και 286.

50. *Έρμηξ ό Λόγιος*, 1819, σελ. 585-594 και 721-730. Για τον N. Πίκκολο, (1792-1865), βλ. Έμμ. Γ. Προτοψάλτη, «Ο Νικόλαος Πίκκολος και τό έργο του», *Αθηνά*, 1965, τόμ. 68, σελ. 81-114. Ρ. Αργυροπούλου, «Nicolas Piccolos et la philosophie néohellénique», *Balkan Studies*, τόμ. 25, 1984, σελ. 235-242, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

51. *Έρμηξ ό Λόγιος*, 1820, σελ. 388-391.

52. *Έρμηξ ό Λόγιος*, 1821, σελ. 283-286.

ήταν ακριβό για τό βαλάντιο τών φοιτητών, τό βιβλίο για τίς ασθένειες του δέρματος του «Bateman»⁵³, «τό όποιο φαίνεται άξιον άναγνώσεως και μελετήσεως».

β. *I. B. Morgagni, de sedibus et causis morborum per anatomen indagatis, libri quinque, etc., nova editio, curantibus F. Chaussier et N. P. Adelon. Paris.* Για τό θεμελιώδες αυτό έργο τής Παθολογικής Άνατομικής του Μοργκάνι, (Giovanni Battista Morgagni, 1682-1771), σέ σχετικό σχόλιο έπαινει τούς δύο ιατρούς για τήν επανέκδοσή του μέ τήν παρατήρηση, ότι ήταν δυσεύρετο, άφοϋ ή πρώτη έκδοση του 1761 ήταν πλέον εξαντλημένη. Χαρακτηριστικά σημειώνεται ότι «Τό από τούς ιατρούς τιμώμενον τούτο σύγγραμμα κατεστάθη σπάνιον, διά τούτο και μέ ηδονή θέλει μάθει καθείς, ότι δύο πεπαιδευμένοι διδάσκαλοι του σχολείου τής ιατρικής τών Παρισίων έπεχείρησαν νά εκδώσουν νέαν έκδοσιν αυτού, τής όποιας και ό β τόμος έδημοσιεύθη πρό όλίγου». Άς σημειωθεί ότι τό βιβλίο εκδόθηκε σέ όκτώ τόμους κατά τό 1820-22 και ήδη ό *Ερμής ό Λόγιος* ένημερώνει τούς Έλληνες άναγνώστες του για τήν πρόσφατη σημαντική επανέκδοσή. Επί πλέον δίνεται ή πληροφορία, ότι τό σημαντικό αυτό βιβλίο μεταφράσθηκε και στά γαλλικά και προσφέρεται στους συνδρομητές του Λογίου Έρμη στην τιμή τών 6 φράγγων.

γ. «*Dictionnaire Abrégi des Sciences médicates... 15 vol.*». Άναγράφονται «τά όνόματα τών μεγάλων άνδρών», οι 77 συνεργάτες του έπιτόμου αυτού λεξικού, τό όποιο θά μπορεί κανείς νά τό ονομάσει «*Εγκυκλοπαίδεια τής ιατρικής, χειρουργίας και φαρμακοποιίας*». Γίνεται γνωστό ότι τό λεξικό αυτό είναι έπιτομή του Μεγάλου Λεξικού τών Ιατρικών Επιστημών, συστήνονται στους άναγνώστες και τά δυό λεξικά.

δ. «*Nouveau dictionnaire de termes de Médecine, Chirurgie, Pharmacie, Chimie, Histoire naturelle etc. par MM Birlard, Clomel, H. Cloquet, J. Cloquet, et Orfila*». Για τό δίτομο αυτό λεξικό σημειώνεται ότι περιέχει πλήν τών «έτυμολογιών και όρισμών» και τήν ανατομικήν περιγραφήν τών όργάνων του άνθρώπινου σώματος, «σύντομον περιγραφήν τών νόσων και τής θεραπείας των καθώς και τήν τών χειρουργικών έργασιών τήν έκθεσιν τών φυσικών χαρακτήρων, τών χημικών ιδιοτήτων και τών φαρμακευτικών παρασκευών τών Ιατρικών». Τέλος έπισημαίνεται ότι «τίποτε δέν ήμελέθη εις τήν σύνθεσιν τούτου του λεξικού διά νά κατασταθή χρήσιμον όσον τό δυνατόν» και ότι τά όνόματα τών συγγραφέων «είναι άρκετά νά έμπνεύσωσι τήν μέγιστην ύπόληψιν εις αυτό».

53. Jean-Louis Alibert, (1768-1837), Γάλλος ιατρός, Ιδρυτής τής συγχρόνου γαλλικής σχολής δερματολογίας. Thomas Bateman, (1778-1821), Άγγλος δερματολόγος, ό όποιος πρώτος περιέγραψε τή μολυσματική τέρμινθο και τό έκθυμα. Βλ. F. Garrison, *An introduction to the History of Medicine*, 4η έκδ., άνατύπωση 1961, σελ. 471. L. T. Morton and R. J. Moore, *A chronology of Medicine and related Sciences*, 1998, σελ. 94 και 105.

Ελληνικά βιβλία

Στις σελίδες του Λογίου Έρμη προς ενημέρωση των αναγνωστών του γίνεται κριτική παρουσίαση και ελληνικών ιατρικών βιβλίων.

1. *Αναστασίου Γεωργιάδου, Ιωάννου Δανιήλου Μεσγέρου Ιατροφιλοσοφική ανθρωπολογία*, Βιέννη 1810⁵⁴.

2. *Π. Ηπήτη, Λοιμολογία*, Βιέννη 1816⁵⁵.

3. *Αδαμαντίου Κοραή, Ιπποκράτους, Τό περί άέρων, ύδάτων, τόπων, δεύτερον έκδοθέν μετά τής γαλλικής μεταφράσεως...*, Παρίσι 1816⁵⁶.

Στους βιβλιογραφικούς καταλόγους επί πλέον αναφέρονται και οι τίτλοι των κατωτέρω βιβλίων:

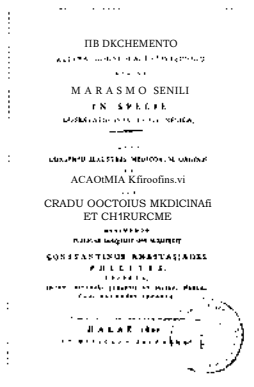
α). *Κωνσταντίνου Φιλίτη, Περί του μαρασμού τής γεροντικής ηλικίας (de Marasmo Senili) λατινιστί, έν "Άλλη πραγματεία*, 1808⁵⁷.

β). *Κωνσταντίνου Μιχαήλ, Διαιτητική*, Βιέννη 1794⁵⁸.

γ). *Κωνσταντίνου Μιχαήλ, Έγχειρίδιον του έν ίατροις σοφωτάτου Τισσότου, Περί τής των παιαιδευμένων ύγείας*, Βιέννη 1785⁵⁹.

δ). *Γεωργίου Ζαβίρα, Όνοματολογία βοτανική τετράγλωττος*, Πέστη 1787⁶⁰.

Η σελίδα τίτλου τής διδακτορικής διατριβής στη λατινική γλώσσα του Κων. Φιλίτη, De Marasmo Senili, Halae 1808.

54. *Ερμής ό Λόγιος*, 1811, σελ. 27. Μνημονεύεται επίσης κατά τό 1813, σελ. 125, 131, 354 και κατά τό 1820, σελ. 58.

55. *Ερμής ό Λόγιος*, 1816, σελ. 350-355.

56. *Ερμής ό Λόγιος*, 1817, σελ. 469-489, και του 1818, σελ. 417-419, όπου αναδημοσιεύεται κριτική τής Φιλολογικής έφημερίδας τής Γοττίγγης, 20 Μάϊου 1818.

57. *Ερμής ό Λόγιος*, 1811, σελ. 354. Βλ. Α. Γκίνη - Β. Μέξα, *Έλληνική Βιβλιογραφία 1800-1863*, τόμ. 3, προσθήκες άρ. 10068. Φύλ. Ήλιοϋ, *Έλληνική Βιβλιογραφία...*, άρ. 1808.8, σελ. 232. Αντίτυπο τής λατινικής πραγματείας βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη Μηλέων Πηλίου. "Ας σημειωθεί ότι στό τέλος τής μελέτης καταχωρίσθηκαν στην ελληνική γλώσσα συγχαρητήριες έπιστολές στον συγγραφέα από τους Άναστάσιο Γεωργιάδη, Νέοφυτο Δούκα, Στέφανο Κομητά και Ζαχαρία Μαυρουδή.

58. *Ερμής ό Λόγιος*, 1811, σελ. 357.

59. *Ερμής ό Λόγιος*, 1811, σελ. 356.

60. *Ερμής ό Λόγιος*, 1811, σελ. 388, όπου όμως λαθεμένα αναγράφεται ότι εξέδόθη τό 1789.

ε). Γεωργίου Βεντότη, *Τισσότ Ιατρικαί νουθεσίαι εις τόν λαόν*, Βενετία 1780, καί *Περί Ανύανισμού σύγγραμμα τοῦ Τισσότ*, Βενετία 1777⁶¹.

ΙΑΤΡΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ ΣΤΟΥΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥΣ ΒΙΒΛΙΩΝ ΠΟΥ ΣΥΝΙΣΤΑ Ο ΕΡΜΗΣ Ο ΛΟΓΙΟΣ

Στούς βιβλιογραφικούς καταλόγους τών φυσικών ἐπιστημών, πού δημοσιεύονται στόν Λόγιο Ἑρμή πρός ἐνημέρωση τών ἀναγνωστών, μεταξύ τών ἄλλων ἀναγράφονται καί ιατρικά ξενόγλωσσα βιβλία. Συγκεκριμένα δημοσιεύεται ἕνας κατάλογος βιβλίων⁶², στόν ὅποιο περιλαμβάνεται τό βιβλίο τοῦ Γάλλου ἀνατόμου «*Vicq-d Azyr, Περί ἀνατομίας τοῦ ἐγκεφάλου*» καί στή σελ. 243 τοῦ ἴδιου ἐτους ὑπάρχει παραπομπή στό «*Ouvres de Vicq-d' Azyr, a Paris 1810*», τόμοι 4. Ἐπίσης στόν «*Κατάλογο διαφόρων Γαλλικῶν βιβλίων...*»⁶⁴ περιλαμβάνονται ἐκτός τῆς *Ἱστορίας τῆς Ἰατρικῆς τοῦ Kurt Sprengel* καί τά ἔργα:

α) *Chambon-De-Montaux, Traite de la fièvre maligne simple et des fièvres compliquées de malignite', 4 vol.*

β) *Avis au peuple sur un dépuratif universel d' une grande efficacité dans les diverses maladiesprovenant de vices ou d' acrete dans le sang.*

Ἄκόμη δημοσιεύονται οἱ τίτλοι τών βιβλίων τοῦ Ἑλληνα καθηγητοῦ τῆς Ἰατρικῆς στήν Πάδοβα Ἄγγελου Δελλαδέτζιμα⁶⁵, μεταξύ τών ὁποίων περι-

61. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, 1812, σελ. 73. «Γεώργιος Βεντότης ἐκ Ζακύνθου... Μετέφρασε καί ἐξέδωκεν ἐτι τὰς τοῦ Τισσότ ιατρικῆς νουθεσίας εις τόν λαόν· ἐτι δέ καί τό περί Ανύανισμού σύγγραμμα τοῦ αὐτοῦ ἐν Βενετία τῷ 1780 εἰς 8.».

62. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, 1813, σελ. 160.

63. Felix Vicq-d' Azyr, (1748-1794), Γάλλος, ὁ μεγαλύτερος ἴσως συγκριτικός ἀνατόμος τοῦ 18ου αἰ., ὁ ὅποιος μελέτησε ἐκτός τών ἄλλων καί τή μορφολογία τοῦ ἐγκεφάλου, τών φωνητικῶν χορδῶν. Βλ. F. Garrison, *An Introduction...*, δ. π. σελ. 335. Αναφέρεται ὁ «περίφημος Βενδαζήρος» ἀπό τόν ἰατρό Ἰωάννη Ραστή στήν παρουσίαση τοῦ Λεξικοῦ τών Ἰατρικῶν Ἐπιστημῶν στόν Ἑρμή τόν Λόγιο τοῦ 1816, σελ. 236.

64. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, 1817, στό Παράρτημα.

65. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, 1812, σελ. 337-339. Γιά τόν Ἄγγελο Δελλαδέτζιμα, (1752-1825), βλ. Ἀνθιμου Μαζαράκη, *Βιογραφίαι τών ἐνδοξῶν ἀνδρῶν τῆς νήσον Κεφαλληνίας*, Ἐν Βενετία 1843, σελ. 234-270, Κων. Σάθα, *Νεοελληνική Φιλολογία*, 1868, σελ. 634-644, Ἥλια Τσιτσέλη, *Κεφαλληνικά Συμμικτα. Συμβολαί εις τήν Ἱστορίαν καί Λαογραφίαν τῆς νήσον Κεφαλληνίας*. Ἐν Ἀθήναις 1904, σελ. 93-101, Σπυρ. Ν. Ἀρδαβάνη-Λυμπεράτου, *Ἐπανήσιοι ἰατροί διακριθέντες εις τήν πολιτική καί τά γράμματα*, Κέρκυρα 1938, σελ. 25-26.

έχονται και τὰ ακόλουθα ιατρικά συγγράμματα, πού ἐκδόθηκαν στὰ ιταλικά και λατινικά:

- 1) *Περί διαφόρων φαρμάκων*, 1784.
- 2) *Ἐγχειρίδιον φυσικῆς ιστορίας και ιατρικῆς ὕλης*, Πάδοβα 1787.
- 3) *Δύο λόγοι Περί τῆς ιατρικῆς ὕλης*, Πάδοβα 1789.
- 4) *Μετάφρασις ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ εἰς τό ιταλικόν τῆς Ιατρικῆς ὕλης τοῦ Κοῦλεν, μετά πολλῶν ἐξηγήσεων και προσθηκῶν*, Πάδοβα 1794, δεύτερη ἐκδοσις 1800⁶⁶.
- 5) *Κώδιξ τῆς χημικῆς φαρμακευτικῆς πρὸς χρήσιν τῆς Ἰταλικῆς Βασιλείας*.
- 6) *Καθολικὴ Παθολογία*.
- 7) *Μερικὴ Παθολογία*.
- 8) *Παρατήρησις εἰς τοὺς ἀφορισμοὺς τοῦ Ἴπποκράτους*.
- 9) *Ἐπιτομὴ ὑγιεινῆς*.
- 10) *Ἐπιτομὴ ιατρικῆς ὕλης*.

Ἐπίσης καταχωρίζονται δύο βιβλιογραφικοὶ κατάλογοι, οἱ ὅποιοι περιέχουν και ιατρικά βιβλία. Στόν πρώτο κατάλογο μέ τίτλο «*Βιβλία νεώτατα*»⁶⁷ σημειώνονται τὰ ἑξῆς:

«Ἐξεδόθη ἡ ὄγδοη ἐκδ. τῆς φυσιολογίας τοῦ Richerand⁶⁸ τοῦ ὁποιοῦ ἀναμένεται ἐντός ολίγου και τοῦ τῆς χειρουργίας ἡ ε' ἐκδ.

- Ἐξακολουθεῖται ἡ ἐκδοσις τοῦ ἐπισήμου συγγράμματος τοῦ Morgagni, *de Sedibus et causis morborum*, παρά τοῦ Chaussier ὁμοίως ἡ μετάφρασις εἰς τό γαλλικόν τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως.

- Μετεφράσθη εἰς τό γαλλικόν και ἡ Ἐπιτομὴ τοῦ P. Frank⁶⁹.

- Πρὸς τό παρόν ἐκδίδονται και ἄλλα πολὺ περίεργα βιβλία και ἄξια σπουδῆς. *Recherches anatomico-pathologiques sur l'encephale et ses dependances*, par Lallemand.

- Κατ' αὐτάς ἐκβαίνει ἀπό τὰ πιεστήρια και νέον ὀνομαστικόν ὄλων τῶν ιατρικῶν ἐπιστημῶν ὑπό Beclard, Cloquet και ΟφΙα. Ἐκδίδεται τώρα και ἡμερῆς τῆς πειραματικῆς Φυσιολογίας παρά τοῦ Magendie.

66. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ Ἰταλικὴ ἐκδοσις ἀναφέρεται στό Λόγιο Ἑρμῆ, 1811, σελ. 93.

67. *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1821, σελ. 229-230.

68. Ἡ τέταρτη ἐκδοσις τοῦ Balth. Anth. Richerand, *Nouveaux elements de physiologie...* 1807, βρίσκεται στή Βιβλιοθήκη Μηλέων, σταθεῖσα ἴσως ἀπό τόν Ἄνθ. Γαζή, καθώς ἐπίσης και ἡ δεύτερη ἐκδοσις τοῦ βιβλίου του «*Nosographie chirurgie... tome... quatrieme... 1808*».

69. Ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου στή λατινικὴ εἶναι Johann-Peter Frank, (1745-1821), *De Curandis hominum morbis epitome*, Liber V, Mannheim 1794.

- Οί Beclard, Clomet, Glocket, Orfila, κ.α. εκδίδουν νέον λεξικόν τών ιατρικών έπιστημών, τό όποϊόν δέν θέλει ύπερβή τούς 20 τόμους τοῦ μεγάλου λεξικού τών ιατρικών έπιστημών εἶναι ήδη εις τόν τύπον τό Σ καί Τ, αυτό βέβαια θέλει φθάσει τούς 60 τόμους.

- Ο Broussais⁷⁰ έτοιμάζει φυσιολογίαν παθολογικήν.

- ΟBlainville συγκριτικήν ανατομίαν.

- Ο Beclard γενικήν ανατομίαν.

- Gloquet (νέα έκδοσις) τής ανατομίας του, μιάς τών καλλιωτέρων όσον διά τάς περιγραφάς.

- Έτελείωσε καί ή γαλλική μετάφρασις τής παρά τοῦ Sprengel κλασσικής ιστορίας τής ιατρικής».

Στόν δεύτερο βιβλιογραφικό κατάλογο τοῦ Λογίου Έρμη υπό τόν τίτλο «Ίατρική⁷¹» αναφέρονται οί τίτλοι τεσσάρων ιατρικών βιβλίων, τά όποια ήδη μνημονεύθηκαν καί τοῦ περιοδικού τής Πειραματικής Φυσιολογίας μέ σχετικό σχολιασμό πρός ένήμερωση τών αναγνωστών, (βλ. παρακάτω).

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ ΑΡΘΡΩΝ ΣΕ ΙΑΤΡΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ

Στά ιατρικά θέματα τοῦ Λογίου Έρμη παρατίθενται πολλές παραπομπές σέ ιατρικά βιβλία, τά όποια κατά κανόνα είναι συγχρόνων καί διαπρεπών ιατρών. Η παράθεση αὐτῶν τών παραπομπών δείχνει τό επίπεδο ένήμερωσης τών Ελλήνων συγγραφέων στά ιατρικά θέματα τής έποχής. Α-ναλυτικά οί παραπομπές κατανέμονται σέ:

1. Βιβλία ανατομίας - φυσιολογίας.

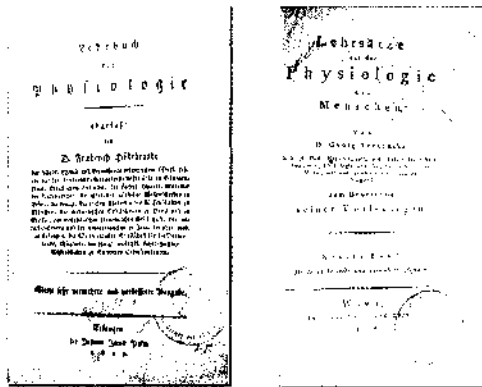
- Sömmerring⁷², tom. VI, page 140.

70. F.- J.- V. Broussais, (1772-1838), Γάλλος ιατρός εισηγητής ιατρικού θεραπευτικού συστήματος, γιά τόν όποϊό βλ. Jean-Fran^{ois} Braunstein, *Broussais et le matérialisme. Médecine et philosophie au XIXe siècle*, Paris, Meridiens Klincksieck, 1986. Ο Άλέξανδρος Βογορίδης σέ έπιστολή του από τό Παρίσι, 3 Άπριλίου 1820, πρός τόν Ιγνάτιο από Άρτης, στήν Πίζα, μνημονεύει τό σύγγραμμα τοῦ Broussais, «Περί χρονικών φλογώσεων» καί γιά τό «Critique de la doctrine médicale», αναφέρει ότι «εις τοῦτο εκθέτει τάς αρχάς τοῦ συστήματος του, άφού άναίρει όλα καί ιδού εις τί συνίσταται τό ίδικόν του». Βλ. Κ. Θ. Δημαρά, *Νεοελληνική έπιστολογραφία*, Βασική Βιβλιοθήκη, άρ. 43, Άθήναι (χ.χ.), άρ. έπιστολής 116, σελ. 140-141.

71. *Ερμής ό Λόγιος*, 1821, σελ. 283-286.

72. *Ερμής ό Λόγιος*, 1811, σελ. 298. Η παραπομπή θά αναφέρεται μάλλον στό έξάτομο έργο τοῦ ανατόμου S. T. von Sömmerring, (1755-1830), πού εκδόθηκε στά 1791-96 μέ τίτλο «Vom Baue des menschlichen Körpers», στό όποϊο παραπέμπει καί ό Άνθιμος Γαζής «Περί κατασκευής τοῦ ανθρώπινου σώματος». Βλ. F. Garrison, *An introduction to the History of Medicine*, 1961, σελ. 333, Άνθ. Γαζής, *Γραμματική τών φιλοσοφικών έπιστημών*, Βιέννη 1799, τόμ. 2, σελ. 546.

- Fattori, *la sua Guida alio studio della anatomia umana*, Pavia 1807, τόμ. α', σελ. 272⁷³.
- Everard Home, (1756-1822), *On the structure, and use of the spleen*, *Philosophical Transactions*, 1808⁷⁴.
- Giacomo Tomassini, (1768-1846), *Fisiologia e Patologia*¹⁵.
- Π. Βοντιόλη, *Περί τής ποσότητος τών χιτώνων τών όρχιδίων*⁷⁶.
- L. M. A. Caldani, *Περί τοῦ κοινού έσωτερικοῦ χιτώνος τοῦ όρχιδιον*¹¹.
- G. Fr. Hildenbrandt, (1764-1816), *Φυσιολογία, δ' έκδοση*TM.

Οί σελίδες τίτλων τών βιβλίων Φυσιολογίας από τήν Βιβλιοθήκη Μηλεών Πηλίου τοῦ G. Hildenbrondt, στό κάτω μέρος τοῦ ὁποῖον αναγράφονται τά άρχικά Α. Γ. τοῦ Ανθ. Γαζή, καί τοῦ G. Prochaska, Βιέννη 1810.

73. *Ερμής ὁ Λόγιος*, 1811, σελ. 300.

74. *Ερμής ὁ Λόγιος*, 1811, σελ. 298. Ὁ Everard Home μνημονεύεται καί στόν *Ερμή τό Λόγιο*, 1818, σελ. 227 καί 229, ἀναφέροντας έργασία του ἀπό τό περιοδικό *Philosophical Transactions* τοῦ 1814.

75. *Ερμής ὁ Λόγιος*, 1812, σελ. 276 καί 280.

76. *Ερμής ὁ Λόγιος*, 1813, α' σελ. 89. Γιά τόν έκ Κερκύρας ἰατρό καί καθηγητή τής Ιατρικής Πέτρο Βοντιόλη, (1768-1808), βλ. Σπυρ. Ν. Ἀρδαβάνη-Λυμπεράτου, *Επτανήσιοι ἰατροί διακριθέντες εἰς τήν πολιτικήν καί τά γράμματα*, Κέρκυρα 1938, σελ. 16-17, Α. Βροκίνη, *Βιογραφικά σχεδιάρια*, Κέρκυρα 1877, τεῦχος Α', σελ. 253-269.

77. *Ερμής ὁ Λόγιος*, 1813, α' σελ. 89. Ὁ Leopoldo Caldani, (1776-1836), ἦταν καθηγητής τής Ἀνατομίας καί διάδοχος τοῦ Morgagni στήν Πάδοβα. Ὑπογράφει τό δίπλωμα τής Ιατρικής, στά 1797, τοῦ Κηρύκου Χαυρέτη. βλ. Κ. Σάθα, *Νεοελληνική Φιλολογία*, 1868, σελ. 657-659.

78. *Ερμής ὁ Λόγιος*, 1820, σελ. 541. Ὁ ἰατρός Ἰ. Ραστής γιά τόν Hildenbrandt σημειώνει ὅτι «Εἰς Βιένναν ὁμοῦ ἀπό Δεχάεν [Anton de Haen] μέχρι τοῦ νῦν εὐγενούς Χιλδεμβράνου ἀκολουθοῦν αὐτοηρότερον τήν παρατήρησιν καί τήν διαγραφικήν τών νόσων περιγραφικήν», *Ερμής ὁ Λόγιος*, 1816, σελ. 237 καί 1818, σελ. 588, ὅπου σέ ἐπιστολή ὁ ἰατρός Πέτρος Ἠπίτης ἀναφέρει ὅτι ἦταν «διδάσκων» τοῦ ὀ «Χιλδεμβράνδος» στό Νοσοκομεῖο τής Βιέννης.

- Albreht Haller, (1708-1777), *Μεγάλη Φυσιολογία*⁷⁹.
- G. Prochaska, *Φυσιολογία*, 1810, (*Institutionum physiologiae humanae*)⁸⁰.
- K. Fr. Burdach, (1776-1847), *Φυσιολογία*¹.
- Herm. Fr. Autenrieth, (1772-1835), *Φυσιολογία*².
- M. Lenhossek, *Φυσιολογία*, 5 τόμοι, *Physiologia medicanalis*⁸³.
- Kurt Sprengel, (1766-1833), *Φυσιολογία*.
- J. Cuvier, (1769-1832), *Ανατομικά μαθήματα*, μεταφρασμένα από τόν διάσημο άνατόμο Johan Friedrich Meckel, (1781-1833).

2. Βιβλία περί τοῦ κυκλοφορικοῦ συστήματος.

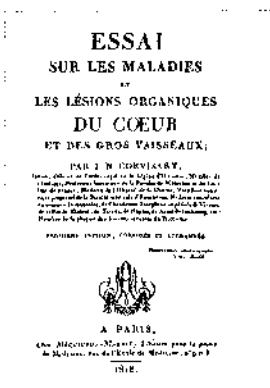
-W. Harvey's *Exercitatio anatomica de circulatione sanguinis*, ed. Albinì, 1736⁸⁴.

- C. Hil. Parry, *An experimental inquiry into the nature, cause and varieties of the arterial pulse*. London 1816⁸⁵.

- Κρευσίγου (Kreysing, Kr. der Herrens), *Περί άσθενειών τής καρδιάς*⁸⁶.

- J. J. C. Le Gallois, (1770-1814), *Experiences sur la principe de la vie, notamment celui des mouvements du coeur et sur le siege de ce principe*. Paris 1812⁸⁷.

- Jean-Nicolas Corvisart, (1755-1821), *Maladies du Coeur*, 1806⁸⁸.

79. *Ερμής ό Λόγιος*, 1811, σελ. 298, τοῦ 1816, σελ. 82,85, καί τοῦ 1820, σελ. 541. Εἶναι τό κλασσικό έργο τοῦ Haller, *Elementa physiologie corporis humani*, 8 τόμοι, 1757-1782, τό όποιο μνημονεύεται καί στή βιβλιογραφία τοῦ Αναστ. Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, 1810, σελ. 539.

80. *Ερμής ό Λόγιος*, 1819, σελ. 924, 1820, σελ. 541, 542, 548. Ο Geor. Prochaska, (1749-1820), ήταν καθηγητής στή Πράγα τό 1785 καί στή Βιέννη τό 1791. Βλ. F. Garrison, *An Introduction*, ό. π., σελ. 326.

81. *Ερμής ό Λόγιος*, 1820, σελ. 541.

82. *Ερμής ό Λόγιος*, 1820, σελ. 548.

83. *Ερμής ό Λόγιος*, 1819, σελ. 924, τοῦ 1820, σελ. 660. Αναφέρεται ότι ό M. Leohossek, (1773-1840), δίδασκε στήν Πέστη, ενώ στή δεύτερη παραπομπή γίνεται άναφορά στήν «πεντάτομον φυσιολογίαν τοῦ πρώην μέν εις Πέσταν Προφέσορος, ήδη δέ εις τό Πανεπιστήμιον τής Βιέννης προβιβασθέντος κυρ. Leohossek».

84. *Ερμής ό Λόγιος*, 1820, σελ. 541.

85. *Ερμής ό Λόγιος*, 1820, σελ. 539, 551.

86. *Ερμής ό Λόγιος*, 1820, σελ. 539.

87. *Ερμής ό Λόγιος*, 1820, σελ. 546.

88. *Ερμής ό Λόγιος*, 1819, σελ. 594, όπου καί παρατίθεται κείμενο στή γαλλική.

3. Βιβλία Ιστορίας τής Ιατρικής.

- J. H. Schulz, *Histor. Med.*^w

- Le Clerc, *Hist. De la medecine*⁹⁰.

- R. Scuderi, *Introduzione alia stonà della medicina*, 1794⁹¹.

- Kurt Sprengel, *Geschicht. d. Med.*, *Ιστορία τής ιατρικής*ⁿ.

4. Διάφορα βιβλία ιατρικής.

- C. W. Hufeland, (1762-1836), *Μακροβιοτική (Makrobiotik)*^α. Τονίζεται ότι «μετεφράσθη εἰς ὅλας τὰς γλώσσας τῶν Εὐρωπαϊῶν, ὡσαύτως καὶ εἰς τὴν Ἰταλικήν».

- Ph. Pinel, (1745-1826), *Φιλοσοφική νοσογραφία (Nosographie Philosophique)*^β

- M. J. B. Orfila, (1787-1853), *Élemens de Chimie médicale*, 1818. *Περὶ τοξικολογίας*⁹⁵. Ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου εἶναι: *Traite des poisons tirés des règnes minéral végétal et animal, ou toxicologie générale, consi dérée sans les rapports de la physiologie de la pathologie et de la médecine legale*, 2e édition, Παρίσι 1818, τόμοι 1-2.

89. *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1813, σελ. 183,189, 242, 243 καὶ τοῦ 1817, σελ. 615.

90. *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1813, σελ. 186, 1820, σελ. 135.

91. *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1812, σελ. 276.

92. *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1813, σελ. 129, τοῦ 1820, σελ. 543. Γίνεται παραπομπή καὶ στὴν Ἰταλική ἐκδόση τῆς Ἱστορίας τῆς Ἰατρικῆς τοῦ Kurt Sprengel στὸν *Ερμῆ τὸ Λόγιο*, 1819, σελ. 299.

93. *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1819, σελ. 927 καὶ 1820, σελ. 467. Τὸ βιβλίο «Μακροβιοτική» ἐκδόθηκε τὸ 1796. Γιά τὸ γιατρό C. W. Hufeland, βλ. Ν. Κ. Λούρου, *Μακροζωία, πραποποριακές προσπάθειες*, Ἀθήνα 1971, σελ. 13-172. Ἐπίσης, Ν. Κ. Λούρου, «Ὁ Γερμανὸς ἰατρός C. W. Hufeland καὶ ὁ ἀπελευθερωτικὸς ἀγὼν τῶν Ἑλλήνων», *Παρνασσός*, τόμ. 13, 1971, σελ. 319-333. Ἀπὸ τὸν Ἀναστ. Γουῦδα μεταφράσθηκε στὴν ἑλληνική γλώσσα, ἀπὸ γαλλικὴ ἐκδόση, τὸ βιβλίο του μὲ τίτλο *Ἐγχειρίδιον πρακτικῆς παθολογίας*, Ἀθήνα 1846. Πρβλ. Α. Γκίνη - Β. Μέζα, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, ἀρ. 4484.

94. *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1811, σελ. 118, 1817, σελ. 483. Ὁ Ἰωάννης Ἀσάνης, *Περὶ τοῦ ἀρμοδιωτέρου τρόπου εἰς τὸ νὰ ἐμποδίζονται αἱ ἵποστροφαὶ τῶν περιοδικῶν πυρετῶν...*, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1841, σελ. 2, παρατηροῦσε γιά τὸ βιβλίο αὐτὸ ὅτι «εὐχρῆς ἄξιον ἦτο νὰ μεταφρασθῆ τὸ πολῦτιμον τοῦτο σύγγραμμα (Πέτρου Φράγκ, *De morbis hominum*), ὁμοῦ μὲ τὴν Φιλοσοφικὴν Νοσογραφίαν τοῦ Φιλίππου Πινέλ εἰς τὴν γλώσσα μας».

95. *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1818, σελ. 425, τὸ χαρακτηρίζει ὡς «περίφημον». Ὁ J. B. Orfila, (1787-1853), ἀπὸ τῆ Μινόρκα ἦταν χημικὸς καὶ φαρμακολόγος, τοῦ ὁποίου τὸ «Ἐγχειρίδιον γενικῆς τοξικολογίας, 1813-15» ἦταν κλασσικὸ γιά τὴ μελέτη τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν δηλητηριῶν. Βλ. Art. Castiglioni, *Ιστορία τῆς Ἰατρικῆς*, ἑλληνικὴ μετάφραση, 1961, τόμ. 2, σελ. 750. Γιά τὸν Orfila καὶ τὸ βιβλίο *Élemens de Chimie Medicale* γράφει σχετικὰ ὁ Κ. Νικολόπουλος στὸν *Ερμῆ τὸ Λόγιο*, 1817, σελ. 517.

- Georges La Faye, (1701-1781), *Elements de la Chirurgie*⁹⁶.
- Βεϊκάρδ (Mel. Ad. Weikard, 1742-1803), *Πρακτική ιατρική*⁹¹.
- Ραζόρι (Giovanni Razori, 1766-1837), *Ιστορία τής επιδημίας τής Γένουας*^{9*}.
- Kurt Sprengel, *Παθολογία*, 4η έκδοση".
- Κοϋλλεν (W. Cullen, 1710-1790), *Ιατρική ύλη*¹⁰⁰. Αναγράφεται ότι μεταφράσθηκε στα ιταλικά από τόν καθηγητή στην Πάδοβα Άγγελο Δελλαδέτζιμα.
- Fr. Hoffman, (1660-1742), *Medicina rationalis systematica, tom. I*, (1718)¹⁰¹.
- Jean Gaspar Lavater, (1741-1801), *Φυσιογνωμικά*¹⁰².
- Μπουχόν, (Guillaume Buchan, 1729-1805), *Οικιακή ιατρική (La médecine domestique)*^m.
- Θέρριος (François Thiéry, 1718-1792), *Odserv. dephusiq. Et. deMedec. en Espragne*¹⁰⁴, Paris 1791, από όπου παρατίθεται καί ένα κείμενο γιά τά επακόλουθα τών «άφροδισιακών παθών».
- J. G. Spurzheim, (1776-1832), *Observations sur la phraenologie*, 1818¹⁰⁵.
- J. G. Gonradi, *Grundriss der Pathologie*¹⁰⁶.
- Anton de Haen, (1704-1776), *Ratio-medendi*, Viennae 1759¹⁰⁷.
- J. B. Lafond, *Ιατρική φιλοσοφία*^{10*}.

96. *Ερμής ό Λόγιος*, 1818, σελ. 150.

97. *Ερμής ό Λόγιος*, 1811, σελ. 115. Ας σημειωθεί ότι ό ιατρός Κων. Νοσήμαχος σέ επιστολή του, 10 Δεκεμβρίου 1804, από τή Λάρισα μνημονεύει συνταγή του Mel. Adam Weikard, (1742-1824). Βλ. Ίωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί Διαφόρων (1759-1824)*, έκδ. Γιάννη Αντωνιάδη, Άθήνα 1984, σελ. 120.

98. *Ερμής ό Λόγιος*, 1811, σελ. 94. Ό τίτλος είναι *Storia della febbre epidemica de Genova negli anni 1799 e 1800*, Milano anno (IX) [1801].

99. *Ερμής ό Λόγιος*, 1820, σελ. 554. Τήν τρίτη έκδοση μνημονεύει ό Άναστάσιος Γεωργιάδης στην Βιβλιογραφία του, *Αντιπανάκεια*, 1810, σελ. 543.

100. *Ερμής ό Λόγιος*, 1811, σελ. 93, του 1812, σελ. 339.

101. *Ερμής ό Λόγιος τον 1813*, σελ. 181.

102. *Ερμής ό Λόγιος*, 1819, σελ. 67 καί 928.

103. *Ερμής ό Λόγιος*, 1818, σελ. 524, όπου αναγράφεται ότι θά μεταφρασθεΐ στην ελληνική από τόν Πολυζώη Κοντό.

104. *Ερμής ό Λόγιος*, 1818, σελ. 189.

105. *Ερμής ό Λόγιος*, 1820, σελ. 413. Όμοίως ό ιατρός Spurzheim αναφέρεται στον *Ερμή τό Λόγιο* του 1818, σελ. 227, του 1819, σελ. 142 καί του 1821, σελ. 285. Στο βιβλίο του που μεταφράσθηκε από τόν Χρήστο Μ. Σχινά, *Δοκίμιον περί τών στοιχειωδών άρχών τής άνατροφής, συντεθέν υπό Γεωργίου Σπουτσέιμ ιατροϋ*, Έν Αίγινή 1831, στην Εισαγωγή, σελ. γ'", κάνει αναφορά στό «Περί φρενολογίας» βιβλίο του.

106. *Ερμής ό Λόγιος*, 1820, σελ. 554.

107. *Ερμής ό Λόγιος*, 1820, σελ. 566. Επίσης ό De Haen μνημονεύεται καί στον *Ερμή τό Λόγιο του 1816*, σελ. 237.

108. *Ερμής ό Λόγιος*, 1820, σελ. 632.

ΜΝΕΙΑ ΙΑΤΡΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ
ΣΤΟΝ ΕΡΜΗ ΤΟ ΛΟΓΙΟ

Στις σελίδες του Λογίου Έρμη γίνεται αναφορά εκτός των ιατρικών βιβλίων και σε επιστημονικά ιατρικά περιοδικά και εφημερίδες, που τότε κυκλοφορούσαν στον ευρωπαϊκό χώρο, στοιχείο το οποίο δείχνει επί πλέον το επίπεδο άμεσης Ιατρικής ενημέρωσης των συντακτών του Λογίου Έρμη. Συγκρατούμε ιδιαίτερα το περιοδικό της Πειραματικής Φυσιολογίας (*Journal de physiologie experimentale*) του F. Magendie, (1783-1855), το οποίο κάνει την εμφάνισή του στις άρχες του 1821, βραβευμένο από την Ακαδημία των Επιστημών του Παρισιού, και παρουσιάζεται από τις σελίδες του Λογίου Έρμη¹⁰⁹ τον επόμενο μήνα από την έκδοση του. Χαρακτηριστικά σημειώνεται ότι η πειραματική φυσιολογία θα πρέπει να «κατασταθή μία από τας πλέον έπωφελείς επιστήμας», διότι, όπως επισημαίνεται, στηρίζεται στην παρατήρηση και το πείραμα. Ιδιαίτερα τονίζεται ότι το νέο επιστημονικό περιοδικό «*χρεωστοῦμεν να συστήσωμεν και εις τούς Ιδιούς μας Ιατρούς*», γιά να είναι ενημερωμένοι στις πρόσφατες γνώσεις της φυσιολογίας. Άς σημειωθεί ότι ο Magendie ήταν δάσκαλος του όνομαστοῦ φυσιολόγου Claude Bernard¹¹⁰, (1813-1878).

Μνημονεύονται ακόμη και τά ακόλουθα ιατρικά περιοδικά:

1. *Η ιατρική περιοδική εφημερίς "Ασκληπιείον" έπιγραφομένη εις Γερμανικήν διάλεκτον*¹¹¹.
2. *Journal de Pharmacie et des Sciences accessoires*¹¹².
3. *Gazette de Santé*, τής 5-5-1820¹¹³.
4. *Journal Universel des Sciences Médicales*¹¹⁴.
5. *Meckel's Annales fur die Physiologie*¹¹⁵.
6. *Philosophical Transactions* τού 1807, 1808, 1814, 1815¹¹⁶.

109. *Ερμής ό Λόγιος*, 8 Άπριλίου 1821, σελ. 284-285. Επίσης ό F. Magendie μνημονεύεται στον *Έρμη τό Λόγιο* τού 1818, σελ. 473, τού 1819, σελ. 137-140, τού 1820, σελ. 545 και τού 1821, σελ. 230.

110. Βλ. Σπ. Μαρκέτου, *Claude Bernard*, Άθήνα 1981, σελ. 74 και 97.

111. *Ερμής ό Λόγιος*, 1811, σελ. 84.

112. *Ερμής ό Λόγιος*, 1818, σελ. 217 και 425.

113. *Ερμής ό Λόγιος*, 1820, σελ. 180.

114. *Ερμής ό Λόγιος*, 1816, σελ. 87, όπου αναγγέλεται ή έκδοση τού περιοδικού μέ τήν αναγραφή τών συνεργατών.

115. *Ερμής ό Λόγιος*, 1820, σελ. 545,545,551. Είναι τό πρώτο περιοδικό φυσιολογίας, που έκδόθηκε τό 1795 μέ έκδότη τόν J. C. Reil, (1759-1813). Βλ. Arturo Castiglioni, *Ιστορία τής Ιατρικής*, έλληνική μετάφραση, 1961, τόμ. 2, σελ. 570.

116. *Ερμής ό Λόγιος*, 1811, σελ. 298, τού 1818, σελ. 229, τού 1820, σελ. 546.

7. *Annales du Magnetisme*¹¹⁷.

8. Ιατροχειρουργική εφημερίδα της Γερμανίας «*Medicinische Chirurgische Zeitung*», Salzburg 1813¹¹⁸.

117. *Έρμης ό Λόγιος*, 1819, σελ. 928.

118. *Έρμης ό Λόγιος*, 1816, σελ. 236.

Η ΚΑΤ' ΕΤΟΣ ΙΑΤΡΙΚΗ ΘΕΜΑΤΟΛΟΓΙΑ
ΣΤΟΝ

1811

1. «Λόγος εισαγωγικός...περί τής αρχής και προόδου τής Φυσικής Ιστορίας...έν Βενετία, 1807». (Κρίσεις για τή μετάφραση του βιβλίου του Δημητρίου Ποϋλου), (σελ. 23-25).
2. «Ιωάννου Δανιήλου Μεσγέρου, Ιατροφιλοσοφική 'Ανθρωπολογία... έν Βιέννη 1810». (Κρίσεις για τή μετάφραση του βιβλίου του Αναστασίου Γεωργιάδου), (σελ. 27).
3. « Έν τώ έν Βερολίνο) βιβλιοπωλείο) του Σάλφελδ έφάνη από τής αρχής του έτους 1811 μία 'Ιατρική περιοδική εφημερίς, Ασκληπιείον, έπιγραφομένη, είς Γερμανικήν διάλεκτον και δίς τής εβδομάδος έκδιδομένη, ήτις περιέχει ειδήσεις διαφόρους, υπό πολλών σοφών ιατρών έκδιδομένας», (σελ. 84).
4. «'Ιατρική. Ιωάννου Ασάνη ιατρού. Απάντησις είς τήν περί του Βρονοϊακού συστήματος έρώτησιν», (σελ. 91-95,113-118).
5. «Δημητρίου Σχινά, 'Ηχρήσιου σπληνός», (σελ. 298-301).
6. «Γραμματεία τών Νεωτέρων Ελλήνων από του ένεστώτος έτους και ανατρέχουσα μέχρι τής αρχής του δεκάτου έκτου αιώνας», (σελ. 353-357, 387-389). Περιλαμβάνονται μεταξύ τών άλλων και τά ακόλουθα ιατρικά βιβλία:
 - α. «Κωνσταντίνος Αναστασιάδης Φιλίτης, ιατρός 'Ηπειρώτης εξέδωκε λατινιστί, Πραγματείαν περί του Μαρασμού τής γεροντικής ηλικίας (de Marasmo Senili), έν "Αλη τής Σαζωνίας τώ 1808, είς 8».
 - β. «'Αναστάσιος Γεωργιάδης, ιατρός έκ Φιλιππουπόλεως, εξέδωκεν, «'Αντιπανάκειαν», ήτοι περί αιτιών, αί τάς νόσους δυσιάτους ή άνίατους, μή τοιαύτας καθ' έαυτάς ούσας, ώς επί τό πολύ άπεργάζονται, 1810, έν Βιέννη, Έλληνο-Λατινιστί είς 8». «Ο αυτός εξέδωκεν έτι και τήν τής 'Ανθρωπολογίας μετάφρασιν Ι. Δ. Μεσγέρου· περί ής ἴδε έν σελ. 27 του παρόντος Λογ. Έρμου]».
 - γ. «Κωνσταντίνος Μιχαήλ έκ Καστορίας, μεταφράσας τό του Τισσότ περί τής τών πεπαιδευμένων υγείας Έγχειρίδιον, εξέδωκεν αυτό έν Βιέννη κατά τό 1785, είς 8. Ο αυτός εξέδωκε και Διαιτητική, ής προσετέζατο και ιστορίαν συνοπτικήν περί αρχής και προόδου 'Ιατρικής, και τινων περί αυτήν εύδοκιμησάντων άνδρών, τώ 1794, έν Βιέννη, είς 8».
 - δ. «Γεώργιος Ζαβίρας ό Σιαπιστεύς συνέγραψε... 'Ονοματολογία Βοτανική τετραγλωττος, ήτις τύποις εξέδόθη έν Πέστη τώ 1789, παρά 'Ιωσήφ Λέτνερ, είς 8».

1812

1. «*Ιατρική. Ποιημάτων έπάνω εις τήν Κίναν-Κίναν και μεταχείρησιν αυτης εις τους περιοδικους πυρετους, γεγραμμενον εις τήν Ιταλικήν διάλεκτον παρά Μελισσηνού Άγγέλου Κεφαλληνέως, στεφανωθέντος εις τήν Ιατροχειρουργικήν τέχνην, 1811, εις όγδοον, φυλ. 171. Μεδιόλανα, εκ του τυπου Αεστέφανης*», (σελ. 195-196).

2. «*Διαλέξις επί τής αγελαδινής εύλογίας παρά Άγγέλου Μελισσηνού Κεφαλληνέως στεφανωθέντος, εις τήν Ιατρικήν και Χειρουργικήν τέχνην*», (σελ. 196-205).

3. «*Ιατρική. Δοκίμων μεθόδου τινός συντεινούσης εις τό νά αποβώσι καλοί ιατροί, παρά του Α. Βορδονίου*», (σελ. 289-301).

4. «*Γραμματεία Νεωτερική*». (Κείμενο για τον Άγγελο Δελλαδέτζιμα, καθηγητή στο πανεπιστήμιο τής Πάδοβας, τήν προσφορά του στους Έλληνες φοιτητές, αναγράφοντας και τους τίτλους των 18 συγγραμμάτων του), (σελ. 337-339).

1813

1. «*Εγκώμων Πέτρου Άντωνίου Βοντιόλη Κερκυραίου, σταυροφόρου, κοινωνου του έλεκτοριακου των σοφών συνεδριου, μέλους τής έν Ιταλία βασιλικής εταιρείας, και διαφόρων ένδοξων εταιρειών ιατροφιλοσόφου διδασκάλου τής Βολονιακής και Παταυϊακής Άκαδημίας και πατρός πλείστων κλασσικών συγγραμμάτων. Παρά Άγγέλου Μελισσηνού Κεφαλληνάου. Παρίσια 12 Δεκεμβρίου 1812*», (α, σελ. 86-95)

2. «*Ιστορία τής Βοτανικής*», (παρά Π. Ήπήτη), (β", σελ. 69-74, 133-141, 189-196).

3. «*Εκθεσις συνοπτική τής ιατρικής ιστορίας υπό Α. Αρσάκη ιατρού και χειρουργου*», (β", σελ. 123-129, 181-189, 197-202, 240-243).

4. «*Βιβλιογραφία... Περί ανατομίας του έγκεφάλου τ. 1, εις 4. σελ. 152, πίν. 40, παρά Vicq-d' Azyr*», (β", σελ. 160).

1814

1. «*Ιατρική. Αί Άγγλικά έφημερίδες είδοποωϋσι τήν έφεύρεσιν ένός νέου ιατρικου έναντιον του φθοροποιου πάθους καρκίνου λεγομένου. Τουτο τό θαυμάσιον ιατρικόν είναι τόχόρτον τό κατά τόν Λινναίον Galium Aparine.. (Γάλων Απαρίνη) λεγόμενον, του όποιου ή χρήσις είναι ή ακόλουθος... »*, (σελ. 74-75).

2. «*Νεκρολογία*» (τού Λεονάρδου Βορδόνη, 1746-1813), (σελ. 111-116).

3. «*Ο φώσφορος άλεξιφάρμακον τής φρικώδους καί άνιάτου σχεδόν νόσου τού διαβήτου*». (Επιστολή τού ίατρού Ίωάν. Ασάνη από τό Ίάσιον. Περιγραφή περίπτωσης νέου μέ σακχαρώδη διαβήτη καί προσπάθεια θεραπείας του μέ φώσφορο), (σελ. 117-123).

1816

1. «*Φυσιολογία. Περί τής ζωϊκής θερμης καί άναπνοής*». (Μετάφραση σέ περίληψη από τά «*Χρονικά τής Φυσικής τού Ν. Ρ. Gilbert, 1814*», καί τήν «*Νέαν Εφημερίδα περί Χημικής καί Φυσικής, 15 τόμ. 1 τέτρ. 1815*» τού Seidel Schweigger), (σελ. 82-87).

2. «*Εϊδησις. Απ' άρχής τού ένεστώτος χρόνου άρχισε νά εκδίδεται έν Παρισίοις ...μία νέα μεγάλης περιοχής καί άξίας εφημερίς υπό τό όνομα: Journal universel des Sciences Medicales. Συνεργάται εϊναι οί ίατροί καί τά μέλη τού Ινστιτούτου, οΐ Pinel, Vauquelin, Alibert, Pariset, Chartel κλ.*», (σελ. 111-112).

3. «*Ιατρική. Dictionnaire des sciences Medicales par une société des Medecins et Chirurgiens. Paris 1812*». (Κριτική παρουσίαση από τόν ίατρό Ιωάννη Ραστή τού Λεξικού τών Ιατρικών Έπιστημών), (σελ. 234-238).

4. «*Φυσική άνατροφή τών παιδων, παρά τίνος ίατρού*», (τού Π. Ήπήτη), (σελ. 279-291).

5. «*Βιβλία νεοφανή. Λοιμολογία ή περί τής Πανώλης, προφυλάξεως καί έξολοθρεύσεως αυτής: μάλλον εις χρήσιν τών Ανιάτρων παρά τού Πετράκη Κ. Π. Ήπήτου ίατρού καί μέλους τού κατά Βιέννην Πανεπιστημείου. Έν Βιέννη 1816, έκ τής Ελληνικής Τυπογραφίας τού Χιρσφέλδ. Σελ. 110, εις δον*». (Βιβλιοπαρουσίαση από τόν Δ. Α.¹¹⁹), (σελ. 350-355).

6. «*Πρός τούς λογίους εκδότας τού Λογίου Ερμού, έκ Βιέννης... 0Κ.-Φ.-»* (Επιστολή τού Κ. Φ. μέ περιγραφή τής τελετής καί παράθεσης τού λόγου (These) τού Π. Ήπήτη στό Πανεπιστήμιο τής Βιέννης κατά τόν «*εις τήν Ίατρικήν προβιβασιμόν*» του (20 Σεπτεμβρίου 1816). Θέμα τού λόγου του «*Οί*

119. Μέ τά άρχικά «Δ. Α» πρέπει νά είναι ό «Δ. Αποστολίδης», όπως αυτό συμπεραίνεται από τή δημοσιευμένη στόν *Ερμή τό Λόγιο* επιστολής τού Κων. Κούμα από τή Βιέννη πρός τόν Στέφανο Οικονόμου στη Σμύρνη, ότι στη Γοττίγγη σπουδάζουν Ιατρική καί δώδεκα Έλληνες «Τρεις έξ αυτών είναι έκ τού ήμετέρου Γυμνασίου Γ. Ίωαννίδης, Φ. Μαύρος καί ό έκ Κρήτης Δ. Άποστολίδης». Βλ. *Ερμής ό Λόγος*, 1820, σελ. 90. Πρβλ. Έμμ. Φραγκίσκου, *Τά Έλληνικά Προεπαναστατικά περιοδικά. Ευρέτηρια. Κ*, «*Ερμής ό Λόγος*, 1811-1821, Άθήνα 1976, σελ. 6.

ἱεροκήρυκες πρέπει νά ὡσι προικισμένοι καί μέ φυσικά καί νομικάς γνώσεις» γιά νά καταπολεμηθοῦν οἱ κακοδοξίες καί δεισιδαιμονίες τοῦ λαοῦ), (σελ. 403-410).

1817

1. «*Ιατρική. Βραχεία καί συνοπτική έκθεσις ὅλης τῆς Ἱστορίας τῆς Ἰατρικῆς συγγραφείσα παρά τοῦ ἐκκληοῦς Σπρεγγελίου καί μεταφρασθεῖσα ἀπό τήν Γαλλικήν γλῶσσαν. Ἐκ Παρισίων παρά τοῦ κυρίου Ἀθανασίου τοῦ Πολίτου*», (σελ. 33-36).

2. «*ΙΣΤΟΡΙΑ. Ἡ Γενική λεγομένη Βιβλιοθήκη (Bibliothèque Universelle) περιέχει ὑπό τό ἀρθρον: Ἱστορία, (τόμ Δ', ἔτος Β', (1817), σελ. 22): Remarques sur l'Histoire de la Charlatanerie Ancienne κ.τ.λ. ἤτοι: Παρατηρήσεις εἰς τήν Ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας ἀγυρτείας, ἐκ τῶν πρὸς τοὺς σπουδάζοντας τήν Ἰατρικήν νέους Ἑλληνας Προλεγομένων τοῦ ἱατροῦ Κοραή, προηγουμένων εἰς τήν παρ' αὐτοῦ νέαν ἐκδοσιν τοῦ "Περὶ Ἀέρων, ὑδάτων καί τόπων" συγγράμματος τοῦ Ἱπποκράτους, ἐκδοθέντος ἐν Παρισίοις ἐν ἔτει 1816, εἰς 8ον. Φιλοτίμῳ δαπάνῃ τῶν Χίων*». (Μετάφραση ἀπό τὰ γαλλικά), (σελ. 240-251).

3. «*Εἰδήσεις περὶ Γαλλικῶν βιβλίων*». (Μεταξὺ αὐτῶν περιλαμβάνεται): «*Dictionnaire des sciences médicales, par une société de Médecins et de Chirurgiens. Tome 1, à Paris*», (σελ. 259-260).

4. «*Γνώθι σαυτὸν ἤτοι φυσικὴ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου.*

Κεφ. Πρῶτον. Περὶ τῆς ἐιδικῆς συμμορφώσεως τοῦ ἀνθρώπου.

Κεφ. Δεύτερον. Ανάπτυξις τοῦ φυσικοῦ καί ἠθικοῦ ἀνθρώπου.

Κεφ. Τρίτον. Ποικιλότητες τοῦ ἀνθρωπίνου εἶδους... Δημήτριος Νίτζου ὁ ἐξ Ἰωαννίνων», (σελ. 325-333, 381-389).

5. «*Περὶ τῆς αὐτομάτου ἀνάψεως τῶν ἀνθρωπίνου σώματος. Π. Ἡ.(πῆ-τχ|ς) ἱατρός*»¹²⁰, (σελ. 443-459).

6. «*Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Γραμματεία. Ἱπποκράτους τό περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων, δεύτερον ἐκδοθέν μετὰ τῆς Γαλλικῆς μεταφράσεως· φ προσετέθη ἐκ τοῦ αὐτοῦ Ἱπποκράτους καί ὁ Νόμος, μετὰ τῆς Γαλ-*

120. Ο Π. Ἡπίτης δημιουργεῖ τὸν ὄρο «πυροφοριόμῳ», ἐξηγώντας πὸς κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο «τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος ἔμπορον ἔμεν νά ὀνομάσωμεν τὴν ιδιότητα, τὴν ὁποίαν ἔχουν μερικὰ σώματα ν' ἀνάπτουν ἀφ' ἐαυτῶν». Σημειώνεται ὅτι ἡ ἐναίσιμος διατριβὴ τοῦ Παύλου Ἰωάννου εἶχε ὡς θέμα «Περὶ αὐτομάτου ἀνθρωπίνου σώματος καύσεως» καὶ δημοσιεύθηκε στὴν Ἰατρικὴ Μέλισσα, τόμ. 1858, σελ. 3-53, ὅπου καὶ μνημονεύεται ἀκόμη σχετικὸ ἀρθρο στὴν Ἀποθήκη τῶν ὠφελίμων γνώσεων, Φεβρουάριος 1839.

λικής μεταφράσεως και τό τοῦ Γαλινοῦ, "Οτι ἄρ ιστός ιατρός, και φιλόσοφος. Φιλοτίμη δαπάνη τῶν ὁμογενῶν Χίων. Ἐν Παρισίοις, 1816. Σελ. 151». (Βιβλιοκρισία ἀπό τόν ἰατρό Ιωάννη Ραστή, (σελ. 469-482).

7. (Σέ ἐπιστολή ἀπό τό Λονδίνο τοῦ Ἑλληνοφρονος Σαλαμινίου [=Κων. Νικολόπουλος], ἀναγγέλεται ἡ κυκλοφορία τοῦ βιβλίου τοῦ Ἰσπανοῦ ἱατροῦ Orfila «*Elémens de Chimie midicale*» (2 vol.). Συγχρόνως παρατίθεται στά γαλλικά κριτικό σημεῖωμα γιά τό βιβλίο ἀπό τό «*Journal de Paris*»), (σελ. 517).

8. «Φυσική ἀνατροφή. Διατριβή ἱατρική παρά ἱατροῦ πρὸς τοὺς γονεῖς. Φυσική καί ἠθική ἀνατροφή τοῦ νηπίου», [Π. Ἡπήτη], (σελ. 533-547, 569-578).

9. «Ἄρθρον ἐκ τοῦ Λεξικοῦ τῶν Ἱατρικῶν ἐπιστημῶν. Σχολεῖον. Συντεθέν ὑπὸ τοῦ περιφήμου Βυρεοῦ (*Virey*) καί μετενεχθέν εἰς τὴν ἡμετέραν γλῶσσαν ὑπὸ Δημητρίου Νίτζιου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων. Περὶ Σχολείων τῆς Ἱατρικῆς καί τῶν ἐν αὐτοῖς διαλαμβάντων διδασκάλων καί τῶν αἰρέσεων», «Σχόλια τοῦ μεταφραστοῦ», (σελ. 608-638).

10. «Κατάλογος διαφόρων Γαλλικῶν βιβλίων παλαιότερων καί νέων ἐκδόσεων ἐκ διαφόρων Γαλλικῶν Καταλόγων συνερανισθεῖς χάριν τῶν φίλων τῆς Γαλλικῆς φιλολογίας συνδρομητῶν τοῦ Λογίου Ἐρμοῦ». (Μεταξὺ αὐτῶν περιλαμβάνονται):

α. «*Histoire de la Médecine, depuis son origine jusqu' au dix-neuvième siècle, par Kurt Sprengel, traduite de V allemand, sur la seconde' edition, par A.-J.-I. Jourdan, Chevalier de Γ ordre de la Réunion, et revue par M. Bosquillon, doctuer-Rigent de la Faculté de Médecine de Paris, ancien Professeur, etc. Paris 1815, 7 vol.*». (Καταχωρίζεται καί μία περικοπή ἀπό τὴν κριτική τοῦ «*Journal des Dibats*», 8 Νοεμβρίου 1818).

β. «*Chambon-De-Montaux. Traité de la Fièvre maligne simple, etdesfièvres compliquées de malignité, 4 vol.*».

γ. «*Avis au peuple sur un Dipuratif universel d' une grande efficacité dans les diverses maladies provenant de vices ou d' acreté dans le sang*», (μετά τὴ σελ. 650, σελ. 1-12).

1818

1. «Εἰδησις φιλολογική. Ὁ κατὰ τό Πανεπιστήμιον τῆς Λειψίας διδάσκαλος τῆς Ἱατρικῆς κύριος Κάρολος Γοττλόβιος, Κῦνος (*Kuhn*) ἐπιχειρίζεται τὴν ἐκδοσιν ὅλων τῶν μέχρι τοῦδε σωζομένων ἱατρικῶν Ἑλλήνων συγγραφέων». (Παρατίθεται τό σχέδιο τῆς ἐκδόσεως καθὼς καί ὁ κατάλογος τῶν ἀρχαίων ἱατρῶν συγγραφέων), (σελ. 122-123).

2. «Φυσική. *Eschenmeyer*. Σκέψεις γενικά περί τοῦ ζωϊκοῦ μαγνητισμοῦ καί ὀργανικοῦ αἰθέρος. Ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ μεταφρασθεῖσαι ὑπό Ἀν. Πολυζωΐδου», (σελ. 125-131).

3. «*Ανθρωπολογία. Διατριβή περί μεγαλοφυΐας*». (Ἄρθρο τοῦ *Virey* στό «*Λεξικό τῶν τεχνῶν καί ἐπιστημῶν τῆς Ἱατρικῆς*» μεταφρασμένο ἀπό τόν Ἰώσηπο Δούκα).

«*Κεφ. Πρῶτον. Περί τῶν χαρακτήρων τῆς μεγαλοφυΐας*».

«*Κεφ. Δεύτερον. Φυσικά τῆς μεγαλοφυΐας αἰτίαι*».

«*Κεφ. Τρίτον. Φυσική καί ἠθική κατάστασις τῶν μεγαλοφυΐαν προσαγγελλόντων παίδων*».

«*Κεφ. Τέτατον. Ἐπίρροια τῆς ἡβῆς ἢ τῆς νεότητος πρὸς τὴν μεγαλοφυΐαν*».

«*Κεφ. Πέμπτον. Αἰτίαι ἄλλαι τῆς μεγαλοφυΐας*».

«*Κεφ. Ἑκτον. Περί τοῦ οἰστροῦ τῆς διανοίας*».

«*Κεφ. Ἑβδομον. Ἐπίρροια τῶν διαφορῶν διοικήσεων καί θρησκευῶν εἰς τὴν γέννησιν τῆς μεγαλοφυΐας*».

«*Κεφ. Ὄγδοον. Ἱατροφιλοσοφική ἀλληγορία τῆς μεγαλοφυΐας, ἀπό τὸν μύθον τοῦ Προμηθέως*». (Σὲ συνέχειες, σελ. 136-142, 188-193, 223-232, 313-319, 440-443).

4. «*Φιλολογικαὶ Ἀγγελίαι*». «*Πολλὰ ἱατρικά πονήματα τοῦ Στοιρκίου (Störk) καί τὰ στοιχεῖα τῆς Χειρουργικῆς παρὰ τοῦ Φαύου (De la Faye, Elemens de la Chirurgie)*,⁷ εἶναι ἔτοιμα εἰς τύπωσιν. Ἀμφότερα μετεφράσθησαν εἰς τὴν Τουρκικὴν γλῶσσαν παρὰ τοῦ πολλῶν Ἑυρωπαϊκῶν γλωσσῶν ἐγκρατοῦς Μολλά Σανεσαδέ (*Shanesade*)», (σελ. 149-150).

5. «*Φυσική. Nasse, Ueber das begründende des sogenannten thierisch - magnetischen Einflusses. Περί τοῦ αἰτίου τῆς ζωϊκο-μαγνητικῆς ἐπίρροιας*», (σελ. 181-188).

6. «*Φυσικαὶ ἐπιστήμαι. Χημεία. Ἀρχή καί προσαρμογή τῆς Χημείας εἰς τὴν Ἱατρικὴν*». (Ἄρθρο στό «*Journal de Pharmacie*» μεταφρασμένο ἀπό τόν Ἰώσηπο Δούκα), (σελ. 217-222).

7. «*Ἱατρική. Γέννησις δύο βρεφῶν ἠνώμενων καί ζώντων*». (σελ. 256-259).

8. «*Φυσικαὶ ἐπιστήμαι. Φυσική. Ἐκθεσις περί τοῦ ζωϊκοῦ μαγνητισμοῦ*». (Ἀπὸ τὰ Ἀρχεῖα τοῦ Ζωϊκοῦ μαγνητισμοῦ, μεταφρασμένο ἀπὸ τόν Ἀν. Πολυζωΐδη), (σελ. 349-359).

9. «*Θεραπεία σκληρύνσεως τοῦ ἥπατος μίας γυναικὸς ὑπὸ de Lausanne*», (μεταφρασμένο ἀπὸ τόν Ἀν. Πολυζωΐδη), (σελ. 407-409).

10. «*Ἀρχαία Ἑλλ. Φιλολογία*». (Βιβλιοκρισία τῆς Φιλολογικῆς Ἐφημερίδος τῆς Γοττίγγης (20 Μαΐου 1818) γιὰ τὴ δευτέρα ἐκδοσὶ τοῦ Ἱπποκρά-

τους *Περί άέρων...* του Άδ. Κοραή. Μετάφραση του Φραγκίσκου Μαύρου), (σελ. 417-419).

11. «Φιλολογικά». (Επιστολή του Κ. Β. από Heidelberg με βιβλιοκρισία γαλλικών βιβλίων. Μεταξύ αυτών σημειώνονται):

α. «Ο Ισπανός *Orfila*, γνωστός διά τό περίφημον περί Τοξικολογίας σύγγραμμά του, έξέδωκεν εις δύο τόμους πρό μερικών μηνών *Χημικήν μέ τήν έπιγραφήν *Éléments de Chemie Médicale (14fr.)**. αυτό τό βιβλίον έπαινέθη και από άλλους και από τόν πολυμαθή *Virey* εις τό *Journal de Pharmacie et des Sciences accessoires*».

β. «Τό περίφημον και μόνον εις τό είδος του φυσιο-ψυχολογικόν σύγγραμμα του *Cabanis*, έπιγραφόμενον, *Rapports du physique et du moral de l'homme (3 édit. 1815, 2 vol. in - 8. 14 fr.)*, εις κάθε ειδήμονα τής 'Ανατομίας και Φυσιολογίας του ανθρώπου, άν όχι και των λοιπών θεωρητικών τής 'Ιατρικής μαθημάτων, είναι ώφελιμώτατον», (σελ. 425 και 429).

12. («Θέσπισμα» του ήγεμόνος τής Μολδαβίας Σκαρλάτου 'Αλ. Καλλιμάχη για τήν 'ιατρική περίθαλψη των Μολδαβών. 'Ανταπόκριση από τό Ιάσιο), (σελ. 434-436).

13. «Φυσικαί έπιστήμαι. Φαρμακία. Πρός τούς αυτάδέλφους κυρίου Χριστόδουλον και 'Αναστάσιον Νίτσους φαρμακοπόλας 'Ιωαννίτας. Ιστορία τής φαρμακίας. Φαρμακία και όρισμός αυτής. Φάρμακα δυσπόστατα άνοργανικά και μεταλλικά. Φάρμακα τρισυπόστατα άνοργανικά. Πολυσύνθετα φάρμακα όργανικά και τρισύνθετα. Φάρμακα πολυσύνθετα ζωϊκά. Φαρμακολογία. Φαρμακοποιία. Φαρμακομιξία ή συνθετοφαρμακία... *Παρισίους, Δημήτριος Νίτσος ό έξ 'Ιωαννίνων*», (σελ. 469-488).

14. «Φυσικαί έπιστήμαι. Φυσική. Περί τής όξυδερκείας των ύπνοβατών υπό *Ducommun*. Θεραπεία περιπελεγμένης τινός χρονικής άσθενείας υπό *de Lausanne*». ('Αρθρα από τά «*Annales du Magnetisme Animal a Paris*» και μεταφρασμένα από τόν Άν. Πολυζώιδη), (σελ. 505-511).

15. (Αναγγελία μεταφράσεως από τή γαλλική έκδοση τής «*Οικιακής ιατρικής (la Médecine Domestique)* του σοφώτατου 'Ιατροϋ Μπουχάν του *Αγγλου*» (*William Buchan*) από τόν Πολυζώη Κοντό), (σελ. 524).

16. «Φυσικαί έπιστήμαι. Φυσική. Περί [ζώϊκού] μαγνητισμού». (Άρθρο του Διονυσίου Ζαγορίου μεταφρασμένο από τήν *Real Encyclopedie* του 1818), (σελ. 549-557, 605-613).

1819

1. «*Κλαυδίου Γαληνού Περί άρίστης διδασκαλίας. Είς παράδειγμα τής νέας έκδόσεως των Ελλήνων ιατρών παρά Καρ. Γοττλοβίου Κύνου (Kühn)*,

προφέσορος τής Χειρουργικής κ.τ.λ. *Ἐν Λειψία, παρά Βεν. Γ. Φλεϊσχέρφ 1818. Σελ. 44 εις 8*», (σελ. 36).

2. «Βιογραφία. Βίος τοῦ Μεσμέρου μεταφρασθεὶς ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ παρά Διονυσίου Ζαγορίτου», (σελ. 63-72).

3. «Ἀνατομία καὶ φυσιολογία» περιλαμβάνεται εἰς τὸ «Πρόγραμμα τοῦ ἐν Παρισίοις βασιλικοῦ Ἀθηναίου μεταφρασθέν παρά Φ. Ἰωαννίδου τοῦ ἐκ Σμύρνης». «Ὁ κύριος Μαγένδιος θέλει συγκρίνει τὰς ἐπιστήμας τῆς Ἀνατομίας καὶ τῆς Φυσιολογίας καὶ θέλει ἀναλύσει τὰ πολυάριθμα φαινόμενα, τῶν ὁποίων ἡ ἔνωσις διατηρεῖ τὴν ζωὴν», (σελ. 133-143).

4. «Ψυχικὴ παθολογία. Πλάτωνος θεωρία περὶ τῶν ψυχικῶν νοσημάτων παρά τοῦ Διδασκάλου κυρίου Κουρτίου Σπρεγγελίου». (Μεταφρασμένο ἀπὸ τὸ γερμανικὸ κείμενο τοῦ 1818 ἀπὸ τὸν Φραγκίσκο Μαῦρο, (σελ. 244-259).

5. «Χημεία... Ἱατρικὴν, ἣτις ἐνασχολεῖται περὶ τὴν ἀκριβῆ ἀνάλυσιν τοῦ γάλακτος, τοῦ οὔρου, τοῦ ἰδρώτος, συνοβιακοῦ ὑγροῦ, σπέρματος, ἀμνιακῶν ὑδάτων, σιέλου, αἵματος...». (Περιέχεται στό κείμενο τοῦ Δημητρίου Νίτσου μέ τίτλο «Χημεία»), (σελ. 296).

6. (Κατά τοῦ Ζωϊκοῦ μαγνητισμοῦ). «Ἐπιστολή πρὸς τὸν φίλον Δημήτριον Νίτσον Ἰωαννίτην, ἐκ Παυῖας Νικόλαος Σεργίου», (σελ. 297-304).

7. (Παιδικὰ νοσήματα ἰλαράς, κοκκύτου καὶ θνησιμότης τοῦ κοκκύτου στήν Κέρκυρα, τοῦ 1818), (σελ. 357).

8. «Φυσικαὶ ἐπιστήμαι. Ζωολογία. Διαφορὰ τῶν ζώων ἀπὸ τὰ φυτὰ. Γενικαὶ φυσιολογικοὶ παρατηρήσεις εἰς τὰ ζῶα. Ψυχικαὶ δυνάμεις ἡ δεξιότητες». (Κείμενο μεταφρασμένο ἀπὸ τὸ ἄρθρο «Ζωολογία» τῆς «*Kleine encyclopaedische Bibliothek*» ὑπὸ τοῦ Γ. Ἰωαννίδου, Σμυρναίου), (σελ. 361-373).

9. «Φιλοσοφία ἀνατομική. Περὶ τῶν ἀναπνευστικῶν ὀργάνων ὡς πρὸς τὸν προσδιορισμὸν καὶ τὴν ταυτότητα τῶν ὀστωδῶν αὐτῶν μερῶν. Ὑπὸ τοῦ κυρίου Γεοφροῦου Σαινθιλαίρου...». (Κριτικὴ παρουσίαση τοῦ ἔργου τοῦ Geoffroy Saint-Hilaire ἀπὸ τὸν Γάλλον ἰατρό Flourens¹²¹, πού μεταφράσθηκε ἀπὸ τὸν Ν. Πίκκολο), (σελ. 585-594, 721-730).

121. J. M. Flourens, 1794-1867, καθηγητῆς τῆς Συγκριτικῆς Ἀνατομίας στό Παρίσι. Συγγραφέας πολλῶν βιβλίων. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρεται ὅτι μέ πειράματα ἔδειξε ὅτι ἡ παρεγκεφαλίδα ἐλέγχει τὸ συντονισμὸ τῶν κινήσεων. Βλ. Art. Castiglioni, *Ἱστορία τῆς Ἱατρικῆς*, ἑλληνικὴ μετάφραση, 1961, τόμ. 2, σελ. 672 καὶ F. Garrison, *An introduction to the History of Medicine*, ἐπανατύπωση τέταρτης ἐκδόσεως, 1961, σελ. 467. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὸ βιβλίον τοῦ «*De la longévité humaine et de la quantité de vie sur le globe*», Παρίσι 1854, μεταφράσθηκε στήν ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀπὸ τὸν Μ. Ν. Βελονάκη, *Περὶ τῆς μακροβιότητος τοῦ ἀνθρώπου καὶ περὶ τῆς ποσότητος τῆς ζωῆς ἐπὶ τῆς γῆς*, Ἀθήνα 1856. Ὁμοίως ἐκδόθηκε ἀπὸ τὴν τρίτη γαλλικὴ ἐκδοσὴ ἀπὸ τὸν Λουκά Βουδούρη, τὸ 1860.

10. «*Ιατρική. Λόγος περί ωφελείας και χρήσεως τής τοπογραφικής σπονδής, έκφωνηθείς εἰς τήν στέψιν τών ἐν Πίσῃ ὑποψηφίων μαθητῶν*»¹²², (σελ. 830-837).

11. (Περί Ζωϊκοῦ μαγνητισμοῦ) «*Φνσική. Επιστολή πρὸς τὸν Δημήτριον Νίτσον παρὰ Λιοννσίον Ζαγορίτον ἀπὸ Βιέννης*», (σελ. 921-930).

1820

1. «*Πείραμα φνσικόν*». (Μυϊκές συσπάσεις ἀπὸ τὸν ἐρεθισμό νέρων κατὰ τὸ πείραμα μετὰ τὴ βολταϊκὴ στήλη πάνω σὲ σῶμα μόλις φονευθέντος καταδίκου), (σελ. 19-20).

2. (Πρόταση τῶν ἐκδοτῶν τοῦ Λογίου Ἑρμοῦ νὰ μεταφραστοῦν τὰ ἔργα) τοῦ καθηγητοῦ τῆς Παθολογίας στὴν Πίζα Giacomo Barzellotti, «*Polizia di Sanitd, per evitare i contagi e distruggerli, conservare la vita, la salute, e gl'interessi dei popoli e delle nazioni*», καθὼς καὶ τὸ περὶ «*ἀγελαδοβλογιάς*», (σελ. 29).

3. «*Περί τῶν εἰς τὰ συγγράμματα τοῦ Ἱπποκράτους θεωριῶν, μετὰ παρατηρήσεων περὶ τῆς γνησιότητος τῶν συγγραμμάτων τούτων. Μετάφρασις ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ ὑπὸ Φραγκίσκον Κ. Μαύρου*», (ἄρθρο τοῦ Γερμανοῦ Η. F. Link, πού δημοσιεύθηκε στίς 21 Δεκεμβρίου 1815), (σελ. 134-144, 168-178).

«*Φιλολογία. Φίλε ἐκδοτὰ τοῦ Λογίου Ἑρμοῦ*», (ἀπάντηση τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ, ὁ ὅποιος ὑπογράφει ὡς «I. K.», σὲ τὸ προηγούμενο ἄρθρο), (σελ. 309-320).

4. «*Τὸ ἐλαιόλαδον καλὸν προφνλακτικόν ἐναντίον τοῦ θανατικοῦ*». (Εἰδησις γιὰ τὴν προστασία ἀπὸ τὴν πανώλη ἀπὸ τὴν «*Gazette de Santé*», τῆς 16 Νοεμβρίου 1819 καὶ ἀπὸ τὴν «*Revue Encyclopedique τῆς αὐτῆς ἐποχῆς*», (σελ. 180-181).

5. «*Θεραπευτικὴ*». (Εἰδησις ἀπὸ τὴν Ἄγγλῖα ὅτι ὁ βόραξ εἶναι τοπικὸ φάρμακο γιὰ τὰ «*καρκινώδη ἔλκη*» καὶ τὰ «*χοιραδικὰ οἰδήματα*»), (σελ. 252).

6. (Βιβλιοκρισία τῆς ἰταλικῆς ἐκδόσεως τοῦ α' τόμου τῆς Επιτομῆς πρακτικῆς ἱατρικῆς τοῦ φιλέλληνος καθηγητοῦ τῆς Πίζας Ἰακώβου Βαρτσελώτη. Ὁ τίτλος εἶναι «*Epitome di Medicina pratica nazionale del Dottore Giacomo Barzellotti publico professore di essa nell' Imp. e R. universitd di Pisa... 1819*», (σελ. 388-391).

122. Συγγραφεὺς τοῦ λόγου ἦταν ὁ καθηγητὴς τῆς Παθολογίας στὴν Πίζα Ἰακώβος Βαρτελόττης (Giacomo Barzellotti). Βλ. *Ἑρμης ὁ Λόγιος*, 1820, σελ. 29.

7. (Εἶδηση ἀπὸ τὴν «*Gazette de Sante*», τῆς 5 Μαΐου 1820, γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση ἐγκαύματος μὲ τοποθέτηση βάμβακος στὰ καμμένα μέρη. Ἐπίσης ἀναγράφεται καὶ ἡ μέθοδος τῆς διαβροχῆς τῶν ἐγκαυμάτων μὲ ψυχρὸ ὕδωρ καὶ στὴ συνέχεια ἐπάλειψη τῶν σημείων μὲ «*έλαιώδη ἀλοιφή*»), (σελ. 412).

8. (Ἐναφορά ἀπὸ τὸν «*Spruzheim (Gaspard) Observations sur la phraenologie, 1818, σελ. 217 καὶ 218*», ὅτι τὸ δεξιὸ μέρος τοῦ ἀνθρώπινου σώματος εἶναι ἰσχυρότερο ἀπὸ τὸ ἀριστερό), (σελ. 412-413).

9. (Πληροφορία ἀπὸ τὸ Παρίσι ὅτι ἐγένε νόθευση κατὰ τὴν παρασκευὴ τῶν καθετήρων τῆς οὐροδόχου κύστεως μὲ ἀποτέλεσμα νὰ θραυνοῦνται ἐντὸς τῆς κύστεως καὶ νὰ ἀπαιτεῖται χειρουργικὴ ἀφαίρεση τῶν θραυσμάτων), (σελ. 451).

10. «*Παλαιὰ Γεωγραφία. Περί Ἀλεξανδρείας καὶ Ἀλεξανδρινῆς Σχολῆς. Μετάφρασις ἐκ τῆς Γερμανικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τῶν Ἐπιστημῶν καὶ Τεχνῶν ὑπὸ Ἀν. Πολυζωΐδου*». (Γίνεται ἀναφορά στοὺς ἰατροὺς τῆς Ἀλεξανδρινῆς Σχολῆς καθὼς καὶ στὴν ἰδιαιτέρη ἀνάπτυξη τῆς Ἀνατομίας λόγω τῆς ἐλευθερίας νὰ διενεργοῦνται ἀνατομῆς καὶ σὲ ἀνθρώπινα σώματα), (σελ. 461-465).

11. «*Φυσιολογία. Σύνοψις τῶν κυριωτέρων, ὅσα περιλαμβάνονται εἰς τὴν διατριβὴν τὴν ἐπιγραφομένην Φυσικὴ ἐξήγησις τῆς εἰς τὸ ζωϊκὸν σῶμα κυκλοφορίας τοῦ αἵματος, καὶ τῶν δυνάμεων, διὰ τῶν ὁποίων γίνεται ἡ κυκλοφορία*».

A. Σύντομος περιγραφή τῆς καρδίας καὶ τῶν ἀγγείων τοῦ αἵματος.

B. Φυσιολογικὴ ἐξήγησις τοῦ ἀποτελέσματος τῆς καρδίας καὶ τῶν ἀγγείων εἰς τὴν τοῦ αἵματος ἐκ τῶν ὀργάνων πρὸς τὴν καρδίαν ἐπιστροφὴν». (Ἄρθρο ἀπὸ τὸ «*Gilbert's Annalen der Physik*», μεταφρασμένο ἀπὸ τὸν Δ. Ἀποστολίδη), (σελ. 539-554).

12. (Περὶ ζωικοῦ μαγνητισμοῦ-μεσημερισμοῦ). «*Φυσικὴ. Ἀπόκρισις παρὰ τοῦ ἐν Πανῆα Νικολάου Σεργίου*» (στὸν Διονύσιο Ζαγορίτη), (σελ. 555-569).

13. «*Ἱατρικὴ φιλοσοφία. Ἄρθρον τοῦ κυρίου Bricheteau εἰς τὸ Λεξικὸν τῶν Ἱατρικῶν Ἐπιστημῶν. Ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ ἱατροῦ*». (Μετάφραση ἀπὸ τὸν Κ. Ζωγράφου), (σελ. 631-644).

14. «*Ἀπάντησις εἰς τὰ κυριώτερα τῶν ὅσα κατὰ τοῦ συστήματος τοῦ Ζ.[οἰκοῦ] Μ[αγνητισμοῦ] ὁ κύριος Ν.(ικόλαος) Χ(εργίου) διὰ τοῦ Α. Ἐ. σελ. 555 ἐξέδωκεν. Ἐν Βιέννῃ παρὰ Διονυσίου*» (Ζαγορίτου), (σελ. 654-661).

1821

1. «'Ανάμικτα. Ίατρική». (Περιέχει διάφορες ιατρικές πληροφορίες):
- α. «Ο Γάλλος ιατρός καί χειρουργός Deleau ήλενθέρωσε δύο νέους από τήν κωφότητα καί άλαλίαν, διατρυπών τήν μεμβράναν του άκουστικού άγω-γού».
 - β. (Γέννηση άκεφάλου παιδιού. Περιγραφή τών εύρημάτων).
 - γ. «Ο έν Λειψία ιατρός Hahnemann ήρθε νεωστί, ότι ή Belladona (*Atropa Belladonna*) εΐναι προφυλακτική κατά τής Σκαρλατίνας». (Σημειώνεται ότι ό ιατρός Hufeland καθώς καί ιάτροί στην Γαλλία κάνουν παρόμοια πειράματα).
 - δ. (Είναί σπάνιον νά γεννηθεί παιδί χωρίς νεύρα), (σελ. 141-142).
2. (Πληροφορία από τήν «Στατιστική τής Γαλλίας», ότι ή έφαρμογή του δαμαλισμού εΐχε ως άποτέλεσμα νά μειωθεί κατά έξήντα τοίς έκατό ή θνησιμότητα τών παιδιών), (σελ. 172).
3. (Πληροφορία σε έπιστολή από τό Παρίσι, ότι έκδίδεται τό βιβλίο του άνατόμου «Γάλ» Gall), «τό όποιον θά επιφέρη μεγάλην μεταβολήν εις τήν άνατομίαν, τήν φυσιολογίαν καί τήν φιλοσοφίαν», (σελ. 176).
4. «Βιβλιογραφία», (μεταξύ αυτών καί ιατρικά βιβλία μέ τόν γενικό τίτλο) «Βιβλία νεώτατα».
- «Εξεδόθη... ή όγδόη έκδ. τής φυσιολογίας του Richerand, του όποιου άναμένεται έντός ολίγου καί τής χειρουργίας ή ε' έκδ. Έξακολουθεΐται ή έκδοσις του έπίσημου συγγράμματος του Morgagni, de Sedibus et Causis morborum παρά του Chaussier όμοίως ή μετάφρασις εις τό γαλλικόν του αυτού συγγράμματος. Μεταφράσθη εις τό γαλλικόν καί ή έπιτομή του P. Frank. Πρός τό παρόν έκδίδονται καί άλλα πολύ περιεργα βιβλία καί άξια σπουδής. Recherches anatomico-pathologiques sur V encéphale et ses dépendances, par Lallemand. Κατ' αυτές έκβαίνει από τά πειστήρια καί νέον όνομαστικόν όλων τών ιατρικών έπιστημών υπό Beclard, Glocket, καί ΟφΙα... Έκδίδεται τώρα καί έφημερίς τής πειραματικής Φυσιολογίας παρά του Magendie. Ο έπίσημος φυσιολόγος Cuvier έτοιμάζει νέαν έκδοσιν του συγγράμματος του, sur les ossements fossiles, άξίου τής μεγάλης του ύπολήψεως...
- Οί Beclard, Chomel, Glocket, ΟφΙα κ. ά. έκδίδουν νέον λεξικόν τών ιατρικών έπιστημών, τό όποϊον δέν θέλει ύπερβή τους 20 τόμους του μεγάλου λεξικού τών ιατρικών έπιστημών εΐναι ήδη εις τόν τύπον τό Σ καί Τ· αυτό θέλει φθάσει τους 60 τόμους. Ο Broussais έτοιμάζει φυσιολογίαν παθολογικήν ό Blainville συγκριτικήν άνατομίαν ό Beclard γενικήν Άνατομίαν ό Glocket τής άνατομίας του, μιάς τών καλλιωτέρων όσον διά τās περιγραφάς. Έτελείωσε καί ή γαλλική μετάφρασις τής παρά του Sprengel κλασικής ιστορίας τής ιατρικής», (σελ. 229-230).

5. «'Ανάμικτα (μεταφρ. από τό γαλλικόν)... 'Ιατρική. Παράδοξον φαινόμενον». (Παρουσίαση περιπτώσεως παιδιού μέ πρόωρο ήβη), (σελ. 278-279).

6. «Βιβλιογραφία. Ιατρική». (Παρουσιάζονται τά κατωτέρω βιβλία μέ σχετικό σχολιασμό):

α. «*Abrégé pratique des malades de la peau, classées d'après le système nosologique du docteur William; par Thomas Bateman, traduit de V anglais par Guillaume Bertrand, 2eme édition, un vol. Paris*».

β. «*J. B. Morgagni, p. p. p., de sedibus et causis morborum per anatomen indagatis, libri quinque, etc, nova editio, curantibus F. Chaussier et N. P. Adelon, Paris*».

γ. «*Journal de physiologie experimentale; par F. Magendie*».

δ. «*Dictionnaire Abrigé des Sciences médicales., 15 vol*». (Καταχωρίζονται άλφαβητικώς τά ονόματα εβδομήντα συγγραφέων),

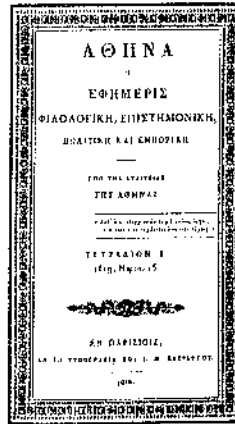
ε. «*Nouveau dictionnaire de termes de Medeciné, Chirurgie, Pharmacie, Chimie, Histoire naturelle etc... par MM. Berlar'd, Chomel, H. Cloquet, J. Cloquet, et Orfila, Paris*», (σέ δύο τόμους), (σελ. 282-286).

2. ΑΘΗΝΑ

1819

1. (Πείραμα προκλήσεως συσπάσεως μυών δι' έρεθισμού νεύρων διά βολταϊκής στήλης σέ σώμα καταδίκου πρό όλίγου άποθανόντος. Σέ ύποσημείωση παρατηρείται δι τά φαινόμενα αυτά «ήσαν πρό πολλού γνωστά εις την φυσιολογίαν»), (σελ. 143).

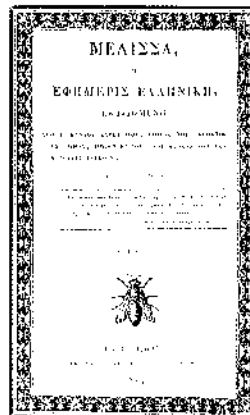
2. (Τό «Περί Μνήμης» άρθρο είναι από τό «Dictionnaire des Sciences Médicales», αναφέρεται ότι «ή μνήμη, καθώς και όλαί αί άλλαι ψυχικάί δυνάμεις, φωλεύει εις τόν έγκέφαλον». Παρατίθενται άπόψεις ανατόμων «Ουΐλλις (Willis), Γάλλ (Gall), Μαλεκάρνης, (Malicame)», (σελ. 173-174).

3. ΜΕΛΙΣΣΑ¹²³

1819

«Περί τών άρχών τής φυσικής ανατροφής έν γένει». «Ο περίφημος Λώκκιος, εις τό σύγγραμμά του τό περί ανατροφής, έδωκε τούς άκολουθους όλίγους και εύκολωτάτους κανόνας.

α'. Ελεύθερος άήρ και γύμνασις, β. Ύπνος, γ. Τροφή, δ'. Ίμάτια, ε'. λουτρά, στ. Ιατρικά». (Τό κείμενο είναι μέρος από τό) «Απάνθισμα περί Ανατροφής, έκ τού γενικού δοκιμίου τής φυσικής, ήθικής και νοεράς άγωγής, συντεθέντος ύπό Ν. Α. Ίουλιανοϋ και έκδοθέντος έν Παρισίοις έν έτει 1808». (Σέ ύποσημείωση αναφέρεται ότι ό συγγραφεύς Μ. Jullien είναι γενικός έφορος τής φιλολογικής έφημερίδος τής *Revue Encyclopedique*), (σελ. 53-54).

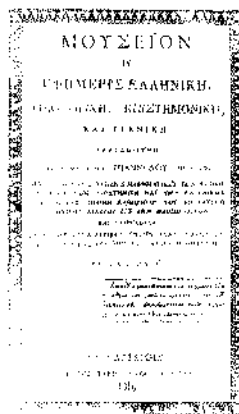

123. Βλ. Σπ. Καρατζά, «Ο Αγαθόφρον Λακαϊδεμόνιος και τό Παρισινό περιοδικό "Μέλισσα"», *Πελοποννησιακά*, τόμ. Γ'-Δ", 1958-1959, Αθήνα 1960, σελ. 241-262.

4. ΜΟΥΣΕΙΟΝ

1819

«Κυριάκος Γεωργιάδης¹²⁴, έκ Λουγούν-
δου, τή 28 Μαΐου 1819. Έλλογιμότητα κ. Ιω-
αννίδη». (Επιστολή περί τής ιατρικής επιστή-
μης), (σελ. 19-26).

5. ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΤΗΛΕΓΡΑΦΟΣ¹²⁵

1817

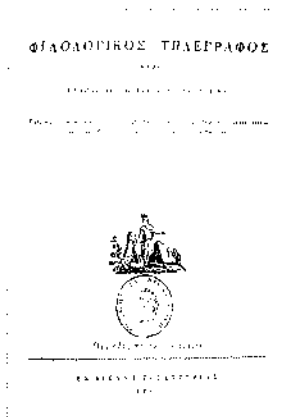
(Βιβλιοπαρουσίαση). «Βιβλία νεοφανή.
Αιολογία...», Πετράκη Ήπιτη, Βιέννη,
1816, (σελ. 20).

1818

1. «Ιατρική». (Θεραπευτική μέθοδος τών
κρυσταλλωμάτων από τόν Jacob), (σελ. 20).

2. «Φιλολογικάί άγγελία». (Εκδόσεις
όλων τών Ελλήνων συγγραφέων ιατρών από
τόν Kiihn), (σελ. 32).

3. (Ιατρική. Τό ένυδρον πετάνευρον (alis-
ma plantago) εναντίον τής λύσσας), (σελ. 36).

124. Ο Γεωργιάδης, Κυριάκος τού Γεωργίου αναφέρεται ότι ανακηρύχθηκε διδάκτωρ τής Ιατρικής Σχολής τού Πανεπιστημίου τής Πίζας στις 12 Ιουνίου 1817. Βλ. Νικ. Τομαδάκη «Τριάντα έπτά "Έλληνες Ιατροφιλόσοφοι σπουδάσαντες έν Πίσση (Pisa) τής Ίταλίας (1790-1821)», *Παρνασσός*, τόμ. 26, 1984, σελ. 212-228 και Άλόη Σιδέρη, «Έλληνες φοιτητές στό Πανεπιστήμιο τής Πίζας (1806-1861)», Αθήνα 1989-1994, τόμ. Β', σελ. 423 και 490.

125. Έκδότης τού *Φιλολογικού Τηλεγράφου*, όπως και τού *Ελληνικού Τηλεγράφου* ήταν ό ιατρός Δημήτριος Αλεξανδρίδης για τόν όποιό βλ. Νικ. Βλάχου, «Ο Θεσσαλός λόγιος Δημ. Αλεξανδρίδης (Γυρναβίτης), έκδοτης τού "Ελληνικού Τηλεγράφου" (1812-1836)», *Παρνασσός*, τόμ. 18, 1970, σελ. 201-219 και 363-378.

1819

1. «Φυσική Ιστορία». (Ή αποσπάσματα από τό ανέκδοτο σύγγραμμα τού Joseph Sibthorp¹²⁶ μέ παρατηρήσεις γιά τήν «ιατρική καί οικονομική χρήση» τών φυτών τής Ελλάδος μνημονεύοντας τίς όνομασίες τους), (σελ. 45-45. 43-57, 66-68, 69-76, 77-79).
2. «Σύμμικτα». (Σύγγραμμα τού V. L. Brega γιά τίς έπιδημικές άρρώστιας), (σελ. 107-108).
3. «Σύμμικτα». (Ή ιατρικές ειδήσεις· φάρμακο κατά τής ύδροφοβίας καί γιά τήν θεραπεία τής λύσσας), (σελ. 147-148).
4. «Ή ιατρική». (Πειράματα κατά τής πανώλους από τόν Ισπανό ιατρό Σεραφίνο Σόλας), (σελ. 189-191).
5. «Ή ιατρική. Περί τού λεγομένου κιτύνου πυρετού παρατηρήσεις τινές», (σελ. 217-221).

126. John Sibthorp, (1755-1796), Άγγλος καθηγητής τής Βοτανικής στήν Όξφόρδη, ό όποιός περιηγήθηκε μέρη τής Έλλάδος καί κατέγραψε τά φυτά. Γράφει σχετικά ή «Εφημερίς» τών άδελφών Πούλιου στή Βιέννη, 5 Μαΐου 1794, σελ. 395, «...ό περίφημος ιατρός Ήαν Σίπθορπ, ό καί βασιλικός διδάσκαλος εις τήν άκαδημία τής Όξωνίας. Ούτος έπήγε πρό μερικών περιδιαβάξουν τήν Ελλάδα καί έξετάξουν τά βότανά της. "Όθεν καταγίνεται νυν μέ τήν έκδοσιν ενός συγγράμματος *Άνθη τής Ελλάδος* καλούμενον». Τά έργα του έκδόθηκαν μετέπειτα λόγω τού πρόωρου θανάτου του. Τό κλασσικό πλέον γιά τήν έλληνική γλωρίδα έργο του «*Flora Graeca*», στό όποιο μάλιστα συσχετίζονται οι σύγχρονες τότε παραδοσιακές όνομασίες τών (φυτών μέ τίς όνομασίες τής άρχαιότητος, άποτελεΐται από δέκα τόμους, πού έκδόθηκαν από τό 1806-1840. Οι παρατηρήσεις γιά τήν ιατρική καί οικονομική χρήση τών φυτών τής Ελλάδος περιέχονται στα έργα τού Robert Walpole, *Memoires relating European and Asiatic Turkey*, London 1817, *Travels in various countries of the East*, London 1820. Πρβλ. Κυρ. Σιμόπουλου, *Ξένοι Ταξιδιώτες στήν Ελλάδα, 1700-1800*, τόμ. Β', τέταρτη έκδοση, Αθήνα 1984, σελ. 613-624, Έλευθ. Πλατάκη, *Ξένοι φυσιοδίφαι, γεωγράφοι καί περιηγητές περί Κρήτης κατά τούς ΙΕ-Ι& αιώνας*, 1973, σελ. 33-38. Ανάτυπο από τό περιοδικό *Αμάλθεια*. Έπίσης βλ. Hope, Trevor J., «John Sibthorp's last expedition to the Balkans: The accounts of Sibthorp and Dallaway about their travels in 1794», *Revue Etudes Sud-Est Europeenes*, Bucarest, τόμ. 12, 1974, σελ. 87-102. Η. Walter Lack and David J. Mabblerlay, *The "Flora Graeca" Story Sibthorp, Bauer and Hawkins in the Levant*, Oxford University Press, Oxford New York Tokyo 1999.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΟΡΑΣ
ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΓΝΩΣΗΣ

Τό επίπεδο τής επιστημονικής ιατρικής γνώσης στόν έλληνικό χώρο τεκμηριώνεται πιά συγκεκριμένα μέ τήν κατά θέματα αναλυτική παράθεσή της. Ιδιαίτερα καταχωρίζονται οί καινούριες γνώσεις, πού έκεΐνον τόν καιρό ανακαλύφθηκαν στόν τομέα τής 'Ανατομίας και Φυσιολογίας καθώς και οί νέες γνώσεις τών πειραμάτων, τά όποια δημοσιεύονται στά επιστημονικά βιβλία και περιοδικά τής Εύρώπης. 'Επίσης οί πρωτοεφαρμοζόμενες μέθοδοι αντιμετώπισης σοβαρών νόσων, όπως για παράδειγμα τής παιδοκτόνου επιδημικής νόσου ευλογιάς μέ τήν εφαρμογή τού έμβολιασμού, τού άποκληθέντος δαμαλισμού. Κατ' αυτόν τόν τρόπο διαπιστώνεται, ότι οί "Έλληνες συγγραφείς καταγράφουν στά ελληνικά βιβλία τους τή σύγχρονη εύρωπαϊκή ιατρική σκέψη και γίνονται φορείς τής ιατρικής παιδείας στόν Έλληνικό χώρο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'.

ΘΕΜΑΤΑ ΑΝΑΤΟΜΙΑΣ - ΦΥΣΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΡΕΙΣΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Ἡ διδασκαλία περί ὀστών, τὰ ὅποια ἀπαρτίζουν τόν σκελετό, ὀνομάζε-
ται «ὀστεολογία» κατὰ τόν Ἀναστάσιο Γεωργιάδη¹ καί εἶναι μέρος τῆς Ἀ-
νατομίας. Σημειώνει ὅτι τὰ ὀστά τοῦ ἀνθρώπου εἶναι 245 τόν ἀριθμό μέ 63
τῆς κεφαλῆς περιλαμβάνοντας τούς 32 ὀδόντες καί τό «ὀσειδές ἢ ὕψιλοι-
δές ὀστοῦν», ὅπως τό ἀποκαλεῖ, 54 τῆς σπονδυλικῆς στήλης καί τῶν
πλευρῶν, οἱ ὁποῖες «εἰς ἐπτὰ ἀνωτέρω γνήσιās καί πέντε νόθας τās κατω-
τέρω διαιροῦνται» καί ἀπό 64 τῶν ἄνω καί κάτω ἄκρων. Γράφει ὅτι «εἰκο-
σιτέσσαρις εἰσίν οἱ σπόνδυλοι, ἐξ ὧν ὁ τράχηλος καί ἡ ράχις τοῦ ἀνθρώπου
σύγκειται» καί ὁ μέν πρῶτος σπόνδυλος «τή τῶν κρανίου ὀπή συμπέφυται,
ὁ δέ ἐσχατος τῷ ἱερῷ ὀσφρ, φ καί τοῦ κόκκυγος λεγόμενον ὀστοῦν προσήρ-
μοσται». Τά ὀστά διακρίνονται κατὰ τόν «Ἀνθίμο Γαζή² σέ «κονφωτά καί
γεμάτα ἀπό μυελόν», σέ «στερεά καί διαφανή», σέ «μικρά καί μεγάλα,
στρογγυλά, ἐπίπεδα, ευθέα, κυρτά, κοῖλα», ἐνώ σέ ὑποσημείωση τὰ διακρί-
νει κατὰ τό σχῆμα «α') εἰς κυλινδρικά, οἷον ὁ βραχίων, ὁ ἀντιβραχίων, ὁ μη-
ρός κτλ. ὦν δηλ. τό μήκος ἐξαπερά τό πάχος, β) εἰς πλατέα, οἷον ἡ ὠμοπλά-
τη, τό στέρνον, κτλ. ὦν ἡ περίμετρος εἶναι ἀνάλογος τῆ πάχει, γ) ἐπίμικτα,
τά λοιπά, ἱερόν ὀστοῦν, τό κόκκυγος, ὀδόντες, σπόνδυλοι, ἀκουστικά, τὰ
τοῦ προσώπου, τὰ σησαμοειδή κτλ.».

Σχετικά μέ τόν ἀριθμό τῶν ὀστών τοῦ ἀνθρωπίνου σκελετοῦ ὁ Γαζῆς συμ-
πληρώνει τόν ἀριθμό 245, πού μνημονεύει τό κείμενο, τό ὁποῖο μεταφράζει
καί γράφει ὅτι φθάνει ὁ ἀριθμός τῶν ὀστών «έως 259 ἢ 260», ἐπεξηγώντας
ὅτι τούτο γίνεται «ὅταν δηλ. τό μέτωπον εἶναι διηρημένον διά τίνος ραφῆς,

1. Ἀναστασίου Γεωργιάδου, *Ἀντιπανάκεια*, Βιέννη 1810, σελ. 533-4. Σημειώνουμε ὅτι τό
ἱερόν ὀστοῦν ὡς «ἅγιον κόκκαλον» ὀνομάζεται ἀπό τόν ἰατρό Κωνσταντῖνο Νοσήμαχο σέ ἐπι-
στολή του, 20 Δεκεμβρίου 1804. Βλ. Ἰωάννου Οἰκονόμου Λαριεσσαίου, *Ἐπιστολαί διαφόρων*
1759-1824, Ἀθήνα 1964, σελ. 122.

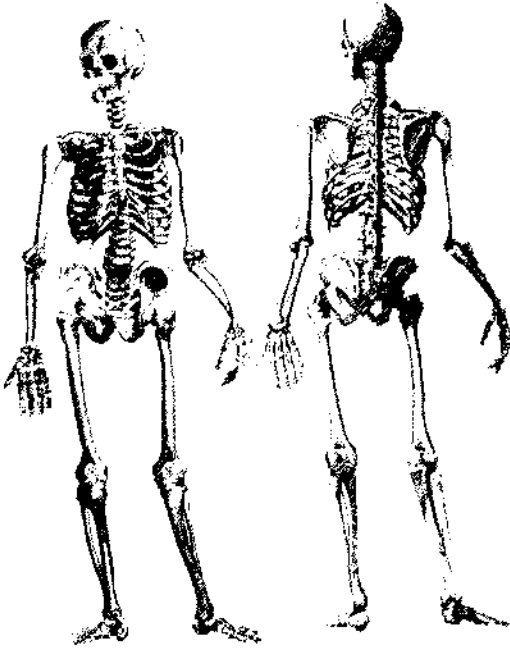
2. Ἀνθίμου Γαζῆ, *Γραμματικῆ τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν*, 1799, τόμ. Β', σελ. 541-543.
Γιά τόν ἀναφερόμενο ὄρο «σησαμοειδή» ὀστάρια, θά θέλαμε νά παρατηρήσουμε ὅτι ὁ Ἀνθί-
μος Γαζῆς μάλλον θά ἀπέδωσε τόν ὄρο «sessamoides» τοῦ βιβλίου τοῦ ἀνατόμου S. T. Som-
merring, *Della Fabrica del Corpo Umano*, trattato della secondu edozone tedesca dal Pietro Be-
tti, τόμ. I, *Osteologia*, Firenze 1818, σελ. 12, τοῦ ὁποῖου τήν πρώτη ἐκδοση θά εἶχε μπροστά του,
ἐφ' ὅσον τό μνημονεύει στή σελ. 546 «Περί κατασκευῆς τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, τοῦ
Sommerring». Ἐπισημαίνεται πάντως ὅτι τὰ «σησαμοειδή» ὀστά ἀναφέρονται στό ἔργο τοῦ
Γαλιηνοῦ, *Περί ὀστών τοῖς εἰσαγομένοις*, βλ. C. G. Kühn, *Γαλιηνοῦ Ἄπαντα*, τόμ. II, σελ. 778,
καί κατ' αὐτόν τόν τρόπο ὁ ὄρος «σησαμοειδή» ὀστά ἐπανέρχεται στή νεοελληνική ἰατρική
ὀρολογία. Προσθέτομε ἐπί πλέον, ὅτι γιά τὰ «κονφωτά» ὀστά χρησιμοποιεῖται ὁ ὄρος
«στυριγγώδη κόκκαλα» ἀπό τόν Ἰωάννη Νικολίδη, *Ερμηνεία περί τοῦ πῶς πρέπει νά θεραπευ-
εταί τό γαλλικόν πάθος*, 1794, σελ. 264.

καί τό στέρνόν ἐνίσταται ἐκ δύο ὀστών, μετρουμένων ἐν τούτοις καί τῶν ὀσταρίων, τῶν ἐν τῇ συνδέσμῳ ἐνρισκομένων μεταξύ τῶν κεράτων τοῦ ὑοειδοῦς ὀστοῦ καί τοῦ θυροειδοῦς χόνδρου». Ἐκόμῃ μνημονεῦει τόν «χόνδρον τραγανόν» καί τή χρησιμότητά του καθὼς ἐπίσης τό «περιόστεον» καί «περιχόνδριον» ἐπισημαίνοντας τήν ἔλλειψη περιστέου στούς ὀδόντες καί περιχόνδριου στούς χόνδρους τῶν πλευρῶν, στόν «ζιφοειδή χόνδρο τοῦ στέρνου» καί τοῦς «ταρσοῦς τῶν ὀφθαλμῶν», ὅπως πολλές φορές ἔχουν λεχθεῖ στά «ἀνατομικά θέατρα». Πολλά ὀστά τοῦ ἀνθρωπίνου σκελετοῦ ἀπαριθμοῦνται ὀνομαστικά ἀπό τόν Δημήτριον Νίτζο³, ὁ ὁποῖος ἀναγράφει μερικές φορές καί τόν ἀντίστοιχο γαλλικό ὄρο. Συγκεκριμένα σημειώνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει τριάντα δύο «σπονδύλους (vertebres), ἑπτὰ τοῦ τραχήλου, δώδεκα τῶν νότων, πέντε τῶν ὀσφύων, πέντε τοῦ ἱεροῦ ὀστοῦ, τρεῖς τοῦ κόκκυγος». Δώδεκα ζεύγη πλευρῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἑπτὰ ἐνώνονται «εἰς τό στέρνόν διὰ χονδρικών προσανξημάτων» καί ἀποκαλοῦνται «ἀληθεῖς», ἐνώ οἱ ὑπόλοιπες πέντε «-ψευδεῖς ἢ ἀκανθαὶ χονδρώδεις, μαλθακαὶ πλευραί». Τό κρανίον ἔχει ὀκτώ ὀστά, ἓνα τοῦ «ίνιου (occipital)», δύο «τῶν κροτάφων (temporales)», δύο τῶν «βρεγματῶν (parietales)», ἓνα τοῦ «μετώπου (frontal)», «ἐν ἡθμοειδέσ, ἐν σφηνοειδέσ». Γιά τὰ ὀστά τοῦ προσώπου σημειώνει ὅτι εἶναι δέκα τέσσερα, δύο «τῶν σιαγόνων, δύο τῶν ζυγωμάτων», τὸ ὅποιον ἐνοῦται μετὰ τῆς σιαγόνος «διὰ τίνος λαβῆς καλουμένης καμάριον ζυγωματικόν», δύο τῆς «ρινός», δύο «τοῦ οὐρανοῦ ἢ τοῦ οὐρανίσκου», ἓνα «τοῦ ὑνίου μεταξύ τῶν μυκτήρων», δύο «ἰσθμοειδή ὀστά (comets du nez) ἦτοι κωνοειδή τῆς ρινός εἰς τοῦς μυκτήρας», δύο τῶν «δακρύων (lacrymales) εἰς τὰ ἐσωτερικά μέρη τῶν ὀπώπιων (orbites)», τῶν βολβῶν καί τό ὀστοῦν «τῆς κάτω σιαγόνος». Ἡ «ὠμοπλάτη εἰς τὰς ἐσχατίας τῆς ἀκανθίδος (epine de Γ otoplete)», ἔχει τό «ἀκρώμιον εἰς τό ὅποιον ἐφάπτεται ἡ κληῖς (clavicule)» καί τήν «ἐπίφυσιν κορακοειδή ὀνομαζόμενην, χρήσιμον εἰς τήν πρόσαψιν τινῶν μυῶν».

Τόν ὄρο ὀστεολογία μνημονεῦει ἐπίσης ὁ Ἄνθιμος Γαζής⁴ στό Λεξικό του. Σημειώνουμε ὅτι γιά πρώτη φορά σέ ἐντυπο ἑλληνικό βιβλίον παρουσιάζεται εἰκόνα ἀνθρώπινου σκελετοῦ (βλ. εἰκόνα στήν ἐπόμενη σελίδα), σέ προσθία καί ὀπισθία ὄψη, ἀπό τοῦς ἀδελφούς Καπετανάκη στό βιβλίον, πού μετέφρασαν κατά τό 1812. Ωστόσο συλλογές ἀνατομίας ἀποστέλλονται, στά 1815, στήν Κεφαλλονιά σύμφωνα μέ δημοσίευμα τοῦ *Ελληνικού Τηλεγράφου* καί στά 1818 ἀπό τόν ἰατρό Πέτρο Ἡπῆτη στή Σχολή τῆς Χίου με-

3. Ἐρμηζ ὁ Λόγιος, 1817, σελ. 331-332.

4. Ἄνθιμου Γαζή, *Λεξικόν Ἑλληνικόν*, τόμ. 2, Βενετία 1812, λήμμα «οστεολογία», ὄρο τόν ὅποιο μνημονεῦει ὁ Ρούφος ὁ Ἐφέσιος στό *Περὶ ὀστών*, ἐκδ. Ch. Dargamper - Emile Ruelle, Paris 1879, σελ. 186 καί Κυρ. καί Μαν. Καπετανάκη, *Εἰκονολογία παιδική*, Βιέννη 1812, τόμ. 6, ἀρ. 28.

*Ο ανθρώπινος σκελετός σε πρόσθια και οπίσθια όψη.
Μαν. και Κυρ. Καπετανάκη, Εικονολογία παιδική, 1812, τόμ. 6, άρ. 28.*

ταξύ τών άλλων «χάριν τής διδασκαλίας τής φυσικής σκελετός καί κρανίου άνθρωπου»⁵. Σχετικά μέ τήν αίτία τής στερεός συστάσεως τών όστών, άπό τόν Θεοδόσιο Μ. Ήλιάδη καί Κ. Μ. Κούμα μεταφέρονται οί γνώσεις τών χημικών τής έποχής, ότι όφείλεται στό φωσφορικό άσβέστιο, τό όποιο άποκαλούν «φωσφορική τίτανο». Ιδιαίτερα ό Κ. Βαρδαλάχος⁶ αναφέρει ότι τά όστά κατά τήν βρεφική ήλικία είναι ώς «ύμνήν», δηλ. ύμενώδη, καί στήν πάροδο τού χρόνου έπικάθεται φωσφορικό άσβέστιο, δημιουργώντας τή σκληρότητα τών όστών. Έπί πλέον προσθέτει ότι τά βρέφη λαμβάνουν τό άσβέ-

5. *Ελληνικός Τηλέγραφος*, 15 Άπριλίου 1815, Κων. Αμάντου, «Σύμμεικτα», *Ελληνικά*, τόμ. 7, 1934, σελ. 325. Πρβλ. Γιάννη Καρά, *Οί θετικές επιστήμες στόν ελληνικό χώρο (15ος-16ος αί.)*, Άθήνα 1991, σελ. 269.

6. Θεοδοσίου Μ. Ήλιάδου, *Χημική φιλοσοφία*, Βιέννη 1802, σελ. 164, Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς στοιχειώδους*, Βιέννη 1807, τόμ. 8, *Επίμετρον*, σελ. 192, *Χημείας έπιτομή*, Βιέννη 1808, τόμ. 2, σελ. 133, *Σύνοψις φυσικής*, Βιέννης 1812, σελ. 132. Κων. Βαρδαλάχου, *Φυσική πειραματική*, Βιέννη 1812, σελ. 348.

στιο από τό γάλα και τά «άλευρώδη» τρόφιμα. Οί πυρήνες όστεώσεως τών όστών καταγράφονται από τόν Ν. Πίκκολο⁷ ώς «σημεία τής κοκκαλώσεως», σέ μετάφραση τού γαλλικού όρου «*les noyaux osseux*». Ο Κ. Μ. Κούμας⁸ στά 1808 μνημονεύει τό άρθρικό ύγρό και τίς ιδιότητές του και ότι από τά όστά λαμβάνεται ό φώσφορος, ενώ ό Σέργιος Ίωάννου⁹ αναφέρει τούς «μυζώδεις αδένες» τών άρθρώσεων.

ΜΥΪΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Ο όρος «μυϊκόν σύστημα» χρησιμοποιείται κατά τήν έποχή τού Νεοελληνικού Διαφωτισμού από τόν Ιωάννη Άσάνη στά 1811 και άργότερα από τήν Π. Ήπηση¹ στά 1817, ενώ τόν όρο «μυολογία» αναφέρει ό Άν. Γεωργιάδης² στά 1810. Σχετικά μέ τό συνολικό άριθμό τών μυών τού ανθρώπινου σώματος ό Κων. Μιχαήλ³ σέ ύποσημείωση του παρατηρεί ότι οί «άνατομικοί περί τού αύτου άριθμού άκόμι δέν συμφωνοϋσιν». Παράλληλα στό κείμενο τού Βενιαμίν Μαρτίνου (Benjamin Martin, 1704-1782), στό όποίο αναγράφεται ότι ό άριθμός τών μυών είναι 446, ό Άνθιμος Γαζής⁴ παρατηρεί, ότι «*τώρα μετροϋμεν έως 600*». Έχει ένδιαφέρον ότι ό Γαζής χρησιμοποιεί τό χρονικό έπίρρημα «*τώρα*», πού σημαίνει ότι παρακολουθεί τά σύγχρονα ιατρικά συγγράμματα, όπως άποδεικνύεται και από τήν σύσταση στόν άναγνώστη νά δει για τό σχετικό θέμα τόν τρίτο τόμο τού συγγράμματος τού Soemmerring, *Περί κατασκευής τού ανθρώπινου σώματος*⁵ όποιο εκείνα τά χρόνια έκδίδονταν σέ τόμους. Επίσης για τή διαίρεση τού μυός σέ «*κοιλία, κεφαλή και ούρά*», τήν όποία αναφέρει και ό Κων. Μιχαήλ⁶, ό Άνθιμος

7. Ερμής ό Λόγιος, 1819, σελ. 722.

8. Κ. Μ. Κούμας, *Χημείας έπιτομή*, Βιέννη 1808, τόμ. 2, σελ. 174 και 133.

9. Σέργιου Ίωάννου, *Πραγματείας Ιατρικής*, 1818, σελ. 224.

1. Ερμής ό Λόγιος, 1811, σελ. 94 και τού 1817, σελ. 533.

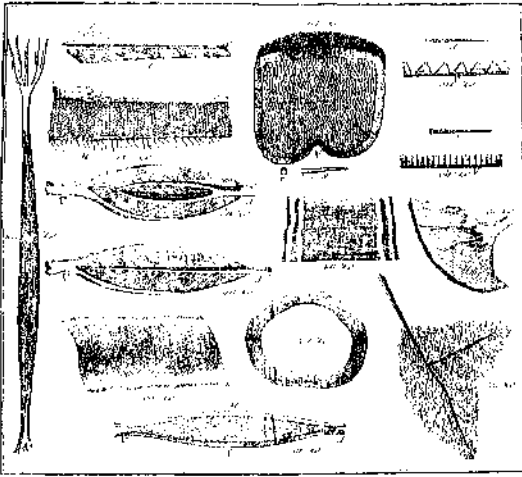
2. Άναστασίου Γεωργιάδου, *Άντιπανάκεια*, 1810, σελ. 534 και Διονυσίου Πύρρου, *Έγκόλιον τών ιατρών*, Ναύπλιο 1831, τόμ. 1, σελ. 284.

3. Κωνσταντίνου Μιχαήλ, *Έγχειρίδιον τού έν ιατροίς σόφωτάτου Τισσότου*, Βιέννη 1785, σελ. 47.

4. Άνθίμου Γαζή, *Γραμματική τών φιλοσοφικών έπιστημών*, Βιέννη 1799, τόμ. Β', σελ. 446.

5. Τό βιβλίο τού άνατόμου Samuel Thomas von Sömmerring, *De corporis humani fabrica*, έκδόθηκε σέ έξι τόμους από τό 1794 έως τό 1801. Βλ. British Museum, *General Catalogue of Printed Books*, 1967, λήμμα «S. T. von Sömmerring» και Arturo Castiglioni, *Ιστορία τής Ίατρικής*, έλληνική μετάφραση, Άθήνα 1961, τόμ. 2, σελ. 580.

6. Κωνσταντίνου Μιχαήλ, *Έγχειρίδιον τού έν ιατροίς σόφωτάτου Τισσότου*, Βιέννη 1785, σελ. 47.

Πίνακας με τὰ εἴδη τῶν μυῶν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Ἀνθίμου Γαζή, πού ἐξέδωσε τὸ 1799.

Γαζής⁷ παρατηρεῖ ὅτι δέν εἶναι σωστή καὶ προτείνει νά γίνεται ἡ διάκριση τοῦ μυός στά δύο ἄκρα καὶ στό μέσον του.

Τά εἶδη τῶν μυῶν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος διακρίνονται α) ἀνάλογα μέ τό σχῆμα ὁ Ἀνθίμος Γαζής παραθέτει τόν πίνακα, πού εἶχε τό πρωτότυπο βιβλίο μέ τὰ διάφορα εἶδη τῶν μυῶν, καί β) ἀνάλογα μέ τήν ἐπιτελοῦμενη κίνηση. Ἀν ὑπακούουν στή θέληση τοῦ ἀνθρώπου ἢ ὄχι, οἱ μῦς διακρίνονται ἀπό τόν Γ. Ἰωαννίδη⁸ σέ μῦες τῆς «προαιρετικῆς» καί σέ μῦες τῆς «αὐτομάτου» κινήσεως, ἐνώ ὁ Βενιαμίν Λέσβιος⁹ διακρίνει τίς κινήσεις τῶν μυῶν σέ «ἀκούσιες» καί «ἐκούσιες». Χαρακτηριστικά ἀναφέρει ὅτι ἀκούσιες εἶναι οἱ κινήσεις τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος, τῆς περισταλτικῆς κινήσεως τῶν ἐντέρων καί τῶν ἐκκρίσεων.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ἡ δημοσίευση στά περιοδικά *Ἀθηνάκαί Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*¹⁰ πειράματος, τό ὅποιο πραγματοποιήθηκε τό 1818 στήν Γλασκώβη ἀπό τόν ἰατρό «Andres Ure», μέ ἐρεθισμό τῶν συστοίχων νεύρων σέ

7. Ἀνθίμου Γαζή, *Γραμματικὴ τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν*, Βιέννη 1799, τόμ. Β', σελ. 446.

8. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1819, σελ. 367. Ὁ ὅρος «προαιρετικὴ κίνηση» ἀπαντᾶται στὸν Γαληνό, *Περὶ τῶν πεπονθόντων τόπων*, Βιβλίον Α', C. G. Kühn, *Γαληνοῦ Ἀπαντα*, τόμ. 8, Λειψία 1824, σελ. 59.

9. Βενιαμίν Λεσβίου, *Στοιχεῖα τῆς μεταφορικής*, 1820, σελ. 23.

10. *Ἀθηνά*, 1819, σελ. 143 καὶ *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1820, σελ. 19-20. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Κουμανοῦδης γιὰ τὸν ὄρο «φρενικὸν νεῦρον» παραπέμπει στήν ἀνατομία τοῦ Δημ. Μαυροκορδάτου τοῦ 1836. Βλ. Στεφ. Κουμαδοῦδη, *Συναγωγὴ νέων λέξεων*, 1900, σελ. 1086.

σώμα μόλις έκτελεσθέντος καταδίκου. Συγκεκριμένα ό έρεθισμός του «φρενικού ή διαφραγματικού» νεύρου προκαλούσε «άναπνοή δύσκολη», καθώς και ό έρεθισμός του γόνατος ή του άγκώνος προκαλούσε συστολή των μυών μέ άποτέλεσμα τήν κίνηση του σκέλους και των δακτύλων. Επίσης ό έρεθισμός του νεύρου του «έξερχομένου διά τής άνω τρύπας των όπωπίων (*nervus supraorbitalis*)», όπως άποκαλείται τό υπερκόγχιον τρήμα και τό σύστοιχο νεύρο, προκαλούσε σύσπαση των μυών του προσώπου. Παρατηρούμε λοιπόν ότι ή νέα πειραματική γνώση από τά εύρωπαϊκά επιστημονικά περιοδικά μεταφέρεται στον έλληνικό χώρο σε ένα χρόνο (1817-1818).

ΑΝΑΠΝΕΥΣΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Αρχή του άναπνευστικού συστήματος είναι ό λάρυγγας, ό όποιος συνίσταται από χόνδρους, όπως παρατηρεί ό Κ. Κούμας¹ και μάλιστα πέντε τόν άριθμό κατά τόν Κήρυκο Χαιρέτη², τόν θυρεοειδή χόνδρο, ό όποιος σχηματίζει έμπροσθεν τό «μήλοντου Αδάμ», τόν κρικοειδή, τούς δύο άρυταινοειδείς και τήν έπιγλωττίδα. Τόν θυρεοειδή χόνδρο άναφέρουν και οι άδελφοί Καπετανάκη³ στο έγχρωμο άνατομικό παρασκευάσμα, πού δημοσιεύουν. Η έπιγλωττίδα κατά τήν κατάποση καλύπτει τήν γλωττίδα, δηλ. τό στόμιο του λάρυγγος, όπως σημειώνουν οι άνωτέρω συγγραφείς και ό Δημήτριος Δαρβάρης⁴. Ο Χαιρέτης⁵ μνημονεύει τό «ύοειδές όστούν» και ό Νικηφόρος Θεοτόκης⁶ παραθέτει επί πλέον τό άνατομικό σχέδιο του λάρυγγος και τής τραχείας άρτηρίας, σημειώνοντας πώς τά πέρατα τής γλωττίδος σχηματίζουν τίς φωνητικές χορδές, οι όποιες δημιουργούν τούς ήχους, όταν πλήττονται από τόν διερχόμενο άέρα.

Συνέχεια του λάρυγγος είναι ή τραχεία άρτηρία, ή όποία άποτελείται από χόνδρους, όπως άναφέρουν ό Κ. Κούμας⁷, ό Κήρ. Χαιρέτης⁸ και ό Κυρ.

1. Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς στοιχειώδους*, τόμ. 8, 1807, σελ. 26.

2. Κηρύκου Χαιρέτου, *Έγχειρίδιον τής τών ζώων οικονομίας*, 1798, σελ. 16. Ο Γαληνός μνημονεύει τήν εκ χόνδρων κατασκευή του λάρυγγος καθώς και τούς μύς. Πρβλ. Ε. Α. Sophocles, *Greek Lexicon of Roman and Byzantine period*, Boston 1870, λήμμα «άρυταινοειδής (άρυταινώ) shape like a ladle, Galen, IV, 462B».

3. Κυρ. και Μαν. Καπετανάκη, *Εικονολογία παιδική*, 1812, τόμ. 6, άρ. 49.

4. Δημητρίου Δαρβάρηως, *Επιτομή φυσικής*, 1813, τόμ. 3, σελ. 129.

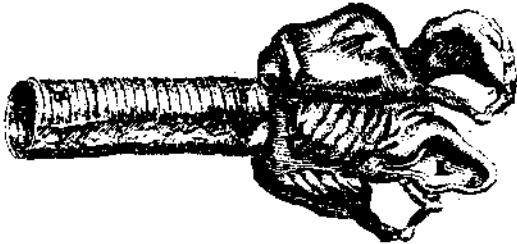
5. Κηρ. Χαιρέτου, *Έγχειρίδιον*, ό. π., σελ. 16.

6. Νικηφόρου Θεοτόκη, *Στοιχεία φυσικής*, 1767, τόμ. Β', σελ. 192.

7. Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς στοιχειώδους*, ό. π., σελ. 26.

8. Κηρ. Χαιρέτου, *Έγχειρίδιον*, ό. π., σελ. 17.

CJC - Z-

*Άνατομικό σχέδιο του λάρυγγος και της τραχείας αρτηρίας
δημοσιευμένο από τον Νικηφόρο Θεοτόκη, στά 1761.*

καί Μαν. Καπετανάκης⁹. Οί χόνδροι είναι σαν δακτύλιοι, πού τό πρόσθιο μέρος είναι χόνδρινο και τό όπίσθιο άποτελείται από μυώδεις ίνες, οί όποιες κατά μήκος και πλαγίως φερόμενες είναι άπαραίτητες για τίς κινήσεις τής τραχείας αρτηρίας¹⁰. Κατά τήν είσοδό της στή θωρακική κοιλότητα διαιρείται σε δύο στελέχη, όπως γράφει ό Χαιρέτης¹¹, για τούς δύο πνεύμονες και στή συνέχεια, έχοντας πάντα τήν ίδια κατασκευή με τήν τραχεία αρτηρία, διαιρείται δεξιά σε τρία και άριστερά σε δύο μικρότερα στελέχη βρόγχων για τούς λοβούς τών πνευμόνων. Στούς λοβούς συνεχίζεται ή διαίρεση τών βρόγχων, τά άκρα τών όποιων καταλήγουν στις «φουσκαλίδες», όπως άποκαλεί ό Χαιρέτης τίς κυψελίδες τών πνευμόνων¹², και οί όποιες συνίστανται μόνο από ύμένες. Ο Άνθιμος Γαζής¹³ τίς άποκαλεί «φουσκαλίδες» παρατηρώντας ότι είναι στρογγυλές και στήν επιφάνειά τους εκτείνονται «ώς δίκνον τά αίματόδη άγγεία». Επίσης ό Δημήτριος Δάρβαρις¹⁴ αναφέρει ότι ό πνεύμων συνίσταται από σπογγώδη ούσία, ή όποία έχει πολλές μικρές «φούσκες». Άς σημειωθεί ότι τό σημερινό όρο «κνυελίς» χρησιμοποιεί στά 1836 ό Δημήτριος Μαυροκορδάτος¹⁵.

Ο Χαιρέτης¹⁶ ώστόσο σημειώνει ότι μεταξύ τών λοβών τού πνεύμονος διέρχονται κλάδοι τής πνευμονικής αρτηρίας και φλεβός, νεύρα και «ύδρο-

9. Κυρ. και Μαν. Καπετανάκη, ο. π., άρ. 49.

10. Ο Γαληνός παρατηρεί ότι οί χόνδροι τής τραχείας αρτηρίας μοιάζουν με C, δπου λείπει ένα τμήμα, με τό κυρτόν προς τά έξω, πού ψηλαφάται, και τό κοίλον έσωτερικά. Γαληνού, "Απαντα, εκδό, Κύηη, Λειψία 1822, τόμ. 3, σελ. 519.

11. Κηρ. Χαιρέτου, Έγχειρίδιον, 6. π., σελ. 19.

12. Κηρ. Χαιρέτου, Έγχειρίδιον, 6. π., σελ. 18.

13. Άνθίμου Γαζή, Γραμματική τών φιλοσοφικών έπιστημών, 1799, τόμ. Β', σελ. 554.

14. Δημητρίου Δαρβάρεως, Έπιτομή φυσικής, 1813, τόμ. Γ, σελ. 135.

15. Δημ. Μαυροκορδάτου, Άνατομία τού άνθρωπίνου σώματος, 1836, σελ. 554.

16. Κηρ. Χαιρέτου, Έγχειρίδιον, 1798, σελ. 19.

φορά *άγγεια*» δηλ. λεμφαγγεία και επί πλέον αρτηρίες και φλέβες, τά οποία άποκαλει *«βρογχιικά άγγεία»*¹¹, διά τών όποίων *«ζωογονείται»* ό πνεύμων.

Γιά τή θωρακική κοιλότητα οί συγγραφείς αναφέρουν ότι έμπροσθεν όρίζεται από τό στέρνο, όπισθεν από τούς θωρακικούς σπονδύλους, τούς όποιους ό Κ. Κούμας¹⁸ χαρακτηρίζει ως *«δώδεκα νωηίους σπονδύλους»* και ό Χαιρέτης¹⁹ ως *«δώδεκα σπονδύλους κοινώς ραχοκόκκαλον»* και έκατέρωθεν από τίς δυό πλευρές. Τό κάτω μέρος τής θωρακικής κοιλότητος άφορίζεται από τό *«διάφραγμα»*, όπως τό άποκαλει ό Κούμας²⁰ και ό Χαιρέτης²¹ ή *«φρένες και διάφραγμα»*, όπως τό άποκαλούν οί άδελφοί Καπετανάκη²².

Ο ύμένας, ό όποιος έπενδύει τίς πλευρές και τά σπλάχνα τής θωρακικής κοιλότητος και έχει τήν ίδια ουσία μέ τό περιτόναιο, άποκαλείται από τόν Κούμα μέ τό σύγχρονο όρο *«ύπεζωκός»*²³, ενώ ως *«πλεύρα»* τόν άποκαλούν ό Άντώνιος Στρατηγός, ό Ιωάννης Αδάμης και ό Χαιρέτης²⁴. Ωστόσο ως *«πλευρά»* τόν όρο μνημονεύουν ό Γεώργιος Βεντότης²⁵ και ό Διονύσιος Πύρρος²⁶. Επί πλέον ό Κούμας και ό Χαιρέτης σημειώνουν ότι έκ τού ύπεζωκότος δημιουργούνται οί *«διαφράττοντες ύμένες»*, οί όποιοι καταφύονται στους θωρακικούς σπονδύλους και έμπροσθεν στό στέρνο, δημιουργώντας τούς δυό χώρους για τούς δυό πνεύμονες.

17. Ο όρος *«βρογχιικά άγγεία»* ίσως για πρώτη φορά άπαντάται. Πρβλ. Στεφ. Κουμανούδη, *Συναγωγή νέων λέξεων*, 1900, σελ. 229, όπου γίνεται παραπομπή σέ μεταγενέστερα ιατρικά κείμενα.

18. Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς στοιχειώδους*, 1807, τόμ. 8, σελ. 25.

19. Κηρ. Χαιρέτου, *Έγχειρίδιον*, ό. π., σελ. 14.

20. Κ. Μ. Κούμα, ό. π., σελ. 25, Δ. Δαρβάρεως, ό. π., σελ. 134.

21. Κηρ. Χαιρέτου, ό. π., σελ. 20.

22. Κυρ. και Μαν. Καπετανάκη, *Εικονολογία παιδική*, 1812, τόμ. 6, άρ. 45.

23. Κ. Μ. Κούμα, ό. π., σελ. 25. Παρατηρούμε ότι ό Κούμας χρησιμοποιεί τόν όρο *«ύπεζωκός»*, πού μνημονεύεται από τόν Γαληνό, όπως για παράδειγμα στό *«Περί ανατομικών εγχειρήσεων»*, Βιβλίον Πέμπτον, κεφ. η', *«άπασαν ούν έκατέραν τού θώρακος ύπεζώκασι τήν ένδον χώραν οί ύμένες, άπλοι τήν φύσιν ύπάρχοντες, ώσπερ άράχνια καλούνται δε κατά μέν τάς πλευράς ύπεζωκότες, ένθα δ' όρθιοι μέχρι τής σφαγής αναφέρονται, διαφράττοντες»*, C. G. Kühn, *Γαληνού Άπαντα*, τόμ. 2, σελ. 522. Αντίθετα οί άλλοι συγγραφείς αναγράφουν τούς όρους *«πλεύρα»* και *«πλευρά»*, ίσως μεταφέροντας αύτούσια τήν γαλλική λέξη *«pleigne»* ή τήν ιταλική *«pleura»*.

24. Αντωνίου Στρατηγού, *Διδασκαλία θεωρηκοπρακτική*, 1745, σελ. 60, Ιωάννου Αδάμη, *Σύντομος έρμηνεία*, 1756, σελ. 147, Κηρ. Χαιρέτου, *Έγχειρίδιον*, 1798, σελ. 15. Άς σημειωθεί ότι ό ίδιος όρος αναφέρεται και στό Άωνύμου, *Εισαγωγή ανατομική*, Παρίσι 1744, σελ. 70.

25. Γεωργίου Βεντότη, *Νουθεσία εις τόν λαόν*, 1780, τόμ. Α', σελ. 64.

26. Διονυσίου Πύρρου, *Έγκόλιον τών ιατρών*, 1831, τόμ. Α', σελ. 293.

Λειτουργία τς ανάπνοσ. Ἡ εἰσοδοσ τοῦ ἀέροσ στὸν πνεύμονα ὀνομάζεται ἀπὸ τούσ συγγραφεῖσ «εἰσπνοή» καὶ ἀντίστοιχα ἡ ἐξοδοσ ἐκπνοή, ἐνώσ «ἀναπνοή» ἀναφέρονται καὶ οἱ δυὸ λειτουργίεσ²⁷. Ἡ εἰσπνοή καὶ ἐκπνοή προκαλεῖται ἀπὸ τὴν ἐκταση καὶ συστολή τοῦ θώρακοσ μὲ τὴ βοήθεια τῶν μυῶν καὶ τοῦ διαφράγματοσ. Σημειώνουμε ὅτι στὰ βιβλία τῆσ ἐποχῆσ τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ καταχωρίζονται οἱ νέεσ ἀπόψεισ φυσιολογίασ γιὰ τὴν ἀναπνοή, οἱ ὅποιεσ ἀνακοινώθηκαν ἀπὸ τούσ εὐρωπαίουσ ἐπιστήμονεσ καὶ δημοσιεύθηκαν σὲ κλασσικά τῆσ ἐποχῆσ συγγράμματα καὶ περιοδικά.

Οἱ ἀντιλήψεισ, πού ἐπικρατοῦσαν μέχρι τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνοσ, ἦταν ὅτι ὁ εἰσπνεόμενοσ ἀέρασ προσφέρει στούσ πνεύμονεσ τὴν «ἐλαστικὴν δύναμιν» κατὰ τὸν Νικοφόρο Θεοτόκη²⁸ καὶ τὸ «ζωτικὸν πνεῦμα» κατὰ τὸν Βενιαμίν Μαρτίνου (Benjamin Martin, 1704-1782)²⁹. "Ὁμωσ ἀπὸ τὸ 1799 ὁ Ἀνθίμοσ Γαζή³⁰ σὲ ὑποσημείωσή του στὸ βιβλίον τοῦ Μαρτίνου, πού μετέφρασε, παρατηρεῖ ὅτι τὸ χρήσιμο μέρος τοῦ ἀέροσ γιὰ τὸν ὄργανισμό εἶναι τὸ ὀξυγόνο, τὸ ὅποιο ἐκεῖνα τὰ χρόνια ἀνακαλύφθηκε καὶ ἀπὸ τὸν Λαβουαζιέ (A. L. Lavoisier, 1743-1794), ἀποδείχθηκε ὡσ ἀπαραίτητο στοιχεῖο γιὰ τὴν ἀναπνοή τοῦ ἀνθρώπινου ὄργανισμοῦ. Καὶ ἀπὸ ὅσο εἶναι μέχρι σήμερα γνωστό, ἡ ἀναφορὰ αὐτή τοῦ Γαζή³¹ στὸ ὀξυγόνο, ὡσ ἀπαραίτητο στοιχεῖο στὴν ἀναπνοή, γιὰ πρώτη φορὰ καταγράφεται στὰ ἐντυπα βιβλία τῆσ ἐξεταζόμενῆσ ἐποχῆσ.

Ἐπίσης ὁ Θεοδόσιοσ Μ. Ἡλιάδη³² στὰ 1802 γράφει ὅτι τὸ ὀξυγόνο τοῦ εἰσπνεομένου ἀέροσ ἐνοῦται μὲ τὸ αἷμα τῶν πνευμόνων καὶ ὁ Αναστάσιοσ Γεωργιάδη³³ στὰ 1810 παρατηρεῖ ὅτι τὸ ὀξυγόνο ἐπὶ πλέον δημιουργεῖ τὴν ἐρυθρὰ χροιά τοῦ αἵματοσ καὶ μεταφέρεται σὲ ὅλο τὸ σῶμα. Παρόμοια

27. Νικηφόρου Θεοτόκη, *Στοιχεῖα φυσικῆσ*, 1767, τόμ. Β', σελ. 174, Κηρ. Χαυρέτου, *Ἐγχειρίδιον*, 1798, σελ. 14, Κ. Μ. Κούμα, *Σειράσ στοιχειώδοσ*, 1807, τόμ. 8, σελ. 8.

28. Νικηφόρου Θεοτόκη, *Στοιχεῖα φυσικῆσ*, Λειψία 1767, τόμ. Β', σελ. 174.

29. Ἀνθίμου Γαζή, *Γραμματικὴ τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν*, Βιέννη 1799, τόμ. Β', σελ. 554. Ὁ Benjamin Martin κυκλοφόρησε τὸ πρωτότυπο βιβλίον στὴν Ἀγγλικὴ γλῶσσα κατὰ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνοσ καὶ ἡ τελευταία ἐκδοση στὴ Γαλλικὴ γλῶσσα ἦταν στὰ 1777 καὶ στὴν Ἰταλικὴ ατὰ 1795. Πρβλ. Δημητρίου Καραμπερόπουλου, *Γνώσεισ ἀνατομίασ καὶ φυσιολογίασ τοῦ Θεσσαλοῦ Διδασκάλου τοῦ Γένουσ Ἀνθίμου Γαζή (1758-1828)*, Ἀθήνα 1993, σελ. 7-8.

30. Ἀνθίμου Γαζή, ὁ. π., σελ. 555.

31. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, *Γνώσεισ...*, ὁ. π., σελ. 25.

32. Θεοδοσίου Μ. Ἡλιάδου, *Χημικὴ φιλοσοφία*, Βιέννη 1802, σελ. 166.

33. Ἀναστασίου Γεωργιάδου, *Ἀντιπανάκεια*, Βιέννη 1810, σελ. 190, ὅπου μεταφράζεται ὁ γαλλικὸσ ὄροσ «oxygene» σὲ «ὀξυγένιον». Ἐπίσης τὸ ἴδιο μεταφράζεται καὶ στὸ βιβλίον τοῦ Γάλλου καθηγητοῦ (F. M. Bosquillon) Βοσκαλλωνίου, *Ἀπαγγελία περὶ τίνουσ συγγράμματοσ οὐ ἡ ἐπιγραφή, Ἀντιπανάκεια*, Παρίσι 1811, σελ. 26-27.

ἐκφράζεται καί ὁ Κων. Βαρδαλάχος³⁴, ὁ ὁποῖος παραθέτει καί πειράματα, τὰ ὅποια δεικνύουν ὅτι τὸ ὄξυγόνο τοῦ ἀέρος, πού βρίσκεται στοὺς πνεύμονες, διὰ τῶν τοιχωμάτων πνεύμονος-ἀρτηρίας διέρχεται στό αἷμα. Χαρακτηριστικά γράφει ὅτι «έβαλαν εἰς μίαν κύστιν αἷμα φλεβώδες καί εἰς ἄλλην ὄξυγονον, καί έφεραν τὰς κύστεις πλησίον ἀλλήλων καί τὸ αἷμα μετεβλήθη εἰς ἀρτηριώδες». Ὁ Ἄναστάσιος Γεωργιάδης³⁵ ἀναφέρει τῖς παρατηρήσεις τοῦ G. Dupuytren, (1777-1835)³⁶, καί ἄλλων πού δημοσιεύθηκαν στήν Ἰατροχειρουργική εφημερίδα τοῦ Σάλτσουργκ τοῦ 1808, ὅτι στήν λειτουργία τῆς ἀναπνοῆς συμβάλλουν καί τὰ εἰς τόν πνεύμονα νεύρα, κλάδοι τῆς ὀγδόης ἐγκεφαλικῆς συζυγίας καί τοῦ συμπαθητικοῦ, πού δημιουργοῦν τὸ πρόσθιο καί ὀπίσθιο νευρικό πλέγμα τοῦ πνεύμονος. Ἄκόμη ἀναφέρει ὅτι σέ πειράματα, πού έγιναν σέ ἵππους καί σκύλους, ἡ τομῆ ἢ πίεση αὐτῶν τῶν νεύρων εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὸ αἷμα τῶν ἀρτηριῶν νά γίνεται «μελανώτατον», ἐνῶ τῶν φλεβῶν «υπερυθρον καί ὑπομέλαν». Ἐπὶ πλέον στό περιοδικό *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*³⁷ ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἐνώση τοῦ ὄξυγονοῦ μέ τόν ἀνθρακα καί τὸ ὑδρογόνο γίνεται στό αἷμα, μέ ἀποτέλεσμα νά δημιουργοῦνται ἀνθρακικό ὄξύ καί «υδατώδεις ἀτμοί», δηλ. ὕδωρ, πού ἀποβάλλονται μέ τὴν ἐκπνοή. Ἰδιαίτερα σέ ἄρθρο ἀπὸ τὸ περιοδικό *Journal de Pharmacie* τονίζεται ὅτι ἡ ἀναπνοή εἶναι τὸ κυριώτερο χημικὸ φαινόμενο τοῦ ὄργανισμοῦ κατὰ τόν Λαβουαζιέ, διότι ἀπορροφᾶται ὄξυγόνο γιὰ τὴ δημιουργία τῆς θερμότητος.

Σχετικά μέ τὸ «έμφυτον θερμόν», τὴ δημιουργία τῆς θερμοκρασίας τοῦ ὄργανισμοῦ, μέχρι τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος ὑποστηριζόταν ἡ θεωρία ὅτι ἡ θερμότητα, ἡ «φλογιστικὴ ὕλη»TM, δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν κίνηση τοῦ αἵματος στήν καρδιά καί τὰ ἀγγεῖα καί στή συνέχεια τὸ αἷμα «καταπόχεται» διὰ τῆς ἀναπνοῆς. Κατὰ τῖς δυὸ ὅμως προεπαναστατικὲς δεκαετίες μεταφέρεται ἡ σύγχρονη γνώση τῆς φυσιολογίας τοῦ αἵματος καί τῆς ἀναπνοῆς, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία ἐπέρχεται μεταβολὴ «τοῦ ζωτικῆς ἀέρος ἐν τοῖς πνευμόνοις καί ἡ ἐνώσις αὐτοῦ μετὰ τοῦ αἵματος ἐν τῷ ἀναπνεῖν». Χαρακτηριστικά ὁ Κων. Βαρδαλάχος παρατηρεῖ ὅτι «πρώτος ὁ Λαουῖσιήρος (Λαβουαζιέ) εἶπεν ὅτι ἡ θερμότης προέρχεται ἀπὸ τὸν ὄξυγονικὸν ἀέρα. Εἶναι ἀναμφί-

34. Κων. Βαρδαλάχου, *Φυσικὴ πειραματικὴ*, Βιέννη 1812, σελ. 279 κ. ἐξ.

35. Αναστασίου Γεωργιάδου, ὁ. π.

36. Ὁ G. Dupuytren μνημονεύεται καί στὸν *Ἑρμῆ τὸ Λόγιο τοῦ 1814*, σελ. 118, γιὰ «νέας συζητήσεις καί ἐξετάσεις εἰς τὸν σακχαρώδη διαβήτην».

37. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, 1816, σελ. 82 κ. ἐξ., τοῦ 1818, σελ. 220. Ἐπίσης σχετικὰ ἀναγράφονται στὸν *Ἑρμῆ τὸ Λόγιο τοῦ 1817*, σελ. 326 καί τοῦ 1819, σελ. 365.

38. Οἱ ἀντιλήψεις περὶ φλογιστικῆς ὕλης καταγράφονται ἀκόμη ἀπὸ τὸν Κήρυκο Χαϊρέτη, *Ἑγχειρίδιον τῆς τῶν ζῶων οἰκονομίας*, Βενετία 1798, σελ. 13 καί τὸν Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς στοιχειώδους*, Βιέννη 1807, τόμ. 8, σελ. 27.

βολον ότι ο όξυγονικός αήρ, όταν θέλη νά ένωθή μέ τόν άνθρακα και μέ τό ύδρογόνο τοῦ αἵματος, διά να άποτελέση τό άνθρακικόν οξύ και τό ύδωρ, πρέπει ν' άφήση εις τούς πνεύμονας, μέσα εις τούς οποίους γίνεται ή ρηθείσα σύνθεσις, ποσότητα τινά θερμαντικόν, τό όποιον διαχνομένον άδιαλείπτως εις τό αἷμα διατηρεί τό έμφυτον θερμόν» Επίσης ο Άναστάσιος Γεωργιάδης³⁹ αναφέρει, ότι τό όξυγόνο ένούμενο μέ τόν άνθρακα και τό ύδρογόνο δημιουργεί τό «θερμαντικόν», τό όποιο μεταφέρεται διά τής κυκλοφορίας σέ όλο τό σώμα συμβάλλοντασ κατ' αυτόν τόν τρόπο στή «ζωώδη θερμότητα». Για τό ίδιο θέμα στόν Έρμή τό Λόγιο δημοσιεύεται άρθρο μέ τίτλο «Φυσιολογία. Περί τής ζωϊκής θερμης και άναπνοής»⁴⁰, τό όποιο μεταφέρει νέες γνώσεις και πειραματικά δεδομένα για τήν συμμετοχή τοῦ νευρικού συστήματος στή δημιουργία τής θερμότητας, πού δημοσιεύθηκαν σέ έπιστημονικά περιοδικά τής Γερμανίας κατά τό 1814 και 1815.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Ο συνηθέστερος όρος, πού χρησιμοποιείται κατά τήν έξεταζόμενη περίοδο, είναι «κυκλοφορία τοῦ αἵματος», ένώ άπαντώνται και άλλοι όροι, όπως «περικύκλωση» άπό τόν Άντώνιο Στρατηγό¹, «περιδρομή» άπό τόν Ίωάννη Αδάμη² και «περιφορά» άπό τόν Κ. Κούμα³. Ο όρος «κυκλοφορικόν σύστημα» καταγράφεται, άπό όσο είναι μέχρι σήμερα γνωστό, για πρώτη φορά στόν Λόγιο Έρμή⁴, όπου αναφέρεται και ο όρος «άγγειακό σύστημα»⁵. Παράλληλα έχουν χρησιμοποιηθεί οί όροι «άγγειώδες σύστημα» άπό τόν Γ. Κ. Τυπάλδο⁶ και άπό τόν Σπ. Βλαντή⁷ «άρτηριώδες και φλεβώδες σύστημα». Σημειώνεται ότι οί γνώσεις για τήν ανατομία τής καρδιάς και τών άγγείων καθώς και για τήν κυκλοφορία τοῦ αἵματος, άπό όσο μέχρι τώρα έχει δείξει ή έρευνά μας, καταγράφονται στα γενικής φύσεως βιβλία και όχι στα καθαρώς ιατρικά βιβλία.

39. Κων. Βαρδαλάχου, *Φυσική πειραματική*, 1812, σελ. 284, Άναστασίου Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, Βιέννη 1810, σελ. 192.

40. *Έρμης ο Λόγιος*, 1816, σελ. 82-87. Για τό περιοδικό «Τά χρονικά τής Φυσικής τοῦ Γκιλβέρτ» (N. P. Gilbert), πού μνημονεύει, σημειώνει ότι «είναι άναγκαία εις όλους τούς σπουδαίους όμογενείς, όσοι είναι ειδήμονες τής σοφής τών Γερμανών γλώσσης».

1. Άντωνίου Στρατηγού, *Διδασκαλία θεωριοπρακτική*, Βενετία 1745, σελ. 1.

2. Ίωάννου Αδάμη, *Σύντομος έρμηνεία...*, Άλλη, 1756, σελ. 60.

3. Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς στοιχειώδους*, Βιέννη 1807, τόμ. 8, σελ. 30.

4. *Έρμης ο Λόγιος*, 1811, σελ. 94 και 1814, σελ. 327.

5. *Έρμης ο Λόγιος*, 1817, σελ. 533.

6. Γ. Κ. Τυπάλδου, *Διατριβή περί τών χολερικών πυρετών*, Παρίσι 1815, σελ. 78.

7. Σπ. Βλαντή, *Υγιεινατάριον*, Βενετία 1820, σελ. 7.

Καρδιά. Σχετικά με την ανατομική κατασκευή οι συγγραφείς⁸ αναφέρουν ότι η καρδιά ομοιάζει με άνεστραμμένο κώνο, του οποίου η βάση είναι στραμμένη προς τό δεξιό μέρος του θώρακος, ενώ η κορυφή προς τό άριστερό μέρος στην περιοχή του άριστερου μαστού, όπου δημιουργεί και την ώση του θωρακικού τοιχώματος. Ιδιαίτερα σημειώνεται ότι η ώση έντοπίζεται στην έκτη γνήσια πλευρά ή όπισθεν του χόνδρου τής 5ης και 6ης πλευράς⁹. Η καρδιά βρίσκεται μεταξύ των δυό πνευμόνων και περιβάλλεται από έναν ύμένα, τό περικάρδιον¹⁰, ή έσωτερική έπιφάνεια του οποίου, κατά τον Άνθιμο Γαζή¹¹ είναι λεία, ενώ ή έξωτερική έχει παρέγχυμα και λίπος. Τό περικάρδιο συνδέεται διά του «διαφράττοντος ύμένος» με τό στέρνο, με μερικούς σπονδύλους και με τό μεσαίο τμήμα του διαφράγματος. Ο Κήρ. Χαιρέτης¹² έπιπροσθέτως αναφέρει και τίς διαστάσεις τής καρδιάς.

Γιά τά τοιχώματα τής καρδιάς οι συγγραφείς γράφουν ότι συνίστανται από «δυνατωτάτας Ινας», ενώ τό έσωτερικό μέρος των κοιλιών από «μικρούς μέν αλλά δυνατούς και σχεδόν στυλοειδείς μύας»³. Ωστόσο ό Άνθιμος Γαζής¹⁴ παρατηρεί ότι οι μυϊκές ίνες τής καρδιάς «άποτελοϋσι διάφορα στρώματα και είναι διαφόρος μετ' άλλήλων πλεγμένα». Όμοίως και ό Δ. Άποστολίδης¹⁵ σημειώνει ότι ή καρδιά συνίσταται από «μυώδεις ίνας σφιγκτάς και κατά διαφόρους θέσεις συμπλεγμένας», παρατηρώντας όμως ότι τό τοίχωμα τής δεξιάς κοιλίας είναι λεπτότερο από τό τοίχωμα τής άριστεράς. Έπεξηγεί ώστόσο ότι αυτό συμβαίνει, διότι τό έργο της είναι νά στέλνει τό αίμα στους πνεύμονες, ενώ τής άριστεράς κοιλίας νά τό ώθήσει σε όλες τίς άρτηρίες του σώματος¹⁶.

Κοιλίες τς καρδις. Τό έσωτερικό τής καρδιάς διαιρείται κατά μήκος από τή βάση προς τήν κορυφή δι' ενός ύμένος, του «διαφράττοντος

8. Κηρύκου Χαιρέτου, *Έγχειρίδιον τής των ζώων οικονομίας*, 1798, σελ. 48, Νικοδήμου Άγιορείτου, *Έγχειρίδιον περί τής φυλακής των πέντε αισθήσεων*, 1801, σελ. 289, δπου και ή ύποσημείωση του Άνθιμου Γαζή, Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς στοιχειώδους*, 1807, τόμ. 8, σελ. 29, Κωνσταντίνου Βαρδαλάχου, *Φυσική πειραματική*, 1812, σελ. 277.

9. *Ερμής ό Λόγιος*, 1820, σελ. 549.

10. Κήρ. Χαιρέτου, *Έγχειρίδιον*, ό. π., σελ. 49, Κων. Βαρδαλάχου, ό. π., σελ. 277, *Ερμής ό Λόγιος*, 1820, σελ. 549, Δημητρίου Δαρβάρεως, *Έπιτομή φυσικής*, τόμ. F, 1813, σελ. 135.

11. Νικοδήμου Άγιορείτου, *Έγχειρίδιον περί τής φυλακής...*, ό. π., σελ. 28.

12. Κήρ. Χαιρέτου, *Έγχειρίδιον*, ό. π., σελ. 50.

13. Κήρ. Χαιρέτου, *Έγχειρίδιον*, ό. π., σελ. 52.

14. Νικοδήμου Άγιορείτου, ό. π., σελ. 289.

15. *Ερμής ό Λόγιος*, 1820, σελ. 539.

16. *Ερμής ό Λόγιος*, 1820, σελ. 549.

νόμενος»¹¹ ή «μεσόφραγμα»¹², σέ δυό μέρη, τό ἀριστερό καί τό δεξιό. Τό καθενα ἐξ αὐτῶν πάλι διαίρεται σέ κόλπο πρὸς τή βάση τῆς καρδιάς καί σέ κοιλία πρὸς τήν κορυφή. Μεταξύ τοῦ κόλπου καί τῆς κοιλίας ὑπάρχει ἐπικωνία διά τῆς καλούμενης «φλεβικῆς ὀπῆς»¹⁹.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ὀρολογία τῶν κοιλοτήτων τῆς καρδιάς, πού ἔχει καταχωρισθεῖ στά διάφορα ἐντυπα βιβλία τῆς ἐποχῆς τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Τό σύγχρονο ὄρο «κόλπος» τῆς καρδιάς χρησιμοποίησε ὁ Δημήτριος Νίτζου²⁰ στά 1817, ἐνώ οἱ ἄλλοι συγγραφεῖς ἀναφέρουν τούς ὄρους «οὐς»²¹, «ὠτίον»²², «ὠτίδιον»²³, «ὠτίδα»²⁴, «αὐτί»²⁵, «ἀντάκι»²⁶ καί «προαύλων»²¹. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Δημήτριος Μαυροκορδάτος²⁸, πρῶτος καθηγητής τῆς Ἀνατομίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, χρησιμοποίησε τόν ὄρο «ἀνωτέρα κοιλία ὅπου καταλήγει τό τυφλόν ὠτίον». Τό σύγχρονο ὄρο «κοιλία» τῆς καρδιάς χρησιμοποίησε ὁ Κ. Μ. Κούμας²⁹ καί ὁ Δ. Ἀποστολίδης³⁰, ἐνώ ἄλλοι συγγραφεῖς τούς ὄρους «θάλαμος»³¹, «γά-

17. Κηρ. Χαϊρέτου, *Ἐγχειρίδιον τῆς τῶν ζώων οικονομίας*, 1798, σελ. 51.

18. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1820, σελ. 549, Κων. Βαρδαλάχου, *Φυσικὴ πειραματικὴ*, 1812, σελ. 277.

19. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1820, σελ. 549.

20. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1817, σελ. 325.

21. Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς στοιχειώδους*, 1807, τόμ. 8, σελ. 29, Κων. Βαρδαλάχου, ὁ. π., σελ. 277, *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1820, σελ. 540.

22. Κηρ. Χαϊρέτου, *Ἐγχειρίδιον*, ὁ. π., 1798, σελ. 51, Νικηφόρου Θεοτόκη, *Στοιχεῖα φυσικῆς*, 1757, τόμ. Β', σελ. 175, Ἀναστασίου Γεωργιάδου, *Ἱατροφιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία*, Βιέννη 1810, σελ. 65, Κυρ. καί Μαν. Καπετανάκη, *Εἰκονολογία παιδική*, 1812, τόμ. 6, ἄρ. 45, ὅπου μεταφράζουν ὡς «ὠτίον» τόν γαλλικὸ ὄρο «orielle».

23. Ὑποσημείωση Ἀνθίμου Γαζή στό Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς φυλακῆς τῶν πέντε αἰσθήσεων*, 1801, σελ. 292.

24. Ἀνθίμου Γαζή, *Γραμματικὴ τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν*, 1799, τόμ. Β", σελ. 556.

25. Νικοδήμου Ἀγιορείτου, ὁ. π., σελ. 290.

26. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικὴ ἀπάνθισμα*, Βιέννη 1790, σελ. 154, ὅπου μεταφράζει τὸ γαλλικὸ ὄρο «orielle» τῆς Γαλλικῆς Ἐγκυκλοπαίδειας. Βλ. Δημητρίου Καραμπερόπουλου, «Ρήγα Βελεστινλή "Φυσικὴ ἀπάνθισμα" καί Γαλλικὴ Encyclopedie. Ταύτιση, γιὰ πρώτη φορά, ἐνὸς προτύπου», *Υπέρεια*, τόμ. 2, Πρακτικά Β' Συνεδρίου «Φεραὶ-Βελεστίνου-Ρήγα», Ἀθήνα 1994, σελ. 585-598.

27. Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Ἐγχειρίδιον*, ὁ. π., σελ. 289 κ. ἐξ.

28. Δημ. Μαυροκορδάτου, *Ἀνατομία τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος*, Ἀθήνα 1836, σελ. 350.

29. Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς στοιχειώδους*, 1807, τόμ. 8, σελ. 30.

30. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1820, σελ. 540.

31. Ἀνθίμου Γαζή, *Γραμματικὴ τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν*, 1799, τόμ. Β", σελ. 445 καί στήν ὑποσημείωσή του εἰς Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Ἐγχειρίδιον*, 1801, σελ. 289, κ. ἐξ., Ἀναστασίου Γεωργιάδου, *Ἀντιπανάκεια*, Βιέννη 1810, σελ. 529, καί *Ἱατροφιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία*, Βιέννη 1810, σελ. 65, Δημητρίου Δαρβάρεως, *Ἐπιτομὴ φυσικῆς*, 1813, τόμ. 3, σελ. 135, καθώς καί Διονυσίου Πύρρου, *Ἐγκόπιον τῶν ἱατρῶν*, 1831, τόμ. Α', σελ. 248. Στὸ λεξικὸ Κι-

στηρη»³², «γαστέρα»³³, «γαστρίδιον»³⁴. Ἐκὼς χρησιμοποίησαν τοὺς ὀρους «κόλπος»³⁵, «σάκκος»³⁶ καὶ ὁ Δ. Μαυροκορδάτος³⁷ τὸν ὄρο «κατωτέρα κοιλία».

Βαλβίδες τῆς καρδιάς. Ὁ Κούμας³⁸ ἀποκαλεῖ «τριγλώχινες» τίς βαλβίδες τῆς καρδιάς, οἱ ὅποιες βρίσκονται μεταξύ δεξιῦ κόλπου καὶ δεξιάς κοιλίας, ἐπισημαίνοντας ὅμως ὅτι μεταξύ τοῦ ἀριστεροῦ κόλπου καὶ ἀριστερῆς κοιλίας ἀπαριθμοῦνται δύο βαλβίδες. Επίσης ἀποκαλεῖ «σιγμοειδεῖς»³⁹ τίς τρεῖς βαλβίδες, οἱ ὅποιες βρίσκονται στὶς κοιλίες, στὴν ἀρχὴ τῶν ἀρτηριῶν πνευμονικῆς καὶ ἀορτῆς. Ὁ Δ. Ἀποστολίδης⁴⁰ ἀποκαλεῖ τίς σιγμοειδεῖς βαλβίδες καὶ «μηνοειδεῖς». Ὡστόσο ὁ Ἀνθίμος Γαζής⁴¹ γράφει μόνον γιὰ τὰ «τενώδη στόματα τῶν ἀρτηριῶν», τὰ ὅποια λαμβάνουν τὴν ἀρχὴν τους ἀπὸ τὴν καρδιά καὶ ὁ Κήρυκος Χαιρέτης⁴² ἀναφέρει ἀπλᾶ ὅτι ὑπάρχει ἕνας «ἀπονευρωτικός νήψ, θυρίς καλούμενος, ὡσάν μία πορτοπούλα, ἢ ὅποια αὐτὴ θυρίς ἐμποδίζει τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ αἵματος», ἐπισημαίνοντας ὅτι ὑπάρχουν τρεῖς ὑμένες χωρὶς ὅμως νὰ τίς ἀποκαλεῖ σιγμοειδεῖς. Παράλληλα ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης⁴³ μνημονεύει τίς βαλβίδες ὡς «θύρες».

βοτῶς τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, 1819, τόμ. Α', λήμμα «ἀορτή» χρησιμοποιεῖται ὁ ὀρος «θάλαμος» καὶ «κόλπος».

32. Δημητρίου Πούλου, *Λόγος εἰσαγωγικός*, 1806, σελ. 29 μεταφράζοντας τὸν ἰταλικὸ ὀρο «ventricul del cuore».

33. Κ. Βαρδαλάχου, *Φυσικὴ πειραματικὴ*, 1812, σελ. 277.

34. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικὴς ἀπάνθισμα*, Βιέννη 1790, σελ. 154, ὅπου μεταφράζει τὸ γαλλικὸ ὀρο «ventricule». Βλ. Δημητρίου Καραμπερόπουλου, «Ρήγα Βελεστινλή...», ὁ. π., σελ. 591, Ἀνθίου Παπᾶ, *Ὀνομαστικόν*, 1806, σελ. 41, *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1817, σελ. 325, Γρηγορίου Βραγκοβάνου, *Στοιχεῖα τῆς λογικῆς*, 1808, σελ. 208. Ὡς «γαστρίδιον» ἐπίσης μνημονεύεται καὶ στὸ ἀρθρο «Περὶ καρδιάς καὶ κυκλοφορίας τοῦ αἵματος» τοῦ περιοδ. *Αποθήκη τῶν ὀφελίμων γνώσεων*, Σεπτ. 1837, σελ. 138-139 καὶ Μάρτιος 1838, σελ. 46-47.

35. Κηρ. Χαιρέτου, *Ἐγχειρίδιον τῆς τῶν ζῶων οἰκονομίας*, 1798, σελ. 51, Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Ἐγχειρίδιον...*, 1801, σελ. 281.

36. Γρηγορίου Καλλιρρόη, *Παραγγεῖλαι...*, 1829, σελ. 222.

37. Δημ. Μαυροκορδάτου, *Ἀνατομία...*, 1826, σελ. 349.

38. Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς στοιχειώδους*, 1807, τόμ. 8, σελ. 30.

39. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἀποκαλοῦνται «σιγμοειδεῖς» καὶ ἀπὸ τὸν Γαληνό. Βλ. Γαληνοῦ, *Ἄπαντα, Περὶ χρείας τῶν ἐν ἀνθρώπῳ σώματι μορίων*, Λόγος Ζ', κεφ. ιδ', ἐκδ. Κύην, 1822, τόμ. 3, σελ. 477. Μάλιστα σημειώνεται ὅτι «ἢ σύνθεσις αὐτῶν εἴκει ἀκίδων γλωχίνων» καὶ γιὰ τίς διγλωχίνες βαλβίδες ἀναφέρει ὅτι «ἐπὶ τούτῳ μόνῳ τῷ στόματι δύο γεγῶνασι ὑμένες», Γαληνοῦ, ὁ. π., σελ. 478.

40. *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1820, σελ. 540.

41. Ἀνθίου Γαζή, *Γραμματικὴ τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν*, 1799, τόμ. Β', σελ. 556.

42. Κηρ. Χαιρέτου, *Ἐγχειρίδιον τῆς τῶν ζῶων οἰκονομίας*, 1798, σελ. 53.

43. Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Ἐγχειρίδιον...*, ὁ. π., σελ. 292.

Λειτουργία τς καρδισ. Σχετικά μέ τή λειτουργία τής καρδιάς ό Άνθιμος Γαζής⁴⁴ σημειώνει ότι ή καρδιά άποτελεϊ τήν αίτία τής κυκλοφορίας τοϋ αίματος, ό Χαιρέτης⁴⁵ ότι είναι τό «κέντρο τής κυκλοφορίας», ό Ρήγας Βελεστινλής⁴⁶ ότι εϊναι τό «πρώτον όργανον» τής κυκλοφορίας και ό Νικόδημος Άγιορείτης⁴⁷ ότι ή «καρδιά είναι τό πρώτον όργανον και ή ρίζα και ή πηγή και ή άρχή τής ζωής τοϋ άνθρώπου και τής έν τή ζωή διαμονής τε και συντηρήσεως». Μάλιστα ό Γ. Ίωαννίδης στόν Λόγιο Έρμή⁴⁸ άναφέρει sé σχετικό άρθρο του μεταφρασμένο άπό τά γερμανικά, ότι ό μϋς τής καρδιάς κινείται «έξ άρχής έως τέλους τής ζωής άτομάτως και άδιακόπως» χωρίς πόνο και κάματο.

Οί συγγραφείς⁴⁹ σημειώνουν ότι ή καρδιά έχει δύο κινήσεις, τή συστολή και τή διαστολή. Μέ τή συστολή οί ίνες τοϋ καρδιακού μϋς συστέλλονται μέ άποτέλεσμα τή σμίκρυνση τών κοιλοτήτων τής καρδιάς και προώθηση τοϋ αίματος, ένώ κατά τήν διαστολή έπιτελείται διεύρυνση τών κοιλοτήτων και είσοδος τοϋ αίματος. Σχετικά μέ τήν αίτία τής συστολής τής καρδιάς ό Δ. Αποστολίδης⁵⁰ παρατηρεί ότι δέν έχει έξακριβωθεί, άν όφείλεται στίς μυϊκές ίνες τής καρδιάς ή εις τά νεύρα, τά όποια εισέρχονται σ' αυτές. Γι' αυτό τό θέμα παραπέμπει sé δύο έργασίες⁵¹, οί όποιες δημοσιεύθηκαν στά 1812 και 1815. Ή πρώτη έργασία είναι τοϋ LeGallois, *Experiences sur le principe de la vie, notamment celui des mouvemens de coeur et sur le siege de ce principe*, Paris 1812. Ή δεϋτερη έργασία τοϋ Phillips δημοσιεύθηκε στό «*Philosophical Transactions for 1815, p. I. pag. 65-67, p. II, pag. 224-246 και εϊναι μεταφρασμένη εις τοϋ Meckel's Archiv. für die Physiologic*». Έπίσης σημειώνει ότι τό αίμα, πού εισέρχεται στήν καρδιά, άποτελεϊ τόν «ύλικόν έρεθισμόν» για τή συστολή τής⁵².

44. Άνθίμου Γαζή, *Γραμματική τών φιλοσοφικών έπιστημών*, ο. π., σελ. 557.

45. Κηρ. Χαιρέτου, ό. π., σελ. 48.

46. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής άπάνθισμα*, 1790, σελ. 154.

47. Νικοδήμου Άγιορείτου, *Έγχειρίδιον...*, ό. π., σελ. 293.

48. *Ερμής ό Λόγιος*, 1819, σελ. 367.

49. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής άπάνθισμα*, 1790, σελ. 154, Άνθ. Γαζή, *Γραμματική...*, ό. π., σελ. 557. Ή διαστολή άποκαλείται «πλατυσμός» άπό τόν Διον. Ζαγορίτη sé μεταφρασμένο κείμενο άπό τά γερμανικά, βλ. *Ερμής ό Λόγιος*, 1819, σελ. 69.

50. *Ερμής ό Λόγιος*, 1820, σελ. 546.

51. *Ερμής ό Λόγιος*, 1820, σελ. 547. Σημειώνεται ότι ό J.- J.- C. Le Gallois, (1170-1814), μέ τήν έργασία του «*Experiences sur le principe de la vie, notamment celui des mouvements de coeur et sur le siege de ce principe*, Paris 1812» είναι ό πρώτος μετά τόν Borelli, πού άναβίωσε τήν νευρογενική θεωρία τής καρδιακής λειτουργίας. Σχετικά βλ. F. Garrison, *An Introduction to the History of Medicine*, έπανέκδοσή τέταρτης έκδοσης, 1961, σελ. 466-467.

52. *Ερμής ό Λόγιος*, 1820, σελ. 547.

Ο σφυγμός των αρτηριών, όπως παρατηρεί ο 'Αναστάσιος Γεωργιάδης⁵³, ψηλαφάται στις υπό του δέρματος εύρισκόμενες αρτηρίες, καί δημιουργείται από την έκταση των αρτηριών με τη βοήθεια της καρδιάς. Τά 'ίδια αναφέρουν ο Ανθιμος Γαζής, ο Κήρ. Χαιρέτης καί ο Κ. Μ. Κούμας⁵⁴. Ο Δ. 'Αποστολίδης⁵⁵ συγκεκριμένα γράφει ότι ο σφυγμός ψηλαφάται αν πιέσουμε με τό δάκτυλο την «*αρτηρία τής κερκίδας*» στό όστούν τής κερκίδος. Ο Δημήτριος Δάρβαρις⁵⁶ σημειώνει ότι οί αρτηρίες καί ή καρδιά έχουν τό κοινό, ότι πάντοτε ταυτοχρόνως συστέλλονται καί διαστέλλονται με άποτέλεσμα νά δημιουργείται ο σφυγμός, διά τού όποιου βοήθειτα ή κυκλοφορία τού αίματος. Γιά τόν αισθητό στό θωρακικό τοίχωμα παλμό τής καρδιάς, ο Δ. Αποστολίδης⁵⁷ παρατηρεί ότι είναι άποτέλεσμα τής συστολής τής καρδιάς.

Όσον άφορά τόν αριθμό των σφυγμών σέ κάθε λεπτό τής ώρας, ο Κ. Μ. Κούμας⁵⁸ καί ο Νικόδημος Αγιορείτης⁵⁹ αναφέρουν ότι είναι 64, ενώ ο 'Αναστάσιος Γεωργιάδης⁶⁰ παρατηρεί ότι ο αριθμός των σφυγμών στά νεογνά είναι 100, στους ένήλικες 70-80 καί στους ήλικιωμένους 60. Ωστόσο ο Δ. 'Αποστολίδης⁶¹ αναφέρει 80 σφυγμούς για τούς ήλικιωμένους καί ο Γ. Ζαβίρας⁶² αντίστοιχα 60-70, παρατηρώντας ότι στά παιδιά οί σφυγμοί είναι περισσότερο. 'Επίσης καί ο Δημήτριος Δάρβαρις⁶³ αναφέρει ότι ο αριθμός των σφυγμών είναι 70 σέ ένα λεπτό.

Κυκλοφορία τού αίματος. "Όλοι σχεδόν οί συγγραφείς τής έξεταζόμενης περιόδου, πού αναφέρονται στήν κυκλοφορία τού αίματος, μνημονεύουν τόν W. Harvey, (1578-1657), ο όποιος τό 1628 δημοσίευσε τό έργο

53. Αναστ. Γεωργιάδου, *Τατροφιλοσοφική άνθρωπολογία*, 1810, σελ. 63.

54. Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς στοιχειώδους 1807*, τόμ. 8, σελ. 32, Ανθ. Γαζή, *Γραμματική των φιλοσοφικών επιστημών*, 6. π., σελ. 550, Κηρ. Χαιρέτου, *Έγχειρίδιον...*, ό. π., σελ. 54.

55. *Ερμής ό Λόγιος*, 1820, σελ. 547.

56. Δημητρίου Δαρβάρεως, *Έπιτομή φυσικής*, 1813, τόμ. Υ, σελ. 156.

57. *Ερμής ό Λόγιος*, 1820, σελ. 547.

58. Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς στοιχειώδους*, ό. π., σελ. 34.

59. Νικοδήμου 'Αγιορείτου, *Έγχειρίδιον περί τής φυλακής των πέντε αισθήσεων*, 1801, σελ. 293.

60. Αναστ. Γεωργιάδου :*Αντιπανάκεια*, 1810, σελ. 224.

61. *Ερμής ό Λόγιος*, 1820, σελ. 547.

62. Γεωργίου Ζαβίρα, *Τατρικά παραινέσεις*, Πέστη 1787, σελ. 1.

63. Δημ. Δαρβάρεως, *Έκλογάριον Γρακικών*, 1804, σελ. 204. Επισημαίνουμε ότι ο αριθμός των σφυγμών «2000» σέ μία ώρα, πού ο Ρήγας Βελεστινλής αναγράφει στό *Φυσικής άπάνθισμα*, 1790, σελ. 155, ήταν λάθος τού προτύπου πού μετέφρασε, τής Γαλλικής Εγκυκλοπαίδειας, όπως έχουμε δείξει στις μελέτες μας. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Ρήγα Βελεστινλή "Φυσικής άπάνθισμα"...», ό. π., σελ. 592.

σχετικά με την κυκλοφορία του αίματος, με αποτέλεσμα, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Κων. Μιχαήλ⁶⁴, «άθνατον φήμην απέκτησεν ἐπειδή ἡ ἐφεύρεσις αὐτῆ μεγάλη εἰς τὴν Ἱατρικὴν καὶ Χειρουργίαν προσέφερε τὴν ὠφέλειαν».

Πρώτη περιεκτική καταγραφή τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος στὴν ἑλληνική γλώσσα θὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται αὐτὴ τοῦ Ρήγα Βελεστινλή⁶⁵, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ σὲ σχετικὴ ἐργασία μας⁶⁶. Ὁ Ρήγας ἰδιαίτερα γράφει: «Τὸ φυσικὸν ἀποτέλεσμα τῆς παντοτινῆς κινήσεως αὐτῆς εἶναι ὅτι ἡ καρδία δέχεται καὶ διώχνει τὸ αἶμα ἀλληλοδιαδόχως. Τὸ διωγμένον αἶμα ἀπὸ τὸ δεξιὸν γαστριδίον πρέπει νὰ φερθῆ ἀπὸ τὴν πνευμονικὴν ἀρτηρίαν εὐγαίνουσαν εἰς τὸ πνευμόνι, ἀφ' οὗτου νὰ μετακομισθῆ πάλιν ἀπὸ τῆς πνευμονικῆς φλέβας εἰς τὸ ἀριστερόν αὐτάκι τῆς, καὶ ἀπ' ἐκεῖ εἰς τὸ ἀριστερόν γαστριδίον. Ἀφ' οὗ τὸ αἶμα ζαναγυρισθῆ ἐκεῖ, κουντεῖται ἀπὸ τὴν συστολὴν τοῦ γαστριδίου τούτου εἰς τὴν ἀρτηρίαν λεγομένην Αόρτην, ἥτις τὸ διαμοιράζει εἰς ὅλον τὸ ἐπίλοιπον σῶμα, καὶ ἐκεῖθεν ἐπιστρέφεται ἐπειτα εἰς τὸ δεξιὸν αὐτάκι τῆς ἀπὸ τὴν φλέβα λεγομένην κοίλην, ἥτις τελειώνει τὴν κυκλοφορίαν». Τὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ Ρήγα Βελεστινλή γιὰ τὴν κυκλοφορία τοῦ αἵματος εἶναι αὐτούσια μεταφορά τῆς ἐπιστημονικῆς ἱατρικῆς γνώσης ἀπὸ τῆ Γαλλικῆ Encyclopédie τῶν Diderot καὶ D' Alambert στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ὅπως ἔχει δημοσιευθεῖ σὲ σχετικὴ μας μελέτη⁶⁷. Ωστόσο μία σύντομη ἀναφορά γίνεται ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Καγκελλάριο⁶⁸, «...ἐτζι ὀνομάζεται ἐκείνη ἡ κίνησις, ὅπου πολλαῖς φοραῖς τὴν ἡμέραν φέρνει τὸ αἶμα ἀπὸ τὴν καρδίαν εἰς ὅλα τὰ μέρη τοῦ σώματος διὰ μέσου τῶν ἀρτηριῶν καὶ μετὰ τὴν ὀποιαν γυρίζει ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ ἴδια μέρη εἰς τὴν καρδίαν διὰ μέσου τῶν φλεβῶν». Ἐπίσης καὶ ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης⁶⁹ ἀναφέρει ὅτι τὸ αἶμα στὰ ἔμβρυα «φέ-

64. Κων. Μιχαήλ, *Διατητική*, Βιέννη 1794, σελ. 125. Σημειώνεται ὅτι ὁ ὅρος «κυκλοφορία» τοῦ αἵματος χρησιμοποιήθηκε τὸ 1559 ἀπὸ τὸν Andrea Cesalpino (1524-1603) σύμφωνα με τὸν Art. Castiglioni, *Ἱστορία τῆς Ἱατρικῆς*, ἑλληνικὴ μετάφραση, 1961, τόμ. Α', σελ. 412.

65. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικὴς ἀπάνθισμα*, 1979, σελ. 154.

66. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Ἱατρικὴς γνώσεις τοῦ Ρήγα Βελεστινλή στὸ ἔργο του «Φυσικὴς ἀπάνθισμα»», *Υπέρεια*, τόμ. 1, Πρακτικά Α' Συνεδρίου «Φεραῖ-Βελεστινὸ-Ρήγας», Ἀθήνα 1990, σελ. 457-499.

67. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Ρήγα Βελεστινλή “Φυσικὴς ἀπάνθισμα” καὶ Γαλλικὴ Encyclopédie. Ταῦτιση, γιὰ πρώτη φορά, ἐνὸς πρότυπου», *Υπέρεια*, τόμ. 2, Ἀθήνα 1994, σελ. 585-598. Πρβλ. D. Karaberopoulos, «Le Florilège de Physique «Φυσικὴς ἀπάνθισμα» de Rhigas Velenstinlis et L' Encyclopédie. Première identification d' un modele», *Bulletin de Liaison*, no 12, Centre d' Etudes Balkaniques, INALCO, Paris, Décembre 1994, σελ. 129-139. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Ἡ Γαλλικὴ “Encyclopédie” ἕνα πρότυπο τοῦ ἔργου τοῦ Ρήγα Βελεστινλή “Φυσικὴς ἀπάνθισμα”», *Ὁ Ἐρανιστής*, τόμ. 21, 1997, σελ. 95-128.

68. Ἀλεξάνδρου Καγκελλάριου, *Παλαιὰ ἱστορία*, 1750, τόμ. 1Ε', Περὶ ἀνατομῆς, σελ. 300.

69. Νικηφόρου Θεοτόκη, *Στοιχεῖα φυσικῆς*, 1767, τόμ. Β', σελ. 175.

ρεται ἐκ τοῦ δεξιού τῆς καρδιάς μικροῦ ὀτίου εἰς τὸ ἀριστερόν διὰ τοῦ ὑπὸ τὸν ἀνατομικὸν καλουμένου ὠοειδοῦς πόρου».

Στὰ 1798 ὁ Κῆρ. Χαιρέτης⁷⁰ στὸ βιβλίον του, ποῦ θεωρεῖται πρωτόλειο ἐγχειρίδιον «φυσιολογίας» γιὰ τὰ τρία συστήματα ἀναπνευστικοῦ, πεπτικοῦ καὶ κυκλοφορικοῦ, ἀφιερώνει ἰδιαίτερο κεφάλαιο γιὰ τὴν κυκλοφορία τοῦ αἵματος, ὅπου περιγράφει τὴ μικρὴ καὶ τὴ μεγάλη κυκλοφορία τοῦ αἵματος, καθὼς καὶ τὴν κυκλοφορία τοῦ αἵματος στὸν καρδιακὸ μύ. Ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς⁷¹ στὰ 1799 γράφει γιὰ τὴν κυκλοφορία τοῦ αἵματος καὶ «διὰ περισσοτέραν κατάληψιν τῆς ἐσωτερικῆς κατασκευῆς τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος» ἀπὸ τοὺς ἀναγνώστες τοῦ βιβλίου του δημοσιεύει σχετικὸ ἀνατομικὸ πῖνακα, ὅπου στὴν μία εἰκόνα εἶναι «ἡ ἐξάπλωσις τοῦ αἵματος εἰς ὅλον τὸ σῶμα διὰ τὸν ἀρτηριὸν καὶ ἡ ἐπάνοδος αὐτοῦ διὰ τὸν φλεβὸν αὐθις εἰς τὴν καρδίαν». Ὁ ἀνατομικὸς αὐτὸς πῖνακας, ὅπως ἔχουμε ὑποστηρίζει σὲ σχετικὴ μελέτη μας⁷², ἀποτελεῖ τὴν πρώτη εἰκόνα ἀνατομικοῦ παρασκευάσματος, ποῦ ἔχει δημοσιευθεῖ σὲ ἐντυπο ἑλληνικὸ βιβλίον.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ τὸ θεολογικὸ βιβλίον τοῦ Νικοδήμου Ἀγιορείτου⁷³, ὁ ὅποιος ἀφιερώνει ἰδιαίτερο κεφάλαιο μὲ τίτλο «Περὶ καρδίας», ὅπου δημοσιεύονται καὶ δύο ἀνατομικὰ σχέδια τῆς καρδιάς. Τὴν ἐπιμέλεια τῆς ἐκδόσεως τοῦ θεολογικοῦ αὐτοῦ βιβλίου εἶχε ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς, ὁ ὅποιος πρόσθεσε μία ἐκτενὴ ὑποσημείωση περὶ τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος. Παράλληλα ἀναφέρει καὶ περιγράφει τὴν «μικρόν» καὶ «μεγάλην»⁷⁴ κυκλοφορία τοῦ αἵματος καὶ παραθέτει ἐπεξηγηματικὸ πῖνακα γιὰ τὰ δύο ἀνατομικὰ σχήματα τῆς καρδιάς. Ἐπισημαίνεται ὅτι οἱ γνώσεις ἀνατομίας τῆς καρδιάς καὶ τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος μετὰ τὴ μετάφραση τοῦ βιβλίου στὰ 1826⁷⁵ στὴ ρουμανικὴ γλῶσσα εἶχαν ἐπίδραση στὴν ἐπιστημονικὴ σκέψη τῆς νεωτέρας Ρουμανίας καὶ οἱ δύο ἀνατομικὲς εἰκόνες τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος τοῦ βιβλίου ἀποτελοῦν τὰ πρῶτα ἐπιστημονικὰ σχέδια, ποῦ δημοσιεύθηκαν στὴ Ρουμανία.

70. Κηρ. Χαιρέτου, *Ἐγχειρίδιον τῆς τῶν ζώων οικονομίας*, 1798, σελ. 56 κ. ἐξ. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Παρουσίαση τοῦ πρώτου ἑλληνικοῦ βιβλίου “Φυσιολογίας” τοῦ 1798», 240 *Ετήσιο Πανελλήνιο Ἱατρικὸ Συνέδριον*, Ἀθήνα 1998, *Τόμος Περιλήψεων*, σελ. 24.

71. Ἄνθιμου Γαζῆ, *Γραμματικὴ τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν*, 1799, τόμ. Β', σελ. 175.

72. Δημ. Καραμπερόπουλου, *Γνώσεις ἀνατομίας καὶ φυσιολογίας τοῦ Θεσσαλοῦ διδασκάλου τοῦ Γένους Ἄνθιμου Γαζῆ (1758-1826)*, Ἀθήνα 1993, σελ. 556.

73. Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς φυλακῆς τῶν πέντε αἰσθήσεων...ἐπιστάσια τοῦ ἀρχιμανδρίτου Ἀνθίμου Γαζῆ*, 1801, σελ. 284-294.

74. Τοὺς ὄρους «μικρὰ ἢ πνευμονικὴ» καὶ «μεγάλῃ ἢ γενικῇ» κυκλοφορία τοῦ αἵματος χρησιμοποιοῦν ἀργότερα ὁ καθηγητὴς τῆς Ἀνατομίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Δημ. Μαυροκορδάτος, *Ἀνατομία τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος*, 1836, σελ. 323.

75. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, *Γνώσεις ἀνατομίας...*, ὁ. π., σελ. 42. Πρβλ. Virgil Candea, «William Harvey, Anthimos Gazis et les debuts de la science Roumaine moderne», *Balkan Studies*, τόμ. 5, Θεσσαλονίκη 1964, σελ. 77-88.

Ο Κ. Μ. Κούμας⁷⁶ εκτενέστερα περιγράφει στα 1807 την κυκλοφορία του αίματος παραθέτοντας και πειράματα για την κατανόησή της, όπως το πείραμα περιόδου του βραχίονος με το όποιο «*έμπεδοῦται ἡ τοῦ αἵματος κυκλοφορία*». Επίσης γράφει και περί τριχοειδών, τά όποια άποτελούν, όπως παρατηρεί, τήν άναστόμωση μεταξύ τών άρτηριών και τών φλεβών. Όμοίως περί κυκλοφορίας του αίματος γράφει ό Κ. Βαρδαλάχος⁷⁷, ενώ λίγα στοιχεία παραθέτουν ό Άναστάσιος Γεωργιάδης⁷⁸, ό Δημήτριος Δάρβαρις⁷⁹, ό Ίωάννης Νικολίδης⁸⁰ και ό Δημήτριος Νίτζου⁸¹. Ακόμη τήν κυκλοφορία του αίματος άναφέρουν ό Άνθιμος Παπάς⁸² σέ σχολικό έγχειρίδιο, οί άδελφοί Καπετανάκη⁸³ στήν *Εικονολογία παιδική*, όπου μάλιστα καταχωρίζονται οί πρώτες έγχρωμες άνατομικές εικόνες με τήν καρδιά, τά άγγεια και άλλα όργανα.

Ο Δ. Άποστολίδης⁸⁴ δημοσίευσε στό Λόγιο Έρμη σέ μετάφραση άπό τό «*Gilbert Annals des Physik*» ένα λεπτομερές άρθρο για τήν κυκλοφορία του αίματος, τό όποίο μπορεί νά χαρακτηριστεί ως τό πιό έμπεριστατωμένο κείμενο για τήν κυκλοφορία του αίματος, πού δημοσιεύθηκε σέ έντυπο έλληνικό βιβλίο τής έποχής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ο Γρηγόριος Βραγκοβάνος⁸⁵ σέ ύποσημείωσή του παρατηρεί ότι τήν κυκλοφορία του αίματος μνημονεύουν πρίν άπό τόν W. Harvey «*ό Παύλος Σάρπιος και Ανδρέας Καισαλίνος*»⁸⁶. Επί πλέον σημειώνει ότι και ό Ιπποκράτης είχε ιδέα τής κυκλοφορίας του αίματος, παραπέμποντας στό «*Περί Διαίτησιβιβλ. Η & ια', Περί φυσών & κά, Περί τροφής & δ', Περί τών ανθρώπου μερών & στ'*». Όμοίως ό Σέργιος Ίωάννου⁸⁷ και ό Ίωάννης Δονάς⁸⁸ παρατηρούν ότι και οί άρχαίοι ιατροί δέν άγνοούσαν τήν κυκλοφορία του αίματος. Ενδιαφέρον

76. Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς στοιχειώδους*, 1807, τόμ. 8, σελ. 30 κ. έξ.

77. Κων. Βαρδαλάχου, *Φυσική πειραματική*, 1812, σελ. 277 κ. έξ.

78. Άναστασιου Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, 1810, σελ. 528, *Ιατροφιλοσοφική άνθρωπολογία*, 1810, σελ. 62.

79. Δημ. Δαρβάρεως, *Εκλογάριον Γραικικόν*, 1804, σελ. 204.

80. Ίωάννου Νικολίδου, *Ερμηνεία περί τοῦ πός πρέπει νά θεραπεύεται τό γαλλικόν πάθος ήγρον ή μαλαφράντζα*, Βιέννη 1794, σελ. 236.

81. *Ερμής ό Λόγιος*, 1817, σελ. 327.

82. Ανθίμου Παπά, *Όνομαστικόν περί τοῦ παντός*, 1806, σελ. 41.

83. Κυρ. και Μαν. Καπετανάκη, *Εικονολογία παιδική*, 1811, τόμ. 6, άρ. 49.

84. *Ερμής ό Λόγιος*, 1820, σελ. 539-554.

85. Γρηγορίου Βραγκοβάνου, *Στοιχεία τής λογικής και ήθικής φιλοσοφίας*, 1808, σελ. 208.

86. Πρβλ. Arturo Castiglioni, *Ιστορία τής Ίατρικής*, έλληνική μετάφραση, Άθήνα 1961, τόμ. Ι, σελ. 406.

87. Σεργίου Ίωάννου, *Πραγματείας Ίατρικής*, 1818, σελ. 215.

88. Ίωάννου Δονά, *Επιστολή άπολογητική ένός Μαρκίωνα Φραγκίσκου Άλβεργάτου Καπακέλλου κατά τής έπιστολής τοῦ κύρ. Αββά Κομπαγνώτου*, 1802, σελ. 76-79.

παρουσιάζει και ή άποψη, που σχετικά διατυπώνει ό Κοραής⁸⁹, ότι ή κυκλοφορία του αίματος δέν ήταν άγνωστος στους άρχαίους Έλληνες. Μάλιστα τονίζει ότι οί μεταφραστές στά λατινικά του έργου «Τίμαιος, 70», του Πλάτωνος, δέ μετέφρασαν σωστά τή λέξη «*περιφερομένου*», μέ τόν αντίστοιχο λατινικό όρο «*circumacti*» ή «*circumlati*», αλλά μέ τή λέξη «*manantis*», μέ άποτέλεσμα νά μήν γίνει γνωστή ή αντίληψη του Πλάτωνος για τήν κυκλική περιφορά του αίματος. Όμοίως και ό Γάλλος συγγραφέας M. L. Dutens, (1730-1812)⁹⁰, ύποστηρίζει τήν ίδια άποψη, παραθέτοντας τά σχετικά κείμενα από τους άρχαίους συγγραφείς στή μελέτη του, που πρωτοκυκλοφόρησε τό 1766 και στήν όποία παραπέμπει ό Κων. Βαρδαλάχος⁹¹.

Ό ιατρός Νικ. Πίκκολος⁹² στά 1824 μετέφρασε και εξέδωσε τό βιβλίο του Καρτεσιού (R. Descartes, 1596-1650) «*Λόγος περί μεθόδου*», όπου περιγράφεται ή κυκλοφορία του αίματος. Ό Καρτέσιος έγραψε τό βιβλίο του

89. Βλ. 'Αδαμάντιου Κοραή, *Πορευτολογίας σύνοψις. Προλεγόμενα μετέφρασις έκ του Λατινικού υπό Θεαγένους Λιβιάδα*, έκδοσις Δ. Θερειανού, *Αδαμάντιος Κοραής*, Τεργέστη 1890, τόμ. 3, σελ. ι', όπου αναφέρει και τήν φράση του Πλάτωνος από τό έργο του *Τίμαιος*, 70: «Τήν δέ δή καρδίαν άμα τών φλεβών και πηγήν του περιφερομένου κατά πάντα τά μέλη σφοδρώς αίματος»· τό ελληνικόν τούτο κείμενον μετήνεγκεν εις τήν λατινικήν ό έρμηνευτής οδω: *cor vero venarum originem fontemque sanguinis per omne corpus impetu quodam manantis*». Και ό Κοραής συνεχίζει νά διαμαρτύρεται ότι «ή του αίματος κυκλοφορία, άρκούντως διά τών όρων *εκέινων* δεδηλωμένη, δέν θά ήμφεσβητειτο, άν ό έρμηνευτής έφαινετό πως άκριβέστερος· οδδεις οδδέποτε παρά τούτον έρμήνευσε τό περιφερομένου διά του *manantis*, δότι μόνοι οί περί τά ελληνικά γράμματα άμβλεϊς άγνοούσιν, ότι ή ελληνική μετοχή άκριβώς και κατά στάθμην άντιστοιχεϊ πρός τήν λατινικήν *circumacti* ή *circumlati*». Πρβλ. 'Αδ. Κοραή, *Esquisse d' une Histoire de la Medecine et de la Chirurgie...*, Paris 1798, ύποσημείωση σελ. 244.

90. Βλ. M. L. Dutens, *Origine des decouvertes attribuees aux modernes*, πρώτη έκδοση του 1766 και τέταρτη έκδοση, Παρίσι 1812, τόμ. Β", σελ. 3-24. Η έκδοση αυτή μέ ύπογραφή του 'Ανθίμου Γαζή βρίσκεται στή Βιβλιοθήκη τών Μηλέων Πηλίου. Ό *Ερμής ό Λόγος*, 1812, σελ. 223-224, για τό βιβλίο αυτό γράφει ότι θά πρέπει νά γίνει γνωστό στους "Έλληνες και γι' αυτό προτρέπει εκείνους, οί όποιοι γνωρίζουν τήν γαλλική, νά τό μεταφράσουν.

91. Κων. Βαρδαλάχου, *Φυσική πειραματική*, 1812, σελ. 278, όπου σημειώνεται ότι «ό *Αρβέδος έλαβε τήν δόξαν ως έφευρετής πρώτος τής του αίματος κυκλοφορίας, μ' όλον ότι ό μέγας Ιπποκράτης και άλλοι από τους παλαιούς τήν έγνώρισαν, ως απέδειξεν ό πολυμαθής Δυτένσιος. Dutens, Origine des decouvertes attribuees aux modernes*».

92. Ρενάτου Καρτεσιού, *Λόγος περί μεθόδου, του οδηγείν καλώς τόν νούν, και ζητείν τήν αλήθειαν εις τας έπιστήμας* έκ του Γαλλικού μεταφρασθείς υπό Ν. Πίκκολου, Διδασκάλου τής Φιλοσοφίας εις τήν 'Ιόνιον 'Ακαδημίαν, έν Κερκύρα 1824, σελ. 44-52. Πρβλ. Δ. Γκίνη - Β. Μέξια, *Έλληνική Βιβλιογραφία...*, τόμ. Ι, άρ. 1465. Ό Ν. Πίκκολος αφιέρωσε τό βιβλίο του στον ιατρό 'Ιωάννη 'Ασάνη. 'Ενδιαφέρον έχει τό γεγονός ότι στή μετάφραση καταχωρίζει τή σύγχρονη όρολογία «πνευμονική άρτηρία», και «πνευμονικές φλέβες», για τους όρους «άρτηριώδης φλέβα» και «φλεβώδης άρτηρία», που είχε τό πρωτότυπο. Τό γαλλικό κείμενο βρίσκεται στήν έκδοση του έργου από τό Γαλλικό 'Ινστιτούτο 'Αθηνών μέ εισαγωγή, σημειώσεις, μετάφραση του Χρ. Χρηστίδη, 'Αθήνα 1948.

λίγα χρόνια μετά τη διατριβή του W. Harvey. Συμπληρώνουμε ακόμη ότι η γνώση της κυκλοφορίας του αίματος έχει καταγραφεί μάλλον προγενέστερα από τα έντυπα βιβλία σε χειρόγραφο του 18ου, που είναι άνωνομο και φέρει τον τίτλο «Περί του μικρόκοσμου και της κυκλοφορίας αυτού και πώς γίνεται ή κυκλοτερής κίνησις του αίματος ὀλίγα τινά»⁹³. Επισημαίνεται ότι το χειρόγραφο είναι σε απλή γλώσσα γραμμένο για να γίνει κατανοητή ή νέα επιστημονική γνώση της κυκλοφορίας του αίματος από τους ανθρώπους, που δεν είχαν ιατρικές γνώσεις.

Κυκλοφορα το αματος κα ναπνο. Μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα γινόταν αναφορά στο «ζωτικόν πνεύμα» του αέρος, το οποίο ήταν απαραίτητο για τη διατήρηση της ζωής. Όμως το 1790 από τον Ant.- L. Lavoisier, (1743-1794), δόθηκε επιστημονική απάντηση, ότι το εϊσπνεόμενο ὀξυγόνο ήταν το απαραίτητο στοιχείο του αέρος για την αναπνοή του ζωντανού οργανισμού⁹⁴, γνώση ή οποία πολύ σύντομα, το 1799, μεταφέρεται για πρώτη φορά ἴσως στον ἑλληνικό χώρο. Ο Ανθ. Γαζής χαρακτηριστικά σημειώνει ότι «τό μέρος του ἀτμοσφαιρικοῦ αέρος ὅπου εἶναι χρησίμων εἰς ἀναπνοήν» είναι το ὀξυγόνο και ὁ ἰατρός Μανουήλ Σαρής Τενέδιος παρατηρεῖ ότι «ὁ ἀήρ ὃν ἀναπνεόμεν ἀναλύεται ἐν τῷ πνεύμονι καὶ μέρος τοῦ ἐν αὐτῷ ὀξυγόνῳ ἐνοῦμενον μέ τό ἐκ τοῦ αἵματος ἀνθρακικόν ἐκπνέεται μετὰ τοῦ ἀζωτικοῦ, ἐν ᾧ τό λοιπόν ὀξυγόνον μένει ἐνδον»⁹⁵. Ἀκόμη ὁ Γαζής συμπληρώνει καὶ τονίζει ὅτι «τό ὀξυγόνον ἐνώνεται μέρος μέν μέ τό αἷμα, ὅπου εὑρίσκεται εἰς τόν πνεύμονα (πλεμόνι), ὅθεν γίνεται κόκκινον»⁹⁶.

Ἡ γνώση ὅτι τό ἐρυθρό χρώμα τοῦ αἵματος ὀφείλεται στήν ἐπαφή τοῦ ἀναπνεομένου ὀξυγόνου μέ τό αἷμα, πού ἐπιτυγχάνεται στόν πνεύμονα, παρουσιάζεται σε σχετικά πειράματα, τά ὅποια ἀναφέρονται ἀπό τόν Κων.

93. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Παρουσίαση χειρογράφου τοῦ 18ου αἰῶνος περί κυκλοφορίας τοῦ αἵματος», 23ο Ἐτήσιο Πανελλήνιο Ἰατρικό Συνέδριο, Ἀθήνα, 13-17 Μαΐου 1997, Τόμος Περιλήψεων, ἀρ. 98, σελ. 27. Πρβλ. Γιάννη Καρά, *Οἱ ἐπιστήμες στήν Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα καὶ έντυπα*. Τόμος Y, *Οἱ ἐπιστήμες τῆς ζωῆς*, Ἀθήνα 1994, σελ. 325-327, ὅπου σημειώνεται ὅτι ἓνα χειρόγραφο ἐναπόκειται στή Δημοτική Βιβλιοθήκη Κοζάνης καὶ ἕτερο στή Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας.

94. Βλ. Arturo Castiglioni, *Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς*, ἑλληνική μετάφραση, Ἀθήνα 1961, τόμ. 2, σελ. 600. F. Garrison, *An Introduction to the History of Medicine*, ἐπανατύπωση τετάρτης ἐκδόσεως, 1961, σελ. 329.

95. Ἀνθ. Γαζή, *Γραμματική τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν*, Βιέννη 1799, τόμ. Β', σελ. 555 καὶ Μανουήλ Σαρῆ Τενεδίου, *Περί ζυμώσεως*, στό ἴδιο βιβλίο, σελ. 657. Πρβλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, *Ο ἰατρός Μανουήλ Σαρῆς Τενέδιος (1778-1802) καὶ τό διαφωτιστικό του ἔργο. Συμβολή στήν Ἑλληνική Βιβλιογραφία*, Ἀθήνα 1999, σελ. 25 καὶ 38.

96. Ἀνθ. Γαζή, *Γραμματική...*, ὁ. π., τόμ. Α', σελ. 359.

Βαρδαλάχου⁹⁷. Συγκεκριμένα σημειώνει ότι «είναι άπορία, ότι τό αίμα, όταν φθάση εις τούς πνεύμονας, εύρίσκεται κλεισμένον εις τήν άρτηρίαν, και ό άήρ όμοίως εις τήν τραχειάν τά δύο ταύτα άγγεία δέν έχον καμμία κοινωνίαν άναμεταξύ των, ώστε νά περά, ό άήρ εις τό αίμα». Καί στην έρώτηση «πώς λοιπόν γίνεται ή χημική αύτη σύνθεσις;» άπαντά, ότι σύμφωνα μέ «τάς γενομένας παρατηρήσεις» τό οξυγόνο διέρχεται μέσω των τοιχωμάτων των «ρηθέντων άγγείων». Μάλιστα αναφέρει και σχετικό πείραμα στό όποιο «έβαλαν εις μίαν κύστιν αίμα φλεβώδες και εις άλλην όξυγόνον και έφεραν τάς κύστεις πλησίον άλλήλων και τό αίμα μετεβλήθη εις άρτηριώδες». Όμοίως και ό Άναστ. Γεωργιάδης⁹⁸ σημειώνει ότι «τό όξυγένιον», όπως άποκαλει τό όξυγόνο, προσδίδει τήν έρυθρά χροιά στό αίμα, αλλά συμπληρώνει πώς σ' αυτό συμβάλλει και «ό έν τώ αίματι ένυπάρχον σίδηρος».

Είβρου κ κυκλοφορα το αματος. Η κυκλοφορία τού αίματος κατά τήν έμβρυϊκή ήλικία μνημονεύεται από τόν Κήρ. Χαιρέτη⁹⁹, ό όποιος αναφέρει ότι τό περισσότερο αίμα διέρχεται από τόν δεξιό κόλπο διά τής «ώοειδούς όπής» στόν άριστερό, ένώ τό υπόλοιπο διά τής δεξιάς κοιλίας προωθείται εις τήν πνευμονική άρτηρία, από όπου διά τού «άρτηριακού σωλήνος», δηλ. τού άρτηριακού ή βοτταλείου πόρου, διά τού όποιου άναστομούνται μέ τήν άορτή, φέρεται σ' όλο τό σώμα τού έμβρύου. Κατ' αυτόν τόν τρόπο μικρή ποσότης αίματος εισέρχεται εις τόν πνεύμονα, όση είναι άρκετή νάτόν «ζωογονή». Μετάτή γέννηση και τήν έκπτυση τού πνεύμονος άναπτύσσεται ή μικρή κυκλοφορία τού αίματος και ολίγον κατ' ολίγον κλείνεται ή «ώοειδής όπή» και ό «άρτηριακός σωλήν».

Ό Νικηφόρος Θεοτόκης¹⁰⁰ αναφέρει ότι στα έμβρυα τό αίμα μεταφέρεται από τόν δεξιό κόλπο διά τού «ώοειδούς πόρου» στόν άριστερό κόλπο. Ό Αναστάσιος Γεωργιάδης¹⁰¹ παρατηρεί άπλώς, ότι ή κυκλοφορία τού αίματος στα έμβρυα είναι διάφορος από ότι μετά τή γέννηση. Σημειώνεται ότι ό όμφάλιος λώρος, τόν όποιο άποκαλει «ομφαλικόν σχοινίον», περιέχει μία φλέβα, ή όποία φέρει τό αίμα από τόν πλακούντα στό έμβρυο και δύο άρτηρίες, πού αντίστοιχα φέρουν τό αίμα από τό έμβρυο στόν πλακούντα. Ό Άνθιμος Γαζής¹⁰² μνημονεύει τήν «ομφαλική άρτηρία των έμβρύων». Αξιζει νά σημειωθεί ότι ή Δημήτριος Μαυροκορδάτος¹⁰³ χρησιμοποιεί τούς

97. Κων. Βαρδαλάχου, *Φυσική πειραματική*, Βιέννη 1812, σελ. 280.

98. Αναστ. Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, Βιέννη 1810, σελ. 190.

99. Κηρ. Χαιρέτου, *Έγχειρίδιον τής τών ζώων οικονομίας*, 1798, σελ. 59 κ. έξ.

100. Νικηφόρου Θεοτόκη, *Στοιχεία φυσικής*, 1767, τόμ. Β', σελ. 175.

101. Αναστ. Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, 1810, σελ. 533.

102. Ανθίμου Γαζή, *Γραμματική τών φιλοσοφικών έπιστημών*, 1799, τόμ. Β', σελ. 552.

103. Δημ. Μαυροκορδάτου, *Ανατομία τού άνθρωπίνου σώματος*, 1836, σελ. 355.

όρους, οί όποιοι πλέον έχουν καθιερωθεί, «ώσειδές τρήμα» και «βοττάλειος πόρος».

Περί άγγείων. Οί άρτηρίες και οί φλέβες άποκαλούνται «αίματοφόρα άγγεία» από τόν Άντώνιο Στρατηγό¹⁰⁴, τόν Κήρυκο Χαιρέτη¹⁰⁵, τόν Κωνσταντίνο Βαρδαλάχο¹⁰⁶, τόν Θ. Μ. Ήλιάδη¹⁰⁷ και τόν Άναστάσιο Γεωργιάδη¹⁰⁸. ό τελευταίος σημειώνει άκόμη ότι τό μέρος τής άνατομίας, τό όποιο μελετά τά άγγεία ονομάζεται «άγγειολογία», έχοντας έτσι εισαγάγει και τόν όρο αυτό στην έλληνική όρολογία. Σχετικά μέ τήν κατασκευή τών άρτηριών ό Άνθιμος Γαζής¹⁰⁹ παρατηρεί ότι οί άρτηρίες συνίσταται από τρεις χιτώνες, «μεμβράνες», όπως τής χαρακτηρίζει. Ή πρώτη, ή έξωτερική, εΐναι πλήρης άγγείων και νεύρων, ή δεύτερη εΐναι μυώδης μέ τΐς ΐνες κατά στιβάδες «κυκλοειδείς ή έλικοειδείς». Ή έσωτερική εΐναι «λεπτή, συμπαγής και διαφανής μεμβράνα», ή όποια έρχεται σέ έπικοινωνία μέ τό αίμα. Ωστόσο ό Δ. Άποστολίδης¹¹⁰ άναφέρει ότι οί άρτηρίες άποτελούνται από τέσσερες χιτώνες και από τρεις οί φλέβες, οί όποιες εΐναι μαλακότερες και συνήθως τούς λείπει ό μυώδης χιτών. Για τό θέμα αυτό παραπέμπει τόν άναγνώστη σέ πρόσφατο σύγγραμμα, παραθέτοντας και τόν άγγλικό τίτλο, του «Παερυϊου (Parry)¹¹¹, *An experimental inquiry into the nature, cause and varieties of the larges arteries in animals with warm blood, London 1816 μεταφρασμένο παρά Embden, Hannover, 1817, σελ. 41 και 46*». Ήπίσης παραπέμπει και στό σύγγραμμα του «Κενσίγου (Fr. L. Kreysig), *Περί άσθενειών τής καρδιάς, τόμ. 3, σελ. 38*».

Για τΐς βαλβίδες τών φλεβών ό Κήρ. Χαιρέτης¹¹² σημειώνει ότι οί φλέβες έσωτερικά κατά τή μεγαλύτερη έκτασή τους έχουν «υμένας, θυρίδας καλουμένας», σέ σχήμα, όπως χαρακτηριστικά γράφει, «μικρών πορτοπούλων»¹¹³, πού έμποδίζουν τήν έπιστροφή του αίματος. Ήπίσης ό Δ. Άποστολίδης¹¹⁴ άναφέρει ότι οί φλέβες στους μεγάλους κλάδους έχουν έσωτερικώς «υμέ-

104. Άντωνίου Στρατηγού, *Διδασκαλία θεωρικοπρακτική*, 1745, σελ. 51.

105. Κήρ. Χαιρέτου, *Έγχειρίδιον τής τών ζώων οικονομίας*, 1798, σελ. 49.

106. Κων. Βαρδαλάχου, *Φυσική πειραματική*, 1812, σελ. 349.

107. Θεοδοσίου Μ. Ήλιάδου, *Χημική φιλοσοφία*, Βιέννη 1802, σελ. 1.

108. Άναστ. Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, 1810, σελ. 534 και *Ερμής ό Λόγιος*, 1817, σελ.

325. Πρβλ. Στεφ. Κουμανούδη, *Συναγωγή νέων λέξεων*, Αθήνα 1900, σελ. 5.

109. Άνθ. Γαζή, *Γραμματική τών φιλοσοφικών επιστημών*, 1799, τόμ. Β', σελ. 550.

110. *Ερμής ό Λόγιος*, 1820, σελ. 539.

111. Caleb Hillier Parry, (1755-1822), Άγγλος ιατρός, ό όποιος μεταξύ τών άλλων περιέγραψε στά 1786 τήν έξόφθαλμο βρογχοκήλη. Βλ. F. Garrison, *An Introduction to the History of Medicine*, σελ. 360.

112. Κήρ. Χαιρέτου, *Έγχειρίδιον...*, ό. π., 1798, σελ. 55.

113. Ή λέξη «πορτοπούλα» σημαίνει μικρή πόρτα, μικρή θυρίδα.

114. *Ερμής ό Λόγιος*, 1820, σελ. 539.

νας», σάν «σακκία», πού βρίσκονται ανά δύο μαζί, έχοντας τό «στόμα των πρὸς τὴν καρδίαν ἐστραμμένην» καί χρησιμεύουν ὡς «δικλίδες», γιὰ νά ἐμποδίσουν τὴν κίνηση τοῦ αἵματος πρὸς τὴν περιφέρεια.

Τά τριχοειδῆ ἀγγεῖα, τὰ ὅποια συνδέουν τὶς ἀρτηρίες μὲ τὶς φλέβες, μνημονεύονται ἀπὸ τὸν Ἀνθιμο Γαζή¹¹⁵, τὸν Δημήτριο Νίτζου¹¹⁶, τὸν Δ. Αποστολίδη¹¹⁷, ἐνῶ ὁ Αντώνιος Στρατηγός¹¹⁸ τὰ ἀναφέρει ὡς «λεπτότατα καλαμάκια τῶν ὑστερινῶν κλωναρίων τῶν ἀρτηριῶν» καί ὁ Κ. Μ. Κούμας¹¹⁹ τὰ ἀποκαλεῖ «σίφωνες τριχοειδεῖς», πού διαφεύγουν ἀπὸ τὴν ὄρασή μας ἐπειδὴ εἶναι πολὺ μικρά.

Λεμφικὰ ἀγγεῖα. Ἀποκαλοῦνται «λυμφατικά», διότι περιέχουν τὴν «λύμφον». Ὁ Ἰωάννης Νικολίδης¹²⁰ σημειώνει ὅτι «ἀγγεῖα λυμφατικά λέγονται αἱ λεπταῖς φλέβες, διὰ μέσου τῶν ὁποίων δὲν κυκλοφορεῖ κόκκινον αἷμα ἀμὴ λύμφα, ἡγουν ἓνα ἀσπρον υγρόν», ἐνῶ ὁ Χαιρέτης¹²¹ τὰ ἀποκαλεῖ «ὑδροφόρα ἀγγεῖα». Παράλληλα ὁ Κωνσταντῖνος Μιχαήλ¹²² παρατηρεῖ ὅτι τὰ λεμφικὰ ἀγγεῖα εἶναι «λεπτοὶ καὶ κοῖλοι σωλήνες» διεσπαρμένοι σὲ ὅλα τὰ μέρη τοῦ σώματος καὶ περιέχουν τὴ «λύμφον». Ἐπίσης τὰ λεμφικὰ ἀγγεῖα μνημονεύονται ἀπὸ τὸν Κ. Μ. Κούμα¹²³, ὁ ὅποιος σημειώνει ὅτι περιέχουν τὸ «ὑδατώδες υγρόν», τὸν Αναστάσιο Γεωργιάδη, τὸν Π. Ἡπίτη¹²⁴, τὸν Δημ. Νίτζου¹²⁵, τὸν Δ. Αποστολίδη¹²⁶ καὶ τὸν Ἀνθιμο Γαζή¹²⁷. Ὁ Δημήτριος

115. Ἀνθ. Γαζή, *Γραμματικὴ...*, ὁ. π., σελ. 551.

116. *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1817, σελ. 327.

117. *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1817, σελ. 546. Τὰ «τριχοειδῆ ἀγγεῖα» μνημονεύονται καὶ ἀπὸ τὸν λόγιο Στέφανο Δούγκα στό χειρόγραφο ἔργο του «Περὶ φυσικῆς φιλοσοφίας», γραμμένο περὶ τοῦ ἴδιου ἐποχῆ. Βλ. τὴ σχετικὴ ἀναφορά στό Γιάννη Καρά, *Γερμανικὲς ἐπιδράσεις ἐπὶ τὴν σκέψη τῶν χρόνων τῆς Νεοελληνικῆς Ἀναγέννησης*. Στέφανος Δούγκας ἢ Περὶ φυσικῆς φιλοσοφίας, Ἀθήνα 1993, σελ. 222.

118. Ἀντωνίου Στρατηγού, *Διδασκαλία θεωρητικοπρακτικὴ περὶ τῶν πυρετῶν*, 1745, σελ. 3.

119. Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς στοιχειώδους*, 1807, τόμ. 8, σελ. 33. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὰ τριχοειδῆ ἀγγεῖα μνημονεύονται ἀπὸ τὸν Ὁρειβάσιο. Βλ. Ἀριστ. Εὐτυχιάδη, *Φύση καὶ πνεῦμα. Συμβολὴ ἐπὶ τὴν ἱατρικὴ-φιλοσοφικὴ σκέψη*, Ἀθήνα 1995, σελ. 82.

120. Ἰωάννη Νικολίδου, *Ἑρμηνεία περὶ τοῦ πῶς πρέπει νά θεραπεύεται τὸ γαλλικὸν πάθος*, 1794, σελ. 203.

121. Κηρύκου Χαιρέτου, *Ἐγχειρίδιον τῆς τῶν ζῶων οικονομίας*, 1798, σελ. 36.

122. Κων. Μιχαήλ, *Ἐγχειρίδιον τοῦ ἐν ἱατροῖς σοφωτάτου Τισσότου*, 1785, σελ. 27.

123. Κ. Μ. Κούμα, *Χημείας ἐπιτομή*, 1808, σελ. 169.

124. Αναστ. Γεωργιάδου, *Ἀντιπανάκεια*, 1810, σελ. 248, Π. Ἡπίτη, *Λοιμολογία*, Βιέννη 1816, σελ. 54.

125. *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1814, σελ. 119, καὶ τοῦ 1817, σελ. 324.

126. *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1820, σελ. 545.

127. Ἀνθ. Γαζή, *Γραμματικὴ τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν*, 1799, τόμ. Β', σελ. 551.

Πούλος¹²⁸ σημειώνει ότι τὰ «*λυμφαικά αγγεία*» ἀνακαλύφθηκαν ἀπὸ τὸν «*Ρονδβέκ Rudbeck*» καὶ ἀπὸ τὸ «*Θωμά Βαρτολίνο (Bartolino)*»^m. Τὰ ἴδια ἀναφέρει καὶ ὁ Σέργιος Ἰωάννου¹³⁰, ὁ ὅποιος ὁμῶς προσθέτει ὅτι τὰ λεμφικὰ αγγεία ἔχουν βαλβίδες, ὅπως καὶ οἱ φλέβες, ὅτι τὶς ἀνεκάλυψε ὁ «*Φρειδερίκος Ρουάσκιος*» (Fr. Ruysch, 1638-1731) καὶ ὅτι τὰ λεμφικὰ αγγεία βρίσκονται σὲ ὅλα τὰ σπλάγχνα καὶ τὶς κοιλότητες τοῦ σώματος ἀκόμη καὶ στὸ δέρμα. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Διονύσιος Πύρρος¹³¹ στὴν «*Φαρμακοποιία*» τὸν χρησιμοποίησε γιὰ τὰ λεμφικὰ αγγεία τὸν ὄρο «*λυμφαικὸ σύστημα*» καὶ στὸν *Ἑρμῆ τὸ Λόγω* χρησιμοποιοῦται ὁ ὄρος «*λυμφαγγείον*».

Περ αἷματος. Ἡ ποσότητα τοῦ αἵματος ἑνὸς ἀνθρώπου μὲ σῶμα μέτριον ἀναστήματος εἶναι 10 λίτρα σύμφωνα μὲ τὸν Κ. Μ. Κούμα¹³² καὶ τὸν Νικολόδημο Ἀγιορείτη¹³³. Ὅμως ὁ Ἀνθ. Γαζής στὴν ὑποσημείωση τοῦ στο βιβλίου τοῦ Νικολόδημου γράφει ὅτι εἶναι 28-30 λίτρα, ἐνῶ στὸ βιβλίο τοῦ *Γραμματικὴ τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν* σημειώνει 13-25 λίτρα, ποσότητα τὴν ὅποια ἀναφέρει ὁ Δ. Αποστολίδης¹³⁴ καὶ ὁ Δημήτριος Δάρβαρις¹³⁵. Γιὰ τὴν θερμοκρασία τοῦ αἵματος, ὁ Θ. Μ. Ἠλιάδης¹³⁶ σημειώνει ὅτι αὐτὴ εἶναι 32 βαθμοὶ Κελσίου, ἐνῶ ὁ Αναστάσιος Γεωργιάδης¹³⁷ γράφει ὅτι εἶναι 90-100 βαθμοὶ «*φαρεναίτ*» καὶ ὁ *Λόγιος Ἑρμῆς*¹³⁸ ἐπίσης 100 βαθμοῦς. Τὰ ἐρυθρὰ αἰμοσφαίρια τοῦ αἵματος γιὰ πρώτη φορά μνημονεύονται σὲ ἑλληνικὸ βιβλίο ἀπὸ τὸν Θωμά Μανδακάση¹³⁹, ὁ ὅποιος τὰ χαρακτηρίζει ὡς «*τοῖς ἐρυθροῖς τοῦ αἵματος σφαιριδίοις*», ὅπως ἔχει δεῖξει σχετικὴ ἔρευνά μας, ἐνῶ ὁ Αντώνιος Στρατηγός¹⁴⁰ στὰ 1745 σημειώνει ὅτι τὰ «*σωμάτια κο-*

128. Δημητρίου Πούλου. *Λόγος εἰσαγωγικός*, 1806, σελ. 26.

129. Γιὰ τὸν Olof Rudbeck, (1630-1702), καὶ τὸν Thomas Bartholin, (1616-1680), βλ.

Arturo Castiglioni, *Ἱστορία τῆς ἱατρικῆς*, ἑλληνικὴ μετάφραση, Ἀθήνα 1961, τόμ. 2, σελ. 503.

130. Σεργίου Ἰωάννου, *Πραγματείας ἱατρικῆς*, 1818, σελ. 222.

131. Διονυσίου Πύρρου, *Φαρμακοποιία γενική*, 1818, σελ. 191.

132. Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς στοιχειώδους*, 1807, τόμ. 8, σελ. 34.

133. Νικολόδημου Ἀγιορείτου, *Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς φυλακῆς τῶν πέντε αἰσθησέων*, 1801, σελ. 291. Βλ. ἐπίσης καὶ τὴν ὑποσημείωση τοῦ Ἀνθίμου Γαζή στὸ ἴδιο βιβλίο.

134. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, 1820, σελ. 551.

135. Ἀνθ. Γαζή, *Γραμματικὴ...*, ὁ. π., σελ. 574, Δημητρίου Δαρβάρειος, *Ἐκλογάριον Γραμμικόν*, 1804, σελ. 204.

136. Θ. Μ. Ἠλιάδου, *Χημικὴ φιλοσοφία*, 1802, σελ. 155.

137. Αναστ. Γεωργιάδου, *Ἀντιπανάκεια*, 1810, σελ. 206-208 καὶ *Ἱατροφιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία*, 1810, σελ. 64.

138. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, 1819, σελ. 365

139. Θωμά Μανδακάση, *Ὅμοια τῶν ἐλλειπόντων ὁμοίων ἰάματα*, 1757, σελ. 28. Πρβλ.

Δημ. Καραμπερόπουλου, *Γνώσεις ἀνατομίας καὶ φυσιολογίας τοῦ...* Ἀνθίμου Γαζή, 1993, σελ. 41.

140. Ἀντωνίου Στρατηγού, *Διδασκαλία θεωρηκοπρακτικὴ περὶ τῶν πυρετῶν*, 1745, σελ. 5.

λυμβοῖν» στό «ὑδατώδες ὑγρόν» τοῦ αἵματος. Ὡς «σφαιρίδια ἐρυθρά» ἀναφέρονται ἀπό τόν Ἰωάννη Λίτινο¹⁴¹ καί ὡς «κόκκινα σφαιρίδια» ἀπό τόν Ἄνθιμο Γαζή¹⁴² καί τόν Κήρ. Χαιρέτη¹⁴³. Ἐπίσης ὡς «ἐρυθρά τοῦ αἵματος μόρια» τά μνημονεύει ὁ Γεώργιος Χρυσοβελόνης¹⁴⁴ καί ἀπλά ὡς «σφαιρίδια» ὁ Γ. Ἰωαννίδης¹⁴⁵ καί οἱ ἀδελφοί Καπετανάκη¹⁴⁶. Ὁ Κ. Μ. Κούμας¹⁴⁷ χρησιμοποίησε τόν ὄρο «πυρώδη μερίδια» καί ἀργότερα τόν ὄρο «πυρρά αἰμοσφαίρια» ὁ Λουκάς Παπαϊωάννου, καθηγητής τῆς Ἀνατομίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν¹⁴⁸.

Σύσταση τοῦ αἵματος. Τό αἷμα κατά τόν Θ. Μ. Ἡλιάδη¹⁴⁹ εἶναι «ὑπό-γλυκυ, πῆζει εἰς τό ψῆχος» καί χωρίζεται «σχεδόν αὐτομάτως» σέ τρεῖς οὐσίες, ἀναφέροντας ἀκόμη καί τόν ἀντίστοιχο γαλλικό ὄρο, «τόν ὄρρον (*serrum blanc*), τό ἐρυθρόν (*serum rouge*) καί ἰνώδες μέρος (*matiere fibreuse*)», καί ὅτι τό ἐρυθρό μέρος τοῦ αἵματος περιέχει «ὄξύδιον σιδήρου». Τήν παρουσία τοῦ σιδήρου στό αἷμα μνημονεύει καί ὁ Κων. Κούμας¹⁵⁰ «ὁ ἀνθραξ αὐτοῦ περιέχει σίδηρον». Ἐπίσης ὁ Αναστάσιος Γεωργιάδης¹⁵¹ παρατηρεῖ ὅτι ὁ ἐνυπάρχον σίδηρος εἶναι τό αἷτιο τῆς ἐρυθρότητος τοῦ αἵματος. Τό «ὑδατώδες ὑγρόν» τοῦ αἵματος μνημονεύουν ὁ Ἀντώνιος Στρατηγός καί ὁ Ἰωάννης Ἀδάμης¹⁵². Οἱ ἀδελφοί Καπετανάκη¹⁵³ στό δίγλωσσο ἔργο τους *Εἰκονολογία παιδική* ἀναφέρουν ὅτι τό αἷμα συνίσταται ἀπό δύο στοιχεῖα, τό κυρίως κόκκινο μέρος τοῦ αἵματος, τό ὁποῖο ἀποκαλοῦν «εἶαρ» καί τόν «ὄρρον ἢ ἰχώρα», μεταφράζοντας τούς γαλλικούς ὄρους «rouge» καί «serum», προσθέτοντας ὅτι τό «εἶαρ»¹⁵⁴, τό κόκκινον μέρος τοῦ αἵματος, «σῶγ-κεῖται ἐκ μικροτάτων σφαιριδίων», πού φαίνονται διά τοῦ μικροσκοπίου.

141. Ἰωάννου Λιτίνου, *Ἐγχειρίδιον μεταφυσικο-διαλεκτικόν ἢ ἐπιτομή ἀκριβεστάτη τοῦ δόγματος τοῦ κυρίου Ἀοκκίου*, 1796, σελ. 103.

142. Ἀνθ. Γαζή, *Γραμματική τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν*, 1799, τόμ. Β', σελ. 555.

143. Κήρ. Χαιρέτου, *Ἐγχειρίδιον...*, 1798, σελ. 42.

144. Γεωργίου Χρυσοβελόνη, *Ὁμιλία φυσιολογική*, Βιέννη 1802, σελ. 13.

145. *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1819, σελ. 365. Σημειώνεται ὅτι ὡς «αἱματοσφαιρίδια» ἀποκαλοῦνται ἀπό τόν Λαμιάνο Γεωργίου, *Ἐγχειρίδιον φυσιολογίας τοῦ ἀνθρώπου μεταφρασθέν ἐκ τοῦ γερμανικοῦ*, Ἀθήνα 1848, σελ. 152.

146. Κυρ. καί Μαν. Καπετανάκη, *Εἰκονολογία παιδική*, 1812, τόμ. 5, ἀρ. 12.

147. Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς στοιχειώδους*, 1807, τόμ. 8, σελ. 35.

148. Λουκά Παπαϊωάννου, *Ανατομία τοῦ ἀνθρώπου*, Ἀθήνα 1896, τόμ. 1, σελ. 133. Ἡ λέ-

ξη «πυρρός» σημαίνει ἐρυθρός.

149. Θ. Μ. Ἡλιάδη, *Χημική φιλοσοφία*, 1802, σελ. 155.

150. Κ. Μ. Κούμα, *Χημείας ἐπιτομή*, 1808, σελ. 162.

151. Ἀναστ. Γεωργιάδου, *Ἀντιπανάκεια*, 1810, σελ. 190.

152. Ἀντωνίου Στρατηγού, *Ληδασκαλία θεωριοπρακτική*, 1745, σελ. 5 καί Ἰωάννου Ἀδάμη, *Σύντομος ἑρμηνεία...*, 1756, σελ. 109.

153. Κυρ. καί Μαν. Καπετανάκη, *Εἰκονολογία παιδική*, 1812, τόμ. 5, ἀρ. 12.

154. «Εἶαρ» σημαίνει «ὀπός, χυμός». Βλ. H. G. Liddell - R. Scott, *Μέγα λεξικόν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης*, ἑλληνική μετάφραση, ἐκδοτῆς Ι. Σιδέρης, Ἀθήνα.

Ανανώση το αματος. Ἡ ανάνεωση τοῦ αἵματος, ὅπως σημειώνει ὁ Θ. Μ. Ἡλιάδης¹⁵⁵, ἐπιτελεῖται μέ τό «χυλό», ὁ ὅποιος διά τῶν χυλοφόρων ἀγγείων καί στή συνέχεια διά τοῦ χυλοφόρου ἀγωγοῦ χύνεται μέσω τῆς ὑποκλειδίου φλεβός στήν κυκλοφορία καί στή συνέχεια στούς πνεύμονες, ὅπου ὑφίσταται τή σχετική μεταβολή. Τά ἴδια ἐπίσης διατυπώνονται ἀπό τόν Σέργιο Ἰωάννου¹⁵⁶. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Θωμάς Μανδακάσης¹⁵⁷ στά 1757 χρησιμοποιοῦ τόν ὄρο «αἵματοποίησις», ἐνώ ἀργότερα τόν ὄρο «αἵματοποιῖα» ἀναγράφουν ὁ Σέργιος Ἰωάννου καί ὁ Δημήτριος Μαυροκορδάτος¹⁵⁸.

Ονοματολογία ἀρτηρι ν κα φλεβ ν. Στά ἐντυπα βιβλία τῆς ἐποχῆς τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ μνημονεύονται πολλά ἀγγεῖα τοῦ κυκλοφορικοῦ συστήματος καί ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ σχετική ὀνοματολογία τους. Τό μεγάλο κλάδο, ὁ ὅποιος ἐξέρχεται ἀπό τήν ἀριστερή κοιλία τῆς καρδιάς, οἱ συγγραφεῖς τόν ἀποκαλοῦν «ἀορτή», ἐνώ ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς¹⁵⁹ καί ὁ Κήρ. Χαϊρέτης¹⁶⁰ τόν ὀνομάζουν «ἀόρτην», ὁ Ἄντωνιος Στρατηγός καί οἱ ἀδελφοί Καπετανάκη¹⁶¹ «μεγάλην ἀρτηρίαν». Ὡστόσο ὡς «ἀόρταν ἀρτηρίαν ἢ μεγάλην ἀρτηρίαν» ἀναφέρεται καί στό χειρόγραφο τοῦ 18ου *Περί κυκλοφορίας τοῦ αἵματος*¹⁶². Πρώτος κλάδος τῆς ἀορτῆς εἶναι οἱ στεφανιαῖες

155. Θ. Μ. Ἡλιάδης, *Χημική φιλοσοφία*, 1802, σελ. 156.

156. Σέργιος Ἰωάννου, *Πραγματεῖας Ἰατρικῆς*, 1818, σελ. 219, Κων. Μιχαήλ, *Διατηρητικῆ*, Βιέννη 1794, σελ. 143, Κηρ. Χαϊρέτου, *Ἐγχειρίδιον...*, 1798, σελ. 42 καί Δημητρίου Δαρβάρεως, *Ἐπιτομή φυσικῆς*, 1813, τόμ. Γ', σελ. 135.

157. Θωμά Μανδακάσης, *Ὅμοια τῶν ἐλλειπόντων ὁμοίων ἰάματα*, 1757, σελ. 57.

158. Ὁ ὄρος «αἵματοποιῖα» τοῦ Σέργιου Ἰωάννου, *Πραγματεῖας Ἰατρικῆς* 1818, σελ. 219, θά πρέπει νά θεωρεῖται ὡς πρώτη καταγραφή. Πρβλ. Στεφ. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων*, 1900, σελ. 25, ὅπου ὁμως μνημονεύεται ὁ Δ. Μαυροκορδάτος.

159. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικῆς ἀπάνθισμα*, 1790, σελ. 154. Μάλλον ὁ Ρήγας μετέφερε στήν ἐλληνική γλῶσσα κατὰ τή μετάφραση τοῦ σχετικοῦ κειμένου τό γαλλικό ὄρο «aorte» ὡς «ἀόρτη». Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Ρήγα Βελεστινλή, “Φυσικῆς ἀπάνθισμα” καί Γαλλική Encyclopedie. Ταῦτιση, γιά πρώτη φορά, ἐνός πρότυπου», *Υπέρεια*, τόμ. 2, Πρακτικά Β' Συνεδρίου «Φεραῖ-Βελεστινί-Ρήγας», Ἀθήνα 1994, σελ. 591. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Γαλλική “Encyclopedie” ἕνα πρότυπο τοῦ ἔργου τοῦ Ρήγα “Φυσικῆς ἀπάνθισμα”», *Ὁ Ἐρانيστής*, τόμ. 21, 1997, σελ. 95-128.

160. Κηρ. Χαϊρέτου, *Ἐγχειρίδιον τῆς τῶν ζώων οικονομίας*, 1798, σελ. 51.

161. Αντ. Στρατηγού, *Διδασκαλία θεωριοπρακτικῆ...*, 1745, σελ. 78, Κυρ. καί Μαν. Καπετανάκη, *Εἰκονολογία παιδική*, 1812, τόμ. 6, ἀρ. 45.

162. «Περί τοῦ μικρόκοσμου καί τῆς κυκλοφορίας αὐτοῦ, καί πῶς γίνεται ἡ κυκλοτερῆς κίνησης τοῦ αἵματος ὀλίγα τινά». Βλ. Γιάννη Καρά, *Οἱ ἐπιστήμες στήν Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα καί ἐντυπα*. Τόμ. Γ'. *Οἱ ἐπιστήμες τῆς ζωῆς*, Ἀθήνα 1994, σελ. 325-327 καί Δημ. Καραμπερόπουλου, «Παρουσίαση χειρογράφου τοῦ 18ου αἰῶνος περί κυκλοφορίας τοῦ αἵματος», *23ο Ἐτήσιο Πανελληνίου Ἰατρικοῦ Συνέδριου*, Ἀθήνα 13-17 Μαΐου 1997, Τόμος *Περίληψων*, ἀρ. 98, σελ. 27.

άρτηριες, οί όποιες άποκαλούνται άπό τόν Κήρ. Χαιρέτη¹⁶³ «στεφανίται άρτηρία» καί τούτο διότι, όπως παρατηρεί, περικυκλώνουν τήν καρδιά «έν είδει στεφανίου», διαιρούμενες μετά σέ δύο κυρίους κλάδους.

Τό άορτικό τόξο άποκαλείται ώς «τής άορτής τόξον» άπό τόν Άνθιμο Γαζή¹⁶⁴ καί τούς άδελφούς Καπετανάκη. Αναφέρονται έπίσης καί οί άρτηριακοί κλάδοι τού άορτικού τόξου, ή «άνώνυμος άρτηρία», ή όποια δίδει τήν «δεξιάν ύποκλείδιον» καί τήν «δεξιάν καρωτίδα» καί αντίστοιχα τήν «άριστεράν ύποκλείδιον» καί τήν «άριστερόν καρωτίδα». Ο Γαζής μνημονεύει καί τήν «κατιούσα άορτήν»¹⁶⁵. Ο Νικόδημος Αγιορείτης¹⁶⁶ σημειώνει ότι είς τόν έγκέφαλον εισέρχονται «αί άρτηρία καρωτίδες» καί «αί άρτηρία είς τούς σπονδυλους», όπως άποκαλεί τίς σπονδυλικές άρτηριες, τίς όποιες ό Γρηγόριος Βραγκοβάνος¹⁶⁷ άποκαλεί «συνεστραμμένες άρτηριες». Ο Άνθιμος Γαζής¹⁶⁸ αναφέρει ώς «ύπομασχάλειο άρτηρία» τήν μασχαλιαία άρτηρία καί ώς «άρτηρία είς τούς βραχίονας» τήν βραχιόνιο. Ο Αναστάσιος Γεωργιάδης¹⁶⁹ μνημονεύει ώς «ύποκάρπιο άρτηρία» τήν κερδική άρτηρία, τήν όποια, όπως παρατηρεί, ψηλαφά κανείς για νά έξετάσει τούς σφυγμούς. Για τήν έξερχόμενη άπό τήν δεξιά κοιλία τής καρδιάς άρτηρία χρησιμοποιείται ό σύγχρονος όρος «πνευμονική άρτηρία» άπό τόν Ρήγα Βελεστινλή¹⁷⁰, τούς άδελφούς Καπετανάκη¹⁷¹, ένώ άπό τόν Νικόδημο Αγιορείτη¹⁷² ώς «άρτηρία πνευμονική» καί τόν Άνθιμο Γαζή¹⁷³, ό όποιος όμως καί ώς «τού πνεύμονος άρτηρία» τήν άποκαλεί, καθώς ό Κήρ. Χαιρέτης¹⁷⁴ καί ό Κ. Μ. Κούμας¹⁷⁵.

163. Κήρ. Χαιρέτου, *Έγχειρίδιον...*, ό. π., σελ. 50.

164. Άνθ. Γαζή σημείωση είς Νικόδημου Άγιορείτου, *Έγχειρίδιον...*, 1801, σελ. 298 καί 294, Κυρ. καί Μαν. Καπετανάκη, *Εικονολογία παιδική*, 6. π. Σημειώνουμε διτ οί όροι «άνώνυμος άρτηρία» καί «ύποκλείδιος άρτηρία» καταγράφονται άπό τόν Άνθιμο Γαζή στά 1801, στην άνωτέρω σημείωση, σελ. 293, ένώ ό Στεφ. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων*, 1900, σελ. 1052, τόν όρο «ύποκλείδιος άρτηρία» τόν άποδίδει στόν Δημ. Μαυροκορδάτο, στά 1836.

165. Άνθ. Γαζή, *Γραμματική τών φιλοσοφικών έπιστημών*, 1799, τόμ. Β', σελ. 552.

166. Νικόδημο Αγιορείτου, *Έγχειρίδιον...*, ό. π., σελ. 290.

167. Γρηγορίου Βραγκοβάνου, *Στοιχεία τής λογικής*, 1808, σελ. 209.

168. Άνθ. Γαζή, *Γραμματική τών φιλοσοφικών έπιστημών*, ό. π., σελ. 572.

169. Αναστ. Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, 1810, σελ. 224.

170. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής άπάνθισμα*, 1790, σελ. 154.

171. Κυρ. καί Μαν. Καπετανάκη, *Εικονολογία παιδική*, 1812, τόμ. 6, άρ. 45.

172. Νικόδημο Αγιορείτου, *Έγχειρίδιον περί τής φυλακής τών πέντε αισθήσεων*, 1801, σελ. 291.

173. Άνθ. Γαζή, *Γραμμ. τών φιλοσοφικών έπιστημών*, τόμ. Β', 1799, σελ. 552.

174. Κήρ. Χαιρέτου, *Έγχειρίδιον...*, 1798, σελ. 19.

175. Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς στοιχειώδους*, 1807, τόμ. 8, σελ. 29.

Σχετικά με την ονοματολογία των φλεβών παρατηρούμε ότι ο Ρήγας Βελεστινλής¹⁷⁶ χρησιμοποιεί για εκείνες, που φέρνουν τό αίμα από τόν πνεύμονα στόν άριστερό κόλπο τής καρδιάς, τό σύγχρονο όρο «πνευμονικαί φλέβες», ενώ ώς «πνεύμονος φλέβες» αναφέρονται από άλλους συγγραφείς¹⁷⁷, όπως τόν Νικόδημο 'Αγιορείτη, τόν Άνθιμο Γαζή, τόν Κ. Μ. Κούμα καί τόν Κήρ. Χαιρέτη. Μάλιστα ό Γαζής τίς άπαριθμεί ώς «τέσσαρες τού πνεύμονος φλέβες». "Όσον άφορά τή φλέβα, ή όποία φέρει τό αίμα στο δεξιό κόλπο από τούς συγγραφείς άποκαλείται «κοίλη φλέβα», γιά τήν όποία ό Νικόδημος Αγιορείτης¹⁷⁸ σημειώνει ότι εΐναι «ή μεγαλύτερα πασών τών φλεβών». Ο Κ. Μ. Κούμας¹⁷⁹ αναφέρει τήν «άνω καί κάτω κοίλη φλέβα», ενώ ό Ανθιμος Γαζής¹⁸⁰ ώς «άνιοϋσα καί κατιοϋσα κοίλη φλέβα». Ωστόσο ό Γαζής μνημονεύει τίς σφραγιτίδες φλέβες¹⁸¹, οι όποιες εκβάλλουν στήν άνω κοίλη φλέβα, στήν όποία όμοίως εκβάλλει, όπως σημειώνει, καί ή «άδύργος φλέψ». Τήν άζυγο φλέβα αναφέρει καί ό Κήρυκος Χαιρέτης¹⁸², ενώ τή δεξιά καί άριστερά «σύζυγο φλέβα» τού στήθους καταχωρίζουν οι άδελφοί Καπετανάκη¹⁸³. Έπίσης ό Γαζής¹⁸⁴ αναγράφει τόν λατινικό όρο τής κοίλης φλέβας «*Vena cava*» καί μνημονεύει τίς «βραχίονος φλέβες». Τή «σφραγιτίδα φλέβα» αναφέρει καί ό Κήρ. Χαιρέτης¹⁸⁵.

Τήν ύποκλειδίο φλέβα κατονομάζουν ό Κούμας¹⁸⁶ ώς «τήν ύπό τήν άριστεράν κλειδα φλέβα» καί ό Χαιρέτης¹⁸⁷ ώς «άριστερά ύποκατακλειδα φλέβα». Τήν πυλαία φλέβα ό Ανθιμος Γαζής¹⁸⁸ τήν χαρακτηρίζει ώς «θυρωρό φλέβα». Η λαγόνιος φλέβα από τούς άδελφούς Καπετανάκη¹⁸⁹ μνημονεύεται ώς «άριστερά καί δεξιά φλέβα τών λαγάνων».

176. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής άπάνθισμα*, 1790, σελ. 154.

177. Νικοδήμου 'Αγιορείτου, *Έγχειρίδιον...*, 1801, σελ. 291 καί Ανθίμου Γαζή στήν ύποσημείωσή του, σελ. 291 καί 292, Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς... ό. π.*, σελ. 30, Κηρ. Χαιρέτου, *Έγχειρίδιον... ό. π.*, σελ. 19.

178. Νικοδήμου 'Αγιορείτου, *Έγχειρίδιον...*, ό. π., σελ. 291.

179. Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς...*, ό. π., σελ. 29.

180. Ανθ. Γαζή ύποσημείωση εις Νικοδήμου 'Αγιορείτου, *Έγχειρίδιον...*, ό. π., σελ. 292.

181. Ας σημειωθεί διτι οι σφραγιτίδες φλέβες μνημονεύονται από τόν Ίπποκράτη. Βλ. Ίπποκράτης, *Άπαντα τά έργα*, έκδοτης Αθ. Μαρτίνοϋ, Αθήνα τόμ. Γ «Περί φυσών», σελ. 276.

182. Κηρ. Χαιρέτου, *Έγχειρίδιον τής τών ζώων οικονομίας*, 1798, σελ. 41.

183. Κυρ. καί Μαν. Καπετανάκη, *Εικονολογία παιδική*, 1812, τόμ. 6, άρ. 45.

184. Ανθ. Γαζή, *Γραμματική τών φιλοσοφικών επιστημών*, 1799, τόμ. Β", σελ. 552.

185. Κηρ. Χαιρέτου, *Έγχειρίδιον...*, 1798, σελ. 42.

186. Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς στοιχειώδους*, 1807, τόμ. 8, σελ. 25.

187. Κηρ. Χαιρέτου, *Έγχειρίδιον τής τών ζώων οικονομίας*, 1748, σελ. 42.

188. Ανθ. Γαζή, *Γραμματική...*, ό. π., σελ. 559.

189. Κυρ. καί Μαν. Καπετανάκη, *Εικονολογία παιδική*, 1812, τόμ. 6, άρ. 49.

ΠΕΠΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Ο όρος *πεπτικό σύστημα* ή γαστρεντερικό σύστημα δέν απαντάται, όπως τά άλλα συστήματα τού σώματος, στά έντυπα βιβλία τής έποχής τού Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ο Ιατρός Κήρυκος Χαιρέτης¹ θεωρεί ως άρχή τού πεπτικού στό «*Περί πέψεως*» κεφάλαιο τή στοματική κοιλότητα, περιγράφει τή γλώσσα, τούς όδόντες καί τούς σιελογόνους αδένες. Για τή γλώσσα αναφέρει ότι τό πρόσθιο μέρος της άποκαλείται «*αιχμή*», ενώ τό όπίσθιο «*βάσις*» καί συνδέεται διά μυών μέ τό «*υόειδές*»² όστούν, μέ τήν κάτω σιαγόνα καί μέ τήν «*στυλοειδή*» απόφυση³. Άκόμη παρατηρεί ότι κάτωθεν τού προσθίου μέρους τής γλώσσας βρίσκονται «*δύο τού σιέλου άγγεία*», όπως άποκαλεί τά ύπογλώσσια φύματα⁴ (βαρθολίνεια), όπου εκβάλλουν οί «*ύπογλώσσιοι αδένες*». Επίσης σημειώνει ότι στή στοματική κοιλότητα έκκρίνεται ό σιελος από τούς αδένες, τούς «*παρωτικούς*», «*σιαγωνικούς*» καί τούς «*ύπογλωσσίους*». Ο Κ. Μ. Κούμας⁵ άποκαλεί τούς αδένες «*πτυαλώδεις αδένες*» καί «*πτύαλος*» τό έκκριμά τους, ενώ ό Κων. Μιχαήλ⁶ αντίστοιχα «*σιαλικούς αδένες*» καί «*σίαλος*». Παράλληλα ό Γεώργιος Βεντότης⁷ αναφέρει ότι οί αδένες, πού παράγουν τόν σιελο, είναι οί δύο «*παρωτίδες*» καί οί δύο «*σιαγωνικοί ή μασελλάριοι*», όπως άποκαλεί τούς ύπογναθίους αδένες. Όμοίως καί ό Άνθιμος Γαζής⁸ παρατηρεί, ότι ό σιελος έκκρίνεται διά τών «*παρωτίδων αδένων*» καί από τούς «*αδένες τών σιαγόνων*».

Στ μαχος. Ο Κήρ. Χαιρέτης⁹ σχετικά μέ τήν κατασκευή τού στομάχου σημειώνει, ότι τό τοίχωμά του συνίσταται από τέσσερις «*ύμένες*». Ο πρό-

1. Κήρ. Χαιρέτου, *Έγχειρίδιον τής τών ζώων οικονομίας*, 1798, σελ. 26.

2. Ως υόειδές αναφέρεται από τόν Ροϋφο Έφέσιο, *Περί Όνομασίας τών τού άνθρώπου μορίων*, έκδ. Ch. Daremberg - Ch. Ruelle, Παρίσι, 1889, σελ. 155.

3. Ως «*στυλοειδής απόφυσις*» ονομάζεται καί από τόν Δημήτριο Μαυροκορδάτο, *Άνατομία...*, 1836, σελ. 543. Αργότερα άποκαλείται μέ τή σημερινή ονομασία «*βελονοειδής απόφυσις*» από τόν Λουκά Παπαϊωάννου, *Άνατομική τού άνθρώπου*, Άθήνα 1896, τόμ. Α', σελ. 317. Άς σημειωθεί ότι ό Γαληνός μνημονεύει τήν «*στυλοειδή απόφυσιν*», τήν όποία άποκαλεί άκόμη «*βελονοειδή καί γραφοειδή*». Βλ. Γαληνού, *Περί όστών*, έκδοσις C. G. Kühn, *Γαληνού Άπαντα*, Λειψία 1821, τόμ. 2, σελ. 745.

4. Πρβλ. Γ. Αποστολάκη, *Έγχειρίδιον άνατομικής τού άνθρώπου*, 1968, τόμ. Α', σελ. 167.

5. Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς στοιχειώδους*, 1807, τόμ. 8, σελ. 21.

6. Κων. Μιχαήλ, *Έγχειρίδιον τού έν ίατροις σοφωτάτου Τισσότου*, 1785, σελ. 178.

7. Γ. Βεντότη, *Νουθεσίαι εις τόν λαόν*, 1780, τόμ. Α', σελ. 81.

8. Άνθιμου Γαζή, *Γραμματική τών φιλοσοφικών έπιστημών*, 1799, τόμ. Β', σελ. 574.

9. Κήρ. Χαιρέτου, *Έγχειρίδιον τής τών ζώων οικονομίας*, 1798, σελ. 32.

τος, ό έξωτερικός, άποκαλείται «*ύμενώδης*» και είναι μέρος τοϋ περιτοναίου, ό δεϋτερος όνομάζεται «*σαρκώδης*», ό τρίτος «*νευρώδης*» και ό τέταρτος, ό βλεννογόνος, άποκαλείται «*βελλουλώδης*». Όμοίως και ό Άνθιμος Γαζής¹⁰ μνημονεύει τέσσερις χιτώνες τοϋ τοιχώματος τοϋ στομάχου άποκαλώντας τόν έσωτερικό «*άδενώδη χιτώνα*»' επί πλέον αναφέρει ότι ό μυώδης χιτών άποτελείται από «*εϋθείς και κυκλοειδείς ίνας*», άπαραίτητες για τίς συστολές τοϋ στομάχου. Ό Σπ. Βλαντής¹¹ μνημονεύει τήν περισταλτική κίνηση τοϋ στομάχου και τών έντέρων, ή όποία είναι άπαραίτητος για τήν «*χώνευσιν και έκκρισιν τών ύγρών*».

Σημειώνεται ότι από τό βλεννογόνο τοϋ στομάχου έκκρίνεται τό «*γαστρικόν ύγρόν*», όπως τό άποκαλεί ό Κούμας¹² χρησιμοποιώντας τό σύγχρονο όρο, μέ τήν παρατήρηση ότι εΐναι οξύ, τό όποιο διαλύει τίς τροφές¹³. Άλλοι συγγραφείς χρησιμοποιούν τούς όρους «*γαστρικός χυμός*», όπως ό Κ. Βαρδαλάχος¹⁴, «*γαστρικός χυλός*» ό Δημ. Δάρβαρις¹⁵ και «*χυλός στομαχικός*» ό Αναστάσιος Γεωργιάδης¹⁶.

ντερα. Για τό τοίχωμα τών έντέρων οί μνημονευθέντες συγγραφείς αναφέρουν ότι άποτελείται όμοίως από τέσσερις χιτώνες. Ίδιαίτερα ό Κήρ. Χαιρέτης¹⁷ σημειώνει ότι ό βλεννογόνος τών έντέρων περιέχει και άδένες, οί όποιοι περιεγράφησαν, όπως γράφει ό Σέργιος Ίωάννου¹⁸, από τόν J. C. Peyer, (1653-1712).

παρ. Ό Χαιρέτης¹⁹ σημειώνει ότι τό ήπαρ κείται υπό τοϋ διαφράγματος στό «*δεξιόν ύποχόνδριον*» μεταξύ τοϋ περιτοναίου και έμπροσθεν τοϋ στομάχου, έχει χρώμα έρυθρό και εΐναι πλήρες άγγείων. Αναφέρει ότι «*είναι μέγας άδην, κατεσκευασμένος από διαφόρους άλλους άδένας όμοϋ συνηνωμένους κατά τόν έν Παρισίοις περίφημον Ανατόμον κύριον Σαβα-*

10. Ανθίμου Γαζή, *Γραμματική τών φιλοσοφικών επιστημών*, 1799, τόμ. Β', σελ. 558.

11. Σπ. Βλαντή, *Υγιεινάριον*, 1820, σελ. 32.

12. Κ. Μ. Κούμα, *Χημείας έπιτομή*, 1808, τόμ. Β', σελ. 195.

13. Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς στοιχειώδους*, 1807, τόμ. 8, σελ. 21.

14. Κ. Βαρδαλάχου, *Φυσική πειραματική*, 1812, σελ. 351.

15. Δημ. Δαρβάρεως, *Έπιτομή φυσικής*, 1812, τόμ. Γ', σελ. 132.

16. Άναστασίου Γεωργιάδου, *Ίατροφιλοσοφική άνθρωπολογία*, 1810, σελ. 68.

17. Κήρ. Χαιρέτου, *Έγχειρίδιον τής τών ζώων οικονομίας*, 1798, σελ. 40.

18. Σέργιου Ίωάννου, *Πραγματείας Ιατρικής*, 1818, σελ. 221. Πρβλ. F. Garrison, *An Introduction to the History of Medicine*, σελ. 250, 265.

19. Κήρ. Χαιρέτου, ό. π., σελ. 31.

πέρον»²⁰. Ο Άνθιμος Γαζής²¹ παρατηρεί ότι «ή ύλη τῶν ἥπατος φαίνεται ὅτι εἶναι σύνθετος ἀπό μικρούς ἀδένας κωνικούς τό σχήμα καί προσκολλημένους ὁμοῦ μέ μίαν μεμβράναν εἰς αὐτούς εἰς πολλούς λοβούς», οἱ ὅποιοι, ὅπως χαρακτηριστικά γράφει, αἰωροῦνται ὡς ἄλλα σταφύλια ἀπό τοῦς κλόνους τῶν ἀγγείων, τήν «θυρωρό φλέβα»²², δηλ. τήν πυλαία καί τήν κοίλη.

Οἱ συγγραφεῖς σημειώνουν ὅτι ἔργο τοῦ ἥπατος εἶναι νά διαχωρίζει τή χολή ἀπό τό αἷμα. Μετά ἡ χολή συγκεντρώνεται στή «χοληδόχον κύστιν» καί διά τοῦ «χοληδόχου πόρου» φέρεται στό δωδεκαδάκτυλο, δίπλα στόν «παγκρεατικόν ἀγωγόν». Τόν ὄρο «χοληδόχος κύστις» ἀναφέρουν ὁ Κήρ. Χαιρέτης, ὁ Κων. Κούμας, ὁ Δημ. Δάρβαρις, ὁ ὅποιος παρατηρεῖ ὅτι ἔχει σχήμα «ἀπιδίου», καί οἱ ἀδελφοί Καπετανάκη²³. Ο Γαζής τήν ἀποκαλεῖ «φυσκαλίδα τῆς χολῆς» καί ὡς «χολική κύστις» μνημονεύεται ἀπό τόν Κων. Μιχαήλ καί τόν Π. Ηπήτη²⁴. Σχετικά μέ τή χημική σύσταση τῆς χολῆς, οἱ σύγχρονες γνώσεις τῆς ἐποχῆς μεταφέρονται στόν ἑλληνικό χώρο μέ τά βιβλία τοῦ Fourcroy²⁵ καί τοῦ P. A. Adet²⁶, πού μεταφράζονται δέκα καί τέσσερα χρόνια ἀντίστοιχα ἀπό τήν πρώτη γαλλική ἐκδοση.

Οἱ ἀδελφοί Καπετανάκη²⁷ μνημονεύουν τόν «στρογγύλον σύνδεσμο τοῦ ἥπατος» καί τήν «ἀρτάνη τοῦ ἥπατος» μεταφράζοντας τοῦς γαλλικούς ὄρους «le ligament rond de foie» καί «le ligament suspensoire de foie» ἀντίστοιχα. Ενδιαφέρον ἐχειτό γεγονός ὅτι ὁ ὄρος στρογγύλος σύνδεσμος χρησιμοποιήθηκε ἀπό τοῦς μετέπειτα συγγραφεῖς, ὅπως ἐνδεικτικά ἀναφέρουμε τόν Δημ. Μαυροκορδάτο καί τόν Λουκά Παπαϊωάννου²⁸ καί ἔκτοτε καθιερώθηκε στήν ἑλληνική ἀνατομική ὀρολογία μέχρι σήμερα. Αντίθετα γιά τόν ὄρο «ἀρτάνη τοῦ ἥπατος» χρησιμοποιήθηκε ὁ ὄρος «κρεμαστήρ σύν-

20. Ο Σέργιος Ἰωάννου, *Πραγματείας Ἱατρικῆς*, 1818, σελ. 232, ἀναφέρει ὅτι ὁ «Σαβατιέρος Sabatier» συγκαταλέγεται «εἰς τόν κατάλογον τῶν ἀξιολόγων ἀνατόμων τοῦ 18ου αἰώνου».

21. Ανθ. Γαζή, *Γραμματική τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν*, 1799, τόμ. Β', σελ. 559.

22. Ὡς «φλέβα τῆς πόρτας» τήν ἀποκαλεῖ ὁ Κων. Μιχαήλ, *Ἐγχειρίδιον τον σοφωτάτων ἐν ἱατροῖς Τισσότον*, 1785, σελ. 54.

23. Κήρ. Χαιρέτου, *Ἐγχειρίδιον*, 1798, σελ. 31, Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς στοιχειῶδου*, 1807, τόμ. 8, σελ. 22, Δημ. Δαρβάρεως, *Ἐπιτομή φυσικῆς*, 1812, τόμ. F, σελ. 132, Κυρ. καί Μαν. Καπετανάκη, *Εἰκονολογία παιδική*, 1812, τόμ. 6, ἄρ. 45.

24. Ανθ. Γαζή, ὁ. π., σελ. 560, Κων. Μιχαήλ, ὁ. π., σελ. 54, Π. Ηπήτη, *Λοιμολογία*, 1816, σελ. 74.

25. Θ. Ἡλιάδου, *Χημική φιλοσοφία*, 1802.

26. Κων. Κούμα, *Χημείας ἐπιτομή*, 1808.

27. Κυρ. καί Μαν. Καπετανάκη, ὁ. π.

28. Δημ. Μαυροκορδάτου, *Ἀνατομία τοῦ ἀνθρώπινου σώματος*, 1836, σελ. 580, καί Λουκά Παπαϊωάννου, *Ἀνατομική τοῦ ἀνθρώπου*, 1888, τόμ. Β', σελ. 168.

δεσμός» από τούς άνωτέρω δύο συγγραφείς, ενώ όμως σήμερα χρησιμοποιείται ο όρος «δρεπανειδής σύνδεσμος»²⁹.

Σπλήν. Ο σπλήν κείται σύμφωνα με τόν Κήρ. Χαιρέτη³⁰ κάτω του διαφάγματος εις τό «άριστερόν ύποχόνδριον» κατά τό άριστερό μέρος του στομάχου. Η λειτουργία του είναι νά «λεπταίνει» τό αίμα και νά βοηθάει εις τήν προετοιμασίαν τής χολής. Μάλιστα ο Ανθίμος Γαζής³¹ γι' αυτό τό θέμα παραπέμπει στο έργο του Βοερχαβίου (Boerhaave) «*Institutiones*», σελ. 139. Τά ίδια αναφέρονται από τόν Δημ. Δάρβαρι³² και τούς άδελφούς Καπετανάκη³³. Σχετικά με τή σύσταση του σπληνός ο Γαζής³⁴ παρατηρεί, ότι ο σπλήν συντίθεται από «ένα άπειρον άριθμόν μεμβρανών, αί όποία σχηματίζουσι μακρά κελλία και κοιλότητας διαφόρος τό μέγεθος και τό σχήμα, τά όποια κοινωνοῦσι τό έν με τό άλλο και είναι πάντοτε γεμάτα αίμα». Ο Δημήτριος Σχινάς³⁵ κάνει έκτενή αναφορά στον Έρμη τό Λόγιο γιά τόν σπλήνα, παραθέτοντας τά σχετικά δημοσιεύματα περί τής χρήσεως του σπληνός, όπου επί πλέον καταχωρίζονται του Everad Home σχετικά πειράματα σε σκύλους. Επίσης αναφέρει γιά τό ίδιο θέμα και τήν άποψη του Φαττόρι, καθηγητού του Πανεπιστημίου τής Πανύας, του όποιου ήταν άκροατής στο «άνατομικόν άμφιθέατρον» και από τό σύγγραμμά του καταχωρίζει σχετική παραπομπή, «*Fattori La sua guida alio studio della anatomia umana, Pavia 1807, τόμ. α', σελ. 272*».

Πγκρεας. Γιά τό πάγκρεας ο Κήρ. Χαιρέτης και ο Άνθ. Γαζής³⁶ αναφέρουν ότι είναι ένας μεγάλος αδένας εύρισκόμενος «πρός τό κάτω και έξω μέρος του στομάχου». Παρασκευάζει τόν «παγκρεατικόν χυμόν», ο όποιος διά του παγκρεατικού πόρου φέρεται στο δωδεκαδάκτυλο έντερο γιά τήν πέψη. Ο Κων. Κούμας³⁷ επί πλέον παρατηρεί, ότι ή σύσταση του παγκρεατι-

29. Γ. Μ. Αποστολάκη, *Έγχειρίδιον άνατομικής του άνθρώπου*, Αθήνα 1968, τόμ. Β', σελ.

95.

30. Κήρ. Χαιρέτου, *Έγχειρίδιον τής τών ζώων οικονομίας*, 1798, σελ. 31.

31. Ανθίμου Γαζή, *Γραμματική τών φιλοσοφικών επιστημών*, 1799, τόμ. Β', σελ. 560.

32. Δημητρίου Δαρβάρως, *Έπιτομή φυσικής*, 1812, τόμ. Γ', σελ. 133.

33. Κυρ. και Μαν. Καπετανάκη, *Εικονολογία παιδική*, 1812, τόμ. 6, άρ. 49.

34. Ανθίμου Γαζή, ό. π.

35. *Ερμής ο Λόγιος*, 1811, σελ. 298-301.

36. Κήρ. Χαιρέτου, *Έγχειρίδιον τής τών ζώων οικονομίας*, 1798, σελ. 37, Άνθίμου Γαζή, *Γραμματική τών φιλοσοφικών επιστημών*, 1799, τόμ. Β', σελ. 561,

37. Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς στοιχειώδους*, 1807, τόμ. 8, σελ. 21, *Χημείας έπιτομή*, 1808 σελ.

196. Η γνώση αυτή τής ομοιότητας του παγκρεατικού υγρού μετά του σιέλου αποδίδεται από τόν Γαληνό στον Ήρόφιλο. Πρβλ. Heinrich von Staden, *Herophilus. The art of Medicine in early Alexandria*, 1989, σελ. 208.

κοῦ ὕγροϊ] εἶναι ἀνάλογος τῆς οὐοτάσεως τοῦ σιέλου. Ὁ Σέργιος Ἰωάννου³⁸ ἀναφέρει ὅτι τὸν παγκρεατικό πόρο ἀνακάλυψε ὁ ἀνατόμος Georg. Wirsung, (1600-1643), καὶ ὁ Johann Conred Brunner, (1653-1727), «ἐδίδαζεν τὴν τούτου χρῆσιν».

Λειτουργὰ τς πψεως. Ὁ Κ. Μ. Κούμας³⁹ μεταφέρει στὰ 1807 τίς νέες ἀντιλήψεις περὶ πέψεως ἀναφέροντας ὅτι ἡ λειτουργία τῆς πέψεως ἀρχίζει μὲ τὴ μάσηση καὶ τὴν ἀνάμειξη τῶν τροφῶν μὲ τὸ σιέλο καὶ συνεχίζεται στὸν στόμαχο μὲ τὸ γαστρικό ὕγρὸ καὶ μετέπειτα μὲ τὸ παγκρεατικό ὕγρὸ καὶ τὴ χολή. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο οἱ τροφές μεταβάλλονται σὲ «χυλό» ἡ λειτουργία αὐτὴ ἀποκαλεῖται «χύλωσις». Ὁ χυλὸς στὴ συνέχεια ἀπορροφᾶται ἀπὸ τὰ «*Vasa lymphatica seu lactea*», τὰ ὅποια μεταφράζει ὡς «ἀναδοτικά ἀγγεῖα». Ὁ Κῆρ. Χαιρέτης⁴⁰ τὰ ἀποκαλεῖ «γαλακτοφόρα», ὁ Κων. Μιχαήλ⁴¹ καὶ ὁ Γαζής⁴² ὡς «γαλακτώδεις φλέβες», ἐνῶ ὁ Διον. Πύρρος καὶ ὁ Σέργιος Ἰωάννου⁴³ ὡς «χυλοφόρα ἀγγεῖα». Ὁ Χαιρέτης⁴⁴ ἰδιαίτερα περιγράφει λεπτομερῶς τὴν ἀνατομικὴ θέση τῆς χυλοφόρου δεξαμενῆς καὶ τοῦ θωρακικοῦ πόρου, τὸν «θωρακικὸν ἀγωγόν», ἕως τὴν ἐκβολή του στὴν ἀριστερὰ ὑποκλείδιο φλέβα. Σημειώνουμε ὅτι ὁ Κ. Μ. Κούμας μεταφράζει τὸν ὄρο «*ductus thoracicus*» ὡς «θωρακικός πόρος», πού ἐκτοτε εἰσάγεται στὴν ἑλληνικὴ ἱατρικὴ ὀρολογία.

ΟΥΡΟΠΟΙΗΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Ὁ ὄρος «οὔροποιητικὸν σύστημα» χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Ἄναστασιο Γεωργιάδη¹ στὰ 1810 καὶ ἐκτοτε εἰσέρχεται στὴν ἑλληνικὴ ἱατρικὴ ὀρολογία, ἐνῶ ὡς «οὔρικὸν σύστημα» ἀπαντάται στὸν Ἐρμὴ τὸ Λόγιο². Ὁ Δημήτριος Δάρβαρις³ περιγράφει τὴν ἀνατομικὴ θέση τῶν νεφρῶν σημει-

38. Σεργίου Ἰωάννου, *Πραγματείας Ἰατρικῆς*, 1818, σελ. 222.

39. Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς στοιχειώδους*, 1807, τόμ. 8, σελ. 23-25.

40. Κῆρ. Χαιρέτου, *Ἐγχειρίδιον τῆς τῶν ζώων οικονομίας*, 1798, σελ. 41.

41. Κων. Μιχαήλ, *Ἐγχειρίδιον τοῦ ἐν ἱατροῖς σοφωτάτου Τισσότου*, 1785, σελ. 123, ὅπου ἐπίσης γράφει γιὰ «τὴν τοῦ χυλοῦ δεξαμενὴν» καὶ τὸν «θωρακικὸν ἀγωγόν».

42. Ἄνθιμου Γαζή, *Γραμματικὴ τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν*, 1799, τόμ. Β', σελ. 551.

43. Διονυσίου Πύρρου, *Φαρμακοποιία*, 1818, σελ. 151, Σεργίου Ἰωάννου, *Πραγματείας Ἰατρικῆς*, 1818, σελ. 218.

44. Κῆρ. Χαιρέτου, ὁ. π., Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς...*, ὁ. π., σελ. 25.

1. Ἄναστασιου Γεωργιάδου, *Ἀντιπανάκεια*, Βιέννη 1810, σελ. 110. Πρβλ. Στεφάνου Κουμανοῦδη, *Συναγωγή νέων λέξεων*, Ἀθήνα 1900, σελ. 748, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ ὄρος πρωτοχρησιμοποιήθηκε στὰ 1836.

2. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, 1814, σελ. 119.

3. Δημητρίου Λαρβάρεως, *Ἐπιτομὴ φυσικῆς*, τόμ. Γ, Βιέννη 1813, σελ. 133.

ώνοντας, ότι είναι «*δύο ὑπέρυθρα μέρη ὑποκάτω τοῦ ἥπατος καὶ τῆς σπληνός ὀπίσω ἀπὸ τὸ ραχοκόκκαλον, ἔχουσι τὸ σχῆμα ἐνὸς κυάμου ἢ κοκκίου, ὁμῶς εἶναι πολὺ μεγάλειτεροι*».

Στόν ἑλληνικὸ χῶρο ἡ γνώση τῆς ὑφῆς τοῦ νεφροῦ περνᾷ ἀπὸ τὸν Ἀνθίμο Γαζή⁴, ὁ ὅποιος ἀναφέρει ὅτι ἡ «*κρεατώδης οὐσία*», ὅπως ἀποκαλεῖ τὴν φλοιώδη οὐσία τοῦ νεφροῦ, ἀποτελεῖται ἀπὸ «*μικροὺς ἀδένες*», δηλ. τὰ μαλπιγιανά σωμάτια, πού σχηματίζονται ἀπὸ τὴν «*συμπλοκήν μικρῶν τριχοειδῶν*», σάν ἓνα δίκτυο ἀπὸ ὅπου ἐξέρχεται «*ἓνας σωλὴν μακρὸς καὶ λεπτός*». Γράφει ἐπίσης ὅτι οἱ σωλήνες αὐτοὶ πλησιάζουν πρὸς τὴν κοιλότητα τοῦ νεφροῦ καὶ σχηματίζουν τὴν «*ἔσωθεν οὐσίαν*» τοῦ νεφροῦ, δηλ. τὴν μυελώδη οὐσία. Ἀκόμη σημειώνει ὅτι ἡ λειτουργία τῶν νεφρῶν εἶναι νὰ «*χωρίζει τὸ οὔρος*» ἀπὸ τὸ αἷμα, τὸ ὅποιο φέρεται διὰ τῶν ἀρτηριῶν στὰ νεφρά, ὅπου «*στραγγίζονται τὰ ὀρρώδη καὶ ἀλμυρὰ μέρη*» του καὶ ἐκκρίνονται διὰ τῶν «*οὔρητῆρων*»⁵ στὴν οὔροδόχο κύστη καὶ διὰ τῆς οὔρηθρας ἀποβάλλονται ἀπὸ τὸ σῶμα. Ὁ ὅρος «*οὔροδόχος κύστις*»⁶ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Δημ. Πούλο, τὸν Κων. Κούμα, τὸν Δημ. Δάρβαρι, ὁ ὅποιος παρατηρεῖ ὅτι βρίσκεται στὸ «*κατώτατον καὶ ἐμπροσθινώτατον μέρος τῆς κάτω κοιλίας*», καὶ ἀπαντᾷ τὸν Λόγιο Ἑρμῆ. Τὸν ὄρο «*οὔρηκή κύστις*»⁷ μεταχειρίζεται ὁ Π. Ἡπῆτης ἐνῶ ἄλλοι συγγραφεῖς τὸν ὄρο «*φούσκα*»*, ὅπως ὁ Αντ. Στρατηγός, ὁ Ἰωάν. Αδάμης, ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς καὶ ὁ Κων. Μιχαήλ. Ὁ Ἀναστάσιος Γεωργιάδης⁹ ἀποκαλεῖ τὴν οὔρηθρα μὲ τὸν ὄρο «*ὄχετός*» παρατηρώντας, ὅτι στίς γυναῖκες εἶναι «*βραχύτερος, πλατύτερος καὶ ὀρθότερος*» συγκριτικὰ μὲ τοῦ ἀνδρός, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ λίθοι τῆς οὔροδόχου κύστεως νὰ ἀποβάλλονται εὐχερέστερα. Ἐπίσης τὸν ὄρο «*οὔρηθρα*» χρησιμοποιοῦν ὁ Διον. Πύρρος, ὁ Σέργιος Ἰωάννου¹⁰, ὁ ὅποιος ἐπὶ πλέον γράφει ὅτι σύγκειται ἀπὸ σπογγώδη οὐσία καὶ ὅτι ἡ βάλανος τοῦ πέους εἶναι συνέχεια αὐτῆς τῆς οὐσίας. Ὡστόσο ὁ Ἰωάν. Νικολίδης¹¹ στὸ «*Λεξικάκι*» του ἐπέξηγεῖ τὸν ὄρο

4. Ἀνθίμου Γαζή, *Γραμματικὴ τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν*, Βιέννη 1799, τόμ. Β", σελ. 561.

5. Συνήθως ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς δὲν μνημονεῦνται οἱ οὔρητῆρες.

6. Δημητρίου Πούλου, *Λόγος εἰσαγωγικός*, Βενετία 1806, σελ. 56, Κ. Μ. Κούμα, *Χημείας ἐπιτομή*, Βιέννη 1808, τόμ. 2, σελ. 204, Δημητρίου Δάρβαρι, *Ἐπιτομὴ φυσικῆς*, ὁ. π., σελ. 133 καὶ Λόγιο Ἑρμῆ, 1820, σελ. 451.

7. *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1817, σελ. 533.

8. Ἀντωνίου Στρατηγού, *Διδασκαλία θεωριοπρακτικῆ*, 1745, σελ. 82, Ἰωάννου Αδάμη, *Σύντομος ἔρμηνεία*, 1756, σελ. 82, Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικῆς ἀπάνθισμα*, Βιέννη 1790, σελ. 131 καὶ Κων. Μιχαήλ, *Διατητικῆ*, Βιέννη 1794, σελ. 207.

9. Ἀναστ. Γεωργιάδου, *Ἀντιπανάκεια*, 1810, σελ. 280.

10. Διονυσίου Πύρρου, *Φαρμακοποιία*, 1818, σελ. 58, Σεργίου Ἰωάννου, *Πραγματείας Ἰατρικῆς*, 1818, σελ. 227.

11. Ἰωάννου Νικολίδου, *Ἐρμηνεία περὶ τοῦ πὼς πρέπει νὰ θεραπεύεται τὸ γαλλικὸν πάθος ἡγουν ἢ μαλαφράντζα*, 1794, σελ. 245.

στήν άπλή γλώσσα του λαού γράφοντας δι «*ουρήθρα λέγεται ή κατορηθρα ήγουν τό σωληνάρι τής ψωλής, από τό όποιον τρέχει έξω τό κάτουρον*». Ο Αναστάσιος Γεωργιάδης¹² αναφέρει για τά νεφρά ότι «*έκκρίνουσιν*» τό περιττό νερό, τό όποιο περιέχει «*έλαιώδη και άλατώδη μόρια*».

Όρα. Σχετικά με τή σύσταση των ούρων παρατηρούμε, ότι στα έντυπα βιβλία τής προεπαναστατικής έποχής μεταφέρεται ή σύγχρονη γνώση των χημικών, οι όποιοι είχαν κάνει αναλύσεις των ούρων και ανακάλυψαν μερικές ουσίες τους. Έτσι ο Θεοδόσιος Μ. Ηλιάδης¹³ μεταφέρει στον έλληνικό χώρο τις γνώσεις, οι όποιες άποκτήθηκαν με τά «*νεώτερα πειράματα των χημικών*», όπως παρατηρεί, και σύμφωνα με τά όποια τά ούρα περιέχουν «*φωσφορικό νάτριον*», «*φωσφορικό οξύ*», φωσφορικό άμμώνιο, «*βενζοϊκό οξύ*», φωσφορικό άσβέστιο, τό όποιο άποκαλεί «*φωσφορία τής τιάνου*»¹⁴ και ένα ιδιαίτερο οξύ, τό όποιο όνομάστηκε «*ούρικό ή λιθικό οξύ*»¹⁵. Τό οξύ αυτό δημιουργεί, *όπως παρατηρεί, τους «ούρικούς» λίθους των νεφρών και τής ουροδόχου κύστεως.*

Σχετικά με τό φωσφορικό οξύ των ούρων ο Ρήγας Βελεστινλής¹⁶ αναφέρει, ότι έξ αυτού παρασκευάζαν τον φώσφορο, γνώση πού μεταφέρεται από την Γαλλική Εγκυκλοπαίδεια των Diderot και D'Alambert, όπως έχει άποδειχθεί σε σχετική έργασία μας. Επίσης ο Άνθ. Γαζής και ο Κων. Κούμας¹⁷ γράφουν σχετικά για τήν παρασκευή του φωσφόρου από τά ούρα. Αναφέρεται ακόμη ή ούρια των ούρων, πού άποκαλείται «*ούρική ύλη*», και ή όποια είναι ένα «*έκκριμα πλήρες με άζωτον*», διά τής όποιας τό σώμα έλευθερούται από τό «*υπέμετρον πλήθος αυτής τής ζωτικής ύλης*».

12. Αναστ. Γεωργιάδου, *Ιατροφιλοσοφική άνθρωπολογία*, Βιέννη 1810, σελ. 69.

13. Θ. Μ. Ηλιάδου, *Χημική φιλοσοφία*, Βιέννη 1802, σελ. 159-161.

14. «Τίτανο» όνομάζετο τό άσβέστιο, έξ ου και ή λέξη, πού χρησιμοποιείται στην ιατρική όρολογία, «άποτιτάνωσις».

15. Άξίζει να σημειωθεί ότι τό γαλλικό κείμενο του Φουρκρό άναγράφει μόνο τον όρο λιθικό οξύ, ενώ ο Ηλιάδης αναφέρει δύο όρους «λιθικό ή ούρικό οξύ». Ο όρος ούρικό οξύ έκτοτε καθιερώνεται στην ιατρική βιβλιογραφία. Βλ. Α. F. Fourcroy, *Philosophic chimie*, seconde édition, Παρίσι, 1795, σελ. 151. Άντίτυπο του βιβλίου με ύπογραφή του Άνθίμου Γαζή βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη Μηλέων Πηλίου.

16. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής άπάνθισμα*, Βιέννη 1790, σελ. 156, Δημητρίου Καραμπερόπουλου, «Ρήγα Βελεστινλή “Φυσικής άπάνθισμα” και Γαλλική Encyclopedie. Ταύτιση, για πρώτη φορά, ενός προτύπου», *Υπέρεια*, τόμ. 2, Πρακτικά Β' Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστινο-Ρήγας» Άθήνα 1994, σελ. 585-598 και Δημ. Καραμπερόπουλου, «Η Γαλλική Encyclopedie. Ένα πρότυπο του έργου του Ρήγα “Φυσικής άπάνθισμα”», *Ο Έρρασιτής*, τόμ. 21, 1997, σελ. 118.

17. Άνθ. Γαζή, *Γραμματική των φιλοσοφικών έπιστημών*, Βιέννη 1799, τόμ. Β', σελ. 575, Κ. Μ. Κούμα, *Χημείας έπιτομή*, Βιέννη 1808, Μέρος Α', σελ. 201-204.

Επίσης και ο Κ. Μ. Κούμας¹⁸ μεταφέρει τις γνώσεις, οι οποίες αποκτήθηκαν με τα πειράματα και είχαν δημοσιευθεί στο βιβλίο του Αδήτου, που κυκλοφόρησε μόλις τέσσερα χρόνια πριν από την ελληνική έκδοση. Αναφέρει ότι η ούρια, την οποία αποκαλεί «*ούρώδη ύλη*», προσδίδει στα ούρα «*τό χρώμα, τήν ὀσμὴν καὶ μέρος τῆς γεύσεως*» και ότι «*σύγκειται ἐξ ἄζωτον, ὑδρογόνον, άνθρακος καὶ οξυγόνου*». Μνημονεύει τις χημικές μεταβολές με τα αντίδραστήρια και γράφει για το «*λιθικόν ή ούρικόν ὄξύ*», ότι είναι «*μία τών συνθεστέρων ουσιών τών λίθων τῆς ουροδόχου κύστεως*».

Ο Θ. Μ. Ηλιάδης¹⁹ παρατηρεί ότι τα ούρα τών πασχόντων από σακχαρώδη διαβήτη σύμφωνα με τις «*παρατηρήσεις τοῦ κυρίου Φράνκ*» (J. P. Frank, 1745-1821), έχουν γλυκεία γεύση και περιέχουν μεγάλη ποσότητα «*σακχαρώδους ούσιας*». Ενδιαφέρον παρουσιάζει ακόμη ή παρατήρηση ότι είναι εὔμετάβλητος «*ὁ λόγος τών συστατικών μορίων*» τών ούρων, όπως και τών στοιχείων τού σώματος. Γι' αυτό και σημειώνει ότι «*ήμπορεί ἐκ τούτου νά μάς χρησιμεύση ὡς ένας κανών εἰς τό νά διορίσωμεν τήν ὑγεία και ἀσθενή κατάστασιν τοῦ σώματος*», όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί, «*εἰς τά πάθη τών ἄρθρων και τών ὀστέων*», δηλ. στις παθολογικές καταστάσεις τών ὀστών και τών ἄρθρώσεων. Ἄς σημειωθεί ότι ο Ἰωάννης Νικολίδης²⁰ στα 1794 χρησιμοποιεί τόν ὄρο «*διούρησις*», ενώ ο Στ. Κουμανούδης²¹ τόν ἀποδίδει σέ σύγγραμμα τού 1876.

ΓΕΝΝΗΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Τά γεννητικά ὄργανα τού άνδρός και τῆς γυναικός ὀνομάζονται γενικῶς «*αιδοία*», ενώ από τόν Ἄναστ. Γεωργιάδη¹ μνημονεύεται «*ὁ τῆς παρθενίας ὕμνη, ὁ ὅποιος εἶναι σαρκώδης τίς κρίκος ἐν τῇ εἰσόδῳ τών γυναικείων αἰδοίων*» και ότι βρίσκεται «*ἐν τῇ τῆς θήκης εἰσόδῳ ὑπό τῇ οὐρήθρα κείμενος... περί τό μέσον ή ἄνω μέρος οπῆν τινά ἔχων*», σημειώνοντας ότι δυνατόν νά ὑπάρξει και ἀτρησία τού παρθενικού ὕμενος. Οἱ ὠθήκες τῆς γυναικός από τόν Δημήτριο Πούλο² ἀποκαλούνται με τόν ἴδιο ὄρο, ενώ τά ὠθυ-

18. Κ. Μ. Κούμα, *Χημείας ἐπιτομή*, 1808, Μέρος Β', σελ. 201-204.

19. Θ. Μ. Ηλιάδου, *Χημική φιλοσοφία*, 1802, σελ. 159-160.

20. Ἰωάν. Νικολίδου, *Ἑρμηνεία περί τοῦ πῶς πρέπει νά θεραπεύεται τό γαλλικόν πάθος ἡγρον ή μαλαφράντζα*, 1794, σελ. 33.

21. Στ. Κουμανούδη, *Συναγωγή νέων λέξεων*, Ἀθήνα 1900, σελ. 296.

1. Αναστ. Γεωργιάδου, *Ἱατροφιλοσοφική ἀνθρωπολογία*, 1810, σελ. 78 και Ἐπιπανάκεια 1810, σελ. 532.

2. Δημ. Πούλου, *Ἄγος εισαγωγικός*, 1806, σελ. 37. Ἴσως γιά πρώτη φορά εἰσάγεται ὁ ὄρος «ὠθήκη» στήν ἑλληνική ιατρική ορολογία.

λάκια, πού εκείνη τήν εποχή ένομιζοντο ότι εΐναι τά ώάρια, τά άποκαλούσε «σωμάτια ή φούσκες». Ο Σέργιος Ίωάννου³ επίσης χρησιμοποιεί τόν όρο «ώοθήκη». Άλλοι συγγραφείς χρησιμοποιούν διαφορετικούς όρους, όπως ό Ρήγας Βελεστινλής⁴ «αύγοθήκη» και «αυγά» αντίστοιχα, ενώ ό Αναστάσιος Γεωργιάδης⁵ και ό Άνθιμος Γάζης⁶ άποκαλούν τά ώάρια «ώϊδια». Οί σάλπιγγες αναφέρονται μέ τόν ίδιο όρο από τόν Αναστ. Γεωργιάδη⁷, ενώ ώς «σωλήνες του Φαλλοπίου» από τόν Δημήτριο Πούλο⁸, ώς «υδραγωγός του Φαλλοπίου ή ώοδόχα άγγεία» από τόν Άνθιμο Γάζη⁹ και ώς «ώαγωγοί» αναφέρονται από τόν Δημ. Μαυροκορδάτο¹⁰. Οί συγγραφείς χρησιμοποιούν τόν όρο «μήτρα», ενώ τόν κόλπο ό Αναστ. Γεωργιάδης άποκαλεί «θήκη» και ό Ίωάν. Νικολίδης¹¹ αντίστοιχα «φηκάρι τής μήτρας», έξηγώντας στό «Λεξικάκι» του ότι «λέγεται ό πόρος τής γυναικός μέσα εις τόν όποιον χώνεται ή ψολή του άνδρός εις τόν συνουσιασμόν».

Γιά τά γεννητικά όργανα του άνδρός ό Ίωάν. Νικολίδης¹² αναφέρει ότι τά δύο «όρχίδια» βρίσκονται μέσα στό «όσχεον ή σακκούλα των όρχιδίων» και ό Κων. Μιχαήλ¹³ μνημονεύει εκτός από τούς «όρχεις», «τάς σπερματικούς κύστεις» ή «σακκουλάκι» κατά τόν Ρήγα Βελεστινλή¹⁴, όπου άθροίζεται ή «σπορά» ή «σπέρμα», δηλ. τό σπερματικό υγρό. Τό πέος αναφέρεται ώς «καυλός» από τόν Αναστ. Γεωργιάδη και ώς «ψολή» από τόν Ίωάν. Νικολίδη¹⁵, ό όποιος προσθέτει άκόμη μέ γραφή άπλοϊκή, γιά νά εΐναι κατανοητή από τούς μη γνωρίζοντες ιατρική, πώς ή «βάλανος λέγεται τό κεφάλι τής ψολής. Κορόνα ή στεφάνι τής βαλάνου λέγεται ή όπισινή της άκρα, ή ό γύρος προς τόν λαιμόν τής ψολής, όπου φαίνεται άφ' ου τραβήξει τινάς τήν άκροβυστίαν όπίσω εις τήν ρίζαν τής ψολής». Άς σημειωθεί ότι ό όρος «σπερματικών υγρόν» μνημονεύεται από τόν Γεώργιο Βεντότη¹⁶, ενώ οί

3. Σερτίου Ίωάννου, *Πραγματείας Ιατρικής*, 1818, σελ. 224.

4. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής άπάνθισμα*, 1790, σελ. 143.

5. Αναστ. Γεωργιάδου, *Ίατροφιλοσοφική άνθροπολογία*, 1810, σελ. 77.

6. Ανθ. Γάζη, *Γραμματική...*, 5. π., σελ. 579.

7. Αναστ. Γεωργιάδου, *Ίατροφιλοσοφική άνθροπολογία*, 1810, σελ. 77.

8. Δημ. Πούλου, *Άόγος εισαγωγικός...*, 5. π., 1801, σελ. 38.

9. Άνθιμου Γάζη, *Γραμμ. των φιλοσοφικών...*, 6. π., Βιέννη 1799, τόμ. Β', σελ. 579.

10. Δημ. Μαυροκορδάτου, *Άνατομία του άνθροπίνου σώματος*, 1836, σελ. 622.

11. Ίωάν. Νικολίδου, *Έρμηνεία περί του πώς πρέπει νά θεραπεύεται τό γαλλικόν πάθος ήγον ή μαλαφράντζα*, 1794, σελ. 269.

12. Ίωάν. Νικολίδου, *Έρμηνεία...*, 6. π., σελ. 251.

13. Κωνστ. Μιχαήλ, *Διατηγική*, 1794, σελ. 82. Επίσης «σπερματικός κύστεις» τίς αναφέρει και ό Λιον. Πύρρος, *Έγκόπιον των ιατρών*, τόμ. Α', 1831, σελ. 296, όπου μάλιστα περιγράφει τά όργανα των γεννητικών οργάνων άνδρός και γυναικός.

14. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής άπάνθισμα*, Βιέννη 1790, σελ. 146.

15. Ίωάν. Νικολίδου, *Έρμηνεία ...*, 6. π., σελ. 212.

16. Γεώργιο Βεντότη, *Αυνάνισμού έπιτομή*, 1777, σελ. 76.

άλλοι συγγραφείς γράφουν άπλώς «σπορά». Τά εντός τοῦ σπερματικού ὑγροῦ σπερματοζωάρια ἀποκαλοῦνται «σκονληκάκια» ἀπό τόν Ρήγα Βελεστινλή¹⁷, ὡς «σπερματικά σκουλήκια ἢ ζωύφια» ἀπό τόν Δημήτριο Ποῦλο, ὡς «μικρά ζῶα» ἀπό τόν Ἄνθιμο Γαζή¹⁸ καί ἁπλῶς «σπερματικά ζωύφια» ἀπό τόν Σέργιο Ἰωάννου¹⁹.

Στά έντυπα βιβλία τῆς ἐποχῆς καταγράφονται καί οἱ ἐπιστημονικές ἀπόψεις σχετικά μέ τόν τρόπο συλλήψεως τοῦ ἀνθρώπου, πού δημοσιεύονται στά ἄλλοδαπά βιβλία. Ἐτσι ὁ Ρήγας Βελεστινλής²⁰ δημοσιεύει τίς δύο ἀπόψεις γιά τήν σύλληψη, τοῦ προσχηματισμοῦ καί τῆς ἐπιγενέσεως, ἀναφέροντας μάλιστα καί τά σχετικά πειράματα τοῦ William Harvey. Ἐπίσης παρόμοια γράφει καί ὁ Δημήτριος Πούλος²¹.

Σχετικά μέ τήν ἀλλαγὴ τῆς φωνῆς, τῶν γενεῶν, τοῦ μύστακος στοῦς εἰνούχους ὁ Γεώργιος Βεντότης²² σημειώνει ὅτι «τοῦτο εἶναι ἐν πρόβλημα τοῦ ὁποῖου ἢ λύσις δέν εἶναι ἀκόμη φανερά». Αντίστοιχα ὁ Ρήγας Βελεστινλής²³ προσπαθεῖ νά δώσει μία ἐξήγηση γιά τή σωματική κατασκευὴ τῶν εἰνούχων, οἱ ὅποιοι εἶναι «πλέον παχείς καί μεγαλόσωμοι, ἀδυνατώτεροι ὁμως».

ΝΕΥΡΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Κατά τήν προεπαναστατική ἐποχὴ καθιερώνονται καί στό νευρικό σύστημα ὅροι, οἱ ὅποιοι ἐκτοτε εἰσήχθησαν στήν ἑλληνική ἱατρική ὁρολογία. Ὁ ὅρος «νευρικόν σύστημα» ἀναφέρεται στά 1802 ἀπό τόν Γεώργιο Χρυσοβελόνη¹ καί ἀργότερα ἀπό τόν Αναστάσιο Γεωργιάδη², τόν Ἐρμὴ τὸ Λόγιο³, τόν Διονύσιο Πύρρο⁴ καί τόν Βενιαμίν Λέσβιο⁵. Ἐπίσης χρησιμοποιεῖ-

17. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικῆς ἀπάνθισμα*, 1790, σελ. 143.

18. Ἀνθίμου Γαζή, *Γραμματικὴ τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν*, Βιέννη 1799, τόμ. Β', σελ. 577.

19. Σεργίου Ἰωάννου, *Πραγματείας ἱατρικῆς*, 1818, σελ. 225.

20. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικῆς ἀπάνθισμα*, 1790, σελ. 143-144 καί 161-163.

21. Δημήτριο Ποῦλου, *Λόγος εἰσαγωγικός*, 1806, σελ. 37-39.

22. Γεωργίου Βεντότη, *Αυτάνισμοῦ ἐπιτομή*, Βενετία 1777, σελ. 88.

23. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικῆς ἀπάνθισμα*, Βιέννη 1790, σελ. 145.

1. Γεωργίου Χρυσοβελόνη, *Θμιλία φυσιολογική*, Βιέννη 1802, σελ. 19.

2. Αναστασίου Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, Βιέννη 1810, σελ. 534, καί *Ἱατροφιλοσοφική ἀνθρωπολογία*, 1810, σελ. 76.

3. *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1811, σελ. 94, τοῦ 1816, σελ. 84, τοῦ 1817, σελ. 533, τοῦ 1818, σελ. 185 καί 1819, σελ. 367.

4. Διονυσίου Πύρρου, *Φαρμακοποιία γενική*, Κωνσταντινούπολη 1818, σελ. 79.

5. Βενιαμίν Λεσβίου, *Στοιχεῖα μεταφυσικῆς*, Βιέννη 1820, σελ. 24.

ται και ό όρος «νευρολογία» από τόν Άναστ. Γεωργιάδη και τόν Έρμη τό Λόγιο⁶, ώς μέρος τής Ανατομίας, πού εξετάζει τά νεύρα.

Γιά τήν ούσία τοῦ ἐγκεφάλου ό Κων. Μιχαήλ⁷ σημειώνει, ότι ἀποτελείται ἀπό τήν ἐξωτερική τή «φλοιώδη» και τήν ἐσωτερική τή «μυελώδη» ούσία, όροι πού και σήμερα χρησιμοποιούνται. Ιδιαίτερα ό Άνθιμος Γαζής⁸ ἀναφέρει ότι ή φλοιώδης ούσία τοῦ ἐγκεφάλου εἶναι μαλακή και στακτόχρους και ότι ἀπό αὐτήν τήν ούσία ξεκινούν πολυάριθμες ἴνες, οί όποιες ἐνούμενες σχηματίζουν τή μυελώδη ούσία τοῦ ἐγκεφάλου, καθώς ἐπίσης τήν ούσία τών νεύρων και τοῦ νωτιαίου μυελού. Τήν παρεγκεφαλίδα ἀποκαλεῖ «μικρόν ἐγκέφαλον» σημειώνοντας ότι ἔχει τήν ἴδια σύσταση μέ τόν ἐγκέφαλο. Στόν Έρμη τό Λόγιο ή παρεγκεφαλίδα ἀποκαλεῖται «όπισθεν ἐγκέφαλος» και «ἐγκεφαλίσκος»⁹. Σύμφωνα μέ τόν Χρυσοβελώνη¹⁰ ό ἐγκέφαλος κατά τό πρόσθιο μέρος ἔχει δύο κοιλίες, τίς όποιες ἀποκαλεῖ «πρόσθια γαστρίδια» και δύο μικρότερες κατά τό ὀπίσθιο μέρος, πού περιέχουν ένα λεπτότατο «χυμόν», δηλ. τό ἐγκεφαλονωτιαῖο ὑγρό, τό όποιο, όπως σημειώνει, ἀνανεοῦται συνεχώς. Μνημονεύεται και τό «τηλώδες σώμα», τό όποιο εἶναι λευκότερο και σκληρότερο. Χαρακτηριστικά ό Βενιαμίν Λέσβιος¹¹ ἀναφέρει ότι ό ἐγκέφαλος συνίσταται ἀπό δύο «ἡμισφαίρια» μεταξύ τών όποιων ὑπάρχει ένα «σωμάτιόν τι λευκόν, ἐπίμηκες, στερεόν κατά τι, σχεδόν κεχωρισμένον τών λοιπών μερών τοῦ ἐγκεφάλου, οὐ τίνος ή ὕλη εἶναι μυελώδης και τοῦτο εἶναι τό τηλώδες σώμα», όπως ἀποκαλεῖ τό μεσολόβιον τοῦ ἐγκεφάλου. Παρόμοια γράφει και ό Κ. Μ. Κούμας¹². Τό μέρος τοῦ ἐγκεφάλου τό ἀποκαλούμενο «γέφυρα» τό μνημονεύει ό Αναστάσιος Γεωργιάδης¹³ ώς «γέφυρα τοῦ Βαρολίου» ἀπό τό όνομα, όπως σημειώνει, τοῦ ἀνατόμου, πού πρώτος τήν περιέγραψε, Constanzo Varolio¹⁴,

6. Άναστασίου Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, Βιέννη 1810, σελ. 534 και *Ερμής ό Λόγιος*, 1817, σελ. 325.

7. Κων. Μιχαήλ, *Εγχειρίδιον τοῦ ἐν ἰατροῖς σοφωτάτου Τισσότου*, Βιέννη 1785, σελ. 40.

8. Άνθιμου Γαζή, *Γραμμ. τών φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν*, Βιέννη 1799, τόμ. Β', σελ. 553. Η παρεγκεφαλῖς ἀποκαλεῖται «μικρός ἐγκέφαλος» στό περιοδικό *Άθηνά*, 15 Μάϊου 1819, σελ. 174, και στό *Λεξικόν*, 1826, τοῦ Κων. Κούμα.

9. *Ερμής ό Λόγιος*, 1818, σελ. 227 και τοῦ 1821, σελ. 142. Σημειώνουμε ότι οί όροι «όπισθεν ἐγκέφαλος» ή «ἐγκράνιον» ή «παρεγκεφαλῖς» μνημονεύονται ἀπό τόν Γάληνό στό *Περί ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, Βιβλίον ἔννατον, κεφ. β'. Βλ. C. G. Kühn, *Γαληνοῦ "Απαντα*, τόμ. 2, σελ. 714.

10. Γεωργίου Χρυσοβελώνη, *Θμιλία φυσιολογική*, 1802, σελ. 9. Ο Τόσηπος Δούκας στόν *Έρμη τό Λόγιο*, 1818, σελ. 227 και 229, χρησιμοποιεῖ τόν όρο «κοιλίδια» τοῦ ἐγκεφάλου.

11. Βενιαμίν Λεσβίου, *Στοιχεῖα μεταφυσικής*, 1820, σελ. 17.

12. Κ. Μ. Κούμα, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, 1818, τόμ. 1, σελ. 43.

13. Άναστασίου Γεωργιάδου, *Τατροφιλοσοφική ἀνθρώπολογία*, 1810, σελ. 49.

14. Βλ. Arturo Castiglioni, *Ιστορία τής ιατρικής*, ἑλληνική μετάφραση, Άθήνα 1961, τόμ. 1, σελ. 406 και Γεωργίου Σκλαβούνου, *Ανατομική τοῦ ἀνθρώπου*, τόμ. 3, τρίτη ἔκδοση, Άθήνα 1934-1938, σελ. 610.

(1543-1575). Τόν «*προμήκη μυελό*» αναφέρει ο Κων. Μιχαήλ¹⁵ καθώς επίσης και ο Κούμας¹⁶, ό οποίος ύποστηρίζει ότι εκφύεται από τόν έγκεφαλο «*υποτραχινό μένος και φθάνον εις τήν τρύπαν του ίνιου*». Ωστόσο ό Αν. Γεωργιάδης¹⁷ χρησιμοποιεί τόν όρο «*μακρός έγκεφαλος*».

Γιά τά έγκεφαλικά νεύρα ό Άνθιμος Γαζής χρησιμοποιεί τόν όρο «*ζεύγη*», ενώ ό Γ. Χρυσοβελόνης τόν όρο «*συζυγία*», τόν όποιο συναντούμε και σέ άλλους συγγραφείς και έκτοτε καθιερώνεται σην έλληνική ιατρική ορολογία. Σχετικά μέ τόν αριθμό τών έγκεφαλικών συζυγιών όρισμένοι συγγραφείς αναφέρουν ότι είναι έννέα, όπως ό Χρυσοβελόνης, ό Κούμας, ό Γ. Ίωαννίδης και ό Αναστ. Γεωργιάδης¹⁸, ό όποιος επιπλέον γράφει ότι ή διαίρεση είναι σύμφωνα μέ τή διαίρεση του «*μεγάλου Άλλέρου*» (Albrecht von Haller, 1708-1777). Άλλοι συγγραφείς ύποστηρίζουν ότι οί έγκεφαλικές συζυγίες είναι δέκα, όπως ό Άνθιμος Γαζής, ό Βενιαμίν Λέσβιος και ό Σέργιος Ίωάννου¹⁹, ό όποιος χαρακτηριστικά παρατηρεί ότι ό Βαρθολομαίος Ευστάχιος (Bartholomeo Eustachio, 1520-1574) «*επερίγραψε τάς δέκα συζυγίας τών νεύρων τών έξερχομένων από του έγκεφάλου διά διαφόρων οπών*». Τίς έγκεφαλικές συζυγίες και τή διανομή τους καταγράφει αναλυτικά ό Γεώργιος Χρυσοβελόνης, ενώ μερικές αναφέρει ό Βενιαμίν Λέσβιος. Γιά τό «*συμπαθητικόν νεύρον*» ό Αναστάσιος Γεωργιάδης²⁰ σημειώνει ότι είναι «*αύθύπαρκτον*» και συνάπτεται μέ τόν έγκεφαλο και τή θωρακική μοίρα του νοτιαίου μυελού και μέ άλλα νεύρα διά «*νηματίων*», δηλ. κλαδίσκων νευρικών. Επίσης αναφέρει ότι κλαδίσκοι του συμπαθητικού νεύρου εισερχόμενοι στόν πνεύμονα συμμετέχουν στην λειτουργία τής άναπνοής και τήν όξυγόνωση του αίματος. Άς σημειωθεί ότι στά 1802 ό Γ. Χρυσοβελόνης²¹ μνημονεύει τό «*συμπαθητικόν νεύρον*».

Ό Γ. Ίωαννίδης²² σέ άρθρο, που μεταφράζει από τήν *Kleine encyclopädische Bibliothek*, άπαριθμεί τά τριάντα ζεύγη νεύρων, τά έξερχόμενα από

15. Κων. Μιχαήλ, *Έχειρίδιον...*, ό. π., σελ. 40.

16. Κ. Μ. Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, 1818, τόμ. 1, σελ. 43. Επίσης ό Κούμας στό *Λεξικό του*, 1826, τόμ. Α', αναφέρει «*τά διδύμια, τέσσερα στρογγύλα έξέχοντα ως αδένες εις τόν έγκεφαλον*».

17. Αναστασίου Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, 1810, σελ. 534, και *Ίατροφιλοσοφική άνθροπολογία*, 1810, σελ. 49.

18. Γεωργίου Χρυσοβελόνη, *Όμιλία φυσιολογική*, Βιέννη 1802, σελ. 15, Κ. Μ. Κούμας, *Σειράς στοιχειώδους*, 1807, τόμ. 8, σελ. 16, *Ερμής ό Λόγιος*, 1819, σελ. 368, και Αναστασίου Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, 1810, σελ. 534.

19. Ανθίμου Γαζή, *Γραμματική τών φιλοσοφικών έπιστημών*, Βιέννη 1799, τόμ. Β', σελ. 549, Βενιαμίν Λεσβίου, *Στοιχεία μεταφυσικής*, Βιέννη 1820, σελ. 9, και Σεργίου Ίωάννου, *Πραγματείας Ιατρικής*, 1818, σελ. 225.

20. Αναστασίου Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, 1810, σελ. 192 και 534.

21. Γεωργίου Χρυσοβελόνη, *Όμιλία φυσιολογική*, 1802, σελ. 16, όπου ίσως γιά πρώτη φορά καταγράφεται ό όρος «*συμπαθητικόν νεύρον*» στην έλληνική ιατρική ορολογία.

22. *Ερμής ό Λόγιος*, 1819, σελ. 368.

τόν «ἀκανθώδη», δηλ. τόν νωτιαίο μυελό, «7 τοῦ αὐχένου, 12 τῆς ράχιοι, 5 τῆς ἰζύου καί 5 ἢ 6 τοῦ ἱεροῦ ὀστού», χρησιμοποιώντας μάλιστα τόν ἀρχαίον ὄρο «ἰζύς» γιά τήν ὀσφύ. Τό «φυτικόν νευρικόν σύστημα» καί τή διάκρισή του ἀπό τό «ἐγκεφαλικόν σύστημα» ἀναφέρει ὁ Ἑρμῆς ὁ Λόγιος²³. Σημειώνεται ὅτι τό φυτικό σύστημα ἐντοπίζεται στό «ὑπογάστριον» καί σχηματίζει διάφορα νευρικά πλέγματα, ἐκ τῶν ὁποίων τό μεγαλύτερο εἶναι τό λεγόμενον «ἠλιακόν διάπλεγμα ἢ ἀκτινοειδές», δηλ. τό ἠλιακόν πλέγμα, τό ὅποιο βρίσκεται πέριξ τοῦ στομάχου. Ἐπίσης ὅτι κατά τήν διάρκεια τῆς ἐγρηγόρσεως ὑπερισχύει τό «ἐγκεφαλικόν νευρικόν σύστημα», ἐνώ κατά τόν ὕπνο τό «φυτικόν νευρικόν σύστημα», δηλαδή τά δύο νευρικά συστήματα βρίσκονται σέ ἀνταγωνισμό μέσω τῶν «συμπαθητικῶν νεύρων».

Γιά τήν αἱμάτωση τοῦ ἐγκεφάλου ὁ Χρυσό βελόνης²⁴ σημειώνει ὅτι τό ἕνα πέμπτο τοῦ ἐκπεμπομένου αἵματος ἐκ τῆς καρδίας φέρεται στόν ἐγκέφαλο, ἐνώ ὁ Γρηγ. Βραγκοβάνος²⁵ ἀναφέρει ὅτι τό ἕνα τρίτο πηγαινέει στόν ἐγκέφαλο μέ τίς καρωτίδες καί τίς «συνεστραμμένες ἀρτηρίες», ὅπως ἀποκαλεῖ τίς σπονδυλικές ἀρτηρίες. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ἡ παρατήρηση τοῦ Ἰωσήπου Δούκα²⁶, ὅτι τό αἷμα φέρεται στόν ἐγκέφαλο μέ τίς καρωτίδες καί τίς «σπονδυλικές ἀρτηρίες»²⁷, οἱ ὁποῖες συνοδεύονται καί ἀπό κλάδους τοῦ «τριπλαχικοῦ νεύρου»²⁸, πού ρυθμίζουν τήν ἀρτηρική κυκλοφορία, ἀναφέροντας καί σχετικές ἐπιστημονικές ἐργασίες τοῦ Ἀγγλικοῦ περιοδικοῦ *Philosophical Transactions* τοῦ 1814.

Τά τελευταία προεπαναστατικά χρόνια ἀρχίζει νά καταγράφεται ἡ ἀμφιβολία, ἀν ἐσωτερικῶς τά νεύρα εἶναι κοῖλα γιά τή μεταφορά τῶν ἐρεθισμάτων μέ τό διερχόμενο «νευρικόν ρευστόν». Ὁ σχετικός ἐπιστημονικός προβληματισμός καταγράφεται ἀπό τόν Κ. Μ. Κούμα²⁹, ὁ ὅποιος χαρακτηριστικά παρατηρεῖ ὅτι δέν ἔχει δοθεῖ «ἕως τήν σήμερον» ἀπάντηση καί ὅτι στό μέλλον ἡ πειραματική ἀπόδειξη θά εἶναι δύσκολο νά μάς πληροφορήσει. Ἐπίσης ὁ Βενιαμίν Λέσβιος³⁰ σημειώνει ὅτι «οὐδεμία παρατήρησις μέχρι τῆς σήμερον ἐδυνήθη νά ἀνακαλύψῃ... οὔτε τήν ὑπάρξιν τῶν εἰρημένων σωληναρίων, οὔτε τό ἐν αὐτοῖς ρευστόν».

23. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, 1818, σελ. 611. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τό φυτικό νευρικό σύστημα μνημονεύεται καί κατά τό 1817, σελ. 326.

24. Γ. Χρυσοβελόνη, *Ὀμιλία φυσιολογική*, Βιέννη 1802, σελ. 13.

25. Γρηγορίου Βραγκοβάνου, *Στοιχεῖα τῆς λογικῆς*, 1808, σελ. 209.

26. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, 1818, σελ. 229.

27. Ὁ ὄρος «σπονδυλική ἀρτηρία» ἀπαντάται ἰσως γιά πρώτη φορά στόν Ἑρμῆ τῶν Λόγιου, 1818, σελ. 299. Πρβλ. Στεφ. Κουμανοῦδη, *Συναγωγή νέων λέξεων*, Ἀθήνα 1900, σελ. 920.

28. Ἔτσι ὀνομάζεται τό συμπαθητικό νεῦρο.

29. Κ. Μ. Κούμα, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, 1818, τόμ. 1, σελ. 36.

30. Βενιαμίν Λεσβίου, *Στοιχεῖα μεταφυσικῆς*, Βιέννη 1820, σελ. 24.

ΟΡΓΑΝΟ ΤΗΣ ΑΚΟΗΣ

Ἡ ἀνατομικὴ κατασκευὴ τοῦ ἔξω καὶ ἔσω ὠτός καὶ ἡ λειτουργία τῆς ἀκοῆς περιγράφονται ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Θεοτόκη¹, τὸν Ἀνθ. Γαζή², τὸν Κ. Μ. Κούμα³ καὶ τὸν Κων. Βαρδαλάχο⁴. Μνημονεύεται ὁ «ἀκουσηκὸς πόρος» ἢ «τῆς ἀκοῆς πόρος» κατὰ τὸν Θεοτόκη, μὲ τὴν «ὄστεώδη καὶ χονδρώδη» μοῖρα, πού καταλήγει στὸν «ὕμενα τοῦ τυμπάνου». Ὅπισθεν τοῦ ὕμενος ὑπάρχει μία κοιλότης ὀνομαζομένη «τύμπανον ἢ κοιλότης τοῦ τυμπάνου» μὲ τὰ τέσσερα ὀστάρια, τὰ ὅποια ὁ Θεοτόκης ὀνομάζει: «1 Περιφερὲς ὀνομάζεται, τὸ δὲ 2 Στάπες⁵ (οἱ Λατίνοι οὕτω καλεῖν αὐτὸ εἰώθασιν), τὸ δὲ 3 Ἀκμων καὶ Σφύρα, τὸ δὲ 4 Λαβὴ μέρος ὃν τῆς Σφύρας», στὴν ὁποῖα προσηλώνονται «τρεις μῶνες» ἐκ τῶν ὁποίων ἓνας εἶναι «ὁ τοῦ Τυμπάνου ὕμην τεινόμενος καὶ ἀνιέμενος», ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ. Ὅπως ἔχουμε δεῖξει σὲ ἐργασία⁶ μας μὲ τὴν παράλληλη παράθεση τῶν κειμένων, ὁ Θεοτόκης ἔχει πάρει τὸ κείμενο καὶ τὸ σχέδιο περὶ ὠτός ἀπὸ τοῦ Abate Nollet, *Lesioni de Fisica sperimentale*, Βενετία 1747, τόμ. 3, σελ. 318. Οἱ ὑπόλοιποι συγγραφεῖς ὀνομάζουν τὰ ἀκουστικὰ ὀστάρια «σφύρα, ἀκμων, ἀναβολεὺς καὶ περιφερὲς», τὰ ὅποια μνημονεύει καὶ ὁ Ἀναστ. Γεωργιάδης⁷ στὰ 1810. Ἡ κοιλότης τοῦ ἔσω ὠτός διὰ τῆς λεγόμενης ἀπὸ τὸν Θεοτόκη «εὐσταθειανῆς σάλπιγγος», «σάλπιγγος τοῦ Εὐσταχίου»⁸ ἀπὸ τὸν Γαζή, «Εὐσταθίου σάλπιγγος» ἀπὸ τὸν Βαρδαλάχο καὶ «ἀκουστικῆς σάλπιγγος» ἀπὸ τὸν Κούμα, ἐπικοινωνεῖ μὲ τὴ στοματικὴ κοιλότητα.

Τὰ ἄλλα μέρη τοῦ ἔσω ὠτός εἶναι ὁ «πρόαυλος» ἢ «προπύλαιον», ὁ «λαβύρινθος», ὁ «κοχλίας», οἱ «ἡμικυκλοειδεῖς σωλήνες», κατὰ τὸν Βαρδαλάχο, ἢ «ἀώδης θύρα», ὅπου ἐφαρμόζεται ἡ βᾶσις τοῦ ἀναβολέως, ἢ «στρογγυλὴ θύρα, ἢ ὁποῖα εἶναι κλεισμένη μ' ἓνα λεπτόν ὕμενα καὶ δέν ἀφίνει νὰ περάσῃ ὁ ἀήρ ἀπὸ τὴν κοιλότητα τοῦ τυμπάνου εἰς τὸν λαβύρινθον». Ἀκό-

1. Νικηφόρου Θεοτόκη, *Στοιχεῖα φυσικῆς*, τόμ. Β', Λειψία 1767, σελ. 202 κ. ἔξ., Κεφ. «Περὶ ἡχους καὶ ὠτίου».

2. Ἀνθ. Γαζή, *Γραμματικὴ τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν*, Βιέννη 1799, τόμ. Β', σελ. 566-568.

3. Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς στοιχειώδους*, τόμ. 8, Βιέννη 1807, σελ. 14-15.

4. Κων. Βαρδαλάχο, *Φυσικὴ πειραματικὴ*, Βιέννη 1812, σελ. 468-473.

5. Λατινικὴ ὀνομασία «la staffa» γιὰ τὸ ὀνομαζόμενον «ἀναβολεὺς».

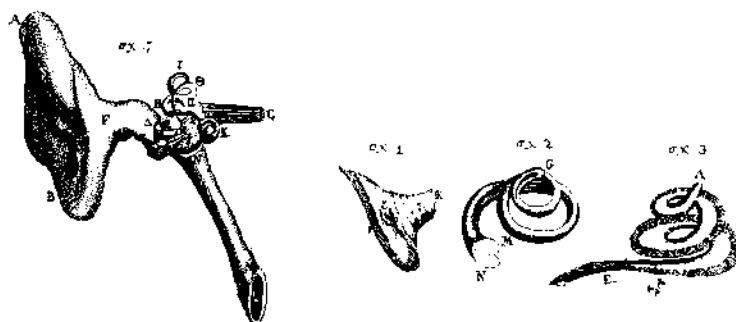
6. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Ἡ ἱατρικὴ σκέψη μέσα ἀπὸ τὰ βιβλία Φυσικῆς τῆς προεπιστατικῆς περιόδου», στὸν τόμο τῶν πρακτικῶν *Οἱ ἐπιστήμες στὸν Ἑλληνικὸ χῶρο*, ΚΝΕ/Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1987, σελ. 223-248 καὶ σὲ ἀνάτυπο.

7. Ἀναστ. Γεωργιάδου, *Ἱατροφιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία*, Βιέννη 1810, σελ. 73, ὑπόσημ. 3.

8. Bartholomeo Eustachio, (1524-1574), Ἰταλὸς ἀνατόμος, ὁ ὁποῖος ἐκτός τῶν ἄλλων περιέγραψε τὴν εὐσταχιανὴ σάλπιγγα, ἢ ὁποῖα φέρει τὸ ὄνομά του. Βλ. F. Garrison, *An Introduction to the History of Medicine*, ἀνατύπωση τῆς 4ης ἐκδ. 1961, σελ. 221-222.

μη ἀναφέρει τό λιθοειδές ὄστουν, τό ὅποιο ἀποκαλεῖ «πετρώδες ὄστουν», καθὼς καί τήν διανομή τοῦ ἀκουστικοῦ νεύρου, τό ὅποιο τό διακρίνει σέ «ἀπαλόν μέρος» στό ἔσω οὖς καί τά «σκληρότερα μέρη», πού διανέμονται εἰς τό ἔξω οὖς.

Ὁ Ἀνθιμος Γαζής⁹ σχετικά μέ τό ὄργανον τῆς ἀκοῆς μεταφέρει τίς πρόσφατες γνώσεις τῆς ἐποχῆς του στήν ιδιαίτερη ὑποσημείωσή του. Συγκεκριμένα γιά τόν ἀριθμό τῶν ἀκουστικῶν ὀσταρίων παρατηρεῖ, ὅτι αὐτά εἶναι τρία «σφύρα, ἄκμων, ἀναβολενς» καί ὄχι τέσσερα, ὅπως σημειώνουν ἄλλοι συγγραφεῖς¹⁰, καί ὅτι τό ἀναφερόμενο ὡς τέταρτο ὀστάριο, τό κυκλοειδές ἢ ὀστάριο τοῦ Σουλβίου¹¹, ἀπό τόν ἀνατόμο πού τό περιέγραψε, εἶναι «μέρος τῶν ἄκμωνος καί ἐπίψυσις τῆς μικροτέρας αὐτοῦ ἀποφύσεως». Ἐπίσης ἐπισημαίνει ὅτι ἐντός τῆς κοιλότητος τοῦ ἔσω ὠτός δέν ὑπάρχει ἀέρας σύμφωνα μέ τίς τότε ἀνατομικές γνώσεις¹², ἀλλά ὕδωρ, τό ὅποιο διυλίζεται ἐκ τῶν ἀγγείων τοῦ περιωστέου. Ἐπίσης καί ὁ Γ. Χρυσοβελόνης¹³ μετὰ ἀπό τρία χρόνια ἀναφέρει ὅτι τό ἔσω οὖς περιέχει ἀέρα καί ὕδωρ.

Ἀνατομικό παρασκεῦασμα τοῦ ὠτός μέ τά ὀστάρια, τόν κοχλία καί τά υπόλοιπα ὄργανα δημοσιεύεται ἀπό τόν Νικηφόρο Θεοτόκη¹⁴ στή 1767.

9. Ἀνθ. Γαζή, *Γραμματική τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν*, Βιέννη 1799, τόμ. Β', σελ. 567.

10. Τέσσερα ἀκουστικά ὀστάρια ἀναφέρονται ἀπό τόν Νικηφόρο Θεοτόκη, *Στοιχεῖα φυσικῆς*, Λειψία 1757, τόμ. Β', σελ. 203, Κ. Μ. Κοῦμα, *Σειράς στοιχειώδους*, τόμ. 8, Βιέννη 1807, σελ. 15, Αναστάσιο Γεωργιάδη, *Τατροφιλοσοφική ἀνθρωπολογία*, Βιέννη 1810, σελ. 73 καί Κωνστ. Βαρδαλάχο, *Φυσική πειραματική*, Βιέννη 1812, σελ. 469.

11. Πρβλ. Γεωργίου Σκλαβοῦνου, *Ανατομική τοῦ ἀνθρώπου*, τρίτη ἐκδοση, Αθήνα 1934-38, τόμ. 3, σελ. 1146.

12. Νικηφόρου Θεοτόκη, *Στοιχεῖα φυσικῆς*, ὁ. π., τόμ. Β', σελ. 204, Κωνστ. Βαρδαλάχου, ὁ. π., σελ. 470.

13. Γ. Χρυσοβελόνη, *Ὀμιλία φυσιολογική*, Βιέννη 1802, σελ. 33.

14. Νικηφόρου Θεοτόκη, ὁ. π., στοὺς πίνακες στό τέλος τοῦ τόμου.

ΟΡΓΑΝΟ ΤΗΣ ΟΡΑΣΕΩΣ

Γιά τήν κατανόηση τής λειτουργίας τής όρασεως καταχωρίζονται κυρίως στά βιβλία Φυσικής¹ στοιχεία τής ανατομικής κατασκευής καί τής λειτουργίας τοῦ ὀφθαλμοῦ, συνοδευόμενα μάλιστα μέ αντίστοιχα ανατομικά ἰχνοδιαγράμματα καί τοῦτο διότι, ὅπως σημειώνει ὁ Κ. Βαρδάλαχος «διά νά καταλάβωμεν πώς ἐνεργεῖ ἡ δρασις πρέπει νά περιγράψωμεν τήν κατασκευήν τοῦ ὀφθαλμοῦ». Συγκεκριμένα ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης² καί ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης³ ἀφιερώνουν κεφάλαιο μέ τίτλο «Περί κατασκευής» καί «Περί τοῦ πώς ὀρώμεν», ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις⁴ μέ τίτλο «Υπογραφή τοῦ ὀφθαλμοῦ», ὁ Κων. Βαρδαλάχος⁵ «Περί ὀράσεως» καί παρόμοια ὁ Κ. Μ. Κούμας⁶ σέ δύο βιβλία. Ἀκόμη γιά τήν ανατομική κατασκευή τοῦ ὀφθαλμοῦ γράφει ὁ Ἀνθμος Γαζής⁷ καί ὁ Δημήτριος Δάρβαρις⁸.

ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ ΤΡΙΧΟΣ

Σχετικά μέ τή μικροσκοπική μορφολογία τής τριχός, ὁ Ἀνθμος Γαζής¹ γράφει γιά τήν ἐσωτερική της κατασκευή καί τήν «στρογγυλήν βολβώδη ρίζαν».

Οἱ ἀδελφοί Καπετανάκη² ἀναφέρονται στήν ανατομική καί μικροσκοπική εικόνα τής ἀνθρώπινης τρίχας καταχωρίζοντας μάλιστα καί σχετική ἐγχρωμη ἀνατομική παράσταση, (βλ. τή διπλανή εικόνα), ὅπου ἐπισημαίνεται ἡ ἐντός τής ἐπιδερμίδος ρίζα τής τριχός, καθώς καί ὅτι ἡ τρίχα ἐσωτερικά ἔχει αὐλό γιά τήν κυκλοφορία τών θρεπτικῶν ὑγρῶν.

1. Βλ. Δημ. Καρμπερόπουλου, «Ἡ ἱατρική σκέψη μέσα ἀπό τά βιβλία Φυσικής τής προεπαναστατικῆς περιόδου», στόν τόμο *Οἱ Επιστήμες στόν Ἑλληνικό χώρο*, 1997, σελ. 223-248.

2. Μεθοδίου Ἀνθρακίτη, *Ὀδοῦ Μαθηματικῆς*, τόμ. Τρίτος, 1749, σελ. 356-358.

3. Νικηφόρου Θεοτόκη, *Στοιχεῖα φυσικῆς*, τόμ. Β', Λειψία 1767, σελ. 12-39.

4. Εὐγενίου Βούλγαρεως, *Ἀρέσκοντα τοῖς φιλοσόφοις*, Βιέννη 1805, σελ. 404-431.

5. Κωνστ. Βαρδαλάχου, *Φυσική πειραματική*, Βιέννη 1812, σελ. 690-696.

6. Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς στοιχειώδους*, τόμ. 6, Βιέννη 1807, σελ. 197-204, καί *Σύνομις φυσικῆς*, Βιέννη 1812, σελ. 63 κ. ἔξ.

7. Ἀνθ. Γαζή, *Γραμματική τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν*, 1799, τόμ. Β', σελ. 565-566.

8. Δημητρίου τοῦ Δαρβάρεως, *Ἐπιτομή φυσικῆς*, τόμ. Β', σελ. 1812, σελ. 180-214.

1. Ἀνθ. Γαζή, *Γραμματική τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν*, 1799, τόμ. Β', σελ. 576.

2. Μαν. καί Κυρ. Καπετανάκη, *Εἰκονολογία παιδική*, 1812, τόμ. 5, ἀρ. 17.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β:
ΘΕΜΑΤΑ ΠΑΘΟΛΟΓΙΑΣ

Σ' αυτό τό κεφάλαιο αναφέρονται μερικές χαρακτηριστικές παθολογικές καταστάσεις, για τίς όποιες ή έπιστημονική ιατρική γνώση μεταφέρεται στον έλληνικό χώρο μέ τά έντυπα βιβλία.

Πλευρίτις. Στά 1745 ό 'Αντώνιος Στρατηγός¹ σημειώνει ότι ό «πλευρίτης» είναι ένα «πάθος τής πλευράς»², δηλ. τοῦ ύπεζωκότος. 'Αναφέρει τά συμπτώματα καί χαρακτηριστικά παρατηρεί ότι ό πόνος είναι δυνατόν νά έντοπίζεται στην κοιλιά παρά στό στήθος. Έπεξηγεῖ πώς όποιος γνωρίζει τό σχήμα τοῦ πνεύμονος καί τή θέση τοῦ διαφράγματος καταλαβαίνει ότι ό πόνος είναι από τό «ὀπίσθιο κάτω μέρος τόν πνεύμονος» 'Ιδιαίτερα σημειώνει ότι ή σύσταση τοῦ πλευριτικοῦ ὕγρου είναι «χυλώδης» καί αιματώδης. Τήν πάθηση αναφέρουν ό 'Ιωάννης 'Αδάμης³, ό Γεώργιος Βεντότης⁴, ό Γεώργιος Ζαβίρας⁵, ό 'Αναστάσιος Γεωργιάδης⁶, ό όποιος τονίζει ότι «σνεχέστερον μέν προσβάλλει τούς ή βόσκοντας, σπανιώτερον δέ τούς γέροντας, τά δέ νήπια σπανιότατα». Ό Διονύσιος Πύρρος⁷ μνημονεύει τόν ὕδροθώρακα καί ό Αύγουστος Μαίηρ⁸ τόν όρο «πλευρίτις».

Πνευμονία. Ό όρος «περιπνευμονία» εἶναι σέ χρήση αὐτήν τήν έποχή, ένώ ό όρος «πνευμονία» καταγράφεται ἴσως για πρώτη φορά από τόν Δημητριάδη⁹ στά 1797. Για τό άπόστημα τοῦ πνεύμονος, ως άποτέλεσμα τής πνευμονίας, ό Βεντότης¹⁰ αναφέρει ότι ή «έπικρουσις» εἶναι διαγνωστικός μέσο για τόν έντοπισμό τής θέσεως τοῦ άποστήματος, έπισημαίνοντας ότι «όπου εἶναι τό άπόστημα, ό κτύπος είναι ξηρός καί κουφός ώσάν νά έκτυπέιτο ένα κομμάτι κρέας, εις καιρόν όπου κτυπώντας εις τό άλλο μέρος, ό κτύπος εἶναι δυνατός, ώσάν νά έκτυπέιτο μία κασέλα». Παρατηρούμε ότι λίγα χρόνια μετά τήν περιγραφή τής μεθόδου¹¹ τής έπικρούσεως, ως δια-

1. 'Αντωνίου Στρατηγού, *Διδασκαλία θεωριοπρακτική περί τών πυρετών*, 1745, σελ. 60.

2. Ό ύπεζωκός ονόμαζόταν «πλευρά» καί έξ αὐτοῦ ἴσως ή φλεγμονή ονομάστηκε «πλευρίτις».

3. 'Ιωάννου 'Αδάμη, *Σύντομος έρμηνεία*, 1756, σελ. 147.

4. Γεωργίου Βεντότη, *Νουθεσίαι εις τόν λαόν*, 1780, τόμ. Α', σελ. 63-71.

5. Γεωργίου Ζαβίρα, *Ιατρικά παρανέσεις*, 1787, σελ. 43.

6. Αναστασίου Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, 1810, σελ. 290.

7. Διονυσίου Πύρρου, *Φαρμακοποιία*, 1818, σελ. 41.

8. Αύγουστου Μαίηρ, *Σύντομος διήγησις*, 1752, σελ. 41.

9. Στεφάνου Δημητριάδου, *Απανθίσματα*, 1797, σελ. 34.

10. Γεωργίου Βεντότη, *Νουθεσίαι εις τόν λαόν*, 1780, τόμ. Α', σελ. 51.

11. Ό Βιεννέζος ιατρός Leopold Auenbrugger, (1722-1809), στά 1751 δημοσίευσε τή χρησιμοποίηση τής διαγνωστικής μεθόδου τής έπικρούσεως στά νοσήματα τοῦ θώρακος. Βλ. F. Garrison, *in Introduction to the History of Medicine*, σελ. 352.

γνωστικής μεθόδου, εισάγεται στην ελληνική ιατρική ορολογία ό όρος καθώς και ώς κλινική διαγνωστική εξέταση.

Άσθμα. Τό «*άσθμα σπασμώδες*» αναφέρει ό Ιωάννης Άδάμης¹², ενώ ό Π. Ήπής¹³ τό άποκαλεί «*σπασμωτικόν άσθμα, τό λεγόμενον τον Μιλλαρίον*», δηλ. του John Millar, (1733-1805), που τό περιέγραψε τό 1769. Ωστόσο ό Γεώργιος Ζαβίρας¹⁴ στο περί άσθματος κεφάλαιο έπισημαίνει ότι ό άσθενής άναπνέει μέ άνοιχτό τό στόμα, ζύνει τή μύτη, τό στήθος και τό μάτι και σε κάθε άναπνοή άκούγεται συριγμός. Ο Γεωργιάδης¹⁵ παρατηρεί ότι τό όξυ άσθμα προσβάλλει τά νήπια, αλλά οι έφηβοι δυσχερώς θεραπεύονται, ενώ οι ήλικιωμένοι ούδέποτε.

Φυματίωση. Η συνήθης ορολογία τής νόσου κατά τήν έποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού είναι «*φθίσις*», όρος, ό όποιος αναφέρεται στα έργα του Ήπποκράτους. Ο Γεώργιος Ζαβίρας¹⁶ σημειώνει επί πλέον ότι θά πρέπει νά γίνεται διάκριση μεταξύ τής αίμοπτύσεως και τής αίματεμέσεως. Χαρακτηριστικά έπισημαίνει ότι «*εις τήν αίμόπτυσιν ενγίαινει μέ τό βήχα από τον πνεύμονα εύμορφον, κόκκινον και κνματώδες αίμα· έξ εναντίας εις τον αιματώδη έμετον ενγίαινει από τον στόμαχον μαυρον αίμα χωρίς βήχα, αλλά μέ νατίαν και έμετον*». Ο Αναστάσιος Γεωργιάδης¹⁷ επίσης αναφέρει ότι ή «*φθίσις και ή αίμόπτυσις*» είναι πιο συχνη σε νέους άνθρωπους και σε εργαζόμενους σε χώρους όπου εισπνέουν σκόνη, όπως στους μαρμαράδες, στους άρτοποιούς κλπ., έπισημαίνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τήν επαγγελματική επιβάρυνση στην άνάπτυξη τής νόσου.

Τέτανος. Ο τέτανος θεωρείται στον Έρμη τό Λόγιο¹⁸ άσθένεια «*φρικωδεστάτη, ήτις ώς επί τό πλείστον εις όλίγας ήμέρας θανατώνει τον πάσχοντα*» και ότι προσβάλλει, όπως σημειώνει ό Άναστ. Γεωργιάδης¹⁹, πιο συχνά τίς γυναίκες, είναι συχρός στις θερμές χώρες και «*έν ήμέραις ένδεκα ώς επί τό πλείστον επάγων τον θάνατον*». Τή νόσο μνημονεύει και ό Διονύσιος Πύρρος²⁰.

12. Ιωάννου Άδάμη, *Σόντομος διήγησις*, 1756, σελ. 151.

13. Π. Ήπής, *Λοιμολογία*, 1816, σελ. 44, *Έρμης ό Λόγιος*, 1818, σελ. 587. F. Garrison, *An introduction to the History of Medicine*, σελ. 370.

14. Γεωργίου Ζαβίρα, *Ίατρικά παραινέσεις*, 1787, σελ. 72-80.

15. Αναστασίου Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, 1810, σελ. 292.

16. Γεωργίου Ζαβίρα, *Ίατρικά παραινέσεις*, 1787, σελ. 105.

17. Άναστασίου Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, 1810, σελ. 290 και 378.

18. *Έρμηζ ό Λόγιος*, 1820, σελ. 568.

19. Άναστασίου Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, 1810, σελ. 278 και 414.

20. Διονυσίου Πύρρου, *Φαρμακοποιία*, 1818, σελ. 56.

Έρυσίπτελας. Τό έρυσίπτελας κατά τόν 'Αντώνιο Στρατηγό²¹ είναι «φλόγως» τοῦ δέρματος μέ έρυθρότητα, πόνο, κνησμό καί πυρετό, σημειώνοντας έπιπλέον, ότι τό έρυσίπτελας τοῦ προσώπου δυνατόν νά έπεκταθεῖ στόν έγκέφαλο, τό φάρυγγα, τόν πνεύμονα καί τότε εἶναι μέγας κίνδυνος γιά τόν άσθενή. Ο 'Ιωάννης 'Αδάμης²² αναφέρει ότι εἶναι φλεγμονή τοῦ δέρματος καί ότι όνομάζεται «άνεμοπύρωμα»²³ καί «φουσκοπύρωμα» καί ό Άναστ. Γεωργιάδης²⁴ παρατηρεῖ ότι εἶναι πιό συχνό στίς γυναίκες.

Σκορβούτο. Ο Αντώνιος Στρατηγός²⁵ αναφέρει ως αιτία τοῦ σκορβούτου «τά ξεροαλιτισμένα φαγητά, τά μακρινά ταξίδια καί τόν θαλασσινό αἶρα». Στίς έκδηλώσεις τής νόσου περιλαμβάνει τούς «σκορβοντικούς πυρετούς», τά φουσκουμένα καί αιματηρά ούλα, κίτρινα καί μελανά σημάδια, πόνους στά πόδια καί μικρά πρίσματα έπάνω στά κόκκαλα καθώς καί έσπερινούς ή νυχτερινούς πόνους. Ο 'Ιωάννης 'Αδάμης²⁶ χρησιμοποιεῖ γιά τήν νόσο τόν όρο «στομακάκια» καί «σκελοτύρβη», ενώ οί άδελφοί Καπετανάκη καί ό Δημ. Γοβδελάς²⁷ «στομακάκη ή σκορβούτον». Ο Αναστάσιος Γεωργιάδης²⁸ έπιπροσθέτως αναφέρει, ότι ό C. G. Gruner, (1744-1815), θεωρεῖ ως σκορβούτο τήν χαρακτηριζόμενη υπό τοῦ 'Ιπποκράτους πάθηση «μέλας σπλήν». Ο Π. 'Ηπίτης²⁹ παρατηρεῖ ότι ή πάθηση προκαλεῖ μελανές κηλίδες στό δέρμα καί άποδίδει τό λατινικό όρο «*scorbutus*» μέ τόν έλληνικό

21. 'Αντωνίου Στρατηγού, *Διδασκαλία θεωρικοπρακτική περί τόν πυρετόν*, 1745, σελ. 55.

22. 'Ιωάννου 'Αδάμη, *Σύντομος έρμηνεία*, 1756, σελ. 38.

23. Στά χειρόγραφα ιατροσόφια άπαντάται κατά κανόνα ό όρος «άνεμοπύρωμα». Βλ. Γιάννη Καρά *Οί έπιστήμες στην Τουρκοκρατία, Χειρόγραφα καί έντοπα*, τόμ. Γ, *Οί έπιστήμες τής ζωής*, 'Αθήνα 1994. Ο 'Ιπποκράτης όρος «έρυσίπτελας» άρχίζει νά καθιερώνεται πλέον στή νεοελληνική ιατρική όρολογία μέ τά έπιστημονικά 'ιατρικά κείμενα. Ενδεικτικά αναφέρεται μία παραπομπή στό «Προγνοστικόν, 23» τοῦ 'Ιπποκράτους γιά τόν όρο «έρυσίπτελας». Πρβλ. 'Ιπποκράτης, *Άπαντα τά έργα*, έκδοτης Α. Μαρτίνο, 'Αθήνα [1967], τόμ. Α', σελ. 218.

24. 'Αναστασίου Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, 1810, σελ. 160 καί 278.

25. 'Αντωνίου Στρατηγού, *Διδασκαλία θεωρικοπρακτική*, 1745, σελ. 67.

26. 'Ιωάννου 'Αδάμη, *Σύντομος διήγησις*, 1756, σελ. 49. Ας σημειωθεί ότι οί όροι «στομακάκη» καί «σκελοτύρβη» αναφέρονται από τόν Στράβωνα, *Γεωγραφικά*, 14, 4, 24. Πρβλ. Kenneth J. Carpenter, *The History of Scurvy and Vitamin C*, Cambridge University Press, 1986, σελ. 30 κ. έξ.

27. Μαν. καί Κυρ. Καπετανάκη, *Εικονολογία παιδική*, 1812, τόμ. 6, άρ. 45. Δημ. Γοβδελά, *Οικονομία πρακτική*, 1816, σελ. 214. Σε ένα άλλο βιβλίο τους οί άδελφοί Καπετανάκη, *Εισαγωγή γενική τής Γεωγραφίας*, Βιέννη 1816, τόμ. Β', σελ. 122, μνημονεύουν τά ιαματικά φυτά «τής ναυτικής νόσου στομακάκης, τά όνομαζόμενα άντισκορβούτια», τά όποια είναι παντού διαδεδομένα όπως «τό κάρδαμον, τό σέλινον, τό πετροσέλινον, ή κοχλιάριά, ό σόγχος κ. ά.».

28. Αναστασίου Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, 1810, σελ. 150, παραπέμποντας στό βιβλίο τοῦ πολυγραφοτάτου στην Ιστορία τών άσθενειών C. G. Gruner, *Morborum Antiquitates*, 1779, σελ. 132.

29. Π. 'Ηπίτης, *Αιμολογία*, 1816, σελ. 60.

«πελίωσις». Ο Σέργιος Ίωάννου³⁰ αφιερώνει στην Ιστορία του ιδιαίτερο κεφάλαιο για τό σκορβούτο, τό όποιο άποκαλεί καί μέ τόν έλληνικό όρο «στομακάκη». Για τή θεραπεία έδιναν τά όνομαζόμενα άντισκορβουτικά φάρμακα, όπως τήν «πικρή έσσεντζία», πού περιγράφει ό Ιωάννης Άδάμης.

Παρατηρούμε ότι οί Έλληνες συγγραφείς προσπαθούν νά άποδώσουν μέ έλληνικό όρο τήν νέα νοσολογική όντότητα. Βέβαια κανείς άπό τούς προταθέντες όρους δέν έπεκράτησε στην έλληνική ιατρική όρολογία, άν καί ό προταθείς όρος υπό τού Ήπήτη «πελίωσις» θά ήταν δυνατόν νά καθιερω- νετο.

Λύσσα. Ή λύσσα μεταφέρεται κατά τόν Γεώργιο Βεντότη³¹ άπό τό σκυ- λί στον άνθρωπο, μέσω τού σιέλου καί για τήν άντιμετώπιση τής νόσου κα- ταχωρίζονται επί πλέον άρκετές όδηγίες σε όρισμένα έντυπα βιβλία τής πε- ριόδου, όπως τού Γεωργίου Ζαβίρα³², τού Π. Ήπήτη³³ τού Γ. Καρούσου, καθώς καί στον *Φιλολογικό Τηλέγραφο*³⁴.

Κίτρινος Πυρετός. 'Ως «ώχρός πυρετός» μνημονεύεται άπό τόν Άν. Γε- ωργιάδη³⁵, ενώ στό περιοδικό *Φιλολογικός Τηλέγραφος* γίνονται μερικές παρατηρήσεις «Περί τού λεγομένου κιτρίνου πυρετού», όπου μεταξύ τών άλλων αναφέρεται ή συμπτωματολογία τής νόσου, πού «συνίσταται εις πυρετόν, μέ άδυναμίαν, κιτρινάδα καί χολέραν ήτοι μαύρον πυρετόν, καί όνομάζεται διά τά παρακολουθούντα συμπτώματα μέ τήν όνομασίαν τύφος ικτερώδης ή κίτρινος πυρετός». Επίσης στό περιοδικό *Ελληνικός Τηλέ- γραφος* γίνεται αναφορά σε «έπιδημία τής λεγομένης κίτρινης θερμης» σε στρατεύματα στην Ισπανία, πού έπεκτάθηκε καί σε πόλεις μέ άποτέλεσμα «άπέθανον 45.000 άνθρωποι» καί για τήν άντιμετώπιση τής έπιδημίας άπα- γόρευσαν «πάσαν έπιμιζίαν». Παράλληλα ό Δημήτριος Γοβδελάς έπι- σημαίνει, ότι μέ τή χρησιμοποίηση ως άπολυμαντικού μέσου τών «καπνί- σεων» τού «άλικου όξέως», δηλ. τού υδροχλωρικού όξέος, «ήδυνήθησαν οί ιατροί εις τό Λαζαρέτον τής Μασσαλίας νά εξαλείψωσιν διόλου τήν κίτρινην θερμην, ήτοι τόν Δυτικόν τυφον (είδος πανούκλας τής Άμερικης) κατά τό 1804 έτος»³⁶.

30. Σεργίου Ίωάννου, *Πραγματείας Ιατρικής*, 1818, σελ. 195-199.

31. Γεωργίου Βεντότη, *Νουθεσίαι εις τόν λαόν*, τόμ. Α", σελ. 131-140.

32. Γεωργίου Ζαβίρα, *Ιατρικά παρανήσεις*, 1787, σελ. 127.

33. Π. Ήπήτη, *Λοιμολογία*, 1816, σελ. 76.

34. Γερ. Καρούσου, *Νουθεσίαι προς τούς έγκατοίκους*, 1818, σελ. 13-17, *Φιλολογικός Τη- λέγραφος*, άρ. 17, 1 Σεπτ. 1819.

35. Άναστασίου Γεωργιάδου, *Άντιπανάκεια*, 1810, σελ. 150.

36. *Φιλολογικός Τηλέγραφος*, 1819, σελ. 217-221, *Ελληνικός Τηλέγραφος*, 14 Ιανουαρίου

Χολέρα. Ἡ διδακτορική διατριβή με τίτλο «*Περὶ τῶν ἐν γένει χολερικών πυρετῶν*» τοῦ ἱατροῦ Ἰ. Σεραφεῖμ, ἡ ὁποία ἐγκρίθηκε τὸ 1815 ἀπὸ τὴν Ἱατρικὴ Σχολὴ τῶν Παρισίων, μεταφράσθηκε στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀπὸ τὸν Γ. Κ. Τυπάλδο³⁷. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ ἐγκυρὴ ἐπιστημονικὴ ἱατρικὴ γνώση τῆς ἐποχῆς γιὰ τὴ χολέρα μεταφέρεται στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ἐπίσης καὶ ὁ Γ. Βεντότης³⁸ εἶχε γράψει τὸ 1780 γιὰ τὴ χολέρα.

Τύφος. Ὁ Π. Ἠπήτης³⁹ περιγράφει τὸ «*τυφώδες ἐξάνθημα*» καὶ ὁ Τυπάλδος⁴⁰ μνημονεύει τὸν «*ἐπιδημικὸν τύφον*».

Λέπρα. Ὁ Ἀντώνιος Στρατηγός⁴¹ ἀναφέρει ὅτι ἡ «*φλόγωσις τῆς λέπρας*» εἶναι χωρὶς πυρετό, ἀλλὰ με κνησμό καὶ ἐρυθρότητα καὶ ὁ Π. Ἠπήτης μνημονεύει τὸ «*μίασμα τῆς λέπρας*»⁴².

Σηπτικὴ σπληνίτις. Ὁ Π. Ἠπήτης⁴³ τὴν ἀναφέρει ὡς νόσο τῶν ζώων, πού εἶναι δυνατόν νὰ μεταδοθεῖ στὸν ἄνθρωπο. Περιγράφει τὰ συμπτώματα «*κάματος, φρίκη, τρόμος, ἄλυσμός, ἔμεσις, ἐφίδρωσις ὑπερβολικὴ, ἀνθρακας κ' ἐπιφέρει εἰς 2-4 ἡμέρας τὸν θάνατον*». Σημειώνεται ὅτι ὁ ὅρος «*σπληνίτις*» μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Αὐγούστο Μαίηρ⁴⁴ στὰ 1752.

1812, σελ. 42 καὶ 25 Φεβρουάριου 1812, σελ. 63. Δημητρίου Γοβδελά, *Οἰκονομία πρακτικὴ*, 1816, σελ. 197.

37. Γ. Κ. Τυπάλδου, *Διατριβὴ περὶ τῶν ἐν γένει χολερικών πυρετῶν*, 1815. Γιὰ τὴ χολέρα μεταφράσθηκαν καὶ ἐκδόθηκαν μεταγενέστερα μερικά βιβλία, στοιχεῖο πού δείχνει τὴ σοβαρότητα καὶ τὴν συχνότητα τῆς ἀσθένειας στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ἐνδεικτικὰ σημειώνεται ὅτι μεταφράσθηκε καὶ ἐκδόθηκε στὴν Κέρκυρα τὸ βιβλίον τοῦ Καίσαρος Οὐζιλίου (C. Usiglio), *Νουθεσία πρὸς χρῆσιν τοῦ Ἰονικοῦ λαοῦ σχετικῶς πρὸς τὴν διαίταν τῆς ζωῆς καὶ νὰ προφυλαχθῇ ἀπὸ τὴν χολέραν*, Κορφοὶ 1835, τὸ ὁποῖο ἐπανεκδόθηκε με ἐπιμέλεια τοῦ Α. Ι. Κλάδου στὴν Ἀθήνα τὸ 1836. Ἐπίσης τὴν ἴδια χρονιά τυπώθηκε στὴν Ἀθήνα μεταφρασμένο ἀπὸ τὴ γερμανικὴ γλῶσσα ἀπὸ τὸν Ι. Ἀχελωϊδῆ, *Βέβαια ἴασις τῆς Ἀσιατικῆς χολέρας*, Ἐν Ἀθήναις 1836, Π. Σοφιανοπούλου, *Ἐγκόλπιον περὶ χολέρας ἢ χολορροίας εἰς γλώσσαν συνήθη, χάριν τοῦ λαοῦ*, Ἐν Ἀθήναις 1849.

38. Γεωργίου Βεντότη, *Νουθεσίαι εἰς τὸν λαόν*, τόμ. Α', 1780, σελ. 131-140.

39. Π. Ἠπήτη, *Λοιμολογία*, 1816, σελ. 44. Πρβλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, «*Ἱατρικὴ ἐκθεση τοῦ 1833 γιὰ μίαν ἐπιδημίαν τύφου*», *Ἄγκυρα*, Δελτίο τῆς Καϊρείου Βιβλιοθήκης, Ἄνδρος, τόμ. 1, 2001, σελ. 67-76.

40. Γ. Κ. Τυπάλδου, *Διατριβὴ περὶ τῶν ἐν γένει χολερικών πυρετῶν*, 1815, σελ. VII.

41. Αντωνίου Στρατηγού, *Διδασκαλία θεωρικοπρακτικὴ*, 1745, σελ. 54.

42. Π. Ἠπήτη, *Λοιμολογία*, 1816, σελ. 55.

43. Π. Ἠπήτη, *Λοιμολογία*, 1816, σελ. 20-21.

44. Αὐγούστου Μαίηρ, *Σύντομος διήγησις*, 1752, σελ. 107.

Καρκίνος. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ή είδηση από τήν Αγγλία, πού δημοσιεύεται στόν *Έρμη τό Λόγιο*⁴⁵, σχετικά μέ τήν «*έφεύρεσιν ενός νέου ιατρικού έναντίον τοῦ φθοροποιού πάθους καρκίνου λεγομένου*». Τό νέο φάρμακο είναι τό χόρτο «*Galium Aparine*»⁴⁶, γιά τό όποίο δίνει επί πλέον καί οδηγίες πώς νά τίθεται στίς καρκινωματώδεις πληγές τού δέρματος καί νά πίνεται ό χυμός του. Συνιστάται διάρκεια θεραπείας τρεις μήνες περίπου. Στο μαθηματάριό του ό Δ. Δάρβαρις⁴⁷ ἀναφέρει ότι ό καρκίνος είναι ἀνίατος νόσος. Όμοίως ό Σπ. Δεστούνης⁴⁸ παρατηρεί ότι ό καρκίνος δημιουργείται καί από έξωτερικά έρεθίσματα, όπως «*τό σκάλισμα, ή σύντριψις, τό συχνόν ζύσιμο, ή παρόμοια άχρηστα κινήματα*». Άς σημειωθεί ότι ό όρος καρκίνος ἀπαντάται κυρίως στά έντυπα έπιστημονικά βιβλία ένός στή χειρόγραφα, τά ιατροσοφία, ἀναφέρεται κατά κόνονα ως «*φαγούσα*».⁴⁹

Μεταλλική κωλική νόσος. Ό Γεώργιος Ζαβίρας⁵⁰ ἀναφέρει τή «*μεταλλική κωλική νόσο*», ή όποία παρουσιάζεται σέ ανθρώπους άσχολουμένους μέ μέταλλα, όπως είναι οί χρυσοχόοι, χρυσοποιοί, ζωγράφοι καί άλλοι τεχνίτες, έπισημαίνοντας ότι ή πάθηση προέρχεται από τό μόλυβδο καί από άλλα μέταλλα, όπως χαλκό καί υδράργυρο. Τονίζει άκόμη ότι προκαλείται καί από τά χάλκινα σκεύη, όταν δέν είναι κασσιτερωμένα. Συνιστά στούς εργαζόμενους τήν πόση τού γάλακτος. Όμοίως καί ό Άναστάσιος Γεωργιάδης⁵¹ μνημονεύει τή νόσο ως «*χρονική κωλική νόσο*».

Έντερικοί σκώληκες. Ό Γεώργιος Ζαβίρας⁵² στό κεφάλαιο «*Περί τών έλμινθών (λεβίθων)*» παρατηρεί ότι «*τά βεβαιότατα σημεία*» τής παθήσεως είναι, άν «*βγήκαν από τόν άνθρωπο έλμίνθες (λεβίθαι), ή κοιλία είναι μεγάλη, ή μύτη κνήθει καί ό άσθενής συχνάκις βηχά*» καί επί πλέον παραπονεύεται γιά πόνους στήν κοιλιά. Ό Ίωάννης Άδάμης⁵³ σημειώνει ότι λατινι-

45. *Έρμής ό Λόγιο*, 1814, σελ. 74.

46. Είναι τό γνωστό χόρτο «*κολλητσίδα*». Βλ. σχετικά τήν ύποσημείωση 27 στό Κεφ. γιά τά Προεπαναστατικά περιοδικά.

47. Δ. Δαρβάρεως, *Εισαγωγή εις τήν έλληνικήν γλώσσα*, 1798, σελ. 169.

48. Σ. Δεστούνη, *Ηθική τόνπαίδων*, 1802, σελ. 16-17.

49. Βλ. Γιάννη Καρά, *Οί έπιστήμες στήν Τουρκοκρατία*, τόμ. F, Άθήνα 1994, σελ. 107, 168, 211.

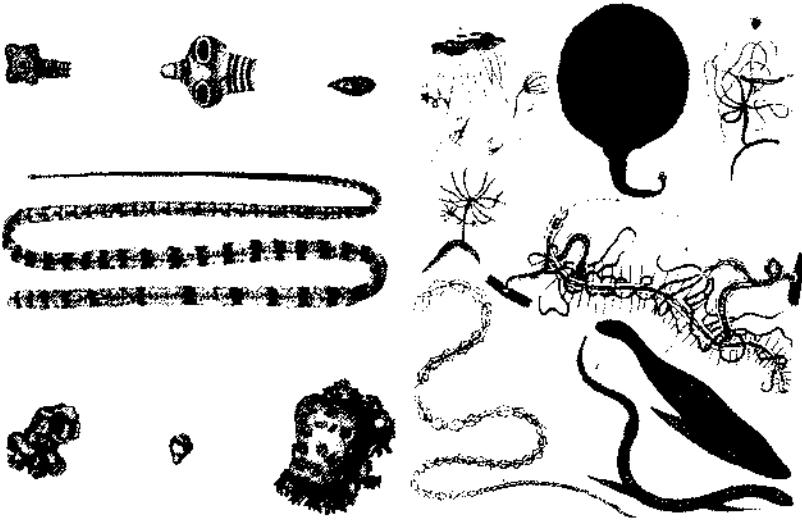
50. Γεωργίου Ζαβίρα, *Ίατρικά παραινέσεις*, 1787, σελ. 113-119.

51. Άναστασίου Γεωργιάδου, *Άντιπανάκεια*, 1810, σελ. 378.

52. Γεωργίου Ζαβίρα, *Ίατρικά παραινέσεις*, 1787, σελ. 141. Πρβλ. Σκευού Ζερβού, *Η έλμινθολογία τοῦ Ίπποκράτους*, Άθήνα 1940, όπου μέ τήν καταχώριση τών σχετικών χωρίων δείχνει ότι ό Ίπποκράτης είχε διακρίνει καί τό τρίτο είδος, τό όποιο ονόμασε «*άσκαριδάς*».

53. Ίωάννου Άδάμη, *Σύντομος έρμηνεία*, 1756, σελ. 124 καί στό λήμμα «*έλμίνθες*» τοῦ «*Πίνακος*».

κά ὀνομάζονται «έλμινθες*LubHci*» καί μνημονεύει «έλμινθαγωγόν φάρμακον». Ὁ Σέργιος Ἰωάννου ἐπίσης ἀναφέρει ἀντίδοτο «κατά τῶν έλμίνθων καί μάλιστα τοῦ πλατ έως», καί ὁ Ρήγας Βελεστινλής⁵⁴ τό «σκουλήκι τενία», πού βρίσκεται στό έντερα τοῦ ἀνθρώπου καί έχει μήκος «έξι ὡς εἰς ταῖς ένδεκα ὀργυιαῖς», «καθώς λέγουν δλοι οἱ ἱατροί». Ὁ Διονύσιος Πύρρος⁵⁵ μνημονεύει τίς ἀσκαρίδες, έλμινθες καί ὅτι ἡ ταινία έχει «τεσσαράκοντα πήχες μήκος». Παράλληλα ὁ Γεωργιάδης⁵⁶ ἀναφέρει ὅτι οἱ έλμινθες συχνά βρίσκονται στό παιδιά καί οἱ ἀδελφοί Καπετανάκη δημοσιεύουν δύο έγχρωμες εἰκόνες (βλ. τίς σχετικές εἰκόνες) μέ τήν ταινία τή μονήρη, τήν ὅποια ἀποκαλοῦν, μεταφράζοντας τόν ὄρο ἀπό τά γαλλικά, ὡς ταινία ἢ πολύαρθρος καί τήν ὑδατίδα κύστη τοῦ έχινοκόκκου, ὡς «γιγαντιαία έλμινς», πού συνήθως βρίσκεται στό ἦπαρ.

Στήν εἰκόνα παριστάνεται ἡ ταινία μονήρης (1) μέ τήν «κεφαλή» (α) καί τήν «προβοσκίδα» (β) της. Αναφέρεται ὅτι ἡ ταινία εἶναι «δυσσεξάλειπτος», ἐπειδή ἡ κεφαλή της παραμένει στό έντερο, παρά τή χρησιμοποίηση τῶν φαρμάκων. Μαν. καί Κυρ. Καπετανάκη, *Εἰκονολογία παιδική*, 1812, τόμ. 8, ἀρ. 39.

Ἡ ταινία μονήρης μέ τόν ἀριθμό 7 καί ἡ ὑδατίς κύστις, ἀντίστοιχα μέ τόν 8. Σημειώνεται ὅτι ἡ ὑδατίς κύστις «προσκολλάται» κατ'έξοχήν εἰς τό «σκότι» καί «φαίνεται ὡς μία φούσκα». Μαν. καί Κυρ. Καπετανάκη, *Εἰκονολογία παιδική*, 1812, τόμ. 2, ἀρ. 12.

54. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικῆς ἀπάνθισμα*, 1790, σελ. 120.

55. Διονυσίου Πύρρου, *Φαρμακοποιία*, 1818, σελ. 12 καί 208.

56. Ἀναστασίου Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, 1810, σελ. 288.

Άσκιτης - ύδρωψ. Για τή δημιουργία τοῦ «*ὑδρωπος*» γράφει σχετικά ὁ Π. Ἡπῆτης⁵⁷ στὸν *Ερμῆ τὸ Λόγιο* ὅτι «*ἐάν τὸ ἐκ τῶν ἀρτηριῶν καὶ φλεβῶν ἐξατηθὲν ὑγρὸν δὲν ἀπορροφηθεῖ πάλιν ἀπὸ τὰ λυμφατικά ἀγγεῖα μένει εἰς τὸν ἱστὸν καὶ ἀποτελεῖ τὸν ὕδρωπα*». Ὁ Ἄναστάσιος Γεωργιάδης⁵⁸ συνιστᾷ ὅπως κατὰ τὴν παρακέντηση τοῦ ἀσκίτου, νά μὴν ἀφαιρεῖται ὅλη ἡ ποσότης τοῦ ὑγροῦ τὴν ἴδια στιγμή, ἀλλὰ κατὰ διαστήματα, γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῶν «*δεινῶν*» ἀπὸ τὴν ταχεῖα κένωση τοῦ ἀσκιτικοῦ ὑγροῦ. Τὴν «*ὑδρωπικία ἀνασάρκα*», ὅταν «*τὰ μόρια τοῦ κορμοῦ πολλὰ πρίσκονται καὶ φουσκώνουν*» μνημονεύει ὁ Ἰωάννης Ἀδάμης⁵⁹. Ὁ Διονύσιος Πύρρος⁶⁰ ἐπίσης ἀναφέρει τὸν ἀσκίτη.

Πανώλης. Γιὰ τὴν πανώλη δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Π. Ἡπῆτη τὸ βιβλίο μὲ τίτλο «*Λοιμολογία*». Τὴν ἴδια χρονιά εἶχε παρουσιάσει τὸ αὐτὸ θέμα καὶ στὴν Ἱατρικὴ Σχολὴ τῆς Βιέννης⁶¹. Αναφέρεται διεξοδικὰ στὴν ἱστορία τῆς νόσου, τίς ἐκδηλώσεις, τὸν τρόπο θεραπείας καὶ προφυλάξεως. Ἐνδιαφέρον ἔχει τὸ γεγονός ὅτι μνημονεύονται ἐξακόσιοι ἐξήντα τέσσερις συγγραφεῖς, οἱ ὅποιοι εἶχαν γράψει περὶ πανώλους, χωρὶς ὅμως νά παρατίθενται οἱ τίτλοι τῶν μελετῶν τους. Διαπιστώνεται ὅτι μὲ τὴν ἐργασία τοῦ ἱατροῦ Π. Ἡπῆτη μεταφέρεται στὸν ἐλληνικὸ χῶρο ἡ σύγχρονη τῆς ἐποχῆς ἐπιστημονικὴ γνώση σχετικά μὲ τὴν πανώλη.

Γιὰ τὴν προστασία ἀπὸ τὴ νόσο ὁ Γ. Κ. Τυπάλδος⁶² δημοσιεύει καὶ κάνει γνωστὴ τὴ μέθοδο τοῦ Γάλλου χημικοῦ Guyton-Morveau, ἡ ὁποία συνίστατο στὴ χρησιμοποίησι κοινού ἀλατος, θεϊκοῦ ὀξέος καὶ «*ὄξυγωνομένου μαγγανησίου*», δηλ. ὑπερμαγγανικοῦ καλιοῦ, ἡ ἀντίδραση τῶν ὁποίων ἀναδίδει ἀτμούς μὲ ἀπολυμαντικὴς ιδιότητες. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀναφορά στὴ γνώμη τοῦ διασήμου τότε Γάλλου Cuvier, ὁ ὁποῖος ὑποστήριζε ὅτι ἡ ἀνακάλυψη τοῦ L. B. Guyton-Morveau, (1737-1816), ἰσοδυναμεῖ μὲ αὐτὴν τοῦ δαμαλισμοῦ. Ὁ Τυπάλδος γιὰ νά ἐνισχύσει τίς ἀπόψεις του παραθέτει τὴ σύγχρονη βιβλιογραφία. Γιὰ τὴν προστασία ἀπὸ τὴν πανώλη ὁδηγίες

57. *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1817, σελ. 457.

58. Ἄναστασίου Γεωργιάδου, *Ἀντιπανάκεια*, 1810, σελ. 216.

59. Ἰωάννου Ἀδάμη, *Σύντομος διήγησις*, 1756, σελ. 61.

60. Διονυσίου Πύρρου, *Φαρμακοποιία*, 1818, σελ. 41.

61. *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1817, σελ. 403-410.

62. Γ. Κ. Τυπάλδου, *Περὶ τοῦ καθαρισμοῦ τοῦ ἀέρος διὰ τοῦ ἀλικοῦ ὀξέος*. Ἡ μελέτη αὐτὴ περιέχεται μὲ τὴν ἴδια σελιδαρίθμηση στὸ βιβλίο, πού μετέφρασε ἀπὸ τὴ γαλλικὴ μὲ τίτλο *Διατριβὴ περὶ τῶν ἐν γένει χολερικῶν πορευτῶν*, Παρίσι 1815, σελ. 107-122. Πρβλ. Δημητρίου Καραμπερόπουλου, *Ἐνα ἀβιβλιογράφητο κείμενο τοῦ 1815 γιὰ τὴν προστασία ἀπὸ τὴν πανώλη*, Ἄθινα 1994.

παραθέτει και ό Δημήτριος Δάρβαρις⁶³ στό έμμετρο κείμενό του «Κανόνες προφυλαχτικοί τής υγείας», όπου συνιστά νά καπνίζουν τά δωμάτια μέ θειάφι ή «νίτρον νά ζατμίζει». Επίσης τή μέθοδο του Guyton-Morveau αναφέρουν ό Σέργιος Ιωάννου⁶⁴, ό Κ. Μ. Κούμας⁶⁵, ό Κ. Βαρδαλάχος⁶⁶, ό Δημήτριος Γοβδελάς⁶⁷ καθώς και ή «Διδασκαλία παραινενική περί τής χρήσεως τής δαμαλίδος»⁶⁸. Ας σημειωθεί ότι στην Κωνσταντινούπολη πραγματοποιούνταν πειράματα για άνοσοποίηση κατά τής πανώλης⁶⁹.

Ψώρα. Σύμφωνα μέ τόν Άντώνιο Στρατηγό⁷⁰ ή ψώρα δέν έχει πυρετό, αλλά κνησμό και έρυθρότητα του δέρματος. Άργότερα ό Γεώργιος Βεντότης⁷¹ παρατηρεί ότι είναι κολλητική και μεταδίδεται έγγίζοντας τόν άσθενή ή τά ένδύματά του και όχι διά τού άερος και ότι άρχίζει από τά χέρια «άνάμεσα εις τά δάκτυλα».

Παρόμοια ό Γεώργιος Ζαβίρας⁷² γράφει ότι ή ψώρα έχει κνησμό και μικρές φουσκες ανάμεσα στά δάκτυλα, ενώ ό Άναστάσιος Γεωργιάδης⁷³ παρατηρεί ότι ή νόσος είναι συχνή στά παιδιά, συστáινοντας για τήν αντιμετώπισή της τήν επανειλημμένη άλλαγή τών ένδυμάτων. Σημειώνει ότι σπάνια άπαντάται στά σπίτια τών πλουσίων, σε αντίθεση μέ τή μεγάλη συχνότητα που παρατηρείται στά δωμάτια τών πενήτων, τών στρατοπέδων και

63. Δημητρίου του Δαρβάρεως, *Σοφίας άπάνθημα*, 1811, σελ. 165 κ. έξ.

64. Σεργίου Ιωάννου, *Αναίρεσις νοσοκομικής τίνος αναφοράς*, 1805, σελ. 36, όπου σε ύποσημείωση αναφέρεται ότι «έκ του μετάλλου όπερ καλείται παρά τοίς Νεωτέροις Μαγνήσιον, έξ άλατος κοινού, ύδατος και όξυθειϊκού... αί έκ του μίγματος αναφερόμεναι άτμίδες άγνίζουσι τόν μεμολυσμένον άέρα», παραπέμποντας στο «*Traite des moyens de desinfecter l' air par L. B. Guyton-Morveau*».

65. Κ. Μ. Κούμα, *Χημείας έπιτομή*, 1808, τόμ 2, σελ. 211.

66. Κ. Βαρδαλάχου, *Φυσική πειραματική*, 1812, σελ. 312.

67. Δημητρίου Γοβδελά, *Οικονομία πρακτική*, 1816, σελ. 193.

68. *Διδασκαλία παραινενική περί τής χρήσεως τής δαμαλίδος*, 1806, σελ. 25. Σημειώνουμε ότι ή άπολυμαντική μέθοδος του Guyton-Morveau μέ τούς άτμούς «χλωρίου» συνιστάται και μεταγενέστερα από τόν Ε. Λάνδερερ στο «Περί μiasμάτων» άρθρο του. Βλ. *Αποθήκη τών όφελίμων και τερπνών γνώσεων*, άρ. 8, Φεβρ. 1848, σελ. 43-45.

69. *Ελληνικός Τηλέγραφος*, 12 Φεβρουάριου 1817. Πρβλ. Αρ. Σταυρόπουλου, *Τά Νοσοκομεία και νοσηλευτική πολιτική...*, 1984, σελ. 315-329. Σημειώνουμε ότι ό Διον. Πύρρος στά 1831 σχετικά μέ τό αίτιο τής πανώλης παρατηρεί ότι «ίσως είναι και ζώσα ως ζώφιον τι μικρόν, ή όποία αύξάνει και πολλαπλασιάζεται μέ τήν κοινωνίαν, ολιγοστεύει και χάνεται μέ τήν προφύλαξιν και πάστραν». Βλ. Διον. Πύρρου, *Έγκόλιον τών ιατρών*, τόμ. Α", σελ. 161.

70. Άντωνίου Στρατηγού, *Διδασκαλία θεωρηκοπρακτική*, 1745, σελ. 54.

71. Γεωργίου Βεντότη, *Νουθεσία εις τόν λαόν*, 1780, τόμ. Β', σελ. 24-28.

72. Γεωργίου Ζαβίρα, *Ιατρικά παραινέσεις*, 1787, σελ. 128 κ. έξ.

73. Άναστασίου Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, 1810, σελ. 288.

τών νοσοκομείων. Ο Π. Κοδρικάς⁷⁴ σέ ύποσημείωση παρατηρεί ότι τό άκαρι «γεννάται... καί μέσα εις τό δέσμα τοῦ ανθρώπου». Ο Π. Ήπητης⁷⁵ κάνει μνεία τοῦ «μιάσματος» τής ψώρας, ενώ οί άδελφοί Καπετανάκη⁷⁶ σημειώνουν πώς τά «άκάρεα ζώσιν... εις τά σώματα καί τών ανθρώπων» καί συμπληρώνουν συσχετίζοντας τήν παρουσία τους στό δέσμα μέ τή ψώρα ότι «πολλάκις γεννώνται πάμπολλα τοιαῦτα ὑπό τό δέσμα τών άσθενών ανθρώπων, καί προξενούσι ζυνοῦς χυμούς, καθώς συμβαίνει εις τοῦς φθισικούς καί τοῦς ψωραλαίους πένητας» δημοσιεύοντας καί μία μικροσκοπική εικόνα τών άκάρεων.

Εικόνα παρασίτων ψώρας σέ μεγένθωση μέ μικροσκόπιο από τήν «Εικονολογία παιδική», τοῦ 1812.

Αφροδισια νοσηματα. Ο ιατρός Ίωάννης Νικολίδης⁷⁷ στά 1794 μεταφέρει τήν επιστημονική γνώση γιά τά άφροδισια νοσήματα μέ τήν έκδοση τοῦ πολυσέλιδου βιβλίου του, τό όποιο θά πρέπει νά θεωρεῖται ως ή πρώτη ελληνική άφροδισιολογία. Στο πρώτο μέρος μεταφράζει από τά γερμανικά τήν «*Ιατρικοπρακτική διδασκαλία περί τοῦ γαλλικοῦ πάθους, ήγουν μαλα-*

74. Παναγ. Κοδικά, *Ομιλία περί πληθός κόσμων*, 1794, σελ. 228, όπου παρατηρεῖται ότι τό άκαρι είναι τό μικρότερο όρατό διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ. Ἄς σημειωθεί ότι τό άκαρι αναφέρεται από τόν «Αριστοτέλη, *Περί ζώων ιστορία*, Ε', 32. Ο όρος σχηματίστηκε από τό «άκαρη», πού σημαίνει μικρός, όξύς, πού δέν είναι δυνατόν πλέον νά κοπεῖ, νά τμηθεῖ (τό στερητικό α καί τό ρήμα κείρω πού σημαίνει κόπτω). Βλ. Δ. Δημητράκου, *Μέγα λεξικόν όλης τής ελληνικής γλώσσας*, Ἀθήνα 1953, τόμ 1, λήμμα «άκήρης».

75. Π. Ήπητη, *Λοιμολογία*, 1816, σελ. 55.

76. Μαν. καί Κυρ. Καπετανάκη, *Εικονολογία παιδική*, 1812, τόμ. 4, άρ. 40.

77. Ίωάννου Νικολίδου, *Ερμηνεία περί τοῦ πός πρέπει νά θεραπευθεῖ τό γαλλικόν πάθος ήγουν ή μαλαφράντζα*, Βιέννη 1794. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Η Ἑλληνική «Αφροδισιολογία» τοῦ 1794», 13ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ἑλληνικής Εταιρείας Παιδιατρικής καί Προαγωγής τής Υγείας, Ρίο Πάτρας, 18-20 Μάϊου, τόμ. *Περίληψεων*, σελ. 74, καί «Παλαιά Ιατρικά. Η πρώτη ελληνική «Αφροδισιολογία» τοῦ 1794», *Ἄρεταίος*, τόμ. 6, τεύχ. 22, 2002, σελ. 249-252.

φράντζα» του Anton Stoerk, (1731-1803), καθηγητού τής Ιατρικής Σχολής τής Βιέννης. Η έρευνά μας έχει αποδείξει ότι τό κείμενο αυτό ό Νικολίδης τό μετέφρασε από τό σχετικό κεφάλαιο περί «Αφροδισιακής λύμης», πού περιέχεται στό βιβλίο του Stoerk. Έχει γίνει παραβολή με τή λατινική μετάφραση πού εκδόθηκε στή Βιέννη τό 1791, τήν όποία έχουμε υπ' όψιν μας, καί αντίτυπό της βρίσκεται στή Βιβλιοθήκη τών Μηλεών Πηλίου⁷⁸. Ο Αύγουστος Μαίηρ καί ό Ιωάννης Αδάμης⁷⁹ χρησιμοποιούν τόν όρο «αφροδισιακή νόσος ή λύμη ήγουν μαλαφράντζα», καταχωρίζοντας καί τόν λατινικό όρο «Morbus gallicus». Αναφέρουν ότι ή νόσος προσβάλλει τά όστά καί ότι ό υδράργυρος συνιστάται ώς θεραπευτικό μέσο. Ο Αναστάσιος Γεωργιάδης⁸⁰ παραπέμπει στά συγγράματα του Peter Frank, (1745-1821), «*Ιατρική Αστυνομία*» καί του Jean Astruc, (1685-1766), «*Περί άφροδισίων νοσημάτων*». Ο Γώσηπος Δούκας στόν *Ερμή τό Λόγιο* σημειώνει ότι ό «Θιέρριος», Francois Thiery, εις τάς σοφάς παρατηρήσεις του περί άφροδισιακών παθών λέγει ότι «ή άσθένεια αύτη διαφθείρει τόν γόνο όστις δέν γεννά πλέον παρά τέκνα έχοντα αδύνατα τά κυριότερα όργανά του, κυρίως τόν έγκέφαλον», παραπέμποντας στό βιβλίο του «*Observ. De Physiç. Et de Medec. En Espagne*, Paris 1791, tom. 2, p. 235». Ο όρος «συφιλιτις νόσος» αναφέρεται, ίσως γιά πρώτη φορά, από τόν Σέργιο Ιωάννου⁸¹ στό ιδιαίτε-

78. Τό κεφάλαιο, τό όποιο μετέφρασε ό Νικολίδης, επιγράφεται «De lue venerea» καί βρίσκεται στό βιβλίο του Anton L. B. de Stoerk, *Praecepta Medico-Practica in usum Chimrgomm castrensium et ruralium Ditionum Austriacarum*, Βιέννη 1791, τόμ. 2, σελ. 231-286. Βλ. Δημ. Καρραπερόπουλου, «Ιωάννης Νικολίδης καί Anton Stoerck. Ταύτιση καί μένου τής “Ερμηνείας περί του πώς πρέπει νά θεραπευεται τό γαλλικόν πάθος ήγουν ή μαλαφράντζα”, Βιέννη 1794», στόν τόμο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (άπόπειρα μιιάς νέας έρευνητικής συγκομιδής)*, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου (Κοζάνη 8-10 Νοεμβρίου 1996), Κοζάνη 1999, σελ. 119-141 καί σέ άνάτυπο 31 σελ. Ας σημειωθεί ότι γιά τό βιβλίο αυτό του Stoerk, ό Γεώργιος Ζαβίρας, *Νέα Ελλάδα, ανάπτυσις Α' έκδόσεως* 'Αθήνα 1972, σελ. 366, σημειώνει ότι ό Νικολίδης «*τούτο τό άριστον βιβλίον ήθέλησεν ... νά εκδόση εις φώς, άλλ' ή χλιαρά περί τά τοιαύτα προθυμία του γένους ήμών, μη άνταποκριθείσα εις τήν προθυμίαν αυτού, μάς έστέρησεν από ένα τοσοϋτον άξιόλογον καί χρήσιμον βιβλίον*». Γι' αυτό ίσως ό Νικολίδης τό κεφάλαιο περί «Αφροδισιακής λύμης» τό μετέφερε αυτούσιο στό βιβλίο του, πού εξέδωσε τό 1794.

79. Αύγουστου Μαίηρ, *Σύντομος διήγησις*, 1752, σελ. 16, Ιωάννου Αδάμ, *Σύντομος έρμηνεία...*, 1756, σελ. 50 καί 139. Ο Gerhard van Swieten, 1700-1772, θεωρείται «ώς ό εφευρέτης του άντισυφιλικού διαλύματος τής άχνης υδραργύρου Liqueur van Swieten», Έμμ. Εμμανουήλ, *Ιστορία τής Φαρμακευτικής*, 1948, σελ. 367.

80. Αναστασίου Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, 1810, σελ. 48. *Ερμής ό Λόγιος*, 1819, σελ. 189. Σημειώνεται ότι ό Francois Thiery είχε περιγράψει τή νόσο πελλάγρα κατά τό 1755. Βλ. F. Garrison, *An Introduction to the History of Medicine*, επανατύπωση Α'- έκδ. 1961, σελ. 369.

81. Σεργίου Ιωάννου, *Πραγματείας Ιατρικής*, 1818, σελ. 176-194. «Μεταξύ τών συγγραφέων περί συφιλιδος ό Φρακαστόρο κατέχει μία εξέχουσα θέση. Σ' αυτόν όφείλεται τό όνομα τής νόσου, πού προέρχεται από τό ποίημα «Σύφιλις ή γαλλική νόσος» (Syphilis sive Morbus Gallicus, 1530), πού έγινε γρήγορα δημοφιλές καί έδημοσιεύθη σέ πολλές εκδόσεις

ρο κεφάλαιο «Εμφάνισις τοῦ ἀφροδισίου πάθους ἢ συφιλιτιδος νόσου», πού ἀφιερώνει στήν Ἱστορία τῆς Ἱατρικῆς του, στήν ὁποία ἐπίσης στή σελ. 291 γράφει ὅτι «ὁ Φρακαστόριος ὁ ἐκ Βερώνης, ἐξέδωκεν τό περίφημον ποίημα Συφιλλίς, ἢ περί ἀφροδισίου νόσου ποίημα». Μνημονεύονται καί τά ἄλλα ἀφροδισία νοσήματα ὅπως ἡ «γονόρροια» καί ὁ «λευκός ροῦς» τῶν γυναικῶν.

Ελονοσ α. Ἡ νοσολογική αὐτή ὄντοτης γνωστή ἀπό ἀρχαιοτάτων χρόνων στούς πληθυσμούς τῶν πεδινῶν κυρίως περιοχῶν, ἀποδίδεται μέ τούς ὅρους «περιοδικοί πυρετοί», «διαλείποντες πυρετοί» καί «θέρμη περιοδική»⁸². Ὁ Ἀντώνιος Στρατηγός⁸³ ἀφιερώνει ἰδιαίτερο κεφάλαιο στούς περιοδικούς ἢ διαλείποντες πυρετούς, τούς ὁποίους διακρίνει σέ τρεῖς κατηγορίες, λέγοντας ὅτι «ὁ πυρετός ὁποῦ ξαναγυρίζει ὑστερον ἀπό μία ἡμέραν καλεῖται ἀμφημερινός», «ἐκεῖνος ὁποῦ ξαναγυρίζει ὑστερον ἀπό τρεῖς ἤ μέρας, κρίζεται τεταρταῖος». Ὁ Ἰωάννης Ἀδάμης τούς διαλείποντες πυρετούς τούς ἀποκαλεῖ καί μέ τόν ὄρο «κρυμώδεις»⁸⁴ στούς ὁποίους περιλαμβάνεται ὁ «καθημερινός», ὁ «τριήμερος ἢ τριταῖος» καί ὁ «τεταρταῖος ἢ

καί γλώσσες. Διηγείται τίς περιπέτειες ἐνός πλουσίου καί ὠραίου βοσκού, τοῦ Συφίλου, πού εἶχε προσβάλλει τόν Ἀπόλλωνα. Ὁ θεός τόν ἐξεδικήθη ἐπιβάλλοντάς του μία τρομερή ἀρρώστια, οἱ ἐκδηλώσεις τῆς ὁποίας περιγράφονται σέ ὠραίους στίχους», Arturo Castiglioni, *Ἱστορία τῆς Ἱατρικῆς*, ἑλληνική μετάφραση, 1961, τόμ. 1, σελ. 429.

82. Ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καί οἱ ὄροι: α) «Ελειογενεῖς πυρετοί» ἀπό τόν Γαληνό, βλ. Kühn, τόμ. 17Α, σελ. 889. Ν. Κωστή, *Ἐγχειρίδιον Φαρμακολογίας*, Ἐν Ἀθήναις 1855, σελ. 291. Ὁ Ἱ. Καρδαμάτης γράφει *Πραγματεία περί ἐλειογενῶν νόσων*, Ἀθήνα 1909. β) «Ελώδεις πυρετοί». Τό 1905 εἶχε συσταθεῖ ἐπιστημονικό σωματεῖο μέ τίτλο «Σύλλογος πρὸς περιστολήν τῶν Ελωδῶν νόσων», πού ἐξέδωσε γιά τόν σκοπό αὐτό μερικές ἐκδόσεις ὅπως *Ὀδηγία πρὸς προφύλαξιν ἀπό τῶν ἐλωδῶν πυρετῶν*, Ἀθήνα 1905, Στεφάνου Ζωγραφίδη, *Προφύλαξις ἀπό τῶν ἐλωδῶν πυρετῶν διά τῆς καταπολεμήσεως τῶν κοινῶπων κατά Ronald Ross*, Ἀθήνα 1906, Ἀριστ. Κοῦζη, *Τί εἶναι οἱ ἐλώδεις πυρετοί καί πῶς δυνάμεθα νά προφυλαχθῶμεν ἀπό αὐτούς*, (διάλεξις διά τόν λαόν), Ἐν Ἀθήναις 1936. Σημειώνουμε ὅτι τόν ὄρο «ἐλώδης πυρετός» χρησιμοποιεῖ ἀργότερα καί ὁ Μικὲς Παϊδούσης, «Πέντε περιπτώσεις ἐλώδους ἐντερορραγίας», *Ἑλληνική Ἱατρική*, ἔτος 8^{ον}, τεύχ. 4^{ον}, 1934, σελ. 1-8. Καί γ) «Ελονοσία» πού καθιερώθηκε τελευταία, ὅπως μπορεῖ κανεῖς ἐνδεικτικά νά δει στό περιοδικό *Ἡ Μελέτη* τοῦ 1907: Κωνστ. Σάββα, «Ὁ κατά τῆς ἐλονοσίας ἀγών. Ronald Ross», σελ. 22-26, τοῦ ἴδιου «Ἡ καταπολεμησις τῆς ἐλονοσίας δι' ἀπλῶν μέσων», σελ. 367-371, «Ἡ ἐκθεσις τοῦ Δρος Ronald Ross περί τῆς ἐλονοσίας ἐν Ἑλλάδι», σελ. 26-31.

83. Αντωνίου Στρατηγού, *Διδασκαλία θεωρηκοπρακτικὴ περί τῶν πυρετῶν*, 1745, σελ. 13-36.

84. Ἰωάννου Ἀδάμη, *Σύντομος ἐρμηνεῖα περί τῆς ἐνεργείας καί ὠφελείας μερικῶν ἐλεκτικῶν καί δοκιμασμένων ἱατρικῶν*, Ἄλλη 1756, σελ. 95 καί 172-180. Ὁ ὄρος «κρυμώδης» ἐκ τοῦ «κρυμῶς», πού σημαίνει ὑπερβολικό κρύο, παγετός, ἀναφέρεται εἰς τὴν Ἱπποκρατικὴ Σύλλογῃ, *Περί Νοῦσων τό Τέταρτον*, 52 καί 53, *Περί διαίτης τό Δεύτερον*, 65.

καρτάνα» χρησιμοποιώντας και τόν αντίστοιχο ιταλικό όρο. Ο Γεώργιος Βεντότης⁸⁵ κάνει λόγο «Περί θέρμης περιοδικής», τονίζοντας ότι ένα από τα συμπτώματα, πού τήν χαρακτηρίζουν, είναι και ή εμφάνιση στό τέλος τής εισβολής τού πυρετού ούρων «κόκκινα και έχουν ένα αποκάθμα όποϋ παρομοιάζει τό τούβλον τριμμένον». Επίσης ό Γεώργιος Ζαβίρας γράφει «Περί τοϋ διαλείποντος πυρετού» μέ τήν συμπτωματολογία του και ό Άναστάσιος Γεωργιάδης⁸⁶ παρατηρεί ότι στήν πατρίδα του τή Φιλιπούπολη μετά τήν καλλιέργεια τής ορύζης, όταν αποξηραίνεται ή περιοχή, παύουν και οί διαλείποντες πυρετοί.

Σχετικά μέ τήν θεραπεία τής έλονοσίας οί άνωτέρω μνημονευθέντες συγγραφείς ύποστηρίζουν ώς τό καλλίτερο φάρμακο τήν «κίνα-κίνα» ή «περουβιανό φλοιό», πού εισήχθη από τήν Άμερική τόν 17ο αιώνα, όπως παρατηρεί ό Σέργιος Ίωάννου, ό όποιος διεξοδικά γράφει για τό φάρμακο αυτό, ενώ έγχρωμη εικόνα τής «κιγχόνης ή πυρετοφλοιού (κίνας)»⁸⁷ δημοσιεύεται στό έγκυκλοπαιδικό βιβλίο τού 1812. Επιπροσθέτως ειδική μελέτη μέ τίτλο «Πονημάτιον έπάνω εις τήν Κίναν-κίναν και μεταχείρισιν αυτής εις τούς περιοδικούς πυρετούς», 1811, τού έκ Κεφαλληνίας ίατροϋ Άγγέλου Μελισσηνού παρουσιάζεται από τόν Άνθιμο Γαζή στόν *Ερμή τό Λόγιο*⁸⁸.

Μετ γιση αματος. Για τά πειράματα μετάγγισης τού αίματος, πού είχαν πραγματοποιηθεί κατά τό παρελθόν, γράφει ό Σέργιος Ίωάννου⁸⁹ και ό Σπ. Βλαντής⁹⁰, οί όποιοι χρησιμοποιούν τούς όρους «μετάγγιςις» και

85. Γεωργίου Βεντότη, *Νουθεσία εις τόν λαόν*, 1780, τόμ. Α', Κεφ. ΙΗ', σελ. 187-201, «Περί θέρμης περιοδικής. Θέρμη τής Άνοιξεως και Φθινοπόρου».

86. Γεωργίου Ζαβίρα, *Ιατρικά παραινέσεις*, 1787, σελ. 90-95, Άναστασίου Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, 1810, σελ. 413.

87. Σέργιου Ίωάννου, *Πραγματείας Ιατρικής*, 1818, σελ. 323-324. Μαν. και Κυρ. Καπετανάκη, *Εικόνολογία παιδική*, τόμ. 5, Βιέννη 1812, άρ. 18. Σημειώνουμε ότι τό φυτό από όπου λαμβάνονταν ό «περουβιανός φλοιός» ή «κίνα» ονομάσθηκε από τόν Λινναίο «κιγχόνη» από τό όνομα τής συζύγου τού αντιβασιλέως τού Περού, πού θεραπεύθηκε από τούς «έλειογενείς πυρετούς». Κατά τό 1820 αποχωρίσθηκαν δύο άλκαλοειδή ή κιγχονίνη και κινίνη. Βλ. Ν. Κωστή, *Έγχειρίδιον Φαρμακολογίας*, Έν Άθήναις 1855, σελ. 281-283, Σπυρ. Α. Δοντά, *Φαρμακολογία*, τόμ. Α', Έν Άθήναις 1912, σελ. 390-393, Π. Γ. Γενναδίου, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, 1914, [1997], σελ. 506.

88. *Ερμής ό Λόγιο*, 1812, σελ. 195-196. Πρβλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, *Περί Άνθιμο Γαζή και ίατροϋ Άγγέλου Μελισσηνού*, Άθήνα 1998, και στό περιόδ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 32, 1997, σελ. 167-171.

89. Σέργιου Ίωάννου, *Πραγματείας Ιατρικής*, 1818, σελ. 296.

90. Σπ. Βλαντή, *Υγιεινάριον*, 1820, σελ. κ'. Ο όρος «μεταγγισμός» άναφέρεται και από τόν Ί. Ολύμπιον, *Έγχειρίδιον Χειρουργικής*, 1857, σελ. 322, ενώ «μετάχυσις τού αίματος»

«μεταγγισμός» αντίστοιχα. Αναφέρουν ότι τὰ πειράματα δημοσιεύθηκαν στο περιοδικό του Λονδίνου *Philosophical Transactions* και, ενώ η μέθοδος απαγορεύθηκε, παρατηρούν ότι «*εὐχής ἄξιον ἦτον νά μὴν ἤθελε παραιτηθῆ τόσον ὀγλήγωρα αὐτὴ ἢ μέθοδος, καὶ νά γίνωνται ἀκολούθως τὰ πειράματα εἰς τὰς ἀπελπισμένας ἀρρωστίας*». Ωστόσο ὁ Αναστάσιος Γεωργιάδης σημειώνει, ὅτι «*κατὰ τὸν καιρὸ τοῦ Συδενάμου [Th. Sydenham, 1624-1689] συνέλαβον τὸν αὐθάδη σκοπὸν τοῦ ἐγγέειν τὰ ἱατρικὰ εἰς τὰ αἵματοφόρα ἀγγεῖα διὰ νά ἀνανεώσωσι γεροντικά σώματα διὰ τοῦ ἐγγεομένου νέου αἵματος, πλὴν ἢ φύσις ἀντέτεινε εἰς αὐτὰς τὰς βιαίας προσβολὰς*»⁹¹.

Περιτονίτις, γαστρίτις, διαφραγματίτις. Γιά τίς νοσολογικές αυτές ὀντότητες ὁ Γ. Κ. Τυπάλδος⁹² χρησιμοποιεῖ, ἴσως γιά πρώτη φορά κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, τούς ὀρους «*περιτονίτις*», «*γαστρίτις*», «*διαφραγματίτις*», «*ἐντερίτις*». Θά πρέπει ὁμως νά σημειωθεῖ ὅτι στὰ ἔργα τοῦ Ἰπποκράτους⁹³ μνημονεύονται ὀρισμένοι ὀροι ὅπως «*πλευρίτις*», «*ἡπατίτις*», «*σπληνίτις*», «*νεφρίτις*».

Νεφρίτις. Ὁ ὀρος «*νεφρίτις*» ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Αὐγουστο Μαίηρ⁹⁴ στὰ 1752, ἐνῶ ὁ Ἰωάννης Αδάμης⁹⁵ μεταφράζει τὸν ὀρο ὡς «*ὁ νεφρίτις*», καὶ ἀποδίδεται εἰς τὴν «*τὸν νεφρῶν φλεγμονήν*».

χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Κωνίνο Ζαβιτζιάνο, *Πραγματεία θεωρητικοπρακτικῆς Μαιευτικῆς*, Κέρκυρα 1849, σελ. 182.

91. Αναστ. Γεωργιάδου, *Ίατροφιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία*, 1810, σελ. 129. Ἐπίσης παρόμοια γράφονται στὴν *Ίατρικὴ Μέλισσα*, τόμ. Α', 1853, σελ. 290, «*καὶ ἐπὶ τὸν καθ' ἡμᾶς χρόνων ἢ ἀνθρώπινη ματαιότης ἐνόμισεν ὅτι ἐφθασεν, ἢ ὅτι εἶναι δυνατόν νά φθάσῃ εἰς τὸ ποθητὸν τοῦτο ἀποτέλεσμα (ἀθανασία) διὰ τῆς μεταγγίσεως αἵματος ἀκμαίου εἰς ὄργανισμὸν γενηρακότα*». Ενδιαφέρουσα ὡστόσο εἶναι ἡ παρατήρηση τοῦ Γαλινοῦ γιά ἀντικατάσταση τοῦ «*διεφθαρμένου*» αἵματος: «*ἀρ' ὅν οὕτω δυνατόν ἐν ἀνθρώπου σώματι κενώσει μὲν τὸ διεφθαρμένον αἷμα, χρηστὸν δὲ ἀντεγγέειν παραχρήμα τοῖς ἐκείνου μορίοις, ἄξιον τοῦτο*», C. G. Kühn, *Γαλινοῦ Ἄπαντα*, τόμ. 18Α, σελ. 283. Επιπροσθέτους ἐνδεικτικά βλ. Art. Castiglioni, *Ἱστορία τῆς Ίατρικῆς*, ἑλληνικὴ μετάφραση, 1961, τόμ. 2, σελ. 535, Διονυσίου Τουλιάτου, *Ἀρρώστιες-Ίατροὶ καὶ φάρμακα*, Ἀθήνα [1955], σελ. 374 κ. ἐξ.

92. Γ. Κ. Τυπάλδου, *Διατριβὴ περὶ τὸν ἐν γένει χολερικῶν πορευτῶν*, 1815, σελ. 17, 29 καὶ 37. Πρβλ. Στεφάνου Κομμανούδη, *Συναγωγὴ νέων λέξεων*, 1900, ὅπου οἱ ἀνωτέρω ὀροι μνημονεύονται σὲ μεταγενέστερα ἔργα.

93. Βλ. Ἰπποκράτους, *Ἄπαντα τὰ ἔργα*, ἐκδοση Α. Μαρτίνου Ἀθήνα [1967], τόμ. Γ', «*Περὶ νοῦσων*, τὸ πρῶτον, 3», σελ. 296.

94. Αὐγουστοῦ Μαίηρ, *Σύντομος διήγησις*, 1752, σελ. 5.

95. Ἰωάννου Αδάμη, *Σύντομος ἐρμηνεία*, 1756, σελ. 38 καὶ 45.

Σακχαρώδης διαβήτης. Στόν *Ερμή τό Λόγιο*⁹⁶ γίνεται έκτενης άναφορά καί παρουσίαση ενός περιστατικού σακχαρώδους διαβήτου μέ προσπάθεια θεραπείας του. Η πάθηση όρίζεται ώς άκολουθως: «*Διαβήτης λέγεται παρά τών Νοσολόγων ή ύπερβολική έκρυσις γλυκίων ούρου, μετά δίψης άσβέστον, όρέξεως άπλήστον καί μαρασμού*». Συγχρόνως σέ ύποσημείωση παρατηρείται ότι ή πολουρία δυνατόν νά είναι καί άπό άλλες αίτιες. Άναφέρεται ότι στά 1778 ό William Cullen⁹⁷, (1710-1790), «*άνακάλνψε τήν έμπεριεχομένη σάκχαριν είς τό τών διαβητικών ούρος*» καί ότι όνομάζεται καί «*σακχαρώδης φθισονρία*». Επίσης ότι πολλές έρευνητικές έργασίες έχουν κάνει οί διάσημοι τής έποχής «*οί κύριοι Τενάρ καί Διουπουτρέν*»⁹⁸. Παράλληλα γίνεται άναφορά στήν αίτιολογία τού σακχαρώδους διαβήτου, ότι δηλαδή όφείλεται στή βλάβη τών «*χνλοφόρων άγγείων*» καί, άν ό άναγνώστης θέλει περισσότερες πληροφορίες γιά τήν περιγραφή καί θεραπεία τού σακχαρώδους διαβήτου, «*άς άναγνώση τόν Π. Φράνκ καί τάς Μονογραφίας*», (Peter Frank, 1745-1821). Στή συνέχεια παρουσιάζεται περίπτωση νέου 14 έτών, ό όποιος τό 1813 είχε έκδηλώσει σακχαρώδη διαβήτη καί έγινε προσπάθεια θεραπείας του μέ τόν «*φώσφορον*». Γιά τήν παρουσία τού σακχάρου στά ούρα ό Θεοδόσιος Μ. Ηλιάδης⁹⁹ σημειώνει ότι οί παρατηρήσεις τού «*κυρίου Φράνκ*» έδειξαν, ότι τά ούρα έχουν γλυκεία γεύση άπό μία σακχαρώδη ούσια. Ο Θωμάς Μανδακάσης¹⁰⁰ χαρακτηρίζει τόν σακχαρώδη διαβήτη ώς «*ό είς άμίδα καλούμενος ύδρωψ ή διαβήτης*». Επίσης ό Άναστάσιος Γεωργιάδης¹⁰¹ άναφέρει ότι ή νόσος είναι άνίατος καί ότι άπό τόν ιατρό Αλέξανδρο Τραλλιανό, (525-605 μ. Χ.), όνομάζεται «*διάρροια είς ούρα*» καί «*υδερως είς άμίδα*». Ο Διονύσιος Πύρρος¹⁰² άναγράφει καί φάρμακο γιά τόν «*διαβήτην*».

96. *Ερμής ό Λόγιος*, 1814, σελ. 118. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Παρουσίαση περίπτωσης σακχαρώδους διαβήτη στό περιοδικό “Ερμής ό Λόγιος τού 1814”, *Παιδιατρική*, τόμ. 66, 2003, σελ. 232-235.

97. Ο William Cullen πρόσθεσε στή πάθηση τού διαβήτη τό «mellitus» (σακχαρώδης). Βλ. Ν. S. Papaspyros, *The History of diabetes mellitus*, London 1952, σελ. 15.

98. Luis Jac. Thenar, 1777-1857, Γάλλος χημικός καί φαρμακοποιός, Guill. Dupuytren, 1777-1835, Γάλλος χειρουργός. Βλ. Έμμ. Εμμανουήλ, *Ιστορία τής Φαρμακευτικής*, Αθήναι 1948, σελ. 415 καί F. Garrison, *An Introduction to the History of Medicine*, σελ. 488.

99. Θεοδοσίου Μ. Ηλιάδου, *Χημική φιλοσοφία*, 1802, σελ. 159.

100. Θωμά Μανδακάση, *Όμοια τών έλλειπόντων όμοιον ίάματα*, 1757, σελ. 14.

101. Άναστασίου Γεωργιάδου, *Άντιπανάκεια*, 1810, σελ. 172.

102. Διονυσίου Πύρρου, *Φαρμακοποιία*, 1818, σελ. 94.

Βρογχοκήλη. Οί αδελφοί Καπετανάκη¹⁰³ στά 1812 μεταφράζουν τό γαλλικό όρο «*goitre*» μέ τό «*χοιράς*», σημειώνοντας ότι κατά τήν πάθηση αύτή διογκώνεται ό «*θνροειδής άδήν*», τοϋ όποιοιι δείχνουν και τήν ανατομική θέση του στην εικόνα τών σπλάγχων πού παρουσιάζουν. Στόν *Έρμή τό Λόγιο*¹⁰⁴ αναφέρεται θεραπεία «*βρογχοκήλης*» διά χειρομαλάξεων.

Δυστοκία. Ο Ιωάννης Αδάμης¹⁰⁵ αναφέρει τή «*δυστοκία ήγουν δυσκολία τής γέννας*», ή όποία έπισυμβαίνει, όταν τό έμβρυο είναι μεγάλο και δέν λαμβάνει τήν άνάλογη θέση στή μήτρα τής μητέρας. Ο Ρήγας Βελεστινλής¹⁰⁶ μνημονεύει τίς άνώμαλες θέσεις τοϋ έμβρύου, οί όποίες έχουν ως άποτέλεσμα τή δυσκολία τοϋ τοκετοϋ. Σε περίπτωση δυσαναλογίας, για νά σωθεί ή μητέρα, συνιστά τή συντριβή τής κεφαλής τοϋ έμβρύου, δηλ. τήν κρανιοτομία και έμβρυοτομία, ενώ στόν *Έρμή τό Λόγιο*¹⁰⁷ συνιστάται για τή σωτηρία τοϋ παιδιού νά γίνεται ή «*γαστροτομία*» και «*ύστεροτομία*». Οστόσο αναφέρεται για τίς δύσκολες περιπτώσεις έγκυμοσύνης και τό «*έπινοηθέν έργαλεϊόν*»¹⁰⁸, δηλ. ό έμβρυοσυλκός, πού ή χρησιμοποίησή του είχε ως άποτέλεσμα νά σωθούν πολλά παιδιά. Ο 'Αναστάσιος Γεωργιάδης¹⁰⁹ άποκαλεί τόν έμβρυοσυλκό «*έμβρυολαβίδα*» και συνιστά νά χρησιμοποιείται, όταν ή είσοδος και έξοδος τής λεκάνης τής γυναικός είναι στενότερα. Αναφέρει επίσης ότι, όταν τό έμβρυο είναι νεκρό, τότε θά πρέπει πρώτα νά συνθλίψει κανείς τήν κεφαλή τοϋ έμβρύου. Ακόμη συμπληρώνει ότι χρησιμοποιείται ή χειρουργική μέθοδος τής «*ύστεροτομίας*» ή άλλώς τής «*καισαρικής τομής*», τήν όποία χαρακτηρίζει «*δεινήν και άλγεινοτάτην και έπικίνδυνον χειρουργίαν*».

Ραχίτις. Ο Κωνστ. Βαρδαλάχος¹¹⁰ για τή νόσο «*ραχίτις*», πού είναι τό «*κύρτωμα τής ράχεως*», σημειώνει ότι «*ή άσθένεια αύτη προέρχεται από τό*

103. Μαν. και Κυρ. Καπετανάκη, *Εικονολογία παιδική*, 1812, τόμ. 6, άρ. 49. «Αί χελώνια άλλως χελώνια, έλληνιστί δέ χοιράδες και βρογχοκήλη», έπεξηγεϊ ό Αδαμάντιος Κοραΐς σέ άρθρο του στό περιοδικό *'Αποθήκη τών όφελίμων γνώσεων*, Αύγουστος 1840, σελ. 122-123.

104. *Έρμής ό Λόγιο*, 1820, σελ. 557.

105. Ιωάννου Αδάμη, *Σύντομος έρμηνεία*, 1756, σελ. 37.

106. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής άπάνθισμα*, 1790, σελ. 148.

107. *Έρμής ό Λόγιο*, 1817, σελ. 536.

108. *Διδασκαλία παραινενική περί τής χρήσεως τής δαμαλίδος*, 1805, σελ. 26.

109. Αναστασίου Γεωργιάδου, *'Αντιπανάκεια*, 1810, σελ. 314-316.

110. Κωνσταντίνου Βαρδαλάχου, *Φυσική πειραματική*, Βιέννη 1812, σελ. 182. Η νόσος ραχίτις άποκαλείται και «άγγλική νόσος» από τόν Ανθ. Γαζή, *Λεξικόν Ελληνικόν*, τόμος τρίτος Ρ-Ω, Έν Βενετία, 1816, στήλη 18, και από τόν Κων. Κούμα, *Λεξικόν*, 1826, τόμ. Β', σελ. 319.

έλλάτωμα τοῦ φωσφορικοῦ ὀξέως, τοῦ ὁποιοῦ ἡ ἔνωσις μέ τήν τιτανόδη ζωϊκὴν γήν, ἀποτελεῖ τήν βάσιν τῶν κοκκάλων, καί τὰ κάμνει στερεά». Συμβουλεύει τόν ἱατρόν νά χορηγείται ἡ «φωσφορική τίτανος», δηλ. φωσφορικό ἄσβεστιο, σέ συνδυασμό μέ «φωσφορικήν σόδα» μέ σκοπό «νά διορθώ-ΟΥ] τὰς φυσικάς ἀναλογίας τῶν κοκκάλων καί νά ταχύνη τήν θεραπείαν». Ὁ Θεοδ. Ἡλιάδης¹¹¹ παρατηρεῖ ὅτι σέ παθήσεις τῶν ἀρθρώσεων καί τῶν ὀστέων ἐπισυμβαίνει μεταβολή τοῦ «φωσφορίου τῆς τιτάνου» τῶν οὐρῶν, γνώση πού μπορεῖ νά ἀποτελέσει «ἓνα ἀξιόλογον μέσον», ὥστε νά ὀδηγήσει «εἰς μίαν βέβαια αὐτῶν θεραπείαν».

Κυριότερα σημεῖα θανάτου. Ὁ Ἰώσηπος Δούκας¹¹² δημοσιεύει στόν *Ἐρμὴ τό Λόγιο* τὰ κυριότερα σημεῖα τοῦ θανάτου, γιά νά εἶναι δυνατόν οἱ ἄνθρωποι νά διακρίνουν τόν «ἀληθῆ θάνατον» καί νά παρατηροῦν μέ προσοχή τούς «νομιζομένους νεκρούς», ὥστε «νά ἐξορίσωσιν ἀπό τήν πατρίδα μας, αὐτήν τήν κακὴν συνήθειαν τοῦ νά θάπτωσι τούς ἀνθρώπους εὐθύς ὅτε δεικνύουσι σημεῖα θανάτου». Τονίζει ὅτι δέν θά πρέπει «ὀλίγας μόνον ὥρας μετά τόν θάνατον νά θάπτουν τούς νεκρούς, ἀλλά ὅπως εἰς τήν φωτισμένην Εὐρώπην» μετά ἀπό 24 καί 48 ὥρες. Τά σημεῖα θανάτου εἶναι:

α'). Ἐάν ἀπομακρύνωσι τήν κάτω σιαγόνα ἀπό τήν ἄνω, ἡ ἔάν ἀνοίξωσι τὰ βλέφαρα καί αὐτά τὰ μέρη μένουσιν οὕτως ἀνοιχτά-

β'). ἡ παλάμη καί τό πέλμα εἶναι χρώματος κίτρινου-

γ'). ἔάν πλησιάσωσιν τούς δακτύλους εἰς τὰ πλάγια αὐτῶν μέρη τούς ἀντιθέσωσιν εἰς τό φῶς, δέν πηρρησιάζουσι πλέον ἐκείνην τήν διαφάνειαν, τήν ὅποιαν συνήθως ἔχουσιν εἰς τόν ζῶντα ἄνθρωπον

δ'), τέλος, ἔάν πλησιάσωσιν εἰς τό δέγμα τό πῦρ, δέν ἀποτελεῖται τό φυσκάλημα (vesication) καθὼς τοῦτο συμβαίνει, ὅταν ὁ ἄνθρωπος δέν ἐπαισεν ἐτι τοῦ ζῆν ἄν καί νά φαίνεται νεκρός».

111. Θεοδοσίου Ἡλιάδου, *Χημικὴ φιλοσοφία*, Βιέννη 1802, σελ. 160.

112. *Ἐρμὴς ὁ Λόγιος*, 1818, σελ. 258-259. Ἐπίσης τὰ σημεῖα θανάτου ἀναφέρει καί ὁ Διονύσιος Πύρρος, *Ἐγκόλιον τῶν Ἱατρῶν*, τόμ. Α', 1831, σελ. 254, καθὼς καί τό «Ἑλληνικὸν Ἱατροδυνέδριον» εἶχε ἀνακοινώσει στίς 11 Ἰουνίου 1835 συγκεκριμένα «Παραγγέλματα πρὸς τούς Νεκροσκόπους». Βλ. Φ. Ἡλιοῦ, «Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες. Συμπληρώσεις», *Τετράδια Ἐργασίας* 4, 1983, ἀρ. 483, σελ. 95.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ.
ΘΕΜΑΤΑ ΠΕΡΙ ΦΑΡΜΑΚΩΝ

Τό ενδιαφέρον για τήν επιστημονική ενημέρωση σχετικά μέ τή φαρμακευτική αντιμετώπιση τών άσθενειών κατά τήν εποχή τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ἀποδεικνύεται ἀπό τή μετάφραση, ἤδη ἀπό τό 1752, τοῦ βιβλίου τοῦ Sam. Madai¹, καθηγητοῦ στήν "Άλλη τῆς Γερμανίας. Τό βιβλίό αυτό ἐπίσης μεταφράσθηκε σέ ἀπλοῦστερο ὕφος τέσσερα χρόνια ἀργότερα ἀπό τόν Ιωάννη Αδάμη μέ σκοπό, ὅπως σημειώνεται στόν πρόλογο, τό κείμενο νά εἶναι κατανοητό στούς ἀπλοῦς ἀνθρώπους, δείγμα καί αυτό τοῦ ενδιαφέροντος γιά ὑπεύθυνη ενημέρωση τοῦ λαοῦ. Ἐπισημαίνεται ὅτι ἡ μετάφραση τοῦ Αδάμη ἐπανεκδόθηκε τό 1772, γεγονός τό ὅποιο δείχνει τό ενδιαφέρον γιά τήν ενημέρωση στήν φαρμακευτική αντιμετώπιση τών ἀσθενειών.

Αναφορά σέ φαρμακευτικά φυτά² καί οὐσίες γίνεται καί σέ ἄλλα βιβλία τῆς ἐποχῆς. Συγκεκριμένα ὁ Ἄντωνιος Στρατηγός³ στά 1745 παραθέτει ἕναν «Κατάλογο τών ἐκλεκτοτέρων ἰαμάτων τῆς Ἱατρικῆς καί Χειρουργικῆς τέχνης μέ βραχεῖαν καί ἀκριβή, ἐξήγησιν... εἰς κοινήνχρήσιν καί ὠφέλειαν τών φιλομαθών». Ἐπίσης ὁ Γεώργιος Βεντότης⁴ στά 1780 παραθέτει τοῦ Tissot τά φάρμακα καί ὁ Γεώργιος Ζαβίρας⁵ καταχωρίζει 183 συνταγές, στήν ἑλληνική καί λατινική, καθώς ἐπίσης δημοσιεύει καί τήν τετράγλωσση Ἵονοματολογία Βοτανική, γιά νά εἶναι σέ θέση οἱ ἀναγνώστες νά γνωρίζουν τά βότανα, τά ὅποια γράφουν στά συνταγολογία τους οἱ γιατροί. Ἡ Ἵονοματολογία βοτανική τον Ζαβίρα θεωρεῖται ὡς πρώτη ἐργασία στό εἶδος του στή νεοελληνική φιλολογία⁶. Καταγράφει 750 περίπου βότανα μέ φαρμακευτικές ἰδιότητες σέ τέσσερις γλώσσες, ἀρχαία ἑλληνική, νέα ἑλληνική, λατινική καί οὐγγρική.

1. Αὐγούστου Μαίηρ, *Σύντομος διήγησις*, 1752, καί Ἰωάννου Αδάμη, *Σύντομος ἐρμηνεία*, 1756. Ἐνδιαφέρον παρoυσιάζει τό γεγονός ὅτι ἡ μετάφραση τοῦ Μαίηρ ἐπανεκδόθηκε καί μετὰ ἀπό 90 χρόνια στά 1842, καί τοῦ Αδάμη λίγα χρόνια ἀργότερα τό 1847 καί 1851.

2. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, *Φαρμακευτικά φυτά στά ἑλληνικό βιβλία, δεύτερο μισό 18ου αἰ. - ἀρχές 19ου αἰ.*, Ἀθήνα 2000.

3. Ἀντωνίου Στρατηγοῦ, *Διδασκαλία θεωρικοπρακτική*, 1745, σελ. 148-176.

4. Γεωργίου Βεντότη, *Νουθεσίαι εἰς τόν λαόν*, 1780, τόμ. Β', σελ. 177-245.

5. Γεωργίου Ζαβίρα, *Ἱατρικά παρανήσεις*, 178, σελ. 143-214 καί Ἵονοματολογία Βοτανική, 1787.

6. Βλ. Ν. Κ. Βλάχου, «Υπάρχει φιλολογικό πρόβλημα γιά τήν “Ἵονοματολογία Βοτανική” τοῦ Γ. Ζαβίρα;» *Ὁ Ἐρανιστής*, τόμ. 12, 1977, σελ. 17-27. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στά 1780 ὁ γιατρός

Γαλλία, μνημονεύοντας τὰ τέσσερα μέρη της, τή γνώση, τήν εκλογή, τήν κατασκευή καί τή μείξι τών φαρμάκων, δηλ. τή «*φαρμακογνωσία*», τή «*φαρμακολογία*», τή «*φαρμακοποιία*» καί τή «*φαρμακομιξία*». Ἀπαριθμεί παράλληλα καί τὰ φάρμακα τών διαφόρων κατηγοριών. Οἱ ἀδελφοί Καπετανάκη¹¹ δημοσιεύουν 34 «*Φυτά ιατρικά*» μέ ἐγχρωμη ἀπεικόνιση ἐκάστου ἐξ αὐτῶν καί τή σχετική Ἰατρική τους χρήση. Ενδεικτικά παρουσιάζονται μερικές εἰκόνες μέ τὰ ἰατρικά φυτά «*γουαγιαάκον*», «*κασκαρίλα*», «*άκόνιτον*», «*στραμόνιον*»¹², «*τοξικόδενδρον*», «*φερνησία*», «*όφιόστρυχον*», «*άγάλλοχον*», «*εὐφόρβιον τό ἰατρικόν*», «*κανέλλα ἢ λευκή*», «*μήκων ό ήμερος*», «*τραγάκανθα*», «*κιγγόνη ἢ πυρετοῦ φλοιός*» καί «*ιάλάππα*». Ἀκόμη ό Νικόλαος Παπαδόπουλος¹³ στό «*Λεξικόν τῆς Εμπορικῆς Ὑλης*» τοῦ βιβλίου του *Ερμῆς ό Κερδώς ήτοι Εμπορικῆ Εγκυκλοπαίδειά* μνημονεύει τή χρήση στήν ἰατρική διαφόρων οὐσιῶν φυτικών, ζωϊκῶν καί οὐκτων.

Παρατηροῦμε ότι στόν ἑλληνικό χώρο μεταφέρεται ἡ σύγχρονη ἐπιστημονική γνώση σχετικά μέ τὰ φάρμακα τών διαφόρων ἀσθενειῶν, ἐφ' ὅσον πολύ γρήγορα μεταφράζονται στήν ἑλληνική ἀντίστοιχα εὐρωπαϊκά βιβλία. Κατ' αὐτόν τόν τρόπον ἡ ἐπιστημονική γνώση τῆς φαρμακευτικῆς θεραπείας τών ἀσθενειῶν διαχέεται στόν ἑλληνικό χώρο καί ἀντικαθιστά τήν παραδοσιακή θεραπευτική.

11. Μαν. καί Κυρ. Καπετανάκη, *Εικονολογία παιδική*, 1811-1812.

12. Πρβλ. Ἄθ. Διαμαντοπούλου καί Μ. Μαρσέλλου, *Παλαιά φαρμακοδοχεία*, 1993, σελ. 146.

13. Νικ. Παπαδοπούλου, *Ερμῆς ό Κερδώς ήτοι Εμπορικῆ Εγκυκλοπαίδεια*, Ἐν Βενετία 1815, τόμ. Α" καί Β', ἀνατύπωση ἀπό τό Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ἰδρυμα ΕΤΒΑ, Ἀθήνα 1989.

Ιατρικά φυτά από την *Εικονολογία παιδική* τών αδελφών Καπετανάκη, Βιέννη 1811-1812

Πρώτη εικόνα:

1. «Τό γοναγάκο»
2. «Η κασκαρίλα»

Λεύτερη εικόνα:

1. «Τό άκόνιτον»
2. «Τό στραμόνιον»

Τρίτη εικόνα:

1. «Τοξικόδένον»
2. «Η φερνησία»

Τέταρτη εικόνα:

1. «Τό όφιόστρυχον»
2. «Τό άγάλλοχον»

Πέμπτη εικόνα:

1. «Ευφόρβιον τὸ Ἰατρικόν»
2. «Κανέλα ἡ λευκή»

Ἑκτη εἰκόνα:

1. «Μήκων ὁ ἡμερος»
2. «Τραγάκανθα»

Ἑβδομη εἰκόνα:

1. «Ἡ κινχόνη ἢ πυρετοῦ φλοιός (Κίνα)»
2. «Ἡ Ἰαλίττα»

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Λ'
ΠΑΙΔΙΑΤΡΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

Στά έντυπα βιβλία τής ξεταζόμενης περιόδου καταχωρίζονται λίγα στοιχεία σχετικά μέ τήν παιδική ήλικία, όπως οδηγίες γιά τήν περιποίηση τοῦ νεογνού καί τόν τρόπο διατροφής στίς διάφορες περιόδους, γιά ἀσθένειες καί μερικές παθολογικές καταστάσεις. Τά περισσότερα περιλαμβάνονται στό περιοδικό *Έρμηζ ό Λόγιος* καί ιδιαίτερο ένδιαφέρον παρουσιάζουν τά δύο άρθρα τοῦ ιατροῦ Π. Ήπήτη, ό όποιος μόλις είχε λάβει τό πτυχίο του από τό Πανεπιστήμιο τής Βιέννης καί γράφει σχετικά μέ τήν περιποίηση τοῦ νεογνού, τό θηλασμό καί τή διατροφή κατά τά διάφορα στάδια ἀναπτύξεώς του. Τό πρώτο άρθρο φέρει τόν τίτλο «*Φυσική ἀνατροφή τών παιδών, παρά τίνος ἰατροῦ*»¹ καί τό δεύτερο «*Φυσική ἀνατροφή. Διατριβή Ιατρική παρά ἰατροῦ πρός τούς γονεῖς*»². Οἱ οδηγίες αὐτές τοῦ Π. Ήπήτη θά πρέπει νά ἀποτελοῦν ένα ἀπό τά πρώτα συγκροτημένα παιδιατρικά κείμενα τής προεπαναστατικής ἐποχῆς³. Στή συνέχεια ἀναπτύσσονται μερικά παιδιατρικά θέματα.

Θηλασμός. Ὁ Ήπήτης⁴ σημειώνει ότι ἡ «*φυσική τροφή τοῦ νεογεννηθέντος εἶναι τό μητρικό γάλα*» καί ότι «*μήτε τών ζώων, μήτε τής βυζάστρας τό γάλα δύνανται νά ἐκπληρώσῃ ἀκριβώς τήν ἔλλειψιν τοῦ μητρικοῦ*», ἐνώ παράλληλα ψέγει τίς γυναίκες τών πλουσίων, πού ἀφήνουν «*τό γλυκύτατον καθήκον τοῦ θηλάσματος*»⁵. Γιά τό θηλασμό γράφει συνοπτικά καί ό Κ. Μ.

1. *Έρμηζ ό Λόγιος*, 1816, σελ. 279-291.

2. *Έρμηζ ό Λόγιος*, 1817, σελ. 533-547 καί 569-578. Ἐπιση μαίνεται ότι ό ιατρός Πέτρος Ήπήτης καταγράφει τό 1817 τόν όρο «τελειοποιήσις» γιά τόν ὀργανισμό, όρο πού ό Στέφ. Κουμανοῦδης, *Συναγωγή νέων λέξεων*, 1900, σελ. 984, τόν ἀποδίδει σέ μεταγενέστερα τοῦ 1821 καί 1830 κείμενα τοῦ Ἀδ. Κοραῖ. Μέ τήν εὐκαιρία συμπληρώνουμε ότι ό Ήπήτης σέ προγενέστερο άρθρο του, *Έρμηζ ό Λόγιος*, 1817, σελ. 445, δημιούργησε καί τόν όρο «τυροφορισμός», λέγοντας ότι μέ τόν όρο αὐτό «ἠμποροῦμεν νά ὀνομάσωμεν τήν ιδιότητα, τήν ὁποῖαν ἔχουν μερικά σώματα ἀνθρώπων ν' ἀνάπτουν ἀφ' εαυτῶν».

3. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Οδηγίες περί θηλασμοῦ στόν *Έρμη τό Λόγιο* τοῦ 1816 καί 1817», *ΑετΑ' Παιδιατρ Κλιν Πανεπ Αθήνων*, τόμ. 44, 1997, σελ. 209-213.

4. *Έρμηζ ό Λόγιος*, 1816, σελ. 286 καί 1817, σελ. 540.

5. Ὁ Κωνσταντάς σημειώνει τήν παρατηρούμενη κατά τήν ἐποχή του κατάχρηση νά τρέφουν τά βρέφη μέ ξένο γάλα. Βλ. Γρ. Κωνσταντά, *Στοιχεία τής λογικῆς, μεταφυσικῆς καί ἠθικῆς νεωτέρα τινι μεθόδω συνταχθέντα μέν εἰς Ἰταλικήν διάλεκτον ὑπό Φραγκίσκου Σοαῖου μεταφρασθέντα παρά...*, ἐκδόσις Β', Βενετία 1818, τόμ. 4, σελ. 291. Ἐπίσης ό J. J. Rousseau τονίζει τήν ἀνάγκη τοῦ μητρικοῦ θηλασμοῦ στό βιβλίο του *Αιμίλιος*, τό όποιο πρωτοεκδόθηκε στά 1762. Βλ. Ἑλληνική μετάφραση, ἐκδ. Ἀναγνωστίδη, Ἀθήνα (χ. χ.), τόμ. 1, σελ. 51 κ. ἐξ. Γιά τό μητρικό θηλασμό στήν περιοχή τής Βλαχίας ό ιατρός Κ. Καρακάσας παρατηρεῖ ότι «αἱ νέαί μέθοδοι, αἱ ὁποῖαι κατά δυστυχίαν ἐφευρεθεῖσαι εἰς τήν Εὐρώπην συνίστανται εἰς τό νά

Κούμας⁶, ό όποϊος παραθέτει καί τή χημική ανάλυση τού γάλακτος στό βιβλίό τής Χημείας του. Ο Ήπήςτης άπαγορεύει νά δίνουν σακχαρόνερο στό νεογέννητα, όπως ήταν συνήθεια, αλλά νά τούς δίνουν τό μητρικό γάλα άμέσως μετά τή γέννησή τους. Άναφέρει ότι οί πρώτες σταγόνες τού μητρικού γάλακτος μετά τόν τοκετό όνομάζονται «*κολώστρον ή τροφαλίς*», τό όποιο βοηθάει τήν κένωση τού «*μηκωνίου*»⁷. Τονίζει ότι ή μητέρα πρέπει νά θηλάζει, όποτε τό μωρό θέλει, δηλ. 4-5 φορές τήν ήμέρα καί 1-2 φορές τή νύχτα⁸. Σχετικά μέ τή διάρκεια τού θηλασμού συνιστά νά γίνεται έως τόν έκτο ή έννατο μήνα καί όχι πάνω άπό τό 12 μήνα, διότι προδιαθέτει τά βρέφη sé ραχίτιδα⁹.

Σχετικά μέ τή διακοπή τού θηλασμού ό Ήπήςτης συνιστά νά γίνεται, όταν ή μητέρα έχει «*στηθόπονον, βήχαν, αίματόπτωσιν, φθίσιν, αίματέμεσιν, καρκινώματα, χοιράδας, ποδάγραν, σφοδρά ύστερικά, έπιληψίαν...καί δσαι είσιν έπιρρεπεις εις θυμόν ή άλλα σφοδρά ψυχικά πάθη*», καθώς καί όσες μητέρες πάσχουν ύπό «*φθίσεως, ραχίτιδος, έρπητος, χοιράδων, νεφρίτιδος, άρθρίτιδος καί άλλων παθών διαδιδόμενων διά τού γάλακτος*»¹⁰.

Σχετικά μέ τό θηλασμό καί «*τής άπολαύσεως τού έρωτος*», σημειώνει ότι θά πρέπει νά είναι «*άποφενκτέαι αί αύστηραί παραγγελίαί τών Παλαιών*»¹¹, πού τήν άπαγόρευαν, άρκει «*ή μετριότης καί φρόνημος ύπουργία μεταξύ τού συζυγικού χρέους καί τού γαλακτισμού*». Έπίσης ό Ήπήςτης παρατηρεί ότι ό θηλασμός δέν θά πρέπει νά διακόπτεται στις περιπτώσεις τής έμμήνου περιόδου καί τής νέας κυοφορίας¹².

τρέφωσι τά βρέφη μέ άλλην τροφήν καί όχι μέ τό μητρικό γάλα, είναι εις αυτούς άγνωστοι». Βλ. Κων. Καρακάσα, *Τοπογραφία τής Βλαχίας καί άνθρωπολογικά παρατηρήσεις άναφορικώς πρós τήν υγείαν καί τάς νόσους τών κατοίκων αυτής*, Βουκουρέστι 1830, σελ. 146.

6. Κ. Μ. Κούμα, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, τόμ. 4, 1820, σελ. 305. Για τή χημική ανάλυση τού γάλακτος βλ. Κ. Μ. Κούμα, *Χημείας έπιτομή*, Βιέννη 1808, σελ. 189-194.

7. *Ερμής ό Λόγιος*, 1817, σελ. 540. Άς σημειωθεί ότι ό Π. Ήπήςτης χρησιμοποιεί για τό πρώτο γάλα τής γυναικός τόν λατινικόν όρο «*κολώστρον, colostrum*» καί τόν έλληνικό «*τροφαλίς*». Έξ αυτών ό λατινικός όρος έπεκράτησε στην έλληνική ιατρική ορολογία.

8. *Ερμής ό Λόγιος*, 1817, σελ. 569.

9. *Ερμής ό Λόγιος*, 1817, σελ. 570.

10. *Ερμής ό Λόγιος*, 1816, σελ. 286 καί τού 1817, σελ. 542.

11. Ίσως ό Ήπήςτης νά είχε ύπ' όψιν του τά όσα σημειώνει ό Σωρανός, *Γυναικείων Β*, 19, 11, ότι «*καί συνουσίαί μέν γάρ μετά τού τήν πρós τό τρεφόμενον φιλοστοργίαν άποψύχουν περισπασμό*» τής εκ τών άφροδισίων ήδονής έτι καί φθείρουσι τό γάλα καί μειούσιν ή τελείως άφανίζουσιν, τάς διά τής μήτρας έρεθίζουσαι καθάρσεις ή συλλήψεις άποτελοούσαι».

12. *Ερμής ό Λόγιος*, 1816, σελ. 544.

Περ βυζ στρας τροφο. Στην περίπτωση, κατά την οποία ή μητέρα αδυνατεί να θηλάσει, ένας τρόπος για να επιβιώσει το βρέφος ήταν να του δοθεί γάλα από μία «βυζάστρα ή τροφό». Από τον Π. Ήπητη¹³ δίδονται σαφείς οδηγίες για την υγεία της βυζάστρας, την ηλικία της, καθώς και ότι θα πρέπει το δικό της μωρό να είναι ανάλογης ηλικίας με το μωρό που θηλάζει. Κατακρίνει ωστόσο την τάση που έχουν να ξεετάζουν το γάλα της τροφού, αν είναι θρεπτικό, τονίζοντας ότι ασφαλέστερη απόδειξη θα πρέπει να αποτελεί ή καλή κατάσταση του βρέφους, την οποία διαπιστώνει «ό μαιευτήρ ή ό έξησκημένος ιατρός»¹⁴. Επίσης για την έκλογή βυζάστρας γράφει και ό Άναστ. Περδικάρης¹⁵.

Διατροφ μ τεχνικ γαλακτισμ. Στίς περιπτώσεις όπου δέν βρίσκεται βυζάστρα για τό θηλασμό του βρέφους, τότε συνιστάται να δοθεί γάλα ζώου. Ο Ήπητης¹⁶ αναφέρει και τίς νέες γνώσεις της χημείας· σύμφωνα με τίς χημικές αναλύσεις τό γάλα «τής όνου ή φοράδας» είναι ανάλογο με τό γάλα της γυναικός. Ο Μανουήλ Σαρής ό Τενέδιος¹⁷ στά 1799 σημειώνει ότι «ή ίππος δίδωσι τό γλυκίτατον γάλα από όλα τά ζώα, μετ' αυτήν ή όνος και ταύτη έπεται ή γυνή». Σχετικά με τό γάλα της αγελάδος ό Ήπητης παρατηρεί ότι έχει διαφορετική σύσταση από τό γάλα της γυναικός. Είμαι «πλέον βουτυρώδες και τυρώδες, γι' αυτό και δέν θα πρέπει να δίνεται άκραιο γάλα στό νεογνό, αλλά άραιωμένο με άλλο ύγρό ή νερό, έως τόν έκτο μήνα, όποτε θα είμαι δυνατόν να του δοθεί άκραιο γάλα. Μεταφράζει τή γαλλική λέξη «biberon» ως «ύελοβυζιον» ή «βυζοαγγειον»¹⁸, διά του όποιου θα γίνεται ό τεχνικός «γαλακτισμός» ή γαλουχία. Επίσης συνιστά και τή μικτή διατροφή με γάλα και με «καλοβρασμένον ζωμίον» με άλεϋρι, λίγη σάκχα-

13. *Ερμής ό Λόγιος*, 1816, σελ. 287 και του 1817, σελ. 541-545. "Ας σημειωθεί ότι σχετικά με την έκλογή της τροφού ή βυζάστρας ό ιατρός Σωρανός, Ιου αι. μ. Χ. παραθέτει οδηγίες στό κεφάλαιο με τίτλο «Περί έκλογής τιτήης». Βλ. Σωρανοϋ, *Περί γυναικείων*, Β 19.

14. «Περί δοκιμασίας γάλακτος» είναι τό κεφάλαιο που αφιερώνει ό Σωρανός, *Γυναικείων*, Β, 22, 4.

15. Άναστ. Περδικάρη, *Άποφθέγματα, νποθήκαι και προγυμνάσματα*, Βιέννη 1785, σελ. 102. Πρβλ. Γρηγορίου Καλλιρρόη, *Παραγγελίας περί υγείας και μακροβιότητος*, Βενετία 1829, σελ. 16-18, όπου παρατίθεται και σχετικό απόσπασμα από τόν Άέτιο, *Βιβλίον Ίατρικών*, βιβλίό Δ', κεφ. δ'. Επίσης Ίωάννου Όλυμπίου, *Έγχειρίδιον περί σωματικής ανατροφής τών παιδιών*, Αθήνα 1837, σελ. 75-85.

16. *Ερμής ό Λόγιος*, 1816, σελ. 287 και του 1817, σελ. 545-547.

17. Στο Άνθμου Γάζη, *Γραμματική τών φιλοσοφικών επιστημών*, Βιέννη 1799, τόμ. Β', σελ. 659.

18. Επισημαίνεται ότι ή άπόδοση του γαλλικού όρου "biberon" ως "ύελοβυζιον" ή "βυζοαγγειον" από τόν ιατρό Π. Ήπητη δέν έπεκράτησε στην ελληνική όρολογία. *Ερμής ό Λόγιος*, 1816, σελ. 288 και 1817, σελ. 546.

ρη τονίζοντας ότι όσο πιο μικρό είναι το βρέφος τόσο πιο άραιοι θά πρέπει να γίνεται το χυλώδες αυτό παρασκεύασμα.

Διατροφή με τιν κτομνα. Μετά τόν έκτο μήνα ό Ήπής¹⁹ συνιστά να δίνουν στό βρέφος «ολίγον κατ'ολίγον» «κρεατοζωμίον κατασκευασμένον μέ ψωμίον» τέσσερες φορές τήν ήμέρα σέ διορισμένες ώρες, χωρίς όμως βία ούτε όταν κάθε φορά κλαίει.

Απογαλακτισμός. άπογαλακτισμός²⁰ συνιστάται να γίνεται σταδιακά, διότι ό αφινίδιος άπογαλακτισμός είναι επίσημιος στή θηλάζουσα καί στό βρέφος. Ο θηλασμός θα έλαττώνεται μέχρις ότου τό μωρό θηλάζει μία φορά τήν ήμέρα καί στή συνέχεια κάθε δύο, τρεις ήμέρες έως να φθάσει στήν «λησμόνησιν του», άντικαθιστώντας τον «εις τόν αυτόν χρόνον καί αναλογίαν τήν δόσιν τών φαγητών».

Κίνδυνοι π τιν ποφυγ το θηλασμο. Ο Ήπής επισημαίνει ιδιαίτερα τούς κινδύνους, τούς όποιους διατρέχει ή γυναίκα από τήν άποφυγή τού θηλασμού τονίζοντας ότι «αί μή θηλάζουσι λεχούσαι είσίν ύποκείμεναι είς πολλοτάτας άρρωστίας». Αναλυτικότερα «τά κοινότερα κακά είναι πόνος, φλεγμονή, έμπύησις, σκληρότης, καρκινώματα τών βυζίων ή τής μήτρας, πυρετός, θανάσιμοι μεταστάσεις είς τόν έγκέφαλον ή είς τόν πνεύμονα»²¹. Τονίζει ακόμη ότι ή άποφυγή τού θηλασμού έχει έπακόλουθα στά νεογνά όπως «ίκτηρος, άτροφία, έκτηξις, άφθαι, έμφράξεις, διάρροϊαν». Ωστόσο παρατηρεί ότι «τών πλουσιωτέρων αί γυναίκες» άποφεύγουν να θηλάσουν τά παιδιά τους «όχι από φυσικά έμπόδια, άμμη από φόβον μή μαρανθούν σύγκαιρα τά βυζία των»²².

Έπιβωση κταμνιτικων πταμνιτικων νεογν. Η δοξασία, ότι τά γεννηθέντα έπτά μηνών παιδιά ζούν, ενώ άντιθέτως τά όκτώ μηνών άποβιώνουν, καταπολεμείται από τόν Ρήγα Βελεστινλή²³, ως μία «άπάτη καί

19. Έρμηξ ό Λόγιος, 1816, σελ. 288.

20. Έρμηξ ό Λόγιος, 1817, σελ. 570.

21. Έρμηξ ό Λόγιος, 1816, σελ. 286.

22. Ο περιηγητής Bierre Augustin Guys στα 1748 σημειώνει ότι οι πλούσιες Έλληνίδες παρέδιδαν τά μωρά τους σέ βυζιάστρες, γιατί θεωρούσαν τόν θηλασμό ότι καταστρέφει τό στήθος τους. Βλ. Κυρ. Σιμόπουλου, *Ξένοι ταξιδιώτες στήν Ελλάδα*, τόμ. 2, 1700-1800, τέταρτη έκδοση, Άθήνα 1984, σελ. 236.

23. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής άπάνθισμα*, Βιέννη 1790, σελ. 150. "Ας σημειωθεί ότι ή δοξασία αυτή έχει τίς ρίζες της σέ άρχαίες άντιλήψεις. Βλ. Δημητρίου Καραμπερόπουλου, «Ιατρικές γνώσεις τού Ρήγα Βελεστινλή στό έργο του "Φυσικής άπάνθισμα"», *Υπέρεια*, τόμ. 1, Πρακτικά Α' Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστινίνο-Ρήγας», Άθήνα 1990, σελ. 465.

πλάνη τοῦ κοινού λαοῦ». Αιτιολογεί τὴν ἀποψή του μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι τὸ στήθος τῆς μητέρας εἶναι δυσανάλογα μεγάλο μὲ τὸ στόμα τοῦ νεογνοῦ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν λαμβάνουν τὴν ἀπαραίτητη ποσότητα γάλακτος. Ἐπὶ πλέον παραθέτει τὴν πληροφορία ὅτι στὸ Νοσοκομεῖο τῶν Παρισίων ἐντεταλμένοι χειρουργοὶ ἐξέταζαν τὰ ὀκταμηνιάτικα νεογνά καὶ τὰ ἐδίδαν σὲ ἀνάλογες βυζάστρες μὲ ἀποτέλεσμα, ὅπως σημειώνει, μόνο ἐπτὰ στὰ ἑκατὸ ὀκταμηνιάτικα ἐκτοτε πέθαιναν. Ἐπίσης καὶ ὁ Π. Ἡπήτης²⁴ ἀναφέρεται στὸ ἴδιο θέμα σημειώνοντας ὅτι «ἀμαθεῖς καὶ δεισιδαίμονεςμαῖα καταπέιθουν συχνάκις τοὺς γονεῖς νὰ πιστεύσουν ὅτι τὰ ἐπταμηνιαῖα νήπια ἐμποροῦν νὰ ζήσουν, τὰ ὀκτωμηνιαῖα ὁμως ὄχι», μὲ ἀποτέλεσμα οἱ γονεῖς νὰ μὴ τὰ φροντίζουν καὶ νὰ στεροῦνται, ὅπως παρατηρεῖ, τὰ παιδιά στὰ ὁποῖα «ἡ φύσις εἶχε χαρίσειν τελειότερα καὶ ισχυρότερα ὄργανα διὰ νὰ ἀντισταθοῦν εἰς τὴν ἐπίρροιαν τοῦ ἐξῶ κόσμου».

Θνησιμτῆς. Σχετικὰ μὲ τὴν βρεφικὴ θνησιμότητα ὁ Ἀναστάσιος Γεωργιάδης²⁵ σημειώνει ὅτι τὸ εἴκοσι πέντε τοῖς ἑκατὸ τῶν γεννηθέντων βρεφῶν ἀποθνήσκουν κατὰ τὸ πρῶτο ἔτος, ἐνῶ τὸ πενήντα τοῖς ἑκατὸ μέχρι τοῦ πέμπτου ἔτους, παραθέτοντας καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ὁ Π. Ἡπήτης²⁶ παρατηρεῖ γενικὰ ὅτι «σχεδὸν τὸ ἡμισυ τῶν παιδιῶν ἀποθνήσκουν εἰς τὴν τρυφερὰν ἡλικίαν των».

Περιτομή νεογνητοῦ. Γιὰ τὴν περιτομή τοῦ νεογέννητου ὁ Π. Ἡπήτης²⁷ συμβουλεύει νὰ μὴ δένουν τὸν ὄμφαλό κοντὰ στὸ δέρμα, γιὰ νὰ μὴ δέσουν καὶ τὴν ὑπάρχουσα «ὄμφαλοκῆλη». Ἐπίσης νὰ περιτοιοῦνται τὸν ὄμφαλό, γιὰ νὰ ἀποφενυχθεῖ ἡ «φλόγωσις», «ἡ ἐμπύησις τοῦ περιτοναίου», «αἰμορραγία δυσεμπόδιστος» ἢ «θανάσιμος πρόπτωσις τῶν ἐντέρων». Συνιστῶ ἀκόμη νὰ ἐξετάζουν τὸ νεογέννητο, ἂν ἔχει «ἀτρησία» κανενὸς φυσικοῦ στομίου, τὸ ὁποῖο μὲ τὴ «χειρουργικὴ τομὴ» δυνατὸν νὰ διορθωθεῖ. Ἀ-

24. *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1816, σελ. 284.

25. Ἀναστασίου Γεωργιάδου, *Ἀντιπανάκεια*, 1810, σελ. 108. Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις γνωστοποιεῖ τὴ βρεφικὴ θνησιμότητα τῆς Εὐρώπης τοῦ 1742 σημειώνοντας ὅτι πέθαιναν κατὰ τὸν πρῶτο χρόνο τῆς ζωῆς τῶν βρεφῶν τὸ 25%, ἐνῶ μέχρι τὸν τρίτο χρόνο τὸ 50%. Βλ. Ἄριστ. Εὐτυχιάδου, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Θεραπευτικὴν ἀπὸ τοῦ 1453 μέχρι τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνος*, Ἀθήναι 1985, σελ. 134. Σημειώνεται ὅτι σὲ μιά στατιστικὴ στὰ 1823-24, ποὺ ἀναφέρεται στὴν Λευκάδα, ἡ θνησιμότης γιὰ τὸ πρῶτο ἔτος τῆς ζωῆς ἀνέρχεται στὸ 22%, ἐνῶ γιὰ τὰ πέντε πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς στὸ 45%. Βλ. Ν. Σιδέρη, «Ἀρρώστειες καὶ ἀρρωστοὶ στὴ Λευκάδα τὸν 19ο αἰῶνα», *Τὰ Ἱστορικά*, τεύχος 1, 1983, σελ. 101-120. Πρβλ. Γιάννη Λασκαράτου, *Πρόληψη τῆς ἀρρώστιας καὶ κοινωνικὴ προστασία στὰ Ἐπτάνησα ἐπὶ Ἀγγλοκρατίας (1815-1864)*, Ἀθήνα 1984, σελ. 44.

26. *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1816, σελ. 281.

27. *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1816, σελ. 284-285.

παγορεύει να κόπτον τὸ χαλινὸ τῆς γλώσσης, «τὸ ὑπογλώσσιον νῆμα» ὅπως τὸ ἀποκαλεῖ, διότι δυνατόν νά προκληθεῖ αιμορραγία, «φλόγους τῆς γλώσσας», μέ ἀποτέλεσμα νά ἐμποδισθεῖ ὁ θηλασμός. Ἐπίσης δέν συνιστά νά πιέζουν τοὺς διογκωμένους μαστούς τῶν νεογνῶν, ἐνὼ ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς²⁸ ἀπλῶς ἀναφέρει τὴ συνήθεια νά θλίβονται οἱ μαστοὶ τοῦ νεογέννητου γιὰ τὴν ἐκρὸς γάλακτος.

Ὁ Ἡπῆτης²⁹ ἀντιτάσσεται στὴν διατυπωθεῖσα ἀποψη ἀπὸ τὸν «Λώκκιο καὶ Ρουσσώ»³⁰, ὅτι θά πρέπει τὰ ἀρτιγέννητα βρέφη νά πλένονται μέ ψυχρὸ νερὸ πρὸς «δυνάμωσίν των». Παρατηρεῖ ὅτι τὸ ψυχρὸ ὕδωρ εἶναι ἐχθρὸς τοῦ «ἀρτιγεννήτου νηπίου» καὶ συνιστά τὰ χλιαρὰ λουτρά. Μάλιστα παρατηρεῖ ὅτι μέ τὸ πλύσιμο τοῦ χλιαροῦ νεροῦ θά προφυλαχθεῖ ἀπὸ τις «ἐκθλίψεις (excoriations)», παραθέτοντας καὶ τὸ γαλλικὸ ὄρο, ὅπως ἀποκαλεῖ τὸ παράτριμμα. Ἐπίσης προτρέπει κατὰ τὸ πλύσιμο μέ χλιαρὸ νερὸ νά προστίθεται στὸ σφουγγάρι κρασί ἢ «ἐγχυσίς ἀρωματική», γιὰ νά προστατευθεῖ ἀπὸ τοὺς «ψύλλους, τὰς φθείρας, καὶ κόρυζας, τὰ διάφορα εἶδη τῶν φυμάτων τοῦ λαιμοῦ, πλάκας τῆς κεφαλῆς, καὶ ἐξανθήματα εἰς τὸ πρόσωπον, κοινῶς ὀνομαζόμενα δροσίλια», μέ ἀποτέλεσμα τὸ δέρμα νά διατηρεῖται καθαρὸ καὶ νά ἔχει καλὴ λειτουργία τῆς ἀδήλου διαπνοῆς³¹.

Ἰατρικὴ ἔκταξη βρεφ. Ὁ Π. Ἡπῆτης³² συνιστᾷ στοὺς γονεῖς ὅπως τὰ παιδιά τοὺς ἐξετάζονται ἀπὸ ἐπιστήμονες ἰατροὺς, τονίζοντας ὅτι εἶναι λαθεμένη ἢ διαδεδομένη ἀντίληψη πὼς οἱ ἰατροὶ δέν γνωρίζουν νά «κυττάξουν μικρὰ παιδιά» μέ ἀποτέλεσμα νά τὰ «ἀφίνουν εἰς τὴν πρόνοιαν καὶ εἰς ἐπιδόξ γραιδίων». Παράλληλα προτρέπει τοὺς ἱεροκήρυκες καὶ πνευματικούς πατέρες, ὡς «κοινοὶ παιδευταὶ τῶν ἐθνῶν» νά καταβάλλουν προσπάθειες νά «ἐξάλειψουν» αὐτὲς τίς προλήψεις. Ἐπίσης ὁ Γεώργιος Βεντότης στὰ 1780 συμβουλεύει νά ἐξετάζουν τὰ βρέφη «ἐμπειροὶ ἰατροί», οἱ ὅποιοι μποροῦν νά καταλάβουν τὴ «διάλεκτον τῶν βρεφῶν»³³. Ἰδιαίτερα ὁ Ἄνα-

28. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικὴς ἀπάνθισμα*, 1790, σελ. 153.

29. *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1817, σελ. 571.

30. J. J. Rousseau, *Αμιλίος*, ἑλληνικὴ μετάφραση, Ἀθήνα (χ. χ.), τόμ. 1, σελ. 55. Στὴν τακτικὴ αὐτὴ εἶχε ἀντιταχθεῖ καὶ ὁ ἰατρός Σωρανός, ὁ ὁποῖος παρατηρεῖ χαρακτηριστικὰ ὅτι «Μετὰ δὲ τὴν ὀμφαλοτομίαν οἱ πολλοὶ τῶν βαρβάρων, ὡς οἱ Γερμανοὶ καὶ Σκύθαι, τινὲς δὲ καὶ τῶν Ἑλλήνων εἰς ψυχρὸν ὕδωρ καθιάσι τὸ βρέφος στερεοποιήσεως χάριν». Καὶ συνεχίζει «Τὸ ψυχρὸν μὲν γὰρ διὰ τὴν πολλὴν καὶ ἄθροον πύκνωσιν, ἢς ἀμέτοχον ἦν τὸ γεννηθέν, πάντα βλάπτει, τῆς δὲ ἐξ αὐτοῦ βλάβης τὸ ἀποτέλεσμα λανθάνει μὲν ἐπὶ τῶν δυσπαθεστέρων, ἐλέγχεται δὲ ὑπὸ τῶν εὐπαθῶν σπασμοῖς καὶ ἀποπληξίας ἀλίσκομένων». Βλ. Σωρανοῦ, *Γυναικεῖον Β*, 12, 1-2. Παρόμοια σημειώνει καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, Ζ, 1336α.

31. *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1817, σελ. 539 καὶ 571.

32. *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1816, σελ. 289.

33. Γεωργίου Βεντότη, *Νουθεσίαι εἰς τὸν λαόν*, τόμ. Β', Βενετία 1780, σελ. 47.

στάσιος Γεωργιάδης σημειώνει τή δυσχέρεια στή διάγνωση καί θεραπεία τών άσθενειών τών βρεφών καί τούτο διότι, όπως παρατηρεί, τά βρέφη δέν εΐναι δυνατόν νά έκφραστούν καί συχνά «απόπτύουν» τά φάρμακα³⁴.

Διάφορες όδηγίες. Ο Ήπής³⁵ συνιστά νά άποφεύγονται τά «σφικτά δεσίματα», διότι εμποδίζεται ή κυκλοφορία τού αίματος, ή έλεύθερη κίνηση τών μελών καί εΐναι δυνατόν νά «στρεβλωθούν» τά «τρυφερά καί άδύνατα παιδιά». Παρόμοια γράφει καί ό Κωνσταντάς³⁶ πώς εΐναι κατάχρηση νά σφίγγουν τά μωρά μέ τίς φασκίες. Ή ακόμη ό Ήπής σημειώνει ότι θά πρέπει νά άποφεύγεται ή λίκνηση τού βρέφους καί νά ζεΐ σέ καθαρό δωμάτιο, όπου δέν θά κοιμούνται πολλοί άνθρωποι. Ο Κ. Μ. Κούμας³⁷ αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «εΐναι βλαβερά τά αιωρήματα καί κουνίσματα εΐς βρέφη τουλάχιστον εΐερέθιστα». Νά άποφεύγεται ή τριβή τών ούλων τού βρέφους μέ τό «λυκόδοντον καί τοιαύτα», διότι εΐναι δυνατόν νά προκληθεί φλεγμονή, σκληρότητα τών ούλων καθώς καί «δυσσοδοντίαις»³⁸.

Σχετικά μέ τή βάδιση τού μωρού ό Ήπής συμβουλεύει τούς γονείς νά μή βιάζονται νά περπατήσει κρεμόντας τό μέ μανδήλια από τίς μασχάλες του σέ ειδικές «μηχανές». Συνιστά νά τό αφήνουν στό πάτωμα, σέ χώρο περικυκλωμένο μέ άντικείμενα γιά νά μπορεί νά πιαστεί καί νά σηκωθεί τονίζοντας ότι «ή φύσις εΐναι ό κάλλιστός περιπατικός διδάσκαλος». Παράλληλα τούς ένημερώνει πώς θά πρέπει νά άποφεύγουν νά δίνουν στά μικρά παιδιά βαμμένα παιχνίδια καί αύγά μέ διάφορα χρώματα, διότι ή βαφή εΐναι κατασκευασμένη από «φαρμακερά μέταλλα» καί τά παιδιά τά φέρνουν στό στόμα μέ άποτέλεσμα τή δηλητηρίασή τους. Ο Κούμας³⁹ ιδιαίτερα τονίζει τήν κατάχρηση χορηγήσεως «ύπνωτικών φαρμάκων» στά παιδιά καί προτεΐνει νά «έξορισθούν» αύτά τά φάρμακα από τήν άνατροφή τών παιδιών. Τέλος τόν κωλικό τών βρεφών μνημονεύει ό Διον. Πύρρος⁴⁰.

Δίδυμη κύηση. Στόν Έρμή τό Λόγιο⁴¹ αναφέρεται ότι ή δίδυμη, «διτή», κύηση παρατηρείται σέ κάθε πεντακόσιες γεννήσεις, ενώ οί πολλαπλές σπανιώτερα.

34. Ή Αναστασίου Γεωργιάδου, Ή Αντιπανάκεια, 1810, σελ. 296.

35. Έρμής ό Λόγιο, 1816, σελ. 288-289 καί τού 1817, σελ. 539 καί 574.

36. Γρηγ. Κωνσταντά, Στοιχεία τής λογικής..., 1818, σελ. 291.

37. Κ. Μ. Κούμα, Σύνταγμα φιλοσοφίας, τόμ. 4, 1820, σελ. 306.

38. Ο όρος «δυσσοδοντίαις» τού Ήπής μάλλον δέν έχει καταγραφεί, από όσο γνωρίζουμε, στά λεξικά.

39. Κ. Μ. Κούμα, ό. π.

40. Διονυσίου Πύρρου, Φαρμακοποιία γενική, 1818, σελ. 7.

41. Έρμής ό Λόγιο, 1817, σελ. 381

Δεξιοχειρία παιδιών. Σύμφωνα με τον Έρμη τό Λόγιο⁴² τά περισσότερα παιδιά είναι δεξιόχειρα σέ ποσοστό, όπως αναγράφει, δέκα παιδιών μόλις τρία είναι άριστερόχειρα. Ο Π. Ήπότης⁴³ συμβουλεύει όπως τά παιδιά έξασκηθούν νά χρησιμοποιούν και τά δύο χέρια σάν νά είναι «άμφιδέξια».

Διάκριση παιδικών νόσων. Ο Άναστάσιος Γεωργιάδης⁴⁴ διακρίνει τρεις κατηγορίες παιδικών νόσων:

- α) τίς άσθένειες, οί όποιες έπισυμβαίνουν στό έμβρυο κατά τή διάρκεια τής κυοφορίας και τίς άποδίδει με τον όρο «συγγενικά ή σύμφυτοι νόσοι»,
- β) τίς κληρονομικές, τίς μεταβιβαζόμενες από τούς γονείς στά τέκνα και
- γ) τίς έπίκτητες.

Συγγενείς διαμαρτίες, α) Γέννηση σιαμαίων διδύμων. Ο Ίώσηπος Δούκας μεταφέρει στον Έρμη τό Λόγιο⁴⁵ προσωπική πληροφορία ιατρού νοσοκομείου εύρισκομένου πλησίον του Παρισιού για τή γέννηση δύο βρεφών, τά όποια ήταν ένωμένα κατά τό ιερόν όστούν έχοντας κοινά γεννητικά όργανα και πρωκτό. Επίσης μνημονεύει και τήν άναφερόμενη υπό του Buffon περίπτωση διδύμων κοριτσιών με κοινό πρωκτό.

β) Γέννηση άκέφαλου παιδιού. Επίσης στον Έρμη τό Λόγιο⁴⁶ καταγράφεται πρόσφατη περίπτωση συγγενούς διαμαρτίας του νευρικού συστήματος, που συνέβη στη Γαλλία. Γίνεται περιγραφή τής περιπτώσεως, στήν όποία έλειπε ο έγκεφαλος με μεγάλο μέρος του κρανίου, καθώς και ή παρεγκεφαλίδα. Η σπονδυλική στήλη, άναφερόμενη ως «ραχιτικός σολήν», ήταν άνοιχτή μέχρι τό δεύτερο όσφυϊκό σπόνδυλο, χωρίς τό νωτιαίο μυελό. Παρουσίαζε άνωμαλίες στα ότα και τούς όφθαλμούς. Τό υπόλοιπον μέρος

42. Έρμής ό Λόγιος, 1820, σελ. 413.

43. Έρμής ό Λόγιος, 1816, σελ. 290.

44. Αναστασιου Γεωργιάδου, Άντιπανάκεια, 1810, σελ. 152-154. Ο όρος «σύμφυτος νόσος» αναφέρεται από τον Ίπποκράτη στο έργο του «Κωακαί προγνώσεις» 502, Ίπποκράτης, Άπαντα τά έργα, έκδ. Α. Μαρτίνοζ, τόμ. 3, σελ. 154.

45. Έρμής ό Λόγιος, 1818, σελ. 256-257. Για τά φημισμένα διδύμα από τό Σιάμ (Ταυλάνδης), (1811-1874), από τά όποια δόθηκε τό όνομα στη συγγενή αυτή άνωμαλία, γίνεται άναφορά στο περιοδικό Αποθήκη των όφελίμων και τερπνών γνώσεων, άρ. 3, Σεπτέμβριος 1847, σελ. 34-36, «Οί διδύμοι του Σιάμ». Επίσης βλ. G. E. Lascaratos, «A surgical operation performed on Siamese Twins in the tenth century in Byzantium», Bull Hist. Med., τόμ. 59, 1984, σελ. 99-102, E. Καράντζαλη και P. J. P. McGeorge, «Σιαμαία διδύμα στη Ρόδο», στον τόμο Πρακτικών Διεθνούς Συνεδρίου Ρόδου 2400 χρόνια. Η πόλη τής Ρόδου από τήν ίδρυσή της μέχρι τήν κατάληψη από τούς Τούρκους (1523), τόμ. Α', Άθήνα 1999, σελ. 153-162, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

46. Έρμής ό Λόγιος, 1821, σελ. 141-142.

τοῦ σώματος «εὐρίσκετο εἰς καλήν κατάστασιν». Παράλληλα καυτηριάζονται οἱ προλήψεις τῶν ἀνθρώπων γιά τή γέννηση τῶν «τεράτων», τά ὅποια ἐντόνως τονίζεται ὅτι εἶναι ἀνθρώπινα πλάσματα «διαφέροντα μόνον, κατ' ἔλλειψιν ἢ περίσσειαν, ἢ μέγεθος». Αναφέρεται καί μία σπανία περίπτωση παιδιοῦ μέ ἔλλειψη «ἀπό κάθε εἶδους νεύρων», πού παρουσιάστηκε στήν Ἀγγλία.

Ἰατρ. Ὁ Ἰωάννης Ἀδάμης⁴⁷ στά 1756 προσπαθεῖ νά δώσει ἓνα ἑλληνικό ὄρο στή νόσο, ἀναφέροντας καί τούς ἀντίστοιχους ξένους ὄρους. Σημειώνει ὅτι «τά ἐρυθρά ἐξανθήματα, κοινῶς ἀστράκα λεγόμενα, λατινικά δέ morbilli, ἰταλιάνικα rossetoli, νέμτζικα (γερμανικά) massem» καί παρατηρεῖ ὅτι «δέν ἔχομεν πῶς ἄλλιῶς νά τά ὀνομάσωμεν». Ἄς σημειωθεῖ ὅτι καί ὁ Αὐγουστος Μαίηρ⁴⁸, ὁ ὅποιος μετέφρασε τό ἴδιο βιβλίο, ἐρμηνεύει τόν ὄρο «morbilli» μέ τόν ἑλληνικό ὄρο «ἐξανθήματα ἐρυθρά». Ὁ Γεώργιος Βεντότης⁴⁹ ἀφιερώνει ἰδιαίτερο κεφάλαιο μέ τίτλο «Περί κοκκίνας», ὅπου περιγράφει λεπτομερῶς τά πρόδρομα συμπτώματα καί τήν ἐμφάνιση τοῦ ἐξανθήματος, τό ὅποιο στή συνέχεια ἀπολεπίζεται. Εἶναι σημαντικό ὅτι περιγράφεται πλήρως ἡ ἰαρά σέ ἓνα βιβλίο τό ὅποιο εἶχε λαϊκή ἀπήχηση. Ὁ Μιχαήλ Γεωργίου⁵⁰ στό μαθηματάριό του ἀναφέρει τίς συνηθέστερες ἀσθένειες τοῦ ἀνθρώπου καί μία ἐξ αὐτῶν εἶναι «αἱ κοκκινίτζαι ἤτοι ἀστρακιά». Ὁ Ἀναστάσιος Γεωργιάδης⁵¹ μνημονεύει τή νόσο ὡς «μορβίλα» καί παρατηρεῖ ὅτι τό παιδί μία φορά ἀσθενεῖ ἀπό αὐτήν τήν ἐξανθηματική νόσο καί μετὰ εἶναι «ἀνεπηρέαστο», δηλ. ἄνοσο. Ὁ Π. Ἡπήτης⁵² χρησιμοποιοῖ τόν ὄρο «φοινικισμός», δηλ. ἐρυθρότης, ἐρμηνεύοντας τόν λατινικό ὄρο «morbilli» καί παρατηρώντας ὅτι εἶναι «ἐξανθηματικό κολλητικό πάθος».

47. Ἰωάννου Ἀδάμη, *Σύντομος ἐρμηνεία περί τῆς ἐνέργειας καί ὠφελείας μερικῶν ἐκλεκτῶν καί δοκιμασμένων ἰατρικῶν*, 1756, σελ. 59 καί 142.

48. Αὐγουστού Μαίηρ, *Σύντομος διήγησις περί φαρμάκων τινῶν εὐδόκιμων*, 1752, σελ. 84.

49. Γεωργίου Βεντότη, *Νουθεσία εἰς τόν λαόν*, τόμ. Α', 1780, σελ. 160-166. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Πρώτη περιγραφή τῆς Ἰαράς στά ἑλληνικά, 1780», 39ο Πανελλήνιο Παιδιατρικό Συνέδριο, Creta Maris Hotel, Κρήτη, 1-3 Ἰουνίου 2001, *Τόμος Περιλήψεων*.

50. Μιχαήλ Γεωργίου, *Αποθήκη τῶν παιδῶν εἰς μεταχείρισιν τῶν μανθανόντων τήν κοινήν Γραικικήν γλῶσσαν*, 1809, σελ. 26.

51. Αναστασίου Γεωργιάδου, *Ἀντιπανακεία*, 1810, σελ. 224.

52. Π. Ἡπήτης, *Αἰομολογία*, 1816, σελ. 46, ὅπου εἰσάγει τόν ὄρο «φοινικισμός» γιά νά δηλώσει τήν ἐρυθρότητα τῆς νόσου. «Περί φοινικίδος καί ἐμβολιασμοῦ αὐτῆς» εἶχε τίτλο ἡ ἐπιστημονική ἀνακοίνωση τοῦ Α. Χαϊρέτη στήν Ἰατρική Ἐταιρεία Ἀθηνῶν τό 1836. Βλ. Γερ. Ρηγάτου, *Ἡ Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς Ἐταιρείας Ἀθηνῶν 1835-1985*, Ἀθήνα 1985, σελ. 40.

Γιά πρώτη ίσως φορά ο σύγχρονος όρος «*ιλαρά*» αναγράφεται τό 1794 από τόν Ιωάννη Νικολίδη στό «Λεξικάκι»⁵³ του, όπου σημειώνει «*αστράκα ή- γουν ή ύλερη*» και άργότερα από τόν Σέργιο Ίωάννου, ό όποιος παρατηρεί χαρακτηριστικά ότι ό Th. Sydenham, (1624-1689), «*συνέγραψεν και περί ιλαράς*». Έπιπροσθέτως σημειώνουμε ότι σέ λεξικά τού 1796 και 1825 αναγράφεται ώς «*ήλερη ή (αί ήλεραις) die Maseru, la rosolia*» και «*ήλερη, λελέραις, die Maseru*»⁵⁴

Οστρακι. Ο Π. Ήπήτης⁵⁵ αναφέρει ότι έξανθηματικό κολλητικό πά- θος είναι και ό «*πορφυρισμός (scarlatina)*», μεταφράζοντας τόν ιταλικό όρο, τόν όποιο και παραθέτει, όπως επίσης και ό Κ. Μ. Κούμας⁵⁶ σέ έπιστο- λή του, 8 Ίανουαρίου 1816, χρησιμοποιοει τούς ίδιους όρους «*ασθένεια τού πορφυρίσματος ή σκαρλατίνας*» γιά τήν ασθένεια τού Ιατρού Στεφάνου Οικονόμου, τήν όποία ώστόσο τήν αναφέρουν και ώς «*κοκκινάδα*»⁵⁷. Παράλ- ληλα στόν *Ερμή τό Λόγιο*⁵⁸ δημοσιεύεται ή πληροφορία ότι «*ή Belladona (Atropa Belladonna) είναι προφυλακτική κατά τής Σκαρλατίνας*» και ότι από τόν ιατρό Chr. Hufeland, (1762-1836), δοκιμάσθηκε μέ έπιτυχία σέ άρρώ- στους και ότι στή Γαλλία «*καταγίνονται είς παρόμοια πειράματα*».

53. Ίωάννου Νικολίδου, *Ερμηνεία περί τον πώς πρέπει νά θεραπευεται τό γαλλικόν πά- θος ή γουν ή μαλαμπράντζα*, Βιέννη 1794, σελ. 224. Ως «*ύλερις*» αναφέρεται στήν *Άνθολογία τών κοινοφελών γνώσεων*, Έν Αθήναις 1837, σελ. 120 και ώς «*έρυθιτις ή ύλερη (rougeole)*» από τόν Σ. Αρχηγένη, *Στοιχεία Παθολογικής Ιατρικής*, Έν Παρισίοις 1843, σελ. 98. Πρβλ. Στεφάνου Κουμανούδη, *Συναγωγή νέων λέξεων*, 1900, σελ. 487, όπου αναφέρονται μεταγενέστερα έργα.

54. Σεργίου Ίωάννου, *Πραγματείας Ίατρικής*, 1818, σελ. 295. Karl Weigal, *Αεζικόν Απλο- ρωμαϊκόν Γερμανικόν και Ίταλικόν*, Λειψία 1796, σελ. 435. *Αεζικόν Απλο-ελληνικόν και Γερμανικόν*, τόμ. Α', Λειψία 1825, σελ. 165 και 225.

55. Π. Ήπήτης, *Αιμολογία*, 1816, σελ. 46. Ενδιαφέρον παρουσιάζει τό γεγονός ότι ό ια- τρός Π. Ήπήτης προσπαθει νά πλάσει έπιστημονικούς όρους γιά νά όρίσει τς έξανθηματικές ασθένειες ώς «*φοινικισμό*» και «*πορφυρισμό*» γιά τήν ιλαρά και τήν οστράκιά.

56. Κωνσταντίνου Οικονόμου τού έξ Οικονόμου, *Άλληλογραφία*, τόμος πρώτος 1802- 1817, Αθήνα 1989, έπιμέλεια Κώστα Λάππα - Ρόδη Σταμούλη, σχόλιο τής έπιστολής 121, σελ. 365, όπου ό Κωνσταντίνος Οικονόμου χαρακτηρίζει τήν ασθένεια ώς «*κοκκινάδα*».

57. Ως «*κοκκινάδα*» αναφέρεται και τό 1837 στό περιοδικό *Άνθολογία τών κοινοφελών γνώσεων*, άρ. 8, Μάϊου, Έν Αθήναις 1837, σελ. 120. Σημειώνεται πάντως ότι ώς «*άνθρακία (scarlatine)*» αναφέρεται από τόν Σ. Αρχηγένη, *Στοιχεία Παθολογίας Ίατρικής*, Έν Παρισίοις 1843, σελ. 99.

58. *Ερμής ό Λόγιο*, 1821, σελ. 142. Επίσης στό περιοδικό *Η έν Αθήναις Ιατρική Μέλισ- σα*, τόμ. 5, 1857, σελ. 425, σημειώνεται ότι στήν όστρακιά, «*φημίζεται ώς προφυλακτική ιδί- οτητα έχουσα και ή εύθαλία (Belladonna)*», γίνεται μάλιστα άναφορά στόν ιατρό Hufeland.

Κοκκύτης. Στόν *Έρμη τό Λόγω*⁵⁹ παρατίθεται στήν παραδοσιακή ονομασία «*κάρκαλος ή καρκαλέτζης*» και ή ξένη όρολογία «*Γαλ. Conqueluche, tullis convulsiva Οφφεμάνου*», δηλαδή τοῦ Er. Hoffmann, (1660-1742), καθώς και ή στατιστική πληροφορία γιά τή θνησιμότητα τής νόσου κατά τήν ἐπιδημία κοκκύτου στήν Κέρκυρα στά 1818, ότι «*άπέθαναν*» 12-15 τοῖς ἑκατό τών πασχόντων παιδιών στά χωριά και 6-7 τοῖς ἑκατό στήν πόλη. Ὁ Ἄναστ. Γεωργιάδης στή βιβλιογραφία του, *Ἀντιπανάκεια*, 1810, σελ. 545, ἀναγράφει τό βιβλίό τοῦ J. Millar, *Observations on the asthma, and on the whooping cough*, London 1769.

Εὐλογία. Γιά τήν ὀνομασία τής ἐπιδημικῆς νόσου εὐλογιάς ὁ Ἰωάννης Ἀδάμης σημειώνει ὅτι ὀνομάζεται στά λατινικά «*variolae*», στά ἰταλικά «*variole*» και στά γερμανικά «*rocken*»⁶⁰. Ὁ Γεώργιος Βεντότης⁶¹ στά 1780 στό κεφάλαιο περὶ εὐλογιάς ἀναφέρει ὅτι μολύνει κυρίως βρέφη και ὅτι μία φορά μολύνεται ὁ ἄνθρωπος, ἐνώ μετὰ μένει ἀνεπηρέαστος, ἔχοντας δηλαδή ἀποκτήσει ἀνοσία. Τά ἴδια παρατηρεῖ και ὁ Ἀναστάσιος Γεωργιάδης στά 1810⁶². Σχετικά μέ τή θνησιμότητα τής εὐλογιάς ὁ Βεντότης⁶³ σημειώνει ὅτι τό «*ένα ἑβδομον ἀπό τούς μολυσμένους ἀποθνήσκει*», δηλ. 14%, ὁ ἰατρός Ἄγγελος Μελισσηνός στόν *Έρμη τό Λόγο*⁶⁴ ἀναφέρει ὅτι ἕνα στά δέκα παιδιά ἀποθνήσκουν, δηλ. 10% και ὁ Γεωργιάδης⁶⁵ ἀνεβάζει τό ποσοστό ἀπό 10 ἕως 30%, ὁ ὅποιος ἐπιπροσθέτως παραπέμπει γιά βιβλιογραφική τεκμηρίωση στίς ἐργασίες τοῦ J. de Caro, *Observations et experiences sur la vaccination*, a Vienna 1802, σελ. 102 και Lud. Careno, *Sur la vaccine*, a Vienna, 1801, σελ. 14. Στή Διατριβή ὑπέρ τής δαμαλίδος ἀναφέρεται ἀπό τόν Lud. Careno ὅτι ή εὐλογία ἐξαφανίζει «*τό ἐκτμηόριον τοῦ ἀνθρωπίνου*

59. *Έρμης ὁ Λόγος*, 1819, σελ. 357. Ὡς «*σπασμοδικός βήξ ή κοκκύτης*» ἀναφέρεται τό 1836 στό «*Διάταγμα περὶ ἐμποδισμοῦ τής μεταδόσεως τών μολυσματικῶν (κολλητικῶν) ἄρρωστίων*», *Έφημερίς τής Κυβερνήσεως τοῦ Βασιλείου τής Ελλάδος*, ἄρ. 83,31 Δεκεμβρίου 1836, σελ. 426-429. Ἐπίσης ὡς «*κοκκύτης βήξ*» μνημονεύεται ή μολυσματική και μεταδοτική νόσος στό περιοδικό *Ἀνθολογία τών κοινοφελῶν γνώσεων*, ἄρ. 8, Μάϊος 1837, σελ. 120.

60. Ἰωάννου Ἀδάμη, *Σύντομος ἑρμηνεία...*, 1756, σελ. 59 και 224.

61. Γεωργίου Βεντότη, *Νουθεσία εἰς τόν λαόν*, Βενετία 1780, τόμ. Α', σελ. 141-151.

62. Ἀναστασίου Γεωργιάδου, *Ἀντιπανάκεια*, 1810, σελ. 224.

63. Γεωργίου Βεντότη, *Νουθεσία εἰς τόν λαόν*, 1780, τόμ. Α', σελ. 141. Γιά τήν ἐπίπτωση τής εὐλογιάς στή Θεσσαλονίκη ἀναφέρεται, ὅτι μία ἐπιδημία τής τό 1757 ἦταν ή αἰτία θανάτου 3.500-4.000 παιδιῶν. Βλ. N. Svoronos, *he commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1956, σελ. 136, μνημονεύεται ἀπό τόν Γιάννη Καρά, *Οἱ θετικές ἐπιστήμες στόν ἑλληνικό χώρο*, Αθήνα 1991, σελ. 277.

64. *Έρμης ὁ Λόγος*, 1812, σελ. 197.

65. Ἀναστασίου Γεωργιάδου, *Ἀντιπανάκεια*, 1810, σελ. 46.

γένους»⁶⁶, δηλ. 17 περίπου τοίς εκατό. Ο Σέργιος Ίωάννου⁶⁷ ωστόσο αναφέρει θνησιμότητα 30 έως 50 τοίς εκατό.

α. Ελογιασμός. Για την προστασία από την ευλογία εφαρμόστηκε κατά τον 18ο αιώνα ο εύλογιασμός, δηλ. ο έμβολιασμός του παιδιού με το υγρό από φλύκταινες της φυσικής εύλογιάς. Για τα καλά αποτελέσματα από το «κέντρισμα των ευλογιών», όπως αποκαλείται ο εύλογιασμός, στη πόλη Βασιλεία της Ελβετίας αναφέρεται ο Tissot⁶⁸ στο βιβλίο του, το οποίο εκδόθηκε και στην ελληνική γλώσσα το 1777. Επίσης ο Στέφανος Δημητριάδης⁶⁹ χρησιμοποιεί τον όρο «φίλιασμα των ευλογιών», παρατηρώντας ότι «αυτή η εύτυχής ανακάλυψις βάζεται εις πράξιν την σήμερον» και τονίζει ότι θα έπρεπε να είχε δημιουργηθεί για την αντιμετώπιση της εύλογιάς ειδικός «οίκος του φιλιάσματος των ευλογιών».

Ο εύλογιασμός αποκαλείται από τον Lud. Careno⁷⁰ ως «δι' εύλογιάς φύλιασμα», ενώ από τον Σέργιο Ίωάννου⁷¹ ως «έγκεντρισμός ή εμφολλίασμα». Μάλιστα σημειώνει ότι η μέθοδος αυτή «έμετρίασε την του πάθους κακοήθειαν και λύμην». Ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι ο Σέργιος Ίωάννου αναφέρει ότι ο Εμμανουήλ Τιμόνης ήταν ο «ιατρός εν Κωνσταντινουπόλει, όστις πρώτος έγραψε περί αυτής της μεθόδου εις Λόνδραν τώ έτει 1713

66. Διδασκαλία παραινενική περί της χρήσεως της δαμαλίδος...καί ή κατ' αυτήν διατριβή Λουδοβίκου Καρένον, Βιέννη 1805, σελ. 34. Το ίδιο ποσοστό αναφέρει και ο Βολταίρος στην ενδέκατη επιστολή του στο έργο του *Lettres philosophiques*. Βλ. Voltaire, *Melanges*, Paris 1981, σελ. 28-32. Πρβλ. Λαίδη Μονταγκίου, *Τό όδοιορικών τριών Ηπειρών*, έκδ. Στοχαστής, 'Αθήνα 1994, σελ. 53.

67. Σεργίου Ίωάννου, *Πραγματείας Ίατρικής*, 1818, σελ. 313.

68. *Αύνανισμού έπιτομή*, Βενετία 1777, σελ. 28. Ωστόσο ο Ίωάννης Αδάμης χρησιμοποιεί το ρήμα «εύλογιάζω» για τον έμβολιασμό με τη φυσική ευλογία. Βλ. Ίωάννου Αδάμη, *Σύντομος έρμηνεία*, Άλλα 1756, Πίναξ, λήμμα «βόαι ή πορφύρα». Για την εφαρμογή του εύλογιασμού στα Επτάνησα βλ. Γ. Λασκαράτου και Σπ. Μαρκέτου, «Νεώτερα στοιχεία διά την εφαρμογήν του έμβολιασμού κατά της εύλογιάς ειςτά Επτάνησα», *Materia Medica Greca*, τόμ. 9, 1981, σελ. 104-109, με πλούσια βιβλιογραφία, όπου δημοσιεύεται και σχετικό έγγραφο του 1779, με το όποιο διατάσσονται οι ιερείς της νήσου Κερκύρας να συμβουλευθούν τους πιστούς να έμβολιασθούν.

69. Στεφάνου Δημητριάδου, *Απανθήματα*, Βιέννη 1797, σελ. 11.

70. *Διδασκαλία παραινενική περί της χρήσεως της δαμαλίδος*, Βιέννη 1805, σελ. 34.

71. Σεργίου Ίωάννου, *Πραγματείας Ίατρικής*, 1818, σελ. 309-320. Έπισημαίνεται ότι οι Έλληνες ιατροί Έμμ. Τιμόνης και Ίάκωβος Ψυλαρινός μνημονεύονται στην *Γαλλική Εγκυκλοπαίδεια των Diderot και D'Alambert* στο λήμμα «Inoculation», τόμ. 8, σελ. 755 κ. έξ., όπου όμως τους αναφέρει ως Ιταλούς και όχι ως Έλληνες την καταγωγή. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, «Η πρώτη επιστημονική εφαρμογή του έμβολιασμού κατά της εύλογιάς από τους Ιατρούς Έμμ. Τιμόνη και Ίάκ. Ψυλαρινό, (άρχές 18ου αί.)», *40ο Πανελλήνιο Παιδιατρικό Συνέδριο*, Θεσσαλονίκη 2002, *Τόμος Περιλήψεων*, άρ. 109, σελ. 59.

πρός τόν ιατροφιλόσοφον Woodward». Προσθέτει ακόμη ότι έγραψε επιστολή στην «Εταιρεία τής Λόνδρας» περί τής μεθόδου τού εύλογιασμού και ότι η σύζυγος τού Άγγλου πρέσβευος λαίδη Μοντάγκιου (Lady Wothley Montagu) έμβολίασε τό γιό της και ότι συνήργησε στό νά γνωστοποιηθεί στην Αγγλία ή νέα μέθοδος. Ακόμη ό Σέργιος Ίωάννου σημειώνει και τίς αντίδράσεις, πού παρουσιάστηκαν στην Εύρώπη έναντίον τής νέας μεθόδου τού έμβολιασμού, γεγονός τό όποιο αναφέρει και ό Άγγλος ιατρός William Black στην Ιστορία τής Ίατρικής, τήν όποία μετέφρασε στη γαλλική ό Άδαμ. Κοραής⁷² τό 1798. Ωστόσο άξιον παρατηρήσεως είναι και τό γεγονός ότι στα έντυπα ελληνικά ιατρικά βιβλία τής έποχής τού Νεοελληνικού Διαφωτισμού άγνωείται ή προσφορά τού Έλληνος ιατρού Ιακώβου Πυλαρινού⁷³, (1659-1718), ό όποιος στά 1715 δημοσίευσε στη Βενετία παρόμοια έργασία.

72. Ad. Coray, *Esquisse d' un Histoire de la Médecine...*, Παρίσι 1798, σελ. 363.

73. Βλ. Ήλια Τσιτσέλη, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τόμ. Α', Άθήνα 1904, σελ. 557-560, Κ. Αλιβιζάτου και Γ. Κ. Πουρναροπούλου, «Τό περί "εύλογιασμού" έργον τού Έλληνος ιατρού τού ΙΗ' αιώνος Ίακώβου Πυλαρινού», *Πρακτικά τής Ακαδημίας Αθηνών*, Συνεδρία 12 Ίουνίου 1952, σελ. 287-307, όπου δημοσιεύεται στα λατινικά ή έργασία τού Πυλαρινού μέ αντίστοιχη μετάφραση στα ελληνικά. Έπίσης Κωνστ. Ν. Αλιβιζάτου, «Η συμβολή τών Κεφαλλήνων ιατρών εις τήν έπιστήμην και εις τόν Εθνικόν Αγώνα», περιοδ. *Ήώς*, άρ. 59-60, 1962, σελ. 80-81.

Ας σημειωθεί ότι ή συμβολή τών δύο Έλλήνων ιατρών στην αντιμετώπιση τής εύλογιάς άγνωείται από τήν *Γενική Ιστορία τών Έπιστημών*, έπιμ. Στ. Παπαδάκη, Αθήνα 1958, τόμ. Β', σελ. 252. Ιδιαίτερα όξύς είναι ό Παϊδόσης, ό όποιος σημειώνει χαρακτηριστικές περιπτώσεις Έλλήνων συγγραφέων νά άγνοούν ή νά θεωρούν άλλοδαπούς τούς δύο "Έλληνες εισηγητές τού εύλογιασμού. Γράφει σχετικά: « Αφοϋ Έλληνες συγγραφείς θεωρούν άλλοδαπούς τόν Τιμόνην και Πυλαρινόν ή τούς άγνοούν δέν πρέπει νά μάς εκπλήττη ή διεθνής λήθη ή όποία έκάλυψε τά όνόματα τών πρωτοπόρων αυτών τής Επιστήμης». Βλ. Μικέ Παϊδόση, «Χίοι ιατροί», *Περιοδικόν τού έν Χίφ Συλλόγου Αργέντη*, Αθήνα 1939, τόμ. 2, σελ. 122. Πρβλ. Albert S. Lyons-R. Joseph Petrucelli, *Medicine, An Illustrated History*, New York 1987, σελ. 493, όπου στό κεφάλαιο «The discovery of vaccination» αναφέρεται μόνο ή Lady Mary Worthly Montagu και άγνοούνται οι ιατροί Έμμ. Τιμόνης και Ίάκ. Πυλαρινός, οι όποιοι δημοσίευσαν και ανακοίνωσαν τήν μέθοδο τού έμβολιασμού. Πρβλ. Christos S. Bartsocas and Spyros G. Marketos, «Emmanuel Timonis, Jakovos Pylarinos and smallpox inoculation», *Journal of Medical Biography*, τόμ. 5, 1997, σελ. 122-123.

Έπιση μαίνεται όμως ότι στην *Ιστορία τής Ίατρικής τών Άγγλου* W. Black, τήν όποία ό Κοραής μετέφρασε στη γαλλική γλώσσα, γίνεται έκτενης αναφορά στην έφεύρεση τού έμβολιασμού κατά τής εύλογιάς από τούς Έλληνες ιατρούς Έμμ. Τιμόνη και Ίάκ. Πυλαρινό. Βλ. Ad. Coray, *Esquisse d' un Histoire de la Médecine...*, Παρίσι 1798, σελ. 361 κ. έξ. Πρβλ. Werner Schreiber and Friedrich Karl Mathys, *Infectio. Infectious Diseases in the History of Medicine*, 1987, σελ. 123, όπου αναφέρεται ή προσφορά τού Πυλαρινού. Έπίσης ό Τιμόνης και Πυλαρινός μνημονεύονται ως οι εισηγητές τού έμβολιασμού στην Εύρώπη sé βιβλίό πού έκδόθηκε στη γαλλική κατά τό 1801. Βλ. J. L. Moreau, *Traite Historique et Pratique de la Vaccine*, à Paris, an IX (1801), σελ. 102.

Σχετικά με την αποτελεσματικότητα της μεθόδου του εύλογισμοῦ ὁ Σέργιος Ἰωάννου σημειώνει ὅτι «ἐκ τῶν ἑκατὸν ἐμφυλλιασθέντων μόλις ἀπέθνησκον δύο, πολλάκις δὲ εἰσπρὸς τριακοσίους», δηλ. ποσοστό 0, 9 ἕως 2%, προσθέτοντας ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς προστατευθέντες δὲν εἶχαν τίς γνωστές δυσμορφίες τῆς εύλογίας. Ἐπίσης ὁ Ἀναστάσιος Γεωργιάδης⁷⁴ ἀναφέρει ὅτι ἡ θνησιμότητα μετὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ εύλογισμοῦ ἔπεσε στὸ 0.3-0.5%, ἐνῶ ὁ Πυλαρινὸς τονίζει ὅτι δὲν παρατηρήθηκε θάνατος ἀπὸ τὸν ἐμβολιασμὸ τοῦ εύλογισμοῦ μέχρι τῆς δημοσιεύσεως τῆς ἐργασίας του.

β. Δαμαλισμ. Κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος, στὰ 1798, ὁ Ed. Jenner, (1749-1823), μετὰ ἀπὸ παρατηρήσεις καὶ πειράματα ἐτῶν δημοσίευσε στὸ Λονδίνο τὴν ἐργασία του «*An inquiry into the causes and effects of the variolae vaccinae*»⁷⁵, γιὰ τὴν προστασία ἀπὸ τὴν εύλογιά. Ἡ νέα μέθοδος προστασίας περνᾶ γρήγορα στὸν ἐλληνικὸ χῶρο⁷⁶. Ἐπτὰ χρόνια ἀπὸ τὴν ἀνακοίνωση τοῦ Jenner, «παρὰ τίνος φιλευσεβοῦς καὶ φιλανθρώπου ἀνδρός» δημοσιεύεται στὴ Βιέννη ἡ «Διδασκαλία παραινενική περὶ τῆς χρήσεως τῆς δαμαλίδος», ὅπου στὸ δεῦτερο μέρος καταχωρίζεται ἡ «Διατριβὴ ὑπὲρ τῆς δαμαλίδος» τοῦ Lud. Careno, ὁ ὁποῖος μας πληροφορεῖ ὅτι τὸ 1800 ἐγίνε ἡ πρώτη δοκιμὴ τοῦ δαμαλισμοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη⁷⁷. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ νέα μέθοδος τοῦ δαμαλισμοῦ γρήγορα πέρασε καὶ στὴν ὑπόλοιπο Ἑλλάδα, ὡπως διαπιστώνεται ἀπὸ ἐπιστολὴ ἀπὸ τὴν Τσαριτσάνη

74. Αναστασίου Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, 1810, σελ. 46.

75. Arturo Castiglioni, *Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς*, ἐλληνικὴ μετάφραση, Ἀθήνα 1961, τόμ. 2, σελ. 632, W. R. Le Fanu, *A Bio-Bibliography of Edward Jenner, 1749-1823*, London 1951, σελ. 22 κ. ἔξ., Derrick Baxby, *Vaccination Jenner's Legacy*, Berkeley 1994.

76. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Ἡ διδασκαλία περὶ δαμαλισμοῦ σὲ ἐλληνικὸ βιβλίον τοῦ 1805», 36ο *Πανελλήνιο Παιδιατρικὸ Συνέδριο*, 1998, Τόμ. *Περίληψεων*, ἀρ. 308, σελ. 162. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Δαμαλισμὸς (1798): Οἱ πρώτες δημοσιεύσεις στὰ ἐλληνικά», *Δελτ Α Παιδιατρικῆς Κλιν Πανεπ Ἀθηνών*, τόμ. 46, 1999, σελ. 224-230.

77. *Διδασκαλία παραινενική...*, Βιέννη 1805, σελ. 21. Ἐπίσης τὴν ἴδια ἡμερομηνία ἀναφέρει καὶ ὁ Γεώργιος Ἀλβέρτης, *Ἐκθεσις περὶ τῆς δαμαλίδος καὶ τῆς ἐν τῇ Ἑλλάδι προόδου αὐτῆς, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1805 τῆς εἰσαγωγῆς τῆς μέχρι τοῦ ἔτους 1840*, Ἐν Ἀθήναις 1840, σελ. 7. Σχετικὰ μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ δαμαλισμοῦ στὸ Βουκουρέστι ὁ ἰατρός Κ. Καρακάσας γράφει: «Κατὰ τὸ 1800 ἔτος καθ' ὃν καιρὸν ὑπέστρεψα εἰς τὴν πόλιν ταύτην τοῦ Βουκουρεστίου διδαχθεὶς τὴν Ἰατρικὴν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Βιέννης, ἐπεχειρίσθην μετ' οὐ πολὺ τὸν κεντρισμὸν τῆς Δαμάλεως (vaccine) ἀνευ τίνος ἀντιστάσεως τῶν κατοίκων ὥστε τὴν 1802 ἦταν κοινὸς ὁ κεντρισμὸς οὗτος εἰς ὅλην τὴν πόλιν καὶ εἰς ἄλλας κομπολῆεις». Βλ. Κ. Καρακάσα, *Τοπογραφία τῆς Βλαχίας καὶ ἀνθρωπολογικαὶ παρατηρήσεις ἀναφορικῶς πρὸς τὴν υἱεῖαν καὶ νόσους τῶν κατοίκων αὐτῆς*, Βουκουρέστι 1830, σελ. 262.

Θεσσαλίας, 10 Μαρτίου 1803, του ἱατροῦ Μιχαήλ Περδικάρη⁷⁸ πρὸς τὸν Κ. Μ. Κούμα. Ὡστόσο στὰ 1801 οἱ Προβλεπτεῖς τῆς Υγείας στὴν Κέρκυρα συνιστοῦν στοὺς γονεῖς νὰ ἐμβολιάσουν τὰ παιδιά τους καὶ στὰ 1803 συστήθηκε τὸ «Κεντρικὸν Κομιτάτον διὰ τὸν ἐμβολιασμὸν τῶν κατοίκων τῆς Ἐπτανήσου»⁷⁹. Ὁ ἱατρός Ἄγγελος Μελισσηνός⁸⁰ στὸ ἄρθρο του μὲ τίτλο «Διάλεξις ἐπὶ τῆς ἀγελαδινῆς ἐβλογιάς» ἀναφέρει ὅτι στὴν Ἰταλία ὁ δαμαλισμὸς ἀρχισε νὰ ἐφαρμόζεται τὸ 1800.

Σχετικὰ μὲ τὸν ὄρο, πού χρησιμοποιήθηκε γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ ἡ νέα μέθοδος προστασίας ἀπὸ τὴν εὐλογιά, σημειώνουμε ὅτι ὁ ὄρος «δαμαλισμὸς» καταγράφεται μάλλον γιὰ πρώτη φορά τὸ 1802 στὸν «Κανονισμὸ τοῦ Ἰονίου Ἰατρικοῦ Κολλεγίου»⁸¹, ἀργότερα ἀπὸ τὸν Αναστάσιο Γεωργιάδη⁸², ὁ ὅποιος παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἕως τότε χρησιμοποιηθεῖσα ὄρολογία «δαμαλίζ», πού ἀναφέρεται στὸ βιβλίο «Διδασκαλία παραινετική περὶ τῆς χρήσεως τῆς δαμαλίδος...Βιέννη 1805», δὲν ἀπέδιδε σωστά τὴ σημασία τοῦ ἐγκεντρι-σμοῦ, πού ἀποδίδεται μὲ τὸν γαλλικὸ ὄρο «vaccination». Ὁ Σέργιος Ἰωάννου⁸³ χρησιμοποίησε τοὺς ὄρους «ἐγκεντρισμός», «ψύλλιασμα» καὶ «βακκί-

78. Ἰωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Ἐπιστολαὶ Διαφόρων 1759-1824*, ἐκδότης Γιάννης Ἀνωτιάδης, Αθήνα 1964, ἀρ. ἐπιστολῆς 72, σελ. 90. Ὁ Γεώργιος Ἀλβέρτης, ὁ. π., ἀναφέρει ὅτι τὸ 1804 εἰσήγαγε τὸν δαμαλισμὸ στὴν ὑπόλοιπο Ἑλλάδα. Ἡ ἀποτελεσματικότητα τοῦ δαμαλισμοῦ ἔκανε τοὺς Δημογέροντες τῶν Ἀθηνῶν στὰ 1825 νὰ ζητήσουν ἀπὸ ἱατρὸ, ὁ ὅποιος πρόσφατα εἶχε ἔρθει ἀπὸ τὸ Παρίσι καὶ «ἔφερε μαζί του τὸ τόσον ὠφέλιμον διὰ τὴν ἀνθρωπότητα ἐμβόλιασμα (vaccina)», νὰ ἐμβολιάσει τὰ παιδιά τῶν Ἀθηνῶν. Μάλιστα σημειώνεται ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸ παρελθόν «ἐζήτησαν ἀπὸ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀπὸ τὰ Ἴονικὰ νησιά αὐτὴν τὴν ἔλην, δὲν ἠμπόρεσαν νὰ ἐπιτύχουν», Γ. Ψύλλα, *Ἐφημερίς Ἀθηνῶν*, ἀρ. φύλ. 102-103, 26 Ὀκτωβρίου 1825, σελ. 2.

79. Γιάννη Λασκαράτου, *Πρόληψη τῆς ἀρρώστιας καὶ κοινωνικὴ προστασία στὰ Ἐπτάνησα ἐπὶ Ἀγγλοκρατίας*, 1984, σελ. 24-25, Σπυρ. Ν. Ἀρδαβάνη-Λυμπεράτου, *Ἐπτάνησοι ἱατροὶ διακριθέντες εἰς τὴν πολιτικὴν καὶ τὰ Γράμματα*, Κέρκυρα 1936, σελ. 19-20.

80. *Ερμῆς ὁ Ἅγιος*, 1812, σελ. 200.

81. Στὸ ἄρθρο 22 τοῦ Κανονισμοῦ ἀναφέρεται ὅτι τὸ Ἰατρικὸ Κολλέγιο «*Ἀσχολεῖται περὶ τῶν φροντίδων τῶν ἀσκητέων κατὰ τὴν φυσικὴν ἀγωγὴν, δηλαδή κατὰ τοὺς κανόνας τῶν κησέων, τῶν γεννήσεων, τῶν λοχειῶν, τοῦ δαμαλισμοῦ καὶ ἐν γένει εἰς πᾶν ὅτι τείνει νὰ κάμη ὑγεία καὶ εὐρωστα τὰ παιδιά*». Ὁ «Κανονισμὸς τοῦ Ἰονίου Ἰατρικοῦ Κολλεγίου» δημοσιεύθηκε στὴ μελέτη τοῦ Γεωργίου Κεφαλονίτου, *Ἱστορία τοῦ Ἀστικοῦ Νοσοκομείου Κερκύρας*, Κέρκυρα 1940, σελ. 43 κ. ἐξ.

82. Ἀναστασίου Γεωργιάδου, *Ἀντιπανάκεια*, 1810, σελ. 528. Βέβαια χρησιμοποίησε καὶ τοὺς ὄρους «ἐμφυλλιασμὸς» καὶ «ἐγκεντρισμός», σελ. 46. Ὡστόσο ὁ ὄρος δαμαλισμὸς χρησιμοποιήθηκε στὸν «Κανονισμὸ τοῦ Ἰονίου Ἰατρικοῦ Κολλεγίου» τοῦ 1802, ἄρθρο 22. Βλ. Γεωργίου Κεφαλονίτου, *Ἱστορία τοῦ Ἀστικοῦ Νοσοκομείου Κερκύρας*, 1940, σελ. 45 καὶ Ἰ. Λασκαράτου, Σπ. Μαρκέτου, «Νεώτερα στοιχεῖα διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ ἐμβολιασμοῦ κατὰ τῆς εὐλογιάς εἰς τὰ Ἐπτάνησα», *Materia Medica Graeca*, τόμ. 9, 1981, σελ. 107.

83. Σεργίου Ἰωάννου, *Πραγματείας Ἰατρικῆς*, 1818, σελ. 316.

να», ό όποίος είναι σέ χρήση καί μετέπειτα, ένώ ό "Άγγελος Μελισσηός"⁸⁴ τόν όρο «άγελαδινή εύλογία» πρός διάκριση από τήν «άνθρσώπινη εύλογία» καί ό Γ. Κ. Τυπάλδος⁸⁵ τόν «έν δαμάλης φελιασμό».

Γιά τήν άποτελεσματικότητα τής νέας μεθόδου τού δαμαλισμού στό βιβλίό τής «Παραινετικής διδασκαλίας περι τής χρήσεως τής δαμαλίδος»⁸⁶ καταχωρίζεται στατιστικός πίνακας μέ τούς θανάτους από τήν εύλογία στήν

Έν έτει α ψ η'. απέθαναν παιδιά από τήν Εύλογιάν 1569

α ψ η α'.	149
α ψ η β'.	33
α ψ η γ'.	508
α ψ η δ'.	1510
α ψ η ε'.	583
α ψ η σ'.	1098
α ψ η ζ'.	768
α ψ η η'.	516
α ψ η θ'.	35
α ω'.	3196
α ω α'.	164
α ω β'.	63
α ω γ'.	37

10632

Έξ αύτῃ τῷ καταλόγῳ γίνεται δῆλον πόσον έ θάνατος τῶν παιδίων ωλιγόσσευσεν από τῶ α ω'. έτος, έξ ὅ ανεφάνη η Δαμαλίσ.

Στατιστικός πίνακας, στήν όποίο φαίνεται άντακειμενικά ή μείωση τού άριθμού θανάτων έξ εύλογίας κατά τό 1801, 1802 καί 1803, μετά τήν έφαρμογή τού δαμαλισμού.

84. Έρμης ό Λόγιος, 1812, σελ. 196.

85. Γ. Κ. Τυπάλδος, Περὶ τού καθαρισμού τού άέρος διά τού άλικοῦ όξέος, στό Λιατριβή περὶ τών χολερισκάν πυρετών, Παρίσι 1815, σελ. 117. Πρβλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, Ένα άβιβλιωγράφητο κείμενο τού 1815 γιά τήν προστασία από τήν πανώλη, Άθήνα 1994, σελ. 39.

86. Παραινετική διδασκαλία περι τής χρήσεως τής δαμαλίδος, Βιέννη 1805, σελ. 29.

Βιέννη, όπου παραστατικά δεικνύεται ότι μετά την εφαρμογή του δαμαλισμού παρατηρείται σημαντική πτώση του αριθμού θανάτων. Επί πλέον μέ τον στατιστικό αυτό πίνακα προσπαθεί ο συγγραφέας να πείσει και τους άμφιβάλλοντες ή εκείνους, που αντιδρούν στην εφαρμογή του δαμαλισμού, για την επιστημονική αλήθεια των επιχειρημάτων υπέρ του δαμαλισμού. Σημειώνεται ότι η εφαρμογή του δαμαλισμού στη Γαλλία θεωρήθηκε ως ένας από τους παράγοντες, που συνέβαλε στην αύξηση του πληθυσμού σύμφωνα με την «*Στατιστική της Γαλλίας*», η οποία δημοσιεύθηκε στον *Ερμή τον Λόγιο*⁸¹.

Ως γνωστόν τό βιβλίο της «*Παραινετικής διδασκαλίας*» γράφτηκε στην Κωνσταντινούπολη, διότι είχαν κυκλοφορήσει απόψεις κατά της εφαρμογής του δαμαλισμού, μέ αποτέλεσμα ό Δημήτριος Μουρούζης⁸⁸, Μέγας Διερμηνέας της Υψηλής Πύλης, νά ζητήσει από τον Βιεννέζο ιατρό Lud. Careno μία μελέτη του για τόν δαμαλισμό. Ας σημειωθεί ότι ό Careno είχε κατά τό 1799 μεταφέρει τίς απόψεις του Jenner στην υπόλοιπο Εύρώπη, τόν επόμενο δηλαδή χρόνο από την δημοσίευση των αποτελεσμάτων του στην Άγγλία.

87. *Ερμής ό Λόγιο*, 1821, σελ. 172. Έπιση μαίνεται διτ ό όρος «στατιστική» καταγράφεται ίσως για πρώτη φορά στην έλληνική γλώσσα. Βλ., Στεφ. Κουμανούδη, *Συναγωγή νέων λέξεων*, 1900, [1980], σελ. 922.

88. Για τόν Δημήτριο Μουρούζη, (1768-1812), τοϋ όποιου οί «*προσπάθειες για τήν ανάνεωση της νοσοκομειακής πολιτικής στην Κωνσταντινούπολη υπήρξαν καθοριστικές*», βλ. Αριστ. Σταυροπούλου, *Τά νοσοκομεία και ή νοσηλευτική πολιτική*, 1984, σελ. 174 και 525-536, Έπιμ. Σταματιάδου, *Βιογραφία των Ελλήνων Μεγάλων Διερμηνέων τοϋ Όθωμανικού κράτους*, 1865, σελ. 160-161, Ά. Γουδά, *Βίοι Παράλληλοι*, 1874, τόμ. 6, σελ. 68 κ. έξ., Αδαμαντίου Κοραή, *Άλληλογραφία*, τόμ. 2, Αθήνα 1966, όπου δημοσιεύεται σέ επιστολή τοϋ Δωροθέου Προΐου, 30 Νοεμβρίου 1804, πρός τόν Κοραή για τόν Μουρούζη. Έπίσης Florin Marinescu, «*Étude généalogique sur la famille Mourouzi*», *Τετράδια Εργασίας*, τόμ. 12, 1987, σελ. 62-69.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε:
ΠΕΙΡΑΜΑΤΑ ΦΥΣΙΟΛΟΓΙΑΣ

Τό πείραμα και ή πειραματική έρευνα τοῦ φυσικοῦ κόσμου ἀποτελοῦν συστατικά στοιχεῖα τῆς προεπαναστατικῆς σκέψεως. Τό πείραμα, ὡς ἀπαραίτητο στοιχεῖο τῆς νέας ἐπιστημονικῆς γνώσεως, εἰσέρχεται στόν ἑλληνικό χώρο. Οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς τονίζουν τήν ἀνάγκη τῆς πειραματικῆς διδασκαλίας τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, γιά τήν ἐμπέδωση τῆς νέας ἐπιστημονικῆς γνώσεως¹. Γιά τόν σκοπό αὐτό ἀπευθύνονται στήν Εὐρώπη γιά τήν ἀγορά «*τῶν ἀπαιτούμενων ἐργαλείων διά τήν πειραματικήν τῶν ἐπιστημῶν τούτων διδασκαλίαν*» στά Σχολεῖα. Σχετικά μέ τή σημασία τοῦ πειράματος στήν πρόοδο τῆς ἰατρικῆς ὁ Ἰωάννης Ραστής² διακηρύσσει ἀπό τίς σελίδες τοῦ Λογίου Ἑρμῆ, ὅτι «*ἐκεῖνος ὁ τρόπος τοῦ φιλοσοφεῖν εἶναι ὀρθός, τοῦ ὁποῖου οἱ στοχασμοί εἶναι στηριγμένοι εἰς τήν πείραν καί τήν ἀναλυτικήν παρατήρησιν*» καί ὅτι «*τοιαῦτα εἶναι τά θεμέλια ὅλων τῶν ἐπιστημῶν καί τῆς Ἰατρικῆς*».

Στά έντυπα βιβλία τῆς ἐποχῆς τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ παράλληλα μέ τά πειράματα φυσικῆς καί χημείας καταχωρίζονται καί πειράματα φυσιολογίας, τά ὅποια ὑποδηλώνουν ὅτι καί ή ἐπιστημονική ἰατρική γνώση εἰσέρχεται στόν ἑλληνικό χώρο. Τά πειράματα φυσιολογίας, τά ὅποια ἔχουν καταγραφεῖ στά έντυπα βιβλία, κατανέμονται ἀναλυτικότερα σέ ὀκτώ κατηγορίες:

1. Πειράματα σχετικά μέ τήν ἐμπέδωση τῆς γνώσεως τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος. Συγκεκριμένα ὁ Κ. Μ. Κούμας³ ἀναφέρει ὅτι «*ἐάν ζῶου, ἐπὶ ζώντος, φλέψ τις μεγάλη ἐξορύχθῃ*», ἀφοῦ δηλ. ἀποκαλυφθεῖ καί «*νήματι δεθῇ*», τότε «*τό μεταξύ τῆς καρδίας καί τοῦ δεσμοῦ μέρος τῆς φλεβός ἐμφυηθήσεται, τό δ' ἐπέκεινα τοῦ δεσμοῦ τό μάλλον τῆς καρδίας ἀπέχον οἰδηθήσεται*», συμπληρώνοντας ὅτι ἐάν «*νυχθῇ*» τότε θά τρέξει αἷμα ἀφθονον μέχρι νά ἀποθάνει τό ζῶον. Ἐπίσης ὁ Δημήτριος Δάρβαρις⁴ σημειώνει ὅτι ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νά διακρίνει τίς ἀρτηρίες ἀπό τίς φλέβες, ἀν δέσει ένα

1. Σχετικά βλ. Γιάννη Καρά, *Οἱ θετικῆς ἐπιστήμες στόν ἑλληνικό χώρο (15ος-19ος αἰ.)*, Ἀθήνα 1991, σελ. 97 κ. ἐξ. Διεξοδική παρουσίαση τῶν πειραμάτων τῆς ἐποχῆς τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ἐπιχειρεῖται στή διδακτορική διατριβή τοῦ Χρ. Ξενάκη, *Τό πείραμα ὡς μέθοδος ἐρευνας καί γνώσης στά ἔργα τῶν λογίων τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου*, Ἰωάννινα 1994.

2. *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1812, σελ. 276. Ὁ Ἰωάννης Ραστής ἦταν τριτοετής φοιτητής τῆς Ἰατρικῆς στήν Παῦα καί ἀπέστειλε τήν ἐπιστολή στόν Λόγιο Ἑρμῆ, ὅπου ἐκφράζει ἀπόψεις γιά τήν πρόοδο τῶν ἐπιστημῶν καί τῆς φιλοσοφίας καθῶς καί τόν τρόπο μελέτης τῶν.

3. Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς στοιχειώδους*, τόμ. 8, 1807, σελ. 33.

4. Δημητρίου Δαρβάρεως, *Ἐπιτομή φυσικῆς*, 1812, τόμ. Γ', σελ. 156.

μέλος του και «έκειναι μὲν ὅπου φουσκώνουσιν ὑποκάτω τῆς δέσεως εἶναι φλέβες, ἐκεῖναι δὲ ὅπου φουσκώνουσιν ὑπεράνω τῆς δέσεως εἶναι ἀρτηρίαί».

2. Σχετικά με τὰ πειράματα μεταγγίσεως τοῦ αἵματος, ὁ Σέργιος Ἰωάννου⁵ παρατηρεῖ ὅτι αὐτὰ διεξήχθησαν ἀρχικά σὲ σκύλους καὶ ἔπειτα σὲ ἄνθρωπους. Γράφει ὅτι διανοίγεται πρῶτα ἡ ἀρτηρία τοῦ ἑνὸς σώματος καὶ ἡ φλέβα τοῦ ἄλλου σώματος καὶ διὰ λεπτοῦ σωλήνος ἐπιτελεῖται ἡ σύνδεσσή τους, μὲ ἀποτέλεσμα τῆ ροῆ τοῦ αἵματος ἀπὸ τὴν ἀρτηρία τοῦ ἑνὸς σώματος στὴν φλέβα τοῦ ἄλλου. Σημειώνεται ὅτι ὁ ὅρος «*μετάγγισις τοῦ αἵματος*» χρησιμοποιεῖται ἴσως γιὰ πρώτη φορά στὴν ἐλληνικὴ ἰατρικὴ ὀρολογία. Ὁμοίως καὶ ὁ Σπ. Βλαντῆς⁶ μνημονεύει τὰ πειράματα τοῦ «*μεταγγισμοῦ*» παραπέμποντας καὶ στό Ἑλληνικὸ περιοδικό *Philosophical Transactions*. Παράλληλα σημειώνει γιὰ τὴν ἀπαγόρευση τῶν σχετικῶν πειραμάτων, ὅτι «*εὐχῆς ἄξιον ἦτον νὰ μὴν ἤθελε παραιτηθῆ τόσον ὀλίγη ἀυτὴ ἡ μέθοδος*» καὶ συμπληρώνει πῶς ἴσως «*τὰ νέα ταῦτα τολμηρὰ πειράματα*» ἐπαναληφθοῦν σὲ μίᾳ ἄλλῃ γενεά.

3. Πειράματα σχετικά με τὴν ἀναπνοή.

α). Ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης⁷ ἀναφέρει τὸ πείραμα μὲ τὴν τοποθέτηση ζῶων στὴν πνευματικὴ ἀντλία καὶ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἀέρος. Δίνεται ἡ ἐξήγηση τῶν ἀποτελεσμάτων σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς.

β). Ὁ Κων. Μιχαήλ⁸ περιγράφει τὸ πείραμα τοῦ «*Βοερχαδίου*» (Herm. Boerhaave, 1668-1738), ὁ ὅποιος ἤθελε νὰ βεβαιωθεῖ «*διὰ τὴν ἐνέργειαν καὶ ἀποτέλεσμα τοῦ καθ' ὑπερβολὴν ζεστοῦ ἀέρος*» στὶς ἐκδηλώσεις τοῦ μικροῦ πτηνοῦ σὲ κλεισμένο κλουβί καὶ τοποθέτηση του σὲ θερμὸ περιβάλλον. Δίδεται ἐξήγηση σύμφωνα μὲ τίς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς γιὰ τὴν γρήγορη ἀναπνοή καὶ τὴ διακοπὴ τῆς ζωῆς τοῦ πτηνοῦ.

γ). Γιὰ τὴν συμμετοχὴ τῶν νεύρων στὴν ἀναπνοή καὶ τὴν ἐρυθρότητα τοῦ αἵματος, ὁ Ἄναστασιος Γεωργιάδης⁹ ἀναφέρει ὅτι σὲ πειράματα, πού διενεργήθηκαν «*ἐν ζώσιν ἰῆποις τε καὶ κυσίν*», ἡ πίεση ἢ τομὴ τῶν νεύρων τῶν δύο πλεγμάτων «*ἐκ τῆς ὁδοῦς ἐγκεφαλικῆς συζυγίας καὶ κλαδί-*

5. Σεργίου Ἰωάννου, *Πραγματείας Ἰατρικῆς*, 1818, σελ. 296.

6. Σπ. Βλαντῆ, *Υγιεινάριον*, 1820, σελ. κ'.

7. Νικηφόρου Θεοτόκη, *Στοιχεῖα φυσικῆς*, τόμ. Β', 1767, σελ. 174.

8. Κων. Μιχαήλ, *Διαιτητικὴ*, 1794, σελ. 145. Ἐπίσης ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Θεοτόκη..., ὁ. π., σελ. 174.

9. Ἄναστασιου Γεωργιάδη, *Ἀντιπανάκεια*, 1810, σελ. 190-192.

σκων τοῦ συμπαθητικοῦ» εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὸ αἷμα τῶν ἀρτηριῶν νὰ γίνε-
ται «μελανώτατον», τῶν δὲ φλεβῶν «ὑπέρυθρόν τε καὶ ὑπομέλαν» παρα-
πέμποντας καὶ στὴν «*Γατροχειρουργικὴ ἐφημερίδα τοῦ Σάλσμπουργκ τοῦ*
1808, ἀρ. 6, σελ. 169».

δ). Στὸν Ἐρμή τὸ Λόγιο¹⁰ γίνετα ἀναφορά σὲ πειράματα τῆς Φυσιο-
λογίας τοῦ Χάλλερ (Albrecht von Haller, 1708-1777), κατὰ τὰ ὅποια «*ὅταν*
δεθοῦν τῶν πλευρῶν τὰ νεῦρα» ἐπροκαλεῖτο ἀπώλεια τῆς φωνῆς καὶ τῆς
ἀναπνοῆς καὶ ἐπαναφορά αὐτῶν μετὰ τὴ λύση τοῦ δεσμοῦ.

ε). Σχετικὰ μὲ τὴν ἀποψη, ὅτι ἡ ἀναπνοὴ εἶναι βραδεῖα καύση, ὁ
Κων. Βαρδαλάχος¹¹ σημειώνει ὅτι ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ τὸ ἀντιληφθεῖ
μὲ πείραμα σὲ «*ἀγγεῖα*» φιάλες μὲ ἀτμοσφαιρικό ἀέρα τοποθετώντας μί-
α ἀναμμένη λαμπάδα καὶ ἀντίστοιχα ἓνα ζῶο. Σὲ λίγο θὰ σβησθεῖ ἡ λαμπάδα
καὶ τὸ ζῶο θὰ ἀποθάνει «*καθ' ὅσον δαπανάται ὁ ὀξυγονικός ἀήρ*»' ἔτσι
ἐρμηνεύεται καὶ ὁ τρόπος σχηματισμοῦ τῶν παραγῶγων τῆς καύσεως καὶ
τῆς ἀναπνοῆς.

4. Πειράματα σχετικὰ μὲ τὸ ὀξυγόνο τοῦ αἵματος. Ἡ ἐρυθρότητα τοῦ
αἵματος σύμφωνα μὲ τὸν Κων. Βαρδαλάχο¹² προκαλεῖται ἀπὸ τὸ ὀξυγόνο
καὶ ἀποδεικνύεται μὲ τὸ ἐξῆς πείραμα: «*Βάλε αἷμα εἰς τὴν πνευματικὴν*
ἀντλίαν, ἢ εἰς τόπον, ὅπου δὲν εἶναι ὀξυγόνον, καὶ θέλεις ἰδεῖ, ὅτι ἀποκτὰ
μαῦρον χρῶμα. Ἐὰν δὲ τὸ βάλῃς εἰς ἀνοικτὸν ἀέρα, ἢ μάλλον εἰς τὸ ὀξυγό-
νον λαμβάνει χρῶμα ἐρυθρόν». Ἐπίσης ἀναφέρει πειράματα τοῦ χημικοῦ J.
Priestley, (1733-1804), ὁ ὅποιος εἶχε βάλει «*αἷμα κριοῦ εἰς ὀξυγόνον, εἰς*
ἀτμοσφαιρικόν ἀέρα, καὶ εἰς ἄλλους ἀέρας, καὶ εἶδεν, ὅτι τὰ πλέον μαῦρα
μέρη ἐκοκκίνιζον εἰς τὸν ἀτμοσφαιρικόν ἀέρα, καὶ τὸ χρῶμα τὸ κόκκινον
ἦτον ἀνάλογον μὲ τὴν ποσότητα τοῦ ὀξυγόνου». Ὁμοίως «*έβαλεν αἷμα εἰς*
κύστιν, καὶ τὴν ἀφησεν εἰς ἀνοικτὸν ἀέρα· τὸ μέρος ἐκεῖνο ὅ,που ἤγγιζε τὰς
πλευράς τῆς κύστεως ἐκοκκίνισε, τὸ δὲ λοιπὸν ἔμεινε μαῦρον». Γιὰ τὸ ἴδιο
θέμα ὁ Κ. Μ. Κούμας¹³ σημειώνει ὅτι οἱ χημικοὶ θεώρησαν τὸ ὀξυγόνο ὡς
αἷτιο τῆς ἐρυθρότητος τοῦ αἵματος. Ἐναφέρει ὅτι αὐτὴ ἡ ὑπόθεση «*βε-*
βαιώνεται πραγματικῶς», ὅταν ὁ πλακὺς τοῦ αἵματος τεθεῖ σὲ ἀτμοσφαι-
ρικό ἀέρα κοκκινίζει, ἐνῶ ὅταν τεθεῖ στὸν «*ὕδρογονικόν ἀέρα, καὶ εἰς τὸ*
ἀνθρακικόν οἷον, λαμβάνει ἰσοιδῆς τί χρῶμα».

10. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, 1816, σελ. 84, στὸ ἀρθρο Φυσιολογίας «Περὶ τῆς ζωικῆς θερμῆς καὶ ἀναπνοῆς».

11. Κων. Βαρδαλάχου, *Φυσικὴ πειραματικὴ*, 1812, σελ. 280.

12. Κων. Βαρδαλάχου, ὁ. π., σελ. 280 καὶ 283.

13. Κ. Μ. Κούμα, *Χημείας ἐπιτομή*, 1808, μέρος δεῦτερον, σελ. 162.

5. Στόν *Ερμή τό Λόγιο*, ό Δημήτριος Σχινάς¹⁴ δημοσιεύει ένα άρθρο σχετικά μέ τή «*χρήση τοῦ σπληνός*», όπου παραθέτει τίς πρόσφατες τότε απόψεις, καθώς καί τά πειράματα σέ σκυλιά τοῦ Ἀγγλου Everard Home, τά όποία δημοσιεύθηκαν στό περιοδικό *Philosophical Transactions* τοῦ 1808. Υποστήριξε ότι ό σπλήν άπορροφά έκ τήσ καρδιακήσ μοίρασ τοῦ στομάχου τά πλεονάζοντα ὑγρά καί πρόσ άπόδειξη τών απόψεών του σέ πειράματα άνοιγε τήν κοιλιά ζώντος ὑγιούς κυνός, έκλεινε τόν πυλωρό τοῦ στομάχου καί ένέχυε έντός τοῦ στομάχου τή χρωστική ούσία τοῦ ραβενίου. Μετά διαπίστωνε ότι ή χρωστική ούσία άνευρίσκετο στήν ούροδόχο κύστη καί τόν σπλήνα καί όχι στό ήπαρ, καταλήγοντας στό συμπέρασμα ότι ή μεταφορά τήσ χρωστικής δέν έγίνετο μέ τά χυλοφόρα άγγεία, αλλά μέ τόν σπλήνα.

6. Ο Δ. Άποστολίδης¹⁵ δημοσιεύει στόν *Ερμή τό Λόγιο* πειράματα σχετικά μέ τήν «*άμεσο άναμύζηση τών φλεβών*» από τό περιοδικό «*Meckel's Archiv für die Physiologie*» τών φυσιολόγων «*Magendie καί Delille*». Γράφει σχετικά ότι «*όντοι έδεσαν έν κομμάτιον τοῦ λεπτοῦ έντέρου ενός σκύλου καλά σφιγκτά, τό έχώρισαν από τά λοιπά έντερα, άπεμάκρυναν έπίσης όλα τά εἰς αυτό ὑπάγοντα λυμφατικά άγγεία, τό άφησαν δέ νά συννέχεται μόνον μέ μία άρτηρίαν καί μίαν φλέβα τοῦ μεσεντερίου. Εἰς τοῦτο τοῦ έντέρου τό κομμάτιον μέσα έχυσαν φάρμακον (Urasgift), έπειτα τό έπέστρεψαν περικαλυμμένον μέ λεπτόν πανίον μέσα εἰς τήν κοιλίαν. Εἰς 6 λεπτά έφάνησαν αί ένέργειαι τοῦ φαρμάκου*». Έπίσης περιγράφει τό ίδιο πείραμα στό πόδι τοῦ σκύλου, όπου άπέκοπτον, άφήνοντας μόνο γιά τήν αἱμάτωση μία φλέβα καί μία άρτηρία. Μετά τό φάρμακο ένίετο καί παρετηρεῖτο ότι «*έγειναν δέ αί αὔται ένέργειαι έπίσης γρήγορα*». Συμπερασματικά ό Δ. Άποστολίδης σημειώνει ότι «*έκ τούτου συνάγονσιν οἱ φνσιολόγοι όντοι, ότι τά λυμφατικά άγγεία δέν εἶναι ό μόνος δρόμος, διά τοῦ όποιον ήμπορεῖ ζένον σώμα νά φθάση εἰς τό σύστημα τών άγγείων τοῦ αἵματος· ότι ὑπάρχει άμεσος άναμύζησησ τών φλεβών, όθεν έξηγείται ή ταχύτης τών άποτελεσμάτων τοῦ φαρμάκου, διότι φθάνει εἰς τό σύστημα τών άγγείων άμέσως*». Έπίσης παρατηρεῖ, ότι εάν πίεζαν τήν έξερχόμενη φλέβα, όπου τό φάρμακο ένίετο, έπαυε ή ένέργεια τοῦ φαρμάκου καί συνεχίζονταν ή ένέργειά του μετά τήν άπομάκρυνση τήσ περιδέσεως.

7. Γιά τήν προσαρμογή τοῦ άνθρωπίνου όργανισμοῦ στήν περιβαλλοντική θερμότητα, ιδιαίτερα τοῦ ὕδατος, αναγράφεται σχετικό πείραμα από τόν

14. *Ερμής ό Λόγιος*, 1811, σελ. 298-301.

15. *Ερμής ό Λόγιος*, 1820, σελ. 545.

Ἀναστάσιο Γεωργιάδη¹⁶, κατά τό ὅποιο θερμαίνονταν πολλά δωμάτια μέ σταδιακή αύξηση τῆς θερμότητος. Ἡ εἰσοδος τοῦ ἀνθρώπου σέ καθένα ἀπό αὐτά στή σειρά εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν προσαρμογή τοῦ ἀνθρωπίνου ὄργανισμοῦ στίς ὑψηλές θερμοκρασίες.

8. Σχετικά μέ τά ἀποτελέσματα τῆς διατομῆς ἐνός νεύρου δημοσιεύονται πειράματα σέ ζῶα ἀπό τόν Κ. Μ. Κούμα¹⁷, ὁ ὅποιος σημειώνει ὅτι τά «κάμνουσιν εἰς σκύλον ἢ ἄλλον ζῶον, κόπτοντες ἢ δένοντες τό νεῦρον τοῦ σκέλους του, καί βλέποντες ὅτι πάσα αἰσθησις λείπει ἀπό τό κάτω τῆς τομῆς ἢ δέσεως μέρος τοῦ ποδός του». Παρόμοια γράφει καί ὁ Βενιαμίν Λέσβιος¹⁸. Ἐπίσης πειράματα ἐρεθισμοῦ διαφόρων νεύρων μέ τή βολταϊκή στήλη σέ σῶμα μόλις φονευθέντος καταδίκου καταγράφονται στά περιοδικά Ἀθηνά¹⁹ καί Ερμῆς ὁ Λόγιος²⁰. Συγκεκριμένα ἀναφέρουν ὡς πρῶτο πείραμα τόν ἐρεθισμό τοῦ γόνατος μέ ἀποτέλεσμα τήν ἔκταση τοῦ σκέλους, ἐνώ «εἰς τό δεύτερον πείραμα ἐγγίζοντας τό φρενικόν νεῦρον τοῦ ἀύχενος» παρατηρήθηκε ἐναρξη ἀναπνευστικῶν κινήσεων τοῦ θώρακος. Στό τρίτο πείραμα, ὅταν ἀγγιζαν κλάδο τοῦ προσωπικοῦ νεύρου καί συγκεκριμένα τόν ἐξερχόμενο ἀπό τόν ὑπερκόγχιο τρήμα «*nervus supraorbitalis*», ὅπως τό σημειώνουν, τότε προκαλοῦνται συσπάσεις τῶν μυῶν τοῦ προσώπου. Τέλος κατά τόν ἐρεθισμό τοῦ ἀγκῶνος ἐπιτελεῖτο ἀντίστοιχα σύσπαση τῶν δακτύλων τῆς χειρός.

16. Αναστασίου Γεωργιάδου, Ἀντιπανάκεια, 1810, σελ. 208.

17. Κ. Μ. Κούμα, Σύνταγμα φιλοσοφίας, τόμ. Α', 1818, σελ. 46.

18. Βενιαμίν Λεσβίου, Στοιχεῖα μεταφυσικῆς, 1820, σελ. 11.

19. Ἀθηνά, 1819, σελ. 143.

20. Ερμῆς ὁ Λόγιος, 1820, σελ. 19-20.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ'
ΙΑΤΡΙΚΗ ΟΡΟΛΟΓΙΑ

Ένα από τα χαρακτηριστικά στοιχεία της εποχής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού είναι η προσπάθεια δημιουργίας έλληνικής επιστημονικής ορολογίας¹. Οι Έλληνες λόγιοι κατά τη συγγραφή των βιβλίων τους προσπαθούν να πλάσουν νέους όρους για να αποδώσουν τις πρόσφατες επιστημονικές γνώσεις. Ο Αντώνιος Στρατηγός² στα 1745 άπευθυνόμενος στον αναγνώστη υπογραμμίζει, ότι η «*συνγχισμένη ονομασία των παθών, των ιαμάτων και των φυτών*», που παρατηρείται κατά την εποχή του, είναι αιτία να χρησιμοποιεί «*πολλάς ελληνικάς [άρχαιας] λέξεις, και άλλοτε ακόμη Ιταλικάς*» κατά τη μετάφραση του βιβλίου του. Ο Ίωσηπος Μοισιόδαξ³ έξ άλλου σημειώνει στα 1761, ότι κατά την μετάφραση του βιβλίου *Ηθική φιλοσοφία*, «*πολλάς λέξεις όπου δέν γνωρίζουν μητέρα την ελληνικήν τας άπερριψα, ώσάν τόσας νόθας όπου έμαυρώνουν την ενγένειαν της προφοράς*». Ωστόσο στα 1799 ο Ανθίμος Γαζής⁴ τονίζει τό «*πόσον δύσκολον είναι να μεταφέρει τις εις μίαν διάλεκτον νέας ιδέας*», και κατά την επίμελεια της έκδόσεως της *Χημικής φιλοσοφίας τον* Θεοδοσίου Ηλιάδου, ο ίδιος παρατηρεί ότι ο μεταφραστής δέ θά πρέπει να κατηγορηθεί, γιατί «*έμεταχειρίσθη εις την μετάφρασιν καινούργεις λέξεις*», και τούτο, διότι, συμπληρώνει, «*κάθε επιστήμη...έχει τας ιδιάς της τεχνικάς λέξεις*».

Ο Αδαμάντιος Κοραής⁵ στα 1804 συνιστούσε στους Έλληνες τή μελέτη της ελληνικής γλώσσας τονίζοντας, ότι «*σήμερον μάλιστα παρά ποτέ είναι χρεία να μελετάτε ταύτην την γλώσσαν, σήμερα όπότεν, αναγκαζόμενοι να μεταγλωττίσετε των Εύρωπαϊών τά σοφά συγγράμματα κινδυνεύετε να γεμίσετε την κοινήν ήμών διάλεκτον από ιδιωματισμούς των άλλων εθνών*» μέ άποτέλεσμα, συμπληρώνει, να έμποδίσουν τήν κοινή γλώσσα να προσλάβει «*χωρίς βίαν από την μητέρα της την ελληνικήν*» τούς νέους επιστημονικούς

1. Χαρακτηριστικά ό Κ. Θ. Δημαράς παρατηρεί ότι «μία από τις πιο ώραϊες στιγμές της παιδείας μας είναι όταν ό έλληνισμός, τόν ΙΗ' αιώνα, στην θέληση του να εύθυγραμμισθεί μέ τις έξελίξεις του δυτικού κόσμου, προσπαθεί ψηλαφητά να άποκτήσει τό αντίστοιχο λεξιλόγιο του: είτε πλάθοντας όρους, είτε εφαρμόζοντας τόν νεολογισμό στις έννοιες που προϋπήρχαν». Βλ. Κ. Θ. Δημαρά, *Δημήτριος Καταρτζής, Δοκίμια*, 'Αθήνα 1974, σελ. μα'. Πρβλ. Μιχ. Στεφανίδη, *Αί φυσικαί επιστήμαι έν Ελλάδα πρός της Έπαναστάσεως*, 'Αθήνα 1928, σελ. 54.

2. Αντωνίου Στρατηγού, *Διδασκαλία θεωρηκοπρακτική περί των πυρετών*, 1745, σελ. XVI.

3. Βλ. Π. Κιτρομηλίδη, *Ίωσηπος Μοισιόδαξ*, 'Αθήνα 1985, σελ. 334.

4. 'Ανθίμου Γαζή, *Γραμματική των φιλοσοφικών επιστημών*, 1799, τόμ. Α', τοίς έντευξομένοις, σελ. VIII και Θεοδοσίου Ηλιάδου, *Χημική φιλοσοφία*, 1802, πρόλογος 'Ανθίμου Γαζή, σελ. XII.

5. Αδαμαντίου Κοραή, *Ηλιοδώρον Αίθιοπικών*, 1804, μέρος Α', σελ. νγ'.

όρους, πού πρέπει να δημιουργηθούν για τις νέες γνώσεις. Επίσης ο Αναστάσιος Γεωργιάδης⁶ στα 1810 επισημαίνει, ότι κατά τη μετάφραση της 7α-τροφιλοσοφικής *άνθρωπολογίας* «έπλασε» μερικές λέξεις εκ της αρχαίας ελληνικής για να αποδώσει τις νέες επιστημονικές γνώσεις, συμπληρώνοντας ότι κατέβαλε προσπάθεια να αποφύγει «τάς ξένας λέξεις».

Παρομοίως και ο Κ. Μ. Κούμας⁷ συνιστά στους συγγραφείς για την επιστημονική ονοματολογία να καταφεύγουν στη «θείαν γλώσσαν τών προπατέρων μας από την όποιαν έμπορούμεν να λαμβάνομεν πλουσίως ή να πλάττωμεν αναλόγως τής συνήθειάς ό,τι όνομα μάς χρειάζεται». Ο Βενιαμίν Λέσβιος⁸ επίσης στα 1818 σε λόγο του στο Λύκειο του Βουκουρεστίου τονίζει ότι ή «έλληνική διάλεκτος» έχει τό προτέρημα να «έξηγεϊ τάς ιδέας διά τής συνθέσεως τών λέξεων και έπομένως ή γνώσις αύτής είναι τρόπον τινά συνδεδεμένη μέ τήν γνώσιν τών έπιστημών». Ο Γρ. Ζαλίκουλου⁹ στα 1809 τονίζει πώς θά έπρεπε από τούς σπουδάζοντες στα πανεπιστήμια τής Εύρώπης να «έχωμεν ιδιασύνθετα βιβλία στοιχειώδη έκάστου μέρους τών επιστημών και τεχνών», ώστε να μεταφέρονται στον έλληνικό χώρο οι νέες γνώσεις, τονίζοντας επί πλέον μέ έμφαση ότι «όσα έγράφησαν εις τήν γλώσσαν μας μόνα εκείνα μένουσι θησαυρός τής πατρίδος άφθαρτος». Ωστόσο μέ πικρία παρατηρεί ότι «τή άληθεια δέ άπορίας άξιον εϊνε πώς τοσοῦτοι νέοι σπουδάζοντες εν τή ξενιτεία, και μάλιστα τήν ιατρικήν, δέν προβλέπουσιν ότι τό να έκδώση έκαστος εις φώς βιβλίον άνήκον εις τί ών έμαθεν», και συμπληρώνει ότι τό έργο, αυτό πού θά έχουν έκδώσει, θά «εϊνε τό ισχυρότερον συστατικόν και μαρτυρικόν ότι δέν έφθειραν ματαιώς ούτε τήν ήλικίαν των, ούτε τά χρήματα τής πατρίδος μακράν αύτης· αλλά τώνοντι έπεμελήθησαν εις άπόλασιν τίνος έπιστήμης, τινός καλού».

Τήν έλλειψη τών έλληνικών ιατρικών όρων επισημαίνει στα 1830 ο Δημήτριος Μπίρδας¹⁰ και στα 1836 ο Δημήτριος Μαυροκορδάτος¹¹, ο όποιος

6. Αναστασίου Γεωργιάδου, *Τατροφιλοσοφική άνθρωπολογία*, 1810, σελ. η'. Στα 1809 ο Νικόλαος Λογάδης σε έπιστολή του γράφει ότι «ή κοινή μας γλώσσα άδυνατεί να έκφράση ιδέας επιστημονικάς... και χρήζει πάντοτε να δανείζεται λέξεις και φράσεις από τήν Ελληνικήν, τήν μητέραν της». Βλ. Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Έπιστολαί διαφόρων*, (1759-1824), Αθήνα 1964, άρ. έπιστ. 123, σελ. 138.

7. Κ. Μ. Κούμα, *Χημείας έπιτομή*, 1808, εισαγωγή, σελ. λβ". Μάλιστα ο Κούμας απέστειλε στο Κοραή μακροσκελή κατάλογο όλων τών ανθρωπίνων άσθενειών για μετάφραση τών επιστημονικών όρων, γιατί ήθελε να έκδώσει μία Νοσογραφία. Βλ. Γιάννη Καρα, *Καϊρης-Κούμας. Δυό πρωτοπόροι δάσκαλοι*, Αθήνα 1977, σελ. 124.

8. *Ερμής ό Λόγιος*, 1818, σελ. 204. Βλ. επίσης *Ερμής ό Λόγιος*, 1812, σελ. 15, όπου συνιστάται για τήν ορολογία να καταφεύγει κανείς «εις τήν πλουσίαν άποθήκην τών προγόνων μας, εις δέ τήν σύνθεσιν θέλει όδηγηθή από τόν όρθόν λόγον».

9. Γρηγ. Ζαλίκουλου, *Λεξικόν τής Γαλλικής Γλώσσης*, 1809, σελ. δ' και στ'.

10. Δημητρίου Μπίρδα, *Διατριβή έναίσιος ιατρική*, 1830, προοίμιον.

11. Δημ. Μαυροκορδάτου, *Άνατομία του άνθρωπίνου σώματος*, 1836, σελ. λγ'.

σημειώνει χαρακτηριστικά ότι «είς τήν ὀνοματολογία, ἀπήνησα μεγάλας δυσκολίας» καί ὅτι πρῶτος αὐτός ἐξέδωσε «ἀνατομικήν ὀνοματολογίαν χρήσιμον ὄχι μόνον εἰς τούς σπουδάζοντας, ἀλλά καί εἰς ἐκείνους ὅτινες θέλουν νά ἐκφράσωσι τὰς ιδέας των εἰς τήν πάτριόν των γλώσσαν». Ἀς σημειωθεί ὅμως ὅτι ὁ Ἰωάννης Βοῦρος¹² στά 1836 εἶχε προτείνει στήν Ἱατρική Ἐταιρεία Ἀθηνῶν «νά συσταθεῖ ἐπιτροπή ἵνα συνάξει λέξεις ἱατρικάς καί οὕτω νά σχηματίσει ἄν ὄχι ἱατρικόν λεζικόν, τούλάχιστον ἐλέγχον ἱατρικῶν λέξεων διά νά διευκολυνθεῖ ἡ ἱατρική γλώσσα». Ἀκόμη τό πρόβλημα τῆς ἱατρικῆς ὀρολογίας ἀπασχόλησε τήν Ἱατρική Σχολή τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας¹³ καί τούς συγγραφείς τῶν ἱατρικῶν βιβλίων μετά τήν ἴδρυση τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὅπως ἐνδεικτικά ἀναφέρουμε τόν Δαμιανό Γεωργίου¹⁴, τόν Ξαυῆριο Λάνδερερ¹⁵, τόν Ν. Κωστή¹⁶.

Οἱ συγγραφείς ἱατρικῶν θεμάτων στά ἐντυπα βιβλία τῆς ἐποχῆς τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ κατέβαλαν προσπάθειες νά ἀποδώσουν στήν ἐλληνική γλώσσα τούς νέους ἱατρικούς ὀρους¹⁷, τούς ὁποίους ἔμαθαν κατά τή διάρκεια τῶν σπουδῶν τους στά εὐρωπαϊκά πανεπιστήμια. Προσπαθοῦν νά ἀποδώσουν τόν ξενόγλωσσο ἱατρικό ὀρο στήν ἐλληνική μέ ἀποτέλεσμα γιά ἓνα ἱατρικό ὀρο νά δημιουργοῦνται πολλοί ἐλληνικοί ὀροι, ὅπως διαπιστώνεται στά ἐπί μέρους θέματα τῆς μελέτης μας. Ἐπίσης δημιουργοῦν νέους ὀρους, ὅπως «δυσσοδοντίασις» (Κ. Μ. Κούμα, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, τόμ. 4, 1820, σελ. 306), «στατιστική» (*Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1821, σελ. 172), «μονογραφία» (Ἰωάννη Ἀσάνη, *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1814, σελ. 119), «οργανισμός» (Ἰωσ. Μοισιόδακος, *Απολογία*, 1780, ἐπανέκδοση 1976, σελ. 109).

Μερικές φορές προσπαθοῦν νά ἀντικαταστήσουν τούς ξενόγλωσσους ὀρους μέ ἐλληνικούς, πού ὅμως δέν καθιερώθηκαν. Ἐνδεικτικά ἀναφέρουμε ὅτι γιά νά ἀποδοθεῖ ὁ ὀρος «*scorbutus*» δημιουργήθηκαν οἱ ὀροι «πελίωσις», «στομακάκη» καί «σκελοτύρβη», γιά τόν ὀρο «*biberon*» πλάσθηκαν ἀπό τόν Π. Ἠπήτη, (*Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1816, σελ. 288), οἱ ὀροι «*ύελοβυζέιον*» καί «*βυζαγγέιον*», γιά τή νόσο «*scarlatina*» ὁ ὀρος «*πορφυρισμός*», γιά τήν

12. Βλ. Γερ. Ρηγάτου, *Ἡ ἱστορία τῆς Ἱατρικῆς Ἐταιρείας Ἀθηνῶν, 1835-1985*, Ἀθήνα 1985, σελ. 39.

13. Βλ. Γερ. Πεντόγαλου, *Ἡ Ἱατρική Σχολή τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας*, 1980, σελ. 111 καί 163.

14. Βλ. Δαμ. Γεωργίου, *Μ. Ι. Ουεβήρου ἐρμηνεία εἰς τόν Ἀνατομικόν Ἀτλαντα*, 1843, σελ. α'-β'.

15. Ξ. Λάνδερερ, *Ἐγχειρίδιον Ἱατρικό-Φαρμακευτικῆς Ζωολογίας*, 1844, σελ. 5.

16. Ν. Κωστή, *Ἐγχειρίδιον Μαιευτικῆς*, 1848, σελ. δ'. Ἀς σημειωθεί ὅτι ὁ Λουκάς Παπαϊωάννου παρατηρεῖ ὅτι «τῶν δυσχερεστάτων δ' ἀναντιρρήτως εἶνε ἡ ὀνοματοθεσία ἐν τῇ τοσοῦτον ἤδη προηγμένη ἀνατομική· διότι πλείστοι ὅσοι ξενικοί, πλημμελεῖς, πάντη ἄμουσοι, καί ὡς τά πολλά ἡμελημένοι παρεσιχθήσαν εἰκὴ καί ὡς ἔτυχεν εἰς αὐτήν». Βλ. Α. Παπαϊωάννου, *Ανατομική τοῦ ἀνθρώπου*, 1896, τόμ. Α', σελ. ιβ'.

17. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Ἑλληνική ἱατρική ὀρολογία: Ἀπόπειρες καθιέρωσης τῆς κατά τήν ἐποχή 1745-1821», *26ο Ἐτήσιο Πανελλήνιο Ἱατρικό Συνέδριο*, Ἀθήνα 2000, τόμ. *Περλήψεων*, σελ. 35.

νόσο ιλάρá «*morbili, rossetoli*» πλάθεται ó óρος «*φοινικισμός*» έρμηνεύοντας τόν λατινικό óρο «*morbili*». Ἐκόμη ó ιατρός Δ. Νίτζου (*Ερμής ó Λόγιος*, 1817, σελ. 605) πλάθει τόν óρο «*πτωματοτομία*», ó óποιος άργότερα άντικαταστάθηκε άπό τόν óρο «*νεκροτομή*». Σημειώνουμε άκόμη óτι μερικοί óροι άπαντώνται στους άρχαίους Έλληνες συγγραφείς, ιδιαίτερα στόν Γαληνό, άπό τούς όποιους πιθανόν νά παρελήφθησαν, όπως ένδεικτικά άναφέρουμε τούς όρους «*ραχίτις*», «*σησαμοειδή óστά*», «*ύπεζωκός*», «*προαιρετική κίνησις*», «*τριγλώχινες*», «*σημοειδείς*», «*μηνοειδείς*» βαλβίδες, «*ύοειδές όστούν*».

Ωστόσο όρισμένοι ελληνικοί óροι, οί όποιοι δημιουργήθηκαν κατά τήν περίοδο αύτή καί παρατίθενται κατωτέρω, καθιερώθηκαν έκτοτε στόν ελληνική ιατρική γραμματεία καί άπετέλεσαν κατ' αύτόν τόν τρόπο τή βάση τής Έλληνικής Ιατρικής Όρολογίας, άν καί άρκετοί óροι άποδίδονται άπό τόν Στέφανο Κουμανούδη¹⁸ σέ μεταγενέστερα συγγράμματα.

Ιατρικοί óροι, πού δημιουργήθηκαν κατά τήν επόχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού καί διατηρούνται μέχρι σήμερα. Εντός παρενθέσεως ή έντοπισθεΐσα πρώτη άναφορά.

1. Ἐγγειολογία, (Ἰωάννη Δονά, *Επιστολή άπολογητική*, 1802, σελ. 78).
2. Αίματοφόρα άγγεία, (Αντ. Στρατηγού, *Διδασκαλία*, 1745, σελ. 51).
3. Αίμόπτυσις, (Αύγούστου Μαίηρ, *Σύντομος διήγησις*, 1752, σελ. 13).
4. Αίματέμεσις, (Π. Ἡπήτη, *Ερμής ó Λόγιος*, 1816, σελ. 286).
5. Αίμοπτυσία, (Κηρ. Χαϊρέτου, *Έγχειρίδιον...*, 1798, σελ. 30).
6. Αίσθητότης, (Π. Ἡπήτη, *Ερμής ó Λόγιος*, 1817, σελ. 572).
7. Αίσθητικότητα, (Κ. Κούμα, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, 1818, τόμ. Α", σελ. 46).
8. Αντιπαραλυτικός, (*Ερμής ó Λόγιος*, 1814, σελ. 120).
9. Ἐνθρωπολογία, (Αν. Γεωργιάδου, *Ιατροφιλοσοφική άνθρωπολογία*, 1810).
10. Αντιπυρετικός, (Γ. Κ. Τυπάλδου, *Διατριβή περί...*, 1815, σελ. 98).
11. Ἐντισηπτικός, (Θ. Μανδακάση, *"Όμοια τών έλλειπόντων όμοιων ίάματα*, 1757, σελ. 13).
12. Ἐντισπασμωδικός, (Ι. Αδάμη, *Σύντομος έρμηνεία*, 1756, σελ. 33).
13. Ἐνώνυμος άρτηρία, (Ανθ. Γαζή σημείωση στό Νικοδήμου Αγιορείτου, *Έγχειρίδιον...*, 1801, σελ. 290).
14. Αποκάρωσις, (Γ. Κ. Τυπάλδου, *Διατριβή περί...*, 1815, σελ. 80).

18. Βλ. Στεφ. Κουμανούδη, *Συναγωγή νέων λέξεων*, Ἐθήνα 1900.

15. **Αρθρικών ύγρον**, (Κ. Μ. Κούμα, *Χημείας έπιτομή*, 1808, Μέρος δεύτερον, σελ. 174).
16. **Άτρησία**, (Π. Ηπήτη, *Ερμής ό Λόγιος*, 1816, σελ. 285).
17. **Αύνανισμός**, (Γ. Βεντότη, *Αυνάνισμού έπιτομή*, 1777).
18. **Αύτοσυνείδησις**, (*Ερμής ό Λόγιος*, 1818, σελ. 357, όπου παρατίθεται καί ό γερμανικός όρος «*selbustbewusstsein*»).
19. **Βιωσιμότης**, (Ν. Πίκκολου, *Ερμής ό Λόγιος*, 1819, σελ. 593, όπου παρατίθεται καί ό γαλλικός όρος «*viabilite*»).
20. **Βλεννώδεις μεμβράναι**, (Στ. Κανέλλου, *Ερμής ο Λόγιος*, 1817, σελ. 583, αποδίδοντας τόν γαλλικό όρο «*membranes musqueus*»).
21. **Βρογχικά άγγεία**, (Κηρ. Χαϊρέτου, *Έγχειρίδιον...*; 1798, σελ. 19).
22. **Βρογχοτομία**, (Γ. Ζαβίρα, *Ίατρικαί παραινέσεις*, 1787, σελ. 37, 217).
23. **Γαλακτοσάκχαρον**, (Θ. Ηλιάδη, *Χημική φιλοσοφία*, 1802, σελ. 94).
24. **Γαλακτικό όξύ**, (Θ. Ηλιάδη, *Χημική φιλοσοφία*, 1802, σελ. 94).
25. **Γαλβανισμός**, (*Παραινετική διδασκαλία περί τής δαμαλίδος*, 1805, σελ. 26)
26. **Γαστρικών ύγρον**, (Κ. Μ. Κούμα, *Χημείας έπιτομή*, 1808, Μέρος Β", σελ. 195).
27. **Γαστρίτις**, (Γ. Κ. Τυπάλδου, *Διατριβή...*, 1815, σελ. 29).
28. **Γαστροκνήμιος**, (Γ. Ζαβίρα, *Ίατρικαί παραινέσεις*, 1785, σελ. 14).
29. **Γεννητικά όργανα**, (Κων. Μιχαήλ, *Διαιτητική*, 1794, σελ. 385).
30. **Γέφυρα τού Βαρολίου**, (Αναστ. Γεωργιάδου, *Ίατροφιλοσοφική άνθρωπολογία*, 1810, σελ. 49).
31. **Δαμαλισμός**, (Αναστ. Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, 1810, σελ. 48).
32. **Λιεγερσιμότης**, (Ιωάννου Άσάνη, *Ερμής ό Λόγιος*, 1817, σελ. 328).
33. **Αιούρησις**, (Ιωάνν. Νικολίδη, *Ερμηνεία περί...*, 1794, σελ. 3).
34. **Αυσκοιλιότης**, (Διον. Πύρρου, *Φαρμακοποιία*, 1818, σελ. 107).
35. **Εγκεφαλικόν νευρικών σύστημα**, (*Ερμής ό Λόγιος*, 1818, σελ. 611).
36. **Είσοδος καί έξοδος τής λεκάνης**, (Αναστ. Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, 1810, σελ. 314).
37. **Ελμινθαγωγόν φάρμακον**, (Αύγ. Μαίηρ, *Σύντομος διήγησις*, 1752, σελ. 68).
38. **Επιξωσία**, (Σεργίου Ιωάννου, *Αναίρεσις...*, 1806, σελ. 15).
39. **Επίκρουσις**, (διαγν. εξέταση), (Γ. Βεντότη, *Νουθεσία...*, 1780, σελ. 15).
40. **Έρεθιστικότης**, (Ανθ. Γαζή, *Γραμματική φιλοσοφικών έπιστημών*, 1799, σελ. 637).
45. **Εύρωτίασις**, (Ν. Παπαδόπουλου, *Ερμής ό Κερδώος*, 1815, τόμ. Α, σελ. 275).

41. **Εύσταχιανή σάλπιγξ**, (Νικ. Θεοτόκη, *Στοιχεία φυσικής*, τόμ. Β', 1757, σελ. 203).
42. **Ηλιακόν (διά)πλέγμα**, (*Ερμής ό Λόγιος*, 1818, σελ. 611).
43. **Ημισφαίρια έγκεφάλου**, (Βενιαμίν Λεσβίου, *Στοιχεία μεταφυσικής*, 1820, σελ. 17).
44. **Ημικρανία**, (Αύγ. Μαίηρ, *Σόντομος διήγησις*, 1752, σελ. 5 καί 125, μεταφράζοντας τόν όρο «*migraine*»).
45. **Ημιπληκτικός**, (Σεργίου Ιωάννου, *Αναίρεσις*, 1806, σελ. 16).
46. **Θωρακικός πόρος**, (Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς στοιχειώδους*, τόμ. 8, 1807, σελ. 25).
47. **Ίατροχειρουργική τέχνη**, (*Ερμής ό Λόγιος*, 1812, σελ. 195).
48. **Ίδιοσυγκρασία**, (Σπ. Βλαντή, *Υγιεινατάριον*, 1820, σελ. 25).
49. **Ίαρά**, (Σεργίου Ιωάννου, *Πραγματείας Ιατρικής*, 1818, σελ. 552).
50. **Ίστός**, (Π. Ήπητη, *Ερμής ό Λόγιος*, 1817, σελ. 455).
51. **Κατιούσα άορτή**, (Ανθ. Γαζή, *Γραμμ. φιλοσ. έπιστ.* 1799, σελ. 552).
52. **Κυκλοφορικόν σύστημα**, (*Ερμής ό Λόγιος*, 1811, σελ. 94).
53. **Λεκάνης όστά**, (Δημ. Νίτζου, *Ερμής ό Λόγιος*, 1817, σελ. 328 μεταφράζοντας τόν όρο «*bassin*»).
54. **Λυμφαγγείον**, (*Ερμής ό Λόγιος*, 1820, σελ. 237).
55. **Μεγάλη καί μικρά κυκλοφορία τοϋ αίματος**, (Ανθ. Γαζή, στό Νικοδήμου Αγιορείτου, *Έγχειρίδιον...*, 1801, σελ. 289-294).
56. **Μετάγγισις τοϋ αίματος**, (Σεργίου Ιωάννου, *Πραγματείας Ιατρικής*, 1818, σελ. 296).
57. **Μηνορραγία**, (Διον. Πύρρου, *Φαρμακοποιία*, 1818, σελ. 109).
58. **Μυελώδης οϋσία έγκεφάλου**, (Κων. Μιχαήλ, *Έγχειρίδιον...*, 1785, σελ. 40).
59. **Μυϊκόν σύστημα**, (Ιωάννου Ασάνη, *Ερμής ό Λόγιος*, 1811, σελ. 94).
60. **Μυολογία**, (Αναστ. Γεωργιάδου, *Άντιπανάκεια*, 1810, σελ. 534).
61. **Μυωπία**, (Νικ. Θεοτόκη, *Στοιχεία φυσικής*, τόμ. Β", 1767, σελ. 31).
62. **Νευρασθένεια**, (Ιωάννη Ασάνη, *Ερμής ό Λόγιος*, 1811, σελ. 94).
63. **Νευρικόν σύστημα**, (Γ. Χρυσοβελόνη, *Όμιλία φυσιολογική*, 1802, σελ. 19).
64. **Νευρολογία**, (Κωνστ. Μιχαήλ, *Διαιτητική*, 1794, σελ. 180).
65. **Νοσολογία**, (Αναστ. Γεωργιάδου, *Άντιπανάκεια*, 1810, σελ. 124).
66. **Όμφαλική άρτηρία**, (Ανθ. Γαζή, *Γραμμ. φιλοσ. έπιστ.*, 1799, τόμ. Β', σελ. 552).
67. **Όξυγόνον**, (Ανθ. Γαζή, *Γραμμ. φιλοσ. έπιστ.*, 1799, τόμ. Β", σελ. 556).
68. **Όργανισμός**, (Ιωσ. Μοισιόδακος, *Άπολογία*, 1780, σελ. 109).
69. **Όύρια**, (*Ερμής ό Λόγιος*, 1814, σελ. 118).
70. **Όύρικόν όξύ**, (Θ. Ήλιάδου, *Χημική φιλοσοφία*, 1802, σελ. 158).

71. **Ουροδόχος κύστις**, (Δημ. Πούλος, *Λόγος εισαγωγικός*, 1806, σελ. 56).
72. **Όυροποιητικόν σύστημα**, (Αναστ. Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, 1810, σελ. 110).
73. **Όυρογεννητικά όργανα**, (Π. Ηπήτης, *Ερμής ό Λόγιος*, 1818, σελ. 188).
74. **Όφθαλμίατρος** (Δ. Άλεξανδρίδης, *Λεξικόν πρόχειρον τής Γρακικής καί Τουρκικής διαλέκτου*, Βιέννη 1812, σελ. 274). **Όφθαλμίατρος**, (*Ερμής ό Λόγιος*, 1820, σελ. 463).
75. **Παγκρεατικόν ύγρόν**, (Κ. Μ. Κούμα, *Σειράς στοιχειώδους*, τόμ. 8, 1807, σελ. 24).
76. **Παθογνωμονικά σημεία**, (Αν. Γεωργιάδου, *Άντιπανάκεια*, 1810, σελ. 316).
77. **Παθογνωμονικόν φαινόμενον**, (Σεργίου Ίωάννου, *Αναίρεσις...*, 1806, σελ. 10).
78. **Παθογνωμονικά συμπτώματα**, (Γ. Κ. Τυπάλδου, *Διατριβή...*, 1815, σελ. 7, μεταφράζοντας τόν γαλλικό όρο «*syrtomes pathognomoniques*»)¹⁹.
79. **Παθολογία**, (Δημ. Καρακάσση, *Περί τής φλεβοτομίας*, 1760, σελ. 26).
80. **Παθολογική άνατομία**, (Δημ. Νίτζου, *Ερμής ό Λόγιος*, 1817, σελ. 631).
81. **Παθολογική φυσιολογία**, (Δημ. Νίτζου, *Ερμής ό Λόγιος*, 1817, σελ. 326).
82. **Πειραματική φυσιολογία**, (Ιωσήπου Μουσιόδακος, *Άπολογία*, 1780, έπανέκδοση 1976, σελ. 140).
83. **Περιτονίτις**, (Γ. Κ. Τυπάλδου, *Διατριβή...*, 1815, σελ. 16):
84. **Πετέχαι**, (Αύγουστου Μαίηρ, *Σύντομος διήγησις*, 1752, σελ. 20, μεταγράζοντας τόν λατινικό όρο «*retechiaie*»).
85. **Πήκτωμα**, (Κ. Μ. Κούμα, *Χημείας έπιτομή*, 1808, σελ. 160, μεταφράζοντας τούς όρους «*gelatine*»).
86. **Πνευμονία**, (Στ. Δημητριάδου, *Απανθίσματα*, 1191, σελ. 34).
87. **Πνευμονική άρτηρία**, (Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής άπάνθισμα*, 1790, σελ. 154).
88. **Πνευμονική φλέβα**, (Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής άπάνθισμα*, 1790, σελ. 154).
89. **Πρεσβυωπία**, (Νικ. Θεοτόκη, *Στοιχεία φυσικής*, τόμ. Β', 1161, σελ. 31).
90. **Προμήκης μυελός**, (Κων. Μιχαήλ, *Έγχειρίδιον... 11^5*, σελ. 40).
91. **Ρευστότης αίματος**, (Κηρύκου Χαρέτου, *Έγχειρίδιον...*, 1798, σελ. 63).

19. Ωστόσο σημειώνουμε ότι ό Γαληνός μνημονεύει τόν όρο στό έργο του «Πρός Πατρόφιλον Περί συστάσεως Ιατρικής», κεφ. «V «όσα μέν ούν έξ ανάγκης έπεται τώ νοσήματι συμπτώματα, παθογνωμικά προσαγορεύεται, καί ταϋθ' ήγεΐσθαι χρή γνωρίσματα βέβαια τών νοσημάτων ύπάρχειν», (G. C. Kuhñ, *Γαληνό Άπαντα*, τόμ. 1, σελ. 273).

92. **Σακχαρώδης διαβήτης**, (Ιωάννου Ἰωάννου, *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1814, σελ. 118).
93. **Σπερματική κύστις**, (Κων. Μιχαήλ, *Διαιτητική*, 1794, σελ. 82).
94. **Σπλαχνολογία**, (Δημ. Νίτζου, *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1817, σελ. 325).
95. **Σπονδυλική ἀρτηρία**, (Ιωσήπου Δούκα, *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1818, σελ. 229).
96. **Στεατικόν ὄξύ**, (Ανθ. Γαζή, *Γραμμ. φιλοσ. ἐπιστ.*, 1799, τόμ. Β", σελ. 678).
97. **Στρογγύλος σύνδεσμος τοῦ ἥπατος**, (Ανθ. Γαζή, *Γραμμ. φιλοσ. ἐπιστ.*, 1799, τόμ. Β", σελ. 552).
98. **Συνδεσμολογία**, (Δημ. Νίτζου, *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1817, σελ. 325).
99. **Συμπαθητικόν νευρικόν σύστημα**, (Γ. Χρυσοβελόνη, *Ὀμιλία φυσιολογική*, 1802, σελ. 16).
100. **Συσταλτικότητα**, (Δημ. Νίτζου, *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1818, σελ. 474).
101. **Συφιλίτις νόσος**, (Σεργίου Ἰωάννου, *Πράγματείας Ἰατρικῆς*, 1818, σελ. 176).
102. **Τελειοποιήσις ὀργανισμοῦ**, (Π. Ἠπήτου, *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1817, σελ. 533).
103. **Τοξικολογία**, (*Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1818, σελ. 425).
104. **Τριχοειδῆ ἀγγεία**, (*Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1820, σελ. 542).
105. **Υδροθώραξ**, (Διον. Πύρρου, *Φαρμακοποιία*, 1818, σελ. 41).
106. **Υπογλώσσιοι ἀδένες**, (Κηρ. Χαιρέτου, *Ἐγχειρίδιον...*, 1798, σελ. 28).
107. **Υποκλειδίος ἀρτηρία**, (Ανθίου Γαζή, σημείωση στό Νικοδήμου Α-γιορείτου, *Ἐγχειρίδιον...*, 1801, σελ. 290).
108. **Υπνοβασία**, (*Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1818, σελ. 187).
109. **Υστεροτομία**, (Αναστ. Γεωργιάδου, *Ἀντιπανάκεια*, 1810, σελ. 316).
110. **Φαρμακογνωστικά**, (Γ. Ζαβίρα, *Ἰατρικαί παραινέσεις*, 1787, σελ. 1).
111. **Φαρμακολογία**, (Δημ. Νίτζου, *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1818, σελ. 471).
112. **Φαρμακοποιός**, (Αναστ. Γεωργιάδου, *Ἀντιπανάκεια*, 1810, σελ. 38).
113. **Φαρμακευτική**, (Διον. Πύρρου, *Φαρμακοποιία*, 1818, σελ. 1β').
114. **Φαρμακευτικὰ χημικά**, (Δημ. Νίτζου, *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1818, σελ. 471).
115. **Φλεβώδες, ἀρτηριώδες αἷμα**, (*Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1816, σελ. 84).
116. **Φλοιώδης οὐσία τοῦ ἐγκεφάλου**, (Κων. Μιχαήλ, *Ἐγχειρίδιον...*, 1785, σελ. 40).
117. **Φρενικόν νέρων**, (*Ἀθηγά*, 1819, σελ. 143).
118. **Φυτικόν νευρικόν σύστημα**, (*Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1818, σελ. 611).
119. **Φωνητικαί χορδαί**, (Νικ. Θεοτόκη, *Στοιχεῖα φυσικῆς*, τόμ. Β", 1767, σελ. 192).
120. **Ὡσθήκη**, (Δημ. Πούλου, *Λόγος εἰσαγωγικός*, 1806, σελ. 38).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μέ την παράθεση καί ανάλυση τού περιεχομένου τών 28 ιατρικών βιβλίων, τών 42 μή ιατρικών βιβλίων καί τών Προεπαναστατικών περιοδικών μέ ιατρικά θέματα συνοπτικά μπορεί νά λεχθεί ότι κατά τήν εποχή τού Νεοελληνικού Διαφωτισμού παρατηρούνται τά ακόλουθα:

1. Κατά τίς δύο προεπαναστατικές δεκαετίες εκδόθηκε τό 54% τών ιατρικών βιβλίων καί τό 64% τών μή ιατρικών βιβλίων μέ ιατρικά θέματα, δηλ. περισσότερα από όσα στό δεύτερο μισό τού 18ου αιώνος, διαπίστωση πού δείχνει τό αύξημένο ενδιαφέρον γιά τή γνώση τής εύρωπαϊκής ιατρικής επιστήμης κατά τήν προεπαναστατική περίοδο.

2. Τό ήμισυ τού αριθμού τών ιατρικών βιβλίων είναι μετάφραση αντίστοιχων εύρωπαϊκών. Άξιοσημείωτο είναι ότι μέ τήν έρευνα διαπιστώθηκε ότι σέ 6.6 χρόνια κατά μέσο όρο τά αντίστοιχα εύρωπαϊκά βιβλία μεταφράζονται στήν έλληνική γλώσσα, διαπίστωση ή όποία φανερώνει τό πόσο γρήγορα μεταφέρεται στόν έλληνικό χώρο ή εύρωπαϊκή ιατρική γνώση.

3. Τό επιστημονικό επίπεδο τών ιατρικών βιβλίων είναι άρκετά ύψηλό, άν λάβουμε ύπ' όψιν ότι τά βιβλία πού μεταφράζονται είναι βιβλία διασήμων ιατρών τής εποχής καί μέ πολλές εκδόσεις στίς εύρωπαϊκές γλώσσες. Επίσης τήν έκδοση τών έλληνικών ιατρικών βιβλίων συνιστούν διακεκριμένοι καθηγητές εύρωπαϊκών πανεπιστημίων ή έγκριτοι επιστήμονες τών Ελληνικών Κοινοτήτων. Ιδιαίτερα τρία ιατρικά βιβλία είχαν κατατεθεί ως διδακτορικές διατριβές στά Πανεπιστήμια τής Λειψίας, τής "Άλλης καί τού Παρισιού.

4. Μέ τήν έρευνα διαπιστώνεται ότι στά μή ιατρικού περιεχομένου βιβλία καταχωρίζονται σχήματα καί εικόνες μέ άνατομικά παρασκευάσματα τού άνθρωπίνου οργανισμού. Η καταχωρισθείσα άνατομική εικόνα από τόν Άνθιμο Γαζή στό βιβλίο *Γραμματική τών φιλοσοφικών επιστημών*, 1799, θά πρέπει νά θεωρείται ως ή πρώτη δημοσιευμένη άνατομική εικόνα στά έντυπα βιβλία τής εποχής τού Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Επίσης από τούς άδελφούς Καπετανάκη στά 1812 δημοσιεύονται οί πρώτες έγχρωμες άνατομικές εικόνες μέ τό σκελετό καί τά σπλάχνα.

5. Ιδιαίτερα τονίζεται ή περίπτωση τού προεπαναστατικού περιοδικού *Ερμής ο Λόγιος*, στό όποιο άφιερώνεται, όπως διαπιστώθηκε από τήν έ-

ρευνα μας, τό 10% τών σελίδων του γιά τή δημοσίευση ἱατρικῶν ἀρθρῶν κατά κανόνα μεταφρασμένων ἀπό ἐγκυρα ἱατρικά περιοδικά τῆς Εὐρώπης. Δημοσιεύονται γιά τό θηλασμό καί τήν ἀνατροφή τοῦ βρέφους ἀρθρα, τά ὅποια πρέπει νά θεωροῦνται ἀπό τα πρῶτα «*Παιδιατρικά κείμενα*» τῆς ἐξεταζομένης περιόδου.

6. Σχετικά μέ τή βιβλιογραφία, ἡ ὁποία περιέχεται στά βιβλία καί στόν *Ἐρμή τό Λόγιο*, διαπιστώνεται ὅτι καταχωρίζεται ἡ σύγχρονη τότε ἱατρική βιβλιογραφία, στοιχείο πού δείχνει τό ἐπίπεδο ἐνημέρωσης τών Ἑλλήνων συγγραφέων καί τή μεταφορά τῆς ἐπικαιρῆς ἐπιστημονικῆς ἱατρικῆς γνώσεως. Παρουσιάζονται τά ἐπιστημονικά περιοδικά, ὅπως αὐτό τῆς *Πειραματικῆς φυσιολογίας* τοῦ F. Magendie. Ἰδιαίτερα τό βιβλίο τοῦ Ἀναστασίου Γεωργιάδη, *Ἀντιπανάκεια*, 1810, θά πρέπει νά θεωρεῖται ὡς τό βιβλίο, τό ὁποιο παραθέτει τήν πλουσιότερη βιβλιογραφία κατά τήν ἐποχή τῆς Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ.

7. Μέ τά έντυπα βιβλία μεταφέρεται στόν ἑλληνικό χώρο ἡ νέα μέθοδος τοῦ ἐμβολιασμοῦ, γιά τήν προστασία ἀπο τήν εὐλογία. Ἐπτά χρόνια ἀπό τήν ἀνακοίνωση τοῦ Ed. Jenner καί ἐξί ἀπό τή λατινική μετάφραση τοῦ βιβλίου του δημοσιεύεται σχετικό βιβλίο γιά τά ἀποτελέσματα τοῦ δαμαλισμοῦ, στό ὁποιο καταχωρίζεται καί ἰδιαίτερος στατιστικός πίνακας μέ τούς θανάτους τών τελευταίων ἐτῶν στή Βιέννη, ὅπου μέ τήν ψυχρή γλώσσα τών ἀριθμῶν διαπιστώνεται ἡ θεαματική πτώση τῆς παιδικῆς θνησιμότητας ἀπό τήν εὐλογία μετά τό 1800, ὅποτε ἀρχισε νά ἐφαρμόζεται ὁ δαμαλισμός.

8. Ἐπίσης μέ τά έντυπα βιβλία μεταφέρεται καί ἡ ἐπιστημονική γνώση τῆς φυσιολογίας μέσω καί τών πειραμάτων, πού δημοσιεύονται στά βιβλία καί στά προεπαναστατικά περιοδικά. Ἡ ἀνάγκη γιά πειραματική ἐπιβεβαίωση τών δεδομένων μεταφέρεται κατ' αὐτόν τόν τρόπο καί στόν ἑλληνικό χώρο.

9. Οἱ συγγραφεῖς τών ἱατρικῶν θεμάτων μεταφέρουν τίς νέες ἱατρικές γνώσεις καί συγχρόνως, στήν προσπάθεια τους νά ἀποδώσουν στά ἑλληνικά τά νέα ἱατρικά δεδομένα, δημιουργοῦν τή βάση τῆς ἑλληνικῆς ἱατρικῆς ὁρολογίας. Ἀκόμη ἀπό τήν ἐρευνά μας διαπιστώθηκε ὅτι ἱατρικοί ὀροι, οἱ ὅποιοι τότε εἰσήχθησαν ἀπό τούς συγγραφεῖς, διατηροῦνται μέχρι σήμερα στήν ἑλληνική ἱατρική ὁρολογία.

10. Τέλος οἱ ἱατροί συγγραφεῖς τών ἱατρικῶν βιβλίων καί τών ἱατρικῶν ἀρθρῶν στά περιοδικά διαδραματίζουν ἕνα διαφωτιστικό ρόλο στήν ὅλη ἀναγεννητικὴ προσπάθεια τοῦ ὑποδούλου Γένους κατά τήν ἐποχή τοῦ Νεο-

ελληνικού Διαφωτισμού, διότι μεταφέρουν την επιστημονική ιατρική γνώση καί συμβάλλουν κατ' αυτόν τόν τρόπο στή μόρφωση τών κατοίκων τού ελληνικού χώρου.

SUMMARY

1745-1821

In comparing and analyzing the contents of 28 medical printed books, 42 non-medical books which include medical subjects and the pro-revolutionary journals synoptically can be said that, during the epoch of Neo-Hellenic Enlightenment the following was observed:

1. During the pre-revolutionary decades 54% of the medical texts and 64% of the non-medical books with medical subjects published, more than those published on the second half of the 18th century, a creditation which shows the growing interest in the knowledge of European medical science.

2. Half the number of medical books is a translation of the corresponding European areas. The research proved that in about 6.6 years, the corresponding European books were translated into Greek. A fact, which shows how fast European medical knowledge was being transmitted to Greek colleagues.

3. The scientific level in the medical books is quite good, if we take into consideration the fact that the translations are made from publications of famous doctors of that time, and with many publications in other European languages.

Also, the publications of Greek medical texts are recommended by distinguished professors-lecturers of European Universities and of Greek scientists. Three medical books were commended for doctoral Thesis at the Universities of Leipsie, Halle and Paris.

4. During the research it was made certain that in the non-medical content books, anatomical figures and photos with components of human organism were inserted.

The interest anatomical figures by Anthimos Gazis, in 1799, must be considered as the first of its kind published in the books of the Neo-Hellenic Enlightenment. Also, in 1812 anatomical figures with skeleton and internal organs were published in colour, by Kapetanakis brothers.

5. Distinguishing is the case of the pre-revolutionary journal «*Hermes the Logious*» in which is devoted, as we ascertained by our research, 10% of the

pages of the publication of medical articles, mostly translated from valid medical European journals. Published articles about breastfeeding and upbringing of the infant, which must be considered as one of the first *pediatric texts* of the era of Neo-Hellenic Enlightenment.

6. In relevance to the bibliography which is contained in the books and «*Hermes the Logious*» is certain that the then entered contemporary medical bibliography which shows the level of awareness of Greek writers in conveying up-to date scientific medical knowledge. Scientific periodicals such as the one by F. Magendie «*Experimental Physiology*». In particular, the book by Anastasios Georgiades «*Antipanaceaia*», Vienna 1810, must be considered as the book with the richest bibliography during the Neo-Hellenic Enlightenment.

7. Through those books the new method of vaccination for the protection of small-pox is brought to Greece. Relevant book published seven years after the announcement of Ed. Jenner and six after the latin translation about the results of vaccination. Also, it contains a statistics index with the death of later years in Vienna, which shows, in the language of numbers, the spectacular drop in infant mortality from smallpox, after 1800, since vaccination began.

8. Knowledge of physiology is transferred through the experiments, which are published in Greek books and the pre-revolutionary journals. The need for experimental assurance of the findings is transferred in this manner to the Greek region.

9. The authors of medical subjects transport the new medical knowledge and simultaneously create the basis of Greek medical terminology. Also, from our research, it was made clear that one hundred and twenty five medical terms, which were introduced by the authors are used today in Greek medical terminology.

Finally, the doctor authors of medical books and medical subjects in journals, transport the scientific medical knowledge, thus contributing in the education of the Greek public and playing an enlightening role in the Renaissance of Greece.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ *

* Στόν κατάλογο τής Βιβλιογραφίας δέν περιλαμβάνονται τά 28 ιατρικά καί 42 μή ιατρικά βιβλία τής έποχής τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, τά όποία ἀναφέρονται καί μελετώνται στά οικεία κεφάλαια τοῦ βιβλίου.

1. *:Αποθήκη τών Ωφελίμων Γνώσεων*, (περιοδικό), Ἀθήνα 1838.
2. **Ἀγγελομάτη-Γσουγκαράκη, Ἐλ.**, «Οικογένειες Λικινίου καί Περδικάρη. Μελέτη βιογραφική καί γενεαλογική», *Μεσαιωνικά καί Νέα Ἑλληνικά*, Μνήμη Λεάνδρου Βρανούση, τόμ. 5, 1996, σελ. 307-379.
3. **Ἀγγέλου, Ἀλκίης**, «Πώς ἡ νεοελληνική σκέψη ἐγνώρισε τό “Δοκίμιο” τοῦ John Locke», *Ἀγγλοελληνική Επιθεώρηση*, τόμ. 7, 1954, σελ. 128-149. Περιέχεται ἐπίσης στόν τόμο *Τών Φώτων. Ὁψεις τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Ἀθήνα 1988, σελ. 1-22.
4. _____, «Δοκιμές γιά ἀπογραφή καί ἀποτίμηση τῆς Νεοελληνικῆς Γραμματείας στήν εὐρυχωρία τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Ἀφιέρωμα στόν Κ. Θ. Δημαρά*, Ἀθήνα 1980, σελ. 1-16.
5. *Ἀθηνά, ἡ Ἐφημερίς φιλολογική, ἐπιστημονική, πολιτική καί ἐμπορική*, Ἐν Παρισίοις 1819. Ἐπανεκδόση Ἐταιρείας Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καί Ἱστορικοῦ Ἀρχείου, Εἰσαγωγικά Αἴκ. Κουμαριανοῦ, Ἀθήνα 1989.
6. **Ἀλβέρτης, Γεώργιος**, *Ἐκθεσις περί τῆς δαμαλίδος καί τῆς ἐν Ἑλλάδι προόδου αὐτῆς, ἀπό τό ἔτος 1805 τῆς εἰσαγωγῆς της, μέχρι τοῦ ἔτους 1840*, Ἐν Ἀθήναις 1840.
7. **Ἀλιβιζάτος, Γεράσιμος Π.**, *Αἱ πρώται ἐπιδημίαι εὐλογίας ἐν Εὐρώπῃ καί ὁ κατά Θουκυδίδην λοιμός τών Ἀθηνών*, Ἀθήναι 1950.
8. **Ἀλιβιζάτος, Κ. Ν., Πουρναρόπουλος, Γ. Κ.**, «Τό περί “εὐλογιασμοῦ” ἔργον τοῦ Ἑλληνοῦ ἱατροῦ τοῦ ἸΓΓ αἰῶνος Ἰακώβου Πυλαρινοῦ», *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνών*, τόμ. 27, 1953, σελ. 287-307.
9. **Ἀλιβιζάτος, Κωνστ. Ν.**, «Ἡ συμβολή τών Κεφαλλήνων ἱατρῶν εἰς τήν ἐπιστήμην καί εἰς τόν Εθνικόν Ἀγώνα», *περιοδ. Ἡώς*, ἀρ. 58-60, *ἀφιέρωμα στήν Κεφαλλονιά*, 1962, σελ. 80-84.
10. **Ἀλιβιζάτος, Νικ.**, *Τί προσήνεγκεν ἡ ἱατρική τῆς Ἑπτανήσου καί ἰδίᾳ ἡ τῆς Κεφαλληνίας εἰς τήν παγκόσμιον ἱατρικήν*, Ἀθήνα 1914.
11. **Ἀλιπράντης, Παναγής**, «Ἄγνωστα καί ἀνέκδοτα τετράδια τών παραδόσεων φιλοσοφίας τοῦ Ἀνδρέα Κάλβου στήν Ἰόνιο Ἀκαδημία τοῦ ἔτους 1840-41». Πρόδρομη ἀνακοίνωση, *περιοδ. Δένδρο, Ἀφιέρωμα στόν Ἀνδρέα Κάλβο*, τεύχος 67-68, 1992, σελ. 14-36.
12. **Ἄμαντος, Κων.**, *Τά γράμματα εἰς τήν Χίον κατά τήν τουρκοκρατίαν, 1566-1822 (Σχολεῖα καί λόγοι)*, Πειραιεύς 1946. Ανατύπωση μετά προσθήκης ἀπό Βιβλιοπωλεῖον Νότη Καραβία, Ἀθήναι 1976.
13. _____, «Ἱατροσοφικός κώδιξ», *Ἀθηνά*, τόμ. 43, 1931, σελ. 148-170.
14. _____, «Γράμμα τών Χίων πρός τόν Πέτρον Ἠπίτην», *Ἑλληνικά*, τόμ. 4, 1934, Σύμμεκτα, σελ. 325-326.
15. **Ἀποστολίδης, Μυρτίλος**, «Λόγοι Θράκες. Αναστάσιος Γεωργιάδης», *Θρακικά, Παράρτημα τοῦ Γ τόμου*, 1931, σελ. 120 κ. ἐξ.

16. **Αποστολόπουλος, Δ. Γ.**, «Γιά τήν προϊστορίαν τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Στοιχεῖα φυσιολογίας τοῦ Που αἰώνα στήν Κωνσταντινούπολη», *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Αφιέρωμα στόν Κ. Θ. Δημαρά*, Ἀθήνα 1980, σελ. 296-310.
17. **Ανδριτσάκη-Φωτιάδη, Δημ.**, *Κατάλογος παλαιῶν ἐντύπων τῆς ιστορικής βιβλιοθήκης Μηλεῶν Πηλίου*, Ἀθήνα 1993.
18. **Αραβαντινός, Π.**, *Βιογραφική συλλογή λογιῶν τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἰωάννινα 1969.
19. **Αργέντης, Φίλιππος Π.**, «Ἐμμανουήλ Τιμόνης», *Περιοδικόν τοῦ ἐν Χίφ Συλλόγου Αργέντη*, τόμ. 2, Ἀθήνα 1939, σελ. 140-170.
20. **Αργυροπούλου-Λούγγη, Ρ.**, «Ἡ ἀπήχηση τοῦ ἔργου τοῦ Ρουσσοῦ στόν Νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Αφιέρωμα στόν Κ. Θ. Δημαρά*, Ἀθήνα 1980, σελ. 197-216.
21. **Αργυροπούλου, Ρ., Ταμπάκη, Ἄννα**, *Τά Ἑλληνικά Προεπαναστατικά Περιοδικά. Γ'. «Εἰδήσεις διά τά Ανατολικά μέρη» 1811, «Ἑλληνικός Τηλέγραφος» 1812-1836, «Φιλολογικός Τηλέγραφος» 1817-1821*. Ἐκδοση Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν-Ε.Ι.Ε., Ἀθήνα 1983.
22. **Ἀρδαβάνης-Λυμπεράτος, Σ. Ν.**, «Ὁ ἰατρός τοῦ Σουλτάνου Ἀχμέτ τοῦ ΙΙ», *Νεοελληνικά Γράμματα*, 16 Ἰανουαρίου 1936, σελ. 15.
23. _____, «Ἡ ἰατρική εἰς τήν Ελλάδα κατά τόν 18ο αἰώνα», *Νεοελληνικά Γράμματα*, 2 Φεβρουρίου 1936, ἀρ. φύλ. 43.
24. _____, *Ἐπτανήσιοι ἰατροί διακριθέντες εἰς τήν πολιτικήν καί τὰ γράμματα*, Κέρκυρα 1938.
25. **Αρχιγένης, Σ.**, *Στοιχεῖα Παθολογικῆς Ἰατρικῆς*, Ἐν Παρισίοις 1843.
26. **Ἀσδραχάς, Σπ.**, «Ἰωάννης Δονάς Πασχάλης (1761-1839), (Δύο ἀγνωστες νεκρολογίες του)», *Ὁ Ἐραμιστής*, τόμ. 1, 1963, σελ. 117-127.
27. **Βακαλόπουλος, Ἀπ.**, «Συμπληρωματικά στοιχεῖα γιά τόν Δημήτριο Σχοινά μεταξύ 1810-1817», *Ἑλληνικά*, τόμ. 29, 1976, σελ. 171-173.
28. **Βαρδαλάχος, Κων.**, *Μαθήματα διά τούς παῖδας*, τόμ. 1, Ἐν Ὀδυσσῶ 1830.
29. **Βέη, Μαρία Ν.**, *Βιβλία ἢ διάφορα ἄλλα σημειώματα ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Νίκου Βέη σχεσίν ἔχοντα πρός τόν Γεώργιον Βεντότην*, Ἐν Ἀθήναις 1963.
30. **Βελουδῆς, Γ.**, *Τό ἑλληνικό τυπογραφεῖο τῶν Γλυκῆδων στή Βενετία (1670-1854). Συμβολή στή μελέτη τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου κατά τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1987.
31. **Βενιαμίν Αέσβιος**, *Πρακτικά Πανελληνίου Συμποσίου*, Ἀθήνα 1985.
32. **Βλαστός, Ἄλ. Μ.**, *Χιακά Χρονικά*, Ἐρμούπολη 1840.
33. **Βλαχάκης Γεώργιος Ν.**, *Ἡ “Φυσική” τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη σταθμός στήν ἐπιστημονική σκέψη τόν 18ο αἰώνα*. Διδακτορική διατριβή, Ἀθήνα 1990.

34. **Βλάχος, Νικ.**, «Θεσσαλοί γιατροί (ΙΖ'-ΙΘ' αί.)», *Αρχαίον Θεσσαλικών Μελετών*, τόμ. 3, Βόλος 1974, σελ. 7-74.
35. _____, «Ο Θεσσαλός λόγιος Δημ. Αλεξανδρίδης (Τυρναβίτης), εκδότης τοῦ "Ἑλληνικοῦ Τηλέγραφου" (1812-1836)», *Παρνασσός*, τόμ. 18, 1970, σελ. 201-219 καὶ 363-378.
36. _____, *Στέφανος Κανέλλος (1792-1823)*, Κείμενα καὶ Μελέται Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, ἀρ. 98, Ἀθήναι 1975.
37. _____, «Υπάρχει φιλολογικὸ πρόβλημα γιὰ τὴν "Ὄνοματολογία Βοτανική" τοῦ Γ. Ζαβίρα;», *Ὁ Ἐρανιστής*, τόμ. 12, 1978, σελ. 17-27.
38. **Βουρλιώτης, Μανώλης**, «Ἰώσηπος Δούκας (1795-1831)», *Σαμιακὴ Επιθεώρηση*, τόμ. 10, 1990, σελ. 109-116.
39. **Βοῦρος, Ἰωάννης**, *Περὶ Νοσοκομείων σχεδίασμα*, Ἐν Παρισίοις 1831.
40. **Βοῦρος, Ἰωάννης, Ξ. Λάνδερερ, Ἰωσήφ Σαρτόριος**, *Ἑλληνικὴ Φαρμακοποιία, Ἑλληνιστὶ καὶ Λατινιστὶ*, Ἐν Ἀθήναις 1837.
41. **Βρανούσης, Λεάνδρος**, *Ἐφημερίς, ἔτος 1797*. Προλεγόμενα. Ακαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρο Ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τόμ. 5, Ἀθήνα 1995.
42. _____, *Οἱ Πρόδρομοι*, Βασικὴ βιβλιοθήκη, ἀρ. 11, Ἀθήνα 1955.
43. **Βροκίνης, Λαυρ.**, *Βιογραφικὰ σχεδάρια τῶν ἐν τοῖς γράμμασιν, ὠραίαις τέχναις καὶ ἄλλοις κλάδοις τοῦ κοινωνικοῦ βίου διαλαμπάντων Κερκνραίων*, τεύχος Α', Κέρκυρα 1877.
44. **Γαξής, Ἀνθιμος**, *Λεξικόν Ἑλληνικόν πρόσχρησιν τῶν περὶ τοὺς παλαιούς συγγραφεῖς ἐνασχολουμένων*, Ἐν Βενετία, τόμ. 1, Α-Θ 1809, τόμ. 2, Ι-Π 1812, τόμ. 3, Ρ-Ω 1816.
45. **Γαρδίκια, Κατερίνα**, «Ὁ Ἀναστάσιος Πολυζωΐδης καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση», *Μνήμων*, τόμ. 1, 1971, σελ. 23-52.
46. **Γεδεών, Μανουήλ**, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ καὶ Ι& αἰῶνα*, ἐκδοτικὴ φροντίδα Ἄλκη Αγγέλου - Φιλίππου Ἡλιοῦ, Ἐρμῆς, Ἀθήνα 1976.
47. **Γεννάδιος, Π. Γ.**, *Φυτολογικόν Λεξικόν*, Ἐν Ἀθήναις 1914, [ἐπανατύπωση 1997].
48. **Γεωργιάδης - Λευκίας, Ἀναστάσιος**, *Πυρετοῦ πεμφιγώδους ἢ Λοιμοῦ ἀφορισμοί*, Παρίσι 1832.
49. **Γεωργίου, Λαμινός Μ. Ι.**, *Ὀυεβήρου ἐρμηνεία εἰς τὸν ἀνατομικὸν ἀτλαντα*, Ἀθήνησιν 1843.
50. _____, *Ἐγχειρίδιον φυσιολογίας τοῦ ἀνθρώπου μεταφρασθὲν ἐκ τοῦ γερμανικοῦ*, Ἀθήναι 1848.
51. **Γιομιλάκης, Ἀθανάσιος**, «Δημήτριος Δάρβαρις (1757-1823) ὁ ἐκ Κλεισούρας τῆς Μακεδονίας, Διδάσκαλος τοῦ Γένους», *Γρηγόριος Παλαμάς*, τόμ. 54, 1971, σελ. 313-323, 403-409.

52. **Γκτανιάτσας, Κων.**, «Βότανα, γιατροσόφια, κομπογιαννίται, Πρόδρομος ἀνακοίνωσις», *Ηπειρωτική Εστία*, 1972, σελ. 445-465.
53. **Γκιάλας, Αθανάσιος**, *Η Έλληνική ιατρική παιδεία καί οί φορείς αὐτῆς κατά τόν δέκατον ὄγδοον αἰῶνα*, διατριβή ἐπί Ὑφηγεσία, Ἀθήνα 1977.
54. **Γκίνης, Δ., Μέξας, Β.**, *Έλληνική Βιβλιογραφία 1800-1863*, τόμ. I, 1800-1839, Ἀθήνα 1939.
55. **Γκίνης, Δ., Μέξας, Β.**, *Έλληνική Βιβλιογραφία 1800-1863*, τόμ. III, παράρτημα, Ἀθήνα 1957.
56. **Γούδας, Αναστ.**, *Χριστ. Βιλδ. Ούφελάνδου, Έγχειρίδιον πρακτικῆς παθολογίας*, ἐκ τῆς γαλλικῆς μεταφράσεως εἰς τήν ἡμετέραν γλῶσσα μετενεχθέν, Ἐν Ἀθήναις 1846.
57. _____, (ἐκδ), *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἱατρική Μέλισσα. Σύγγραμμα περιοδικόν*, τόμ. 1-6, 1853-1858.
58. _____, *Βίοι Παράλληλοι*, «Ευγένιος Βούλγαρις», τόμ. 8, Ἀθήνα 1874, σπάρραγμα, σελ. 1-42.
59. **Γριτσόπουλος, Τάσος**, «Γεώργιος Ζαβίρας, ὁ Σιατιστεὺς, θεράπων τοῦ λογιῶν Ἐρμού καί τοῦ κερδῶφου», στό *Πνευματικοί ἄνδρες τῆς Μακεδονίας κατά τήν Τουρκοκρατίαν*, Θεσσαλονίκη 1972, σελ. 135-184.
60. **Δάρβαρις, Δημήτριος**, *Εγκυκλοπαίδεια ἀπλοελληνική*, Βιέννη 1829.
61. **Δασκαλάκης, Ἀπ.**, *Κοραῖς καί Κοδρικάς, Ἡ μεγάλη φιλολογική διαμάχη τῶν Ἑλλήνων: 1815-1821*, Ἀθήνα 1966.
62. **Δέ Κιγάλλας, Ἰωσήφ**, *Σχεδιάσμα κατόπτρου τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας*, Ἐρμούπολις 1846.
63. **Δελιαλῆς, Νικόλαος**, *Κατάλογος ἐντύπων τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης*, Θεσσαλονίκη 1948.
64. _____, «Συμπληρωματικόν σημεῖωμα περί τοῦ ιατροφιλοσόφου Καρακάσση», *Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλου*, Ἀθήνα 1953, σελ. 542-543.
65. **Δετοράκης, Μανώλης**, *Επιμέλεια - Εἰσαγωγή - Σχόλια: Κηρύκου Χαϊρέτου, Έγχειρίδιον τῆς τῶν ζῶων οικονομίας*, Ἡράκλειο 2002.
66. **Δημαράς, Κ. Θ.**, *Φροντίσματα*, Ἀθήνα 1962.
67. _____, «Ἀντώνιος Στρατηγός, Βιβλιογραφικές ἐρευνες», *Ὁ Έρα-νιστής*, τόμ. 5, 1967, σελ. 1-8.
68. _____, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, ὄγδοη ἐκδοσις, Ἀθήνα 1987.
69. _____, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, τρίτη ἐκδοσις, Ερμής, Ἀθήνα 1983.
70. _____, *Δημήτριος Καταρτζῆς, Δοκίμια*, Ἀθήνα 1974.
71. _____, *Νεοελληνική ἐπιστολογραφία*, Βασική Βιβλιοθήκη, ἀρ. 43, Ἀθήνα (χ. χ.).

72. _____, *Δημητρίου Καταρτζή, Τά ευρισκόμενα*, Αθήνα 1970.
73. _____, *Ο Κοραΐς και ή εποχή του*, Βασική Βιβλιοθήκη, άρ. 9, Αθήνα [1953].
74. **Αημητρακόπουλος, Άνδρ.**, *Προσθήκαι και διορθώσεις εις τήν Νεοελληνικήν Φιλολογίαν Κ. Σάθα*, Λειψία 1871.
75. _____, *Επανορθώσεις σφαλμάτων παρατηρηθέντων έν τή Νεοελληνική Φιλολογία τοϋ Κ. Σάθα*, Τεργέστη 1872.
76. **Δημητριάδης, Ναού μ**, *Η επιδημική χολέρα ήτοι ή έμετο-διάρροια...παρά τοϋ ιατροφιλοσόφου Μορίκιον Ασπέρου...μετενεχθεισα δέ έκ τής Γερμανίδος εις τήν καθωμιλουμένην έλληνικήν φωνήν και πλείσταις σημαιώσεσιν έπαυξηθεισα*, Έν Βιέννη τής Αυστρίας 1832.
77. **Λιαμαντόπουλος, Ά. και Μαρσέλλος, Μ.**, *Παλαιό φαρμακοδοχεια*, Ιατρική Εταιρεία Άθηνών, Άθήνα 1993.
78. **Διδύμου, Μανουήλ**, *Δοκίμων περι τής τοϋ άνθρώπου φυσιολογίας περι τών φαινομένων τής ζωής*, Έν Κωνσταντινουπόλει 1844.
79. **Διοσκουρίδης, Πεδάνιος**, *Περί ύλης ιατρικής, De materia medica libri quinque*, έκδ. Max Wellmann, τόμοι I-III, Hildesheimm 1999. Έπίσης τήν έκδ. στή σειρά Άρχαία Έλληνική Γραμματεία "Οί Έλληνες", τόμοι 775-779, Διοσκουρίδης, °Απαντα 1-5, Αθήνα 2000.
80. **Δοντάς, Σπυρ.**, *Φαρμακολογία*, τόμ. Α", Έν Άθήναις 1912.
81. **Δούκας, Νεόφυτος**, *Ξυνόρις ή φυσική και μεταφυσική*, Έν Αίγίνη 1834.
82. *Έλληνικός Τηλέγραφος. Περιοδική έφημερίς πολιτική, φιλολογική τε και έμπορική*, Έν Βιέννη 1812-1836.
83. **Έμμανουήλ, Έμμ.**, *Ιστορία τής Φαρμακευτικής*, Άθήνα 1948.
84. _____, «Η Φαρμακευτική εις τήν Ζάκυνθον και τήν Επτάνησον επί Ενετοκρατίας και Άγγλικής Προστασίας 1204-1797-1865», *Πραγματεία τής Ακαδημίας*, τόμ. Έ Φυσικομαθηματική Σειρά, άρ. 2, Άθήνα 1934.
85. *Ερμής ό Λόγιος*, Βιέννη 1811 έως 1821. Έπανεκδοσή Εταιρείας Έλληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Άρχείου, Πρόλογος Κ. Θ. Δημαρά, Εισαγωγή Έμμ. Ν. Φραγκίσκου, τόμ. Α'(1811) Άθήνα 1988, τόμ. Β'-Ζ' (1812-1817) Άθήνα 1989, τόμ. Η'-ΙΑ'» (1818-1821) Αθήνα 1990.
86. **Εύαγγελίδης, Τρύφων**, *Η παιδεία επί τουρκοκρατίας (έλληνικά σχολεία από τής άλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*, τόμοι Α'-Β', Έν Άθήναις 1936, επανεκδοσή με Εύρετήριο και επιμέλεια: Κώστας Λάππας, Άθήνα 1992.
87. **Εύτυχιάδης, Άριστοτέλης**, *Εισαγωγή εις τήν Βυζαντινήν θεραπευτικήν*, Αθήναι 1983.
88. _____, *Εισαγωγή εις τήν Έλληνικήν θεραπευτικήν από τοϋ 1453 μέχρι τών μέσων τοϋ 19ου αιώνος*, Άθήναι 1985.

89. _____, *Φύση και πνεύμα. Συμβολή στην ιατροφιλοσοφική σκέψη*, 'Αθήνα 1995.
90. **Εύτυχιάδης, Αρ., Μαρκέτος Σπ.**, «Ιπποκρατικές επιδράσεις στο έργο του ιατροδιδασκάλου Διονυσίου Πύρρου του Θεταλοῦ», *Materia Medica Greca*, τόμ. 20, 1992, σελ. 473-476.
91. **Ζαβίρας, Γεώργιος**, *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν θέατρον*, 'Ανατύπωσις Α' έκδόσεως. 'Επιμέλεια-εισαγωγή-εύρετήριο Τάσου 'Αθ. Γριτσόπουλου, 'Αθήνα 1972.
92. **Ζαλίκογλου, Γρηγόριος**, *Αεζικόν τής Γαλλικής γλώσσης*, 'Εν Παρισίοις 1809.
93. **Ζερβός, Σκεῦος**, *Ἡ ἐλμινθολογία τοῦ Ἱπποκράτους*, Αθήναι 1940.
94. **Ζολώτας, Γεώργιος Ι.**, *Ἱστορία τής Χίου*, τόμ. Γ 1, 'Αθήναι 1928.
95. **Ζώης, Λ. Χ.**, *Αεζικόν Ἱστορικόν καί Ααογραφικόν Ζακύνθου*, τόμ. Α', Ἱστορικόν-Βιογραφικόν, Αθήναι 1963.
96. **Ζώρας, Γεώργιος**, *Ἐπιφανίου Δημητριάδου Ἀνέκδοτα κείμενα*, Κείμενα καί μελέται Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, ἀρ. 97, 'Αθήναι 1975.
97. **Ἡλιοῦ, Φίλιππος**, «Βιβλία καί ἀριθμοί, ἡ μαρτυρία τῶν τραβηγμάτων», *Τά Ἱστορικά*, τόμ. 8, τεύχη 14-15, 1991, σελ. 157-216.
98. _____, «Ἑλληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες - συμπληρώσεις», *Τετράδια Ἐργασίας*, ΚΝΕ-ΕΙΕ, ἀρ. 4, 1983.
99. _____, *Ἑλληνική Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα. Βιβλία - φυλλάδια*. Τόμος πρῶτος 1801-1818, Ε.Λ.Ι.Α., 'Αθήνα 1997.
100. **Θεόφραστος**, *Περί Φυτῶν Ἱστορίας*, Loeb Classical Library, London, reprinted 1968.
101. **Θερειανός, Διον.**, *Ἀδαμάντιος Κοραΐς*, τόμ. Α'-Β'-Γ', 'Εν Τεργέστη 1889.
102. **Ἱπποκράτης**, *Ἀπαντα τά ἔργα*, Εἰσαγωγή-προεισαγόμενα, Γ. Πουρναρόπουλου, ἔκδοτης Α. Μαρτίνο, 'Αθήνα [1967].
103. **Καββάδας, Δημήτριος**, *Εἰκονογραφημένον Βοτανικόν-Φυτολογικόν Αεζικόν*, τόμοι Α"- Η", 'Αθήναι 1956.
104. **Καλλιρρόης, Γρηγόριος**, *Παραγγελία περί ὑγείας καί μακροβιότητος ἐτι δέ καί πρόχειροι θεραπεῖαι συνήθων τινῶν καί αἰφνίδιων παθημάτων, ἐρανισθεῖσαι ἐκ παλαιῶν καί νεωτέρων*, 'Εν Βενετία 1829.
105. **Καμαριανοῦ-Cioran, 'Αριάδνη**, «Ἡ διείσδυση τῶν φῶτων τῆς Δύσης στίς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες χάρις σέ συγγράμματα πού μετέφρασαν ἢ φιλοπόνησαν λόγιοι Ἡπειρώτες». Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ἡπειρος, *ἱστορία-κοινωνία-οἰκονομία* (Γιάννενα 4-7 Σεπτ. 1985), Γιάννενα 1987, σελ. 357-364.
106. **Καράβατος, 'Αθανάσιος**, «Ερμής ὁ Λόγιος: ἓνα βῆμα διαλόγου γιά τήν μετακένωση τοῦ ζωικοῦ μαγνητισμοῦ-μεσμερισμοῦ», *Τά Ἱστορικά*, τεύχ. 23, 1995, σελ. 299-316.

107. **Καραμήτσας, Γ.**, «Περί ιατρικών όρων», *Ἀσκληπιός*, τόμ. 12, 1868, σελ. 118.
108. **Καραθανάσης, Ἀθανάσιος**, *Ἡ Φλαγγίνειος Σχολή τῆς Βενετίας*, δεύτερη ἔκδοση, Θεσσαλονίκη 1986.
109. _____, *L' Hellinisme en Transylvanie*, IMXA, Θεσσαλονίκη 1989.
110. _____, «Sp. Vlantis (1765-1830) et son oeuvre de traduction», *Synthesis*, τόμ. 5, 1979, σελ. 97-103.
111. _____, (ἐπιμ.), *Ἀνθη εὐλαβείας*, Νέα Ἑλληνική Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα 1978.
112. **Καραθεοδωρῆς, Κωνσταντῖνος**, *Υγιεινά παραγγέλματα πρός χρῆσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ*, Ἐν Παρισίοις 1829.
113. **Καρακάσας, Κ.**, *Τοπογραφία τῆς Βλαχίας καί ἀνθρωπολογικαί παρατηρήσεις ἀναφορικῶς πρός τὴν υἱείαν καί νόσους τῶν κατοίκων αὐτῆς*, Βουκουρέστι 1830.
114. **Καραμπερόπουλος, Δημ.**, «Ἱατρικές γνώσεις τοῦ Ρήγα Βελεστινλή στό ἔργο του “Φυσικῆς ἀπάνθισμα”», *Υπέρευα*, τόμ. 1, Πρακτικά Α' Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστῖνο-Ρήγας» (Βελεστῖνο 1986), Ἀθήνα 1990, σελ. 457-499.
115. _____, *Γνώσεις ἀνατομίας καί φυσιολογίας τοῦ Θεσσαλοῦ Διδασκάλου τοῦ Γένους Ἀνθίμου Γαζή (1758-1828)*, Ἀθήνα 1993.
116. _____, *Ἡ πρώτη ιστορία τῆς ιατρικῆς στὴν ἑλληνική γλῶσσα*, Ἀθήνα 1994.
117. _____, *Ἐνα ἀβιβλιογράφητο κείμενο τοῦ 1815 γιὰ τὴν προστασία ἀπὸ τὴν πανώλη*, Ἀθήνα 1994.
118. _____, «Ρήγα Βελεστινλή “Φυσικῆς ἀπάνθισμα” καί Γαλλική Encyclopedie . Ταῦτιση, γιὰ πρώτη φορά, ἑνός προτύπου», *Υπέρευα*, τόμ. 2, Πρακτικά Β' Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστῖνο-Ρήγας» (Βελεστῖνο 1992), Ἀθήνα 1994, σελ. 585-588.
119. _____, «Ἡ Ἱατρική γνώση στὰ πρώτα νεοελληνικά βιβλία Χημείας τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου», Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου *Ἡ ιστορική ἐξέλιξη τῆς Χημείας στὴν Ελλάδα*, (Ἀθήνα, 14-15 Ὀκτωβρίου 1994), Ἀθήνα 1996, σελ. 137-152.
120. _____, «Ρήγας Βελεστινλής καί Encyclopedie. Πότε ἔγραψε τό Φυσικῆς Ἀπάνθισμα», *Θεσσαλικό Ἡμερολόγιο*, τόμ. 29, 1996, σελ. 262-266.
121. _____, «Ἡ Ἱατρική σκέψη μέσα ἀπὸ τὰ βιβλία Φυσικῆς τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου», στόν τόμο *Ἡ ἐπιστημονική σκέψη στόν ἑλληνικό χώρο*, 18ος - 19ος αἰ. Πρακτικά τοῦ Διεθνούς Συνεδρίου Ἱστορίας τῶν Ἐπιστημῶν (Ἀθήνα, 19-21 Ἰουνίου 1995), Ἀθήνα 1998, σελ. 331-346.

122 . ____ , «'Ανατομικές εικόνες και σχέδια στά έντυπα έλληνικά βιβλία τής περιόδου 1745-1821», *23ο Ετήσιο Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο*, Αθήνα 1997, Τόμ. *Περίληψεων*, σελ. 26.

123 . ____ , «Παρουσίαση χειρογράφου τοῦ 18ου αιώνος περί κυκλοφορίας τοῦ αἵματος», *23ο Ετήσιο Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο*, Ἀθήνα 1997, Τόμ. *Περίληψεων*, σελ. 27.

124 . ____ , «Ὁδηγίες περί θηλασμοῦ στόν "Ερμή τόν Λόγιο" τοῦ 1816 καί 1817», *Δελτά' Παιδιατρ Κλιν Πανεπ Αθηνών*, τόμ. 44, 1997, σελ. 209-213, καί σέ ἀνάτυπο.

125 . ---- , «Περί Ἀνθίμου Γαζή καί Ἀγγέλου Μελισσηνοῦ (ιατροῦ)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, Λάρισα 1997, τόμ. 32, σελ. 167-171, καί σέ ἀνάτυπο.

126 . ____ , «Ἡ Γαλλική "Encyclopedie" ένα πρότυπο τοῦ έργου τοῦ Ρήγα «Φυσικῆς Ἀπάνθισμα»», *Ὁ Ἐρανοστής*, τόμ. 21, Ἀθήνα 1997, σελ. 95-128, καί σέ ἀνάτυπο.

127 . ____ , «Ἡ ιατρική σκέψη μέσα ἀπό τά βιβλία φυσικῆς τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου», *Πρακτικά Πανελληνίου Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου Οἱ ἐπιστήμες στόν Ἑλληνικό χώρο*, Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν-Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν, Ἀθήνα 1997, σελ. 223-248, καί σέ ἀνάτυπο.

128 . ____ , «Παρουσίαση τοῦ πρώτου ἑλληνικοῦ βιβλίου «Φυσιολογίας» τοῦ 1798», *24ο Ετήσιο Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο*, Ἀθήνα 1998, Τόμ. *Περίληψεων*, σελ. 24.

129 . ____ , «Ἡ διδακτορική διατριβή τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ Ἀπορρήτων, Βονωνία 1664, στήν πρώτη ἑλληνική μετάφραση», *24ο Ετήσιο Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο*, Ἀθήνα 1997, Τόμ. *Περίληψεων*, σελ. 93.

130 . ____ , «Τά ιατρικά βιβλία τοῦ 1810 τοῦ ιατροφιλοσόφου Ἀναστασίου Γεωργιάδου Φιλιππουπολίτου», *3ο Διεθνές Συμπόσιο Θρακικῶν Σπουδῶν*, Κομοτηνή 25-30 Μαΐου 1998, *Περίληψεις*.

131 . ____ , «Ἡ διδασκαλία περί δαμαλισμοῦ σέ ἑλληνικό βιβλίο τοῦ 1805», *36ο Πανελλήνιο Παιδιατρικό Συνέδριο* 1998, Τόμ. *Περίληψεων*, ἀρ. 308, σελ. 162.

132 . ____ , «Ἡ ἀποδοχή τῆς Εὐρωπαϊκῆς ιατρικῆς ἐπιστήμης μέσω τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου», στόν τόμο *Πρακτικῶν Ἡ ἐπιστημονική σκέψη στόν ἑλληνικό χώρο 18ος-19ος αἰ.*, Ἀθήνα 1998, σελ. 331-346.

133 . ____ , *Ὁ ιατρός Μανουήλ Σαρχῆς Τενέδιος (1778-1802) καί τό Διαφωτιστικό του ἔργο. Συμβολή στήν Ἑλληνική Βιβλιογραφία*, Ἀθήνα 1999.

134 . ____ , «Παρουσίαση περίπτωσης σακχαρώδους διαβήτη στό περιοδικό "Ἐρμης ὁ Λόγιος" τοῦ 1814», *Παιδιατρική*, τόμ. 66, 2003, σελ. 232-235.

135. _____, «Η πρόσληψη του δαμαλισμού στον ελληνικό χώρο μετά την εφαρμογή του από τον Ed. Jenner (1798)», *37ο Πανελλήνιο Παιδιατρικό Συνέδριο*, Θεσσαλονίκη 1999, Τόμ. *Περίληψεων*, σελ. 84, άρ. 158.

136. _____, «Ιωάννης Νικολίδης και Anton Stoerk. Ταύτιση κειμένου τής “Ερμηνείας περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται το γαλλικόν πάθος, ήγουν ή μαλαφράντζα”, Βιέννη 1794», στον τόμο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (άποπειρα μιάς νέας έρευνητικής συγκομιδής)*, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου (Κοζάνη 8-10 Νοεμβρίου 1996), Κοζάνη 1999, σελ. 119-141, και σέ άνάτυπο σελ. 31.

137. _____, «Δαμαλισμός (1798): ΟΙ πρώτες δημοσιεύσεις στα ελληνικά», *Αελα Παιδιατρ Κλιν Πανεπ \Αθηνών*, τόμ. 46,1999, σελ. 224-230 και σέ άνάτυπο.

138. _____, «Υπομνηματισμός του “Περί τής του όφθαλμού κατασκευής” τής Φυσικής του Θεοτόκη, 1767, μέ κείμενα άρχαίων Ελλήνων ιατρών», *26ο Ετήσιο Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο*, Αθήνα 2000, Τόμ. *Περίληψεων*, σελ. 34.

139. _____, «Ελληνική ιατρική ορόλογία: Απόπειρες καθιέρωσης της κατά την εποχή 1745-1821», *26ο Ετήσιο Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο*, Αθήνα 2000, Τόμ. *Περίληψεων*, σελ. 35.

140. _____, «Η άδηλος διαπνοή στα έντυπα βιβλία τής Νεοελληνικής Αναγέννησης», στό Θανάσης Α. Διαμαντόπουλος και συν. (έπιμ.), *Ιστορία τής Ελληνικής Νεφρολογίας*, Έλληνική Νεφρολογική Εταιρεία, Αθήνα 2000, σελ. 472-474. .

141. _____, *Φαρμακευτικά φυτά στα έντυπα ελληνικά βιβλία (δεύτερο μισό 18ου αί- άρχές 19ου αί)*, Αθήνα 2000, μέ έγχρωμες εικόνες φυτών.

142. _____, «Σταύρου Μουλαΐμη. Αντιδοτάριον, Βενετία 1724: Τό πρώτο στα ελληνικά ιατρικό βιβλίο;», *27ο Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο*, Αθήνα 2001, Τόμ. *Περίληψεων*, σελ. 23, και *Ηπειρωτικά Χρονικά* (ύπό έκδοση).

143. _____, «Περιγραφή τής Ιλαράς στα ελληνικά, 1780», *38ο Πανελλήνιο Παιδιατρικό Συνέδριο*, Κρήτη 2001, Τόμ. *Περίληψεων*.

144. _____, «Παλαιά Ιατρικά. Η πρώτη ελληνική “Αφροδισιολογία” του 1794», *Άρεταίος*, τόμ. 6, τεύχ. 22, 2002, σελ. 249-252.

145. _____, «Ιατρική έκθεση του 1833 για μία έπιδημία τύφου», *Άγκυρα*, Δελτίο τής Καϊρείου Βιβλιοθήκης, Άνδρος, τόμ. 1, 2001, σελ. 67-76.

146. _____, «Η «Ιστορία τής Φυσιολογίας» του 1823 στα Έλληνικά», *28ο Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο*, Άθήνα 2002, Τόμ. *Περίληψεων*, σελ. 107.

147. _____, «Σύντομος ιστορία τής ιατρικής (Χειρόγραφο Εθνικής Βιβλιοθήκης τής Ελλάδος άρ. 1504, τέλος 18ου/άρχές 19ου αί.)», *Δέλτος*, τεύχ. 23, 2002, σελ. 16-19.

148. _____, «Η πρώτη επιστημονική εφαρμογή του έμβολιασμού κατά της εύλογιάς από τους ιατρούς Έμμ. Τιμόνη και Ίακ. Πυλαρινό, (άρχές 18ου αί.)», *40ο Πανελλήνιο Παιδιατρικό Συνέδριο*, Θεσσαλονίκη 2002, Τόμ. *Περιλήψεων*, σελ. 59.
149. _____, «Ο έκ Χίου ιατρός Γεώργιος Χρυσοβελόνης και τό βιβλίο του “Όμιλία φυσιολογική”, Βιέννη 1802», *Medicus Hippocraticus*, Χίος 2003, τεύχ. 5, σελ. 29-33.
150. **Καραμπερόπουλος, Δημ., Μαρκέτος, Σπ.**, «Έντυπα ελληνικά ιατρικά βιβλία από Μακεδόνες συγγραφείς κατά την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (1745-1821)», στον τόμο *Ιατρικά Παλαιύτπα περιόδου 1525-1900*, Θεσσαλονίκη 1999, σελ. 45-54, και σέ άνάτυπο.
151. _____, «Ιατρικές δημοσιεύσεις στον «Ερμή τό Λόγιο» (1811-1821)», στον τόμο *Ιατρικά Παλαιύτπα περιόδου 1525-1900*, Θεσσαλονίκη 1999, σελ. 68-78 και σέ άνάτυπο.
152. **Καράντζαλη, Ε., _____, Ρ. J. Ρ.**, «Σιαμαία δίδυμα στη Ρόδο», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ρόδος 2400 χρόνια. Η πόλη τής Ρόδου από τήν ίδρυσή της μέχρι τήν κατάληψη από τούς Τούρκους (1523)*, τόμ. Α', Αθήνα 1999, σελ. 153-162.
153. **Καράς, Γιάννης**, *Οί φυσικές-Θετικές επιστήμες στον ελληνικό 18ο αιώνα*, Αθήνα 1977.
154. _____, *Καϊρης-Κούμας, δύο πρωτοπόροι δάσκαλοι του Γένους*, Αθήνα 1977.
155. _____, *Ouvrages grecs sur les sciences exactes et naturelles conservées en manuscrit*. Thèse a' F Ecole Pratique des Hautes Etudes, Παρίσι, 1975.
156. _____, *Οί θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο (15ος-19ος)*, Αθήνα 1991.
157. _____, *Οί επιστήμες στην τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και έντυπα*. Τόμ. Α", *Τά Μαθηματικά*. Τόμ. Β", *Οί επιστήμες τής φύσης*. Τόμ. Γ, *Οί επιστήμες τής ζωής*, Αθήνα 1992-1994.
158. _____, *Γερμανικές επιδράσεις στη σκέψη των χρόνων τής Νεοελληνικής Αναγέννησης. Στέφανος Δούγκας ή περί φυσικής φιλοσοφίας*, Αθήνα, 1993.
159. _____, *Επιστημολογικές προσεγγίσεις στη Νεοελληνική επιστημονική σκέψη. Επιλογή από τά έργα του Μιχαήλ Κ. Στεφανίδη*, Αθήνα 1994.
160. _____, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός ή Νεοελληνική Αναγέννηση», *Τά Νέα του Κ.Ε.ΝΕ.Φ*, τεύχ. 5, 2000, σελ. 1-8.
161. Καρατζάς, Σπ., «Ο Άγαθόφρων Λακεδαιμόνιος και τό Παρισινό περιοδικό “Μέλισσα”», *Πελοποννησιακά*, τόμ. Γ'-Δ', 1958-1959, Αθήνα 1960, σελ. 241-262.
162. **Καταρτζής, Δημήτριος**, *Τά εύρισκόμενα*, έκδότης Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα 1970.

163. **Κατσαυρδή -** , *Όλγα, Η ελληνική παροικία τής Τεργέστης, 1751-1830*, Αθήνα 1986.

164. **Κεφαλλονίτης, Γεώργιος**, *Ιστορία τοῦ Αστικού Νοσοκομείου Κέρκυρας*, Κέρκυρα 1940.

165. **Κιτρομηλίδης, Πασχάλης**, *Ίώσηπος Μοισιόδαξ. Οί συντεταγμένες τής βαλκανικής σκέψης τοῦ 18ου αἰ.*, Αθήνα 1985.

166. **Κλήδης, Γεώργιος**, *Ἐπιτομή φυσικῆς ιστορίας μεταφρασθεῖσα μὲν ἐκ τοῦ λατινικοῦ εἰς τὴν καθ' ἡ μᾶς ὀμιλουμένην ἀπλοελληνικὴν γλῶσσαν*, Ἐν Πέστη 1826.

167. **Κοδρικάς, Παναγιώτης**, *Ὀμιλία περὶ πληθῶς κόσμων τοῦ κυρίου Φοντενέλ...μεταφρασθεῖσα ἀπὸ τῆς Γαλλικῆς διαλέκτου εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς ἀπλὴν Ρωμαϊκὴν γλῶσσαν*, Ἐν Βιέννῃ 1794.

168. **Κολοκοττάς, Εὐάγγ.**, «Εὐγένιος Βούλγαρις καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ», *Ἀθηνά*, τόμ. 30, 1919. Παράρτημα, σελ. 177-208.

169. **Κοντοσόϊουλος, Νικόλαος**, «Τὰ ἐν Βενετία τυπογραφία ἐλληνικῶν βιβλίων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν», *Ἀθηνά*, τόμ. 58, 1954, σελ. 286-342.

170. **Κοραῆς, Ἀδαμάντιος**, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. 1-6, ἐκδ. Ὀμίλου Μελέτης Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, (Ο.Μ.Ε.Δ.), Αθήνα 1964, 1966, 1979, 1982, 1983, 1984.

171. _____, *Υπόμνημα περὶ τῆς καταστάσεως τοῦ πολιτισμοῦ ἐν Ἑλλάδι*. Συνταχθέν μὲν Γαλλιστί... (1803) μεταφραθέν δὲ ὑπὸ Ἀναστασίου Κωνσταντινίδου, Ἐν Ἀθήναις 1853.

172. _____, *Ἀὐτοσχέδιοι στοχασμοὶ γιὰ τὸν τύπο καὶ τὴν τυπογραφία καὶ τὸ ὕστατο κείμενο τοῦ περὶ δημοκρατίας. Συμβολὴ στό ἔτος Κοραή*. Επιμέλεια Ν. Σ. Σκιαδάς, Gutenberg, Αθήνα 1983.

173. **Κουρίλας, Εὐλόγιος**, *Ἱστορικὴ Βιβλιογραφία*, τόμ. Α" 1470-1899. Ἐν Ἀθήναις 1938.

174. **Κούξης, Ἀριστοτέλης**, «Ἑλληνες ἐπιστήμονες ἰατροὶ ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ΠΗ' ἑκατονταετίδος», *Ἀρχεῖα Ἰατρικῆς*, 1906.

175. _____, «Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς ὡς ἰατρός», *Ἡ ἑκατονταετηρίς τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραή*, Αθήνα 1935, σελ. 19-61.

176. **Κούκου, Ελένη**, «Κωνσταντῖνος Βαρδαλάχος (1755-1830)», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbuchen*, τόμ. 19, 1966, σελ. 125-205.

177. _____, *Βιογραφία Κων. Βαρδαλάχου 1755-1830*, Αθήνα 1964.

178. **Κουμανοῦδης, Στέφ.**, *Συναγωγή νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθαισῶν ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, Αθήνα 1900. Ἐπανέκδοση μὲ προλεγόμενα Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα 1980.

179. **Κουμαριανού, Αἰκ.**, (ἐκδοση-σχόλια), *Δανιὴλ Φιλιππίδης-Barbie du Bocage-Ἄνθιμος Γαζής, Ἀλληλογραφία (1794-1819)*, Αθήνα 1966.

180. **Κουρνούτος, Γ.**, (έπιμ.), *Λόγοι τής Τουρκοκρατίας*, τόμ. Β", Βασιική Βιβλιοθήκη άρ. 5, 'Αθήνα [1956],
181. **Κριαράς, Έμμ.** «Γαβριήλ Καλλονάς, μεταφραστής έργων τοῦ Locke καί τοῦ Gracian», *Έλληνικά*, τόμ. 13, 1954, σελ. 294-314.
182. **Κωνσταντάς, Γρηγόριος**, *Στοιχεία τής λογικής, μεταφυσικής καί ήθικής...* Έν Βενετία 1818, τόμ. 4.
183. **Κωστής, Κώστας Π.**, «Χρονογραφία τής πανώλης στήν έλληνική χερσόνησο, 14ος-19ος αί.», περιοδ. *Ίστορ.* τεύχος 6, 'Αθήνα 1993, σελ. 71-120 καί τεύχος 7, 'Αθήνα 1994, σελ. 109-151.
184. **Κωστής, Νικ.**, *Έγχειρίδιον Μαιευτικής*, Έν 'Αθήναις 1849.
185. _____, *Έγχειρίδιον Φαρμακολογίας*, Έν 'Αθήναις 1855.
186. **Κωστούλα, Δέσποινα**, *'Αγάπιος Λάνδος ό Κρής. Συμβολή στή μελέτη τοῦ έργου του*, 'Ιωάννινα 1983.
187. _____, *'Αγάπιος Λάνδος, Γεωπονικόν*, Βενετία 1643, Επιμέλεια κειμένου-Είσαγωγή-Σχόλια-Γλωσσάριο, Βόλος 1991.
188. **Λαδάς, Γ. - Χατζηδήμος, 'Α.**, *Έλληνική Βιβλιογραφία τών έτών 1791-1795*, 'Αθήνα 1970.
189. _____, *Έλληνική Βιβλιογραφία τών έτών 1796-1799*, 'Αθήνα 1973.
190. _____, *Έλληνική Βιβλιογραφία. Συμβολή στό δέκατο όγδοο αιώνα*, τόμ. Α", 'Αθήνα 1976.
191. **Λαζαράς, Παναγιώτης**, *Λόγος επίτάφιος έκφωνηθείς είς τήν κηδείαν τοῦ ίατροδιδάκτορος Δημητρίου Νίτζου*, Κέρκυρα 1846.
192. **Λάιος, Γεώργιος**, «Γεώργιος Βεντότης, ό διαφωτιστής συγγραφεύς καί τυπογράφος καί ό πατέρας τής έλληνικής δημοσιογραφίας. (Νέα στοιχεία άπό τά Αυστριακά 'Αρχεία)», *Επτανησιακά Φύλλα*, τόμ. Τ', άρ. 6, Νοέμβριος 1958, σελ. 162-184.
193. _____, *Ό έλληνικός τύπος τής Βιέννης άπό τοῦ 1784 μέχρι τοῦ 1821*, Αθήνα 1945.
194. **Λαμέρας, Κων. Γ.**, *Αί περί κυκλοφορίας τοῦ αίματος γνώσεις τών άρχαίων Έλλήνων ιατρών*, 'Αθήνα 1945.
195. **Λάμπρος, Σπ.**, «Περί τών έλληνικών ιατροσοφίων», *Μικταί σελίδες*, Αθήνα 1905, σελ. 493-498.
196. _____, «'Αντωνίου Στρατηγού άνέκδοτα ποιήματα», *Νέος Έλληνομνήμων*, τόμ. 5, 1908, σελ. 440-448.
197. _____, «Επιφάνιος Δημητριάδης ό Σκιάθιος», *Νέος Έλληνομνήμων*, τόμ. 13, 1916, σελ. 422-437.
198. **Λάνδερρε, Ξαυέριος**, *Έγχειρίδιον τής Ιατρικο-Φαρμακευτικής ζωολογίας*, Έν 'Αθήναις 1844.
199. _____, *Στοιχεία Παθολογικό-Χημικής καί μικροσκοπικής έξετάσεως*, Έν 'Αθήναις 1848.

200. _____, «Περί μiasμάτων», *Ἀποθήκη τών ὠφελίμων καί τερπνών γνώσεων*, ἀρ. 8, Φεβρ. 1848, σελ. 43-45.
201. **Λασκαράτος, Ιωάννης**, *Πρόληψη τῆς ἀρρώστιας καί κοινωνική προστασία στά Ἐπτάνησα ἐπί Ἀγγλοκρατίας (1815-1864)*, Διατριβή ἐπί Ὑφηγεσία, Ἀθήνα 1984.
202. _____, *Κύλικες ζωῆς κατευναστήρια. Ἱστορική καί ἰατρική προσέγγιση στίς δηλητηριάσεις τῆς βυζαντινῆς περιόδου*, Ἀθήνα 1994.
203. **Λασκαράτος, Χ, Μαρκέτος, Σπ.**, «Νεώτερα στοιχεῖα διά τήν ἐφαρμογήν τοῦ ἐμβολιασμοῦ κατά τῆς εὐλογίας εἰς τά Ἐπτάνησα», *Materia Medica Greca*, τόμ. 9, 1981, σελ. 104-109.
204. _____, «Λάζαρος ντέ Μόρδος (1744-1823). Ὁ “Ἐπτανήσιος Ἱπποκράτης” καί ἡ ἐποχή του», *Materia Medica Greca*, τόμ. 16, 1988, σελ. 93-98.
205. **Λιοῦφης, Παν.**, *Ἱστορία τῆς Κοζάνης*, Ἐν Ἀθήναις 1924.
206. **Λοῦρος, Νικ.**, *Αναδρομές*, Ἀθήνα 1967.
207. _____, *Μακροζωία. Πρωτοποριακές προσπάθειες*, Ἀθήνα 1971.
208. _____, «Ὁ Γερμανός ἰατρός Ch. W. Hufeland καί ὁ ἀπελευθερωτικός ἀγών τών Ἑλλήνων», *Παρνασσός*, τόμ. 13, 1971, σελ. 319-333.
209. **Λυρίτης, Γ., Ρόζος, Β.**, «Ἀναστάσιος Γεωργιάδης (1773-1853). Ἡ συμβολή του στήν ἱστορία τῆς Ἱατρικῆς στήν Ἑλλάδα», *Ἱατρ. Ἐπιθ. Ἐν. Αννάμ.*, τόμ. 18, 1984, σελ. 299-303.
210. **Μαζαράκης, Ἀνθιμος**, *Βιογραφία τών ἐνδόξων ἀνδρῶν τῆς νήσου Κεφαλληνίας*, Βενετία 1843.
211. **Μανουράς, Στέργιος Μ.**, «“Οἱ Κρήτες συνδρομηταί” ἐνός βιβλίου τοῦ 1806», *Κρητολογικά Γράμματα*, τόμ. 15/16, 1999-2000, σελ. 125-131.
212. **Μαντουβάλου, Μαρία**, «Ἄγνωστος ἐπιτάφιος εἰς Κωνσταντίνον Βαρδαλάχον», *Παρνασσός*, τόμ. 32, 1970, σελ. 667-675.
213. **Μαρκέτος, Σπύρος**, «René-Theophile Laënnec», *Materia Medica Greca*, τόμ. 9, 1981, σελ. 1-10.
214. _____, *Claude Bernard. Τό ἔργο καί ἡ ἐποχή του*, τρίτη ἐκδοσι, Ἀθήνα 1981.
215. _____, *Rene Laënnec. Ὁ Γάλλος Ἱπποκράτης*, Ἀθήνα 1982.
216. _____, *Εἰκονογραφημένη Ἱστορία τῆς Ἱατρικῆς*, Ἀθήνα 1993.
217. **Μαρκέτος, Σπ., Ρουσσόπουλος, Γ.**, «Χέρμαν Μπούρβαχε (1668-1738). Ὁ “Ὀλλανδός Ἱπποκράτης”», *Materia Medica Greca*, τόμ. 14, 1986, σελ. 105-109.
218. **Μαυρογιάννης, Κ.**, «Ἡ ἐνεστάσα κατάστασις τῆς ἱατρικῆς ἐν Ἑλλάδῳ», *Εὐρωπαϊκός Ἐρασισητής*, Ἀθήνα 1941, τόμ. 3, σελ. 195-236.
219. **Μαυροκορδάτος, Δημήτριος**, *Ἀνατομία τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος*, Ἐν Ἀθήναις 1836.

220. **Μαυρομμάτης, Νικ.**, [Π. Μελίκης], *Δοκίμιον περί πολιτισμού των Φαιάκων: περί Τέχνης, Γραμμάτων καί Έπιστημών τών Κερκυραίων εις τήν λαμπρόν εποχήν τής Ελλάδος: Περί πολιτισμού τών Κερκυραίων από τής εποχής εκείνης άχρι τής ήδη εκατονταετίας*, Κέρκυρα 1811. (Μετάφραση από τή γαλλική έκδοση).

221. **Μέγας, Γ. Α.**, «Παραδόσεις περί άσθενειών», *Λαογραφία*, τόμ. 7, 1923, σελ. 465-520.

222. **Μελετιάδης, Χάρης**, «Συμβολή στή μελέτη τής παιδαγωγικής σκέψης τών Ελλήνων Διαφωτιστών (Δημήτριος Δάρβαρις)», *Πρακτικά ΙΒ Συνεδρίου τής Έλληνικής Ιστορικής Εταιρείας*, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 217-232.

223. **Μητρόπουλος, Κων.**, *Αρχαία ιατρικά γνώσεις ώς σύγχρονοι επινοήσεις*, Β' έκδοση, Άθήνα 1954.

224. **Μιχαλόπουλος, Παναγ.**, «Ο "Άμύντας" τοϋ Γεωργίου Μόρμορη καί τό πρότυπό του», *Παράβαση*, Επιστημονικό Δελτίο Τμήματος Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Άθηνών, τόμ. 4, 2002, σελ. 253-271.

225. **Μοσχόπουλος, Διον.**, «Τό Λομοκαθατήριο τής Κέρκυρας», *Materia Medica Greca*, τόμ. 20, 1992, σελ. 477-482.

226. **Μοσχόπουλος, Διον.**, **Μαρινάκης, Θεοδ.**, «Νοσηρότητα στήν πόλη τής Κέρκυρας κατά τήν διάρκεια τής δεύτερης Γαλλικής κατοχής (1807-1814)», *Materia Medica Greca*, τόμ. 18, 1990, σελ. 479-482.

227. *Μουσείον ή Έφημερίς Έλληνική, Φιλολογική, Έπιστημονική καί Τεχνική*, Παρίσιοι 1819. Άνατύπωση Ε.Α.Ι.Α., Άθήνα 1995, Εισαγωγικά: **Αΐκατ. Κουμαριανού**.

228. **Μπάϊλας, Ιωάννης Α.**, *Η θεραπευτική μέθοδος ή ή κάθαρσις διευθυνόμενη κατά τής αίτίας τών άσθενειών...παρά...Κ. Λερουά, μεταφρασθεΐσα έκ τοϋ γαλλικού, Έν Όδυσσώ 1833*.

229. **Μπαρτσόκας, Χρ.**, **Παπαδάτος, Κ.**, «Τό Ελληνικόν Νοσοκομείον τής Βενετίας. Περίοδος Α": Νοσοκομείον Φλαγγίνη (1678-1800)», *Materia Medica Greca*, τόμ. 5, 1977, σελ. 582-590.

230. **Μπαρτσόκας, Χρ.**, «Τό Ελληνικόν Νοσοκομείον τής Βενετίας. Περίοδος Β": Νοσοκομείον Φλαγγίνη-Πίκεριγκ (1797-1905)», *Materia Medica Greca*, τόμ. 11, 1983 σελ. 441-458.

231. **Μπεκέλλας, Δημήτριος**, *Διατριβή άφοσιουμένη ιατρική συνιστώσα ιδέαν γενικήν τοϋ ανθρώπου φυσιολογικώς τε, καί παθολογικώς θεωρουμένου*, Έν Βούδα, 1826.

232. **Μπελιά, Έλ.**, «Οί λόγιοι άδελφοί Δημήτριος καί Μιχαήλ Γεωργίου Σχινά», *Μνημοσύνη*, τόμ. 2, 1968-1969, σελ. 174-181.

233. **Μπέττης, Στέφ.**, «Μιχαήλ Χρησταρής διαπρεπής Γιαννιώτης ιατροφιλόσοφος καί φιλικός (ό Άνώνυμος τής Έλληνικής Νομαρχίας)», *Ηπειρωτική Εστία*, Ίανουάριος-Φεβρουάριος 1972, σελ. 1-32.

234. _____, «Πολυζώης Κοντός, ό φοιβόπληκτος Γιαννιώτης παπαδάσκαλος», *Ηπειρωτική Εστία*, τόμ. 18, 1969, σελ. 127-134, 204-214.
235. **Μπίρδας, Δημήτριος**, *Διατριβή έναίσιος ιατρική πραγματενομένη έν γένει περί ζωής τήν όποίαν διά τής συγκατανεύσεως τών περιονύμων καθηγητών τής έν "Άλλη Ιατρικής Ακαδημίας διά νά άπολαύση έννόμως τό άξίωμα τών ίατροϋ καί χειρουργου είς δημόσιαν κρίσιν καθυποβάλλει*. Έν "Άλλη 1830.
236. **Μπόμπου - Σταμάτη, Βασιλική**, «Ο Μεθόδιος Ανθρακίτης καί τά "Τετράδια"», *Έλληνικά*, τόμ. 45, 1995, σελ. 111-127.
237. **Μπουμπουλίδης, Φαίδων Κ.**, «Συμβολή στην έρευνα για τούς ιατρούς τού ΙΗ' αιώνας» (Βιβλιοκρισία), *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπονδών*, τόμος ΜΦ, 1977-1978, σελ. 397-421.
238. _____, «Ανέκδοτος έπιστολή τού Δ. Γοβδελά περί τής Ιστορίας τής Χαονίας τού Κυρίλλου», *Αθηνά*, τόμ. 70, 1968, σελ. 253-258.
239. _____, «Ανέκδοτοι έπιστολαί τού Παν. Κοδρικά πρός τόν Δημ. Ποστολάκαν», *Επιστημονική Έπετηρίς τής Φιλοσοφικής Σχολής τού Παν επιστήμών Αθηνών*, τόμ. 21, 1970-1971, σελ. 39-95.
240. **Μπουμπουλίδου, Φαίδ. καί Γλυκ.**, *Η Νεωτέρα Έλληνική Λογοτεχνία. Γραμματολογικό διάγραμμα. Τόμ. Α'*, Αθήναι 1984.
241. **Μπουρούτη-Γκενάκου, Ζωή**, *Ο Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1800) καί ή συμβολή αύτου είς τήν παιδείαν τού Γένους*. Διδακτορική διατριβή, 1979.
242. **Ξανάκης, Χρίστος**, *Τό πείραμα ώς μέθοδος έρευνας καί γνώσης σά έργα τών λογίων τής προεπαναστατικής περιόδου*. Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1994.
243. **Οικονομίδης, Δημήτριος**, «Περί τών έκ Σιατίστης' ιατροφιλοσόφων Δημητρίου καί Κωνσταντίνου Λουκά ή Καρακάσση καί τού Αλεξάνδρου Odobescu», *Έρας Αντωνίου Κεραμοπούλου*, Αθήναι 1953, σελ. 206-223.
244. **Οικονομόπουλος, Χρ. Θ.**, «Ο θηλασμός στην Ελλάδα κατά τήν τουρκοκρατία», *Δελτ Α' Παιδιατρ Κλιν Πανεπιστ Αθηνών*, τόμ. 29, 1982, σελ. 420-442.
245. **Οικονόμος, Ιωάννης Λαρισσαίος**, *Επιστολαί διαφόρων λογίων, άνωτάτων κληρικών, Τούρκων διοικητών, έμπορων καί έσναφίων (1759-1824)*. Ανέκδοτος χειρόγραφος κώδικας. Μεταγραφή, παρακολούθηση, πρόλογος: Γιάννης Αντωνιάδης. Φιλολογική παρουσίαση-μελέτη-πίνακες: Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Αθήνα 1964.
246. **Οικονόμου, Κωνσταντίνος ό έξ Οίκονομών**, *Αλληλογραφία*, τόμος πρώτος, 1802-1817, έπιμέλεια **Κώστα Λάππα-Ρόδη Σταμούλη**, Αθήνα 1989.
247. **Οικονόμου, Σοφοκλής**, *Βίος Χριστοφόρου Βιέλμου Ούφελάνδου ίατροϋ*, Αθήνησιν 1838.

248. _____, *Περί Μάρκου τοῦ Κυπρίου καί τῆς ὑπ' αὐτοῦ συγγραφείσης εἰς τὴν κοινὴν διάλεκτον ἑρμηνείας τῶν Ἱπποκράτους ἀφορισμῶν διατριβή. Ἐν ἡ καὶ μία λέξις πρὸς ὃν Φαλμεραῦέρον, Ἀθήνησιν 1843.*
249. **Ὀλύμπιος, Ἰωάννης**, *Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς σωματικῆς ἀνατροφῆς τῶν παιδίων*, Ἐν Ἀθήναις 1837.
250. **Παῖδούσης, Μικές**, «Ἡ ἱατρικὴ εἰς τὴν Χίον κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας (1600-1900)», *Περιοδικὸν τοῦ ἐν Χίῳ Συλλόγου Ἀργέτη*, τόμ. 2, Ἀθήνα 1939, σελ. 3-12.
251. _____, «Τὸ Λωβοκομεῖον τῆς Χίου», *Περιοδικὸν τοῦ ἐν Χίῳ Συλλόγου Ἀργέτη*, τόμ. 2, Ἀθήνα 1939, σελ. 37-43.
252. _____, «Ἐπιδημήσαντα καὶ ἐνδημήσαντα νοσήματα εἰς Χίον», *Περιοδικὸν τοῦ ἐν Χίῳ Συλλόγου Ἀργέτη*, τόμ. 2, Ἀθήνα 1939, σελ. 43-59.
253. _____, «Χίοι ιατροί», *Περιοδικὸν τοῦ ἐν Χίῳ Συλλόγου Ἀργέτη*, τόμ. 2, Ἀθήνα 1939, σελ. 77-139.
254. **Παναγιωτάκος, Παν.**, *Οἱ Ἕλληνες Ἀσκληπιάδαι*, Ἀθήναι 1953.
255. **Παναγιωτοπούλου-Γαβαθά, Ἀγγελικὴ**, *Τὰ Προεπαναστατικὰ Περιοδικὰ, Εὐρετήρια Α'. Ἀθηνά, Καλλιόπη, Μέλισσα, Τὸ Μουσεῖον*, ΚΝΕ-ΕΙΕ, Ἀθήνα 1971.
256. **Παπαδάκης, Στ.**, (ἐπιμ.), *Γενικὴ Ἱστορία τῶν Ἐπιστημῶν*, τόμ. 2, Ἀθήναι 1957-1958.
257. **Παπαδόπουλος Βρετός, Ἀνδρέας**, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Μέρος Α, Ἀθήνα 1854, Μέρος Β", Ἀθήνα 1857.
258. **Παπαδόπουλος, Θωμάς**, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ἄ-1800)*, τόμ. Α', ἀλφαβητικὴ καὶ χρονολογικὴ ἀνακατάταξις, Ἀθήνα 1984, τόμ. Β', (Παράρτημα) Προσθήκαι-συμπληρώσεις-διορθώσεις, Ἀθήνα 1986, Πραγματεῖα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 48.
259. _____, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1544-1863). Προσθήκες-Συμπληρώσεις*, Ἀθήνα, 1992.
260. _____, *Ἰονικὴ Βιβλιογραφία. Bibliographie Ioniennne, 16ος-19ος αἰώνας. Ανακατάταξις - Προσθήκες - Βιβλιοθήκες*. Τόμος Πρῶτος 1508-1850. Νέα ἐκδοσις ἐπαυξημένη. Ἀθήνα 1998.
261. **Παπαδριανός, Ἰωαν.**, *Οἱ Ἕλληνες πάροικοι τοῦ Σεμλίνου (18ος-19ος αἰ.)*, Ι.Μ.Χ.Α, Θεσσαλονίκη 1988.
262. **Παπαδημητρίου, Ἀλέξ.**, «Ἡ διείσδυσις τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιστημονικῆς σκέψεως στὸν ἑλληνικὸν ἔθνον διὰ τοῦ Λογίου Ἑρμῆ», στὸν τόμον *Ἡ ἐπιστημονικὴ σκέψις στὸν ἑλληνικὸν ἔθνον*, 18ος-19ος αἰ., Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., Τροχαλία, 1998, σελ. 137-146.
263. **Παπαεμμανουήλ-Καραθανάση, Ἐλ.- ΑΙ.**, «Ἡ ιδέα τῆς ὑγείας καὶ εὐδαιμονίας στό ἔργο τοῦ Ζακυνθίου λογίου Γεωργίου Βεντότη», *Πρακτικὰ Ἐ Πανιονίου Συνεδρίου (17-21 Μαΐου 1986)*, Ἀργοστόλι 1991, τόμ. 4, σελ. 367-377.

264. **Παπαϊωάννου, Λουκάς**, *Ανατομική τοῦ ἀνθρώπου*, τόμ. 3, Ἐν Ἀθήναις 1896.

265. **Παρανίκας, Ματθαῖος**, *Σχεδιάσμα περί τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπό Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (I&) ἑκατονταετηρίδος*, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1867.

266. **Πατρινέλης, Χ. Γ.**, «Βιβλιογραφικά σημειώματα», *Παρασχολήματα, Ὁ Ἐρασιστής*, τόμ. 23, 2001, σελ. 297-300.

267. **Πάτσιου, Βίκυ**, *Ξένοι συγγραφεῖς μεταφρασμένοι στὰ ἑλληνικά. Ἀποτελεῖς ἐκδόσεις 1800-1863*, Ἀθήνα 2003 (ὑπό ἐκτύπωση).

268! **Πεξόπουλος, Σ. Ν., Λαμέρας, Ι. Κ.**, *Αἱ περί κυκλοφορίας τοῦ αἵματος γνώσεις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἰατρῶν*, Ἀθήναι 1947.

269. **Πεντόγαλος, Γεράσιμος**, *Ὁ γιάτρος Πείριος Ἡπύτης καί ὁ ρόλος του στοὺς ἀγῶνες γιὰ τὴν κατάργηση τῆς Βαυαρικῆς μοναρχίας στὴν Ελλάδα*, Θεσσαλονικὴ 1987.

270. **Z**, *Ἡ Ἰατρικὴ Σχολὴ τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας*, Διατριβὴ ἐπὶ Ὑφηγεσίᾳ, Θεσσαλονικὴ 1980.

271. _____, *Σχολεῖα Ἰατρικῆς Παιδείας στὴν Ελλάδα. 1. Τατροχειρουργικὸν Σχολεῖον (1835-1837), 2. Χειρουργικὴ Σχολή (1838-1840)*, Θεσσαλονικὴ 1991.

...272. **Πέτσιος, Κώστας**, *Ἡ περί φύσεως συζήτηση στὴν νεοελληνικὴ σκέψη. Ὅψεις τῆς φιλοσοφικῆς διερεῦνησης ἀπὸ τὸν 15^ο ὠστὸν 19^ο αἰῶνα*, Ἰωάννινα 2002.

273. _____, «Μεθόδιος Ἀνθρακίτης: Ἐργογραφικὴ ἀνάσυγκρότηση. Ἐντὶ ἀγνωστο φιλοσοφικὸ “Τετράδιον”: Φυσικὴ», στὸν τόμο *Ἡ Λογισμὴ τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζαγορίου*, Ἰωάννινα 2002, σελ. 69-120.

274. _____, *Εἰσαγωγή - Σχόλια - Επιμέλεια στὸ Ρήγμα Βελεστινλή, Φυσικῆς ἀπάνθισμα*, ἐκδοσὴ Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, Τόμος Δεύτερος, Ἀθήνα 2002, σελ. 9-33 καὶ 205-283.

275! **Πίκολλος, Νικ.**, *Ρενάτου Καρτεσιῶν Λόγος περί μεθόδου τοῦ ὀδηγεῖν καλῶς τὸν νοῦν καὶ ζητεῖν τὴν ἀλήθειαν εἰς τὰς ἐπιστήμας*, Κέρκυρα 1824.

276. **Πλατάκης, Ἐλευθ.**, «Ξένοι φυσιοδίφαι, γεωγράφοι καὶ περιηγητὲς περί Κρήτης κατὰ τοὺς ΙΒ'-ΙΘ' αἰῶνας», περιοδικὸ *Ἀμάλθεια*, 1970, τεύχ. 2, σελ. 61 κ. ἐξ. καὶ σέ ἀνάτυπο σελ. 1-84.

277. **Πούλιος, Γεώργιος**, *Πραγματεῖας φυσιολογικῆς, τόμος Α' περιέχων ἐπίτομον ἱστορίαν τῆς φυσιολογίας ἐκ τοῦ λατινικοῦ μεταφρασθεῖσαν*, Ἐν Πέστᾳ, 1823.

278. **Πουρναρόπουλος, Γ. Κ.**, «Ἱστορία καὶ ἰατροὶ κατὰ τὴν ἔθνεγερσίαν», *Νέα Ἐστία*, τόμ. 88, Χριστ. 1970, σελ. 212-226.

279. _____, *Ιστορία τής Ιατρικής (ἀπό τών ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τών ἀρχών τοῦ Κ αἰώνος)*, Θεσσαλονίκη 1930.

280. **Πουρναρόπουλος, Κ. Γ.**, «Η “Ιστορία τής Ανατομικής” τοῦ Δημητρίου Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου (1811-1839)», *Παρνασσός*, τόμ. 23, 1981, σελ. 504-523.

281. **Πρίτζιπας, Γεώργιος**, *Κωνσταντίνος Βαρδαλάχος, πρωτοπόρος δάσκαλος τοῦ γένους*, Ἀθήνα 1984.

282. **Προκοπίου, Δημήτριος**, *Ἐπιτετημένη ἐπαρίθμησις τών κατά τόν παρελθόντα αἰώνα λογίων Γραικών*, J. A. Fabricius, *Bibliotheca Graeca*, Hamburgi 1808, τόμ. 11.

283. **Πρωτοψάλτης, Ἐμμ.**, «Η ἐπαναστατική κίνησις τών Ἑλλήνων κατά τόν δεῦτερον ἐπί Αἰκατερίνης Β" Ρωσοτουρκικόν πόλεμον (1787-1792)». *Λουδοβίκος Σωτήρης, Α.Ι.Ε.Ε.Ε.*, τόμ. 14, 1960, σελ. 33-155.

284. _____, «Ο Ν. Πίκκολος καί τό ἔργον του», *Ἀθηνά*, τόμ. 68, 1965, σελ. 81-114.

285. **Πύρρος, Διονύσιος**, *Ἐγκόλιον τών ιατρών ἤτοι Πρακτική Ιατρική*, τόμοι 2, Ἐν Ναυπλίῳ 1831, ἀνατύπωση 1975 μέ εισαγωγικό κείμενο τοῦ Γεωργίου Σχίζα.

286. **Ραγκαβῆς, Ρ.**, «Λόγος ἐκφωνηθείς εἰς τό μνημόσυνον τοῦ Ἱ. Βενθουλίου καί Γ. Γενναδίου, τής 19 Μαρτίου 1855», *Πανδώρα*, 1 Ἀπριλίου 1855, τόμ. 6, σελ. 7-13.

287. **Ρηγάτος, Γερ.**, *Ἡ ἱστορία τής Ιατρικής Ἐταιρείας Ἀθηνών (1835-1985)*, Ἀθήνα 1985.

288. **Ρηγάτος, Γερ., Ἀπάκη, Κ., Σάμιος, Βύρ.**, *Ἑλληνικός Ιατρικός Τύπος, 1811-1988*, Ἀθήνα 1988.

289. **Ροντόπουλος, Π.**, «Ιστορία τής ἑλληνικῆς ιατρικῆς ὀρολογίας», στό *Λεξικό τών ιατρικῶν ὀρων*, Ἀθήνα 1940.

290. **Ρούφος ὁ Ἐφέσιος**, *Περί ὀνομασίας τών τοῦ ἀνθρώπου μορίων. Περί ὀστών*, ἐκδ. Ch. Daremberg-Ch. Ruelle, Παρίσι 1889.

291. **Σάθας, Κωνστ.**, «Περί τοῦ ἐν Γαλατᾷ Γραικικοῦ Νοσοκομείου καί τοῦ πρώτου αὐτοῦ ἰδρυτοῦ Γεωργ. Σταυρακάκη», *Πανδώρα*, τόμ. 20, 1869-1870, σελ. 241-248, 436-438.

292. _____, *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφίαι τών ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων ἀπό τής καταλύσεως τής Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι τής Ἑλληνικῆς Ἐθνεγερσίας (1453-1821)*, Ἐν Ἀθήναις 1868.

293. **Σαραφίδης, Ἐκτωρ**, *Ἑλληνες ἰατροί ἐν Ρουμανία*, Πραγματεῖαι τής Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 12, ἀρ. 1, Ἀθήνα 1940.

294. **Σιδέρη, Ἀλόη**, *Ἑλληνες φοιτητές στό Πανεπιστήμιο τής Πίζας (1806-1861)*, τόμοι Α'-Β', Ἀθήνα 1989-1994.

295. **Σιδέρης, Ν.**, «Ἀρρώστιες καί ἀρρωστοί στή Λευκάδα τόν 19ο αἰῶνα», *Τά Ιστορικά*, τεύχ. 1, 1983, σελ. 101-120.

296. **Σιμόπουλος, Κυρ.**, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τόμ. Β', 1700-1800. Τέταρτη έκδοση, 'Αθήνα 1984.

297. **Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, 'Αγγ.**, *Μαθηματάρια τών Έλληνικών Σχολείων κατά τήν Τουρκοκρατίαν*, 'Αθήνα 1994.

298. **Σκιαδάς, Ν. Σ.**, (έπιμ.), *Αυτοσχέδιοι στοχασμοί για τόν τύπο και τήν τυπογραφία και τό ύστατό του κείμενο περί δημοκρατίας. Συμβολή στό έτος Κοραή*, 'Αθήνα 1983.

299. **Σκλαβενίτης, Τριαντ.**, *Τά έμπορικά έγχειρίδια τής Βενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας και ή Εμπορική Εγκυκλοπαιδείά του Νικολάου Παπαδόπουλου*, 'Αθήνα 1991.

300. _____, «Εθνική Βιβλιοθήκη τής Ελλάδος. Ιστορικό περίγραμμα», στό *Οί Θησαυροί τής Εθνικής Βιβλιοθήκης*, 'Αθήνα 1999, σελ. κγ'-νγ'.

301. **Σκουβαράς, Βαγ.**, «Σελίδες από τήν Ιστορία τής Μηλιώτικης Σχολής», περιοδ. *Ήώς, αφιέρωμα στή Θεσσαλία*, 1966, σελ. 241 κ. έξ.

302. **Σολωμονίδης, Χρ.**, *Ή ιατρική στή Σμύρνη*, 'Αθήνα 1955.

303. **Σταματιάδης, Έπαμ.**, *Βιογραφία Μεγάλων Διεργημένων του 'Οθωμανικού κράτους*, 'Αθήνησι 1865, [έπανατύπωση 1973].

304. **Στασινοπούλου, Μαρία**, «Ειδήσεις για τό Έλληνικό βιβλίο στό Γερμανόφωνο περιοδικό τύπο του 19ου αιώνας», *Μνήμων*, τόμ. 12, 1989, σελ. 135-141.

305. **Σταυρόπουλος, Αρ.**, *Τά νοσοκομεία και ή νοσηλευτική πολιτική τής έλληνικής εθνότητας στην Κωνσταντινούπολη (1453-1838)*, 'Αθήνα 1984.

306. _____, «Μικροσκοπία στον έλληνικό χώρο τήν έποχή τής τουρκοκρατίας. (Στό τέλος του 18ου και άρχές του 19ου αιώνας)», *Materia Medica Graeca*, τόμ. 12, 1984, σελ. 200-204.

307. **Σταυρόπουλος, Αρ., Ασκαράτος, Ιωάν., Μαρκέτος, Σπ.**, «Διπλώματα Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου τής Πάδοβας (18ος-19ος αιώνας)», *Δελτίον Έραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος*, άρ. 8, 1972, σελ. 289-298.

308. **Σταυρόπουλος, Αρ., Μαρκέτος, Σπ.**, «'Αγνοημένα ύγειονομικά σχέδια. Τό σύστημα ύγείας του Κερκυραίου γιατρού Λεάνδρου Βορδόνη», έφ. *Ή Καθημερινή*, 8 'Απριλίου 1984, σελ. 6.

309. **Στεργέλλης, Αριστ.**, *Τά δημοσιεύματα τών Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου τής Πάδοβας τόν 17ο και 18ο αί.* Διδακτορική Διατριβή, 'Αθήνα 1970.

310. **Στεφανίδης, Μιχαήλ**, *Αί φυσικά έπιστήμαι έν Έλλάδι πρό τής Έπαναστάσεως*, 'Αθήνα 1928.

311. **Σ(χινάς), Χ. Μ.**, *Δοκίμιον περί των στοιχειωδών άρχών τής άνατροφής, συντεθέν υπό Γεωργίου Σπουρτσέϊμ ιατρού και μεταφρασθέν προς χρήση τής έλληνικής νεολαίας*, Έν Αίγίνη 1831.

312. **Σωφρανός**, *Γυναικείων Α-Δ'*, στό *Απαντα*, έκδόσεις Κάκτος στή σειρά «Οί Έλληνες», άρ. 237, 238, 'Αθήνα 1996.
313. **Ταμπάκη, Άννα**, «Οί παιδαγωγικές άντιλήψεις στήν μετάφραση τών Παραγγελμάτων διά τήν καλήν άνατροφήν τών παιδών τοῦ Charles Rollin», *Ελληνικά*, τόμ. 45, 1995, σελ. 75-84.
314. _____, «Δημήτριος Δάρβαρις: Οί περί ήθικής άντιλήψεις του», Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου *Νεοελληνική Παιδεία καί Κοινωνία*, Ο.Μ.Ε.Δ., 'Αθήνα 1995, σελ. 107-120.
- 315 **Τιπάλδος, Γ. Ε.**, «Οί έν τφ Πανεπιστημίω τοῦ Παταβίου Έλληνες σπουδασταί», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τόμ. 6, 1929, σελ. 369-374.
316. **Τουλιάτος, Διονύσιος**, *Η έλληνική ιατρική διά μέσου τών αιώνων*, 'Αθήναι, [1958],
317. _____, *Αρρώστειες. Γιατροί καί φάρμακα*, 'Αθήναι [1955].
318. **Τριανταφύλλου, Κώστας**, *Η Βυζαντινή οικογένεια Χαϊρέτη καί το έν Πάτραις Άρχείο της*, Πάτραι 1962.
319. **Τσιρπανλής, Ζαχ.**, «Οί Έλληνες φοιτητές στά εύρωπαϊκά πανεπιστήμια καί ή παρουσία τους στήν πανεπιστημιακή ζωή τής νεώτερης Ελλάδας (1800-1850)», *Παρνασσός*, τόμ. 21, 1979, σελ. 321-346.
320. **Τσιτσέλης, Ηλίας**, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα. Συμβολαί είς τήν ιστορίαν καί λαογραφίαν τής νήσου Κεφαλληνίας*, Έν 'Αθήναις, τόμ. Α", 1904.
321. **Τσουδερός, Γιάννης**, *Η όρολογία τών μερών τοῦ κεφαλιού καί τοῦ λαιμού στά άρχαία, μεσαιωνικά καί νέα έλληνικά*, Διατριβή επί διδακτορίας, 'Αθήνα 1969.
322. **Τυπάλδος-Λασκαράτος, Ι. Γ., Καγκελάρης, Π. Δ.**, «Οί Κεφαλλονίτες σπουδαστές τοῦ Πανεπιστημίου τής Πάδοβας καί τά οικόσημά τους άπό τόν άνέκδοτο Κώδικα 482 τοῦ Archivio Antico», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τόμ. 2, 'Αργοστόλι 1977, σελ. 83-110.
323. _____, «Οί Κεφαλλονίτες σπουδαστές του Πανεπιστημίου τής Πάδοβας καί τά οικόσημά τους άπό τόν άνέκδοτο Κώδικα τοῦ Dell' Ego», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τόμ. 3, 'Αργοστόλι 1979, σελ. 164-180.
324. **Τωμαδάκης, Ν. Β.**, «Κλασικισμός, Διαφωτισμός καί 'Αδαμάντιος Κοραής (Διαπιστώσεις καί προβλήματα)», *Μνημοσύνη*, τόμ. 6, 1977, σελ. 94-116.
325. _____, «Σύμμικτα Νεοελληνικά Ι. Έλληνες ιατροί σπουδάσαντες είς Πίσαν (1805-1824)», *Μνημοσύνη*, τόμ. 5, 1974-1975, σελ. 395-397.
326. _____, «Οί μεταξύ τών ετών 1789-1809 καί 1818-1841 Κεφαλλήνες διδάκτορες 'Ιατρικής καί Νομικής τοῦ έν Πίσση (Pisa) τής 'Ιταλίας Πανεπιστημίου», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τόμ. 2, 1977, σελ. 164-175.

327. _____, «Τριάντα έπτά Έλληνες ιατροφιλόσοφοι σπουδάσαντες έν Πίσση (Pisa) τής Ιταλίας (1790-1821)», *Παρνασσός*, τόμ. 26, 1984, σελ. 212-228.
328. **Φασουλάκης, Στ.**, «Ένα γράμμα τοϋ Δ. Σχινά πρός τόν Α. Μουστοϋδη, Guilford καί “Τρις”», *Μνημοσύνη*, τόμ. 6, 1976-1977, σελ. 153-158.
329. *Φιλολογικός Τηλέγραφος, ήτοι Ελληνικού Τηλεγράφου Φιλολογικά*, Έν Βιέννη 1817-1821.
330. **Φραγκίσκος, Έμμ.**, *Τά Ελληνικά Προεπαναστατικά Περιοδικά*. Εϋρετήρια Β': «*Ερμής ό Λόγιος*», 1811-1821. Κέντρο Νεοελληνικών Έρευνών-Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1976.
331. _____, «“Αόρατος πόλεμος” (1796), “Γυμνάσματα πνευματικά” (1800). Η πατρότητα τών “μεταφράσεων” τοϋ Νικοδήμου Αγιορείτη», *Ο Έραμιστής*, τόμ., 19, 1993, σελ. 102-135.
332. _____, «Τό ζήτημα τής γλωσσομάθειας τοϋ Νικοδήμου Αγιορείτη», *Ο Έραμιστής*, τόμ. 23, 2001, σελ. 173-190.
333. **Φραγκούλας, Ι. Ν.**, «Ο Διδάσκαλος τοϋ Γένους Έπιφάνιος Δημητριάδης ό Σκιάθιος», στόν τόμο *Μορφαί τής Μαγνησίας*, Βόλος 1973, σελ. 307-321.
334. **Φ(ωτεινός), Γ(εώργιος)**, *Ελληνική Φαρμακοποιία*, Σμύρνη 1835.
335. **Χαροκόπος, Σπ. Α.**, «Από τήν ιστορία τής ιατρικής καί κοινωνικής προνοίας στήν Επτάνησον», *Παρνασσός*, τόμ. 15, 1973, σελ. 240-266.
336. **Χατζόπουλος, Κων.**, «Οί έπαναστατικές προκηρύξεις τής “Μεσηνιακής Συγκλήτου” τής Καλαμάτας καί ό Φιλικός Πέτρος Ηπίτης», *Δ.Ι.Ε.Ε.*, τόμ. 29, 1986, σελ. 35-98.
337. **Χεμίκολου, Εϋάγγελος**, «Ελληνικά νοσοκομεία τής Θεσσαλονίκης επί τουρκοκρατίας», *Μακεδονικά*, τόμ. 28, 1992, σελ. 56-81.
338. **Χιώτης, Π.**, *Ιστορικά άπομνημονεύματα Επτανήσου*, Έν Ζακύνθω 1887, επανέκδοση, Βιβλιοπωλείο Ν. Καραβία, Αθήνα 1980-1981.
339. **Χρήστου, Παναγ.**, «Μεθόδιος Αθηρακίτης (Βίος, δράση, ανέκδοτα έργα)», *Ηπειρωτική Εστία*, τόμ. Β", 1953, σελ. 329-344, 449-460. 580-586, 683-690, 821-833, 943-950. 1013-1019 καί σέ άυτότελή έκδοση, Ιωάννινα 1953.
340. **Ψημμένος, Νικ.**, *Η ελληνική φιλοσοφία από τό 1453 ως τό 1821. Ανθολογία κειμένων μέ εισαγωγή καί σχόλια*, τόμ. Β", Αθήνα 1989.
341. _____ (Βιβλιοκρισία), «Weltgeschichte im Denken eines griechischen Maria A. Stassinopoulou Aufklarers-Konstantinos Michail Koumas als Historiograph», *Δωδώνη*, τόμ. 22, Μέρος τρίτο, 1993, σελ. 343-350.
342. **Ψύλλας, Γ.**, *Έφημερίς Αθηνών*, 1824-1826, επανέκδοση από τό Βιβλιοπωλείο τών Βιβλιόφιλων Κ. Σπανός, Αθήνα 1981.

360. , , «La Grece au point de vue naturel, ethnologie, anthropologie, demographie et medical», extrait de *Encyclopédique des Sciences Médicales*, Paris 1884, σελ. 363-580.

361. , ., *Esquisse d' une histoire de la Medecine et de la Chirurgie depuis leur commencenent jusq' a nos jours, ainsi que de leurs principaux auteurs, progres imperfecions et erreurs*. Traduite de Γ Anglois de M. W. Black, Παρίσι 1798.

362. , , *Tissot, Physician of the Enlightenment*, American University Studies, Series IX, History No 126, New York 1992.

363. , , «Hungarian-Greek medical relations in the 18-19th centuries», *Balkan Studies*, τόμ. 6, 1965, σελ. 79-82.

364. _____, «Η παραμονή και τό έργο του Πολυζώη Κοντοῦ στην Ουγγαρία (1794-1801)», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τόμ. 23, 1981, σελ. 327-334.

365. _____, «Remarques complémentaires a la nouvelle édition de Γ intitulée "Nea Hellas" de Georgios Zaviras», *Μακεδονικά*, τόμ. 13, 1973, σελ. 427-433.

366. , *H., An introduction to the History of Medicine*, 4th edition, Reprinted, Philadelphia and London 1961.

367. , Ανδρέα, *Κατάλογος τής έν Βουδαπέστη βιβλιοθήκης Γεωργίου Ζαβίρα*, Βουδαπέστη 1935.

368. , , *A Histoty of Medicine*, London 1945.

369. , , *The life of Lady Mary Worthley Montagu*, Oxford 1956.

370. , . P., *The revival of Greek thought, 1620-1830*, New York 1970.

371. , , *Sketches of the Medical Topography of the Mediterranean: comprising an account of Gibraltar, the Ionian Islands and Malta*, London 1830.

372. , ., «John Sibthorp's last expedition to the Balkans. The accounts of Sibthorp and Dallaway about their travels in 1794», *Revue Etudes Sud-Est Europeéenes*, Bucarest, τόμ. 12, 1974, σελ. 87-102.

373. , **Ανδρέα**, *Ούγγροελληνική Βιβλιογραφία*, Budapest 1940.

374. _____, *Η ζωή και τό έργο του Γεωργίου Ζαβίρα*, Βουδαπέστη 1937.

375. , , *Xavier Bichat and the medical theory of the eighteenth century* (Medical History, Supplement no. 4), London 1984.

376. , ., «Le Florilege de Physique (Φυσικής άπάνθισμα) de Rhigas Vélestinlis et L' Encyclopédie. Première identification d' un modèle. Bulletin de Liaison No 12, Centre Études Balkaniques, Inalco, Paris, Décembre 1994.

377. , C. ., *Κλαυδίου Γαληνού, Άπαντα. Opera omnia*, τόμ. 1-19, Λειψία 1821-1830. Έπανατύπωση George Olmus Verlag, Hildesheim, Zürich, New York, 2001.
378. , . . . , . . ., *The "Flora Graeca" story Siphthorp, Bauer and Hawkins in the Levant*, Oxford University Press, Oxford - New York - Tokyo, 1999.
379. , A. ., *Voyages en europe, Asie et Afrique*, A la Haye 1717, τόμ. 2.
380. , . . ., «L' Europe del' esprit ou la Royal Society de Londres», *Dix-Huitieme Siecle*, τόμ. 25, 1993, σελ. 167-198.
381. , . E., «A surgical operation performed on Siamese Twins in the tenth century in Byzantium», *Bui. Hist. Med.*, τόμ. 59, 1984, σελ. 99-102.
382. , ., *Researches in Greece*, London, 1814.
383. , . . ., *A Bio-Bibliography of Edward Jenner, 1749-1823*, London 1951.
384. , ., *Bibliographie Ionienne*, τόμ. 1, Παρίσι 1910.
385. _____, *BibliographieHelUnique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des Grecs au XVIIIe siècle. Oeuvre posthume complétée et publiée par Louis Petit et Hubert Permot*, 2 τόμοι, Παρίσι 1918, 1928.
386. , . . ., . . ., *Medicine. An Illustrated History*, New York, 1987.
387. , . . ., *Etude genealogique sur la famille Mourouzi*», *Τετράδια Εργασίας*, τόμ. 12, 1987, σελ. 62-69.
388. , . . ., *Hellenic Medecine. Medico-Historical Issues*, Athens 1991.
389. , . . ., «O S. Schultze και Fr. Woltetsdoorf πελάτες στό βιβλιοπωλείο του Bortoli στη Βενετία (1750). Μέ προσθήκες και συμπληρώσεις στην Έλληνική Βιβλιογραφία», *Μνημών*, τόμ. 15, 1993, σελ. 148-173.
390. _____, «"Ένα άββλιογράφητο άλφαβητάρι του Θωμά Μανδακάση, Λιψία 1761»», *Τά Ιστορικά*, τεύχ. 24-25, 1996, σελ. 121-128.
391. , M. W., . . ., *Τό οδοιπορικών τριών Ηπειρών*, έλληνική μετάφραση, Χρονολόγιο-Είσαγωγή-Σχόλια Τλια Χατζηπαναγιώτη, έκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1994.
392. , . . ., *Traite Historique et Pratique de la Vaccine*, a` Paris, an IX(1801), [έπανατύπωση 1989].
393. , . . ., . . ., *A Chronology of Medicine and related Sciences*, Ashgate, Aldershot - Brookfield USA - Singapore - Sydney, reprinted 1998.
394. , C., «Manuscripts Italo-Grecs de la

Bibliothèque de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie», *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα Ο.Μ.Ε.Δ., 1980, σελ. 125-136.

395. , N. ., *The History of diabetes mellitus*, London 1952.

396. , , «The Destunis Collection in the manuscript section of the Saltykon-Schedrin State Public Library in Leningrad», *Modern Greek Studies Yearbook*, τόμ. 15, 1989, σελ. 395-452.

397. , . ., *Αιμίλιος ή για την εκπαίδευση*, τόμ. Α', ελληνική μετάφραση Τάνης Αό Σκόκο, έκδ. Αναγνωστίδη, Αθήνα (χ. χ.).

398. , , *Herophilus. The art of medicine in early Alexandria*, Cambridge University Press 1989.

399. , , , *Infectio. Infections Diseases in the History of Medicine*, Editiones Roche, Basle, Switzerland 1987.

400. , . ., *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*, 1914, επανέκδοση Hildesheim - Zurich - New York, 1992.

401. , , *Des miasmes aux virus. Histoire des maladies infectieuses*, Παρίσι 1991.

402. , . ., «Sir James Edward Smith and the introduction of botany in Greece during the late eighteenth and early nineteenth centuries», *Archives of Natural History*, 1999, τόμ. 26, σελ. 85-100.'

403. , , *Λεξικόν Άπλορωμαϊκόν Γερμανικόν και Ιταλικόν*, Λειψία 1796.

ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

ἀγάλλοχον 148, 293, 294
ἀγανάκτησις 73
ἀγγεία 145, 156, 179, 211, 233, 240, 242, 254, 267, 322
αίματοφόρα 246, 284, 330
αιματώδη 229
ἀναπνοή 232
ἀναδοτικά 257, βλ. καὶ vasa lymphatica
βρογχικά 230, 331
γαλακτοφόρα 95, 257, βλ. καὶ χυλοφόρα
λεμφικά 247, 248,
λυμφατικά 133, 248, 278
σιέλου 253
σωληνοειδή 125
τριχοειδή 247, 334
χυλοφόρα 95, 133, 230, 250, 257, 285, 322
ὠδοῶχα 261, βλ. καὶ υδραγωγός φαλλοπίου
ἀγγείο 321, βλ. καὶ φιάλη 321
ἀγγειολογία 179, 246, 330
Ἄγγελάτος Δ. 121
ἀγγελίαι φιλολογικαί 207, 215
ἀγγελική 148
ἀγγελικῆς σύνθεσις 56
Ἄγγελομάτη -Τσουγκαράκη, Ἐλ. 119, 347
Αγγέλου Ἄλκης 118, 120, 347
Ἄγγλία 185, 210, 276, 307, 311, 315
Ἀγγλοκρατία 313
Ἄγγλος 178, 179, 322
δερματολόγος 191
ιατρός 180, 185, 311
καθηγητής 216
πρέσβυς 311
ἀγγουρίδα 116
ἀγελάδα 181, ἀγελάδος εὐλογία 180
ἀγελαδοβλογία 210
ἀγκελώματα 98
Ἄγκύραμος Δημήτριος 292
ἀγκών 118, 228, 323
ἀγροικία 149
ἀγρυπνία 73, 116
ἀγυρτεία 27, 205
ἀγύρτης 26
ἀγωγή 86, 181
σωματική 151
φυσική 313
ἀγωγός ἀκουστικός 212
θωρακικός 257
παγκρεατικός 255
Ἄδάμης Ἰωάννης 34-36, 58, 59, 42, 185, 230, 233, 249, 258, 271-274, 276, 278, 281, 284, 286, 291, 307, 309, 310, 330
Ἄδαμίδης Σωτ. 66
ἀδὴν-νες 125, 145
ἐντέρων 254, 255
θυροειδῆς 286
μυξώδεις 226
παρωτίδες 253
παρωτιδικός 157
πτυαλώδεις 253
σιαγωνικοί ἢ μασελλάριοι 253
σιαλογόνοι 253
σιαγόνων 253
ὑπογλώσσιοι 253, 334
ὑπογνάθιοι 253
Ἄδης Πέτρος Αὐγουστος 137, 161, 260, βλ. καὶ Adet
ἀδιαντο 148, βλ. καὶ πολύτριχο 148
Ἀδριανούπολη 48

- άερια 160
 άερισμός δωματίου 130
 κατοικίας 139
 Άέτιος 41, 94, 301
 άζωτο 259, 260
 άήρ 66, 72, 84, 86, 100, 114, 116, 231,
 232, 245, 266, 279, 320
 άζωτος 147
 άτμοσφαιρικός 124, 244, 321
 ζωτικός 147
 θαλασσινός 273
 κακός 99
 όξυγονικός 145, 232, 233, 321
 ύδρογονικός 321
 άέρος άλλοίωσις 72
 εύκρασία 88
 καθαρισμός 91
 άθανασία 284
 Άθηνά 173, 214, 227, 323, 334
 Άθήνα 96, 275, 313
 Αιγύπτιοι 94, 112, 181
 αιδεία γυναικεία 260
 Αίδιμβούργο 87
 Άθήναιον 209
 αιθήρ όργανικός 207
 αίμα 57, 78, 80, 125, 129, 179, 209, 211,
 232, 233, 236, 245, 247, 248, 255,
 258, 256, 272, 284, 319, 321
 άνθρώπινον 142
 άρτηριώδες 334
 πνευμόνων 231
 φλεβώδες 334
 αίματος άζωτικών 244
 αιμοσφαίρια έρυθρά 122, 248,
 πυρρά 249
 άνανέωση 250
 άνθρακικών 244
 γλισχρότης 53
 εϊαρ 249
 έπιστροφή 246
 έρυθρά χροιά 231
 έρυθρόν 249
 έρυθρότης 249, 320, 321
 εύγαλμα 66
 θερμακρασία 248
 ινώδες 146, 249
 ίχώρ 249
 κέντρο κυκλοφορίας 237
 κίνησις 232, 247
 κυκλική περιφορά 243
 κυκλοτερής κίνησις 244
 μερίδια πυρώδη 249
 μετάγγιση 283, 284, 320, 332
 μετάχυσις 283
 μόρια έρυθρά 249
 όρρος ή ίχώρ 249
 περιδρομή 233, βλ. και κυκλοφο-
 ρία αίματος
 περικύκλωση 233
 περιφορά 95, 136, 233, βλ. και
 κυκλοφορία αίματος
 πλακούς 321
 ποσότης 248
 προώθηση 237
 ρευστότης 333
 ροή 320
 σίδηρος 245, 249
 σύσταση 249
 συστατικά 128, 137
 σφαιρίδια 249, έρυθρά 248, κόκ-
 κινα 249
 ύγρον ύδατώδες 249
 αίματέμεσις 272, 300, 330
 αίματοποίησης 250
 αίματοποιία 250
 αίματοσφαιρίδια 249
 αϊμάτωση 322
 Αϊμίλιος 299
 αίμοπτυσία 330
 αϊμόπτυσις 69, 272, 300, 330
 αιμορραγία 66, 303, 304
 Άϊνεκκίου Ιω. Γόττλ. 137, βλ. και
 Heineccius

- αἵρεσις ιατρική 94, 206
 μεθοδική 94
 αἴσθημα 125, 152
 αἴσθησις 79, 80, 84, 125, 127, 134, 150, 152, 323,
 αἴσθητικότης 152, 330
 αἴσθητότης 330
 αισχύνη 81
 αιωρήματα 305
 άκαγιού 147
 Ἐκαδημία 44, 68, 87, 133
 "Αλλης 47
 Βιέννης 74
 Βολονιακή 186, 203
 Ἐπιστημῶν Παρισίου 200
 Εὐρώπης 23
 Τόνιος 243
 Οξωνίας 216
 Παταυική 133, 186, 203
 Πέστας 68
 άκαλύφη 148, βλ. καί κνίδα 148
 άκανθίς 224
 άκαρης 280
 άκαρι 280
 άκμων 267
 άκοή 80, 81, 125
 άκοής λειτουργία 266
 όργανο 266, 267
 άκόνιτο 47, 293, 294
 άκροβυστία 261
 άκρολοφία λαγώνιος 157
 άκρώμιον 224
 άλαλία 186
 άλας κοινό 278, 279
 φωσφορικού άσβεστίου 128
 Ἐλβανιτοχώριον Τουρνόβου Βουλ-
 γαρίας 59
 Ἐλβέρτης Γεώργιος 312, 313, 347
 Ἐλβέρτος ό Μέγας 95
 Ἐλεξάνδρεια 211
 Ἐλεξανδρίδης Δημήτριος ιατρός 333
 Ἐλέξανδρος Τραλλιανός 27, 94, 285
 άλεξιφάρμακο 204
 άλεύρι 301
 άλήθεια έπιστημονική 315
 άλθαία 147
 Ἐλιβιζάτος Γεράσιμος Π. 347
 Ἐλιβιζάτος Κ. Ν. 311, 347
 άλικός καπνισμός 161
 Ἐλιμπράντης Παναγής 155, 347
 άλίνη έσσέντια 57, 59
 άλκαλοειδή 283
 Ἐλκμαίων ό Κροτωνιάτης 94
 "Αλλη 36, 37, 44, 56, 58, 84, 85, 88, 181, 291, 337, βλ. καί Χάλλα
 "Αλλης Ἐκαδημία 47
 άλόη 142, 148
 άλοιφή έλαιώδης 211
 Ἐλτεμβοϋργο 85
 άλυσμός 275
 άλφαβητάριο 60
 άμάθεια 38
 Ἐμαντος Κων. 79, 92, 225, 347
 άμάρα 99, βλ. καί τόπος βρωμερός
 Ἐμβιάνο 87
 Ἐμβρόσιος ιερομόναχος ό Πάμπερις 114
 Ἐμερική 274, 283
 άμεις 285
 άμμώνιο 144, φωσφορικό 259
 Ἐμπελάκια 140
 άμφια 88
 άμφιθέατρο άνατομικό 256
 άμωμον 148
 άναβολεύς 266, 267
 άναθυμιάσεις 139
 Ἐναίρεσις νοσοκομικής τίνος άναφο-
 ράς 83, 84
 άνακάλυψη 95, 278, 310
 άνακοίνωση 312
 άνάλυση 209
 γάλακτος 301

- ζωικών ουσιών 137
 χημική 300
 άνανάς 65, 148
 ανάπαυσις 73
 ανάπλασις 150
 αναπνοή, 77, 114, 129, 138, 144, 145, 146, 179, 204, 228, 233, 244, 272, 320, 320, 321
 ανεπαίσθητος 125
 αναπνοής λειτουργία 230-232
 παράγωγα καύσεως 321
 πειράματα 320
 ανάρρωσις 90
 αναστομωτήριον σπλήνας 58, βλ. καί
 έσσέντζια άνθυποχονδριακή
 ανατομή 95, 136
 κοιλίας 142
 σέ άνθρώπινα σώματα 211
 στήθους 142
 ανατομία 25, 41, 42, 43, 59, 68, 107, 112, 131, 157, 174, 179, 189, 209, 211, 212, 219, 246
 άνθρώπου 208
 γενική 195, 212
 έγκεφάλου 203
 καρδιάς 233
 παθολογική 158, 333
 συγκριτική 195, 209, 212, 195
 ανατομίας καθηγητής 196, 235, 241, 249
 συλλογές 224
 ανατομικά μαθήματα 197
 ανατομικές έγχρωμες εικόνες 126, 143
 ανατομική 329
 ανατομικοί 226
 ανατόμος 95, 127, 193, 254, 255, 257
 συγκριτικός 181, 193
 ανατροφή 214
 βρέφους 180, 181, 338
 νεογνού 206
 νηπίου 206
 παιδιών 142, 180, 305
 φυσική 206, 214, 299
 αναψις αυτόματος άνθρωπίνου σώματος 205
 Άνδριτσάκη-Φωτιάδη Δημ. 188, 190, 348
 Άνδρος 275
 άνεμοπύρωμα 273
 άνεμος 72
 άνήρ 260, 261
 άνθη Ελλάδος 216
 Άνθολογία τών κοινοφελών γνώσεων 308, 309
 άνθρακία 308
 άνθρακικών αίματος 244
 Άνθρακίτης Μεθόδιος 104, 111, 155, 268
 άνθραξ 145, 232, 233, 249, 260, 275
 άνθρώπινη μηχανή 113
 άνθρώπινο γένος 184, 107, 124, 125, 139
 άνθρωπολογία 202, 207, 330
 άνθρωπος 77, 81, 84-86, 99, 100, 131, 146
 άπλός 76, 291
 άνθρώπου γνώσις 113
 μέλη 134
 μέρη 118
 περιγραφή 151
 φυσική ιστορία 84
 άνθρωπότης 184, 313
 άνισον 148
 άνισορροπία 185
 άνισότης 81
 άνομοιότης άνθρώπων 113
 άνοσία 309
 άνοσοποίηση πανώλης 279
 άντερον παιδός 117
 άντιβραχίων 223
 Άντιδοτάριον 33

- αντίδοτο 277
 αντιδραστήριο 260
 αντιθέναρ 118
 αντίληψεις 304
 ἀρχαίες 302
 ἐποχής 320
Αντιπανάκεια 87, 161, 202, 338
 αντιπαραλυτικός 330
 αντιπυρετικός 330
 αντισηπτικός 330
 αντισπασμοδικός 330
 αντίστασις κατοίκων 312
 άντλία πνευματική 320, 321
 άνωμαλίες συγγενικές 185
 άορτή 236, 239, 243, 250
 κατιούσα 251, 332
 άόρτη 250
 Άούστρια 74, 82
Απαγγελία περί τίνος συγγράμματος
 87
 Άπάκη Κ. 364
 άπανθίσματα 122
 άπαρίνη 185, 203, βλ. *καί γάλιον*
 άπάτη 302
 άπίδιον 255
 άπλο-έλληνικόν [ιδίωμα] 129
 άπογαλακτισμός 181, 302
Αποθήκη τών παιδών 139
Αποθήκη τών ώφελίμων γνώσεων 183,
 205, 236, 279, 286, 347
Αποθήκη τών ώφελίμων καί τερπνών
 γνώσεων 306
 άποκάθημα 283
 άποκάρωσις 330
 Απόλλων 282
Απολογία ιστορικοκριτική 118, 139,
 140
 άπονεύρωσις 138
 άποπληξία 65, 81, 304
 άπόστημα 75, 117
 πνεύμονος 69
 Άποστολίδης Δ. 92, 182, 179, 204, 211,
 234-238, 242, 246, 247, 248, 332
 Μυρτίλος 85, 347
 Άποστολόπουλος Δ. Γ. 348
 Φώτης 121
 άποτιτάνωσις 259
Αποφθέγματα ύποθήκαι καί προγυ-
 μνάσματα 119
 άπόφυσις βελονοειδής 253
 στυλό ειδής 253
 άποχή 88
 Άραβαντινός Π. 181, 348
 Άραβες 94, 95
 Άρβαϊός 243, βλ. *καί Harvey William*
 Άρβανιτοχώριον 58
 Άργέντης Φίλιππος Π. 348
 Άργυροπούλου Ρωξ. 149, 190, 348
 Άρδαβάνης-Λυμπεράτος Σ. Ν. 193,
 196, 313, 348
 Άρεταίος 27, 94, 183
 άρετή 79, 183
 άρθρα [=άρθρώσεις] 129
 άρθρων πάθη 260
 άρθρα ιατρικά 338
 άρθρικό υγρό 138
 άρθρίτις 65, 300, βλ. *καί ρευματικό*
 άρθρωσις 226, 260
 άρθρώσεων παθήσεις 287
 Άριστοτέλης 94, 280, 304
 Άρμένιος 91
 άρον 99, κηλιωτόν 143
 άρρώστια 127, 150, 151, 184, 282
 έπιδημική 216
 άρρωστία 62, 113, 149, 284, 302
 λαού 64
 άρρωστος 76, 149
 Άρσάκης Άπ. 181, 203
 άρσενικό 99, 140
 άρτάνη ήπατος 255
 άρτηρία 124, 125, 230, 232, 232, 234,
 238, 239, 241, 242, 245-247, 258,
 278, 319, 320, 321

- ἀνώνομος 251, 330
 βραχιόνιος 251
 κερκιδική 251
 μασχάλια 251
 μεγάλη 250, βλ. καί αὐρτή
 ὀφθαλμική ἐμβρύου 245, 332
 πνευμονική 229, 236, 239, 243,
 245, 251, 333
 σπονδυλική 251, 334
 στεφανιαία καρδιάς 250
 στεφανίτις 251
 συνεστραμμένη 251
 τραχεία 228, 229, 245
 ὑποκάρπιος 251
 ὑποκλείδιος 251, 334
 ὑπομασχάλιος 251
 φλεβώδης 243
 ἀρτηριῶν μαμβράνες ἢ χιτώνες 246
 ὀνοματολογία 250
 τενώδη στόματα 236
 ἀρτοποιός 272
 ἀρτος 117
 ἀρχαιότης 94
! Ἀρχαία Ζωϊκοῦ Μαγνητισμοῦ 183,
 207
 Ἀρχαίος Π. Ἡπότη 92
 ἀρχιατρός 116
 Αρχιγένης Σ. 308, 348
 ἀρχοντες 90
 Ἀσάνης Ἰωάννης 41, 198, 202, 204,
 226, 243, 329, 331, 332, 334
 ἄσαρον 148
 ἀσβέστης 99
 ἀσβέστιο 259, βλ. καί τίτανος 259
 φωσφορικό 225, 259
 Ἀσδραγὰς Σπ. 129, 348
 ἀσθένεια 26, 32, 125, 135, 139, 150,
 275, 281, 286, 291, 306, 293, 299,
 308
 ἐπιδημική 91
 μολυσματική ἢ κολλητική 309
 πεπαιδευμένων 67
 ἀσθενειῶν γνώσις 89
 ἀσθενή ματα σώματος 113
 ψυχῆς 113
 ἀσθενής 86
 ἀσθμα 69, 78, 272
 ἀσκαρίς 276, 277
 ἀσκήτης 278
 Ἀσκληπιάδης 94
 ἀσκληπιεῖα 94
 Ἀσκληπιός 94
 ἀσπάλαθος 148
 ἀσπασμός 79
 ἀσπρόμιδα 99
 Ἀσσύριοι 112
 ἀστράκα 307, 308, βλ. καί ἤλερη
 ἀστρακιά 307, βλ. καί κοκκινίτζα
 ἀσφυξία 99
 ἀτμοί 278
 θειώδεις 150
 ὕδατῶδεις 232
 χημικοί 91
 ἀτονία 81
 ἀτρησία 180, 302, 303, 331
 ἀυγά 99, 261, βλ. καί ωάρια 261
 ἀυγοθήκη 261, βλ. καί ὠοθήκη
 ἀυθέντης 90
 ἀυνανισμός 62, 130, 193, 331
 ἀυνανισμοῦ σύγγραμμα 63
Ἀυνανισμοῦ ἐπιτομή 62
 αὐτί, βλ. οὖς
 αὐτοβιογραφία 71
 αὐτοσυνειδήσις 331
Ἀυτοσχέδιοι στοχασμοί 89
 αὐτοχειρία 84
 αὐγὴν 323
 ἀφανισμός 26
 ἀφεδρών 117
 ἀφή 80
 ἀφθα 302
Ἀφορισμοί Ἰπποκράτους 87

- Σανκόριου 159
 Άφροδισιολογία ελληνική 280
 άφροδίσιον πάθος 26, 95, βλ. και συ-
 φιλιτις νόσος
 Αχελωίδης Ι. 275
 άχγη υδραργύρου 281, βλ. και liquor
 van Swieten
- Β** αβυλώνιοι 112
 βάδιση 88, 305
 Βακαλόπουλος Απ. 178, 348
 βακκίνα 95, 313-314, βλ. και δαμαλίσ,
 δαμαλισμός
 Βάκων Ρογέρος 95
 βάλανος πέους 258, 261, βλ. και κεφά-
 λι ψωλής
 βαλβίδες καρδιάς 236
 λεμφικών άγγείων 248
 μηνοειδείς 236, 330
 τριγλώχινες 236, 330
 σιμοειδείς 236, 330
 φλεβών 246
 βάσασμο κεφαλικο-στομαχικο-νευρώ-
 δες 57, 59
 βάμβαξ 211
 Βάμβας Νεόφυτος 26
 Βανελμόντιος 95
 Βαρδαλάχος Κων. 103, 105, 141, 142,
 144, 155, 225, 232, 242-246, 254,
 266, 268, 279, 286, 321, 348
 Βαρτολίνοσ 133,248, βλ. και Bartholin
 Βαρτσελιώτης Ιάκωβος 190
 βαρύδια ιατρικής 75
 Βασιλεία 310
 βασιλεία Ιταλική 194
 Βασιλείου Άλ. 83, 84, 91, 188
 βατράχιον κακωτικόν 142
 βαφή 305
 Βέη Μ. Ν. 64, 348
 Βελλαράς Νικόλαος 60
 Βελονάκης Μ. Ν. 209
 βελόνιο 99
 Βελουδής Γ. 112, 348
 Βενετία 36, 37, 72,100,140, 311
 Βενιαμίν Λέσβιος 105,152
 Βεντότης Γεώργιος 26, 34-36, 42, 43,
 46, 62-64, 82, 193, 230, 253, 261,
 262, 271, 274, 275, 279, 283, 291,
 304, 307, 309, 331
 Βερβιτσιώτης 186
 βερδεμάρε 99
 Βερνάρδος Μανουήλ 88
 Βερολίνο 85
 Βερτούχ 141, βλ. και Bertuch
 Βερυγάκη Άννα ιατρός 68
 Βερώνη 282
 βήξ 69, 117, 272, 300
 σπασμοδικός ή κοκκύτης 309
 βιβλίο-α 63, 71, 79, 80, 82, 84, 85, 87,
 89, 280, 291, 293, 299, 328, 300,
 307, 311, 313, 314, 315
 άγγλικά 161
 άνατομίας, φυσιολογίας 195
 γαλλικά 82,161, 205, 208
 γενικής φύσεως 233
 γερμανικά 161
 διαφωτιστικά 26
 έγκυκλοπαιδικό 283
 ελληνικά 30, 33, 59, 100, 161, 126,
 156, 192, 219, 224, 241, 242, 248
 έντυπα 27, 235, 244, 250, 253, 259,
 262, 271, 274, 276, 319, 329, 338,
 329, 337
 έπιστημονικά 49, 219
 ευρωπαϊκό ιατρικό 45
 θεολογικό 240, 241
 θετικών έπιστημών 40, 49,106
 θρησκευτικά 155
 ιατρικά 25, 44, 51, 155, 160, 194,
 195, 198, 200, 202, 212, 233, 311,
 μεταφρασμένα 46
 Ιστορίας ιατρικής 198

- ιταλικά 100, 161
 κυκλοφορικού συστήματος 197
 λατινικά, 161
 μεταφρασμένα 105
 μή Ιατρικά 101 κ. έξ., 109 κ. έξ.,
 155,
 νεοφανή 204, 215
 νεώτατα 212
 ξενόγλωσσα 33, 187,193
 φιλοσοφικά 103, 107, 155
 φυσικής 103,107, 155, 268
 σχολικά έγχειρίδια 103,107,155
 βιβλίων ιατρικών άποδοχή 44
 έπανεκδόσεις 34
 ιατρικών έλληνικών παρουσίαση
 192
 ιατρικών παρουσίαση 85
 κατανομή 35, 41
 μή ιατρικών κατανομή 106
 περιεχόμενο 42
 συγγραφείς 35
 βιβλιάριο 71
 βιβλιοθήκη 66, 68, 71, 205
 Ακαδημίας Ρουμανίας 63, 244
 Ίασιόν 63
 ιατρική 188
 Δημοτική Κοζάνης 244
 ιδιωτική 66
 Μηλεών Πηλίου 133, 141, 160,
 190, 192, 194,196, 243, 259, 281
 Μηλιώτικης Σχολής 188
 βιβλιοκρισία 150, 206, 207, 208, 187,
 210
Βιβλίον καλούμενον γεωπονικόν 116
 περί τής ποδαλγίας 66
 βιβλιοπαρουσίαση 177, 178, 187, 204,
 215
 Βιεννέζος ιατρός 271, 315
 Βιέννη 36, 37, 47, 82, 91, 92, 96, 173,
 180, 188, 197, 204, 215, 216, 278,
 281, 292, 299, 312, 312, 315, 338
 βιογραφία 209
 βιολογία 118
 βίος 86
 βιοτεία 86
 Βισέτρα 90
 βιωσιμότης 190, 331
 Βλαντής Σπ. 34-36, 43, 46, 72, 100,
 139, 233, 254, 283, 320, 332
 Βλαστός 'Αλ. Μ. 348
 Βλαχάκης Γεώργιος 114,132, 348
 Βλαχία 299, 300
 Βλαχογιάννης Γιάννης 178
 Βλάχος Νικ. 71, 96, 140, 215, 292, 349
 βλεννογόνος 254
 βλέφαρα 287
 βόαι 310, βλ. και πορφύρα
 Βογορίδης 'Αλέξανδρος 195
 Βοερράβιος 95, 256, 320, βλ. και
 Boerhaave
 βοήθεια πνιγμένων 65
 Βολταίρος 310
 Βόλτας 186
 Βονδιόλης Πέτρος 185, 187, 196, 186,
 203
 βόραξ 185, 210
 Βορδόνης Λέανδρος 182, 204, 203
 Βοσκυλλώνιος 34, 36, 39, 40, 43, 85,
 87, 231, βλ. και Bosquillon
 βότανο-α 47, 56, 71,123, 216, 291, 292
 άντισαπρωτικά 70
 ήρωικόν 188
 καταψυκτικά 70
 μαλακτικά 70
 Βοτανική 71, 112, 131, 133, 216
 βουβώνες άφροδιασιακοί 75
 Βουδούρης Λουκάς 209
 Βουκουρέστι 49, 89,108,121, 312,328
 Βουλγαρία 59
 Βούλγαρις Ευγένιος 60,105,132,155,
 157, 268, 303
 Βουρλιώτης Μαν. 184, 349

- Βούρος Ιωάννης 329, 349
 Βραγκοβάνος Γρηγ. 105,107,137,242, 251
 Βρανούσης, Λεάνδρος 60, 61, 78,121, 135, 349
 βραχιών 80, 118, 223
 βραχιόνος περιόδεση 242
 βραχυβιότης 85
 βρέγμα 118, 224, βλ. και parietaux
 βρέφος 180, 207, 225, 300, 301, 302, 305, 306, 309
 άποθαμμένο 117
 άρτιγέννητο 304
 βρέφους άνατροφή 151
 άσθένειαι 305
 διάλεκτος 304
 διατροφή 151
 ένδυμασία 127
 έξέταση ιατρική 304
 πλύσιμο 65
 βρογχοκήλη 286, βλ. και goitre
 έξόφθαλμος 246
 βρόγχος 229
 βρογχοτομία 331
 Βροκίνης Λ. 48, 98,196, 349
 βροουνιακό σύστημα 185, 202
 Βρουνιατέλος 96, βλ. και Brugnatelli
 Βρυένιος Ιωσήφ 60
 βρώμα 86, 88, 116
 βρώσις 84, 86
 βυζάστρα 119, 181, 180, 299, 301-303, βλ. και τροφός
 βυζί 117, 118, 130, 302
 βυζικατόριο 99
 βυζοαγγείον 301, 329, βλ. ύελοβυζιον 301
 Βυρέος 181, 206, βλ. Virey
 γ άγγραινα πνεύμονος 69
 ψωλής 75
 Γαζής Άνθ 105, 107, 124, 126, 127, 133, 141, 155, 156, 159, 160, 188, 194-196, 223, 224, 226, 227, 231, 234, 236-238, 240, 241, 243-249, 251-259, 261, 262, 266-268, 283, 286, 327, 331-334, 337, 349
 Γάλ 212, 214, βλ. και Gal
 γάλα 116, 117, 128,138, 180, 181, 209, 226, 276, 301, 303, 304
 άγελάδος 301
 άκρατο 301
 γυναικός 301
 ζώου 301
 μητρικό 299, 300
 γαλακτισμός 300
 τεχνικός 301, 300, 301
 γαλακτοσάκχαρο 331
 Γαλατάς 83
 γαλβανισμός 139, 146, 147, 331
 γάλβανον 148
 Γαληνός 27, 78, 80, 91, 93, 94, 100, 118, 121, 183, 206, 208, 223, 227, 229, 230, 236, 253, 256, 282, 284, 330, 333
 γάλιο 203, βλ. και άπαρίνη, galium
 Γαλλία 212, 293, 306, 308, 315
 γαλλική γλώσσα 39, 40, 89, 106, 107, 130, 205
 διάλεκτος 64, 112,119, 120
 Εγκυκλοπαίδειά 158,159,235,238, 239, 259
 γαλλικό ιδίωμα 131
 Γαλλικό Ινστιτούτο 'Αθηνών 243
 γαλλικόν πάθος 26, 42, 74, 75, βλ. και μαλαφράντζα
 Γάλλος άνατόμος 193
 ιατρός 157,195, 212, 278
 καθηγητής 231
 συγγραφέας 243
 φαρμακοποιός 285
 φυσιολόγος 160
 χειρουργός 157, 285
 χημικός 278, 285

- γαλουχία 301
 Γαρδίκια Κατερίνα 184, 349
 Γαστούνη 48
 γάστρη [=κοιλία] 134
 γαστρικό ύγρο 138
 γαστρίτις 282, 331
 γαστροκνήμιος 331
 γαστροτομία 286
 Γεδεών Μανουήλ 135, 349
 γέλως 73
 γενεά 320, 286
 γένειο 262
 γένεσις 118, 120, 128, 133, 151
 γέννα 65
 Γεννάδιος Γεώργιος 105, 107, 151, 283, 349
 γεννήματα 117
 γέννηση 113, 150, 300, 305-307, 313
 γεννήτωρ 113
 γένος 23, 26
 γένους φωτισμός 23
 όφέλεια 68
 γεντιανή 143,148
 Γερμανία 44, 45, 130, 181, 233, 291
 γερμανική γλώσσα 39, 56, 106, 107, 139, 275
 Γερμανοί 130, 304
 Γερμανών γλώσσας 233
 γέρων 271
 γεύση 80, 125, γλυκεία 260, 285
 γέφυρα Βαρολίου 331
 γεωμετρία 96
 Γεωπονικών 66
 Γεωργιάδης Άναστ. 23, 34-36, 39, 40, 43, 44, 46, 47, 49, 82, 84, 85, 87, 125, 159, 161, 192, 197, 199, 202, 223, 231-233, 238, 242, 245, 246-249, 251, 254, 257-262, 266, 271-274, 276-278, 281, 283-286, 303, 305, 307, 309, 312, 313, 320, 323, 328, 330, 332-334, 338, 349
 Κυριάκος 215
 Γεωργίου Δαμιανός 249, 329, 349
 Μιχαήλ 139, 307
 γή ζωική τιτανώδης 287
 Γιομπλάκης Άθ. 123, 349
 Γκανιάτσας Κων. 350
 Γκιάλας Άθ. 24, 350
 Γκίνης Δ. 72, 96,100, 350
 γκουαγιάκι 142
 Γλασκώβη 227
 γλαύκωμα 157
 γλεΐκος 99
 γλυκύρριζα 143, 148
 Γλυκός Μιχαήλ 45, 62, 100, 112, 140
 γλώσσα 125, 253, 304, 328
 άπλή 244
 άρχαία 291
 γαλλική 231, 311
 γερμανική 39, 56, 106, 107, 139, 275
 γραϊκική 139
 έλληνική 209, 239, 275, 291, 292, 310, 315, 327-329, 337
 εύρωπαϊκή 207, 337
 ιατρική 329
 ιταλική 231
 κοινή 327, 328
 λαού 259
 λατινική 291, 292
 ούγγρικη 39, 291
 παλαιάς Ελλάδος 133
 πάτριος 329
 προπατόρων 328
 ρουμανική 241
 ρωμαϊκή 120
 συνήθης 275
 τουρκική 207
 γλώσσας (άνατ.) αιχμή 253
 βάσις 253
 χαλινός 304, βλ. νήμα υπόγλώσσιο
 γλωττίς 114, 228

- γνώση 319, 328
 ἀνατομίας 108
 άνθρωπου 113
 ἀσθενειών 89
 ἐπιστημονική 24, 49, 106, 136, 184, 278, 280, 293, 319, 327, 328
 ἐπιστημών 328
 εὐρωπαϊκή 23, 27, 219
 ιατρική 25, 30, 173, 174, 271, 275, 319, 337, 338, 338
 σύγχρονη 259
 φυσιολογίας 108, 200, 232
 χημείας 301
 Γοβδελάς Δημ. 105, 149, 150, 273, 274, 279
 γονεῖς 299, 303, 304
 γονόρροια 282
 ἀφροδισιακή 75, 76, βλ. καὶ σκο-
 λαμένο
 γόνος 281
 γόνυ 228, γόνατος ἐρεθισμός 323
 Γόρδιος Ἀναστάσιος 60
 Γοτίγγη 93, 181, 182, 204
 γουαγιακό 293, 294
 Γούδας Αναστ. 132, 181, 198, 315, 350
 Γουίτον-Μορβώ 149, βλ. καὶ Guyton-
 Morveau
 γραΐδια 304
 γραϊκὸν σπουδαστήριον 186
 Γραικὸν ἀπλή διάλεκτος 58
 γραμματεία 70
 ἀρχαία ἑλληνική 205
 ἑλληνική ἱατρική 330
 νεωτερική 203
 νεωτέρων Ἑλλήνων 202
 Γραμματεία Ἐσωτερικῶν Ἑλληνικοῦ
 κράτους 27
*Γραμματικὴ τῶν φιλοσοφικῶν ἐπι-
 στημῶν* 124, 248
 Γριτζόπουλος Τάσος 68, 350
 γυάλιον 99
 Γυμνάσιο Σμύρνης 204
 γύμνασις 214
 γυναίκα 63, 260, 272, 282, 286, 299, 302, 273
γυναικὸς γάλα 301
 δάγκαμα 98
 ζῶων 65
 λυσσασμένου σκυλίου 70
 δφωος 117
 ταραντόλης 145
 δάκρυα 138
 δάκτυλα 228, 238, 279, 287
 δακτύλων χειρὸς συσπάσεις 323
Δαλλαδέτζιμας Ἀγγελος 133, βλ. καὶ
 Δελλαδέτζιμας
 δαμάλη 314
 δαμαλίδος ἐγκέντρισμα 83
 φύλιασμα 82
 χρήσις 314
 δαμαλὶς 82, 79, 309, 312, 313, 314, βλ.
 καὶ δαμαλισμός, βακκίνα
 δαμαλισμός 47, 48, 95, 160, 180, 212, 278, 312-315, 331, 338, βλ. καὶ
 δαμαλὶς ἢ βακκίνα
Δαπόντες Καισάριος 60
Δάρβαρις Δημ. 103, 105, 123, 131, 141, 147, 183, 228, 229, 238, 242, 248, 254, 255-258, 268, 276, 279, 319, 350
Δάρβαρις Κων. 34, 36 39, 43, 88
Δασκαλάκης Απ. 120, 350
 δάσκαλος 196
 δαύκος 148
 δάφνη 148
Δέ Κιγάλλας Ιωσήφ 350
 δεισιδαιμονία 25, 38, 205
 δεῖψα 125
Δελιαλῆς Νικόλαος 56, 61, 350
Δελλαδέτζιμας Ἀγγελος 188, 193, 199, 203, βλ. καὶ *Δαλλαδέτζιμας*

- δεξαμενή χυλοῦ 257
 χυλοφόρος 257
 δεξιότης 209
 δεξιοχειρία 306
 δέρμα 65,120, 138, 142,145, 238, 248,
 273, 273, 276, 280, 287, 303
 δέρματος ἐρυθρότης 273, 279
 δεσίματα 305
 δέσις 320, ποδός 323
 δεσμός 319, 321
 δεσποτισμός διαφωτισμένος 60
 Δεστούνης Σπ. 105, 107, 130, 276
 Δετοράκης Μαν. 78, 350
 δῆγματα 33
 δηλητήριο 140 , 198
 δηλητηρίαση 305
 Δημαράς Κ. Θ. 23, 25, 53, 60, 84,120,
 173, 184, 195, 327, 350
 Δημητρακόπουλος Ἀνδρ. 59,140, 351
 Δημητράκος Δ. 280
 Δημητριάδης Ναοῦμ 351
 Στέφανος 104, 122, 271, 310, 333
 Δημητρίου Ζαφύρης 59
 Δημογέροντες Ἀθηνῶν 313
 Δημόκριτος 94
 δημοσιεύματα 256
 διαβήτης 128, 285
 σακχαρώδης 186, 204 232, 260,
 285, 334
 διαβητικός 285
 δίαιτα 55, 64,135
 ὑγιεινή 72
 διαιτητικά παραγγέλματα 72,108,131
 διαιτητικές οδηγίες 139
Διαιτητική 72, 84, 202
 διαιτητικοί κανόνες 84
 διάλεκτος 24, 327
 ἀπλή 62, 68, 71, 122, 131
 βρεφῶν 304
 γερμανική 200, 202
 ἐλληνική 328
 κοινή 327
 κοινοτέρα Ἑλλήνων 67
 οὐγγαρική 71
 ρωμαϊκή ἀπλή 112
 σημερινῶν Γραικῶν 58
 διάλυμα ἀντισηφιλιδικό 281
 Διαμαντόπουλος ΑΘ. 293, 351
 διαμαρτίες συγγενεῖς 306
 διάνοια 207
 διάπλαση 113
 σώματος 86
 διαπνοή 138
 ἀδῆλος 113,120,129,151,159, 304
 ἀναίσθητος 129
 διάρροια 65, 70, 302, βλ. καὶ κίνησις
 κοιλίας
 εἰς οὖρα 285
 διασάφησις 95
 διαστολή 237
 διατριβή 82, 88, 91, 136, 207, 312
 διδακτορική 40, 41, 44, 60, 61, 89,192,
 275
 ἐναίσιμος 205
 ιατρική 206, 299
Διατριβὴ περὶ τῶν ἐν γένει χολερικῶν
πυρετῶν 89
 διατροφή 299, 301, 302
 βρέφους 151
 μικτὴ 301
 παιδιοῦ 181
 διάτρηση τυμπανικοῦ ὕμενος 186
 διαφάνεια 287
 διαφόρησις 55
 ἀδῆλος 73, βλ. καὶ διαπνοή
 διάφραγμα 69, 230, 231,234, 254, 256,
 271
 κοιλίας 140
 διαφραγματίτις 284
 διαφώτιση 25
 Διαφωτισμός εὐρωπαϊκός 24
 διαφωτιστικὴ προσπάθεια 70

- διαχωρήματα κάτω κοιλίας 73
 διδακτορικό δίπλωμα 63
 διδάκτωρ 79, 180, 215
 Ιατρικής 140 178
 διδασκαλία 83, 150
 πειραματική 319
*Διδασκαλία θεωρηκοπρακτική περί
 πυρετών 53
 παραινετική περί τής χρήσεως τής
 δαμαλίδος 82, 279*
 διδάσκαλος 96, 305
 δίδυμα σιαμαία 306
 Διδύμου Μανουήλ 351
 διεγερσιμότης 185, 331
 διέλευσις φωτός 132
 διερεύνηση 103
 Διερμηνέας Μέγας 315
 δικαιοσύνη 183
 δικιλίς 247
 δίκταμος 148
 διοίκησις 207
 διοπτήριον 114
 διόρθωσις 139
 διορθωτής 100
 Διοσκορίδης 27, 94, 185, 351
 διούρησις 260, 331
 διουρητικό 185
 δίπλωμα 77
 Διουπουτρέν 285, βλ. καί Dupuytren
 δίψα 285
 δόγμα 122
 δοκίμια Ελλήνων συγγραφέων 177
 Δονάς Ιωάννης 103, 105, 107, 129,
 242, 330
 Δοντάς Σπυρ. 283, 351
 δοξασία 302
 Δούγκας Στέφανος 247
 Δούγκας Ίωσηπος 184, 207, 281, 287,
 306, 334
 Νεόφυτος 77, 155, 192, 351
 δρακόντων 148
 δροσίλια 304
 δύναμις ελαστική 231
 ζωώδης 84
 ψυχική 84, 209, 214
 δυνάμωσις 304
 δυσαναλογία 286
 δυσεντερία 65, 70
 δυσεντερίας επίδημία 68
 δυσκίαμος 142, βλ. καί ύσκίαμος
 δυσποιλότης 331
 δύσμορφα 134
 δυσοδοντίσις 305, 329
 δυσουρία 117, βλ. καί φιάγκο
 δυστοκία 286
 δωδεκαδάκτυλο έντερο 255
 δωματίου άερισμός 130
 δώρημα 91

 Έ γαστρία 65
 έγκάτοικοι έξοχης 98
 έγκανμα 211
 έγκεντρισμός 95 310, 313, βλ. καί
 έμφυλλιασμός 310
 έγκεφαλονωτιαίο ύγρό 137
 έγκέφαλος 80, 81, 113, 118, 125, 127,
 131, 150, 152, 214, 251, 273, 281,
 302, 306
 έγκεφάλου άνατομική κατασκευή 184
 ήμισφαίρια 332
 μορφολογία 93
 ούσία 138,
 μυελώδης 332,
 φλοιώδης 334
*Εγκυκλοπαίδειά άπλοελληνική 131
 γαλλική 310
 Εμπορική 293
 τής ιατρικής, χειρουργίας καί φαρ-
 μακοποιίας 191
 τών Έπιστημών καί Τεχνών 211*
 έγκυμοσύνη 286
 έγκυος 180

- έγρηγορσις 84,125
 έγχειρίδιο 81
 σχολικό 242
 φυσιολογίας 241
Έγχειρίδιον γενικής τοξικολογίας
 198
 μεταφυσικο-διαλεκτικόν 122
 περί συντηρήσεως υγείας στομά-
 χου 88
 συμβουλευτικόν 127
 τής τών ζώων οικονομίας 77
 τοῦ ἐν ἰατροῖς σοφοτάτου Τισσό-
 του 67
 ἔγχυσις 304
 Εθνική Βιβλιοθήκη Ελλάδος 69, 91,
 178
 Τμήμα Χειρογράφων 63, 67
 ἔθνος 23, 26, 94, Ευρώπης 174
 ἔθος 86
 εἶαρ [=ὄπός ἢ χυμός] 249
 εἰδήσεις ιατρικές 216
 εἰκόνα ἀνατομική 337
 καρδιάς 156
 ἐγχρωμη 141, 242
Εἰκονολογία παιδική 141, 249
Εἰσαγωγή εἰς τήν ἑλληνικήν γλώσσαν
 123
 εἰσβολή 90
 εἰσπνοή 231
 ἐκθλίψεις 304, βλ. excoriations
 ἐκθυμα 191
 ἐκκενώσεις 99, σωματικά 73
 ἐκκρισις 227
 ὕγρων στομάχου 254
 ἐκλειγμα ἀντιφθισικό 57, 59
Ἐκλογάριον γρακικόν 131
 ἐκμολυσμός 150
 ἐκπαίδευση 27
 ἐκπληξίς 73
 ἐπνοή 231, 232
 ἐκροή 304
 ἐκτηξίς 302
 ἐλαιόλαδο 185, 210
 ἐλαιον 116
 ἐλαιών 65
 Ἐλβετία 310
 ἐλελίφασκος 148
 ἐλευθερία 79, 81
 ἑλκη καρκινώδη 185, 210
 ἀφροδισιακά 75
 λαίμου ἀφροδισιακά 75
 πνεύμονος 69
 Ελλάς 23, 25, 27, 86, 94, 185, 216, 312,
 313,
 Ελλάδαδος φωνή 123, 137
 φυτά 216
 ἐλλέβορος 148
 μελανός 142, βλ. καί σκάρφη
 Ἐλληνας ἀναγνώστης 178, 191,
 καθηγητής ιατρικής 193
 μεταφραστής 38
 Ἐλληνες 23, 24, 27, 60, 87, 89, 112,
 119, 160, 181, 202, 204, 205, 243,
 302, 304, 327
 ἀρχαίοι 86, 243
 ἐμποροὶ 174
 ἥρωες 94
 ἰατροὶ 26, 41, 121, 129, 183, 208,
 215, 311
 λόγιοι 183, 327,
 συγγραφεῖς 37, 38, 40, 174, 195,
 206, 219, 274, 311, 319, 330, 338
 φοιτητές 203
 Ἐλλήνων ἀπλή φράσις 64
 ἑλληνικά σχολεῖα 131
 ἑλληνικές κοινότητες 23
 ἑλληνική γλώσσα 36, 40, 45, 47, 56, 67,
 68, 118, 123, 134, 179, 185, 192,
 198, 209, 328
 διάλεκτος 71, 134, 131, 141
 φιλολογία 174
 Ἐλληνική Επανάσταση 174

- ἑλληνικό γένος 71, 53
 Ἑλληνικό Λογοτεχνικό Ἱστορικό
 Αρχεῖο 173
 ἑλληνικοί διάλογοι 123
 Ἑλληνικός Διαφωτισμός 60
Ἑλληνικός Τηλέγραφος 141, 173, 224,
 225, 274, 351
 ἑλληνικός χώρος 23-27, 37, 40, 45, 48,
 74, 106, 108, 136, 156, 160, 174,
 219, 228, 255, 258, 259, 244, 271,
 275, 278, 293, 312, 319, 328, 338,
 339
 Ἑλληνισμός 27, 83, 174, 327
 παροικιακός 36
 Ἑλληνόφρων Σαλαμίνιος 206, βλ. καί
 Νικολόπουλος Κων.
 ἑλληνοχουδαϊσμός 83
 ἑλμινθολογία 276
 ἑλμινς 276, 277, 277, βλ. καί λεβίθες
 ἐντόσθιος 141
 πλατύς 277
 γυγαντιαία 141, 277
 ἑλονοσία 282, 282
 ἑλονοσίας θεραπεία 283
 ἐμβόλιασμα 313
 ἐμβολιασμός 160, 180, 219, 310, 312,
 313, 338
 ἐμβολιασμοῦ ἀντιδράσεις 311
 μέθοδος 311
 ἐφεύρεση 311
 ἐμβρυο 114, 119, 239, 245, 286, 306
 ἐμβρύου ἀνάπτυξη 119
 θέσεις 286
 ἐμβρυολαβία 286
 ἐμβρυοτομία 286
 ἐμβρυολογία 286
 Ἑμεριγόν 66, 67
 ἑμεσις 275
 ἑμετικά 55
 ἑμετός 69, 272, βλ. καί ξερσάτο
 Ἑμμανουήλ Ἑμμ. 44, 281, 285, 351
 ἐμμηνοσ περίοδος 300
 Ἐμπεδοκλής 94
 ἐμποδισμός 60, 309
 ἐμπύησις 302, 303
 ἐμφραξις 302
 ἐμφυλλίασμα φλογιών 95, βλ. καί ἐγ-
 κέντρισμα φλογιών
 ἐμφυλλιασμός 313, βλ. καί ἐγκεντρι-
 σμός
 ἔμφυτο θερμό 145
 ἐνδύματα 279
 ἐνέργειαι γενών 84
 ζωτικά 84
 ζωώδεις 84
 φυσικά 84
 ἐνημέρωση 291
 ιατρική 200
 φαρμακευτική 291
 ἐντερίτις 284
 ἐντερο 125, 254, 277
 δωδεκαδάκτυλο 256
 λεπτό 322
 ἐντέρου περισταλτική κίνησις 227
 πρόπτωσης 303
 ἐντομο 140
 ἐντόσθια 123
 ἀνθρωπίνου σώματος 142
 στήθους 142
 κοιλίας 142
 ἐντοσθίων κάθαρσις 70
 ἐξάνθημα 92, 304, 307
 τυφώδες 275
 ἐξέταση κλινική διαγνωστική 272
 ἐξήγησις 291
 ἐξις 81, 86
 ἐξολόθρευσις 92
 ἐξωχάδες 117
 ἐπακολουθήματα 55
 ἐπαρχία 182
 ἐπιβάρυνση ἐπαγγελματική 272
 ἐπιγάστριο 118

- ἐπιγένεσις 262
 ἐπιγλωττίς 118, 228
 ἐπίγραμμα 96
 ἠρωελεγεῖον 68
 ἐπίδερμις 138, 268
 ἐπιδημία 85, 274, 309
 Βισέτρας 90
 δυσεντερίας 68
 Λαυσάνης 90
 Τεκελίας 90
 ἐπιζωοτία 331
 ἐπίκρουσις 271, 331
 ἐπιληψία 300
 ἐπιμέλεια 327
 ἐπιμελητής έκδοσης 88
 ἐπιμιξία 274
 ἐπίπλοον 118
 ἐπιπολαιότης ἀρχαίων 118
 ἐπίρροια 207, 303
 ζῶϊκο-μαγνητική 207
 ἐπίσκοπος 90
 ἐπιστασία 139
 ἐπιστήμες θετικές 108
 μαθηματικές 23
 φυσικές-θετικές 23, 25, 193, 207,
 208, 209
 ἐπιστήμη 174, 328
 εὐρωπαϊκή 337
 ιατρική 215
 ἐπιστημῶν θεμέλια 319
 ἐπιστήμονες εὐρωπαῖοι 231
 ἐπιστήτό 103
 ἐπιστολή 83, 84, 91, 183, 204, 209, 215
 προσφωνητική 26
Ἐπιστολή ἀπολογητική 129
 ἐπιτήδευμα 86
Ἐπιτομή πρακτικῆς ιατρικῆς 190, 210
 φυσικῆς 147
 ἐπίφυσις κορακοειδῆς 224
 Επτάνησα 310, 313
 ἐπωδή 304
 ἐρανίσματα 37
 Ἐρασίστρατος 94
 ἐραστής σοφίας 79
 ἐργαλεῖο 286
 ἐργασίες ἐρευνητικῆς 286
 ἐρέθισμα 276
 ἐρεθισμός γόνατος 323
 ὄλικός 237
 ἐρεθιστικότητα 331
 ἐρευνα 281
 πειράματική 319
*Ἐρμηνεία περί τοῦ πὸς θεραπεύεται
 τό γαλλικόν πάθος* 26, 74, 76
*Ἐρμῆς ὁ κερδῶφος ἤτοι Ἐμπορική Ἐγ-
 κυκλοπαίδεια* 148, 293, 331,
Ἐρμῆς ὁ Λόγιος 38, 44, 85, 87, 93, 94,
 100, 107, 112, 114, 120, 128, 129,
 135, 137-139, 141, 144, 146, 147,
 149, 173 κ. ἐξ., 227, 232, 233, 237,
 242, 248, 256-258, 262, 272, 276,
 278, 283, 285-287, 292, 299, 305,
 306, 308, 322, 323, 330, 332-334,
 337, 309, 315, 319, 321, 329
 ἐρμούδακτυλον 148
 ἐρπετό 33
 ἐρπης 300
 ἐρυθῆτις 308, βλ. καί ἕληρη
 ἐρυθρότης 275, 307
 ἐρυρίπελας 65, 273
 ἐρως 73
 ἐρωτος ἀπόλαυσις 300
 ἐσσέντζια ἀλίνη 57, 59
 ἀνθυποχονδριακή 57, 58
 γλυκεία 57, 58
 κοράλλινη 57, 59
 πικρά 57, 58, 274
 Ἐταιρεία Βασιλική Ἰταλίας 186, 203
 Ἰατρική Ζηλωτῶν 87
 Λόνδρας 311
 Ὄρυκτολόγων 84
 Φύσεως περιέργων 84

- Εύαγγελάτος Σπ. 45
 Εύαγγελίδης Τρ. 96, 351
 εύεξια 80
 εύθαλία 308
 εύθυμία 73
 εύκοσμία 183
 εύκρασία 88, άερος 88
 εύλογιά 65, 122, 123, 160, 180, 219,
 309-314, 338
 άγλαδινή 180, 203, 313, 314
 άγλάδος 180
 άνθρώπινη 314
 φυσική 82, 310
 εύλογιάς δυσμορφίες 312
 οίκος φυλιάσματος 122
 προστασία 313
 εύλογιασμός 47, 180, 310-312
 εύλογιασμού εισηγητές 311
 έφαρμογή 312
 εύμάθεα 135
 εύνούχος 119, 262
 εύρωπαϊκές χώρες 47
 Εύρωπαϊοι 327
 Εύρώπη 36, 94, 96, 184-186, 219, 299,
 303, 311, 315, 319, 328, 338
 φωτισμένη 287
 Εύρώπης 'Ακαδημία 23
 Πανεπιστήμια 24
 φωτισμός 95
 εύρωτίασις 331
 εύσταχιανή σάλπιγγα 155
 Ευστάχιος 266, βλ. και Eustachio
 εύτροφία 80
 Εύτυχιάδης Αριστ. 27, 96, 247, 303,
 351, 352
 εύφóρβιον 142, 293, 295
 εύφύρεςις 95, 144, 203, 239, 276
 έπιστημών 174
 τεχνών 174
 έφηβος 272
 έφημερίδα 85, 156, 174
 άγγλική 185, 203
 νέα περί Χημικής και Φυσικής 204
 φιλολογική 214
 Έφημερίς (άδελφών Πούλιου) 66, 216
 'Αθηνών 313
 πειραματικής φυσιολογίας 212
 Κυβερνήσεως του Βασιλείου της
 Ελλάδος 309
 επίδρωσις 275
 έφοδος βαρβάρων 94
 έχιδνα 98, 140, βλ. και οχιά
 έχινόκοκκος 277
 Ζαβίρας Γεώργιος 25, 26, 34-36, 39,
 43, 46, 61, 62, 64, 68, 70, 71, 96,
 192, 202, 238, 271, 272, 274, 276,
 279, 281, 283, 291, 331, 334, 352
 Κωνσταντίνος 68, 71
 Ζαβιτζιάνος Κωνσταντίνος 284
 Ζαγορίου Διον. 208
 Ζαγορίτης Διονύσιος 209, 211, 237
 Ζάκυνθος 122
 Ζαλίκoγλου Γρηγόριος 328, 352
 Ζερβός Σκεύος 41, 276, 352
 ζέσον 99
 ζηλωτής πολίτης 98
 ζιγκίβερι 148, βλ. και πιπερόριζα, ζιν-
 τζιφύλλι
 ζιγσεγκόν 148, βλ. και ginseng
 ζιντζιφύλλι 148, βλ. και πιπερόριζα,
 ζιγκίβερι
 Ζολώτας Γεώργιος I. 79, 352
 ζυγοστατική ιαμάτων 56
 ζυγώματα 224
 ζύθος 73, βλ. και πήβα
 Ζωγραφίδης Στέφανος 282
 ζωγράφος 276
 Ζωγράφος Κ. 211
 Ζώης Α. Χ. 352
 ζώης πλαστική δύναμις 150
 ζωμίον 301

- ζωολογία 209
ζώνων 9, 20, 33, 77, 117, 135, 146, 262,
299, 301, 319-321, 323
ζώνων νόσος 275
Ζώρας Γεώργιος 123, 352
ζωτικά πνεύματα 113
ζωτικάί ενέργειαι 84
ζώφια 98, 120, 279
- Ἡ Μελέτη* 282
ή βάσκων 271
ήβη 207, πρόωρος 213
ήγεμών 90
Μολδαβίας 208
ήδονή 62
ἀφροδίσιος 300
ήθη 25, ἀνθρώπου 113
ήθικά 88
Ἡθική τῶν παιδῶν 130
φιλοσοφία 113, 327
ἤλεκτρισμός 146, 147
ἤλερῃ 308, βλ. καί ἀστράκα, λελέραις
Ἡλιάδης Θεοδόσιος 103, 105, 107,
128, 225, 231, 246, 248-250, 259,
260, 285, 287, 327, 331, 332
ήλιασις 65, βλ. καί ήλιοκάια
ήλιθιότης 84
ήλικία 86, 328,
βρεφική 225
γεροντική 202
ἐμβρυϊκή 245
παιδική 299
τρυφερά 303
ήλιοκαϊα 65, βλ. καί ήλιασις
Ἡλιου Φιλ. 48, 72, 77 κ. ἐξ, 116, 127
κ. ἐξ, 192, 287, 352
ήμικρανία 332
ήμιπληκτικός 332
ήπαρ 69, 118, 125, 254, 255, 258, 322,
βλ. καί σικότη
ήπατος λοβός 255
πρίσμα 69
σκλήρυνσις 207
σύνδεσμος δρεπανοειδής 256,
στρογγύλος 255, 334
φλόγωσις 69
Ἡπειρώτης 202
Ἡπήτης Πέτρος 34, 36, 39, 41, 43, 92,
161, 180, 192, 196, 204, 205, 203,
215, 224, 226, 247, 255, 258, 272-
275, 278, 280, 299, 300-303, 305-
308, 329-334
Ἡρόδικος 94
Ἡρόφιλος 256
ήχος 114, 145, 228
- Θ** αλωρή 88
θανατικόν 210
θάνατος 125, 272, 312, 314, 315
θανάτου κυριώτερα σημεία 287
θέατρα ἀνατομικά 224
θειάφι 279
Θείμης Κάρολος 151, βλ. καί Thieme
Karl
θέλησις 81
θέματα ἀνατομίας 178
ιατρικά 107, 109, 177, 178, 195,
338,
παθολογίας 269 κ. ἐξ.
παιδιατρικά 299
φυσιολογίας 178
θεματογραφία στὸν *Ἐρμῆ τό Λόγιο*
178
ιατρική 202
Θεμίσον ὁ Λαοδικεὺς 94
θέναρ 118
θεός 282
Θεοτόκης Νικηφόρος 24, 60, 104, 114,
155, 157, 228, 229, 231, 239, 245,
266, 267, 320, 332-334
Θεόφραστος 94, 185, 352
θεραπεία 76, 83, 92, 184, 187, 276,
278, 285, 286, 287, 293, 395

- άλειπτική 75
έλονοσία 283
θεραπευτική 27, 47, 210
 παραδοσιακή 25, 293
Θερειανός Διονύσιος 243, 352
θερμαντικό 233
θερμασία 99
θέρμη άνοιξεως και φθινοπώρου 283
 ζωϊκή 204, 233
 κίτρινη 274
 κακοήθης 65
 κανστική 65
 μαλίγνα 65
 περιοδική 65, 282, 283
 σαπρά ή πούτριδα 65
θερμοκρασία 323
θερμόν έμφυτον 232, 233
θερμότης 70, 232
 ζωώδης 233
θερμότητος δημιουργία 179, 233, 322
 αύξηση 323
θέσπισμα 208
Θεσσαλία 313
Θεσσαλικό Ημερολόγιο 150
Θεσσαλονίκη 309
Θεσσαλός 94
Θετταλός 96
θεωρία νευρογενής 237
θήκη 260, 261, βλ. και κόλπος
θηλασμός 180, 299, 300-304, 338
θηλασμού διακοπή 300
 κίνδυνοι 302
 άποφυγή 302
 καθήκον 299
Θιέρριος 281, βλ. και Thierry Francois
θνησιμότης 180, 209, 212, 309, 310, 312
 βρεφική 303
 εύλογιάς 160
 παιδική 160, 338
θρέφμις 150
θρησκεία 207
θυμός 73, 300
θύρα στρογγύλη 266
 ώσειδής 266
θυρίς 236
 φλεβών 246
θώραξ 144, 156, 231, 234, 323
 θώρακος νοσήματα 271
Ϊ αλάπα 142, 148, 293, 295
ιάματα 60, 291
 άλλοιωτικά 55
 άνώδυνα 56
 διαβρωτικά 56
 ήμμεταλλικά 56
 ιατρικής 55, 56
 καρδιακά 55
 κεφαλικά 55
 κοινά 55
 μεταλλικά 56
 χειρουργίας 55
 χειρουργικής 56
ιαμάτων ζυγοστατική και μέτρα 56
 κατάλογος 56
 κοινή χρήσις 56
 όνομασία 327
Ϊάσιο 36, 37, 63, 204, 208
ιατρεία 117
 πρόχειρος 66
 παθών 68
ιάτρευμα 90
ιατρικά βιβλία 33, 34 κ. έξ.
 δίγλωσσα 40
 ξένα 47
 πρωτότυπα 37, 38, 36
ιατρικά θέματα 156, 159, 184
 μαθήματα 74
 συστήματα 181
 φυτά 141
ιατρικά (=φάρμακα) 58, 59, 66, 67, 96, 203, 214, 284, 292

- μαλακτικά 56
 ξηραντικά 56
 πεπτικά ή διαπυητικά 56
 σαρκωτικά 56
 στηθικά 55
 στομαχικά 55
 στυπτικά 56
 σύνθετα 56
 τζαρλατάνικα 26
 χαλαστικά 56
 ιατρικών κατασκευή 75
 προσδιόρισες 89
 Ιατρικαί Έταιρεΐαι 87
Ιατρικαί νουθεσίαι 63,193
παραινέσεις 25, 26, 68
 ιατρικές αιρέσεις 181
 γνώσεις 27, 40, 103, 104, 106, 137
 διδακτορικές διατριβές 40
 όδηγίες 41, 42, 43
 συμβουλές 41, 42, 43
 συνταγές 27
 Σχολές 25, 38, 181
 χρήσεις 147
 ιατρική 25, 26, 49, 59, 60, 74, 79, 85,
 89,93,96,112,119,131,144, 181,
 202-205, 207, 209, 212, 213, 215,
 216, 239, 261, 312, 319, 328
 αρχαίων λαών 181
 βιβλιογραφία 27, 33
 γνώση 45, 48, 74, 108, 156
 Ελλήνων 94
 επιστήμη 45, 72, 93,161
 σκέψη 33
 τέχνη 72, 94
 ύλη 133,199
 ψυχολογία 84
 ιατρικής άσκηση 79
 βαρύδια 75
 ιάματα 55
 ιστορία 84
 ιστορικός 189
 μαθήματα 76
 μέτρα 75
 πατήρ 187
 πρόοδος 319
 σχολεία 189
 Ιατρική Εταιρεία Ἐθνηνών 307, 329
 Κερκύρας 98
 Παρισίων 187
 Ιατρική Κλινική Παρισίου 189
Ιατρική Μέλισσα 205, 284, 308
περιοδική έφημερίς Ασκληπιεΐον
 200, 202
 Ιατρική Σχολή 215
 Βιέννης 180
 Ἴονίου Ακαδημίας 329
 Πάδοβας 77, 186
 Παρισίων 45, 89, 89
Ιατρική φιλοσοφία 199
 Ιατρικό Συμβούλιο 182
 ιατροδιδάσκαλος 89
 ιατρος-οί 44, 94, 62, 77, 82, 84, 86,87,
 96, 119, 121, 274, 277, 285, 287,
 292, 299, 304, 306, 308-310, 312,
 313
 Αγγλος 208
 αρχαίοι 161, 242
 αρχαιότητας 27
 Βιεννέζος 315
 Γάλλος 157
 γόητες 26, 27
 δερματολογίας 191
 διάσημος 337
 έμπειρος 304
 επιστήμονές 25, 36
 Έλληνες 183, 215
 έξησημένος 301
 εύρωπαϊοι 156
 ίπποκρατιστές 183
 Ισπανός 206, 216
 Ιταλός 158
 Λειψίας 186

- νεώτεροι 100
 πρακτικοί 26, 59
 συγγραφείς 26, 36, 38, 103, 206, 338
 φιλέλλην 190
 Φραντζέζος 67
 χημικοί 95
 Χίος 79
 ιατροῦ ἠθικὴ φιλοσοφία 211
 συμπεριφορά 123
ΙΑΤΡΟΠΡΑΚΤΙΚὴ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ 74
 Ἰσπανός 190
 ιατροσόφια 25, 27, 49, 63, 273, 276
ΙΑΤΡΟΦΙΛΟΣΟΦΙΚὴ ἈΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ 84, 202, 328
 Ἰατροφιλοσοφικὴ Σχολή 63
 Πάδοβας 63
 ιατροφιλόσοφος 77, 82, 95, 114, 121, 129, 140, 149, 311
ΙΑΤΡΟΧΕΙΡΟΥΡΓΙΚὴ Ἐφημερίδα Γερμανίας 201
 Σάλσμπουργκ 189, 232, 321
 ιατροχειρουργικὴ τέχνη 203
 Ἰγνάτιος Ἄρτης 195
 ιδέα ἐπιστημονικὴ 328
 ιδιοσυγκρασία 86, 332
 ιδιότης 299
 ἀπολυμαντικὴ 278
 ἰδίωμα ἀγγλικό 133
 γαλλικό 94
 οὐγγαρικό 68
 ιδιωματισμός 327
 ἰδρώς 73, 138, 209
 Ἴένα 84, 140
 ιεροκήρυκες 205, 304
 ἴκτερος 69, βλ. καὶ *κιτρινάδα*
 ἴλακός πάθος 65, βλ. καὶ *χολέρα*
 ἰλαρά 209, 307, 308, 330, 332, βλ. καὶ ἠλερῆ, λελέραις
 ἴλερις 308, βλ. καὶ ἰλαρά, ἐρυθθίτις
 ἰμάτια 214
 ιματισμός 86
 Ἰμπέριον Ρωμάνων 74
 ἰνδόδενδρο καμπέχιο 148
 Ἰνδοί 181
 ἴνες καρδιακοῦ μυός 237
 μυῶδεις 229
 ἰνίο 118, 224
 Ἴονικός λαός 275
 Ἴόνιος Ακαδημία 48, 329
 Ἰουδαῖοι 181
 Ἰουλιανός Ν. Α. 214
 ἰπεκακουάνα 148
 ἰπποκράτειος μέθοδος 121
 Ἰπποκράτης 26, 27, 78, 80, 87, 91, 93, 94, 100, 121, 183, 187, 192, 205, 207, 210, 242, 243, 252, 272, 273, 276, 284, 306, 352
 Ἰπποκράτους ἀρχές 189
 Ἀφορισμοί 194
 Νόμος 93
 Ὅρκος 183
 συγγράμματα 182
 ἵππος 232, 301, 320
 ἴρις ὀφθαλμοῦ 116, 136, 146
 ἰσοροπία 185
ἴσοσταθμία 185
 Ἰσπανία 99, 274
 Ἰσπανός ἰατρός 206, 216
 Ἰσραηλίτης 48
 Ἱστορία 205
 ἀνθρωπίνου σώματος 125
 ἀρχαίων 42
 Βοτανικῆς 203
 Ἰατρικῆς 41-43, 84, 87, 181, 189, 195, 202, 203, 205, 212, 282, 311
 ιατρικῆς τέχνης 93
 μαλαφράντζας 75
 πανώλης 92
 Φαρμακευτικῆς 184
 Φαρμακίας 208
 Φυσικῆ 216

- φυσική άνθρωπου 205
Ιστορία Βασιλικής 'Ακαδημίας 157
συνοπτική τής Ελλάδος 131
τής επιδημίας Γένοσας 199
τής Ιατρικής 193
Ίστορίαι τών άνθρωπίνων πράξεων
 136
 ιστός 277, 332
 Ιταλία 178, 180, 186, 187, 203, 313
 ιταλική γλώσσα 39, 44, 100, 106, 107,
 129
 διάλεκτος 64
 ιδίωμα 113, 133
 Ιταλός 48, 128, 310
 άνατόμος 47, 266
 καθηγητής 292
 ιατρός 158
 Ιχθύς 117
 ίχνογράμματα ανατομικά 155, 268
 όφθαλμού 155
 Ίωαννίδης Γ. 182, 209, 204, 215, 237,
 227, 249
 Ίωαννίδης Φ. 209
 Ιωάννινα 111, 178, 184
 Ίωαννίτης 208, 209
 Ίωάννου Παύλος 205
 Σέργιος 23, 34,-36, 39, 43, 66, 83,
 93, 226, 242, 248, 250, 254, 257,
 258, 261, 262, 274, 277, 279, 281,
 283, 292, 308, 310-313, 320, 331-
 334
 Ίωνικάί Νήσοι 133
- Καββάδας Δημ. 185, 352
 Κάβρας Ζήσης 103, 105, 107, 139, 140
 Καγκελάρης Π. Δ. 24, 366
 Καγκελλάριος Άλέξανδρος 42, 103,
 104, 107, 112, 239
 κάγκρα 75
 Κάδμος 185
 καθαριότητα παιδιού 151
- καθαρισμός άέρος 91
 καθαρότης 150
 κάθαρσις 55, 66, 300
 έντοσθίων 70
 στομάχου 70
 καθαρτικά 55, 73
 καθετήρ 186, 211
 καθηγητής 44, 291, 292
 άνατομίας φιλέλλην 178
 Βοτανικής 134
 Ιατρικής 161
 Πάδοβας 188
 κάθισμα 59
 καθοδηγία 76
 Καΐλιος Αύριλιανός 94
 καϊμάδα 117
 καιροί άπερασμένοι 113
 Καισαλπίνος 242, βλ. καί Cesalpino
 κακοδοξίες 205
 Κάλβος Ανδρέας 155
 κάλιο ύπερμαγγανικό 278
 Καλλιμάχης Σκαρλάτος 208
 Καλλιρρόης Γρηγόριος 301, 352
 Καλλονάς Γαβριήλ 105, 127
 Καμαριανού-Cioran Adr. 352
 καμάριο ζυγωματικό 224
 κάματος 237, 275
 Καμέτιος Όχταβιανός 96
 Κάμπε Κ. 130
 καμώματα 26
 κανέλλα 142, 293, 295
 Κανέλλος Στέφανος 139, 140
 Κανονισμός Ίονίου Ιατρικού Κολλέ-
 γιου 313
 Καπετανάκης Κυρ. καί Μαν. 105, 107,
 141, 156, 224, 229, 230, 242, 249-
 252, 255, 256, 268, 273, 277, 280,
 286, 293, 337
 καπνίσσεις 149, 150, 274
 κάπνισμα 91
 καπνός 66, 99

- Καράβατος** ἸΑθανάσιος 183, 352
Καραθανάσης Αθ. 53,58,64,100,353
Καραθεοδωρής Κων. 353
Καρακάσας Κ. 299, 300, 312, 353
Καρακάσσης Δημ. 34, 36, 38, 40-42, 61, 103, 104, 121, 333
Καραμήτσας Γ. 353
Καραμπερόπουλος Δημ. 33, 40, 42, 66, 72, 74, 75, 77, 80, 91, 95, 103, 114, 119, 120, 138, 155, 156, 159-161, 174, 180, 188, 231, 235, 236, 239, 241, 244, 248, 250, 255, 259, 268, 275, 278, 280, 281, 283, 285, 291, 299, 302, 307, 310, 312, 314, 329, 353-356
Καράντζαλη Ε. 306, 356
Καράς Γιάννης 23, 25, 27, 40, 49, 63, 58, 69, 93, 98, 128, 131, 136, 139, 225, 244, 247, 250, 356, 273, 292, 309, 319,328
Καρατάσος Τσάμης 79
Καρατζάς Ἰωάννης 90
 Σπ. 214, 356
κάρβουνα 39, 66
Καρδαμάτης Ι. 282
κάρδαμον 273
καρδία 118, 125, 127, 179, 211, 232, 234, 238, 242, 319
καρδιάς ἀνατομία 179
 ἀνατομικά σχέδια 241, σχήματα 127
 ἀνατομικές εικόνες 156, 240
 ἀσθένειες 197
 αὐτάκι 235, 239
 αὐτί 235
 γαστέρα 236
 γάστρη 235-236
 γαστρίδιον 236, 239
 θάλαμος 235, 236
 κούλια 134, 234, 235, 236, 245, 250, 251
 κοιλότητες 234, 235, 237
 κόλπος 235,236,236,236,245,252
 λειτουργία 237
 μῦες 237
 μουϊκές ἴνες 234
 οὔς 235
 παλμός 238
 προαύλιον 235
 σάκκος 236
 τοιχώματα 234
 φυσιολογία 179
 ὠτίδα 235
 ὠτίδιον 235
 ὠτίον 235, 241
Καρένος 38, 47, 82, 46,160, βλ. καὶ L. Careno
καρκαλέτζης 309, βλ. καὶ κάρκαλος, κοκκύτης
κάρκαλος 309, βλ. καὶ καρκαλέτζης, κοκκύτης
καρκίνος 185, 203, 276
 καρκίνου δημιουργία 130
καρκινώματα 300, 302
Καροῦσος Γεράσιμος 34, 36, 43, 46, 98, 274
καρπός 72
καρτάνα 283, βλ. καὶ τεταρταῖος πυρετός
Καρτέσιος 243, βλ. καὶ Descartes R.
Καρχηδόνιοι 112
καρωτίς ἀρτηρία 251
κασέλα 271
κασίδα 117, 140, βλ. καὶ ψόρα κεφαλής
κασκαρίλα 142, 293, 294
κασσία 148
Καστοριά 60, 67, 72,114, 202
κατάδικος 228, 323
κατακόσμησις 130
κατάλογος βιβλιογραφικός 192, 194, 195

- βιβλίων 193
 γαλλικών βιβλίων 189, 206
 καταρράκτης 145, 157
 Καταρτζής Δημ. 25, 356
 κατασκευή 96
 καταστροφή 79
 κατάχρηση 121, 305
 κατέβασμα 117, βλ. και σπάσμα
 κατοικία 139, 150
 κατουρήθρα 259
 κάτουρον 259
 Κατσιαρδή-Herring Όλγα 182, 357
 καυλός 261
 καύματα 65
 καύση 321
 καύσων 90
 καφές 73
 κεδρίς 148
 κείμενα *ἀρχαῖα* 134
 παιδιατρικά 181, 299, 338
 Κέλσος 94
 κενεαγγεία 60
 κενεών 118, βλ. και λαγόνη
 κεντήματα ζώων 65
 κέντρισμα εύλογιάς 180, 310
 κεντρισμός δαμάλεως 312
 κέντρωση εύλογιάς 180
 κένωσις 88, 278
 κεράτιον 148
 κερατονία 143, βλ. και χαρούπια, ξυ-
 λοκεράτιον
 κεραυνός 99, βλ. και άστροπελέκιον
 κέρδος 188
 κερκίς 238
 Κέρκυρα 36, 37, 48, 179, 182, 187, 196,
 209, 275, 309, 310, 313, βλ. και
 Κορφοί
 Κερκυραῖος 185, 186, 203
 ιατροφιλόσοφος 129
 κεφαλαλγία 184
 κεφαλή 81, 134, 223, 304
 κεφαλής πόνος 117
 πλάκα 304
 συντριβή 286
 φλόγωσις 69
 Κεφαλλήν 203
 Κεφαλληνία 44, 86, 130, 133, 187, 224,
 283
 Κεφαλλονίτης Γεώργιος 313, 357
 κευρί 148
 κευρίδια 69
 κυγγολίνη 283
 κυγγόνη 142, 283, 293, 295, βλ. φλοιός
 πυρετού, πυρετοφλοιός, κίνα
 κίνα-κίνα 142, 148, 187, 203, 188, 283,
 295, βλ. και περουβιανός φλοιός,
 κυγγόνη
 κινήματα 130
 κινήσεις άκούσιες 152
 έκούσιες 152
 άναπνευστικές 323
 προαιρετικές 330
 σωματικά 84
 κίνησις 73, 152
 κοιλίας 65, 117, βλ. και διάρροια
 κινίνη 283
 κιννάμωμον 148
 κιτρινάδα 69, 274, βλ. και ίκτερος
 Κιτρομηλίδης Πασχ. 327, 357
 κιχώριον 143
 κλάδος 275
 κλείς (όστούν), βλ. κληῖς
 Κλεισούρα Μακεδονίας 123
 Κλήδης Γ. 357
 κληῖς 224, βλ. και clavicle
 κλίμα 86
 κλίνη άσθενούς 187
 κλινική 95
 κλουβί 320
 κλυστήρια 55
 κνησμός 273, 275, 279
 κνίδα 148, βλ. και άκαλόφη

- Κοδρικάς Παν. 103,104,107,120, 280, 357
- Κοζάνη 74, 75, 244, 281 -
- κοιλία 117,142,144,156,271,276,322
- κοιλίας κίνησις 65,117
- κοιλότης θωρακική 229, 230
- στοματική 253, 266
- σώματος 248
- κοινοότητες ελληνικές 337
- κόκκαλον 59, 124, 138, 145, 273, 287, βλ. και ὄστουν
- ἅγιον 223, βλ. και ὄστουν ιερὸν
- συριγγώδες 223
- κοκκάλωσις 226
- κόκκινα 65, 307, βλ. και ἰλαρά
- κοκκινάδα 308
- κοκκινίτζαι 307, βλ. και ἀστρακιά 307
- κόκκος Αὔενιώνος 148, βλ. και πυξά-
κανθα
- κόκκυξ 223, 224
- κοκκύτης 209, 309
- κοκκύτου ἐπιδημία 309
- κόλικας 65, βλ. και χολική
- Κολλέγιο Ιατρικὸ Κερκύρας 313
- κολλητσίδα (χόρτο) 185, 276
- Κολοκοττάς Εὐάγ. 132, 357
- κόλπος γυναικὸς 260, 261, βλ. και θή-
κη
- κολχικόν 47,143
- κολώστρον 300, βλ. και τροφαλὶς
- Κομένιος Ἰωάννης Ἀμώσος 134, βλ.
και Comenius Jo. Amos
- Κομιτάτον 313
- Κομμητὰς Στέφ. 192
- κομπογιαννίτης 49
- κονδυλώματα ἀφροδιασιακά 75
- κόνις ἀντισπασμωδική 57
- ἀντισπασμωδική 59
- βεζσοαρδική 57, 59
- βιωτική 57, 59
- πύριος 95
- Κοντός Πολυζώης 105, 135,199, 208
- Κοντοσόπουλος Νικολ. 78,112, 357
- κοπάβα 142
- κόπου βάλαμον 148
- κόπος πνεύματος 88
- Κοραΐς Ἀδαμ. 25- 27, 34, 36, 39, 43,
60,83,84,89,91,93- 95,182,188,
192, 205, 208, 210, 243, 286, 299,
311, 315, 327, 328, 357
- κοραλλίνα 148
- κορίτσι 306
- κορμί 59, 278
- κόρος 81
- κόρυζα 138, 304
- Κορφοί 98, 275, βλ. και Κέρκυρα
- κόσμος δυτικός 327
- μικρός 120
- φυσικός 319
- Κόττες (Μαγνησίας) 79
- κουασία ἢ πικρά 142
- Κούζης Ἀριστοτέλης 93, 282, 357
- Κούκου Ἑλένη 145, 357
- Κούλλεν 194, 199, βλ. και Cullen Wil-
liam
- Κουμανούδης Στέφ. 184, 227, 230,
246, 250, 251, 257, 260, 357, 284,
299, 308, 315, 330
- Κουμαριανού Αἰκ. 121,173, 357, 360
- Κούμας Κων. 77, 103, 105, 107, 135-
137, 146, 150, 155, 161,182, 204,
225, 226, 228, 230, 233, 235, 236,
238, 242, 247-249, 251, 252, 254,
256-260, 266, 268, 279, 286, 300,
305, 308, 313, 319, 321, 323, 328-
333
- κουνίσματα 305
- Κουρίλας Εὐλόγιος 41, 82, 357
- Κουρνούτος Γ. 71, 358
- κοχλιάριά 142, 273
- κοχλίας 155, 266, 267
- κρανίον 306, 224, 225

- κρανιοτομία 286
 κρασί 66, 73, 98, 304, βλ. και οίνος
 κράσις 81, 84, 86, 137
 κράτος οθωμανικό 315
 κρέας 72, 117, 271
 κρεατοζωμίον 302
 Κρέμος Γεώργ. 68
 Κρής 88
 Κρήτη 204
 Κριαράς Έμμ. 127, 358
 κριός 321
 κρίσις 81
 κρόταφος 224, βλ. και temperaux
 κρύο 282
 κτήμα 149
 κτύπημα 125
 κτύπος 271
 κύαμος άγιου Ιγνατίου 148
 Κυβιέρος 161, βλ. και Cuvier
 κύηση 313
 δίδυμος 305
 κυκλοφορία αίματος 77,114,120,125,
 127, 129, 131, 135, 137, 145, 147,
 155, 156, 159, 160, 179, 211, 227,
 233, 237-239, 244, 241-243, 250,
 305, 319
 έμβρυϊκή 245
 μεγάλη 241, 332
 μικρά 241, 245, 332
 πρώτη περιγραφή 239
 κυκλοφορικό σύστημα 77
 κυκλοφόροι 66, βλ. και τζαρλατάνοι
 κυνάγχη αφροδισιακή 75
 Κύνος 206, 208, βλ. και Kuhñ G. C.
 κυνός όρχις 148, βλ. και σατύριον,
 σαλέπι
 κυοφορία 300, 306
 κύστη 118, 232, 245, βλ. και φούσκα
 ούρική 258
 ούροδόχος 186, 211, 255, 258, 321-
 322, 333
 σπερματική ή σακκουλάκι 261,
 334
 ύδατις 156, 277
 χολική 255
 χολοδόχος 128
 κυπέλη 138
 κυπελίδα 229
 κύων 320, 322
 κωλική νόσος 70, μεταλλική 70
 κωλικός βρέφος 305
 κωνάριον 127
 κώνειον τό μικρόν 142
 παρυδάτιον 142
 κώνος 234
 Κωνσταντάς Γρηγ. 140, 299, 305, 358,
 Κωνσταντινούπολη 36, 37, 48, 83, 96,
 77, 82, 140, 148, 187, 279, 310,
 312, 315
 κώνωψ 282
 Κωστής Κώστας 358
 Νικ. 282, 283, 329, 358
 Κωστούλα Δέσποινα 116, 358
 Κωττουνιανό Έλληνομουσείο 53
 κωφότης 145,186, 212

 λ αβάνδα 148
 λάβδανος ύποκυστίς 148
 Λαβουαζιέ 231, 232, βλ. και Lavoisier
 λαβύρινθος 266
 λαβωματιά 65
 λαγόνη 118, βλ. και κενεών
 Λαδάς Γ. 72 κ. έξ., 116 κ. έξ., 358
 λάδι 99
 Λαζαράς Παναγιώτης 179, 358
 λαζαρέτο 274
 λαιμού πάθη 65
 πόνος 69, 117
 Λάϊος Γεώργιος 64, 358
 Λαμέρας Ι. Κ. 363
 Κων. Γ. 358
 λαμπάς 321

- Λάμπρος Σπ. 53, 122, 358
 Λάνδερερ Ξαυέριος 279, 329, 349, 358
 Λάνδος Ἀγάπιος 104, 116
 λαός 25, 27, 275, 291
 κοινός 303
 λαοῦ ἀρρωστία 64
 Λαουσιήτρος 232, βλ. καὶ Λαβουαζιέ
 Λάππας Κων. 308, 361
 λάρναξ 25
 λάρυγξ 114, 115, 228
 λάρυγγος ἀνατομικὸ σχέδιο 115, 229
 Λασκαράτος Ἰωάννης 48, 63, 98, 310, 313, 303, 359, 365
 Λασσάνης Γεώργιος 151
 λατινίδα φωνή 121, 137
 λατινική 39, 40,
 γλώσσα 67, 68, 106, 107, 134
 διάλεκτος 71, 134
 Λατίνοι 266
 λαύδανον 148
 Λαυσάνη 90
 Λαχώ 302
 Λεβενχούκ 134, βλ. καὶ Leeuwehoek
 λεβίθες 70, 276, βλ. καὶ ἐλμινθες
 λειποθυμία 66
 λειχήν Ἰσλανδικός 142
 Λειψία 36, 37, 60, 196, 206, 209, 212, 337
 λεκάνης εἰσοδος, ἐξοδος 286, 331
 λελέραις 308, βλ. καὶ ἡλερη, Ἰλαρά
 λεμφαγγεῖο 230
 λέξι ἑλληνική (ἀρχαία) 327
 ἰταλική 327
 καινουργής 327
 ξένη 328
 τεχνική 327
 λέξεων σύνθεση 328
 σαφήνεια 88
Λεξικάκι 76, 258, 261, 308
Λεξικὸ ἐμπορικῆς ὕλης 148, 293
 μεγάλου ἰατρικῶν ἐπιστημῶν 191
 ιατρικῶν ἐπιστημῶν 181, 182, 184, 189, 193, 195, 204, 206, 211, 212
 τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν τῆς ἰατρικῆς 207
 λεξικό 96, 97, 286, 305
 βοτανικὸ 282
 Γαζή 224
 ἐλληνικὸ 286
 ιατρικὸ 329
 λεξιλόγιο 70, 327
 λέπρα 275
 λεπτοκαρία 148
 λεπτοκάρυα 99, βλ. καὶ καρῦδια τὰ τζαγκωμένα 99
 λεπτότης 81
 Λέσβιος Βενιαμίν 227, 262, 323, 328, 348, 332
 Λεύκας 303
 Λευκίας, βλ. Γεωργιάδης Ἀναστάσιος
 λευκόρροια ἀφροδισιακὴ γυναικῶν 76
 λεύκωμα 146
 λεχωῖδα 180
 λεχώνιασμα 65
 λήθη 311
 λησμόνησις 302
 Λιβαδάς Θεαγένης 243
 λιβανοτίς 148, βλ. καὶ ροσμαρίνον
 λιθίασις 123, 128
 λίθοι 123
 κύστεως 258, 259
 οὔρικοι νεφρῶν 258, 259
 χολικοί 128
 λίκνηση 305
 Λιναϊκὴ Εταιρεία 133
 Λιναῖος 44, 185, 203, 283
 Λιούφης Παν. 359
 λίπος 128, 138, 146, 234

- Αϊτινός Γ. 104,107, 122, 249.
 Λογάδης Νικ. 96, 80,121, 328
 λόγιοι κομπαστικοί 189
Λόγος εισαγωγικός 133, 202
 λοιμογράφοι 161
Λοιμολογία 92, 161, 204, 215, 278
 λοιμός 79,123,
 Λονδίνο 134, 206, 284, 312, βλ. και
 Λόνδρα
 Λόνδρα 133, 310, 311, βλ. και Λονδί-
 νο
 Λούρος Νικ. Κ. 72, 198, 359
 λουτρά 73, 214, 304
 λοχεία 313
 λύκειο 328
 λυκόδοντο 305
 λύμη 310, άφροδισιακή 281
 λύμφα 247, βλ. και λύμφος
 λυμφαγγείο 248, 332
 λύμφος 247, βλ. και λύμφα
 λύπη 73
 Λυρίτης Γεώργιος 85,358
 λύσσα 65, 215, 216, 274
 Λωζάννη 47, 67
 Λώκκιος 122, 214, 304, βλ. και Locke
 λώρος ομφάλιος 245
- μ αγγανήσιο 279
 όξυγυονομένον 278
 μαγγοστάνη 142
 Μαγένδιος 209, βλ. και Magendie
 μαγνητισμός 147
 ζωικός 183, 184, 207-209, 211, βλ.
 και μεσεμερισμός
 Μαδάϊ Σαμουήλ 34, 35, 39, 47, 56-59,
 βλ. και Madai
 Μαζαράκης Ανθ. 44, 193, 359
 μαζός 118
 μαθήματα 81
 ιατρικής 76
Μαθήματα διά τούς παίδας 146
 μαθηματάριο 276, 307
 μαθητής 146
 μαία 48
 δεισιδαίμων 303
 μαιευτήρ 301
 μαιευτική 27, 284
 Μαίηρ Αύγουστος 34, 36, 43, 46, 56,
 271, 275, 281, 283, 307, 330-332
 μακαρονισμός 83
 Μακεδόνες 112
 μακροβιότης 85, 301
Μακροβιοική 198
 μακροζωία 150
 Μαλακάρνε 44, 77, 214, βλ. και Mala-
 carne
 μαλακία 62, 63
 μαλαφράντζα 25, 26, 74, 75, 280-281,
 βλ. και σύφιλις, πάθος γαλλικών
 Μαλπίγιος 113,133, βλ. και Malpigi
 Μανδουκάσης Θωμάς 34,36,38,40-42,
 44, 60, 248, 250, 285, 330
 μανδήλιο 305
 μανδραγόρας 148
 μανιτάρια 98, βλ. και μύκητες
 Μανουράς Στέργιος 77, 359
 Μαντούβάλου Μαρία 145, 359
 μάραθρο 148
 μαρασμός 202, 285
 Μαρινάκης Θεοδ. 360
 Μαρκέτος Σπ. 48, 63, 96, 98,158,174,
 182, 200, 310, 313, 352, 356, 359,
 365
 μαρμαράδες 272
 Μαρσέλλος Μ. 29-3, 351 v
 Μαρτινίκα 66
 Μαρτίνος Βενιαμίν 124, 226, 231, βλ.
 και Martin Benjamin .
 μαρτυρία 189
 μαρτυρικό 328
 μάσηση 257
 Μασσαλία 274

- μαστός 118, 234
μασχάλη 305
ματαιότητα 284
μάτι 272
Μαυρογιάννης Κ. 359
Μαυροκορδάτος Ἀλέξανδρος 88
 Δημήτριος 227, 229, 235, 236, 241,
 245, 250, 251, 253, 255, 261, 328,
 359
 Σκαρλάτος Νικολάου 63
Μαυρομάτης Νικ. 360
Μαύρος Φ. 93, 181, 182, 204, 208-210
Μαυρουδής Ζαχ. 192
μάχη 79
μεγαλοφυΐα 184, 187, 207
Μέγας Γ. Α. 360
Μεδιόλινα 203
μέθη 88
μέθοδος διαγνωστική 271, 272
 θεραπευτική 184
 χημική 292
Μελετιάδης Χάρης 123, 360
Μελέτιος μοναχός 27
μέλι 116
μελίλωτον 148
μέλισσα 148
Μέλισσα 148, 173, 214
Μελισσηνός Ἄγγελος 180, 186-188,
 203, 283, 309, 313, 314
μεμβράνα 118, 124, 255, 256, 331, βλ.
 καί μήνιγξ
μεμφύτιδες 99
Μέξας Βαλ. 72, 96, 100, 350
Μεσγέρος Ἰωάννης 84, 192, 202, βλ.
 καί Metzger J. D.
μεσεντέριο 322
 μεσεντέρου πρίσμα 69
μεσμερισμός 183, βλ. καί μαγνητισμός
Μεσμέρος 209, βλ. καί Mesmer
μέσον ἀπολυμαντικό 274
μεσόφραγμα 235
μεταβολή 81
μετάγγιση αἵματος 283, βλ. καί μεταγ-
 γισμός
μεταγγισμός 283, 284, 320, βλ. καί με-
 τάγγιση αἵματος
μέταλλα 276, 279
 φαρμακερά 305
μετάστασις 302
μεταφορά ιατρικής γνώσης 338
μετάφραση 27, 39, 83, 89, 93, 100, 106,
 122, 194, 291, 327, 328, 337
 γαλλική 93
 ἐλληνική 45, 46
μεταφραστής 58, 59, 67, 68, 84, 89,
 106, 107, 112, 122, 140, 243
μετάχυσις 283, βλ. καί μετάγγιση
μέτρα ιαμάτων 56
 ιατρικής 75
μετριότητα 81, 300
μέτωπο 223, 224
μεφιτισμός 149, βλ. καί μολυσμός 149
Μήδοι 112
μήκων 293, 295
 ἡμερος 142
μηκόνιο 300
Μηλιές Πηλίου 133
μήλον Ἀδάμ 228
μήνιγξ 80, 113, 118, 150, βλ. καί μεμ-
 βράνα
μηνορραγία 332
μηρός 223
μητέρα 180, 286, 300, 301, 303
μήτη 125
μήτρα 119, 125, 261, 286, 300, 302
 μήτρας ἀσθένεια 117
 φηκάρι 261
Μητρόπουλος Κων. 360
μηχανή 305
 ἀνθρώπινου σώματος 185
μηχώνειον 65, βλ. καί μηκόνειο
μίασμα 91, 279, 280

- λέπρας 275
 μίδια 99
 μικρόκοσμος 244
 μικροσκόπιο 95, 114, 118, 120, 122-124, 135, 136, 249, 280
 Μιλάνο 187
 Μιλιαρίου άσθμα 272
 μίλτο 99, βλ. και μίνιον
 μίνθη 143
 μίνιον 99, βλ. και μίλτο
 Μινόρκα 198
 Μιχαήλ Κων. 34-36, 38, 42 43, 44, 46, 47, 67, 72, 157, 192, 202, 226, 239, 247, 253, 255, 257, 258, 261, 331-334, 320
 Μιχαλόπουλος Παν. 45, 360
 μνήμη 81, 214
 Μοισιόδαξ Ίωσηπος 23, 103, 104, 107, 113, 118, 327, 329, 332, 333
 Μολδαβία 48, 208
 μόλευμα 76
 μόλυβδος 276
 μολύβιον 99
 μολυσμός 149, βλ. και μεφιτισμός 149
 Μονή Πετράκη 96
 μονογραφία 285, 329
 Μονσπελία 87
 Μοντάγκκιου λαϊδη 310, 311, βλ. και Montagu
 μορβίλα 307, βλ. και ιλαρά
 Μόρδος Λάζαρος ντέ 48, 98
 Μόρμορης Γεώργιος 45
 μόρφωση 339
 Μοσχοπολίτης 59
 Μοσχόπουλος Διον. 360
 Μόσχος Δημήτριος Λάκων 86
 Μουλάιμης Σταυρός 33
 Μουρούζης Δημ. 82, 83, 315
 μοῦσα ποιητική 121
 Μούσαι 24, 25
 Μονσειόν 173, 215, 360
 μουσική 145
 μούστος 99, 116
 Μπάϊλας Ίωάν. 360
 Μπαμπινιώτης Γεώρ. 181
 Μπαρτζόκας Χρ. 360
 Μπεκέλλας Δημ. 360
 Μπελιά Έλ. 178, 360
 Μπέττης Στέφ. 135, 149, 360
 Μπίρδας Δημ. 328, 361
 Μπόμπου-Σταμάτη Βασ. 111, 361
 Μπομπουλίδης Φαίδων 24, 64, 120, 150, 361
 Μπομπουλίδου Γλ. 64, 361
 Μπορούτη-Γκενάκου Ζωή 114, 361
 Μπρουνιατέλης 187, βλ. και Brugnattelli Luigi
 μυελός 223
 νωτιαίος 113, 150, 306
 προμήκης 150, 333
 ραχίτης 80
 μυζήθρα 116
 μύθος 207
 μυίγαις Ισπανίας 99
 μόκητες 98, βλ. και μανιτάρια 98
 μυκτήρες 224
 μυολογία 226, 332
 μυρωδία 99
 μύς 124, 125, 138, 145, 226, 227, 231
 έξω λοξός κοιλιακός 157
 καρδιάς 237
 καρδιακός 241
 όφθαλμικός 157
 πλατύς ραχιαίος 157
 προσώπου 228
 στυλοειδής 234
 μύς διαίρεση 226
 κίνησις, ακούσιος, αυτόματη, έκούσιος προαιρετική 227
 συσπάσεις 323
 μύσταξ 262
 μύτη 117, 130, 272, 276

- μύονες 266
 μυωπία 332
 μωρό 300, 302, 305
- Υ** άτριο φωσφορικό 259
 Υάπλιο 79
 ναυτία 272
 νεκροί νομιζόμενοι 287
 νεκρολογία 182, 204
 νεκροσκόπος 287
 νεκροτομή 330
 νεογέννητο 300, 303
 νεογνό 180, 238, 299, 302, 303
 έπταμηνιαίο 180, 302
 όκταμηνιαίο 302, 303
 νεογνού μαστός 394
 ανάπτυξη 299
 στόμιο φυσικό 303
- Νεοελληνική Αναγέννηση 23
 Νεοελληνικός Διαφωτισμός 23, 25,
 27, 30, 33, 37, 40, 74, 77, 103, 116,
 155, 156, 160, 161, 178, 179, 181,
 226, 231, 235, 242, 250, 253, 272,
 284, 291, 311, 319, 329, 330, 327,
 337-339
- νέοι ομόγενείς 93
 νεολογισμός 327
 νεότης 207
 νερό 73, 259, 301, 304, βλ. και ύδωρ
 νευρασθένεια 332
 νευρικό σύστημα 80
 νεύρο 66, 80, 81, 113, 124, 145, 150,
 152, 185, 212, 229, 232, 237, 307,
 320
 άκουστικό 80, 266
 διαφραγματικό, βλ. φρενικό
 συμπαθητικό 232, 321
 όσφραντικό 80
 οπτικό 80, 111, 116, 129, 146
 προσωπικό 323
 πλευρών 321
- υπερκόγχιο 288
 φρενικό 227, 228, 323, 324
 νεύρου διατομή 323
 έρεθισμός 228, 214
 τομή 323
 πλέγμα 320
 συζυγία 80
- νευρολογία 179, 332
 νεφρίτις 284, 300
 νεφρός 125, 257, 259
 νεφρού λειτουργία 258
 έσω ουσία 258
 μυελώδης ουσία 258
 ύφή 258
 φλεγμονή 284
 φλοιώδης ουσία 258
- νεώτεροι 127
 νήμα 319
 ύπογλώσσιο 304, βλ. και γλώσσης
 χαλινός
- νήπιο 271, 272
 έπταμηνιαίο 303
 όκταμηνιαίο 303
- νησιά Ίονικά 313
 Νίζνη Ούκρανίας 36, 37, 66
 Νίκανδρος 80, 121
 Νικόδημος Αγιορείτης 105, 127, 155,
 236, 237, 238, 240, 241, 248, 251,
 252
- Νικολίδης Ιωάννης 25, 26, 34, 36, 38,
 42, 43, 46, 74, 223, 242, 247, 258,
 260, 261, 280, 281, 292, 308, 331
- Νικολόπουλος Κων. 198, 206
 νικοτιανή 73, βλ. και τουτούνιο
 Νίτζος Δημ. 178, 179, 181, 184, 205,
 206, 209, 224, 235, 242, 247, 279,
 329, 230, 332-334
- 'Αναστάσιος 208
 Χριστόδουλος 208
- Νίτσος, βλ. Νίτζος
 νόμος 93

- νόσημα 121, 333
 άφροδίσιο 280, 282, 292
 δυσίατο, άνίατο 123
 θώρακος 271
 παιδικό 209
 ψυχικό 181, 209
 Νοσήμαχος Κων. ιατρός 199, 223
 νοσογραφία 328
Νοσογραφία φιλοσοφική 89, 198
 νοσοκομείο 87,122,182,187, 280, 306
 Αγίου Παντελεήμονος Βουκου-
 ρεστίου 121
 Βιέννης 196
 Γαλατά 83
 Γραικικό 83
 Παρισίων 303
 στρατιωτικό 187
 νοσολογία 332
 νοσολόγος 285
 νόσος 59, 85, 184, 185, 273, 274, 279,
 307, 309
 άγγλική 286, βλ. καί ραχίτις 286
 άνίατος 85, 276, 285
 άφροδισιακή 281
 γαλλική 281
 έξανθηματική 307
 ζώων 275
 κωλική χρονική 276
 μεταλλική κωλική 276
 ναυτική 273
 παιδική 306
 συγγενική 306
 σύμφυτος ή επίκτητος 306
 συφιλιτις 281, 282
 νόσου ανάπτυξις 272
 έλεγχος 57
 περιγραφή 196
 παιδικής διάκριση 306
 πορεία ή όδός 90
 προφυλακή 90
- Νουθεσίαι εις τόν λαόν* 64
 προς τούς έγκατοίκους τής εξοχής
 περί τών φαρμακίων 98
 νουθεσίες 41-43, 64, 65,127
 νούς 73
 νούσος 61
 νότα 224
- Ξ ενάκης Χρίστος 319, 361
 ξενιτεία 328
 ξερατό 69, βλ. καί έμετός 69
 ξέσχισμα 99
 ξυλοκεράτιο 143, βλ. καί χαρούπια,
 κερατωνία 143
 ξόλο καμπέχειο 142
 ξόσιμο 130, 276
- Ό δονταλγία 184
 όδόντες 138, 223, 224, 253
 όδόντων περιποίηση 130
 πόνος 65,117
Όδοϋ μαθηματικής 111
 Όθων βασιλεύς 86
 οιδήματα χοιραδικά 185, 210
 οίκημα 88
Οϊκιακή ίατρική 199, 208
Οϊκιακός καί πρόχειρος διδάσκαλος
 118
 οικογένεια 92
Οικονομία πρακτική 149
 τής ζωής ήτοι *Σύννομις ήθικής* 130
 Οϊκονομίδης Δημ. 61, 361
 Οϊκονομόπουλος Χρ. Θ. 361
 Οϊκονόμος Ιωάννης Λαρισσαΐος 80,
 121,140, 199, 223, 313, 328, 361
 Οικονόμου Κωνσταντίνος ό έξ Οικο-
 νόμων 308, 361
 Σοφοκλής 82, 186, 361
 Στέφανος 204, 308
 οίνος 73, 116, βλ. καί κρασί
 οίστρος 207

- 'Ολλανδός ιατρός 159
 'Ολύμπιος Ιωάννης 283, 301, 362
 Όλυμπος 149
 Όμηρος 94
Όμηρον βατραχομομαχία 53
Όμιλία φυσιολογική 79
Όμιλία περί πληθός κόσμων 120
 όμογενής 79
 όμογενών ώφέλεια 119
*'Όμοια τών έλλειπόντων όμοιων ιά-
 ματα* 60
 όμοιότης 60
 όμφαλοκήλη 303
 όμφαλός 303
 όμφαλοτομία 304
 όνειρα 125
 όνειρατα 84
 όνομασία ιάμάτων 327
 παθών 327
 παραδοσιακή 309
 φυτών 327
'Όνομαστικόν όλων τών έπιστημών
 194, 212
 περί του παντός 134
 όνοματοθεσία 329
 όνοματολογία 329
 άνατομική 329
 άρτηριών 250
 έπιστημονική 328
 φλεβών 250
*'Όνοματολογία βοτανική τετράγλωτ-
 τος* 70, 71, 202, 291, 292
 όνος 301
 όντότης νοσολογική 274, 282, 284
 όνουξ 118, 125, 138
 όξειδιο 150
 σιδήρου 128, 249
 όξος 116, 150
 όξύ άλικό 91, 150, 160, 274, βλ. και υ-
 δροχλωρικό
 άνθρακικό 232, 233, 321
 βενζοϊκό 259
 γαλακτικό 331
 θεικό 278
 λιθικό 128, 259, 260, βλ. και ούρι-
 κό
 όξικό 150
 όξυθεικό 279
 ούρικό 128, 259, 260, 332, βλ. και
 λιθικό όξύ
 στεατικό 128, 334
 ύδροχλωρικό 274, βλ. και *άλικό*
 φωσφορικό 144, 259, 287
 όξυγένιον 231, 245
 όξυγόνο 124, 129, 179, 231-233, 244,
 245, 260, 321, 332
 όξυδέρκεια 208
 όξύτης 81
 'Οξφόρδη 216
 Όξωνία 216
 όπή φλεβική 235
 ώσειδής 245
 όπιο 122
 όπός 249
 όπόπια 224, 228, βλ. *orbites*
 όραση 80, 81, 111, 120, 132, 136, 145-
 147, 247, 268
 όράσεως λειτουργία 268
 όργανα 81, 260, 268, 281, 303
 άκοής 145
 αισθητήρια 81, 152
 άναπνευστικά 190, 209
 άναπνοής 136
 γεννητικά 261, 306, 331
 ζώου 145
 ούρογεννητικά 333
 πέψεως 136
 τροφής 146
 φωνής 136
Χημείας και Φαρμακευτικής 97
 χυμικής 96
 χωνεύσεως 146

- ὄργανον αισθήσεις 136
 ὄργανισμός 113, 118, 179, 231, 244, 284, 299, 329, 332
 ἀνθρώπινος 77, 322, 323, 337
 ὄργανισμοῦ προσαρμογή 322
 θερμοκρασία 232
 ὄργασμός γαστρικός 90
 ἐντέρων 90
 ὄρεξις 285
 Ὁρειβάσιος 27, 94
 Ὁρκος Ἱπποκράτους 183
 ὀρμή φυσική 81
 ὀρολογία 235, 313
 ἀνατομική ἑλληνική 255
 ἑλληνική 246, 257, 262, 272, 274, 301, 320, 327, 330, 338
 ιατρική 223, 259, 273, 300, 325 κ. ἐξ.
 νόσου 272
 ὀρος ἀνατομικός 118
 γαλλικός 286, 313, 331
 γερμανικός 331
 ἑλληνικός 274, 307, 329, 330
 ἐπιστημονικός 308, 328
 ιατρικός 328, 329, 338
 ιατρικός ξενόγλωσσος 329
 ἰταλικός 283, 308
 λατινικός 307, 333
 ὀρπιμέντο 99
 ὀρρός αἵματος 57
 ὀρύξης καλλιέργεια 283
 ὄρχεις 261
 ὄρχιδια 75, 261
 ὄρχιδίων πρήσιμα 117
 χιτώνες 186, 196
 ὄσμη 125, 136
 ὄσπρια 72, 117
 ὄστά 224-226, 281, 287
 ἀκουστικά 223
 ἀνθρώπου 223
 δακρῶν 224, βλ. καὶ lacrymaux
 ἰσθμοειδή 224
 κουφοτά 223
 λεκάνης 332
 σησαμοειδή 330
 σκελετοῦ 179
 ὄστάριο-α 224, 266
 ἄκμων 266
 ἀναβολεὺς 266
 ἀκουστικά 267
 ἀνατομικά 155
 κυκλοειδές 267
 περιφερές 266
 σησαμοειδή 223
 στάρες 266
 Συλβίου 267
 σφύρα 266
 ὀστεολογία 179, 223, 224
 ὄστον 129, 134, 238, βλ. καὶ κόκκαλο
 ἠθμοειδές 224
 ιερό 95, 185, 223, 224, 306
 λιθοειδές 267
 πετρώδες, βλ. λιθοειδές
 σφηνοειδές 224
 ύοειδές 224, 228, 253, 330
 ὕψιλοειδές 223, βλ. καὶ ὑοειδές
 ὀστών πάθη 260
 παθολογικές καταστάσεις 260
 πυρήνες ὀστεώσεως 226
 σκληρότης 225
 σύστασις 146
 ὄστρακιά 186, 308, βλ. καὶ σκαρλατίνα 186
 ὄστρακόδερμα θαλάσσια 72
 ὄσφρησις 80
 ὄσφύς 224
 ὄσχεο 261, βλ. καὶ σακκούλα ὄρχιδίων 261
 Οὔγγαρια 37, 47
 Οὔγγροβλαχία 90
 Οὐζύλιος Καίσαρ 275, βλ. καὶ Usiglio
 Οὐίλης καὶ Οὐίλλις 113, 214, βλ. καὶ Willis Thomas

- Ουκρανία 36
 ούλα 273
 ούλων σκληρότης 305
 τριβή 305
 ούρα 120,129,159, 259, 260, 283, 285, 287
 ούρανίσκος 118, 224, βλ. και ούρανός
 ούρανός 224, βλ. και ούρανίσκος
 ούρηθρα 258, 259, 260
 ούρητήρες 258
 ούρια 259, 260, 332
 ούρον-ος 73, 125, 138, 209, 258, 260, 285
 ούρων σύσταση 259
 ούσια σακχαρώδης 260, 285
 ούς 114,115, 125, 306
 ώτός ανατομικά σχέδια 115
 ανατομική κατασκευή 114, 155, 266
 κουλότης 267
 περιγραφή 145
 πόνος 117
 προσύλειον 266
 σπείρες 155
 τυμπανίσκος 113
 φλόγωσις 69
 ούσια ζωώδης 128
 κατωτερική 57, 59
 μέλαινα, μαύρη 57, 59
 χρωστική 322
 όφεις δάκαμα 117
 όφθαλμία άφροδισιακή 75
 όφθαλμίατρος 333
 όφθαλμολογία Γαλλική 157
 όφθαλμομύελα 122
 όφθαλμός 122, 125, 145, 157, 280, 306
 όφθαλμού άκτινωτή ζώνη 157
 άμφιβληστροειδής χιτών 113, 116, 136,146
 ανατομική κατασκευή 268
 ανατομικό ίχνόγραμμα 116, 145
 σχέδιο 132, 135, 146
 άραχνοειδής χιτών 111
 βολβός 224
 θόλωση 157
 ίχνόγραμμα 115
 κόγχος 157
 κόρη 111, 116, 136,146,
 κατασκευή 111,114,132,135,146, 147, 155,157
 κερατοειδής χιτών 157, 111, 116, 136, 146
 κρυσταλλοειδές ύγρό 116
 κρυστραλλοειδής φακός, χιτών 136, 146,157
 ραγοειδής χιτών 111, 116
 σκληρός χιτών 136,146,116
 σκληήρυση 157
 σχήμα 111
 ύαλοειδές ύγρό 116, 136, 146
 ύδατώδες ύγρό 136, φακή 116
 ύδατώδης χυμός 146
 ύπογραφή [κατασκευή] 132,135
 φλόγωσις 69
 χοροειδής χιτών 116, 136, 146, βλ. και ραγοειδής χυμοί 132
 όφιόστρυγχο 142, 293, 294
 Όφμάνος, βλ. Όφφεμάνος
 Όφφεμάνος 95, 309, βλ. Hoffmann
 όχετός 258, βλ. ούρηθρα 258
 όχιά 98, βλ. και έχιδνα 98
 όψάριο 72

 Παβία 48, 178, 292
 παγετός 282
 πάγκρεας 47, 125, 256
 παγκρέατος έπικουρικός πόρος 47
 παγκρεατικό ύγρό 138
 Πάδοβα 44, 63, 77,188,193,194,196, 199, 203
 πάθη 88,

- βίαια 99
 έσωτερικά 68
 άφροδισιακά 199
 ψυχής 81, 84, 86
 παθών ιατρεία 68
 σημεία 68
 παθήματα 81
 πάθηση 271, 273, 285, 286
 άρθρώσεων 129, 287
 όστέων 129
 παθολογία 41, 42, 84, 95, 194, 333
 ψυχική 209
 παθολογίας θάματα 269 κ. έξ.
 παθολογική ανατομική Μοργκάνι 191
 πάθος 26
 άφροδίσιο 281, 282
 γαλλικό 280
 έξανθηματικό 308
 κολλητικό 307
 φθοροποιό 276
 ψυχικό 300
 πάθους κακοήθεια 310
 όνομασία 327
Παιδαγωγία 127
 παιδαγωγική 182
 παιδεία 23, 25, 142, 174, 327
 ιατρική 219
 παιδευτής κοινός 304
 Παιδιατρική 297 κ. έξ.
 παιδί 135,180,238,277,279,286,302,
 303, 305-307, 309, 310, 313, 314
 άκέφαλο 212
 'Αθηνών 313
 παιδιού καθαριότητας 151
 Παϊδούσης Μικές 282, 311, 362
 παιχνίδια 305
Παλαιό ιστορία 112
 παλάμη 287
 παλμός 238
 Παναγιωτάκος Παν. 181, 362
 Παναγιωτοπούλου-Γαβαθά 'Αγγ. 173,
 362
Πανδώρα 83, 151,186
 Πανεπιστήμιο-α 26, 312, 328, 337
 'Αθηνών 27, 235, 241, 249, 329
 Βιέννης 92,197, 204, 299
 εύρωπαϊκά 38, 41, 329
 Ευρώπης 24, 25
 Λειψίας 206
 Πάδοβας 63, 203
 Πανίας 48, 256
 Πέστης 68
 Πίζας 178, 215
 πανίον 322
 πανούκλα 'Αμερικής 274
 πανώλη 27, 41, 91, 92, 160, 185, 204,
 210, 216, 278, 314
 πανώλους ιστορία 161, 278
 λείψανα 92
 Πανώριος Μ. 123
 Παπά Γεωργίου Μιχ. 104,105, 118
 Παπαδάκης Στ. 311, 362
 Παπαδάτος Κ. 360
 Παπαδημητρίου Άλ. 174, 362
 Παπαδόπουλος Βρετός 'Ανδρέας 66,
 119, 362
 Παπαδόπουλος Θωμ. 41, 88, 98, 362
 Νικόλαος 23,105, 148, 293, 331
 Παπαδριανός 'Ιωάν. 123, 362
 Παπαεμμανουήλ-Καραθανάση, Έλ.-
 Αίμ. 64, 362
 Παπαεθυμίου Βασίλειος 131
 Παπαϊωάννου Λουκάς 249, 253, 255,
 329, 363
 Παπάς Άνθιμος 105, 107,134, 242
 Παπασπύρου Νικ. 368
 παραγγελία προφυλακτική 76
 παραγγέλματα 287
 διαιτητικά 147
 διαιτητικής 72
 παράδειγμα 76
 Παράκελσος 95
 παρακέντηση 278

- Παρανάκας Ματθαίος 363
 παραννοχίδα 65
 παράσιτα 156, 280
 παρασκευάσμα ανατομικό 228, 337
 παρατήρηση 189, 200, 260, 312
 ἀναλυτική 319
 παράτρημα 304, βλ. καί εκθλίψεις
 παραφίμωσις 75
 παρεγκεφαλής 80, 113, 209, 306
 παρέγχυμα 129, 234
 Παρίσι 36, 37, 44, 78, 87, 128, 161,
 173, 181, 184, 186, 187, 189, 190,
 195, 200, 204, 208, 209, 211, 212,
 214, 254, 275, 303, 306, 313, 337
 παροικιακός Ελληνισμός 36
 παρουσίαση βιβλίου 85, 92, 93, 133,
 139
 πάστα 99
 πάστρα 279
 Πατάβιο 53, 133, 185, 186
 πατέρες πνευματικοί 304
 Πάτρα 48
 Πατριάρχης Ιεροσολύμων 48
 Πατρινέλης Χ. Γ. 119, 363
 πατρίς 24, 79, 86, 287, 328
 Πάτσιου Βίκου 35, 96, 363
 πάτωμα 305
 Παυία 187, 209, 211, 319
 Παύλος Αίγινήτης 27, 94
 πεγζαδέ 82
 πεδιάς 98
 Πεζόπουλος Σ. Ν. 363
 πείρα 189, 319
 πείραμα 133, 178, 179, 200, 209, 212,
 214, 216, 219, 227, 232, 233, 242,
 244, 245, 256, 260, 262, 279, 321,
 323, 283, 284, 308, 312, 319, 321,
 322
 φυσιολογίας 317 κ. ἐξ.
 χημικών 259
 πειραμάτων ἀπαγόρευση 320
 πειραματική φιλοσοφία 124
 φυσιολογία 118
Πειραματική φυσιολογία 200
 πέλινα 125
 πελίωσις 274, 329
 πελλάργα 281
 πέλημα 287
 πένης 279
 ψωραλαΐτος 280
 Πεντόγαλος Γερ. 27, 85, 92, 329, 363
 πέος 258, 261
 Περδικάρης Ἄναστ. 104, 103, 119,
 301
 Μιχαήλ. 313
Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων 93, 305
Περὶ τῆς φλεβοτομίας 61
Περὶ τοῦ καθαρισμοῦ τοῦ ἀέρος διὰ
τοῦ ἀλικοῦ ὀξέος 91
 περιγραφή ανατομική ὁργάνων 191
 περιδεις 322
 περιηγητής 302
 περικάρδιο 234
 περιναίο 75
 περιοδικό 231, 322, 323
 ἀγγλικό 320
 γερμανικό 80
 ἐπιστημονικό 156, 233, 338
 εὐρωπαϊκὸ 177, 228
 Εὐρώπης 219
 ιατρικὸ 200, 338
 Λονδίνου 284
 προεπαναστατικὸ 171 κ. ἐξ., 337,
 338
 περισσότερο 224, 267
 περιπνευμονία 64, 69, 271
 περιποίηση νεογενήτου 303
 νεογνοῦ 299
 ὀδόντων 130
 περίστασις 99
 περιτόναιο 230, 254, 303
 περιτονίτις 284, 333

- περίττωμα 88, 138
 περιχαρία 73
 περιχόνδριο 224
 Περού άντιβασιλεύς 283
 περουβιανός φλοιός 283, βλ. και κίνα-κίνα
 Πέρσαι 112
 πεσοματία 100
 Πέστη 36, 37, 68, 197
 πετάνευρο ένδρo 215, βλ. και *alisma plantago*
 πετέχια 333
 πετροσέλινο 273
 Πέτσιος Κώστας 111, 120, 363
 πέψη 77, 145, 147, 253, 256
 πέψεως λειτουργία 257
 πήβα 73, βλ. και ζύθος 73
 πήκτωμα 333, βλ. και *gelatine*
 πηξίς θαλάσσιος 95
 πήχυς 118
 πιεστήρια 194
 Πίζα 79, 190, 195, 210, 215
 Πίκκολος Νικ. 190, 209, 226, 243, 331, 363
 πικραγουρία 99
 πίνακας ανατομικός 155, 160, 241
 στατιστικός 160, 314, 315, 338
 Πίνδος 74
 Πινέλ Φίλιππος 89, 198, βλ. και *Pinel*
 πιοτά 73
 πνευματώδη 98
 πιπερόριζα 148, βλ. και ζικίβερι, ζιν-τζιφύλλι 148
 πιστάκη 142
 πιτυαία βάλανος 113, 118, βλ. και ύπόφυση
 πλακοῦς 245
 πλάνη 303
 πλάσματα ανθρώπινα 307
 Πλατάκης Έλ. 216, 363
 πλατυσμός 237
 Πλάτων 94, 181, 209, 243
 πλέγμα ήλιακόν 332
 πλευρά 223, 230, 321, 230, 234
 πλευράς πάθος 271
 πλευρισία 65, βλ. και πλευρίτης, πό-ντα
 πλευρίτης 65, 69, 117, 271, 284, βλ. και πλευρισία, πόντα
 πλευρίτης νόθος ή χολώδης 65
 πληγή 117
 καρκινωματώδης 276
 πληθυσμός 108, 282
 πληροφορία ιατρική 212
 στατιστική 309
 Πλίνιος ό πρεσβύτερος 94
 Πλουμίδης Γ. Σ. 24
 Πλούταρχος 100
 πλύσιμο 65, 304
 πνεύμα ζωτικών 231, 244
 πνεύματος κόπος 88
 πνευμόνι 239, 244, βλ. και πνευμών
 πνευμονία 123, 271, 333
 πνευμών 123, 125, 129, 229-234, 244, 245, 250, 252, 271-273, 302, βλ. και πνευμόνι
 πνεύμονος άπόστημα 69, 271
 γάγγραινα 69
 έλκος 60
 λοβοί 229
 πλέγμα νευρικό 232
 σκίρροι 69
 τύλοι 69
 φθίσις 69
 πνιγμένος 99
 ποδάγρα 300
 ποδαλγία 66, 67
 πόδες 80
 πόδι 273, 322
 ποίημα 86, 281, 282
 ιατρικό 121
Ποιήματα ιατρικά 121

- Ποικίλη διδασκαλία* 135
πόλεμος σταυροφορικός 95
πολιορκία 79
πολιτισμός 95, βλ. και πολιτισμός
Πολίτης Αθ. 181, 205
πολιτική νοσοκομειακή 315
πολιτισμός 95
Πολυζωΐδης Αν. 183, 207, 208, 211
πολυκέφαλος ανθρώπινος 143
πολυουρία 285
πολύτριχο 148, βλ. και άδιαντο
πολυφαρμακία 121
πόμα 88, 116
πονημάτιο ιατρικό 80, 207
πονόμασος 117
πόνος 271, 273, 276, 302
 δριμύς 66
 έσπερινός 273
 κεφαλής 117
 λαιμού 69, 117
 όδόντων 117
 σώματος 117
 ώτιών 117
πόντα 65, 117, βλ. και πλευρισία,
 πλευρίτης
πορεία 90, βλ. και όδός
πόρος ακοής 266
 άκουστικός 186, 266
 άρτηριακός 245, 246
 βοττάλειος 245, 246
 γυναικός 261, βλ. και κόλπος
 θωρακικός 257, 332
 παγκρεατικός 256, 257
 Στένόν 157
 ώοειδής 241, 245
πορτοπούλα 236, 246
πορφύρα 310, βλ. και βόαι
πορφύρισμα 308, βλ. και σκαρλατίνα
 308
πορφυρισμός 308, 329
πόσις 84, 86
Ποστολάκας Δημ. 121
Ποστέλνικος 88
Πούλιος Γεώργιος 363
Πούλιου Μαρκίδαι 66
Πούλος Δημ. 24, 103, 105, 133, 202,
 248, 258, 260-262, 333, 334
Πουρναρόπουλος Κων. Γ. 364
 Γεωρ. Κ. 311, 347, 363
Πράγα 197
Πραγματείας ιατρικής 93
πραγματευταί 60
Πρακτική ιατρική 199
πρεσβυωπία 333
Πρίντζιπας Γεώργιος 146, 364
πρίσμα 273
 μεσεντέρον 69, 117
 όρχιδίων 75, 117
 σπληνός 69
προαίρεςες βίου 86
προβλεπτές νύγείας 313
προβοσκίς 277
πρόγνωσις 92
προγνωστικό 90
πρόγραμμα βασιλικού Αθηναίου 209
Προκοπίου Δημ. 53, 364
πρόληψη 25, 86, 180, 304, 307
πρόλογοι ιατρικών βιβλίων 27
Προμηθεύς 207
πρόνοια 304
πρόοδος έπιστημών 319
 φιλοσοφίας 319
προπάτορες 328
Προγνωστικόν Ήπποκράτους 87
προσδιόρισις Ιατρικών 89
προσκίνησις 88
προστασία 91, 278, 310, 312
προσφώνησις 85
προσχηματισμός 262
προσωπογραφία 77
πρόσωπον 117, 273, 304
προφορά 327

- προφύλαξη 91, 92, 278, 279
 Πρώτος Δωρόθεος 315
 πρωκτός 306
*Πρώτη τροφή του υγιούς ανθρώπινου
 νός* 151
 Πρωτοπάλης Έμμ. 190, 364
 πτηνό 72, 320
 πτύαλος 253
 πτυγίο 299
πτωματοτομία 330
 Πυθαγόρας 94
 Πυλαρινός Ιάκωβος 180, 310-312
 Πύλη Υψηλή 315
 Πύλος 107
 πυλωρός στομάχου 322
 πυξάκανθα 148, βλ. και κόκκος Αύε-
 νιώνος
 πύρ 287
 πυρετός 41, 69, 78, 123, 273-275, 279,
 283, 302
 άμφημερικός 54, 282
 άνέντης 54
 άφροδισιακός 75
 γαστρικός 90
 διαλείπων 282, 283
 έλειογενής 283
 έλκώδης 55
 ήμιτριταίος 121
 καθημερινός 282
 κακοήθης 61
 κίτρινος 216, 274, βλ. και ώχρός
 274
 κρυμώδης 282
 όλέθριος 54
 όξός 54, 54
 περιοδικός 54, 69, 187, 198, 203,
 282
 σκιρρώδης 55
 σκορβουτικός 273
 τεταρταίος 54, 282
 τριταίος 54
 χολερικός 89-91, 275, 278, 314
 χρονικός 55
 ώχρός 274, βλ. και κίτρινος
 πυρετού διαιρέσεις 54
 προγνώρισμα 53
 τριταίου θεραπεία 57, 59
 πυρετοφλοιός 142, 283, βλ. και κιγγό-
 νη, κίνα
 πυρήνες όστεώσεως 190, 226, βλ. και
 σημεία κοκκαλώσεως, les nou-
 aux osseux
 πυροφορισμός 205, 299
 Πύρρος Διονύσιος 34, 36, 38, 43, 46,
 48, 77, 96, 187, 226, 230, 235, 248,
 257, 258, 262, 364, 271, 272, 277-
 279, 285, 287, 292, 305, 331, 332,
 334
 Q αβάρβαρον 148
 Ραββί Σαμουήλ 60
 ραβένι 322
 Ραγκαβής Α. Ρ. 151, 364
 Ραζής Δημ. 96
 ρακή 73
 Ράκος Θεόδωρος 105, 107, 131
 Ραστής Ιωάννης 188, 193, 196, 204,
 206, 319
 Ράτζ Σαμουήλ 47, 68
 ραφή 223
 ράχης 286
 ράχεως κύρτωμα 286
 ραχίτις 144, 286, 300, 330
 ραχοκόκκαλο 230, 258
 Ραψάνη 149
 Ρέδιος 133, βλ. και Redi
 Ρέργκ Σ. 83
 ρετζέταις 75
 ρευματικό 65, βλ. και άρθρής 65
 ρευματισμοί 184
 ρευστό νευρικό 152
 ρευστότης 78

- Ρήγας Βελεστινλής 104, 107, 119, 159, 237, 238, 239, 250-252, 258, 259, 261, 262, 277, 286, 302, 304, 333
- Ρηγάτος Γερ. 307, 329, 364
- ρίζα 75, 76
- ρίς 224
- Ρόζος Βασ. 85, 359
- Ρολλίν 112, βλ. καί Rollin
- Ροντόπουλος Π. 364
- ροτάγγον 142
- Ρουάσκιος 248, βλ. καί Ruysch Fr.
- ρουβάρβαρο 122
- Ροϋδбек 133, 248, βλ. καί Rudbeck
- Ρουμανία 63, 88, 241
- Ρουμανική Ακαδημία 244
- γλώσσα 135, 156
- ρούς λευκός γυναικών 282
- Ρουσσόπουλος Γ. Π. 158, 359
- Ρουσσώ 304, βλ. καί Rousseau J. J.
- Ροϋφος ό Έφεσίσιος 224, 253, 364
- ρύσις κοιλίας 117, βλ. καί φλούσσος
- Ρωμανίτης Έμμ. 128
- Ρώμη 94
- Ρωσία 66
- Ρωσική γλώσσα 130
- Σ αβατιέρος 254-255, βλ. καί Sabatier
- Σάββας Κων. 282
- Σάθας Κων. 53, 61, 66, 77, 78, 83, 100, 132, 145, 129, 193, 364
- Σαινθιλαΐρος 209, βλ. καί Saint-Hilaire Geoffroy
- σακκία 247
- σακκουλαραίοι 26
- σάκχαρις 285
- σάκχαρο 128, 285, 301
- γάλακτος 146
- γαλακτώδες 128
- σακχαρόνερο 300
- σαλέπι 148, βλ. καί σατύριο, κυνός όρχις
- σάλπιγξ 261
- άκουστική 266
- εύσταθίου 266
- εύσταχειανή 266, 332
- εύσταχίου 266
- Σαλσβοϋργο 85
- Σάμιος Βύρων 364
- σανδράκα 99
- Σανσεαδέ Μολλά 207
- Σαντορίνι 47, 53, βλ. καί Santorini Giovanni
- Σαξονία 56, 58
- Σαραφίδης Έκτωρ 88, 181, 364
- Σαρής Μανουήλ Τενέδιος 137, 244, 301
- σάρκα 117, 134
- Σάρπιος Παύλος 242, βλ. καί Sarpi P.
- σαρσαπαρήλα 148
- Σαρτόριος Ιωσήφ 349
- σασάφρα 142, 148
- σατύριο 148, βλ. καί κυνός όρχις, σαλέπι
- σαφήνεια λέξεων 88
- Σειράς στοιχειώδους 135
- σέλινο 273
- σέννα 142, 148
- Σεραφεΐμ Ιωάννης 41, 45, 89-91, 161, 275
- Σεργίου Νικόλαος 209, 211
- σημάδια μελανά 273
- σημεία κοκκαλώσεως 190, βλ. καί πυρήνες όστεώσεως, les noyaux osseux
- παθολογομονικά 333
- παθών 67
- σημειώματα 74, 100, 128
- σήψις 113, 118
- σιαγών 224, 287
- σίαλος 25, 73, 253, βλ. καί σίελος
- Σιάμ 306, βλ. καί Ταϊλάνδη
- Σιατιστεύς 118, 202

- Σιδέρη Ἰαλὼη 178, 215, 364
 Σιδέρης Ν. 303, 364
 σίελος 138, 209, 274, βλ. καὶ σίαλος
 σικότι 118, 277, βλ. καὶ ἦπαρ
 Σιληβρία 48
 σίλφιο 142, 148, βλ. καὶ μοσχοθυμία-
 μα
 Σιμόπουλος Κυρ. 216, 302, 365
 Σίξτος Πάπας 116
 Σίπθορπ Ἰαν. 216, βλ. καὶ Sibthorp
 σίφων τριχοειδῆς 247
 σκάλισμα 130, 276
 σκαμμωνία 148
 Σκαρβέλη-Νικολοπούλου Αγγ. 108,
 365
 σκαρλατίνα 186, 212, 308, βλ. καὶ
 ὀστρακιά, πορφύρισμα
 σκάρφη 142, βλ. καὶ ἐλλέβορος
 σκελετός 225, 337
 ἀνθρώπινος 142, 143, 156, 223-225
 σκέλος 228, 323
 σκελοτύρβη 273, 329
 σκευὴ χάλκινα 276
 σκέψη 84
 προεπαναστατικὴ 319
 Σκιαδᾶς Ν. Σ. 89, 365
 Σκλαβενίτης Τρ. 148, 178, 365
 Σκλαβόνος Γεώργιος 267
 σκληρότης 302
 σκλήρυνσις ἥπατος 207
 σκολαμέντο 75, βλ. καὶ γονόρροια
 ἀφροδισιακὴ
 σκόνη 272
 σκορβούτο 95, 273, 274
 σκορδούλα (= πανώλη) 27
 Σκουβαράς Εὐαγ. 365
 σκουληκάκια 134, 262, βλ. καὶ σπερ-
 ματοζωάρια, ζώφια σπερματι-
 κά
 σκουλήκιτενία 277
 σκουλήκια 65, 98, 262, βλ. καὶ ζώφια
 σπερματικά
 Σκουλιδᾶς Νικόλαος 62, 63
 Σκύθαι 304
 σκυλί-ος 274, 232, 256, 320, 322, 323
 λυσσασμένος 70, 98
 σκύλλα 148
 σκυλλικό ὄξος 116
 σκώληκες ἐντόσθιοι 143, 276
 Σμιθ Ἰάκ. Ἐδ. 133, βλ. καὶ Smith
 Σμυρναῖος 209
 Σμύρνη 48, 108, 146, 182, 204, 209
 σόγγος 273
 σοκκολάτο 73
 Σόλας Σεραφίνο 216
 Σολωμονίδης Χρ. 365
 Σουγδουρῆς Χρ. 34, 36, 42, 46, 66
 σουλτάνος 77
 Σοφιανόπουλος Π. 275
 Σοφίας ἀπάνθισμα 141
 ἐραστής 79
 σοφίσματα 189
 σοφοδιδάσκαλος 87
 Σοχχέρ Κονράδος 67
 σπαραγμός 65
 σπάσμα 117, βλ. καὶ κατέβασμα
 σπασμός 81, 304
 σπέρμα 63, 118, 138, 209, βλ. σπορά
 σπερματοζωάρια 119, 134, 262, βλ.
 καὶ σκουληκάκια
 σπίτι 279
 σπλάχνα 125, 134, 143, 151, 155, 160,
 248, 286, 337
 σπλάχνων ἀνατομικά παρασκευά-
 σματα 143, 144, 156
 σπλαχνολογία 179, 334
 σπλήν 118, 125, 117, 202, 256, 258,
 273, 322
 σπληνός πρίσμα 69
 λειτουργία 256
 σύστασις 256
 χρήσις 322
 σπληνίτις 284

- σηπτική 273
 σπόνδυλος 118, 223, 224, 234, 251
 θωρακικός 230
 νωτιαίος 230
 όσφυϊκός 306
 σπορά 73, 261, 262,
 σπόρος 118, άγιος 148
 σπουδαστές 24
 σπουδαστήρια 23
 Σπρεγγέλιος 181, 205, 209, βλ. και
 Sprengel Kurt.
 Σταϊρκ Άντωνιος 47, 72, 74, βλ. και
 Stoerck Anton
 Στάλλιος 95, βλ. και Stoll M.
 Σταματιάδης Έπ. 315, 365
 Σταμούλη Ρόδη 308, 361
 Στασινοπούλου Μαρία 136, 365
 στατιστική 212, 303, 315, 329
 Γαλλίας 315
 Σταυρόπουλος Αριστ. 63, 82, 83, 182,
 279, 315, 365
 Στένον 157, βλ. και Steno
 Στεργέλλης Αριστ. Π. 24, 53, 365
 στερεοποίησης 304
 στέρνο 224, 230
 Στεφανίδης Μιχ. 327, 365
 Παναγιώτης 187
 στέφανος χειρουργίας 187
 στηθόπονος 300
 στήθος 142, 271, 272, 302, 303
 στήθους φλόγωσις 65
 στήλη βολταϊκή 214, 323
 σπονδυλική 223, 306
 Στοιρκίος 207, βλ. και Stoerck Anton
Στοιχεία αριθμητικής και άλγέβρας
 140
Ίατρικής Χημείας 190
λογικής και ηθικής φιλοσοφίας
 137
της γενικής ιστορίας του Μιλλιότ
 140
της μεταφυσικής 152
φυσικής 114
 Χειρουργικής 207
Στοιχειώδες σύγγραμμα περί ήθικής
και ευδαιμονίας 149
Στοιχειώδης Εγκυκλοπαίδεια των
παιδικών μαθημάτων 151
 στόλος 79
 στόμα 65, 117, 272, 303, 305
 στομακάκη 274
 στομακακία 273
 στόμαχος 65, 88, 125, 131, 253, 256,
 257, 322
 στομάχου έμπερδευμός 66
 κάθαρσις 70
 κατασκευή 253
 καρδιακή μοίρα 322
 περισταλτική κίνησης 254
 σπασμός 69
 συντήρησης υγείας 88
 ύμένες 253
 φλόγωσις 69
 χιτώνες 254
 στοχασμός 319
 Στράβων 273
 στραμμώνιο 47, 293, 294
 στρατεύματα 274
 γαλλικά 187
 Στρατηγός Άντ. 25, 34, 36, 42, 45, 46,
 53, 230, 233, 246, 248-250, 258,
 271, 273, 275, 279, 282, 291,- 327,
 330
 στρατόπεδο 279
 στρύχνος γλυκόπικρος 142
 κηπαϊός 142
 μανικός 142
 στύραξ 148
 βενζοϊνός 142
 σύγγραμμα 25, 85, 94, 142, 156, 203,
 216, 231, 246, 231, 327
 άνέκδοτο 216

- ιατρικό 194, 226
 Ιατρών 62
 Ίπποκράτους 210
 ιταλικό 53
 φυσιολογικό 189
 συγγραφέας-είς 26, 35, 44, 68, 77, 86-88, 95, 96, 98, 100, 104, 112, 113, 116, 118, 128, 135, 151, 160, 214, 234, 235-238, 252, 254-256, 258, 261, 262, 267, 278, 283, 315, 328, 329, 338
 αρχαίοι 243
 βοτανικοί 71
 Γερμανός 182
 ιατροί 35, 36, 338
 λόγιοι 25, 35, 36, 38, 103
 συγγραφή 96
 συγκοπή 99, 100
 Συδενάμος 95, 284, βλ. και Sydenham
 συζυγία έγκεφαλική 232, 320
 συμπαθητική 80
 σκότιον 125, βλ. και ήπαρ 125
 σύλληψις 134, 300
 ανθρώπου 262
 συλληψεως δοξασία 119
 Συλλογή Ιπποκρατική 282
 Σύλλογος προς περιστολήν τών έλω-
 δών νόσων 282
 συμβάντα 83
 συμπατριώτης 60, 89
 συμπτώματα 83, 90, 283, 307
 νόσου 275
 παθολογικά 333
 συμπτωματολογία 283
 νόσου 274
 συνδεσμολογία 179, 334
 σύνδεσμος 124, 138
 κρεμαστήρ 255
 συνδρομητής 49, 77, 97, 189, 191, 206
 ιατρικών βιβλίων 48
 συνδρομητών κατάλογος 48
 συνεθισμός 86
 συνείδησις 79, 81
 συνήθεια 287, γυναικών 117
 σύνθεμα 130
 σύνθεσις σώματος 66
 συνθετοφαρμακία 208, βλ. και φαρ-
 μακομιξία
 συνουσία 73, 300
 συνουσιασμός 76, 261
Σύνοψις όλων τών έπιστημών 131
φυσικής 146
φυσιολογική 58
 συνταγή 63, 70, 291, 292
Σύνταγμα φιλοσοφίας 150
Σύντομος διήγησις περί φαρμάκων 56
έρμηνεία περί ιατρικών 58
 συντονισμός κινήσεων 209
 σύντριψις 130, 276
 συριγγμός 272
 συσταλτικότητα 184, 334
 συστατικό 328
 σύστημα άγγειακό 233
 άγγειώδες 233
 άναπνευστικό 77, 228, 241
 άρτηριώδες και φλεβώδες 233
 γαστρεντερικό 253
 έγκεφαλικό 331
 έρειστικό 223
 θεραπευτικό 195
 Ιατρικής έν Παρισίοις 89
 κυκλοφορικό 233, 241, 250, 332
 λυμφατικό 248
 μυϊκό 226, 332,
 νευρικό 179, 233, 262, 306, 332
 ούρικό 257
 ούροποιητικό 257, 333
 πεπτικό 77, 241, 253
 συμπαθητικό 334
 φυτικό 334
 συστολή 237, 238, μύος 228
 σύφιλις 25, 42, 281, 282, βλ. και μαλα-
 φράντζα

- συφιλιτεις νόσος 95, 281, 334, βλ. και
 ἀφροδίσιον πάθος 95
 σφαγή 79
 σφαιρία ἀντισυπτικά 57, 59
 καθαρτικά 57, 59
 πολύχρηστα 57, 59
 σφαιρίδια ἐρυθρά 122, βλ. και αιμο-
 σφαίρια
 σφουγγάρι 304
 σφραγίδα 179
 σφυγμός 238, 251, νεογνών 238
 σφύρα 267
 Σχινάς Δημ. 178, 187, 202, 256, 322
 Χρ. Μ. 199, 365
 σχίσμα 117
 σχοινίο ὄμφαλικό 245
 σχολεῖο 23, 319
 Ἰατρικῆς 206
 Μαιευτικό 27
 τακτικό 96
 χειρουργικό 27
 Σχολή Ἀλεξανδρινή 211
 Βουκουρεστίου 108
 Ἰατρική 278, 281
 Μεγάλης Ἑλλάδος 94
 Παρισίων 275
 Σμύρνης 108
 Χίου 224
 σχολιασμός 86
 σχολικά ἐγχειρίδια 103, 108
 προγράμματα 108
 σωλήν 320
 ἀρτηριακός 245
 ραχιτικός 306
 σωλήνες [ἀγγεία] 134
 ἡμικύκλιοι 155
 Φαλλοπίου 261
 σῶμα 79, 80, 88, 234, 307, 320
 ἀνθρώπινο 144, 147, 156, 160, 191,
 226, 227, 299
 γέροντος 284
 σώματος κατασκευή 86, 241
 σύνθεσις 116
 ἀσθε νήματα 113
 στερεά, ρευστά μέρη 124
 σώματα μαλπιγιανά νεφροῦ 258
 ψοφητικά 114
 Σωρανός 300, 301, 304, 366
 Τὰ ἀρέσκοντα τοῖς φῦσσοφοῖς 132
 ταινία 277
 ἐδραία 141
 ἐντέρων 143
 μονήρης 156, 277
 πολύαρθρος 143
 ταμαρική 148
 ταμάρινδος 141, 148
 Ταμπάκη Άννα 112, 123, 173, 348, 366
 ταμπάκος 99, 123
 πταρμικός 73
 ταράνδιο βρύο 142
 ταραντόλη 145
 ταρσοὶ ὀφθαλμῶν 224
 Ταυλάνδη 306, βλ. και Σιάμ
 τέϊ 73
 Τεκέλια 90
 τεκμηρίωση βιβλιογραφική 153 κ. ἐξ,
 309
 τελειοποίησις 299
 ὀργανισμοῦ 334
 Τενάρ 285, βλ. και Thenar
 τένων 124, 138
 τέρατα 307
 τερατολογία 58
 Τεργέστη 133
 τέρμινθος μολυσματική 191
 τερπνότης 73
 Τεσταμπούζας 62
 Θωμάς 63
 Αντώνιος 63
 τέτανος 272
 τέχνη 23, 100, 328

- έρμηνευτική 79, 81
 Ιατρική 188, 203, 291
 ιατροχειρουργική 332
 χειρουργική 291
 τεχνίτες 276
 τζαρλατάνοι 66, βλ. και κυκλοφόροι
 Τζέννερ 47, βλ. και Jenner
 τζερούσα 99
 τηλώδες σώμα 152
 τιθύμαλλος 99
 Τίμαιος 243
 Τιμόνης Έμμ. 180, 310, 311
 Τιπάλδος Γ. Ε. 366
 Τισσότ 26, 45, 46, 47, 62-64, 67, 157, 193, 202, βλ. και Tissot
 τίτανος 259, βλ. και άσβέστιο 259
 φωσφορική 225, 287
 τιτάνου φωσφορίου άλατα 128, 129
 τίτη 301
 τοίχωμα θωρακικό 234, 238
 τοκετός 119, 300
 τοκετού δυσκολία 286
 τομή καισαρική 286
 χειρουργική 303
 τοξικόδενδρο 142, 293, 294
 τοξικολογία 198, 208, 334
 τόξο άορτικό 251
 τόπος βρωμερός 99, βλ. και άμάρα
 Τορίνο 44
 τούβλο 283
 Τουλιάτος Διον. 45, 366
 Τουρκία 135
 Τούρκος 79
 Τούρνοβο Βουλγαρίας 59
 τουτούνιο 73, βλ. και νικοτιανή 73
 τραγάκανθα 142, 293, 295
 τραγανό 124, 224, βλ. και χόνδρος
 τραυματίας 79
 τραχεία άρτηρία 114, 115
 τραχείας ανατομικά σχέδια 115
 τράχηλος 223, 224
 τρέλα 84
 τρήμα ύπερκόγχο 228, 323
 ώοειδές 246
 Τριανταφύλλου Κ. 77, 366
 τρικυμία 81
 τρίχα 117, 125, 138
 άνθρώπινος 142, 143
 τρίχας αλύος 268
 μικροσκοπική εικόνα 156
 μορφολογία 268
 ρίζα 268
 τριχοειδή 242, 258
 τρόμος 275
 τροφαλίσ 300, βλ. και κολώστρον
 τροφή 61, 72, 100, 214, 254, 257
 παιδιών 127
 φυσική 299 ;
 τροφής όργανα 146
 τρόφιμα 226
 τροφός 181, 301, βλ. και βυζάστρα
 τρύξ 138
 Τσαριτσάνη 312
 τσαρλατάνοι 26, βλ. και κυκλοφόροι
 Τσιρπανλής Ζαχ. 24, 366
 Τσιτσέλης Ηλίας 44, 187, 193, 311, 366
 Τσουδερός Γιάννης 366
 τύλος 65, 69
 τύμπανον 266
 τυμπάνου κοιλότης 266
 ύμην 266
 Τυπάλδος Άλιφονσάτος Άντώνιος 86
 Γεώργιος Κοζάκης 24, 34-36, 39, 41, 43, 46, 89, 91, 95, 160, 161, 233, 275, 278, 284, 314, 330, 333
 Τυπάλδος-Λασκαράτος Ι. Γ. 24, 366, βλ. και Λασκαράτος Ι.
 τυπογραφείο 112
 τυπογραφική άβλεπία 133
 τυπογράφος 45, 62
 τυρί 116

- τύφος 275
 δυτικός 274
 επιδημικός 275
 ίκτηρῶδης 274
 Τωμαδάκης Ν. Β. 24, 79, 178, 215, 366

 ύγεία 81, 85, 88, 113, 125, 149, 185, 301
 λαού 27, 70
 παιδιών 130
 πεπαιδευμένων 67
 σωματική 64
 ύγείας κανόνες διατηρήσεως 141, 147, 150
 κανόνες προφυλακτικοί 98, 127, 141, 279
 προβλεπτές 313
Υγιεινατόριον 100
 ύγιεινή 88, 90, 194
 ύγρῶ ἀρθρικό 226, 331
 ἀσκιτικό 278
 γαστρικό 131, 254, 257
 νευρικό 152
 πλευριτικό 271
 ύδατώδες 247
 παγκρεατικό 257, 333
 σπερματικό 261, 262
 συνοβιακό 209
 ύδατώδες [λεμφαγγείων] 138
 ύδατα 116
 ἀμνιακά 209
 ύδερῶς 285
 ύδραγωγός φαλλοπίου 261, βλ. καὶ ἀγγεία ὠοδόχα 261
 ύδραργυρῶς 276, 281
 ύδραργύρου ἀχνη 281, βλ. καὶ liquor van Swieten
 ύδρογόνο 145, 232, 233, 260
 ύδροθώραξ 271, 334
 ύδροφοβία 216
 ύδρογλωρικό ὄξύ 91

 ύδρωπικία 123
 ἀνασάρκα 278
 ύδρωψ 278, 285
 ύδωρ 73, 78, 86, 232, 233, 267, 304, 322
 ύελοβυζεῖον 301, 329, βλ. βυζοαγγεῖον
 ύλη ζωτική 259
 ιατρική 95, 194, 292 .
 σύρική 259
 σύρῶδης 260
 φλογιστική 232, 232
 ύμῆν 118, 138, 225
 ■ ἀπονευρωτικός 236
 βελλουλώδης στομάχου 254
 διαφραγματικός 230
 διαφράττων 230, 234 '
 παρθενία 260
 σαρκώδης στομάχου 254
 τυμπανικός .186
 φλεβίων 246
 ύνιον ὀστούν 224
 ύοσκίαμος 47, 142, βλ. καὶ δυσκίαμος 142
 ύπεζωκῶς 230, 271, 330
 ύπερσαρκώματα 75
 ύπερώα 118
 ύπνοβασία 334
 ύπνοβάτης 208
 ύπνος 73, 84, 88, 116, 125, 214
 ύπογάστριο 118
 ύπό μνήμα 127
 ύπουργία 300
 ύπόφυση 113
 ύποχόνδριο 254, 256
 ύστέρησις καταμηνίων 100
 ύστερικά 300
 ύστεροτομία 286, 334

 (p αγητό 72, 73, 273, 302
 φάγουσα 276, βλ. καὶ καρκίνος φαινόμενο παθογνομικό 333

- φακοί διορθωτικοί 122
 Φαλόπιος Γαβριήλ 113, βλ. και Fallo-
 rio Gabrielle
 φαντασία 81, 86
 φαρμακεία 131, 292
 φαρμακευτική 96, 97, 184, 292, 293,
 334
 φαρμάκια 66, 98
 μεταλλικά 99
 φαρμακία 96, 185, 184, 208, βλ. και
 φαρμακευτική
 φάρμακο 59,78,86,127,140,184,194,
 208, 216, 276, 283, 289 κ. έξ.,
 305, 322
 άντισκορβουτικό 274
 έλμινθαγωγό 277, 331
 σύνθετο 292
 ύπνωτικό 306
 φαρμάκων ένέργεια και χρήσις 57, 58
 παρασκευή 97
 σύνθεσις και σκευασία 292
 φαρμακογνωσία 293, 334
 φαρμακολογία 41-43, 208, 293, 334
 φαρμακολόγος 158, 198
 φαρμακομιξία 208, 293, βλ. και συν-
 θετοφαρμακία
 φαρμακοποιία 208, 293
 έλληνική 292
Φαρμακοποιία γενική 96, 97, 248
 φαρμακοποιός 48, 96, 184, 334
 φαρμακοπώλης 208
 φάρυγξ 114, 131, 273
 φασκίές 305
 Φασουλάκης Στέριος 178, 367
 Φαττόρι 256, βλ. και Fattori
 Φαύος 207, βλ. και La Faye
 φελιασμός 314
 φερνησία 142, 293, 294
 φθείρα 304
 φθισικός 280
 φθίσις 118, 123, 272, 300
 πνεύμονος 69
 φθισουρία σακχαρώδης 285
 φθόνος 73
 φιάγκο 117, βλ. και δυσουρία 117
 φιάλη 321, βλ. και άγγεϊο 321
 φιλαυτία 80
 φιλέλλην καθηγητής 210
 Φιλιππούπολη 202, 283
 Φιλιππουπολίτης 84
 Φιλίτης Κων. 192, 202
 φιλολογία 210
 άρχαία έλληνική 207
 Γαλλική 189, 206
 νεοελληνική 291
Φιλολογική Εφημερίδα Γοτίνγης 93,
 181-182, 192, 207
 Φιλολογικό Γυμνάσιο Σμύρνης 48,
 146, 181
Φιλολογικός Τηλέγραφος 131, 137,
 149,150,173, 215, 274, 367
 φιλοπονήματα 130
 φιλοσοφία 212
 ανατομική 190, 209
 Αράβων 95
 ήθικη ιατρού 182, 183, 189, 211
 ιατρική 182, 189, 211
 πειραματική 124
 φιλοσοφίας διδάσκαλος 56
 φάτα 23
 φιλόσοφος 182
 φιλοστοργία 300
 φίμωσις 75
 φλέβα και φλέψ 118, 125, 230, 232,
 241, 242, 245-248, 278, 319-321
 άζυγος 252
 άρτηριώδης 243
 βραχίονος 252
 γαλακτώδης 257
 θυρωρός 252, 255, βλ. πυλαία
 κοίλη 239, 252, 255
 λαγόνιος 252

- πνευμονική 229, 239, 243, 252, 333
 πνεύμονος 252
 πόρτας 255
 πυλαία 252, 255, βλ. καί φλέψ θυ-
 ρωρός
 σύζυγος 252
 ύποκατακλείς 252
 ύποκλειδίου 252, 257
 σφαγίτις 252
 φλεβών άναμύζηση 322
 βαλβίδες 246
 όνοματολογία 250, 252
 φλεβοτομία 61, 70, 73
 φλεβοτομίας περιορισμός 121
 φλεγμονή 180, 271, 273, 284, 302, 305
 άφροδισιακή 75
 φλεγμόνι 64, βλ. καί πνεύμων
 φλογιών έγκέντρισμα 95, βλ. καί έμ-
 φυλλίασμα
 φλόγωσις 69, 304
 διαφράγματος 69
 ήπατος 69
 λέπρας 275
 κεφαλής 69
 όφθαλμών 69
 στήθους 65,
 στομάχου 69
 φλεγμονίου 64
 ώτιων ή αύτίων 69
 φλοιός πυρετού 293, 295, βλ. καί κτυ-
 χόνη
 φλούσσοι 117, βλ. καί ρύσις κοιλίας
 117
 φλύκταινα 310
 φόβος 66, 73, 302
 φοινικισμός 307, 330
 φοιτητής ιατρικής 140, 181
 Φοντενέλ 120, βλ. καί Fontenelle
 φοράδα 301
 Φουρκροά 128, 259, βλ. καί Fourcroy
 φούσκα 118, 229, 258, 277, 279, βλ.
 καί κυψελίδα, κύστις
 φουσκαλίδα 229, βλ. καί κυψελίδα
 φουσκοπύρωμα 273
 Φραγκίσκος Έμμ. 128, 139, 173, 204,
 367
 Φραγκούλας Ι. Ν. 122, 367
 Φρακαστόρο 281, 282
 Φράνκ Πέτρος 198, 260, 285, βλ. καί
 Frank Peter
Φαρμακοποιία γενική 187
 φράσις άπλή 82
 έλληνική 83
 φρίκη 275
 φροντίς 313
 φυλακή 127
 φύλιασμα 310, 313
 δαμαλίδος 82, 83
 εύλογίας 83
 φυλιάσματος οίκος 122, 310
 Φνλλάδα 60
 φύματα 304
 ύπογλώσσια ή βαρθολίνεια 253
 φυματίωση 272
 φυσική 95, 108, 118, 181, 207, 207,
 208, 319
 έέργεια 84
Φυσική δημόδης 139
 ιστορία 84, 108, 133, 146, 194, 202
πειραματική 144
Φυσικής άπάνθισμα 119
Φυσιογνωμικά 199
 φυσιολογία 41- 43, 68, 77, 84, 95, 107,
 136, 174, 179, 189, 194, 196, 197,
 204, 209, 211, 212, 214, 219, 231-
 233, 321, 338
 άνθρώπου 208
 παθολογική 179, 195, 212, 333
 πειραματική 194, 200, 333, 338
 φυσιολογίας γνώσεις 200
Φυσιολογία πειραματική 195
 Χάλλερ 321
 φυσιολόγος 95, 200, 212, 322

- φύσις 96, 284, 303, 305
 φυσκάλημα 287
 φυσκαλίδα 229
 χολής 255
 φυτά 99, 134, 209
 άντισκορβουτικά 273
 Γερμανίας 142, 143
 Ελλάδος 216
 Ευρώπης 142
 ιαματικά 273
 ιατρικά 142
 φαρμακερά 98, 142, 148, 156
 φαρμακευτικά 291
 φυτών ιατρική οικονομική χρήση 216
 όνομασία 327
 φωνή 262
 Ελλάδος 123
 φωνής άπώλεια 321
 φώς 25, 81, 146
 φωτός διέλευσις 132
 φωσφορία τιτάνου 259
 φώσφορος 120, 159, 204, 226, 259, 285
 Φωτεινός Γεώργιος 367
 φωτισμός γένους 23
 Ευρώπης 95
- X αρέτης Κήρυκος 34, 36, 39, 43, 77,
 78, 196, 228-230, 234, 236-238,
 241, 245-247, 249-257, 330, 331,
 333, 334
 Xαιρέτης Α. 307
 Δημήτριος 77
 χαλβάνη 143
 χαλκογραφία 119
 ιατρική 157
 χαλκός 276
 Χάλλα 59, βλ. και "Αλλη
 Χάλλερ 321, βλ. και Haller Albrecht
 χαρά 73
 Χάρβευ 120, 133, βλ. και Harvey W.
 Χαρθούρης Ιωάννης 44, 45
 Μάρκος 44
- Χαριτάτος Μάνος 173
 Χαροκόπος Σπ. Α. 367
 χαρούπια 143, βλ. και κερατώνια, ξυ-
 λοκεράτιον
 χαρτί 95
 Χατζηδήμος Αθ. 72 κ. έξ., 116 κ. έξ.,
 358
 Χατζόπουλος Κων. 92, 367
 χείλος 117, 130
 χεῖρες 134
 χειρόγραφο 27, 44, 58, 67, 69, 71, 128,
 131, 244, 250, 273, 276
 ιατρικό βιβλίο 49
 χειρομαλάξεις 286
 χειρομαντικές γραμμές 140
 χειρουργία 131, 194, 212, 239, 286
 χειρουργίας ιάματα 55, 56
 χειρουργική 203, 209
 χειροῦργος 84, 212, 303
 πεδιάδος 98
 χελώναι 286, βλ. και χελώνια, χοιράς,
 βρογχοκήλη
 χελώνια 286, βλ. και χελώναι, χοιράς,
 βρογχοκήλη
 Χεμίκογλου Εύαγ. 367
 χέρι 279
 χημεία 44, 48, 95, 97, 108, 207, 209,
 300, 319
 φαρμακευτική 334
 χημείας γνώσεις 301
Χημείας έπιτομή 137
 χημική 208
 νεωτέρα 128
Χημική φιλοσοφία 128, 327
 χημικός 198, 225, 259, 321
 Χιλδεμβράνος 196, βλ. και Hilden-
 brandt G. Fr
 Χίοι 205, 206
 Χίος 79, 224
 Χιώτης Π. 367
 χλωρίδα έλληνική 134, 216

- χλώριο 279
 χοιράς 286, 300, βλ. και χελώνια, χελώναι, βρογχοκήλη
 χολέρα 65, 90, 274, 275
 άσιατική 275, βλ. και ίλιακό πάθος
 χολή 138, 255, 256, 257
 χολής σύστασις χημική 255
 χολική 65, βλ. και κόλिकास 65
 χολόρροια 275, βλ. και χολέρα 275
 χόνδρος 124, 224, 228, 229, 234, βλ. και τραγανό
 άρυταινοειδής 228
 θυρεοειδής 224, 228
 κρικοειδής 228
 ξιφοειδής στέρνου 224
 πλευρών 224
 χορδές φωνητικές 114, 193, 228, 334
 χόρτο 72, 75, 76, 276
 χρέος συζυγικό 300
 χρήματα 25, 328
 Χρησταρής Μιχ. 103, 105, 107, 133, 149
 Χρηστίδης Χρ. 243
 χρηστοθήεια 183
 Χρήστου Παν. 111, 367
 χριστιανοί 135
Χρονικά Φυσικής Γκιλβέρτ 179, 204, 233
 Χρυσοβελόνης Γεώργιος 34, 36, 39, 43, 79-81, 249, 262, 267, 332, 334
 Ιωάννης 79
 χρυσοποϊός 276
 χρυσοχός 276
 χρώματα 305
 χρωστική 322
 χυβάδια 99
 χυδαϊσμός 83
 χυλίσματα 56
 χυλός 125, 138, 250, 257
 γαστρικός 254
 στομαχικός 254
 χύλωσις 257
 χυμική 96, 112, 124, 131, 125
 οικονομική 96
 φαρμακευτική 194
 χυμός 84, 136, 138, 249, 276
 γαστρικός 254
 ξυνός 280
 παγκρεατικός 256
 χώνευσις 254
 χωνεύσεως όργανα 146
 χώρα 92
 θερμή 272
 χωριά 309
 χώρος ευρωπαϊκός 200

 ψευδοϊατρός 26
 Ψημμένος Νικ. 111, 136, 367
 ψόφος 114
 ψυλίθρα 69
 Ψύλλας Γ. 313, 367
 ψύλλος 304
 ψυχή 79, 100
 ψυχής άσθενήματα 113
 έδρα 113
 πάθη 73, 81, 84, 86
 ψυχολογία ιατρική 84
 ψύχρα 99
 ψωλή 259, 261
 ψωλής γάγγραινα 75
 κεφάλι 261
 λαιμός 261
 σωληνάρι 259
 ψωμίον 302
 ψώρα 65, 70, 117, 279, 280, βλ. και κασίδα κεφαλής, ψώρας εικών μικροσκοπική 280

 ώ αγωγός 261
 ώάρια 72, 261, βλ. και σωματία, φούσκες 261

- ώϊδια 261, βλ. ώάρια
 ώλένη 118
 ώμοπλάτη 223, 224
 ώοθήκη 260, 334
 ώόν 118, 133
 ώταλγία 185
 ώφέλεια 82, 239
 Γένους 68, 71
 κοινή 64, 74, 79, 82
 όμογενών 119
 φιλομαθών 56, 291
- Adelon N. P. 213
 Adet P.- A. 137, βλ. και Άδητος
 Alibert Jean-Louis 190, 191, 204
Annales de Chymie 159
 du Magnetisme 201
 du Magnetism Animal 208
 Argenti Philip P. 79
 Argyropoulos R. 149, 368
 atropa belladonna 212
 Auenbrugger Leopold 271
- B aglivi Giorgiol58,183
 Baillou Guil. de 183
 Bartholin Th. 156, 248, βλ. και Βαρτο-
 λίνος
 Bartsocas Christos 311, 368
 Barzelotti Giacomo 210
 bassin 332
 Bateman Thomas 190, 191, 213
 Baxby Derrick 312, 368
 Beclard P. Aug. 194, 195, 212, 213
 belladonna 212, 308, atropa 308
 Bernard Claude 200
 Bertuch Fr. J, βλ. Βερτούχ
 Betalden Stephen K. 132, 368
 biberon 301, 329
 Bibliotheque Universelle 205
- Black W. 311, σύγγραμμα 94
 Blainville H. M. Ducrotay de 195, 212
 Blumenbach J. Fr. 158, 159
 Boerhaave Hermann 158, 159, 256,
 320, βλ. και Βοερράβιος
 Borelli Giovanni Alfonso 237
 Bosquillon F. M. 36, 206, 231
 Braunstein J.- F. 368
 Brera V. L. 216
 Bricheteau Isidore 211
 Brisseau Michel 157
 British Museum 41, 47, 53, 60, 84, 226,
 368
 Brodie Collins 179
 Broukliss L. W. B. 368
 Broussais Fr. J. V. 195, 212
 Brown John 185
 Bruce M. R. 134
 Brugnatelli Luigi 48, 187, βλ. και
 Βρουνιατέλος
 Brunner J. C. 257
 Buchan William 199, 208
 Büchner Andrea Elia 41, 44, 61
 Burdach K. Fr. 197
 Bynum L. W. B. 368
- C** abanis Jean-Georges 189, 208
 Caldani L. M. A. 196
 Camariano Nestor 368
 Camariano-Cioran Ar. 135, 145, 150-
 152, 368
 Candea Virgil 156, 241, 368
 Careno Lud. 309, 310, 312, 315, βλ.
 και Καρένος
 Caro J. de 309
 Carpenter Kenneth J. 273, 368
 Castiglioni Arturo 47, 157, 158, 200,
 209, 239, 243, 244, 244, 248, 368,
 284, 312
 Cesalpino Andrea 239, βλ. και Και-
 σαλπίνος

- Chambon-De-Montaux 206
 Chartel 204
 Chaussier F. 212, 213
 Chomel Aug. F. 212, 213
 Cicanci Olga 368
 civilisation 95
 clavicule 224, βλ. και κληΐς
 Cion Stephanos 369
 Cloquet Hipp. 194,195, 213
 Jules 213
 colostra 300
 Commenius Jo. Amos 134
 conqueluche 309, βλ. και κοκκύτης
 Coray Adam. 311, 369
 cornets du nez 224, βλ. και ίσθμοειδή
 ὄστά
 Corvisart J.- N. 197
 Cullen W. 199, 285, βλ. και Κούλλεν
 Cuvier 212, 278
- D' Alambert 159, 259, 310
 Delille J. M. 322
 Descartes R. 243, βλ. και Καρτέσιος
*Dictionnaire Abrégé des Sciences pié-
 dicales* 191, 213
des sciences Medicales 188, 204,
 205, 214
 Diderot 159, 259, 310
 Ducommun 208
 Dupuytren Guill. 232, 285, βλ. και Δι-
 υποϋτρέν
 Durante Castor 116
 ductus thoracicus 257, βλ. και πόρος
 θωρακικός
 Dutens M. L. 243
- E** *lements de Chimie médicale* 190,
 198, 206, 208
de la Chirurgie 199, 207
 Emch-Dériaz Ant. 46, 47, 62, 64, 67,
 369
- épine de l' omoplate 224
 Eustachio Bartholomeo 157, 266, βλ.
 και Εύστάχιο
 excoriations 304, βλ. και έκλθίψεις
- F abricius J. A. 53
 Fallopio Gabrielle 113, βλ. και Φαλό-
 πιος Γαβριήλ
 Fattori P. H. Fr. 178,196, 256, βλ. και
 Φαττόρι
Flora Graeca 216
 Flourens J. M. 209
 Fontaine Jean Claude 136
 Fontonelle 121, βλ. και Φοντενέλ
 Fourcroy A. F. 128, βλ. και Φουρκροά
 Frank Johann-Peter 194, 212, 281,
 285, βλ. και Φράνκ
 Freid J. 158
 frontal 224, βλ. και μέτωπο
 Füves Ödom 69,135, 369
- Gall Fr. Jos. 212, 214
 galium aparine 185, 203, 276, βλ. και
 κολλητσίδα, γάλιο
 Garisson F. 47,157,181,189,191,193,
 195, 209, 237, 244, 244, 246, 254,
 369, 266, 271, 272, 281, 285
Gazette de Santé 185, 200, 210, 211
 gelatine 333, βλ. και πήκτωμα
 Gilbert N. P. 233
Gilbert's Annales des Physik 211, 242
 Gimbernat Ch. de 160
 ginseng 148, βλ. και ζιγσεγκόν
 Gloclet βλ. Cloquet
 goitre 286, βλ. και βρογχοκήλη
 Gonradi J. G. 199
 Graf Ανδρέα 68, 369
 Gruner C. G. 273
 Guthrie Douglas 369
 Guyton-Morveau L. B. 278, 279

- H** aen Anton 158,196,199
 Hahnemann S. C. F. 186, 212
 Haigh Eliz 189, 369
 Haller Albrecht 158,197, 321
 Halsband Rombert 369
 Harvey William 197, 238, 242, 243, 262
 Hebenstreit I. E. 41, 44, 60
 Heidelberg 208
 Heineccius J. G. 137
 Helmuth, Johann Heinrich
 Henderson G. P. 132, 152, 369
 Hennen John 369
 Hildenbrandt G. Fr. 179, 196, βλ. και
 Χιλδεμβράνος
Histoire de la médecine 189, 206
 Hoffman Fr. 199, 309
 Home Everand 178, 196, 256, 322
 Hope Trevor J 216, 369
 Horvath Ανδρέα 58, 68, 71, 369
 Hufeland C. W. 125, 159, 186, 198,
 212, 308

 Imirig of Martinique 67, βλ. και
 Εμεριγόν
 inoculation 310

J abob F. C. W. 215
 Jenner Ed. 160,312,315, βλ. και Τζέν-
 νερ
Journal de Paris 206
 de Pharmacie 232
 de pharmacie et des Sciences acces-
 soires 190, 200, 207, 208
 de physiologie experimentale 200,
 213
 des Debats 189, 206
 Universel des Sciences Médicales
 200, 204
 Jullien M. 214

K araberopoulos D. 159, 239, 369
 Kleine Encyclopaedische Bibliothek
 209
 Kreysing Fr. L. 197, 246
 Kühn G. C 206, 208, βλ. και Κύνος

 La Faye Georges 199, 207
La médecine domestique 199
 La Motraye A. de 370
 Lack H. Walter 216, 370
 lacrymaux 224, βλ. και δακρύων όστά
 Lafond J. B. 199
 Lallemand Fr. 212
 Lamoine G. 370
 Lascaratos John 306, 370, βλ. και Λα-
 οκαράτος Γ.
 Lausanne 208
 Lavater J. G. 199
 Laviosier A. L. 231, 232, βλ. και
 Λαβουαζιέ
 Le Fanu W. R. 312, 370
 Leake W. 64, 67, 370
 LeClerc D. 158, 198
 Le Gallois J.- J.- C. 197, 237
 legament rond de foie 255
 Legrand Ém. 53 κ. έξ., 96, 98,188, 370
 Lenhossek M. 197
 ligament suspensoire de foie 255, βλ.
 και άρτάνη
 Link H. F. 210
 Linnean Society 133-134
 liquor van Swieten 281, βλ. και άχνη
 ύδραργύρου
 Locke John, βλ. και Λόκκιος
 Lyons Albert S. 311, 370

M abberlay David J. 216, 370
 MacGeorge P. J. P. 356
 Madai Sam. 57, 291, βλ. και Μαδάϊ
 Magendie F. 194, 200, 212, 322
 Maitre-Jean Ant. 157
Makrobiotik 198
 Malacarne Vincenzo 77, 214, βλ. και
 Μαλακάρνε

- Malpighi M. 157
 Marinescu Florin 83, 315, 370
 Marketos Sp. 311, 368, 370, βλ. και
 Μαρκέτος
 Martin Benjamin 226, 231, βλ. και
 Μαρτίνοϋ
 massern 307, 308
 Mathys Fr. K. 311, 371
 Mattioli Pietro Andrea 116
 McGeorge P. J. P. 306, 356
 Meckel J. Fr. 181, 197
Meckel's Annales für die Physiologie
 200, 237, 322
Médecine Domestique 208
Medicinishe Chirurgische Zeitung 201
 membranes musqueus 331
 Mesmer Anton 183, βλ. και Μεσμέ-
 ρος
 Metzger J. D. 84
 migraine 332, βλ. και ήμικρανία
 Millar John 272, 309
 Moenning Ulrich 35, 56, 57, 60, 370
 Montagu M. W 311, 370, βλ. και Μο-
 ντάγκιου
 Moore R. J. 191, 370
 morbilli 307
 morbus gallicus 281, βλ. και γαλλικόν
 πάθος
 Moreau G. L. 311, 370
 Morgagni J. B. 158, 191, 194, 196, 212,
 213
 Morton L. T. 191, 370
 Muratori Ludovico Antonio 113
 Musschenbroeck Peter von 114
- n** ervus supraorbitalis 228, 323, βλ. και
 νεύρο υπερκόγχιο
 Nollet Abbe 114, 115, 266
Nosographie Philosophique 198
Nouveau dictionnaire de termes de
Medicine, Chirurgie, Pharmacie,
Chimie 191, 213
- Nutton V. 368
- O ccipital 224, βλ. και ίνιον
 orbites 224, βλ. και όπόπια
 Orfila M.- J. B. 190, 191, 194, 195, 198,
 208, 212, 213
 oriellete 235, βλ. και καρδίας ότίον
 oxygene 231
- P** apacostea-Danieloroulou C. 63,
 370
 Papaspyros N. 285, 371
 parietaux 224, βλ. και βρέγμα
 Pariset Etienne 204
 Parry C. H. 179, 197, 246
 petechiae 333
 Petit J. L. 157
 Petrucelli J. R. 311, 370
 Peyer J. C. 254
 Phillips Richard 237
Philosophical Transactions 178, 196,
 200, 237, 320, 322
 Pinel Ph. 198, 204, βλ. και Πινέλ
 plantago alisma 215, βλ. και πετάνευ-
 ρο ένυδρο
 rocken 309, βλ. και εύλογία
 Priesley J. 321
 Prochaska G. 179, 196, 197
 Professeur des Accouchements 48
 Proussis Th. 130, 371
- R** azori Giov. 199
Real Encyclopedie 183, 208
 Redi Francesca 133
 Reil J. C 160, 200
Revue Encyclopedique 185, 210, 214
 Richerand Balth. Anth. 194, 212
 Richter A. G. 158
 Rollin Charles 112, βλ. και Ρολλίν
 rosolia 308, βλ. και ήλερη
 Ross Ronald 282
 rosettoli 307

- rougeole 308, βλ. και ιλαρά
 Rousseau J. J. 299, 371
 Rudbeck Olof 133, 248
 Ruysch Fr. 248
- S** abatier 255
 Saint-Hilaire Geoffroy 190, 209, βλ.
 και Σαινθιλαίρος
 Sanctorius 159
 Santorini Giovanni 53, βλ. και Σαντο-
 ρίνι
 Sarpi Paolo, βλ. Σάρπιος Παύλος
 scarlatina 308, 329, βλ. και όστρακιά
 Schreiber Werner 311, 371
 Schulz J. H. 198
 scorbutus 273, 329, βλ. και σκορβούτο
 Scuderi R. 198
 selbustbewusstsein 331
 sessorioide 223, βλ. και σσημοειδή
 όστά
 Shaheade 207
 Sibthorp Joseph 134, 216, βλ. και Σίπ-
 θορπ
 Smith James Ed. 133, βλ. και Σμίθ
 Τάκ. Έδ.
 Société Médicale d' Emulation de
 Paris 87
 Sömmerring S. T. 159, 160, 195, 223,
 226
 Sophocles E. A. 228, 371
 Sprengel Kurt 87, 189, 195, 197-199,
 206, 212, βλ. και Σπρεγγέλιος
 Spurzheim J. G. 199, 211
 Staden Heinrich von 256, 371
 Stassinopoulou Maria 136
 Steno N. 157
 Stoerc Anton 158, 281, βλ. και Σταίρκ
 Stoll Maximilian 159
 Svoronos N. 309
 Swieten Gerhand van 158, 281
 Sydenham Thomas 183, 284, 308
 symptomes pathognomiques 333
- syphillis sive morbus gallicus 281
- t** emperaux 224, βλ. και κρόταφος
 Thenar J.- L. 285
 Theodorides John 371
 Thieme Karl Trangott 151
 Thierry Fr. 199, 281
 Tissot S.- A. 25, 310, βλ. και Τισσότ
 Tomassini Giacomo 196
 tullis convulsiva 309, βλ. και κοκκύτης
- U** pasgift (φάρμακο) 322
 Usiglio C. 275, βλ. και Ούζίλιο
- V** accina 312, 313
 vaccination 313
 variolae 309, βλ. και εύλογιά
 vasa lymphatica seu lactea 257, βλ. και
 άγγεία άναδοτικά
 Vauquelin Louis Nicolas 204
 ventricoli del cuore 134, 236
 ventricule 236, βλ. και κοιλία καρδιάς
 vertebres 224, βλ. και σπόνδυλος
 vesication 287, βλ. και φυσκάλισμα
 viabilité 190, 331, βλ. και βιωσιμότης
 Vicq-d' Azyr 160, 193, 203
 Virey J. J. 184, 190, 206, 207, 208
 Vlahakis G. 134, 371
- W** alpole Robert 216
 Weigal Karl 308, 371
 Weikard Mel. Ad. 199
 Willis Thomas 113, 214, βλ. και Ούιλ-
 λισ
 Wirsung Georg. 257
 Woodward 311
 Ure Andres 227
- Z** immerman J. G. 158

ΣΕΙΡΑ: ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ

Υπεύθυνος Σειράς: Δημήτριος Καραμπερόπουλος,
Διδάκτωρ Ιστορίας της Ιατρικής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Η Σειρά **ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ** περιλαμβάνει μελέτες στην Ιστορία της Ιατρικής και επανεκδόσεις αξιόλογων ελληνικών ιατρικών βιβλίων με εισαγωγικά κείμενα, σχόλια και εύρετήρια.

1. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η Ιατρική ευρωπαϊκή γνώση στον ελληνικό χώρο, 1745-1821*, Αθήνα 2003.
2. Αριστοτέλης Π. Κούζης, *Ο καρκίνος παρά τοις αρχαίοις Έλλησιν ιατροίς*, Έν Αθήναις 1902. Φωτομηχανική επανέκδοση με εισαγωγικό κείμενο και Εύρετήριο ονομάτων. Επιμέλεια Δημ. Καραμπερόπουλος, Αθήνα 2003.
3. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η πρώτη Ιστορία της Ιατρικής στην Έλληνική γλώσσα*. Παράρτημα: *Κωνσταντίνου Μιχαήλ, Συνοπτική Ιστορία της Ιατρικής, Βιέννη 1794*, Β΄ έκδοση, Αθήνα 2003.
4. Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ό έξ Απορρήτων, *Ανατνευστικόν όργανον τής κυκλοφορίας του αίματος ήτοι περί κινήσεως και χρείας τών πνευμόνων*. Λιδακτορική διατριβή στα λατινικά, Βονωνία 1664. Έκδοση για πρώτη φορά στα ελληνικά. Επιμέλεια, εισαγωγή, εύρετήριο: Δημήτριος Καραμπερόπουλος. Μετάφραση: Στάθης Παπαπολυχρονίου. Φιλόλογος, (ύπό έκδοση).
5. *Τό Ιατρικό "Λεξικάκι" του 1794*. Εισαγωγικό κείμενο για τόν Ιατρό Τωάννη Νικολίδη και τό έργο του για τήν «μαλαφράντζα» (σύφιλη) καθώς και εύρετήριο όρων που περιέχονται στα λήμματα, (ύπό έκδοση).
6. *Σύντομος Ιστορία της Ιατρικής*. Χειρόγραφο του τέλους του 18ου αι. τής Έθνικής Βιβλιοθήκης τής Ελλάδος. Εισαγωγή, σχόλια, μεταγραφή Δημ. Καραμπερόπουλος, (ύπό έκδοση).
7. *Έλληνική Βιβλιογραφία Ιστορίας της Ιατρικής 1750 - 2000*. Περιλαμβάνει τοίς τίτλους τών μελετών που δημοσιεύθηκαν στην ελληνική γλώσσα ή σε ξένες γλώσσες από Έλληνες συγγραφείς, (ύπό έκδοση).

